

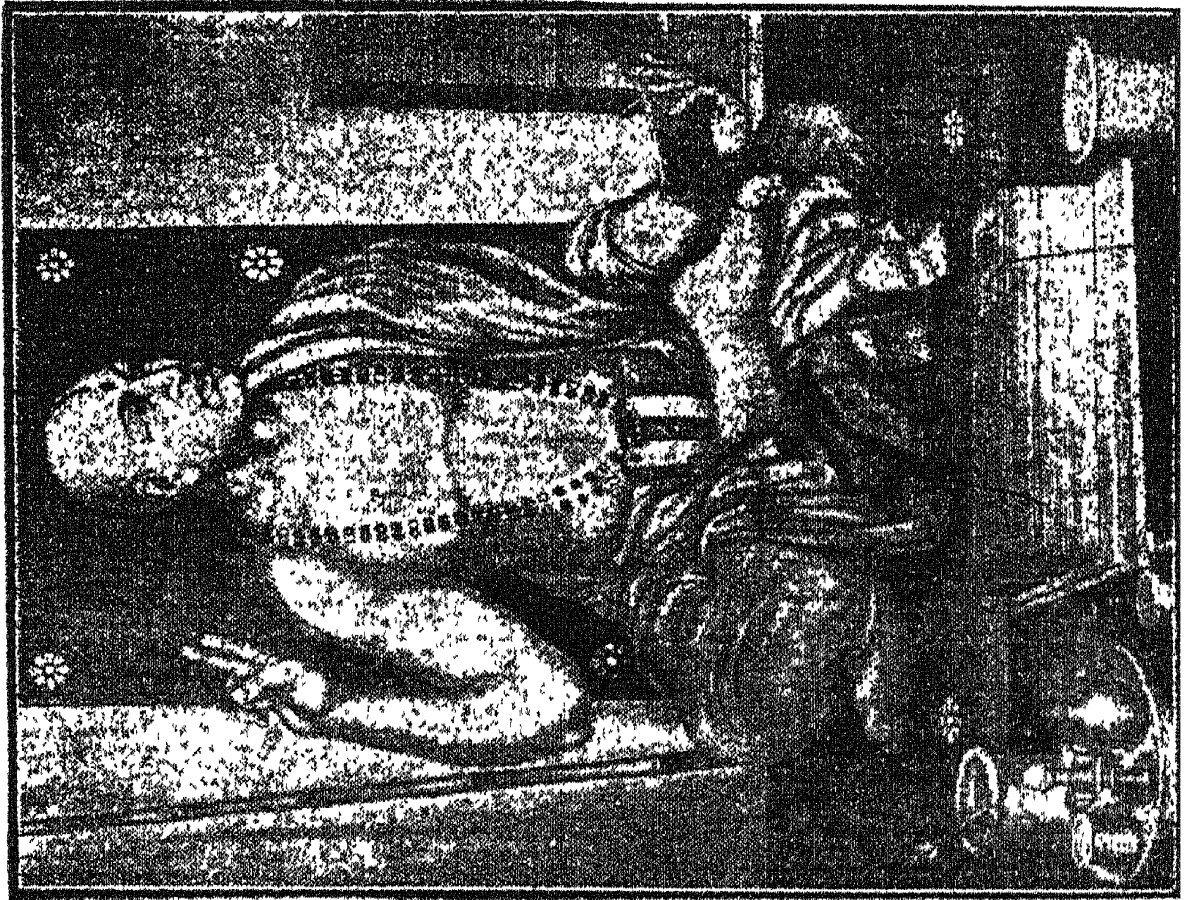
॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा वाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ प्रथमे जिज्ञासाधिकरणम् ॥

16384

(श्रीमद्भगवद्गीता)

श्रीमद्भगवद्गीता ।

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥

टि०—नित्यागण्यबलबुतिप्रमितिससौख्याप्यवर्थातुलैदायप्राभवधीरतामुखगुणव्रातात्मादिव्याकृतिम् ॥ सन्तापादिसमस्तदोषविधुरं वेदैकवैद्यं जगज्जन्मादिप्रदभिन्दिरेशमनिशं नारायणं नौम्यहम् ॥ १ ॥ वेदाम्मोधिस्मदृतातिविलसत्सूत्रामृताभोलसद्धारवर्षणतुष्टसद्वदनिजानाङ्कुराधायकम् ॥ संसारतपनाशनं सुरमनःसच्चतकानन्ददं वेदव्यासविचित्रमेघमनिशं मच्छेयसे संश्रये ॥ २ ॥ यद्वाग्विस्तररश्मिभिर्जगदिदं सन्मार्गमालम्बितं सत्सिद्धान्त-
वराविविन्दनिवहा विस्तारमासादिताः ॥ दुःसिद्धान्तमहान्धकारनिकारा देशान्तमुल्लङ्घिताः सोऽयं मध्वदिवाकरो भवतु सज्ज्ञानप्रकाशाय मे ॥ ३ ॥ सत्सूत्रान्वितमध्वभाष्यविलसद्गाण्डिवसंयोजितैः सन्मानेषुभिर्दयंकुसुमयप्रत्यर्थिदुःस्यन्दनान् ॥ श्रीकृष्णोस्तिवेदवाजिनियतश्रीमध्वशास्त्रोल्लसद्दिव्यस्यन्दन-
संस्थितो जयमुनीशाख्याजुनः स्यान्मुदे ॥ ४ ॥ सच्छास्त्रामलभावबोधकिरणैः संवर्धयन्मध्वसत्सिद्धान्ताब्धिमनन्ताशिष्यकुमुदव्रातं विकासं नयन् ॥ उद्धृतो रघवर्षतीर्थजलधेस्तापत्रयं त्रासयन्त्यस्तं नौमि रघूत्तमाख्यशशिनं श्रीविष्णुपादाश्रयम् ॥ ५ ॥ श्रीमद्रामागिरिन्द्रपादनिरतं विद्रावयन्तं दिशो
दुर्वोदीन्द्रमहामृगाग्निसदृशसद्वाख्यालसन्नादतः ॥ दुःशास्त्रेभक्तुर्ककुम्भदलनप्रौढात्माविद्वानस्वं वेदव्यासमेन्द्रराजमाधिकं वन्देऽनिशं मङ्गरम् ॥ ६ ॥ वेदान्ताब्धिममन्दबोधगिरिणा सद्ब्रह्मसूत्राहिना दुस्तर्कतरेदानवामरणैः सम्मथ्य यो लब्धवान् ॥ सन्न्यायामृतचन्द्रिके युधि तथा तर्कऽकरो-
त्ताण्डवं सोऽयं व्यासमुनीन्द्रपूज्यचरणो नित्यं भवेन्मे मुदे ॥ ७ ॥ अनुव्याख्याब्धियुद्धन्यायसुधागाधसुरापगाम् ॥ गुरुणां दयया शुद्धये धियः सेवितुमुत्सहे ॥ ८ ॥

सु०—श्रियः पत्ये नित्यागणितगुणमाणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसं ॥ जगज्जन्मस्येममलयरचनाशीलं
वपुषे नमोऽशेषान्नायस्मृतिहृदयदीप्ताय हरये ॥ १ ॥

टि०—टिकाकारा ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरन्ति ॥ श्रियः पत्य इति ॥ नारायणमिति प्रथमपद्यव्याख्यानरूपेऽत्र पद्ये नारायणपदस्थाने
सु. बा. १

हरिपदप्रक्षेपेण प्रादुर्भूत इति श्लोकोक्तहरेरेव नारायणत्वादुत्तरश्लोकोक्तं तमेवेति समर्थितं भवति । अत्र श्रियः पत्य इत्युक्त्या नारा लक्ष्मीः पतित्वेन तदयनमित्यभिप्रायव्यञ्जनेनावश्यसकलवाङ्मनसदेवतानमनाभावप्रयुक्तन्यूनताशङ्काऽपहरिता भवति । पूर्वविशेषणान्तर्गतानि खिल-
पूर्णगुणत्वस्य तदुत्तरनिर्देशत्वस्य च प्रयोज्यप्रयोजकभावोऽप्यस्तित्यभिप्रेत्य गुणावश्ययोगोपिक्वतमोभ्यामुपमानम् । तदुपपादनयैव प्रभाजालो-
ल्लासेति । गुणनिखिलत्वोक्तिलब्धोपहन्यमानदर्षिताकत्यकथनं सकलेति । गुणोपहतत्वयोनैत्यविविशेषणेन तयोः कादाचित्कत्वशङ्का व्यव-
च्छिनत्ति । अस्याति परामर्शविषयमादिपदसङ्ग्राह्यं च दर्शयन्नेव प्रयोजनाभावान्नोद्भवादिदानं युक्तमित्याशङ्कां च परिहरति ॥ जगदिनि ।
अत्र स्यमशब्देनावदानादिनेव ज्ञानदानेनापि पालनस्याभिप्रेतत्वाल्लयशब्देन चाज्ञानबंधमोक्षाणां रचनाशब्देन तन्त्रेण नियमनस्यापि ग्रहणसम्भवा-
दुत्तराष्टकसङ्ग्राहकत्वेन व्याख्यास्यमानादिपदसङ्ग्राहकथनपरत्वं नास्य युक्तमिति न शङ्कनीयम् । [अजिराशिशिराशिशिलस्थिरास्थिरास्थिरास-
द्विराः । स्थास्त्रायाष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्थिरं प्रभूतम् । स्थिरं बुक्त्वं च । स्थिरः । खद स्थैर्यं हिंसायां च । खदिरः । खदिरा
शाखभेदे स्त्री नाचन्द्रे दन्तधावने इति मेदिनी । बाहुलकाच्छिडो बुक्त्वं ह्रस्वश्च । शिबिरं । शोतेऽस्मिन् राजबलानि । निर्वेशः शिबिरं शण्डमि-
त्यमरः । अजगतिक्षेपणयोः अजर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् अङ्गुर्युटि अनादेशस्य बाहुलकाणत्वमित्येके । अन्ये तु विधकोशाद्युपप्लभेन
दन्यमेवेच्छन्ति । इह दशपादीवृत्तौ नञ्पूर्वस्य जीर्धतेर्नञ्पूर्वलोपो निपात्यत इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् । आशु द्रुतमजिरं प्रन्तमीड्यमित्यादौ न
जीर्धतित्याजिर इत्यर्थस्यानगणत्वात् । अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दरेऽनिले । शशालुतगतौ । उपधाया इवम् । शिशिरं स्यादतोभेदे
तुषारे शीतलेऽप्यवत् । शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जटे त्रिषु । अथ मोचने । उपधाया इवं रफलोपः प्रत्ययेऽप्यस्य लत्वम् । शिशि-
लम् ।] अत्राजिराशिशिराशिशिलस्थिरेत्यणादिसूत्रेण (अणादीत्यादिपदेन ध्वजबन्तलां समावेशो बोध्यः) स्थाधातोः किरचप्रत्यये
आतो लोपे इटि चेति धात्वाकारलोपे च निष्पन्नस्य दृढार्थास्थिरशब्दस्य दृढादित्वेन वर्णदृढादिभ्यः (वर्णदृढादिभ्यः ध्यञ्च । चादिमनिच् ।

शौक्ल्यं शुक्लिमा । दाढ्यम् । पृथुमदृग्भृशकृशदृढपरिवृटानामेव रत्नम् । द्रढिमा । ओचिती । यथाकामी । ब्राह्मणादेराकृति-
 गणत्वादुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ् कर्मणि चोति सूत्रेण ध्यञ् । हल्यताद्वितस्येति दलोपः । चाद्रावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् ।
 मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । अहंतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः । आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । एकभाव । अन्यभाव । त्रिभाव । एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः ।
 आन्यभाव्यम् । इतीमिनिचि (पृथ्वादिभ्य इमानिच्वा । वाक्चनमणादिसमावेशार्थम् । रक्ततो हलादर्लघोः । इष्टमेपसु । टेः । टेलोपः स्यादिष्टे
 मेपसु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् ।) प्रियस्थिरेत्यादिना (प्रियस्थिराफिरुबहुलगुरुद्वृद्धतृप्रदीर्घद्वन्द्वराकाणां प्रत्यस्फ-
 र्वाहिरर्वाक्षिपद्राघिवृन्दाः । प्रियादीनां क्रमात्पादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः बर्हिष्ठः गरिष्ठः वरिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः ।
 वृन्दिष्ठः । एवमीयस् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ।) स्यादेशे निष्पन्नस्येशब्दस्य दाढ्ये म्रसिद्धावपि अखिलभुवनजन्म-
 स्थेमभङ्गादिलील इति रामानुजभाष्यनान्दीकृते स्थित्यर्थत्वेन तद्व्याख्यानरूपश्रुतप्रकाशिकायामन्यत्र चाभियुक्तप्रयोगाणां बहुलमुपलभ्यते इति
 स्थिरामिति व्युत्पत्तेः स्थितिमत्परत्वेऽप्युपपत्तेश्च स्थेमशब्दस्य स्थितावत्र प्रयोग इति द्रष्टव्यम् । सुवाक्यैरित्यत्र वाक्यानां शोभनत्वमात्ररूपसुष्ठुवाक्य
 प्रकृतानुपयोगादपौरुषेयत्वेन तन्मूलकात्प्रवाक्यत्वेन वा शोभनत्वमुच्यत इत्यभिप्रेत्याप्यतममित्यत्र तमवयं चाह ॥ अक्षेपेति । (द्वन्द्वे षि ।
 द्वन्द्वे धिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहौ । अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरिगुरुवरः । न च द्वन्द्वे धीत्यस्य
 पटुगुप्तावित्यत्राजाबन्तमित्यस्य (अजाबन्तं । इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुवचनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । ध्यन्तादजाब-
 दन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राभी ।) चेशकृष्णावित्यत्र सावकाशत्वेनेन्द्राभी इत्यत्रेवाम्नायमृत्यत्राप्युभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यजाबन्त-
 त्वादान्मायशब्दस्य पूर्वनिपातसम्भवेऽप्यजाबदन्तमित्यस्य पूर्वोक्तेऽल्पाचूत्रमित्यस्य (अल्पाचूत्रम् । शिवकेशवौ ।) लक्षन्यप्रोधावित्यत्र साव-
 काशत्वेन वागिन्द्रावित्यत्रेवात्रान्यभयप्रसङ्गे पूर्वन्यायेनाल्पाचूत्रत्वात्समृतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति वाच्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः

समुद्राभाद इत्यादिषु यथायथं व्यभिचारं कुर्वता सूत्रद्वतैतत्प्रकारस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाचूत्रारमित्यस्यानित्यत्वाच्छुद्धिनिमित्तयोरिति साधिवति वदता टीकाकृता तदनित्यत्वसंकेतत्वाच्च अल्पाचूत्रारमिति लक्षणस्य व्यभिचारं कुर्वन्नेति युक्तिपादयटिकाकारोक्तेश्च तन्नित्यत्वस्युपगमवादेन प्रज्ञेते न विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

मु०—येन प्रादुरभावि भूमिवल्लयं ध्वस्तारि गोसन्ततिः प्राबोधि श्रुतिपट्टजं करुणया प्राक्काशि तत्त्वं परम् ॥ ध्वान्तं ध्वंसमनायि साधुनिर्करश्चाकारि सन्मार्गगस्तेन व्यासदिव करुण सततं मा त्याजि मे मानरुम् ॥ २ ॥

टि०—गुरुत्वोपपादकशास्त्रप्रभवत्वोपपादनेन किञ्चिद्वितीयस्य पदास्य व्याख्यानरूपे येनेति पक्षे वेदविभागो वेदार्थोपवृत्तेतिहासादिनिर्माणं तन्निर्णयकब्रह्मसूत्रनिर्माणं चेति त्रिविधोऽपि गोसन्ततिवितारोऽभिमतः । तत्रादाय प्राबोधीत्युक्ते मदौर्ध्वव्यवहारे प्रबोधे हेतुत्वम् । द्वितीयं तृतीययोस्तु प्राकाशीत्याहुवत्प्रकाशादितृतीयेऽपि हेतुत्वमिति द्रष्टव्यम् । करुणयेत्येतत्प्रादुरभावात्पदादौ सर्वत्र सम्बध्यते । अनेन प्रादुर्भूत इति पदात्तात्पर्यमप्युक्तं भवति । लुहप्रायपाठभङ्गपरिजिह्विषयाऽऽह ॥ भेनि ॥ माहयोगे लुहः सर्वलकारापवादकत्वात्न त्ययतामित्यर्थः ॥ २ ॥

मु०—व्याप्तिर्यस्य निजे निजं महसा पक्षे सपक्षे स्थितिव्यवृत्तिश्च विपक्षतोऽथ विषये सक्तिर्न वै बाधिते ॥ नैवास्ति प्रतिपक्षयुक्तिस्तुलं शुद्धं प्रमाणं स मे भूयात्तच्चविनिर्णयाय भगवाननन्दतीर्थो मुनिः ॥ ३ ॥

टि०—युक्तिप्रधानत्वादनुव्याख्यानस्य तदुद्बोधार्थं युक्तिलेखेण तत्प्रणेतृप्रार्थयते ॥ दद्यादक्षिरिति । अत्राचार्यपक्षे ध्यापनं स्वभावसामर्थ्येन ॥ स्वसिद्धान्ते स्वसमानसिद्धान्ते दाढर्थम् अनभिमतविरुद्धसिद्धान्ततः निषिद्धविषयानहो विरोधिमतयोगश्च यथाक्रमं शब्दार्थो द्रष्टव्यः । अत्र न वै नैवेद्यभयावधारणप्रयोगेण व्याप्तिरेत्यादिः सर्वत्र सम्बन्धतस्य सूच्यते । तेन धूमस्य ऋदुर्पर्वतपक्षकानुमाने पक्षे व्याप्या स्थितेरभावात् ऋदे वद्विसाधनार्थं प्रयुक्तस्य पक्षे स्थित्यभावात् ऋददृष्टान्तेन प्रयुक्तस्य सपक्षे स्थित्यभावात् बन्धभावावसाधनाय प्रयुक्तस्य विपक्षतो व्यावृत्त्यभावात्

वन्दिमति वन्द्यभावाधानाय प्रयुक्तस्य बाधिते विषये सक्तेश्च स्थाल्यादिमत्वसाधनाय प्रयुक्तस्य पाषाणवत्त्वादिप्रतिपक्षयोगाच्च क्वचित्सत्या एव युक्तेः क्वचिदसत्त्वत्वाचार्यस्य क्वचिदपि स्वसिद्धान्तस्थित्यभावादीत्यर्थसिद्धया तुल्यत्वं सिद्धं भवतीति द्रष्टव्यम् । अत्र निजे पक्षे व्याप्तिः सर्वस्मिन्स्त्रीये पक्षे स्थितिरित्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

सु०—भवति यदनुभावादेष्टमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः ॥ सकलवचनचेतदेवता भारती सा मम बचसि निधनां सन्निधिं मानसे च ॥ ४ ॥

टि०—वाङ्मनसयोर्भारतीसिन्निधिप्रार्थनानिमित्तं सहेतुकं वदन्नेव तां प्रार्थयते ॥ भवतीति । स्यादेडे बधिरः प्राज्ञे गडुलः कुकुरे कुणि-रित्यभिधानादेडो बधिरश्चासौ मूकश्चेति विग्रहः ॥ ४ ॥

सु०—रमानिवासोचितवासभूमिससन्न्यायरत्नावलिजनभूमिः ॥ वैराग्यभाग्यो मम पद्मनाभतीर्थार्थद्विभूतद्विभूत्यै ॥ ५ ॥

टि०—सन्न्यायरत्नावलिग्रन्थस्यात्रोपजीवनं व्यञ्जयन्नमृताब्धिच्छेषेण तत्कर्तुं प्रार्थयते ॥ रमेति । क्रमेण विशेषणत्रयेण भक्ति-ज्ञानवैराग्याणि व्यञ्जयन्ति । सर्व एव वात्तावादयोऽनन्वादेशे वा वक्तव्या इत्युक्तेर्ममोति साधु । (किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । कार्यं विधातुमपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं ह्यऽदोऽध्यापयति । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः ।) एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

सु०—पदवाक्यममाणज्ञान्भतिवादिमदच्छिदः ॥ श्रीमदशोभ्यतीर्थख्यानुपतिष्ठे गुरुन्मम ॥ ६ ॥

टि०—साधकोक्तौ बाधकपरिहारे च सामर्थ्येनासंशयः संशयच्छिदित्युक्तत्वनिरणायकतया मुख्यगुरुत्वमुपपादयन्नेव साक्षाद्गुरुनपतिष्ठते ॥ पदेति । अत्र पदार्थज्ञानोपायभूतं पद्यते शब्दार्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणं पदम् । वाक्यार्थज्ञानोपायः यत्समर्पकप्रमेयमीमांसाशास्त्रं वाक्यम् । उद्देशलक्षणविभा-

गपरीक्षभिः प्रमाणस्वरूपनिर्धारकं प्रमाणमीमांसाशास्त्रं प्रमाणमुच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ उपनिष्ठ इति । उपान्मन्त्रकारण इत्यत्रान्येष्याऽधोप्रमपति-
ष्ठत इत्यादुपपादनाय वैवक्षिकमन्त्रकारणस्य विवक्षितत्वेऽप्यादित्यमुपतिष्ठत इत्यादवमन्त्रकारणेऽप्यात्मनेपदोपपादनाय प्रवृत्ते उपपादेवपूजासङ्गतिकरण-
भिन्त्रकारणपर्यायिभ्यति वक्तव्यमिति तत्सूत्रप्रवृत्तिके देवपूजादावय्यपपर्वान्तिष्ठतेशात्मनेपदविधानाद् गुरोरोपि देवप्रतिमात्वेन देवत्वात्तपूजायामपि देवपूजा-
त्वावक्ष्योपतिष्ठ इत्यात्मनेपदोपपत्तिरिति ध्येयम् । (मन्त्रकारणे किं भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । आप्रेष्याऽपि देवतक्रचा । वार्तिकोदाहरणानि तु । आदित्य-
मुपतिष्ठते कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिर्यथाभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवनात्वोपात् । नृपस्य देवताशब्दाद्वा । गङ्गा यमनामुपतिष्ठते । उप-
क्षिप्यतीत्यर्थः । पथिकानुपतिष्ठते मित्रिकरोतीत्यर्थः । पन्थाः ह्यमुपतिष्ठते प्रामोतीत्यर्थः । इति द्रष्टव्यानि ॥ ६ ॥

सु०—श्रीमदानन्दतीर्थार्यसन्मनःसरसीश्रुति ॥ अनुयाख्यानल्लिने चञ्चरीकृति मे मनः ॥ ७ ॥

टि०—ह्यमनश्चञ्चरीकोपमोक्तिव्याजेन चिकीर्षितं व्यनक्ति ॥ श्रीमदिति ॥ ७ ॥

सु०—न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चरुा न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ॥ परं श्रीमत्सू-
प्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥ ८ ॥

टि०—केवलं गुरुदेवताप्रसादलब्धैर्दुर्ग्रन्थप्रतिपादितपदस्वरूपप्रमाणप्रमेयोपपादकन्यायजाते नानादरः कार्य इत्येतद्गुञ्जयस्वगर्वं परि-
हरति ॥ न शब्देति । न शब्दाब्ध्याविव्यादिना क्रमेण पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वाभाव उच्यते । महतामित्येतच्चात्र व्यञ्जकं द्रष्टव्यम् । किमपि
चेति लौकिककारणनिरपेक्षतामाह । अलौकिककारणभावान्नाकारणकार्योत्पत्तिरपि न्याह ॥ परमिति । अत्रास्मदोद्वेगोश्चेति बहुब्रुवाद्वाद्यमिति
बहुवचनम् । त्वं राजा वयम्युपासित गुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इत्यादावुक्तत्वाद्विधेयत्वेन व्यावृत्तावतात्पर्यविशेषणत्ववचन शब्दाब्धौ गाढा इत्या-
देरपि विधेयत्वेनाविशेषणत्वात्परं श्रीमदित्यादेशविधेयत्वेऽपि हेतुपरतया व्यावृत्तावतात्पर्येणाविशेषणत्वान्नात्र सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति

प्रतिषेधस्य प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । (प्रतिषेधस्येति । असदौ द्वयोर्बल्युक्तबहुवद्भावप्रतिषेधस्येत्यर्थः । तथा चाहं पण्डितो ब्रवीमिति बहं प्रपन्नो मान्यो ऽस्मीति न प्रयुक्तमिति भावः) ॥ ८ ॥

अनु०—॥ हरिः ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमात्यतममव्यक्तिलैः सुवाक्यैः ॥ अरयोद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि वन्द्यं सदा प्रियतमं मम सन्नमामि ॥

सु०—भगवता बादरायणेन प्राणिनां निःश्रेयसाय प्रणीतमपि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमसाधु निवन्धान्धतमसाऽबलुण्डितत्वेनाप्रणीतमिव मन्यमानो भगवानानन्दतीर्थमुनिर्यथाऽऽचार्याभिप्रायमस्य भाष्यं विधायानुभाष्यमपि करिष्यन्विलीनप्रकृतितया स्वयमन्तरायविधुरोऽप्यनवरतमीश्वरपूजकायकरणहृत्तिरपि नारायणप्रणामादिकं प्रारिस्तितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यं करणीयं शिष्यान् ग्राहयितुं ग्रन्थादौ निवन्धाति ॥ नारायणमिति । अत्र नारायणं सन्नमामीत्यन्वयः । उत्तमपुरुषप्रयोगादेवाहमिति लभ्यते । समिति भक्त्याद्यातिशयसाहित्यलक्षणां प्रणामस्य सम्यक्तामाह । तथाविध एव हि नारायणप्रणामो भवत्यभिमतसिद्धेरङ्गम् । निखिलेत्यादीनां तु प्रणामकर्तृणा नारायणेन विशेषणतया सम्बन्धः । प्रयोजनं च स्तुतिपदानां विशेष्यप्रशंसैव । तत्रार्थिकपुनरुक्तेः स्तुतित्वमेव समाधानमवधातव्यम् । अथवा । कुतो नारायणस्य नम्यत्वम् । तथात्वेऽपि कुतोऽन्यासु देवतासु सतीषु तस्यैव नमनमित्यत्रोक्तमशेषविशेषतोऽपि वन्द्यमिति । विशिष्यते वस्त्वभिगतिविशेषा असाधारणधर्मो अशेषाश्च ते विशेषाश्च । अपिरभिख्याप्तौ । यावन्तो वन्द्यत्वनिमित्तभूता धर्मास्तेभ्यो विशेषेभ्योऽपि हेतुभ्यो वन्द्यम् । तथाऽशेषाद्रन्यत्वेन समाशङ्कितान्तरापाद्यभावेर्जगतो विशेषोऽतिशयोऽशेषविशेषस्सर्वोत्तमत्वम् । ततो हेतोः सतीष्वन्यासु देवतासु वन्द्यमिति । एतदुभयं कथं नारायणस्येत्यतोऽभिहितं निखिलेत्यादि । त्रिविधा हि देवता वन्द्या भवति ।

सु.बा. १ x x

विशिष्टाधिकृतेष्टा चेति । न हि देवताबन्धनं व्यसनितया क्रियते । किन्तु विद्वद्विधातादिप्रयोजनापेक्षया । विशिष्टैव देवता तस्येष्टे । अधिकृता च स्वविषयग्रन्थप्रबोधोपादिकं सम्पादयति । बन्धनं खलु भक्त्यद्युपेतमेव सफलम् । तद्वेष्टायामेव देवताया-
मुपपद्यत इति । तत्र वशिष्ठोपादनाय निखिलगुणगुणैकदेहं निर्दोषमस्योद्भवादिदमिति विद्वद्वेष्टाद्वयम् । निखिला निःशेषाः पूर्णाः प्रत्येकमप्यनवधिका गुणा आनन्दादयः । एकशब्दः केवलार्थः । त एव देहो यस्य न दुःखः प्राकृतादिरिति तथाक्तः । निष्क्रान्तो दोषेभ्यः पारतन्त्र्यादिभ्य इति निर्दोषः । अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतया बुद्धिसन्निहितस्य स्वद्यतिरिक्तप्रपञ्चस्योद्भव उत्पत्तिरादिरस्येत्युद्भवादि जन्माद्यष्टकं तद्यथासम्भवं ददतीत्युद्भवादिरूम् । अस्याति सम्बन्धमात्रे ष्ठी । अशेषविशेषतोऽपीत्येतदस्यो-
द्भवादिरित्यनेनापि सम्बध्यते । वियदाधिकरणादिव्युत्पाद्यसमस्तावान्तरभेदसहितोद्भवादिरिति । अधिकृतत्वप्रदर्शनायाप्यतमप्य-
खिलैः सुवाक्यैरिति । अपिशब्दो बन्धत्वे हेतुसमुच्चयार्थः । अभिव्याप्ता वा । अपौरुषेयत्वेन तन्मूलत्वेन वाऽनाशङ्कितदोषत्वादिना
शोभनानि वाक्यानि वेदादीनि ब्रह्मसूत्रादीनि च सुवाक्यानि तैरखिलैराप्यतमम् । अतिशयेन प्रतिपाद्यम् । यदि व्याचिख्यासितेन ब्रह्म-
मीर्षासाक्षात्क्षेण तन्निर्णेतव्यार्थेन वेदादिना च प्रतिपाद्य इति नारायणो वन्दनीयः । इन्तर्तिह तत एव धर्मादिकं प्राणादिकं वा बन्ध-
नीयं स्यात् । न स्यात् । तस्य नारायणप्रतिपत्त्यङ्गतया वेदाद्येकदेशप्रतिपाद्यत्वात् । अस्य दुर्नरन्यार्थतयाऽखिलवेदादिवेद्यत्वात् ।
तथाविधमेव चाधिकृतमुच्यत इत्याशयवताऽऽप्यतममित्यखिलैरिति चोक्तम् । इष्टत्वप्रदर्शनं सदा प्रियतमं ममेति । अत्रापि पूर्व-
वत्सदापदस्य तमपश्च प्रयोजनमवधेयम् । यद्वा । नानिर्धारितस्वरूपस्य प्रणामो युक्तः । न चान्तरेण लक्षणं वस्तुनिर्धारणमित्यतो
विभवादेनैकानि नारायणस्य लक्षणान्यनेनोच्यन्ते । तत्र निखिलेत्यनेन निखिलगुणत्वं पूर्णगुणत्वं स तौ गुणैकदेहतत्वं चेति विवक्षा-
भेदेन त्रीणि लक्षणान्युदितानि । निर्दोषमित्यनेनैकम् । आप्यतममित्यनेन वेदादिमुख्यार्थत्वमखिलवेदाद्यर्थत्वं चेति द्वयम् ।

अस्येत्यनेनाष्टौ । अशेषेत्यनेन मुख्यवन्धत्वमुक्तमशेषाद्विशेषेण वन्द्यमिति । सदैत्यनेन परमप्रयोग्यत्वम् । तस्यानानुभाविकत्वा-
 दसम्भवमाशङ्क्य सदा म'त्युक्तम् । अन्येषामपि ज्ञानोत्तरकालमिदमानुभाविकं मम तु सदेति । अशब्दो लक्षणसमुच्चये ।
 अथवा । निखिलत्याद्युक्तलक्षणोपपन्नतया नारायणः केन प्रमाणेन प्रतिपत्तव्य इत्यतः सुवाक्यैराप्यमित्युक्तम् । ननु वेदाद्येकदेशेऽ-
 न्यथाऽप्युच्यते । न । तत्प्रतीतिरपरामर्शपूर्वकत्वादित्याशयेनाखिलैरित्युदितम् । तर्हि धर्माद्यसिद्धिः स्यात् । तस्य प्रमाणान्तरा-
 गोचरत्वात् । मैवम् । अमुख्यया वृत्त्या धर्मादिरपि वेदादिवेद्यत्वादित्याशयवताऽऽप्यतममित्यभिहितम् । अपिशब्दो बह्यमाणप्रमाण-
 समुच्चयार्थः । सकलजगन्निमित्तकारणत्वादिहेतुभिरयुक्तलक्षणो नारायणः प्रत्येतव्य इत्यभिप्रेत्योक्तमस्येति । यद्वा नारायणस्य देह-
 सद्भावे दुःखादिदोषानुषङ्गः । तदभावे ज्ञानादिगुणाभावः । उभयथाऽपि जगज्जन्मादिकारणत्वासम्भव इत्याशङ्क्योक्तम् । निखिल-
 पूर्णगुणैव देहं निर्दोषमिति । देहवत्त्वाज्ज्ञानादिगुणपूर्णः । तस्यापि निखिलपूर्णगुणमात्रत्वेन दुःखादिदोषरहितश्चेति । अथवा नायं नारा-
 यणशब्दो दित्यादिशब्द इव भगवति साङ्केतिको घटादिशब्द इव वा रूढिपात्रप्रवृत्तः । किन्तु विशिष्टगुणानप्याचष्ट इति ज्ञापयंस्तदर्थमेनेन
 कथयति । एतदपि स्तुत्यर्थमित्यवगन्तव्यम् । तथा हि । अरा दोषस्तद्विरुद्धत्वाद् गुणा नारास्तदयनत्वान्नारायणः । अराणामयनं
 न भवतीति वा । उपकारित्वादिना नराणां हि नारा वेदादयः प्रतिपाद्यतया तदयनत्वाद्वा । नराणां हि नारास्तद्विरुद्धत्वादिदातृतया तस्या-
 यनत्वाद्वा । नरसमूहो नारं वन्द्यतया तदयनत्वाद्वा । नराणामधिपतिर्नारो मुख्यवायुः परमप्रमास्पदतया तस्यायनत्वादिति
 यथाक्रममवगन्तव्यम् । अथवा श्रोतुबुद्धयनुकूलनाय सकलशास्त्रार्थ सङ्क्षेपतोऽनेनाचष्टे । विदितसङ्क्षेपा हि प्रपञ्चं जिज्ञासवां
 भवन्ति । तत्र सदा वन्द्यमिति प्रथमसूत्रार्थोक्तिः । मनोवृत्तस्तत्प्रवणता हि वन्दनम् । जिज्ञासाऽपि तद्विशेष एव । तस्य ज्ञावा-
 दिव्यावृत्तये यद्ब्रह्मेत्युक्तं तस्यार्थो निखिलेति । तदुपपादनाय द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिहितम् । तदाह ॥ अस्म्येति । तृतीयसूत्रेण

तत्र शास्त्रं प्रमाणमभिधाय तस्याध्यायशेषेण तद्विषयतोपपादिता । तत्कथनमाप्यतममिति । प्रथमाध्यायार्थे शङ्कितदोषनिरासो द्वितीयोऽभिहितस्तमाह ॥ निर्दोषमिति । एवं ब्रह्मस्वरूपे सिद्धेऽधिकारिणस्तत्प्रसादसाधनोपायभूततत्साक्षात्कारजननाय वराण्य-भक्तिभ्यामखिलवेदार्थश्रवणादि तृतीये निरूपितम् । तस्यायं सङ्ग्रहोऽज्ञविशेषताऽपि प्रियतममाप्यतममिति । ख्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । अज्ञोषान्विषयविशेषान्विहाय ज्ञातव्यतममिति । इयदामननादित्याद्यर्थसूचनं मयेति । प्रसन्नं च तद्वाङ्मयं पुमर्थं प्रयच्छति तत्स्वरूपनिरूपणं चतुर्थोऽभिहितम् । तदभिधानमाप्यतममिति । आत्मिमात्रस्य नित्यसिद्धत्वात्तमपा तां विशिनष्टीति ।

टि०—ननु प्रामाण्यविषयादिमत्त्वदुर्गमार्थत्वानां व्याख्येयत्वप्रयोजकतया प्रकृतशास्त्रे च तदभावात् तद्भावेऽपि वा भाष्यान्तराणां सत्त्वेन-तद्भाष्यानुभाष्ययोरेवाकर्तव्यत्वेन तदनन्तरायपरिसमाह्लादेः प्रयोजनस्यासम्भवात् विलीनप्रकृतितयाऽनवतर्कमीश्वरद्रवणकायकरणतया भवद्वयु-पेतभाष्यकारस्य ग्रन्थारम्भ एवान्तरायविरोधेन मङ्गलकृतेस्त्वया वक्तुमशक्यत्वाच्चाचारपरम्पराया अन्धपरम्परात्वसम्भवेन प्रमाणाभावाच्च नारा-यणप्रणामादेरकर्तव्यतया ग्रन्थे निवेशनस्य च प्रयोजनाभावेन सुतरामनुपपत्तेरसङ्गतमेतत्प्रथमपक्षमिदं आह ॥ भगवदेति । अत्र ज्ञानवे-राग्यैश्वर्यसमपेक्षमगवच्छब्देन विवक्षार्थतत्त्वज्ञानविवक्षाकरणपाठवानां लाभेन प्राणिनां निःश्रेयसायेति वक्तुमिति विषयत्वतत्त्वज्ञानयोग्यत्वलाभेन वक्तुना-कूल्यश्रोत्रज्ञानकूल्ययोर्निःश्रेयसाय प्रणीतमित्यनेनैव प्रसङ्गानुकूल्यस्य च सिद्ध्याऽऽप्तोक्ततयाऽप्रामाण्यशङ्कायाः वेदार्थमतपरब्रह्मनिर्णायकाया-यप्रथमपरेण ब्रह्ममीमांसाशास्त्राशब्देन वेदादीतिकर्तव्यतात्वलाभेन विषयादिराहित्यशङ्कायाः निबन्धेति व्याख्यानरूपनिबन्धप्रवृत्त्युक्त्या दुर्गमार्थ-त्वाभावाशङ्कायाः एतदग्रन्थयोर्भाव्यानुभाष्यशब्दौ प्रयुज्य यथाऽऽचार्याभिप्रायमिति तदर्थकथनेनाऽयत्र नितरां बन्धकत्वाद्येकानिबन्धशब्दं प्रयु-ज्याचार्याभिप्रायाननुसारित्वरूपासाधुत्वेन तद्विशेषणेनैतयोरेक्येन गतार्थत्वशङ्कायाः अविगितिश्चिष्टेत्यन्धपरम्परात्वशङ्कायाः विलीनित्यादिका-यकरणवृत्तिरपि शिष्यान् ग्राहयितुमित्यन्तेन भाष्यकारस्य ग्रन्थारम्भ एवान्तरायविरोधेन मङ्गलकृत्स्नपुत्तिशङ्कायाः ग्रन्थनिबन्धानुपपत्तिशङ्कायाश्च

परिहारं पदं सङ्गमितिमिति द्रष्टव्यम् । नन्वत्र नमनःक्रियायाः सर्वकर्तृत्वान्नखिलेत्यादीनामनेकेषां कर्मकारकाणां मिलितानामेकक्रियान्वयानु-
पपत्त्या प्रत्येकं क्रियान्वये च वाक्यभेदापत्त्या विशेषनियामकाभावेनैकस्यैव क्रियान्वयासम्भवात्सन्निधानादन्यस्यैव क्रियान्वये विशिष्य नष्टमन्वयः ।
निर्धारणानापत्तेर्न कर्मक्रियान्वयोऽत्र युक्त इत्यत आह ॥ अत्रेति । अत्र चैकस्यैव नमनकर्मकतयापपादनेन प्रत्येकमिलितपक्षोक्तदोषप्रयस्य गृह-
पदोपादानेन विशेषनियामकाभावरूपदोषस्य विष्णौ निरुद्धपदोपादानेनान्तिमदोषस्य च निवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु नमरागिति कर्तृतिडा कर्तृ-
मात्रलाभेऽपि तस्य परकर्तृत्वेऽय्यपपत्त्या स्वमात्रकर्तृत्वसमर्पकाहमित्यनुक्तेरन्यतेत्यत आह ॥ उत्तमेति । अत्र यदोपादानियमो युष्मदुपपदे
मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मदुपपदे उत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न मध्यमोत्तमावित्येवमाकारकः । नियमस्य तुलजातिर्यापेक्ष-
त्वात् । तदा युष्मदो मध्यमेन शेषस्य च प्रथमेन नियमितत्वेन तयोरुत्तमं प्रत्यप्राप्तेरुत्तमं प्रति स्वानियमितास्मद एवोपापदत्वगार्थिकत्वमित्यन्तम-
प्रयोगादहमित्यस्यार्थिको लाभः । (युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । तिङ्वाच्यकारकावचिनि युष्मादि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च
मध्यमः स्यात् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । अस्मदुत्तमः । तथाभूतेऽस्मदुत्तमः स्यात् । शेषे प्रथमः । मध्यमोत्तमयोरानिवर्त्ये
प्रथमः स्यात्) । उपपदनिगमे युष्मदस्मदी नियते पुरुषाः शेषश्चानियत इति प्रथम इत्येतावतैवोच्यमानेन नियमो विजायते । अत्र नियमान्तरा-
भावात्प्रथम एव नियम्यः । यत्र च प्रथमाप्रथमप्रसङ्गस्तत्रैव चैवंविधो नियमः कर्तव्यः । शेष एव च तत्प्रसङ्ग इति तत्रैव नियमो विजायत
इति शेषग्रहणं न्यर्थम् । पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते शेषश्च । तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम
इति नियमः कर्तव्यः । न चान्तरेण शेषग्रहणमेवं शक्यते कर्तुमिति कर्तव्यं शेषग्रहणमिति शेषग्रहणं कुर्वतः सत्रकारस्याभिमतो युष्मदोत्तम मध्यम
अस्मदोत्तमः शेष एव प्रथम इत्येवमाकारपुरुषनियमो यदा तदोत्तमपुरुषस्यास्मदर्थं विनाऽसम्भवात्साक्षादवोत्तमपुरुषप्रयोगादहमित्यस्य लाभो न तु
पूर्ववदार्थिक इत्युभयथाऽव्यहमित्यस्य लाभान न्यूनतेत्याशयः । एवकार उभयथाऽर्थलाभसम्भवेऽपि लाभमेतत्पक्षोद्धलकमिति सूचयति । अत्र

विवक्षितं समित्यस्यार्थमाह ॥ समिति । तद्विक्षायां नियमकमाह ॥ तथाविध इति । अनेनोक्तव्याख्याने विशिष्टाधिकृतत्वानां वक्ष्य-
त्वप्रयोजकतयाऽभिमतानां मध्ये विशिष्टाधिकृतत्वयोर्विशिष्यबन्धत्वप्रयोजकत्ववदिष्टत्वस्य तदभावाद्भक्त्यादिसहकृतत्वरूपविशेषणद्वारेण तदिति
यदभिप्रेतं तदपि समर्थितं भवति । ननु तथाऽपि निखिलेत्यादिभिर्विजातीयैर्व्यवधानाच्चापराधणमित्यस्य नमामित्यनेनान्वयानुपपत्तिः । नापराधणैव
प्रणामकर्मत्वे निखिलेत्यादीनां तदभावात्तत्र द्वितीयानुपपत्तिश्च । न च निखिलेत्यादीनां प्रणामकर्मणा नारायणेन सम्भक्तत्वाच्च विजातीयव्यवधाने
नापि द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कारकाणां क्रियान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्या परस्परसम्बन्धस्यासम्बन्धा-
त्तादृशसम्बन्धस्याभावात् । यादृशतादृशसम्बन्धस्य द्वितीयानुपपादकत्वाच्चेत्यतो विशेषणानां पृथक्कारकत्वाभावाद्द्विशेष्यानिष्ठत्वाच्च विशेष्याविशेषण-
भावाभ्युपगमेन व्यवधानं नापि द्वितीयानुपपत्तिरित्याह ॥ निखिलेत्यादीनां त्विति । ननु निखिलेत्यादीनां नारायणेन विशेषणतया
सम्बन्धे तैर्विशिष्येतरव्यावृत्तिमात्रलाभेऽपि नारायणप्रणामादिकमित्यत्रापिपदसद्व्याहृतया भवदभिमतस्तुतिरूपार्थकत्वं नेपां न सिध्यदित्यतो
व्यावर्तकमात्रदण्डादिविशेषणानां तथात्वेऽपि स्तुतिसमर्पकविशेषणपदानां विशेष्यप्रशंसाप्रयोजनकत्वं नानुपपन्नमित्याह ॥ प्रयोजनं चेति ।
विशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि न पूर्वार्थ्युपेततत्प्रशंसारूपप्रयोजनपरित्याग इत्येवशब्दः । ननु तथाऽपि निखिलेत्यादिविशेषणलब्धगुणपूर्णत्वस्य निर्देय-
त्वस्य च प्रमाजालोह्यासोपहतैत्युक्तरीत्याऽविनाभावैकैकाव्यक्त्यासिद्धेरगस्य प्रयोजनाभाव इत्यत आह ॥ तत्रेति । विशेषणत्वेऽपि सप्र-
योजनत्वे हेतुतयोपपत्तस्तुतिपदस्यैवार्थैकपौनरुक्त्यपरिहारेऽपि हेतुत्वमित्येवशब्दः । यश्चाथार्थयो न स चोदनार्थ इति न्यायेनार्थाच्छाभेऽपि
शब्दात्तदलाभादार्थैकपौनरुक्त्यस्य न दूषणत्वम् । दूषणत्वे वा प्रकृते सप्रयोजनत्वाच्च तस्य दूषणत्वमित्यभिप्रायेणेतिस्समाधानमतो न ब्रह्ममाण-
विरोध इति हृदयम् । प्रणामकर्मनारायणविशेषणानां प्रणामोपपत्त्युक्तार्थप्रतिपादनेन प्रणामप्रयोजकत्वमेव स्वसं न तु प्रयोजनान्तरार्थकस्तुतिपद-
त्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ अथवेति । अत्र निखिलेत्यादिविशेषणत्रयस्य बन्धत्वप्रयोजकत्वैविशिष्टापोपादकत्वस्य वक्षान्तरादतिशयप्रतिपादकत्वस्य च

वक्ष्यमाणरीत्या स्पष्टत्वात्तदुपपादासमर्पकस्यांशेषविशेषतोऽपीत्यस्य द्वेधा व्याख्यानमुचितमित्याभिप्रेत्य द्वेधा तन्निवर्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ **इत्यादिना** । विशेषतोऽपीत्यपिशब्दस्य समुच्चायकत्वात्सम्भवात्सर्वकर्मण्यपि सदाकुर्वाण इति गीतातात्पर्यनिर्णय एकमपि कर्म तदनादरेण न कार्यामित्यादिनाऽऽचार्यैरभिव्याज्यर्थतया तस्य व्याख्यातत्वात्सर्वेऽप्यानेया इत्यादिलोकव्यवहारसिद्धत्वाच्चांशेषपदसङ्कोचप्रतीतिं प्राप्यनुमितिभ्या-
 प्यर्थतया तं व्याख्याति ॥ **अपिरिति** । ननु निखिलेयादिविशेषणानामन्यत्राभावेन वन्द्यत्वप्रयोजकत्वातिश्रयात्कथमेवं तत्प्रयोजकत्वेनोक्ति-
 रित्यतो निखिलेयादिविशेषणत्रयस्य वन्द्यत्वप्रयोजकत्वेनान्यत्रोपलब्धवैशिष्ट्योपपादकतयाऽखिलैः सुबाक्यैरप्यतममिति सदा प्रियतामं भवेति
 प्रकृताधिकृतोऽस्वरूपप्रदर्शकविशेषणयोश्च तत्प्रयोजकत्वेनान्यत्रोपलब्धाधिकृतोऽस्वरूपसामान्यमुखेन वन्द्यत्वप्रयोजकप्रतिपादकत्वसम्भवाच्चानुपपत्ति-
 रित्यभिप्रेत्याह ॥ **त्रिविधा हीति** । अत एव वैशिष्ट्योपपादनायेत्याधिकृतत्वप्रदर्शनायेतोऽस्त्वप्रदर्शनामिति वैक्यम् । विशिष्टाविद्वत्तन्मयोवै-
 न्द्वान्वनिमित्ततामुपपादयन्नित्यस्य वन्दनविशेषणीभूतभवत्यादिद्वारा विशिष्य वन्द्यत्वनिमित्ततामुपपादयति ॥ **न हीत्यादिना** । सर्वविशेषणानां
 वैशिष्ट्यादिसर्वप्रतिपादकत्वप्रतीतिमपाकरोति ॥ **तन्नेत्यादिना** । निखिलपूर्णगुणत्ववपारतन्व्यादिराहित्यसकलगजजनकत्वादिना सर्ववैशिष्ट्ये
 प्रतिपादिते गुणवत्स्वरागादिराहित्यबहुजनकत्वादिप्रयुक्तवैशिष्ट्यमुपपादितं भवतीति किमतेत्याशयेन सम्प्रुधतया वैशिष्ट्योपपादनायेत्युदनामिति
 श्येयम् । यद्वा । प्रकृते निखिलेयादिविशेषणानां वैशिष्ट्यं वन्द्यान्तरादतिशयश्चेत्युभयोपपादकत्वाभिप्रायेण वैशिष्ट्योपपादनायेत्युक्तमिति द्रष्ट-
 व्यम् । निखिलानां पूर्णगुणा इति समासभ्रान्ति निःशेषपूर्णशब्दयोरैकार्थत्वेन वृन्द्वानुपपत्तिशङ्कांमकशब्दस्य सङ्ख्यार्थत्वेन पूर्वनिपातशङ्कां
 सत्त्वादिगुणैकदेहत्वस्य जीवादिसाधारण्यापादकत्वादोषशब्दस्य रागद्वेषमोहार्यत्वेन प्रसिद्धेस्तद्राहित्यस्य पद्मापद्मवाद्यतिशयाहेतुत्वात्प्रपञ्चबुद्ध-
 वादिदत्वस्य सर्वसाधारण्यलैषां सर्ववैशिष्ट्योपपादकत्वमिति शङ्कां च परिहरति ॥ **निखिल इत्यादिना** ॥ **एकशब्दः** केवलार्थे
इति । सङ्ख्यार्थत्वे हेकशब्दस्य न तावदत्र पूर्वेण विशेषणमामोऽङ्गीकर्तुं युक्तः । तस्य दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव नियमितत्वेन

प्रकृते त्वेकशब्दादिविविचिष्टशब्दस्य संज्ञात्वाभावेन तदसम्भवात् । अतः सङ्ख्यार्थैकशब्दस्य समानाधिकरणेन समानविधानार्थं प्रकृतन पूर्वकालैकोति सूत्रेणैव स वाच्यः । (सर्वकारपराणनकेवलः समनाधिकरणेनेति सूत्रशेषो द्रष्टव्यः) न चासौ वक्तुं शक्यः । तथा सति तस्य पूर्वकालैकोति समासशब्दे प्रथमनिर्दिष्टतया प्रथमनिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनत्वोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । निर्दिष्टपूर्णगुणा एको देहो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोः प्राङ्निपातो वक्तव्य इति सङ्ख्यायाः प्राङ्निपातनियमनादेकशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा एव । अत एवान्वयैकरूपा इत्यादावनित्यमेकं रूपं येषामिति त्रिपदबहुव्रीहिनश्रयणमाभियुक्तानाम् । चतुर्थं चानुमानमेकं शरणं यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्यनाश्रयणं टीकाकाराणामपि । केवलार्थत्वे तु न तत्प्रसङ्ग इत्युक्तरीत्या समासद्वयमप्युपवर्तते भावः । यच्च यत्र टीकाकृदभिमतं बहुव्रीहौ सङ्ख्यार्थत्वप्रयुक्तपूर्वनिपातवारणेऽप्येकशब्दस्य न सर्वनामत्वप्रयुक्तपूर्वनिपातवारणं सम्भवतीत्यनर्थकमेव केवलार्थत्वाश्रयणम् । न च केवलार्थस्यासर्वनामत्वालोकोद्देश इति वाच्यम् । एकोऽप्यर्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽप्ये सङ्ख्यायां च प्रयुज्यत इत्यभिधानात्सन्त्येकशब्दस्याष्टावर्थाः । तत्रैकशब्दः सङ्ख्यायां नित्यैकवचनान्तः । अन्येषु तु सप्तसु वचनान्तरमापि स्यादेव । एको एकेषामिति यथेत्याभियुक्तव्याख्यानेन केवलार्थस्यापि तस्य सर्वनामत्वस्य स्थितेः । तथाऽप्येको देह एकदेहो निखिलपूर्णगुणा एकदेहो यस्येति द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणे न दोषः । एकदेहशब्दस्यासर्वनामत्वा पूर्वनिपाताभावसम्भवात् । न चैवमेकं रूपमेकरूपमनित्यमेकरूपं येषामित्यन्यत्र द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणवदेकं शरणमेकशरणम् । अनुमानमेकशरणं यम्येति तथोक्त इत्युत्तरप्रथीयटीकाकारिणद्विपदबहुव्रीह्याश्रयणवच्च सङ्ख्यार्थत्वेऽप्येको शब्दस्य द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणेऽसङ्ख्यार्थत्वाद्वैकदेहशब्दस्य पूर्वनिपाताभावसम्भवात्तस्य केवलार्थत्वाश्रयणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अर्थाधिक्यत्वाभावादेव तदाश्रयणात् । अत एव केवलार्थत्वविवक्षाव्यावर्त्यप्रदर्शनं न पुनः प्राकृतादीति ज्ञेयम् । ननु कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति सूत्रे (दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।) अनिराकरणात्कर्तृस्यागाङ्गं कर्मणोऽपि सतम् । प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानतामित्यत्र च

कर्तुर्दानशेषभूतं दानकर्मणास्तुमिष्टतममनिराकरणात्प्रैरणादनुमत्या वा सम्प्रदानतां लभत इत्युक्तवादीश्वरस्य दानदर्पणोद्भवादिनास्तुमिष्टतमस्यानि-
 राकुर्वतोऽस्येति निर्दिष्टस्य जगतः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्या भाव्यम् । (अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह ॥ दानस्येति । तेन जां न्यति भासं हस्तं निदधाति
 वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वल्पनिवृत्तिपूवकं परस्वत्वापादानमत एव राजकस्य वस्त्रं ददातोत्यादौ न भवति ।
 तत्र हि ददातिर्भाकः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाव्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चोपेतां ददातीति प्रयोगात् । राजकस्य
 ददतीति शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रातिप्रसङ्गः । यमभिप्रेतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषत्वं कर्मणश्च शेषत्वं
 लभ्यते ग्रामस्य चाजां प्रति शेषत्वं नास्ति । न च स्वसत्तापरित्यागेन परसत्ताप्रादनस्य दानपदार्थस्य जगत उद्भवादिविषये ईश्वरेणाकरणान्न
 चतुर्थीति वाच्यम् । वृक्षाय जलं ददाति खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चोपेतां ददाति न शूद्राय भर्तुं दद्यादित्यादौ ऋतुभ्युपपत्त्यर्थं किञ्चित्-
 दुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्ययागमात्रस्य दानशब्दार्थतया विवक्षणीयत्वेन पदमञ्जर्यामुक्तत्वात्प्रकृते मतिदानादिवशभाक्यवृत्त्युपागस्य प्रतिपाद-
 यितुं शक्यत्वात् भाष्यकारेण क्रियामात्राश्रयणेन ददाति कर्मणेत्यस्यानाश्रितत्वाच्च सम्प्रदानचतुर्थ्या भवितव्यमित्यतो विवक्षातः कारकाणि भव-
 न्तीत्युक्तेः सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां युक्ताऽस्येति षष्ठीत्याह ॥ अस्येतीति । अत्रापिपदस्य यथास्थितस्य समुच्चयार्थताया एव वक्तव्यत्वा-
 त्साक्षाद्बन्धवहेतोरस्य बन्धत्वेहेतुवैशिष्ट्यहेतुभिर्निखिलेयादिभिः साक्षात्साध्येन समुच्चयात्सम्भवात्परम्साध्यसमुच्चयमभिधेयत्वाह ॥ असीति । अत
 एवास्वरसाद्भिन्नक्रमत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरं तस्याह ॥ अभीति । स्वगदिरित्यत्वेन सदा प्रियत्वभावाद्भूमिर्देव्यार्थतयैव प्रियत्वादस्य पुनः सदाऽऽ-
 न्यार्थतया प्रियत्वात्तथाविधमेव चेष्टमुच्यत इत्याशयवत्त्वाह ॥ अत्रापिपीनि । एवं नमामीति क्रियासमभिव्याहृतीदृतागविश्वस्यनग्यनपापादका
 तया निखिलेत्यादीनि नारायणविशेषणानीति व्याख्याय प्रकृत्यर्थभूतनारायणस्वरूपनिर्धारणहेतुलक्षणपरतयाऽपि तानि व्याख्याति ॥ यद्वेति ।
 अत्र विशिष्टस्य लक्षणत्वे निखिलपूर्णपदयोरेत्यन्तरवैक्यार्थापातात्तद्भूलक्षणद्वयपरत्वे गुणानां देहविशेषणत्वेन नारायणविशेषणत्वमात्रेण देहपदे-

अर्थशङ्कानुदयेऽप्येकपदवैयर्थ्यापाताद् गुणानां नारायणविशेषणत्वं गुणपदादृष्टं तृतीयलक्षणे ध्यातव्यं च विवक्षित्वा त्रीणि लक्षणानि ज्ञातव्यानि स्याह ॥ तत्रेति । ममेत्यनेन स्वं प्रत्यनुभवसिद्धौ चोक्तव्येऽस्य प्रतिमां तु कृतकान्न विशिष्यत इत्युक्तरीत्या प्राप्तासम्भवशङ्कानिबृत्तार्थं सदापदामिप्रायमाह ॥ अन्येषामिति । प्रथमापिशब्दस्याभिप्रायत्वं त्वमेव शङ्करीकृत्य द्वितीयोऽपिशब्द उक्तवद्व्यापणसमुच्चयार्थं भूयाह ॥ अपीति । अपिशब्दौ लक्षणसमुच्चय इति पाठे तूभयोरपि लक्षणसमुच्चयार्थत्वमेवेत्यर्थः । लक्षणेन व्यावृत्तत्वात् ननु द्वयोरपि भातान्ध्रान्त्वान्मेयसिद्धेर्लक्षणां किमात्रपरत्वादिपि लक्षणप्रमाणभेदपरत्वस्य व्यायस्त्वादुभयपरत्वा लोकां योजयति ॥ अथ हेति ॥ अथ हेति । निर्माणत्वदोषित्वादिनेत्यर्थः ॥ नह्येति । निखिलवेदैरुक्ताण्यविशिष्टनारायणस्यैव वचन इत्यर्थः । साधकवद्वाधकपरिहारस्याप्यददत्कालेन लक्षणप्रमाणोक्तिमात्रपरत्वादिपि विशेषणद्वयस्य बाधकपरिहारार्थत्वाभ्युपगमेऽधि विशेषणत्वं मन्वानः पक्षान्तरमाह ॥ दह्येति । एवं प्रकृत्यन्तरायणस्वरूपनिर्धारणहेतुलक्षणादिपरतया विशेषणानि व्याख्याय प्रकृत्यर्थक्यनपरतयाऽपि तानि व्याचष्टे ॥ अथ हेति । अर्थात्तद्वृत्तिनिमित्तनपेक्ष्य वक्राभिप्रायमात्रेणार्थप्रत्यायकत्वं साङ्केतिकत्वमखण्डशक्ती रूढिः । एवं शास्त्रार्थव्याख्यानेहेतुकिपरतया लोको व्याख्यातः । इदानीं तु शास्त्रार्थमेवानेनाचष्ट इत्याह ॥ अथ चेति । श्रोतृबुद्धयनकलनायेत्येताद्विशदयति ॥ चिदित्येति ॥ मनोवृत्तिरिति । मनोवृत्तिप्रावण्यपूर्वकारिकादिव्यापार एव लोकेऽपि वन्दनव्यवहारात्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तस्यैव वन्दनत्वमिति भावः । पञ्चमीविधाने व्यञ्ज्ये कर्मण्यधिकरणे चोपसङ्ख्यानमित्यतो व्यवन्तलोपेऽत्र कर्मणि पञ्चमीत्याह ॥ व्यवन्तलोपेति । (व्यवन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोगे इत्यर्थः । व्यवन्तलोपे कर्मण्यधिकरणे चेति वार्तिकस्यायमर्थः । व्यवन्ताप्रयोगे तदर्थे गम्यमाने व्यवन्तं प्रति कर्मकारकेऽधिकरणकारके च पञ्चमी वच्येति । प्राप्तादात्येक्षते । असन्नाले क्षते । प्राप्तादमारब्ध आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराजिह्वेति श्वशुरं वीक्षेत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकाविमर्शानां निमित्तम् । कस्मात्वं नन्दाः) । अत्र प्रथमे नतिस्तुतिरूपेभयविधस्यापि मङ्गलस्यानुष्ठानम् । द्वितीयादिचतुर्षु नतैवानुष्ठानं विशेषणानां च कष्टोक्तन्युपपादकत्वम् ।

तत्रापि प्रथमे विशेषणानां नतिप्रयोजकधर्मकथनपरत्वम् । द्वितीये नतिप्रयोजकस्वरूपनिर्धारणार्थकलक्षणपरत्वम् । तृतीयं स्वरूपनिर्धारकलक्षणे
 साधककथनपरत्वम् । चतुर्थे तन्निर्धारके लक्षणे प्रमाणे वा बाधकपरिहारपरत्वम् । षष्ठे तभयपरत्वेऽप्यस्य पक्षस्य विशेषणानां नारायणपद-
 व्याख्यानद्वारैरनपेक्ष्यभिप्रेतस्तुत्यर्थत्वम् । सप्तमे स्वेतस्यबतात्पर्यविषयीभूतनतिस्तुतिपरत्वाभावेऽप्येतत्पदोक्तनतिविशेष्यनारायणविशेषणानां नतेर्य-
 क्छास्त्रार्थव्याख्यानार्थत्वं तच्छास्त्रार्थसङ्क्षेपकथनपरत्वमिति पूर्वपूर्वप्राबल्यक्रमः पक्षाणां द्रष्टव्यः । (प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे
 इति । द्वितीये चतुर्थे पञ्चमे इति क्रमेणार्यो ज्ञेयः) । पूर्वं द्वितीयादिषु चतुर्विधं द्वितीयास्य प्राथम्योक्तैः । यद्वा । नतिविशेष्य-
 नारायणविशेषणानां कण्ठोक्तनत्युपपादकतया सम्भवत्येकवाक्यत्वे न कण्ठतोऽनुकस्तुतिपरतया भिन्नवाक्यत्वं युक्तमिति प्रथमापेक्षया द्वितीया-
 दीनां प्राबल्यम् । तत्रापि नतिविशेष्यनारायणधर्मन्यत्वप्रयोजकपरत्वापेक्षया तत्स्वरूपनिर्धारकलक्षणपरत्वं ज्ञाय इति सर्वविशेषणानां
 लक्षणपरत्वपक्षस्य प्राबल्यम् । स्वरूपमात्रप्रदर्शकलक्षणमात्रपरत्वापेक्षया निखिलेयादिविशेषणचतुष्टयस्य लक्षणपरत्वम् । तद्वक्षणाविशिष्टे आप्यतम-
 मस्योद्भावादिति विशेषणद्वयस्यागमानुमानरूपप्रमाणपरत्वम् । एवं वस्तुसिद्धयुक्तलक्षणप्रमाणोभयपरतया लक्षणपरत्वापेक्षयाऽस्य पक्षस्य प्राबल्य-
 मिति । अशेषेत्यादिविशेषणद्वयस्य लक्षणपरत्वमाप्यतमस्योद्भावादिति विशेषणद्वयस्य लक्षणाविशिष्टे प्रमाणपरत्वसाक्षाद्विशेषणद्वयस्य तत्र
 प्राप्तबाधकपरिहारपरत्वमिष्टमभिप्रेत्य प्रवृत्तस्य चतुर्थस्य पूर्वपेक्षयोपयुक्तबलवत्प्रतिपादकत्वात्तोऽपि प्राबल्यम् । (पञ्चमस्यस्येत्यर्थः पूर्ववत्) ।
 एवमपि स्तुतेरलामान्यत्वोपपादकस्वरूपनिर्धारकलक्षणप्रमाणतद्बाधकपरिहारकतत्तदर्थप्रतिपादकनारायणपदव्याख्यानेन स्तुतेरपि लामात्तत्प्रति-
 पादकषष्ठस्य पूर्वतोऽपि प्राबल्यम् । नमामीत्याद्युक्त्यैव तदुपपादकानां सर्वेषामन्याक्षेपेण लामसम्भवेन प्रपञ्चजिज्ञासोपयुक्तसङ्क्षिप्तकलशा-
 स्त्रार्थकथनप्रयुक्तन्यूनतापरिहाराय विशेषणानां तत्कथनपरत्वं सर्वतोऽपि ज्ञाय इत्यभिप्रेत्य प्रवृत्तस्यान्तिमस्य सर्वतोपि प्राबल्यामिति पक्षाणामुत्तरा-
 त्तरप्राबल्यक्रमो द्रष्टव्यः ।

अनु०—तमेव शास्त्रप्रसवं प्रणस्य जगद्गुरुणां गुरुमञ्जसैव ॥ विशेषतो मे परमाख्यविद्याद्याख्यां करौम्यन्वपि चाहमेव ॥

सु०—नारायणप्रणामस्यैव गुरुप्रणामस्याप्यभिमतसिद्धयङ्गुतया कार्यारम्भेऽवश्यमनुष्ठेयत्वात्तदचरणपुरःसरं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानं समर्थयमानः प्रतिजानते ॥ तमेवेति । तं पूर्वप्रणतं नारायणमेव । अन्वपि पुनरपि प्रणश्य भक्त्याद्युपेततालक्षणेन प्रकर्षेण नत्वाऽहं परमाख्यविद्याया ब्रह्ममीमांसाशास्त्ररूपाया व्याख्यां करामीति सम्बन्धः । वर्तमानसमीपद्वन्द्वगत्यन्तदेशः । सङ्क्षेपतो व्याख्यानस्य प्रक्रान्तत्वाद्वा । ननु प्रणतस्य पुनः प्रणामः किमर्थः । न हि प्रणामावृत्तिर्विघ्नविधातादिहुरित्यत्र नियामकमस्ति । भावे वा पूर्वश्लोक एव बहुशः सन्नमासीति वक्तव्यम् । मैवम् । गुरुत्वेनात्र प्रणामाचरणात् । कथं नारायणस्य गुरुत्वमित्यत आह ॥ शास्त्रप्रभवमिति । शास्त्रशब्देन प्रकृतत्वाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदादिकं चोच्यते । प्रभवत्युपपद्यते प्रथममुपलभ्यते वा यस्मात्स प्रभवः । यथासम्भवं शास्त्रस्य प्रभवः शास्त्रप्रभवस्तम् । यो हि यच्छास्त्रे प्रवर्तते तस्य तत्प्रभवो गुरुरिति प्रसिद्धमेव । प्रकृतशास्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकत्वाच्च नारायणस्य गुरुत्वमित्याह ॥ जगद्गुरुणांमिति । जगत एतच्छास्त्रप्रवक्तृणां ब्रह्मादीनामञ्जसा मुख्यतया न तु वयोधिकत्वादिमात्रेण गुरुम् । अस्य शास्त्रस्य प्रवक्तारमिति यावत् । प्रकारान्तरेण गुरुत्वं नारायणस्य समर्थयते ॥ विशेषत इति । गुरुरिति वर्तते । विशेषत इति साक्षादुपदेष्ट्वेन न तु जगत इव परम्परया । अत्र यदि शास्त्रप्रभवमित्याद्येवोच्येत तदा पृथक् प्रणामेन देवताया गुरोश्च पार्थक्यशङ्का स्यात् । तदर्थं तमेवेत्युक्तम् । न चैवं पृथक् प्रणामानुपपत्तिः । निमित्तद्वयसमावेशे नैमित्तिकविलोपनियमाभावात् । शिष्यशिक्षार्थे चैतद् ग्रन्थे निवेशनम् । शिष्याणां चास्ति गुरुदेवताभेदः । तदपेक्षयैव जगद्गुरुणामित्युक्तम् । अन्यथा विशेषतो म इत्युक्तमप्युक्तं स्यात् । स्यादेतत् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासत्यादिकं ग्रन्थं व्याख्यातुमयं देवतादिप्रणामः । न चायं व्याख्यातव्यः । अर्थविवक्षापूर्वकस्यैव पौरोषेयवाक्यस्य व्याख्यातव्य-

त्वात् । न हि मातृकामात्रव्याख्यानैः प्रेक्षावान्भवर्तते । न चास्यार्थविवक्षापूर्वकत्वे मानमस्ति । प्रणयनमात्रस्य व्यभिचारित्वात् । प्रेक्षावत्प्रणयनस्य चानिश्चयात् । निश्चये वा विषहरमन्त्रस्येव जपदिनाऽभ्युदयसिद्धये निर्माणोपपत्तेः । गृहीतसङ्गतरथप्रतिभासो हि विषहरमन्त्रेऽपि समानः । न चार्थविवक्षापूर्वकत्वमात्रेणोपादेयतया व्याख्यानं युक्तम् । विप्रलम्भकादिवाक्यव्याख्यानप्रसङ्गात् । किं नाम याथार्थ्यं च सति । न चास्य याथार्थ्ये मानमस्ति । तद्भावेऽपि तथाविधवाक्यान्तरपरित्यागेनास्यैव व्याख्याने कारणं वक्तव्यमित्याशङ्कानिरासाय परमाख्यविधेत्युक्तम् । अयमभिसन्धिः । अस्ति तावदस्मिन्नर्थे द्वे विधे वेदितव्ये परा चैवापरा चेत्यादौ परविद्याख्या । तत्र विद्याशब्देनार्थविवक्षा याथार्थ्यं चास्यावगम्यते । यथार्थज्ञानतत्साधनयोर्विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वात् । संज्ञायां समजननिषेदस्य संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । परशब्देन च यथार्थाद्वाक्यान्तरादुत्कर्षः । तदेवमागमेनास्य सर्वोत्तमप्राप्त्यप्रतीतेर्गहनार्थत्वाच्चोपपन्नमन्यपरित्यागेनास्यैव व्याख्यानमिति । तथाऽन्यैरेव व्याख्यातत्वाच्च पुनरिदं व्याख्यातव्यमित्यतो व्याख्यामित्युक्तम् । विशिष्टाऽऽख्या व्याख्या । अनेन परकृतानामपव्याख्यानतामभिप्रैति । तथा च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यति । तथाऽपि स्वप्रणीतभाष्येणैव कृतव्युत्पादनमिदं शास्त्रमिति किमनेन व्युत्पादनेत्यतोऽन्यपि चेत्याह । चशब्देनानुव्याख्याने प्रयोजनसद्भावं समुच्चिनोति । तच्च वक्ष्यते । प्रयोजनसद्भावे भाष्यदिक्षा शिष्या एवानुव्याकरिष्यन्तीत्यतोऽहमेवेत्याभिहितम् । एवमशब्देनान्येषामसामर्थ्यं सूचयति ।

टि०—द्वितीयपदस्य सूत्रव्याख्यानत्वमिति वारयन्नेव तत्प्रतिपादं सहेतुकमाह ॥ नारायणेति । सूत्रव्याख्यानकरणस्य परमाख्यविद्याव्याख्या करोमीति प्रतिज्ञानेनासङ्गतिशङ्कां निराकुर्वन्तन्मणीस्यस्योभयत्र सम्बन्धमभिप्रेत्य व्यवहितत्वात्सम्बन्धं च दर्शयति ॥ तमित्यादिना ॥ वर्तमानेति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदिति सूत्रे चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थं स्वार्थिकमध्यमज्ञापकः पञ्चमन्तः सामीप्यशब्दः । (वर्तमान-

समीप्ये वर्तमानवद्वा । समीपमेव समीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्योणादयो बहुलमिति यावत् । येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्त
तैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा गतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि
गमिष्यामि वा । येनोपाधिर्निति । तथा हि । पूज्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव न तु धात्वन्तरात् । तच्छीलादिधिशिष्टे कर्तव्यलृप्-
इण्युक्तः सोऽपि तस्मिन्नुपाधौ सत्येवेत्यादि । कदाऽऽगतोऽसि । कदाऽऽगतोऽसि । कदाऽऽगतोऽसि । कदाऽऽगतोऽसि । कदाऽऽगतोऽसि । कदाऽऽगतोऽसि ।
प्यङ्गम् । उदाहरणयोरमेव इति पदाभ्यामागमनाविनाभूतं प्रस्वेदपरिकरकञ्चादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । इदानीमागमनामिति ध्वनयितुं तेन कदेति
प्रश्नं प्रत्यार्थिकमुत्तरं सङ्गच्छते । समीप्यं च द्योतितं भवति । आक्षेपणोपपत्तिमाश्रित्य प्रत्याख्यातामदुमाकरे) । तथा च वर्तमानसमीपे भूते
भविष्यति चार्थे वर्तमानाद्गतोर्वर्तमाने लडित्यारभ्य यावदुणादयो बहुलमिति विभाषया वर्तमानवद्प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थनिष्पत्त्या वर्तमानसमीपे
भविष्यति करोमिति लडित्यर्थः । एतच्च प्रतिपत्तिविशेषानाश्रयणेनाद्यप्यर्पव्याख्यानादप्युक्तपक्षे । अन्यथा गच्छामीत्यादेर्वर्तमानार्थत्वेऽपि काला-
न्तरस्य प्रक्षवाक्यबलभ्यत्वेन वाक्यकालस्य पदसंस्कारेऽनुपयोगेन न तत्र वर्तमानवद्प्रत्यया इति विशेषप्रतिपत्तारं प्रत्येतत्समाधानस्यासम्भवात् ।
न च प्रकृते तादृशप्रक्षवाक्यस्याभावात् तद्वलेन कालान्तरलाभ इति वाच्यम् । अत्रापि प्रक्षवाक्याहरणस्य वक्तव्यादयकत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
अन्तिमवाख्यानानुरोधेनाह ॥ **सङ्क्षेपत इति ॥ प्रक्रान्तत्वादिति** । प्रारब्धत्वादित्यर्थः । अत्र शास्त्रप्रवचनमित्यादिविशेषणानां प्रणाम-
प्रयोजकत्वं प्रतीयमानं साक्षान्न सम्भवतीति गुरुत्वमुखेनैव तदित्यभिप्रेत्य गुरुत्वविक्षाया आवश्यकत्वं दर्शयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ।
ननु श्रेयांसि बहुविधानीत्यतो विद्वानां बहुत्वाद्विभक्तसमसङ्गलक्ष्यैवाभिमतसिद्धवङ्गत्वात्तदावृत्तिरुक्त्यत आह ॥ **भावे वेति ॥ प्रकृत-**
त्वादिति । अखिलः सुवाक्यैरित्यनेनेत्यर्थः । उभयत्रोभयान्वयान्ति निवारयति ॥ **यथा सम्भवमिति** । अत्र प्रवर्तत इत्युक्ता प्रवृत्ति-
वैश्यमाणरीत्या पुरुषार्थसाधनेच्छाप्रयत्नरक्षणं द्रष्टव्याऽतो न काश्चिद्विषयप्रवृत्तः । सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं यथैतद्विशेषणलब्धं तथाऽह ॥ **जगत्**

इत्यादिना ॥ निमित्तसमावेश इति । तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यादिति षष्ठाधिकरणं प्रतिहर्षद्वात्रोपगपदपच्छेदं प्रतिहर्षपच्छेदं
 निमित्तकसंवेतसदानस्योद्गात्रपच्छेदनिमित्तकस्यादक्षिणतदाज्ञसमात्यनतरानुष्ठीयमानपुनर्यागे पूर्वदेयदानस्य चैकास्मिन्नेव प्रयोगे विरुद्धतयाऽसम्भवादु-
 द्गात्रपच्छेदनिमित्तकपुनर्यागे सर्ववेतसदानोभयसम्भवेऽपि प्रयोगान्तरे क्रियमाणे प्रायश्चित्तनिमित्तवत्प्रयोगसादृश्यासम्भवेनाशक्यतया विकल्पो-
 क्तावपि प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसिनामव्यक्तः शेष इति तृतीयाधिकरणे समाख्याया वदटकारस्य होमाभिषवयोश्चेत्येतां भक्षानिमित्तानां समवायेऽवयवशश्च
 सर्वभक्षः प्रतिपत्तिसम्भवेन बाधायोगात्समुच्चय एवेत्याश्रितत्वाज्जीवनादिनिमित्तैक्येऽपि तदावृत्तिमात्रेण नैमित्तिकदर्शपूर्णमासादावृत्तेस्तेषामौत्पत्ति-
 कत्वादागमेन प्रवर्तेतति षष्ठाधिकरणे प्रतिपादितत्वेन निमित्तभेदे नैमित्तिकसमुच्चयस्य कैमुत्यसिद्धत्वाच्च प्रकृतेऽयुभयसम्भवेन समुच्चयो युक्त
 इत्याशयः । एवं गुरुदेवतैक्येऽपि पृथक् प्रणामपुपावेदानीं शिष्याणां गुरुदेवताभेदाद् ग्रन्थे निवेशनस्य च तच्छिक्षकप्रयोनकत्वाद्युक्तं पृथगगुरु-
 प्रणामस्य निवेशनमित्याह ॥ **शिष्येऽने ।** अत्र शिष्याणां गुरुदेवताभेदविवक्षायां भाष्यकारिणं ज्ञापकमाह ॥ **तदिति ।** जगद्गुह्यगामित्युक्तं सम्प्र-
 दायप्रवर्तकत्वं शिष्यानपेक्षैव न स्वात्मानमित्यत्रापि तदीयं नियामकमाह ॥ **अन्यथेति ।** व्याख्यां समर्थयमान इत्युक्तं परमाख्यविद्वत्यंशस्य व्याख्या-
 समर्थनरूपत्वं घटयितुं तन्निवर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति ।** नाग्रं ग्रन्थो व्याख्यातव्योऽर्थावबोधोद्देशकत्वशून्यत्वान्मातृकादिवदिति विव-
 क्षितानुमाने वेदवदस्याप्यर्थावबोधोद्देश्यकत्वादसिद्धिरित्याशङ्कायां वेदस्य फलवदर्थवबोधपर्यन्तस्वाध्यायाध्ययनविधिनाऽर्थावबोधोद्देश्यकत्वसिद्धाद-
 पि पौरुषेऽर्थावबोधोद्देश्यकत्वतदभावयोर्मन्वादिग्रन्थमातृकामात्रयोर्दृष्टत्वेन नात्र वेदवदर्थवबोधोद्देश्यकत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेणोत्तरवाक्योक्तस्य पौरुषे-
 यवाक्येयंशस्य समर्थनाय प्रसक्तिमाह ॥ **अथात इति ॥ अयमिति ।** प्रकृतः पौरुषेय इत्यर्थः । अर्थविवक्षापूर्वकत्वं चार्थावबोधोद्देश्यकत्वं वेदादि-
 साधारणमभिमतं न तु तद्यावृत्तं वक्तृविवक्षापूर्वकत्वम् । परिहारग्रन्थानानुगुण्यपत्तेः । अत्र व्यतिकेददृष्टान्तो मन्वादिग्रन्थोऽभिमतः । विपक्षे बाधक-
 मुखेनान्वयदृष्टान्तमाह ॥ **न हीति ।** हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ **न चेति ॥ व्यभिचरितत्वादिति ।** वर्णसामान्यरूपे मातृकामात्र इति

शेषः ॥ अनिश्चयादिति । तथा च सद्धिग्रासिद्धिरिति भावः । ननु भगवान्पुरुषोत्तमः । अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरादित्या-
द्यागमादेव प्रणीतुः प्रेक्षावन्निश्चय इत्यतो विशिष्टहेतुरपि प्रेक्षावप्रणीतेऽर्थवबोधोद्देशादौ विषयमन्त्रे व्यभिचारः । तद्वदेव च प्रकृतसाध्या-
भावेऽपि जपादिताडयद्वयसिद्धये प्रेक्षावत्प्रणयनोपपत्तेरप्यसिद्धिश्चेत्याशयेनाह ॥ निश्चये चेति । ननु हेतुन्तरासम्भवेऽपि प्रकृतप्रसादार्थ-
व्यभासादेव तस्यार्थवबोधोद्देशकत्वसिद्धिरित्यतोऽगृहीतसङ्गतोऽर्थवभासस्य समवेतार्थाप्रतिपादकत्वेनार्थावबोधोद्देश-
कत्वात्प्रत्ययोपयसम्प्रतिपत्तेः विषयमन्त्रेऽपि सत्त्वेन पूर्वोक्तदोषद्वयानतिवृत्तिरित्याशयेनाह ॥ गृहीतसङ्गतैरिति । एवं विद्याशब्दार्थ-
तयाऽभिमतयथार्थज्ञानसाधनान्तर्गतार्थज्ञानसाधनान्तर्गतांशनिवर्त्या शब्दकामुत्थाप्य ब्रह्मसूत्रेभ्य उपयुक्तार्थप्रतिभासनेन विषयमन्त्रवैधव्याप्युपनस्तस्या-
र्थवित्तय इत्याद्यागमाच्चार्थवबोधोद्देशकतासिद्धिरित्याशब्दकायां तथाऽपि सिद्धान्त्याभिमतमुपादेयतया व्याख्यानं तत्प्रयोजकाभावात् सम्भवती-
त्येवंरूपां विद्याशब्दार्थान्तर्गततथार्थांशनिवर्त्या शब्दकामुत्थापयति ॥ न चेति । बोधकस्य सतो बोधकाभावे प्रामाण्यस्य स्वतः सिद्धत्वात्किं तत्र
प्रमाणान्तरावेषणेत्यतः परशब्दव्याख्याशब्दकामुत्थापयति ॥ तद्भावेऽपीति । नन्वेनार्थविक्षापूर्वकत्वादौ न किमपि मानमुक्तमिति कायम-
नेनोक्तशब्दकामुत्थार इत्यत आख्यापदसूचितं मानमुदाहृत्य तदुपादायितुमाह ॥ अयमिति । ननु ज्ञानार्थकविद्भावे क्यपि निष्पन्नविद्या-
शब्दस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि नार्थविक्षायाथार्थ्यगमकत्वमित्यतो विद्याशब्दस्य भावकारणसाधनतया योगेन ज्ञानस्यैव तत्साधनत्वस्य रुढया
याथार्थ्यस्य च लाभादुभयगमकत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ यथार्थेति । ननु संज्ञायां समजनिषेदेति सूत्रे ब्रज्यजोर्भावे क्यवित्यतो भावग्रहणानुवृत्तौ
तद्भावाग्रहणस्य भावेऽनुपसर्गस्येत्यादाविकाकर्तारि च कारक इत्येतच्चिद्वृत्त्यर्था तत्साधनालाभ एव । न चात्र सूत्रे भाव इति न स्वयते इति
इतिरुक्तोक्त्वात्र तद्भावाधिकार इति वाच्यम् । अत्र तदधिकाराभावज्ञापकाभावात् स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयतीत्युक्तविरो-
धाच्च भावाधिकारस्यावश्यकत्वात् । तदधिकाराभावेन ज्ञानसाधनत्वादेऽपि रूढिज्ञापकाभावेन याथार्थ्यालाभ एवेत्यतः संज्ञायां समजेति सूत्रे

संज्ञायामित्युक्तत्वाद्वास्मिन्नर्थे उत्पद्यमानेन क्यपा संज्ञा गम्यते तस्मिन्नर्थे क्यप् भवतीति सूत्रार्थनिष्पत्त्या संज्ञाग्रहणबलेनैव भावाधिकाराभावस्य
 ज्ञापितत्वात् । भवंश्च भाव एवोत्पाद्यमानेन क्यपा संज्ञा गम्यत इति भूत्याशब्दवाच्यत्वेन व्यापाररूपभावाधिकारस्य त्रियां भावाधिकारोऽस्ती-
 त्यनेनोक्तवपि तेन स्वरितत्वनिबन्धनशस्त्रियाधिकारानुक्त्या तद्विरोधाभावात्संज्ञाग्रहणेनैव रुढेरपि ज्ञापितत्वेन ज्ञानार्थकाविदेश्य यथार्थज्ञानरूपभावे
 तत्साधने च विहितेन क्यपा संज्ञा गम्यत इति युक्तं तदुभयगमकत्वं विदाशब्दस्येत्याह ॥ **समजनिषदेत्यत्र संज्ञायामित्युक्तेरिति ।**
 (व्रजयजोभोवि क्यप् । व्रज्या । इज्या संज्ञायां समजनिषदिनपतमनविदधुञ्शङ्मिणिः । समजादिभ्यः त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः
 संज्ञायाम् । अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् । समजन्यस्यामिति समज्या सभा । निषादन्यस्यामिति निषदा आपणः । निपतन्त्यामिति
 निपत्या पिच्छलाभूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गल्पाध्वशिरा । तया हि क्रुद्धो ज्ञायत इति भावः । विदन्यनया विद्या । सुत्या । अभिषवः ।
 शय्या । भृत्या । भरणं । जीविका । कुमारभृत्या गर्धिण्याः परिचर्याऽभिधीयत इति हारावली कुमारभृत्या कुशलैरभिधीयत इति रघुः । ईयतेऽ-
 नया इत्या शिविका । भावेऽनुपसर्गस्य । अनुपसर्गस्य ब्ह्यतेः सम्प्रसारणम् च स्याद्भावे । हवः । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । कर्तेभि-
 नकारके धञ् स्यात् । धञि च भावकरणयोः । रञ्जेनेलोपः स्यात् । अनयोः किम् । रजत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः ।
 संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावेऽकर्तरि च कारक इति पदद्वयमप्यनुवर्तते । कृत्यव्युटो बहुलमिति यावत् ।
 एराजति सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायां भावेऽकर्तरि च कारक इति प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यव्युटो बहुलमित्युक्तम्) । संज्ञायां समजननिषदि-
 त्युक्तेरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । समजनिषदेत्यत्र संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेरिति पाठे तु व्रजयजोभोवि क्यवित्यतोऽस्वरितत्वेन भावग्रहणानुवृत्त्या निवर्त-
 काभावादकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्यानुवृत्तेर्विदाशब्दस्य योगरूढिभ्यां यथार्थज्ञानसाधनबोधकत्वं युक्तमिति दर्शयितुं संज्ञायामित्यस्यानुवृत्ते-
 रित्येकदेशोक्तमिति । अत्र च संज्ञाग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः संज्ञायामित्यत्र चशब्दस्य संज्ञायामित्यनेन सम्बन्धे संज्ञाया-

मंसंज्ञायां चेत्यर्थत्वाभासत्तत्रयसंज्ञाशब्दस्य प्रागिकार्थतया व्याख्यातत्वात्तदनुवृत्तावयवत्र नियमालाभात्तद्व्याभासयेति द्रष्टव्यम् । अत्र परत्वस्य प्रका-
रान्तरेण विवक्षणे तद्ववेऽपीति शङ्कानिवर्तकत्वं न स्यादिति सन्निधानाद्विद्वाशब्दार्थयाथार्थ्येनैव परत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ परंति । गहनार्थत्वस्य
साक्षाद्वाच्येऽनुक्ततया तन्निवर्त्या शङ्ककामनुक्त्वा व्याख्येयत्वमुपादयितुं तत्प्रयोजकानि कथयतो भाष्यकारस्य व्याख्येयत्वप्रयोजकत्वाद्गहनार्थत्वम-
व्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतमित्यभिप्रायेण भावकथनदशायां तदाह ॥ गहनार्थत्वाच्चेति ॥ तच्च बध्यत इति । स्वयं कृताऽपीत्यत्रैवार्थः ।

अनु०-प्रादुर्भूतो हरिद्व्यासो विरिञ्चभवपूर्वकः ॥ अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुसमम् ॥

सु०—यदुक्तं नारायणोऽस्य शास्त्रस्य प्रभव इति तदयुक्तम् । व्यासोपज्ञताप्रसिद्धिविराधात् । न च नारायण एव व्यासः ।
जननविरोधात् । कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेन शास्त्रप्रणयनासम्भवाच्च । यच्चास्य श्रौत्या परविद्याख्यया सर्वोत्तमप्रामाण्यासिद्धिरिति
तदययुक्तम् । परशब्दस्यानेकार्थत्वेन विद्वाशब्दस्य चार्थविवक्षाविरहिण्यपि मन्त्रे प्रयोगदर्शनेन परविद्याख्यायाः सर्वोत्तमप्रामाण्या-
निश्चायकत्वात् । किञ्चैयं परविद्याख्येतिद्विपत्यत्रापि न नियामक्रमस्तीत्यत आह ॥ प्रादुर्भूत इति । अत्र कृतकृत्याऽपि हरिरा-
त्मकृपास्पदविरिञ्चभवपूर्वकमरैरर्थितो व्यासः प्रादुर्भूतो न तु जातो ग्रन्थमिमं चक्र इत्यनेन नारायणस्य शास्त्रप्रभवत्वऽनुपपत्तिः
परिहृता । दृश्यन्ते हि केवलं कृपापापवश्येन परोपकाराय प्रवर्तमानाः सुतरां तैरर्थिताः । अत एव परप्रयोजनमप्यात्मगामीव
मन्यमानस्य भावतः शास्त्रप्रणयनमिति ज्ञापयितुमात्मनोपदप्रयोगः । अत्र च नारायणाद्विनिष्पन्नमित्याद्यागमः प्रमाणम् । परवि-
द्याख्यायाऽस्य सर्वोत्तमप्रामाण्यासिद्धिं व्युत्पादयितुं परविद्याख्यमित्यनूधानुत्तमं शास्त्रमिति व्याख्यातम् । नास्त्युत्तमं शास्त्रमस्मादि-
त्यनुत्तमम् । शिष्यते यथास्थितं प्रतिपाद्यते तत्त्वमनेनेति शास्त्रम् । इदमुक्तं भवति । द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति विद्या-
इत्युद्दिश्य तत्रापरेत्यादिना साङ्गान्वदानपरविद्यात्वनोक्त्वाऽथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति परविद्या प्रदर्शिता । सा तावदेवा-

दिशास्त्रप्रकरणात्परमाक्षराधिगतिकरणत्वलिङ्गाच्च शास्त्रमेव भवितुमर्हति । अन्यथा सकृदुक्तविद्याशब्दस्यार्थकत्वकल्पनाप्रसङ्गः ।
 शास्त्रं चाप्रमाणं चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्य च परत्वं नामान्यन्न सम्भवतीत्यनुत्तमत्वमेव । तदपि सन्निधानात्ममाणत्वेनैव । शब्दा-
 न्तरसमभिव्याहारवशेन सामान्यशब्दस्य विशेषार्थस्य कल्पनीयत्वात् । तद्यथा परमधार्मिक इत्यभिहिते परमत्वं धर्मेणेति ज्ञायते ।
 तच्चानुत्तमं शास्त्रमिदमेव विवक्षितम् । निर्णेतव्यार्थानामृगादिपदोपलक्षितानामशेषशास्त्राणामपरविद्यात्वेनोक्तत्वात् । अन्यस्याप्रस-
 ङ्गात्परत्वासम्भवाच्च । सम्भवति त्वस्य परत्वमनुग्रहकत्वात् । एतेनोपनिषद्ः परविद्येति व्याख्यानमपि परास्तम् । ऋगादिग्रहणेन
 तासामपि गृहीतत्वात् । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायश्चागतिका गतिः । तज्जन्यं ज्ञानं परविद्येत्यपि न युक्तम् । अधिगतिकरणत्वानुप-
 पत्तेः । अनेकार्थताकल्पनापत्तेश्च । अतोऽनया परविद्याख्ययाऽस्य शास्त्रस्य सर्वोत्तमप्रामाण्यसाधनमुपपन्नमिति । यद्यपि विद्याशास्त्र-
 शब्दौ शिष्याचार्यव्यापारानुबन्धिनौ तथाऽप्युभयानुगतत्वज्ञानकरणत्वमात्रमुपादाय द्वयैरकार्थ्यमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । ऋगाद्या
 अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः । ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचका इति भगवत्पादीयं व्याख्यानमप्येतमेवार्थ
 सूचयति । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्युत्पादितन्यायानुपकृता हि वेदादयो विष्णोरवाचकास्तदुपकृताश्च तस्य वाचका भवन्तीति । तथाऽपि
 केवलस्य न परविद्यात्वं लभ्यत इति चेत् । मा लभि । वेदादीतिकर्तव्यतारूपस्यास्य पृथक् प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।

टि०-हरिव्यास इति सामानाधिकरण्यात् प्रादुर्भूत इत्यनेन विरिञ्चादिभिरर्थित इत्यनेन परविद्याख्यमित्यनुत्तमं शास्त्रमिति
 व्याख्यानेन बहुव्रीहिणा च व्यावर्त्याः शङ्काः क्रमेण दर्शयति ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ व्यासोपज्ञतेति । उपज्ञोपक्रमं तदाद्या-
 चिरव्यासायामिति सूत्रे उपज्ञायत इत्युपज्ञा । कर्मण्यातश्चोपसर्ग इत्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । उपज्ञोपक्रमयोरादेराख्याने-
 च्छायामपज्ञोपक्रमशब्दान्तरस्तत्पुरुषो नर्पुंसकलिङ्गो भवत्येकवचन्युक्तत्वात् व्यासस्योपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासे तदाद्याचिरव्यासायां नर्पुंसके

नुत्तमत्वोक्त्या सूचितं तत्प्रयोजकमाह ॥ सम्भवतीति । उक्तन्यायं स्वोक्तप्रसक्तप्रतिषेधविरोद्धाव्याख्याननिरासेऽप्यतिदिशति ॥ एतेनेति । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहेमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ऋगादीनामुपनिषदां च ब्रह्मपरत्वावगमादुपनिषदेष्वपि ज्ञेयशुद्ध-
ब्रह्मविषयाणामुपासनादिव्याख्यानां ब्रह्मणो मन्त्रेष्वपि ज्योतिरादधिकरणोक्तन्यायेन ब्रह्मपरभागस्य च दर्शनाच्चाविषादुपनिषदामुपादिभ्यः
पृथक्करणं न युक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ ऋगादीति । ननु तथाऽपि ब्राह्मणपरित्राजकन्यायेनोपनिषदां पृथक्करणं किं न स्यादित्यतोऽस्मदुक्तरीत्या
सती गत्यन्तरे ब्राह्मणपरित्राजकन्यायमनुसृत्य रूपं द्विविधं नीलमनीलं चेयादिब्रह्मे विद्ये वेदितव्ये परा चैनापरा चेयश्च परापरशब्दयोर्विरुद्धार्थद्व-
प्रतीतिरपन्हवो न युक्त इत्याह ॥ ब्राह्मणेति । गत्यन्तररहिता गमनिकेत्यर्थः । स्वपक्षसाधकत्वेनोक्तं लिङ्गमैवापव्याख्यानान्तरनिरासेऽपि
व्यापारयति ॥ अधीनि । न चाधिगम्यत इत्यस्य प्राप्यत इत्यर्थः । अधिपूर्वस्य गमेक्षानि प्रसिद्धेरिति भावः । अन्यथेत्युद्धृतवान् यत्राप्यप-
व्याख्याननिरासे व्यापारयति ॥ अनेकेति । सङ्कलितविद्याशब्दस्येति शेषः । ननु विद्याशास्त्रशब्दयोर्भिन्नाविषयत्वात् व्याख्यानव्याख्याद्वयभाजो
युक्त इत्यतो गौणी वृत्तिमाश्रित्य समायत्ते ॥ यद्यपीति । नन्वपव्याख्यानस्यायुक्तत्वेन प्रसक्तप्रतिषेधस्य तद्विरोधाभादेऽपि ऋगाद्या अपरा
विद्येति भगवत्पादीयव्याख्यानविरोधः स्यादेवेत्यतो विकल्पेन भगवद्वाच्येक्येऽपि ऋगादिषु यदातदाशब्दप्रयोगादुपकारकविशेषमाहित्यतदभाव-
विवक्षायाः सूचितत्वादुपकृतानां परविद्यात्वे परिशेषणीय उपकारकप्राधान्यविवक्षया प्रसक्तप्रतिषेधेन परिशेषो नानुपपन्न इत्याह ॥ ऋगाद्या
इति । नन्वेवं तर्हि वस्तुतः उपकृतस्य ऋगादेरुपकृतऋगाद्योपक्षया परविद्यात्वं सिद्धयेत् । न तुपकारकप्राधान्याविवक्षामात्रेण भवदमिमत्तनु-
कारकस्यैव परविद्यात्वमित्याशङ्कं सयुक्तिकमनङ्गीकारेण परिहरति ॥ तथाऽपीति ।

अनु०-युरुरुरुणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः ॥ यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥

सु०-एवं तावदागमेनास्य शास्त्रस्यानुत्तमं प्रामाण्यं प्रसाध्याधुनाऽनुमानतोऽपि तत्तिषाघविषुरादौ तावत्प्रामाण्यमात्रेऽनुमानं

वक्तुमाह ॥ गुरुरिति । यतो यत्कारणं बादरायणो गुरुणां जगत्तत्त्वोपदेशकानां ब्रह्मादीनां गुरुरुपदेष्टा । यतश्च शास्त्राणां वेदानां भारतादीनां च यथासम्भवं प्रभवो गुरुणामेवार्थप्रतिपादकानां सविस्तराणां वेदादिशास्त्राणां गुरुर्मुख्यप्रभवो न तु सम्प्रदायमात्रप्रवर्तक इति वा । यतश्चाजादिभ्यः श्रोतृभ्यस्तेषामर्थो मोक्षस्तदर्थस्तस्मै तदर्थतः । तदुदितं तेन बादरायणेनोपदिष्टमिदं शास्त्रमतो मानं भवितुमर्हति । अत्र गुरुर्गुरुणामित्यादिहेतूनां वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानामानुक्कलान्येव साक्षात्साध्यानि मानमिति तु परमसाध्यनिर्देश इति ज्ञातव्यम् । तथा हि । विविक्षितार्थतत्त्वज्ञानं करणपाटवं विवक्षा चेति त्रयं वक्तुरानुश्रूयं नाम । तत्त्वज्ञानयोग्यता वक्तृमूर्तिविषयता चेति द्वयं श्रोतुः । श्रोतृप्रयोजनोद्देशः प्रसङ्गस्य । तत्र गुरुणां गुरुरिति वक्तुर्बादरायणस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधने हेतुः । यो हि यस्य तत्त्वोपदेष्टा स ततोऽधिकतत्त्वज्ञानवानुपलब्धः । अयं च सर्वज्ञकल्पानां ब्रह्मादीनां तत्त्वोपदेष्टा ब्रह्मरुद्रादिदेवेष्वित्याद्यागमादवगतः । अतः सर्वज्ञो भवितुमर्हतीति । गुरुणां शास्त्राणां गुरुः प्रभव इत्यनेनापि तत्त्वज्ञानं करणपाटवं च साध्यते । यो हि यावदर्थप्रतिपादकस्यागमस्य प्रभवः स तावन्तमर्थं तत्त्वतो जानन्नवगतः । अयं चांशेवार्थमिति पादकस्यागमस्य प्रभवोऽनुक्तं पञ्चभिर्वैदूरसन्धान्भगवान्वेदानित्यादिवचनादवगतः । ततो भवितव्यमेतन्न सर्वज्ञेन । यथ बहोरगमस्य प्रभवः सोऽसति निमित्तान्तरे पटुकरणो दृष्टः । अयं चापारस्य वेदादेः प्रभवः कथमपटुकरणो भवेदिति । तदुदितमिति वचनेन कार्येण वक्तुर्विवक्षाकारणभूतोपपादिता । गुरुणामिति श्रोतृणां तत्त्वज्ञानयोग्यतोपपादने हेतुः । न हि स्वयं तत्त्वज्ञानयोग्यः परेषां तत्त्वोपदेष्टा दृष्टः । अजादिभ्य इति वक्तृप्रभास्यदत्वोपपादनम् । ब्रह्मादयो हि परमेश्वरप्रभविषयाः सुप्रसिद्धाः । तदर्थत इति प्रसङ्गानुक्कलोपपादनम् । अत्र सर्वत्राकारणकार्योत्पत्त्यादिप्रसङ्गो विषये बाधकस्तर्क उन्नेयः । नन्वत्र गुरुर्गुरुणामित्यादीनां शास्त्रप्रामाण्येन यथाश्रुत एव साध्यसाधनभावो व्याख्यायताम् । किं मध्ये साध्यान्तराध्याहारकल्पनया । यद्यपि यथाश्रुतानामेषां

व्यधिकरणता । तथाऽपि तदुदितमिति वचनाद्विभक्तिविपरिणामनैकाधिकरणता भविष्यति । यद्यपि चेत् अन्येकं बोद्धव्यमादा-
मानतां व्यभिचरन्ति । तथाऽपि मिलितानां हेतुताऽस्तु । भारताद्येषसच्छास्त्रप्रभवमणीतत्वांशस्य सपक्षामवेधित्वेनासाधारण्यं
स्यादिति चेन्न । तेष्वेव हेतुवृत्तिसम्भवात् । तन्मात्राण्यस्य महाजनपरिश्रहादिना निश्चितत्वात् । एवं तर्हि भारतादिप्रणयनपरिश्रुतेन
तेषामप्रणीतत्वाद्वादायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमात्रं हेतुः स्यादिति चेद्वाहम् । तद्वन्मात्रस्यैव व्यभिचारभावात् ।
तथा सति गुरुगुरुणां प्रभवः शास्त्राणामिति व्यर्थमापद्यत इति चेन्न । तस्य हेतुशरीरप्रवेशिनोऽपि दृष्टान्तोपदर्शनादिना
सार्थक्योपपत्तेरिति । सत्यम् । तथाऽपि नैतदेवं विज्ञातुं शक्यम् । तथा सत्युत्तरवाक्ये वक्त्राद्यानुकूलस्य साध्यसम्बन्धव्युत्पादनम-
सङ्गतं स्यात् । तदनुमानान्तरं भविष्यतीति चेन्न । तथात्वे प्रामाण्यं त्रिविधमिति वक्ष्यमाणविरोधात् । विजातीयसंवादिद्वेना-
नयोरैक्यविवक्षया त्रित्वोक्तिरस्त्विति चेत् । एवं तर्हि वक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादाऽपि सजातीयसंवादादर्थैक एव स्यात् । अर्धज
(चरतीयानुपपत्तेः) । तथा च पुनस्त्रित्वानुपपत्तिरेव । भवेदयं ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । तेनापीदं प्रयत्नगौरवं कस्मादाश्रितमिति
चेन्न । उक्तसाधनोपपन्नत्वेऽप्यस्तु भारतादीनां प्रामाण्यं वा भूत्वास्येति शङ्कायां वक्त्राद्यानुकूलस्य साधनस्यैव इत्याश्रयणीयत्वात् ।
अन्यथाऽप्रयोजकत्वापत्तेरिति ।

टि०—ननु गुरुगुरुणामित्युत्तरश्लोके पूर्वश्लोकोक्तप्रमाणानुपपादनात्प्रमाणान्तरस्याप्यकथनात्तत्कथनपरत्वे वाऽनुत्तमावस्य सर्वथाऽकथना-
दुत्तरश्लोकोऽसङ्गत इत्यत आह ॥ एवमिति । पृष्ठेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धय इति न्यायमनुसंधाय तावच्छब्दप्रयोगः । अत्र
गुरुगुरुणामित्यादेर्मनमित्यस्य च साध्यसाधनभावाप्रतीतितत्समर्पकत्वं यत इत्यस्य दर्शयितुं निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनुसंधाय
यत इत्येतद्याख्याति ॥ यत्कारणमिति । ननु गुरुगुरुणामित्यादिहेतूनामित्यादिवक्ष्यमाणरीत्या गुरुगुरुत्वादीनां हेतूनां ब्रह्माद्यानकस्यान्वेव

साध्यानीति तावन्निष्ठकृतम् । अत्र वक्रानुकूल्यैकदेशविवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधकत्वेन भवदभिमतस्य गुरुणां गुरुत्वस्य न तत्साधकत्वं युक्तम् । उपदेशकानुपदेशकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या तदपेक्षयाऽधिकज्ञानसिद्धावपि तत्त्वज्ञानासिद्धेः । न च तत्त्वोपदेशक एव गुरुशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तावताऽपि तत्त्वोपदेशकान्तरापेक्षयाऽधिकतत्त्वज्ञानसिद्धावपि विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानासिद्धेः । प्रभवः शाल्माणमित्यस्य तु यत् इत्यस्य गुरुगुरुणामित्यनेनान्विततया हेतुत्वसमर्पकाभावेन हेतुत्वमेव न प्रतिपत्तुं शक्यम् । न च यत् इत्यस्यावृत्त्या योग्यतया चशब्दाध्याहारेण तस्यापि हेत्वन्तरत्वं प्रतिपत्तुं शक्यमिति वाच्यम् । वेदानां भारतादीनां च प्रभवत्वेन तदर्थतत्त्वज्ञानसिद्धावपि विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानालाभात् । न चात्रोभयत्र सर्वज्ञत्वस्य साध्यतया विवक्षितत्वेन तन्मुखेन विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसिद्धिरिति वाच्यम् । उपदेश-
कान्तरतत्त्वोपदेशकत्वमात्रेण वेदभारतादिप्रभवत्वमात्रेण च सर्वज्ञासिद्धेः । वेदादिप्रभवत्वेऽप्यपटुकरणत्वसम्भवेन तेन पटुकरणत्वसिद्धेः । यत् इत्यस्य पूर्वार्थेऽन्वयेनोत्तरार्थे पक्षसाध्यमात्रोक्त्या हेत्वभावेन वक्रानुकूल्यैकदेशविवक्षाश्रोतृप्रसङ्गानुकल्यासिद्धेः । यत्तश्चेत्यस्यावृत्त्याऽजादियस्त-
दर्थतत्त्वदुदितमित्यनेनान्वयेऽपि ब्रह्मादिव्यस्तद्वनार्थं बादरायणादुत्पन्नमित्युक्तिमात्रेण श्रोतृप्रसङ्गानुकल्यालाभात् । अतो न वक्रानुकल्यादि-
हेतुसमर्पकत्वमस्य श्लोकस्येत्यतो जगद्गुरुणामजादिभ्य इत्येतत्सन्निधानादत्र गुरुणामित्यनेन जगत्तत्त्वोपदेशकब्रह्मादीनां सर्वज्ञकल्पत्वस्याभिप्रेततया सर्वज्ञकल्पोपदेशकत्वस्य च सर्वज्ञसाधकत्वोपपत्तेर्वेदभारतादीनां चाशेषार्थप्रतिपादकत्वस्य विवक्षितत्वाद्विरुद्धाणामित्यादेरावृत्त्या शाल्मादिविशेषणत्वे
च साक्षादेवाशेषार्थप्रतिपादकत्वलाभादशेषार्थप्रतिपादकशाल्माप्रभवत्वस्य च सर्वज्ञसाधकत्वोपपत्तेर्भोग्यत्रायनपत्तिः । सावितरत्वार्यकगुरुणा-
मित्यस्य शाल्माविशेषणत्वे तत्प्रभवत्वेन पटुकरणत्वसिद्धिः । गुरुणामित्यनेन ब्रह्मादीनां तत्त्वोपदेशकत्वोक्तेराजादिभ्य इत्यनेन तेषां श्रोतृत्वस्यार्थ-
पदेन मोक्षस्य तदुदितमिति बादरायणेनोपदिष्टत्वस्य च विवक्षिततयाऽजादिव्यस्तदर्थतत्त्वदुदितमित्यवतहेतुर्भिविवक्षादिसिद्धिरिति न काऽन्यन्-
पपत्तित्वमभिप्रेत्याह ॥ बादरायण इत्यादिना । अत्रैतच्छ्लोकोक्तं मानमित्येतदेतच्छ्लोकोक्तहेतुमिति न साक्षात्साध्यमपि तत्सर्वालोकोक्त-

वक्त्रादानुकूल्यादीन्येव साक्षात्साध्यानि परमसाध्यनिर्देशावाच्च मानमित्यस्य न वैयर्थ्यमुपपत्तिं तूतत्र वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्य वक्त्रादानुकूल्यादेरितेत-
हेतुमद्भावं घटयितुं वक्त्रादानुकूल्यादिसखरूपविवेचनाय प्रसक्तिमाह ॥ अत्रैत्यादिना । गुरुर्गुणामित्यादुक्तहेतुत्रयस्य क्रमेणानुकूल्यत्रयं
हेतुवामिति भ्रान्तिं वारयितुं यथायोग्यं हेतुसाध्ये विवेचयति ॥ तत्रेति । सार्धद्वमुखेन विवक्षितार्थत्वज्ञानसिद्धेराभिप्रेतवाङ्महारागणः
सर्वज्ञः सर्वज्ञकार्योपदेष्टृत्वादिति विवक्षितानुमाने हेतुसाध्ययोर्यथास्थित्योग्यमेलनं दृष्टान्तात्मेन दुर्ग्रहत्वादुपदेस्याधिकृतत्वज्ञानरूपसाधनं सुखेन
व्याप्तिनुसन्धेय्याभिप्रायेणाह ॥ यो हीति । हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयति ॥ अयं चेति । गुरुणामित्यस्य पूर्वोक्तमर्थद्वयमभिप्रेत्याह ॥
गुरुणादिभि । बादरायणः सर्वज्ञोऽशेषार्थप्रतिपादकागमप्रभवत्वादिति विवक्षितानुमानेऽपि सामान्यव्याप्तिमेवब्रह्म ॥ यो हीति । वेदाद्या-
गमस्यशेषार्थप्रतिपादकत्वे तस्य च तत्प्रभवत्वे क्रमेण प्रमाणं वदन्नस्यापि पक्षधर्मतामाह ॥ अयं चेति । आदिपदेन व्याप्तो भूत्वा च तेन
च । वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुक्तमिमिमांसेः सङ्ग्रहः । बादरायणः षट्करणोऽपारवेदादिप्रभवत्वादिति विवक्षितानुमाने विशेष-
व्यभिचारशङ्काऽनवकाशात्पक्षधर्मताकथनावसरे विशेषणमनुपादाय ब्रह्मागमप्रभवस्यापि दोषवशादपट्करणत्वदर्शनात्सामान्यव्याप्तौ तदवकाशा-
त्तद्यावत्तकविशेषणप्रक्षेपेण सामान्यव्याप्तिमाह ॥ यथेति । बादरायणो विवक्षान्वयचनवत्त्वादिति विवक्षितानुमाने व्याप्तिं सूचयितुं कार्यकारण-
योग्यव्यव्यापकभावस्य सुप्रसिद्धत्वादन्तयोः कार्यकारणभावं सूचयति ॥ तदिति । ब्रह्मादयः श्रोतारस्तत्त्वज्ञानयोग्या गुरुत्वादिति विवक्षितानुमाने
व्यतिरेकव्यभिचारादर्शनप्रदर्शनमुखेन व्यतिरेकव्याप्तिं सूचयति ॥ न हीति । विमताः श्रोतारो वक्तृप्रेमास्पदाग्न्यजादिवादिति विवक्षितानुमाने
हेतोः साध्येन व्याप्तिमागमप्रसिद्ध्या दर्शयति ॥ ब्रह्मादय इति । प्रसङ्गः प्रयोजनोद्देशको मोक्षोद्देशकत्वादिति विशेषण सामान्यानुमाने
विवक्षिते मोक्षस्य प्रयोजनविशेषतया सर्वसिद्धत्वाद् व्याप्तिमिद्धिं शास्त्रस्य सूत्रे मोक्षसाधनत्वोक्त्या पक्षधर्मतासिद्धिं चाभिप्रेत्य ते अनुपपादा-
प्रसङ्गानुकूल्योपपादकांशमेव दर्शयति ॥ तदिति । अत्र तत्त्वोपदेशस्योपदेश्योपक्षयाऽधिकृतत्वज्ञानसाध्यत्वादागमप्रणयनस्य वक्तुस्तदर्थज्ञानं

साध्यवाङ्महत्त्वमप्रणयनस्यासति निमित्तान्तरे पटुकरणत्वसाध्यत्वाद्बचनस्य च विवक्षासाध्यत्वाच्चरवज्ञानायोग्यस्य तदनुत्पत्त्या तत्त्वोपदेशस्य
 ज्ञानद्वारा तत्त्वज्ञानयोग्यतासाध्यत्वादेषु हेतुष्वकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । अन्ययोर्द्वयोश्चादिपदसङ्गृहीतागमप्रसिद्धिविरोधः सामान्यविशेषभाव-
 विरोधश्च विपक्षे बाधका उच्येया इत्याह ॥ **अत्रेति** । अत्र गुरुगुणामित्यादिहेतूनामित्युक्तमुपादायितुं शङ्कते ॥ **नन्वत्रेति** । गुरुगुरुत्वा-
 शेषशाल्पप्रभवत्ववचनानां श्रुतं मानामित्येव साध्यमतु किं सार्वज्ञमुखेन सिद्धयद्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवविद्वत्क्षारूपवक्रानुकूल्यस्यात्राश्रुतस्य
 साध्यत्वकल्पनया । एवं गुरुत्वाजादित्वयोर्मोक्षोद्देश्यकत्वस्य च श्रुतमानत्वसाध्यकत्वसम्भवेनाश्रुतश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यसाध्यकत्वमुपपन्नम् । श्रुताश्रुत-
 परित्यागकल्पनारूपदोषापत्तेरित्यर्थः । नन्वत्र वक्रश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यानां साध्यत्वे बादरायणश्रोतृप्रसङ्गानां पक्षत्वादगुरुत्वाद्दोषशाल्पप्रभवत्व-
 वचनगुरुत्वाजादित्वमोक्षोद्देश्यकत्वानां पक्षे सत्त्वेन साध्यवैयर्थ्यधिकरण्यभावात्प्रामाण्यसाधने च शाल्पस्य पक्षत्वेनैतेषां च हेतूनां च तत्रासत्त्वेन
 साध्यवैयर्थ्यधिकरण्यपत्त्या बाधकवशाच्छ्रुतपरित्यागेनाश्रुतकल्पनयामपि न दोषः । यद्यपि व्याप्तिस्त्वे वैयर्थ्यधिकरण्यं न दोषतथाऽपि समाना-
 धिकरणयोरेव यत्र व्याप्तिप्रहस्तत्र वैयर्थ्यधिकरण्यस्य व्याप्यभावसम्पादकत्वादोषत्वमेवेत्यतः स्यादेतदेवं यद्यत्र गुरुगुणामित्यादेव श्रूयते तदुदित-
 मिति च श्रवणात् । तस्य च तेन बादरायणेनोदितमिति तृतीयात्पुरुषत्वात्तेन तृतीयान्तबादरायणपदविशेषणतया हेतुशरीरप्रविष्टानां गुरुणां
 गुरुत्वादीनामपि विपरिणामसूचनात्तदुदितमित्यत्र तदित्यस्य भिन्नपदत्वे वा पूर्वार्धाद्वैतप्रथमान्तानां तृतीयान्ततया विपरिणामे उदितमित्यनेन
 सम्बन्धे तादृशबादरायणेनोदितं तच्छाल्पं मानमिति सम्बन्धे सति गुरुणां गुरुणा बादरायणेनोदितत्वस्य शाल्पप्रभवेन बादरायणेनोदितत्वस्य
 गुरुभूयोऽजादिभ्य उदितत्वस्य तदर्थत उदितत्वस्य च लाभात्तस्य च शाल्पनिष्ठत्वसम्भवाच्च व्यधिकरणता । यद्यप्यत्रापि श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने
 समाने तथाऽपि तत्र वाक्यार्थविषये ते अत्र तु विभक्त्यर्थमात्रविषये ते इति विशेष इति वाऽत्र तदुदितमिति विभक्तिविपरिणामज्ञापकस्यैव
 तत्र ज्ञापकस्याभाव इति वा विशेष इति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **यद्यपीति** । नन्वत्र गुरुणां गुरुणा बादरायणेनोदितत्वकूपे शाल्पप्रभवेन

बादरायणेनोदितत्वरूपे च हेतौ बादरायणग्रहणस्य गुरुभ्योऽजादिभ्य उदितत्वरूपेहेतावजादिग्रहणस्य च विवक्षितत्वे बादरायणस्य गुरुगुत्वा-
व्यभिचारात् अजादीनां च गुरुत्वाव्यभिचारात् विशेषणवैध्यापत्तेन गुरुणां गुरुरित्यादीनां हेतुवोपपत्तये बादरायणाजादिग्रहणस्य प्रकृताभि-
प्रायेण प्रयोगेण हेतुशरिराप्रवेशस्य वक्तव्यत्वात् गुरुणां गुरुणोदितत्वस्य शास्त्रप्रभवेनोदितत्वस्य गुरुभ्यः श्रोतृभ्य उदितत्वस्यैव च हेतुत्वे वक्तव्ये
प्रयत्नेहेतुद्वयस्य बौद्धागमे तृतीयस्य जैनागमे तदर्थत उदितत्वस्य तदुभयत्रापि पूर्वहेतुत्रयस्य च नर्मादिवाक्ये मानताव्यभिचारात् गुरुणां
गुरुत्वादीनां च वक्रानुक्रूर्यादिरूपाध्याहृतसाध्याव्यभिचारात् अध्याहृतसाध्याव्यपक्ष एव युक्त इत्यतः प्रत्येकमेवां मानताव्यभिचारेऽपि गुरुणां
गुरुणोदितत्वे सति शास्त्रप्रभवेनोदितत्वे सति गुरुभ्यः श्रोतृभ्य उदितत्वे सति तदर्थत उदितत्वादिति विशिष्टहेतोः क्वचिद्विशेषणभावेन
क्वचिद्विशेष्यभावेनोक्तस्यलेख्यभावात्रापि व्यभिचारप्रसक्तिरित्याह ॥ यद्यपि चेति । ननु विशिष्टहेतावपि पूर्वोक्तसत्यन्तद्वये गुरुणांमिति
ब्रह्मादीनां शास्त्रप्रदेन च वेदादाशेषसञ्छास्त्रस्य विवक्षापामन्यतरेणैव जिनवाक्ये व्यभिचारपरिहारेण सत्यन्तद्वयस्य वैयर्थ्यापत्त्या विवक्षाविवक्षायां
च सत्यन्तद्वयग्रहणेऽपि तत्र व्यभिचारापातात् । गुरुणां शास्त्राणां गुरुः प्रभव इति योजनानुसारेण भारतादाशेषसञ्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वस्यैव
हेतुविशेषणत्वं वक्तव्यम् । एवं च वेदप्रामाण्यसिद्धौ तन्मूलकतया भारतस्यैवतञ्छास्त्रस्यापि प्रामाण्यसिद्ध्या तत्साधनायोगेन वेदप्रामाण्यानिश्चयेन
भारतप्रामाण्यानिश्चयस्यैव वक्तव्यत्वेन वेदभारतादेः सपक्षत्वासम्भवात्प्रत्यक्षानुमानयोर्मन्वादिवाक्यस्यैव च सपक्षत्वेन वक्तव्यत्वात्प्रत्यक्षानुमानयोः
रच्यारणरूपप्रणयनासम्भवागन्वादिवाक्ये च गुरुभ्यः श्रोतृभ्यस्तदर्थत उदितत्वसत्वेऽपि भारतादाशेषसञ्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वांशस्याभावादसाध्या-
रण्यापत्या न यथाश्रुतसाध्यसाधनभावो युक्त इत्याशङ्कते ॥ भारतादीति । माऽस्तु प्रत्यक्षानुमानमन्वादिवाक्यानां सपक्षत्वं वेदभारता-
दिष्वेव हेतुद्वयेर्नासाधारण्यामित्याह ॥ तेष्वेवेति । ननु तस्य प्रामाण्यं न निश्चितमित्युक्तमित्यातो भारतस्य महाजनपरिग्रहेण वेदस्य
चापौरुषेयतया प्रामाण्यानिश्चयेन वेदभारतादाशेषसञ्छास्त्रस्य सपक्षत्वसम्भवेऽपि प्रकृतमात्रे वेदमूलकारवस्यादायानिश्चयेन तत्प्रामाण्यसाधनसम्भवा-

दिव्यभिप्रेत्याह ॥ तदिति । नन्वेवं भारताद्यातिरिक्तस्य सपक्षत्वे भारतादिप्रणयनाविशिष्टेन तत्प्रणयनसम्भवेऽपि भारतादेरेव सपक्षत्वे भारतादे-
 भारताद्यन्तराभावेन भारतादोशप्रसच्छास्त्रप्रभवप्रणीतत्वांशस्य तत्रासम्भवेन पुनरसाधारण्यापत्त्या भारतादेरेव सपक्षत्वं वदता तद्विशेषणाविवक्षा
 विशेष्यमात्राविवक्षा चाभ्युपेता स्यात् । तथा च बादरायणेन ब्रह्मादिन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमात्रं हेतुः स्यादिति गूढाभिप्रेत्यः शङ्कते ॥
 एवमिति । तावन्मात्रस्य व्यभिचारित्वे हीदमनिष्टापादनं स्यान्न चैवमित्यभिप्रेत्याभिप्रायमजानान इव गूढाभिप्रेतिरन्वितास्तरमाह ॥ ब्राह्ममिति ।
 तर्हि तस्य हेतुशरीरप्रवेशाभावेन प्रयोजनान्तरस्याप्यभावद्वैथ्यमापद्येतेति शङ्किते स्वाभिप्रायमुदाटयति ॥ तथा सतीति । हेतुशरीरा-
 प्रवेशेऽपि प्रकारान्तरेण सार्थक्यमिति सिद्धान्ती स्वाशयमुदाटयति ॥ न तस्येति ॥ हृष्टान्तेति । भारतादीनां दृष्टान्तत्वं दर्शयितुं
 तत्प्रभवत्वमुच्यत इति भावः । किं ग्रन्थकृतोऽयमेवाभिप्राय इति मनुषे आहोस्विदेतादृशि लघूपये सति ग्रन्थकृतैवं प्रयत्नगौरवं नाश्रयणीयम् ।
 नाब इत्याह ॥ तथाऽपीति ॥ तथा सतीति । बादरायणेन ब्रह्मादिन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वस्य हेतुतया ग्रन्थकृताऽभिप्रेतत्वे तस्यैव
 मानत्वरूपसाध्यसम्बन्ध उत्तरवाक्ये प्रतिपाद्यः स्यात् । वक्त्राद्यानूक्यस्य मानत्वोपपादकावकायतया व्याप्तिपक्षधर्मतोपपादनद्वारा मानत्वरूप-
 साध्यसम्बन्धकथनस्य न काऽपि सङ्गतिरित्यर्थः । वक्त्राद्यानूक्यस्यापि मानत्वेहेतुत्वमित्यभिप्रायेणोत्तरवाक्यसङ्गतत्वेन तस्य बादरायणेनेत्यादेर्मा-
 नत्वेहेतुत्वाभावज्ञापकत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ तदिति ॥ विजातीयंति । वक्त्राद्यानूक्यरूपसंवादस्य बादरायणेन तन्मोक्षार्थमुपदिष्टत्वस्य
 च ब्रह्मसूत्रसमानार्थकत्वाभावे सति तत्प्रमाणग्रहकतया विजातीयसंवादत्वमित्यर्थः । श्रुतियुक्तिसंवादस्य तु ब्रह्मसूत्रसमानार्थतया तत्प्रमाण्य-
 ग्राहकत्वेन सजातीयसंवादत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ अर्थेति । केनचित्पाशुपतेन सर्वजरत्या योषितोऽनुपभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च बृद्धे
 मथ्यशचिप्रसङ्गादर्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽर्धजरतीशब्देनोच्यते । छत्रावयेन चोपमानोपमेयभावरूपः सम्बन्ध
 उच्यते । तथा च तत्प्रवादतुल्यप्रवादानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु श्रुतियुक्तिसंवादस्य सजातीयसंवादित्यैकत्वमित्यत आह ॥

सु०—ननु तद्विनेदमुदितं भवति । एतच्छब्दं प्रमाणमुत्कूलवक्त्रादिमत्वाद्भारतादिवत् । वक्त्राद्यानुकूल्यं चाक्तेहेतुसिद्धि-
मिति । एतदनुपपन्नम् । आप्तवाक्यतायास्तत्रोपाधित्वात् । न च प्रत्यक्षादौ सत्यपि प्रामाण्ये नास्त्याप्तवाक्यत्वमिति साध्या-
व्यापकत्वात्प्राप्तुपाधिरिति वाच्यम् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनापाधित्वोपपत्तेः । तथाऽप्यपौरुषेये वेदे तदभावादानुपाधि-
त्वमिति चेन्न । वेदापौरुषेयत्वस्यासम्मतत्वात् । सम्मतत्वे वा साधनावच्छिन्ने पौरुषेयवाक्यत्वावच्छिन्ने वा साध्येऽस्योपाधिविनाशो-
पपत्तेरिति भवम् । अभिप्रायानवगमात् । न हि कथं वक्त्राद्यानुकूल्येन शास्त्रप्रामाण्यं साक्षात्साधयितुमुद्यताः । येन त्रयोपाध्युद्भावनं
सङ्गच्छते । अपि तद्विमुक्तवक्त्रादिमत्त्वात्तत्रावयवतया व्याप्तत्वेन तां प्रसाध्य तया प्रामाण्यं शास्त्रस्य साध्यत इत्याशयवानाह ।
वक्तुश्रोतृप्रसक्तीनामिति । यद्यत्र वाक्ये वक्तुश्रोतृप्रसक्तीनामुत्कूलता तत्रास्ति । यद्वक्त्राद्यानुकूल्योपेतं तदभावावयवमिति
यावत् । यत एवं व्यतिरिक्तश्चास्य शास्त्रस्यास्त्यनुकूलवक्त्रादिमत्त्वम् । तेन सिद्ध्याऽप्तवाक्यतया मानमिदं शास्त्रमिति दूरेण
सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । विमतमाप्तवाक्यमनुकूलं वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतृभ्यो तदीयहितसाधनबोधयोपदिष्टत्वात्सम्प्रति-
पन्नवत् । विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । वक्तुरानुकूल्याभावाज्ज्ञानाप्तवाक्यम् । श्रोत्रानुकूल्यविरहाद्भावादि ।

प्रसङ्गानुक्ततावैधुयार्थमादि । ननु कोऽयमाप्तो नाम यद्वाक्यत्वं साध्यते । यथादृष्टार्थवादीति चेन्न । भ्रान्तिदृष्टार्थवादिन्यपि
 प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति विशेषणेऽपि प्रमाणदृष्टस्य प्रमादादिनाऽन्यथाकथकेऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणेन यथा दृष्टं तथा वादीति
 चेन्न । एकदेशे तथाभूतवादित्वेऽप्यंगान्तरेऽतथाभूतवादिन्यपि प्रसङ्गात् । यावत्प्रमाणदृष्टं तावतो वक्तैति चेन्न । प्रायेणा-
 तथाभूतत्वादेव लक्ष्यार्णां तदव्याप्तेः । न हि केनापि यावत्प्रमाणप्रमितं तावदभिधीयते । यावत्प्रमाणदृष्टं तावत् एव वक्तैति
 चेन्न । अज्ञातसन्दिग्धानुवादवाक्यप्रयोजकुरनाप्तत्वप्रसङ्गात् । भीमाग्रजस्यापि कदाचिच्चादुवादित्वसम्भवेनानाप्तत्वापत्तेश्च । निर्दोष
 आप्त इति चेन्न । आप्तानामपि क्वचिद्रागादिदोषसम्भवात् । यत्र विषये निर्दोषस्तत्राप्त इति चेन्न । यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वं
 नासाधारण्यादव्यप्तेरिति । भवम् । विवक्षितार्थस्त्वज्ञानमविमलिप्सा विवक्षा करणपाटवं चेतीयमाप्तिः । तद्वानाप्त इत्यङ्गीकारात् ।
 आप्तवाभिमेतेऽपि कदाचिदिदं नास्तीति चेन्मा भूः । तदासावनाप्त इत्यङ्गीकारात् । कालादिभेदेनाविरोधात् । एवं सति यो
 यत्रैवंभूतः स तत्राप्त इत्युक्तं स्यादिति चेदस्तु को दोषः । यत्तच्छब्दार्थयोरननुगम इति चेत् । कोऽयमननुगमो नाम किं
 सार्वत्रिकव्यवहारानीपयिकत्वमुक्तैकस्यानेकवृत्तित्वाभावः । नाद्यः । यो यस्य सुतः स तदीयं धनमर्हतीत्यादौ सार्वत्रिकव्यवहार-
 हेतुतोपलम्भात् । न द्वितीयः । अदोषत्वात् । यथा चाननुगतस्यापि नाव्याप्तिः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुता च तथा सामान्यपरीक्षायां
 वक्ष्यामः । एतेन निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तैति लक्षणद्वयमपि समाहितं वेदितव्यम् । अनुवादस्य वादविषयत्वेन तत्प्रयोजकुरप्यक्त-
 त्वाविरोधात् । एवं च वजुरानुक्तत्वमाप्त्यैकदेश एव । विमलिप्सा च श्रोतृप्रसङ्गाननुकूलतत्कनिबन्धना तदभावे निवर्तते इति
 वक्त्राद्यानुकूल्यवत्ताया आप्तवाक्यतया सुस्थः प्रतिबन्धः । नन्वाप्तवाक्यतया स्वकपोलकल्पितेषु मालतीमाधवादिषु गामाज्यं
 व्यभिचरति । न हि नाटकादिप्रबन्धं विरचयन्नापि कदाचिदुक्तलक्षणोपपन्नो न भवति भवभूतिरिति चेन्न । यो यत्रैवंभूत इत्यने-

नर्वोक्तोत्तरत्वात् । आतिमूलवाक्यस्याप्तवाक्यतया विवक्षितत्वाच्च । अर्वाचकं विपरीतार्वाचकं वा वाक्यमप्रमाणमित्युच्यते । तत्रार्वाचकं वक्तुरपटुकरणतया भवति । विपरीतार्वाचकं च विपरीतज्ञानादिनेत्याप्तिपूर्ववाक्यत्वस्य प्रामाण्येन प्रतिबन्धसिद्धिः । अन्यथा कारणेन विना कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति । ननु चानुकूलवचनादिगतया प्रामाण्यसाधनमेवात्र व्याख्यायताम् । किमत्र वाक्यतसाधनं मध्ये व्याख्यायते । व्याप्तिपक्षधर्मयोगेस्तुल्यत्वात् । न हि यद्यद्यापकस्य व्यापकं तत्तस्याव्यापकमिति सम्भवति । अनुकूलवक्त्रादिमत्तयाऽप्तवाक्यतासाधने वक्त्रानुकूल्यस्यात्येकदेशत्वेन साध्याविशिष्टता च स्यात् । वक्तृश्रोत्रप्रसक्तौनामिति वाक्यं तु शङ्कितस्योपाधेः साधनव्यापकताप्रदर्शनार्थं भविष्यति । भवम् । आप्तवाक्यतया तेनेत्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । उपाधेः साधनव्यापकताया वक्तृश्रोत्रप्रसक्तौनामित्यनेनोपपादितत्वात् । न ह्युपाधिं दूषयता साधनव्यापकतां व्युत्पाद्य साधनेनोपाधेः पक्षे साधनं विधाय तेन साध्यं साधनीयमिति कुलधर्मः । उपाधेः साधनाभेदं प्रदर्श्य तेन साध्यं साध्यत इति चेन्न । आर्सेवक्तृमात्रधर्मस्य साधनाभेदानुपपत्तेः । साध्याविशिष्टता तु नास्त्येव । वक्त्रादीनामानुकूल्येन वक्तुराप्तिसाधने खल्वंशतः सा स्यात् । अनुकूलवक्त्रादिमत्तयाऽप्तवाक्यता साध्यत इति चोक्तम् । तथाऽपि साध्यसाधनयोरात्येकदेशानुपपत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि विशिष्टभेदेनादोषत्वात् । अन्यथा यो धूमवानसावग्निमिति व्याप्यव्यापकभावोऽपि न स्यात् । निशङ्कां शस्योभयत्रानुपपत्तेः । कृतकत्वानित्यत्वयोस्सत्तानुपपत्तेरपि परैर्व्याप्यव्यापकभावस्याङ्गीकृतत्वाच्च । यदा तु निर्दोषः प्रामाण्येन वक्त्राऽऽप्त इत्याश्रितं तदा साध्याविशिष्टतायाः शङ्क्य नास्ति । ग्रन्थकृताऽपि क्रमादियं परम्पराऽऽश्रितंति चेन्न । वक्त्राद्यानुकूल्येन प्रामाण्यं साधयताऽप्यन्ततोऽस्यार्थस्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथाऽस्तु वक्त्राद्यानुकूल्यं वक्तुर्दिप्रलिसामूलत्वेनाप्रामाण्यं च भवन्तित्याशङ्कायाः को निवारयिता । यद्यपि प्रामाण्यं स्वत एवेति बादरायणीयं मतम् । यद्व्ययि न विलक्षणत्वादिति ।

जैमिनिरपि तत्प्रामाण्यं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति । तथाऽव्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थोऽयं प्रयत्न इत्यविरोधः । एवं विजातीय-
 संबादेनास्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमुपपाद्य तदनुत्तमतसिद्धये सजातीयद्वयसंबादमप्याह ॥ श्रुतीति । तथाचशब्दो समुच्चयार्थो ।
 माननित्यस्यानुकर्षणार्थो वा । यथाऽऽप्तवाक्यतया तथा श्रुतिमूलतयाऽपीत्युपमार्थो वा तथाशब्दः । यद्यपि श्रुतियुक्तिमूलशब्दो
 श्रुतियुक्तिभ्यामर्थमुपलभ्य रचितस्य वाचको । तथाऽव्यत्र समानार्थतासाम्येन गौण्या दृष्ट्या श्रुतियुक्तिसंबादितार्थो व्याख्येयः ।
 भगवतो बादरायणस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेन मुख्यार्थसम्भवात् । यदि च श्रुतियुक्तिसंबादित्वादित्येवावश्यत्तदा यादृच्छिकसंबादि-
 ताऽपि व्यङ्गास्यत । सा मा विज्ञायीति गौणप्रयोगः । एवं हि प्रयोगेऽङ्गाङ्गिभावोऽप्याधिको विज्ञायते । स च पक्षमतेतपपादको
 भविष्यति । ततश्चायमर्थः । यच्छ्रुतिसंबादि तत्प्रमाणम् । यथा मन्वादिवैवाक्यम् । श्रुतिसंबादि चेदं शास्त्रम् । तदर्थविचारपरत्वात् ।
 विसंबादे तदनुपपत्तेः । तच्च पुनस्तस्यार्थवित्तय इत्याद्यागमासिद्धम् । यच्च युक्तिसंबादि तत्प्रमाणम् । यथा धूमवन्तं पर्वतमुद्दिश्य
 पर्वतोऽयमग्निमानित्युक्तं वाक्यम् । युक्तिसंबादि चेदम् । भीमांसारूपत्वात् । भीमांसायाश्च युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वात् ।
 तस्मात्प्रमाणम् । अन्यथा श्रुतेर्युक्तेष्वप्रामाण्यप्रसङ्गः । अर्धवशासासम्भवादिति । किमतो यद्वैवमित्यत आह ॥ एव प्रामाण्य-
 मिति । एवशब्दो ब्रह्मसूत्राणामित्यनेन सम्बध्यते । त्रिविधमिति त्रियाविशेषणम् । ब्रह्म वेदस्तदर्थः परब्रह्म वा तस्य सूत्राणि
 ब्रह्मसूत्राणि । सकलवेदार्थभूतस्य परब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपनिर्णयार्थानि सूत्राणीति यावत् । सूत्रशब्दार्थश्राल्याप्तमित्याद्याग-
 मादवगन्तव्यः । एतेनैच्छास्त्रवाचिनः शारीरकशब्दस्य शरीरमेव शरीरकं तत्र भवः शारीरको जीवः । तमधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः
 शारीरक इति व्याख्यानं निरस्तं भवति । ब्रह्मसूत्रशब्दात्वेन विरुद्धत्वात् । त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयब्रह्मरूपता भीमांसेति
 व्याख्यानानादविरोध इति चेन्न । असम्भवात् । न हि जन्मादिसूत्राण्यभेदपराणि । प्रत्युत तन्मिरासपराणीति वक्ष्यते । अतः

सङ्गमयति ॥ नन्विनि । यद्वा पूर्ववाक्यमिप्रायप्रदर्शकं वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्युत्तरवाक्यं व्यर्थम् । अभिप्रायान्तरप्रतीत्याऽस्यैव सुज्ञानत्वाऽप्रतीतौ
 वा तस्याप्युपपत्तौ तत्परित्यागेनाभिप्रायान्तरप्रदर्शकोत्तरवाक्यवैध्यर्थमेवेत्यतोऽभिप्रायान्तरप्रतीतितदनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वं स्वाभिप्रायवरूपं दर्शयन्नेव
 तदाशयप्रदर्शकतयोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ ननु तर्हीति ॥ वाक्यत्वावच्छिन्नेत्यादि । यथा च पक्षधर्मसाधनधर्मावच्छिन्नयोरुपाधित्वं
 तथोपाधिपरिक्षाणां वक्ष्यति । ननु वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति श्लोके वक्त्राद्यानूकूल्यस्याप्याऽभेदोक्तावपि व्याप्तेरभिहितत्वापक्षधर्मतां विना ताव-
 न्मात्रस्य साधनत्वानुपयोगाच्च मानमित्यस्याश्रुतत्वाच्चापि तर्हीत्यादिनोक्तमयुक्तमित्यतो यदित्यस्य यत्रेत्यर्थतां तत्सन्निधियोगेन तत्रेत्यस्य लाभं यदित्य-
 स्याद्वत्या यत इत्यर्थकारकमस्येति योग्यतया सम्बन्धं वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यस्यावृत्तिं तेनेत्येतद्वलेन सिद्धयेत्यस्य लाभं पूर्वेण सम्बन्धं चाभिप्रेत्योक्त-
 मुपपादयति ॥ यद्यत्रेत्यादि । एवं च सिद्धमनुमानप्रयोगं दर्शयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । प्रथमहेतौ विशेषणत्रयव्यवच्छेदानीं दर्श-
 यति ॥ वक्तुरित्यादिना । नन्वस्तु वक्त्राद्यानूकूल्यं माऽतु चाप्तवाक्यत्वं विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुरित्यतो व्याघातरूपं विपक्षे
 बाधकमेवं चेत्यादिना वक्तुं विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानविप्रलिप्साकारणपाटवविवक्षाणामातिशब्दार्थत्वं व्यवस्थापयन् द्वितीयानुमाने नन्वसित्यादिना शङ्-
 क्तिष्यमाणव्याभिचारपरिहाराय यो यत्रेत्यस्यातिशब्दार्थान्तर्गततां च व्यवस्थापयन् खण्डनोक्तमितलक्षणदूषणमनुवदति ॥ ननु कोऽयमिति ।
 लोके प्रायशो यथादृष्टार्थवादादिष्वाप्तत्वव्यवहारदेशं पक्षाणां प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । यथादृष्टार्थवादित्वमाप्तत्वं विवक्षितं प्रमाणदृष्टार्थवादित्वं
 प्रमाणेन यथा दृष्टं तथा वादित्वं वा । अत्र प्रथमे दृष्टानतिक्रममात्रं वादे विवक्षितं दर्शनप्रमाण्ये त्वोदासीन्यम् । द्वितीये विपरीतं तृतीये तृतीयं
 विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् । तत्राद्यमुत्थाप्य तथात्वे देहात्मनोऽन्यैकत्वं प्रतिपद्य देह एवात्मोति व्यवहरतोऽप्याप्तत्वं स्यादित्याह ॥ भ्रान्तीति ।
 द्वितीयमुत्थाप्य तथा सति प्रमाणेनेन्द्रियाणां प्राकृतत्वं प्रतिपद्य प्रमादादिना भौतिकानीन्द्रियाणीति वादिनः साङ्ख्यस्याप्तत्वं स्यादित्याह ॥
 प्रमाणेति । तृतीयेऽपि यथा प्रमाणेतिविशेषणद्वयस्यैव विवक्षा यावदित्यपि वा विवक्षितम् । नाद्यः । प्रामाणः प्लवत इति वादिनोऽपि

शारीरकः परमात्मैव । यथोक्तम् । शारीरौ तावुभौ द्वेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञित इति । तस्य सकलगुणपूर्णत्वादिमीमांसैव शारीरक-
मीमांसा । तथा चोक्तं पुराणे सर्वदोषविहीनत्वमित्यादि । यत् एवं ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यं त्रिविधं दृश्यते । आप्तवाक्यत्वादि-
प्रमाणत्रयेण दृश्यत इति यावत् । अतस्तन्महदनुत्तमं मन्तव्यम् । आप्तवाक्यत्वादिलिङ्गत्रयावसितं प्रामाण्यमन्यत्रापि चेतस्यात्तदा
कथमेषां तदनुत्तममित्यतो ब्रह्मसूत्राणामेवेत्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ एकधेति । सर्वश इति वचनादेकधेत्युत्पलक्षणम् ।
तथा हि । क्वचिदेकधा । यथाऽऽप्तिमूलतया लौकिकविषये पितृवाक्ये । श्रुतिसंवादेन धर्मादिविषये प्रतिवाद्युदीरितवचने ।
तदुक्त एव पर्वतोऽग्निमानिति वाक्ये युक्तिसंवादेन । क्वचिद्वधा । यथाऽऽप्तिश्रुतिभ्यां मन्वादिवोक्ये । आप्तियुक्तिभ्यां
पर्वतोऽग्निमानित्यादौ पितृवाक्ये । श्रुतियुक्तिभ्यामीश्वरः सर्वज्ञ इति प्रतिवाद्युदीरितवचसीति । जैमिन्यादिवोक्ये त्रयोऽप्यस्तीति
चेत् । सत्यम् । यथा ब्रह्मसूत्रेषु न तथा । निरवधिकं हि तत्राप्त्यादिकम् । एतदर्थमपि महदित्येतन्निविधिमित्यनेनपि
योजनीयम् । ननु प्रमाणैकत्वानेकत्वयोः प्रमेयतादवस्थ्यात्कथमेतत् । इत्थम् । न हि प्रमाणमात्रं निःशङ्कप्रवृत्तावुपदृश्यत ।
किं नाम प्रमाणतया प्रमितमेव । तच्च यावद्यावदधिकं प्रमीयते तत्तदनुसारिणीमिशङ्कां क्षिप्रप्रवृत्तिं प्रसूत इत्यनुभवविरिद्धम् ।
ततः प्रामाण्यमेव स्वकार्यातिशयवेशनातिशयवदुच्यते । एवं विषयप्रयोजनातिशयवेशनाप्यतिशयो द्रष्टव्यः ।

टि०-नन्वेवं मानवस्य गुरुणां गुरुत्वादित्यादिहेतुमति परमसाध्यत्वेऽपि वक्त्राद्यानुक्त्युत्पलक्षणं तस्य साक्षात्साध्यत्वाद्वक्त्राद्यानुक्त्यस्याप्त-
वाक्यत्वेन व्याख्याद्युपपादनपुरःसरमाप्तवाक्यवस्य मानवसम्बन्धव्यप्यादकमुत्तरवाक्यप्रसङ्गतमेव । न चात्रापि सा परम्पराभिप्रेतेति वाच्यम् ।
तथात्वे उत्तरश्लोकवैष्यर्थ्यापत्तेरित्यतोऽत्र श्लोके आप्तवाक्यवैबोधकशब्दमात्रेण परम्परायाः स्पष्टमप्रतीतिरथाश्रुतस्य वक्त्राद्यानुक्त्यमानत्वयोः साक्षा-
त्साध्यसाधनमावाभिप्रायकत्वं प्रकलय प्रोक्तदूषणस्य परिहाराय स्वाभिप्रायाविवर्णार्थत्वादुत्तरश्लोकस्य नासङ्गतिवैष्यर्थे इत्यभिप्रेत्य उत्तरवाक्यं

विवक्षितमिति विकल्पं मनसि निधायाद्योऽज्ञातसन्दिग्धेति भीमाग्रजस्यापीत्याप्तानामपीत्युक्तं पूर्वलक्षणयोर्दोषं शङ्कते ॥ आप्तत्वेति । अलक्ष्य-
 त्वात् क्षातिरित्याह ॥ भेति । तदेत्युक्तिप्रयोजनमाह ॥ कालेति । आप्तत्वानाप्तव्योः समावेशस्य लक्षणस्याविशेषिवेऽनुपपत्त्या समावेशं
 कथयतो द्वितीयपक्षाभिप्रायं गूढाभिसन्धिर्हृद्घाटयति ॥ एवमिति । गूढाभिसन्धिरेव सिद्धान्ती तं पक्षमङ्गीकरोति ॥ अस्तिविति । पूर्व-
 क्षणोक्तदोषोऽत्रापि न निवृत्त इति पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ यत्तदिति । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति ॥ कोऽयमिति । अनुगमश-
 ब्दस्य रूढिभावव्युत्पत्तिभ्यामेकस्यानेकवृत्तिवै रूढिकारणव्युत्पत्तिभ्यां चानुगमके प्रवृत्तौविकल्पोपपत्तिः ॥ अदोषत्वादिति । एकस्यानेकवृत्तिवत्त्वा-
 भावस्य स्वयं लक्षणदोषरूपत्वाभावादित्यर्थः । ननु लक्षणस्यानेकलक्ष्यवृत्तिवत्त्वाभाव एवाव्याप्तिरिति कथं नायं दोषः । कथं च यो यस्य सुत
 इत्यादावुपलब्धिमात्रेण घटत्वपटत्वादानन्ताननुगतधर्मेष्वष्टासार्धत्रिकव्यवहारहेतुता विनोपपादकं निश्चेतुं शक्या । अन्यथा यावद्द्रव्यभाविरूपादि-
 ष्वभेदस्य धर्मधर्माभावस्य चोपलब्धिमात्रेण स्वर्कितव्यतापत्त्या तदुपपादकत्वेन विशेषोऽपि न तत्सिद्धान्ते कल्पनीयः स्यादित्यतो न लक्षणस्याने-
 कवृत्तिवत्त्वाभावमात्रमव्याप्तिरपि तु लक्ष्यजातीयै लक्षणजातीयस्यावृत्तिः । यद्यपि मन्यते जातेरप्यननुगतत्वात् साजात्यमेकजातीयत्वं तथाऽपि सदृ-
 राजात्याश्रयत्वरूपं तदुपपद्यत एव । यद्यपि मन्यते गवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगोत्वादिजातीनां सादृश्ये विद्यमानेऽपि यत्तदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 घटत्वदेवदत्तत्वादीनां सादृश्याभावरतयाऽपि तदादिशब्दानां घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिशक्तिग्रहे वस्तुबुद्धेरुपपाधितया स्वीकृतत्वात्तस्याश्च सदृशत्वाद्
 बुद्धिद्वारकं तदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादौ सादृश्यं विवक्षित्वा सदृशजात्याश्रयत्वं मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । तदेव सदृशजात्याश्रयत्वमुप-
 पादकं विवक्षित्वा सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वमपि सूपपादमित्याशयेनाह ॥ यथा चेति ॥ वक्ष्याम इति । व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैवेत्यादानु-
 व्याख्यानव्याख्यावसरे । एतेन कार्यकारणभावावधारणादिकमपि समाहितं वेदितव्यमित्यत्रादिशब्दसङ्गृहीतेऽव्याप्तिः सार्वत्रिकव्यवहारोपपत्तिक-
 त्वादौ शक्तिग्रहप्रकारातिदेशेन वक्ष्याम इत्यर्थः । निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति लक्षणद्वयेऽपि यत्र विषय इति विशेषणविवक्षामप्युपेयैतद्गुणपरि-

प्रापण इत्यंशे तथाभूतवादिवाल्लङ्घन इत्यंशे चातथाभूतवादित्वादात्तत्वापत्तिरित्याह ॥ एकदेश इति । द्वितीयेऽपि यावदित्यवधारणं कात्स्न्यार्थमुतान्ययोगव्यवच्छेदार्थम् । नादः । आप्तवेनाभिमतानां प्रमाणदृश्य कारार्थेनाववतृवादव्याप्तिरित्याह ॥ प्रायेणेति । असम्भवे प्रसज्जनयेऽव्याप्तिः कुतः प्रसज्यत इत्यतः प्रायेणेत्युक्तम् । तदेवोपपादयति ॥ न हीति ॥ केनापीति । अस्मत्परेष्वितेनेत्यर्थः । द्वितीयमथापयति ॥ यावदिति । भान्तिदृष्टवादिने लोकेऽनाप्तत्वव्यवहारेऽप्यज्ञातवाक्यप्रयोक्तरे सन्दिग्धवाक्यप्रयोक्तरेऽनुवादवाक्यप्रयोक्तरे च लोकेऽनाप्तत्वव्यवहाराभावेन तेषामपि लक्ष्यत्वात्तत्र च लक्षणाभावेनाव्याप्तिः स्यादित्याह ॥ उ.इ.तेति ॥ भीमाग्रजस्यपीति । प्रतिपक्षेनानिविष्टानामप्याप्तत्वेन सम्मतस्य युधिष्ठिरस्य कदाचिदनृतवादित्त्वदर्शनेन तत्राप्यव्याप्तिरित्यर्थः । एवं दृष्टिर्गर्भलक्षणानि निराकृत्य लक्षणान्तरं निराकरोति ॥ निर्दोष इति । अत्र निर्दोषत्वं सर्वथा विवक्षितम् । यत्र विषय इति विशेषितं वा । आदौ भीमाग्रजदावव्याप्तिरित्याह ॥ आप्तनामिति । द्वितीयं शङ्कते ॥ यत्रेति । एतच्चोपलक्षणम् । प्रथमपक्षेऽप्येवं विवक्षायामेतदेव दूषणं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवान्ते तस्य निवेशनम् । यत्तच्छब्दयोः सर्वनामत्वात्सर्वनाम्नां च घटदेवदत्तादिविषयिणीं शक्तिप्रहाविषयतया शब्दज्ञाने विषयतयाऽप्रविष्टां ज्ञातां बुद्धिमुपधानां कृत्य घटत्वदेवदत्ताबावेनक्रमकाराविच्छिन्नेषु देवदत्तादिषु शक्तिग्रहेण यत्तदादीनां घटत्वादिप्रकारकघटादुपस्थितिजनकत्वलक्षणवाक्यस्य घटविषये निर्दोषो घटे आप्त इत्यादर्थप्राप्त्या तस्य चाप्तत्वाविच्छिन्नेऽभावेनाव्याप्त्याऽप्यस्याऽप्यत्र आप्त इत्यादिव्यवहारसम्पादनलक्षणत्वप्रयोजनासाधकत्वाच्च नन्दं लक्षणं युक्तमित्यभिप्रेत्य दूषयति ॥ यत्तदिति ॥ अव्याप्तेरिति । सार्वत्रिकव्यवहारानौपयिकवस्यप्युपलक्षणम् । अत एवोक्तत्र सामान्येनानुबन्धविकल्पयिष्यतीति द्रष्टव्यम् । वाक्याप्राप्ताप्यथाबोधकत्वविपरीतबोधकत्वनिबन्धनत्वादिविवक्षाभावेन वाक्यस्वरूपस्यैवामावाहकुरपटुकरणत्वे चाबोधकत्वप्राप्तेस्तस्यैव विवक्षितार्थविपरीतज्ञानविप्राप्तिमाभ्यां विपरीतबोधकत्वप्राप्तेर्वाक्यप्राप्त्यप्रसज्जनिरासेतुत्वादिविवक्षितार्थत्वज्ञानादेरापिशब्दार्थतया स्वाविवक्षां दर्शयति ॥ मैवमित्यादिना । अत्र विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिमत्त्वं सर्वथा वा किञ्चिद्विशेषितं वा

व्याख्यातुं शक्ये किमाप्तवाक्यतासाधनं तदभिप्रेततया मध्ये व्याख्यायत इत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः साधनाङ्गतया साक्षात्साध्यसाधनभावे तद-
 सम्भवात्परम्पराश्रयणमिति शङ्कां निवर्तयति ॥ **व्यतिरिक्ति** । उभयसाधनेऽपि शास्त्रादेव पक्षत्वेन पक्षधर्मतायाः स्पष्टत्वात्तामनुपपाद्य व्याप्तिमेवो-
 पपादयति ॥ **न हीति** । न केदले व्याप्तिपक्षधर्मतयोस्तुल्यत्वेन परम्पराश्रयणेन दोषोऽपि त्वनूल्बलवक्त्रादिस्वरचनाप्रवाक्यतासाधने आप्तवक्त्रा-
 नुकूल्योः साध्यसाधनानुपवेशाद्विषयवक्त्रानुकूल्यस्य चतुष्टयरूपान्देव देशत्वादंशतः साध्याविशिष्टा च स्यादित्याह ॥ **अनुकूलेति** । ननु
 साधनेनोपाधेः पक्षे साधनार्थमुत्तरवाक्यमिति न वैष्यर्थ्यम् । न च तस्यापि साधनव्यापकतार्थत्वात्तरयाश्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धत्वात्पूर्ववाक्येन तां
 व्युत्पाद्य पुनस्तदर्थमुपाधेः पक्षे साधने पूर्वेणोत्तरस्योत्तरेण वा पूर्वस्य गतार्थताया अनपाय एवेति वाच्यम् । उपाधेः पक्षे साधनस्य तेन पक्षे
 साध्यसिद्धदर्थतया साधनव्यापकतार्थकत्वाभावादित्यतः स्यादिदं यदि पक्षे साध्यसिद्धदर्थं प्रथम एव साधनतया स प्रयोजितः स्यात्ताहं तदसिद्धौ
 तत्साधनं युक्तं स्यात् । न चैवम् । साध्यसिद्धदर्थं साधनान्तरे प्रयोजिते तत्रोपाधिशङ्कायां तं दूष्यता तस्य साधनव्यापकत्वव्युत्पादनैव
 दूषितत्वात्तावन्मात्रमेव न्युत्पाद्य निरुपाधिकपूर्वप्रयुक्तसाधनेनैव साध्यस्य साधनीयतया साध्यसाधनयोपाधिनाऽकर्तव्यतया तदर्थ
 पक्षे तत्साधनं व्यर्थमेवेत्याशयेनाह ॥ **न हीति** । इदं च वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यस्य स्वकृतव्याख्यानानुसारेण दूषणम् । शङ्काकिञ्चिन्मतव्या-
 ख्यानं तूपाधेः साधनाभेदमित्यादिनाऽऽशङ्क्य निराकरिष्यतीति द्रष्टव्यम् । ननु माऽस्तु वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामिति वाक्ययोपाधिसाधन-
 व्यापकताप्रदर्शनपरत्वमुत्तरवाक्यवैयर्थ्यापत्तेरपि तु साधनानुप्रविष्टवक्त्रादानुकूल्ययोपाध्यनुप्रविष्टापेक्ष्यभेददर्शनमुत्तेन साधनोपाध्योरभेदं प्रदर्श्य
 तेन साध्यसाधने तात्पर्याभ्युपगमे नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति प्रकारान्तरेणान्दयासिद्धिं शङ्कते ॥ **उपाधेरिति** । वक्तृमात्रधर्ममतासिद्धेस्तृप्तप्रसङ्ग-
 रूपत्रितयधर्मभूतानुकूल्यानामभेदानुपपत्त्या तद्वदितोपाधिसाधनयोरप्यभेदानुपपत्त्या तदभेदप्रतिपादने वाक्यार्थो बाधितः स्यादित्याह ॥ **असि-**
रिति । बाधकाधीनत्वात्साधकान्यथासिद्धेः परेण साध्याविशिष्टत्वमुद्भाव्य साधकान्यथासिद्धावुक्तायामपि साधकाधीनत्वाद्वृत्तसिद्धेः स्वयमुत्तर-

हारप्रकाशतिदिशति ॥ एतेनेति । मा भूत्ताऽसावनाम इत्यहर्गिकारालिलज्ञातसदिगधवाक्यप्रयोक्तृलक्ष्यवाङ्गीकारवदनुवादवाक्यप्रयोक्तृ-
प्यलक्ष्यत्वमनुमतिमिति श्रान्तिं तस्य लक्ष्यत्वेऽपि लक्षणोपपादनेन परिहरति ॥ अनुवादस्येति । ननु कोऽयमातो नामोति प्रश्नपूर्वं विवक्षि-
तार्थतत्त्वज्ञानादीनां चतुर्णामितिरूपत्वप्रतिपादनं यदर्थं कृतं तदाह ॥ एवं चेति । प्रतिबन्धो व्याप्तिः । एवं विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादीनां
चतुर्णामितिशब्दार्थताविवक्षाप्रयोजनत्वेन प्रथमानुमाने व्याप्तिसिद्धिमुपपाद्य यो यत्रेत्यंशस्यालक्षणे विवक्षायाः प्रयोजनस्य प्रथमानुमानेऽभावात्
द्वितीयानुमाने व्यभिचारपरिहारलक्षणं तत्प्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचल्यव्यभिचारं शङ्कते ॥ नन्वेति । स्वकपालेति साध्याभावोपपादनम् । न
हति साधनसञ्ज्ञाचोपपादनम् ॥ यो यत्रेति । आलक्षणे यो यत्रेति विशेषणप्रक्षेपेण यो यद्विषये विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिमांतिद्विषये तद्वाक्य-
त्वस्यातवाक्यताहेत्वर्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । एवमालक्षणे यो यत्रेति विवक्षितत्वात्तत्सामर्थ्यलब्धार्थानुसारेण व्यभिचारः परिहृतः । अधुना तु लक्षणे
विवक्षितस्य यो यत्रेत्यंशस्य हेतुशरीराप्रवेशेऽप्याप्तिसिद्धाक्यत्वेनापिमुलकत्वस्य विवक्षया व्यभिचारं परिहरति ॥ अहर्गिति । द्वितीयानुमानेऽप्रयो-
जकत्वं शङ्कायामकारणकार्योत्पत्तिरूपं (अप्रामाण्यरूपकार्येत्यर्थः) बाधकं वक्तुं कारणाप्रामाण्यवरूपं विवृण्वन्नेव वाक्याप्रामाण्यकारणान्याह ॥
अवोपकामिनि । बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्राति मोक्षार्थमुपदिष्टत्वमानवयोः साक्षात्साध्य साधनभावाभावाभ्युपगमेऽप्रयोजकत्वापातेन विपक्षबाधकात्वेन
वक्त्रादानुकूल्योपेतोभावस्यानिष्टत्वेनावश्यश्रयणीयत्वे तदुपपत्तये वक्त्रादानुकूल्यसाधनस्यावश्यकत्वेन तत्र परम्पराश्रयणवद्वक्त्रादानुकूल्यमानवयोः
साक्षात्साध्यसाधनभावाभ्युपगमेऽप्रयोजकत्वपरिहारायाप्तवाक्यवसाधनस्यानवश्याश्रयणीयतया युक्तमत्रापि ग्रन्थकृतः परम्पराश्रयणमिति वक्तुं कुतोऽस्य
ग्रन्थकृतमिष्टार्थत्वं येनैव प्रयोजनाभिधानं सङ्गच्छेतेति शङ्कापरिहारायाभिप्रायानवगमादियुक्तं परम्पराश्रयणस्य ग्रन्थकृतमिष्टार्थत्वमुपपादयितुं
ननु तद्विन्नेदमुक्तं भवतीति पूर्वपक्षमुपश्रित्वाभिप्रायं शङ्कामुखेनोपपादयति ॥ नन्वेति । अत्र गुरुगुणमिति श्लोके । गुरुणां गुरुत्वादि-
सादिहेतुमति वक्त्रादानुकूल्यरूपताव्याख्याहारस्योक्तस्या सिद्धत्वात्साधनेव तस्य मानत्वेन साध्यसाधनभावे गुरुगुणमिति श्लोकाभिप्रेततया

युक्तमेवेत्याह ॥ **वक्षत्रादीति** ॥ जैमिनिरपीति । औपनिषत्तुशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चाथैऽनपलब्धे तत्रमागं बादारायणस्यानपेक्षत्वादिति सूत्रम् । तत्र चोपदेशो विधिवाक्यं तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञापकम् । तच्च प्रमाणमेव । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनापिमूलत्वा-
दनपेक्षितत्वात् । न चैवमनाप्तवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाभाविकस्यापि प्रामाण्यस्यानाप्तसंशयमुक्तवरणदोषवाचकप्रत्ययज्ञा-
तार्थक्यैरपेक्षितत्वेन तत्र प्रामाण्याभावेऽपि स्वतस्त्वानपायादित्याभिप्रायणौपनिषत्तुशब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । काऽपि दोषाभावस्याव्यतिरेक इति
व्यतिरेको विपर्ययो बाधकप्रत्यय इति यावत् तदभावस्यानुपलब्धेऽर्थ इति ज्ञातार्थत्वाभावस्य चोक्त्याऽपवादकाभावाद्भुक्तं प्रामाण्यमित्युपपादते ।
तथा च प्रामाण्ये स्वतस्त्वं जैमिनिरप्याहेत्यर्थः । सूत्रावयवस्यैव प्रकृतोपयोगितया तावत् एवात्रोदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **तथाऽपीति** । प्रामा-
ण्यस्यैतस्यैकत्वेन बुद्धिदोषनिरासाय युक्त्यपेक्षायाः स्वतस्त्वाविधातकत्वादिति भावः । आदौ तावत्प्रामाण्यमात्र इति तावच्छब्दमुचितमाह ॥
तदनुत्तमेति । वक्त्रादानुकूल्याप्तवाक्यत्वयोरिव न श्रुतियुक्तिमूलत्वयोः पूर्वोक्तेर्हेतुं प्रति साध्यत्वमपि तु मानत्वं प्रति स्वतन्त्रसाधकत्वमित्यभि-
प्रेत्य भाष्यकृता प्रयुक्तयोस्तथाचशब्दयोस्तदभिप्रायं विशदयति ॥ **तथेति** । तथाचशब्दयोर्हेतुसमुच्चयार्थत्वे तद्व्याप्तास्यसम्बन्धलाभः । अनुक्त-
साध्यसमुच्चयरूपसाध्यानुकर्षणार्थत्वे तु साक्षात्साध्यसम्बन्धलाभात्परस्परहेतुसमुच्चयफलस्यापि लाभात्पक्षान्तरमाह ॥ **मानमिति** । चशब्दस्योक्त-
रीत्या समुच्चयार्थतामङ्गीकृत्य तथाशब्दस्योपमार्थतया प्रसिद्धत्वात्तदर्थत्वेऽपि समुच्चयफललाभात्तथाशब्दे प्रकारान्तरमाह ॥ **यथेति** । श्रुतियुक्ति-
मूलत्वशब्दयोर्मूल्यार्थत्वमिति वारयति ॥ **यद्यपीति** ॥ **समानार्थतासाम्येनेति** । श्रुतियुक्तिगम्यार्थमुपलभ्य रचितवदस्यापि श्रुतियुक्ति-
समानार्थत्वादिति भावः । मुख्यार्थानुपपत्तिमित्राया गौणप्रयोगे प्रयोजनं वक्तुं तदप्रयोगे तदसिद्धिमाह ॥ **यदि चेति** । मूलस्याङ्गीकृत्यनिय-
मेन तन्मूलकत्वोक्त्या तदङ्गत्वसूचनोपपत्तिरित्याह ॥ **एवं हीति** । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरप्यनुमानाङ्गत्वाद्वाध्यकारीयं पक्षधर्मतासूचनं व्याप्ते-
रप्युपलक्षणमित्याभिप्रेत्य व्याप्तिप्रदर्शनपूर्वं कीदृशोऽङ्गत्वाङ्गीभावः कुतश्च स कथं च पक्षधर्मतोपपादक इत्याशङ्कतां परिहरति ॥ **ततश्चेति** ॥

वाक्यैवैयर्थप्रसङ्गान्यथासिद्धिं परिहृत्य साधके निरवकाशतामुपपादेदानीं बाधकं परिहरति ॥ साध्येति । वक्त्रादानकल्यस्यान्यैकदेश-
त्वेन साध्यादिशिष्टतोद्भावनाय वक्त्रादीनानुकूल्येन वक्तुरादिसाधने सङ्गतत्वेऽप्यनकलववत्रादिमत्तथाऽऽववावतासाधने न बाधमापि सङ्गतिः
रित्यसङ्गतिकथनं परोक्तस्य यथाश्रुताभिप्रायमादायेति द्रष्टव्यम् । स्वाभिप्रायं परः शङ्कते ॥ तथाऽपीति । साध्यसाधनयोरैकदेशप्रवेशेऽ-
पि चतुष्टयविशिष्टवक्तृघटितत्वासाध्यस्य त्रितयविशिष्टवक्तृघटितत्वाच्च साधनस्य विद्भिष्टोश्च भेदात्तरथादोषावभिधाह ॥ सः दमिति ।
ययाकथञ्चिदेकदेशानुप्रवेशमात्रेण साध्याविशिष्टत्वे बाधकमाह ॥ अन्वयेति ॥ कृतकत्वमेति । कृतकत्वानित्यत्वयोः परस्परव्याध्याप-
कभावमङ्गकुर्वद्भिः परैर्ध्वसप्रागभावव्यभिचारपरिहाराय प्रागभावध्वंसावच्छिन्नसत्तायोगित्वरूपत्वेन तयोरेभ्युपगमादिदर्थः । न च यय हेतुत्वं
तदा व्यभिचारपरिहाराय हेतौ सत्ताप्रवेशेऽपि साध्ये न तत्प्रवेश इति न साध्याविशिष्टतेति बाध्यम् । अन्यभावपक्षकानुमानेऽव्यभिचाराय
हेतावसाधारण्यपरिहाराय साध्येऽपि तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । एवं सत्तापरित्यागेन भावत्वादिविशेषणान्तरप्रक्षेपेऽपि तत्प्रदुक्त एवादिविशेषो द्रष्टव्यः
सत्तावतो विनाशित्वमनित्यत्वं प्रागसतः सत्तासम्बन्धः कृतकत्वमिति कृतकत्वानित्यत्वानिस्वत्याश्रदनेनेदमुक्तम् । अत एव सकलसपक्षवृत्तित्वं कृतक-
त्वस्य भवति । अत एव न ध्वंसे व्यभिचारोऽपीति भावः । [उत्पत्तिर्नाम कारणाधीनसत्ताकाम इत्येतदध्यायान्यभागे वक्ष्यमाणादिशा वा पूर्व-
मसतः सत्तासमवायवत्त्वं वा कृतकत्वम् । उत्तरकालमसतः पूर्वं सत्तासमवायवत्त्वं वा । सत्तासम्बन्धापगमो वाऽनित्यवमित्येवंरूपेण सत्तानुप्रवेश
इति भावः] । एवं ग्रथकृतः परम्पराश्रयणाभिप्रायमुपपाद्य तत्र निमित्तं शङ्कते ॥ ग्रन्थेति । वक्त्रादानकल्यस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटव-
विवक्षारूपत्वास्ताति तस्मिन्विषयविक्षितार्थतत्त्वज्ञानविरोधिप्रयुक्तप्राप्तामाप्यशङ्काया असम्भवेऽप्यविप्रलिङ्गाया वक्तृश्रोतृप्रसङ्गानुकूल्यरूपत्वाभावेन
सत्यपि तस्मिन्विषयविक्षितार्थतत्त्वज्ञानानुकूल्यैकानिवन्धनत्वाद्विप्रलिङ्गायास्तदानुकूल्यभावे प्रयोजकाभावे
नानुपपत्तिरित्येवं श्रोतृप्रसङ्गानुकूल्येन वक्तृविप्रलिङ्गानाश्रयणेऽनिवृत्तेरततासाधनाश्रयणे प्रथमत एव तदस्तिवाति भावेन भाष्यकृतः परम्पराश्रयणं

एवं च जन्मादिस्त्रेषु त्वदुक्तब्रह्मसूत्रशब्दार्थाभावेन तस्य ब्रह्मसूत्रार्थशब्दतया वक्तुमशक्यत्वेऽस्मदुक्तार्थत्वे वक्तव्ये तद्विरोधस्तदवश्य इति भावः ॥
अत इति । परोक्तार्थानुपपन्नत्वादित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रशब्दार्थविरोधासम्भवोः परपक्ष इव स्वपक्षेऽभावादिति भावः । न केवलं स्वपक्षेऽसम्भ-
वाभावोऽपितु शारीरकमीमांसाशब्दार्थतयाऽस्मदुक्तार्थः प्रामाणिकश्चेत्याह ॥ **तथा चेति ।** एकत्राऽन्यत्र सर्वश इत्यनेनातो नैतादृशमित्युपसं-
हारबलेन च लब्धं प्रामाण्यसाधकप्रमाणे त्रैविध्यं तस्यानुत्तमत्वे हेतुत्वं च दर्शयितुं यत्तच्छब्दार्थाध्याहारेण वाक्यं व्याख्याति ॥ **यत इति ।**
यद्वैवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ **यत इति ।** अन्यत्र द्वैविध्यस्य स्पष्टदृष्टत्वेऽपि सर्वश इति यद्वचनं तदेकधेयस्योपलक्षणत्वज्ञापकमित्याह ॥
सर्वश इतीति । आप्त्यादिकमित्यत्रादिपदेन श्रुतिमहातात्पर्यविषयसमानार्थत्वमिति निरवकाशयुक्त्यनुसन्धानात्मकत्वं च परिगृह्यते ॥ **कथं-
मेतदिति ।** प्रामाण्यज्ञापकत्रैविध्यात्प्रामाण्ये महत्त्वं नोपपन्नमित्यर्थः । न केवलं साक्षाद्वाच्यकारोक्तो लिङ्गत्रयावसितत्वप्रयुक्तस्वकार्यातिशयव-
शादेव प्रामाण्येऽतिशयोऽपि तु फलवत्त्वे सति ज्ञानसाधनत्वोपाधिना यथास्थितज्ञेयविषयकारित्वरूपवाक्यप्रामाण्यस्य प्रकृते सर्वोत्तमज्ञेयविषय-
कारित्वरूपतया सर्वोत्तमफलसाधनज्ञानसाधनत्वोपाधिकत्वाच्चातिशयो भाष्यकाराभिप्रेतो द्रष्टव्य इत्याह ॥ **एवमिति ।** भाष्यमुपलक्षणमित्यभि-
प्रेत्य चाह ॥ **एवमिति ।**

अनु०—अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाणतममिष्यते ॥ स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्टतार्थतः ॥

सु०—तदेवं श्रुत्यनुमानाभ्यामिदमेव शास्त्रं प्रमाणतमं नान्यदेतादृशमस्तीत्युपसंहरति ॥ अत इति । इष्यते प्रामाणिर्क्र-
रिति शेषः । तथा चान्यपरिहारेणास्यैव व्याख्यानं युक्तमिति हृदयम् । ननु भारतं सर्वशास्त्रेषूत्तममुच्यते । सत्यम् । विचार्येणु
शास्त्रेषु तदित्यविरोधः । ननु चास्य शास्त्रस्यारम्भणीयत्वं सूत्रकार एव प्रथमसूत्रे समर्थयते । तद्व्याख्यानं नैव सर्वं सम्पद्यते ।
क्रिमेनेन । प्रथमसूत्र एव कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । प्रथमभाष्येऽपि कथम् । सन्देहात्प्रवृत्तस्य पुनरुक्तप्रमाणैर्निर्णय इति चेत् ।

अर्धेति । समानार्थब्राविशेषेऽप्येकप्रामाण्यस्यापराप्रामाण्यस्य चाथैवैशसवदसमावितत्वादित्यर्थः । यदेवं श्रुतियुक्तिसंवादिताया प्रामाण्यं लब्ध-
मतोऽपि तदनुत्तमता सिद्धा किमित्याशङ्कते ॥ किमिति । यथाश्रुतान्वये एवशब्दस्य वैष्यर्थ्याद् ब्रह्मसूत्राणामित्यनेन सम्बन्धे प्रयोजनं कथयि-
ष्याम इत्यभिप्रेत्य भिन्नकसतया तं व्याचष्टे ॥ एवशब्द इति । प्रामाण्यस्यैकविधत्वेन त्रैविध्यासम्भवात्स्वरूपेण त्रैविध्यस्यानुत्तमतानुपपादकावाञ्च
क्रियाविशेषणतायां बाधकामावाहक्यमाणरीत्याऽनुत्तमतोपपादकत्वसम्भवाच्च तथा व्याचष्टे ॥ त्रिविधमिति । साधनं परित्यज्य ध्यात्वन्-
मात्रविशेषणं हि क्रियाविशेषणमित्यर्थः । चक्रे शास्त्रमनुत्तममिति प्रकृतशास्त्रस्यैव पूर्वोक्तात्रापि प्रामाण्यसम्बन्धित्वेन लाभे सिद्धेऽपि यद् ब्रह्मसूत्रा-
णामिति विशेषग्रहणं तस्य प्रयोजनं वक्तुं तस्य स्वाभिप्रेतयथास्थितोक्तिं विनाऽसम्भवात्स्वाभिप्रेतार्थं तावदाह ॥ ब्रह्मेति । वेदपरब्रह्मणोरुभयो-
रपि ब्रह्मपदशक्त्यत्वेन ब्रह्मपदादयोः स्थातन्व्येणोपस्थितात्रापि प्रत्ययोपस्थितकर्तृवैकत्वथोरैकप्रत्ययश्रुत्या वा योग्यतावशाद्वा विवक्षावल्वाद्वा यथा
परस्परान्वयस्तथा प्रकृतेऽप्येकपदश्रुत्यादिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावेन परस्परान्वय इत्यभिप्रेत्य तदर्थं इत्युक्तम् । न तु शक्यसम्बन्धाभिप्रायेण
परब्रह्मणोऽपि शक्यत्वादिति बोध्यम् । एवं ब्रह्मसूत्रपदं व्याख्याय तद्ग्रहणेन पञ्चपादोक्तशारीरकमीमांसापदान्तर्गतशारीरकपदव्याख्यानं निरस्त-
मित्याह ॥ एतेनेति ॥ ब्रह्मेति । जीवमधिकृत्य प्रवृत्ते अन्ये परब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थसूत्रत्वाभावेन ब्रह्मसूत्रशब्दार्थविरुद्धत्वादित्यर्थः । ननु
शारीरकस्य त्वंपदाभिधेयस्य जीवस्य तत्पदाभिधेयब्रह्मरूपताप्रतिपादकमीमांसाया अपि शारीरकजीवमधिकृत्य प्रवृत्तावाद् ब्रह्माविषयकसूत्रत्वसम्भवाच्च
न विरोध इति शङ्कते ॥ त्वंपदेति । यद्वा । नन्वस्तु शारीरकं जीवमधिकृत्य वृत्तौ ग्रन्थः शारीरकस्तद्रूपा मीमांसति पञ्चपादव्याख्यान-
स्येदं दूषणम् । शरीरमेव शारीरकं । तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा । तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपता मीमांसा तथोक्तेति
भामतीव्याख्याने नेदं दूषणं सम्भवतीत्याशङ्कते ॥ त्वंपदेति । यद्वा व्याख्यानद्वयस्यानतिविशेषतया व्याख्यानद्वयमेतन्नेत्यादिना सम्भवतयाऽ-
नन्व ब्रह्मसूत्रशब्दार्थविरोधेनापाकृत्य त्वंपदेत्यादिनोभयाभिप्रायाविक्रणपूर्वमसम्भवादिति दूषणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् ॥ असम्भवादिति ।

कर्माणि निरन्तरायं परिसमाप्यन्ते प्रचीयन्ते च । न चाकृतमङ्गलाचरणानामपि कार्यपरिसमाप्त्यादिदर्शनात्कृतमङ्गलाचरणानामपि
 तदभावोपलम्भाच्च तद्धेतुत्वमस्येति साम्प्रतम् । तथा सति कारीयादिरपि दृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेः । स्यादेतदेवम् । यदि कारी-
 यादिदृष्ट्यादिहेतुत्वं निष्प्रमाणकं स्यान्न चैवम् । श्रुतिनिश्चिते तु साध्यसाधनभावे तदभावेऽपि भावोऽनेककारणकत्वस्य कल्पको
 भवति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिव त्रैवर्णिकपरिचर्यादिनाऽपि स्वर्गप्राप्तेः । भावेऽव्यभावस्तु कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तो भवति ।
 न हि सामग्रीवैकल्येन साध्यं व्यभिचरन्हेतुरहेतुः स्यात् । कर्त्रादिसाद्गुण्ये वा प्रबलप्रतिबन्धकसद्भावः कल्प्यते । न हि प्रति-
 बद्धं कार्यमजनयत्कारणमकारणं भवति । वन्हेरपि स्फोटं प्रत्यकारणत्वमसङ्गात् । न चैवम् । सामग्रीवैगुण्यशङ्कया प्रतिबन्धक-
 शङ्कया वाऽस्याननुष्ठानम् । औत्सर्गिकी खलु प्राणभृतां प्रवृत्तिर्निवृत्तिस्त्वपवादात् । अन्यथैवंविधशङ्कायाः सर्वत्र सौलभ्येन
 सकलप्रवृत्तिविलयापातादिति । सममेतत्सकलं प्रकृतेऽपि । मङ्गलाचरणस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वस्याप्यविगीतशिष्टाचारानुमित-
 श्रुतिसिद्धत्वात् । न तावत्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्विफला सम्भाविनी । नापि प्रयोजनान्तरार्था । दृष्टपरित्यागादृष्टकल्पनमसङ्गात् । कार्यमारिभ्युः
 खलु तत्समाप्त्यादिकं कामयत इत्यनुभवसिद्धम् । न च फलान्तरानुसन्धाने प्रमाणमस्ति । न चैतेषामिदं साध्यसाधनभाव-
 प्रतीतिभ्रान्तिः । तथा सत्यविगानानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षादेरत्रावकाशा इति श्रुतिरेव शिष्टाचारमूलं कल्प्यते । न च विघ्न-
 हेतुसम्भावानिश्चयादिदमननुष्ठेयम् । तत्सन्देहेऽप्यनुष्ठानस्य पाक्षिकोऽपि दोषः परितर्ह्येव इति न्यायमाप्तत्वात् । न च भगवतः
 सूत्रकारस्य विघ्ना एव न सन्तीति तत्परिहारार्थाननुष्ठानं न दोषायेति युक्तम् । शिष्यार्थमपि कर्तव्यत्वात् । यतो मङ्गलाचरण-
 पुरस्सरणि शस्त्राणि वीर्यवन्ति भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च । अन्यथा भारतादावपि न कुर्यात् । एतेन सूत्रकृता कृतमेव मङ्गला-
 चरणम् । किं नाम ग्रन्थादौ न निवेशितमित्यापि निरस्तम् । ग्रन्थे निवेशनस्यापि शिष्टाचारमाप्तत्वात् । शिष्यार्थत्वाच्च । अत

समं प्रथमसूत्रेऽपि । मैवम् । विषयादिसम्पादनं नैव तत् । न च तावताऽऽरम्भणीयत्वम् । प्रामाण्यं हि सति काकदन्त-
परीक्षाग्रन्थवैलक्षण्यार्थं विषयादिव्युत्पादनमुपयुज्यते । अतः सूत्राक्षिप्तमेवैदं शिष्याणां बुद्धिसिद्धयं भाव्यकृतोक्तमिति । तथाऽपि
नेदं व्याख्यातव्यम् । व्याख्यातत्वादित्यत्रान्वपि चेति यत्प्रयोजनान्तरमस्तीति सूचितं तद्विवरणार्थमाह ॥ स्वयमिति । यद्यपि
तेषां ब्रह्मसूत्राणां व्याख्या स्वयं मयैव भाष्ये कृता । तथाऽपि पुनरत्र स्पष्टतैवार्थः प्रयोजनं यस्य स्पष्टतैवार्थः । तस्मै स्पष्टतैवार्थः ।
भाष्येऽस्पष्टीकृतमर्थं स्पष्टीकर्तुं क्रियते । स्पष्टीकरणं चानेकविधम् । कचिदनुक्तांशस्याोक्तिः । काप्यतिसङ्क्षिप्तस्य विस्तरणम् ।
कचिदतिविस्तृतया बुद्धयनारूढस्य सङ्क्षेपः । कापि विक्षिप्तस्यैकीकरणम् । कुत्राप्युक्तस्योपपादनम् । कचिदपव्याख्यानिनिरा-
सेन दृढीकरणमित्यादि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । नन्वेकैवैव सर्वं वक्तव्यं वक्तव्यं किं प्रस्थानभेदेन । मैवम् । यतः सङ्क्षेपविरतराभ्या-
मुक्तं श्रोतॄणां सुग्रहं सुप्रयोजनं च भवति । यथोक्तम् । सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तु कथयन्ति मनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्य फल-
बाहुल्यकारणादिति । तत्र भाष्याद्यप्यत्रार्थोऽत्र श्लोकत्रयेण विवृतः । तथा हि । सर्वगुणोदीर्णतोक्त्या प्राप्ता गुणगुणिभेदशङ्का
निखिलेत्यादिना निराकृता । ज्ञेयत्वगम्यत्वयोरितरसाधारण्यात्कथं विशेषणत्वमित्याशङ्काऽऽप्यतममित्यनेन परिहृता । अपिशब्दा
विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः । तद्विवरणमस्येत्यादि । शास्त्रप्रभवमित्यादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्यदगुरुत्वापपादनं तेन गुरुञ्चेति बहुवचनान्तं
पदं विवृतम् । गुरुदेवतयोर्भेदेऽपिदेनारुचिः सूचिता । तद्विवृतिस्तमेवेति । सम्प्रशब्दाभ्यां नन्वेति विशेषितम् । निरुपपदसूत्र-
ग्रहणेन यद्ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमप्रामाण्यं सूचितम् । तदुपपादनं परमाख्येति । द्वापर इत्यादिभाव्यं तदसङ्गतम् । मन्त्रार्थवचनं
प्रतिज्ञाय तदुत्पात्तिक्रमकथनस्यापयोगादर्शनात् । मैवं । यस्मादाक्षिप्तमूलत्वादियुक्त्याऽपि ब्रह्मसूत्राणां सर्वोत्तमं प्रामाण्यं समर्थयितु-
मेतदिति दर्शयति गुरुगुरुणामित्यादिनेति । तथाऽपि नेदं शास्त्रं व्याकर्तव्यं मङ्गलाचरणपरहितत्वात् । मङ्गलाचरणपुरस्सराणि सलु

नुक्त्या समाधत्ते ॥ **विषयादीति** । तत् शास्त्रस्यारम्भणीयत्वम् । सम्पादनेन व्युत्पादनेन सूत्रकारः प्रथमसूत्रे समर्थयत इति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 ननु सूत्रस्य विषयादिव्युत्पादनेनैवारम्भणीयत्वसमर्थकत्वे तावतैवारम्भणीयत्वसिद्धौ भाष्यकारियं प्रामाण्यव्युत्पादनं व्यर्थमेवेत्यत आह ॥ **न चेति** ।
 तावता विषयादिव्युत्पादनेन । आरम्भणीयत्वं सिद्धं भविष्यतीति शेषः । नन्वेवं प्रामाण्यव्युत्पादनस्यावश्यकत्वे प्रमाणस्य सतो निर्निष्यत्वादि-
 प्रयुक्तानारम्भणीयत्वशङ्काया अप्रसक्तोर्विषयादिव्युत्पादनं व्यर्थं सूत्रे । आवश्यकप्रामाण्याव्युत्पादनान्यूनता चेत्यतः काकदन्तपरिक्षाप्रन्थादौ
 सत्यापि याथावर्थरूपप्रामाण्ये निष्प्रयोजनत्वादप्रयुक्तानारम्भणीयताया दृष्टत्वेन शङ्काप्रसज्जकसद्भावात् । अप्रामाण्ये च तेनैवानारम्भणीयत्वप्राप्तौ
 काकदन्तपरिक्षाग्रन्थशालक्ष्यशङ्काया अनवसरप्रस्ततया तद्वैलक्षण्याय सविषयकत्वादेरप्रतिपादनीयतया तत्प्रतिपादनेनैव प्रामाण्यव्युत्पादनस्य
 सूत्रकृदभिमततया सुज्ञानत्वाच्च न न्यूनताऽपीत्याशयेनाह ॥ **प्रामाण्ये हि सतीति** । नन्वस्तु सूत्रकारियविषयादिव्युत्पादनस्य प्रामाण्ये
 सत्येवोपयोगस्तथाऽपि प्रामाण्यव्युत्पादकस्यास्य कथं भाष्यत्वमित्याशङ्कां परिहरन्नेव भाष्यकारियतदुक्तेः प्रयोजनं चोपसंहारव्याजेन दर्शयति ॥
अत इति । न च याथार्थ्यं मानमस्तीत्यादिशङ्कापरिहारो बुद्धिशुद्धिः । कृतस्य कारणायोगात् । यद्यपि तथाऽपि पुनरित्यर्थकत्वमपिशब्दस्य
 दर्शयन्वाक्यं योजयति ॥ **यद्यपीति** । ननु सर्वत्रानव्याख्यानं सङ्क्षिप्य भाष्योक्तवितरणदर्शनादयुक्तमेतदित्यत आह ॥ **स्पष्टीकरणं चेति** ॥
इत्यादि तत्र तत्रेति । आदिपदेनासङ्गतिपरिहारादिकं सङ्गृह्यते । अतःशब्दार्थतया बन्धसत्यत्वोक्तिप्रभृत्यनुपदं वक्ष्यमाणमस्योद्भवादिदं
 शास्त्रप्रभवमित्यादि । एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः । ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैव लभ्यते । अतो जगद्धातृतिमन्त एवेत्यादि ।
 वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं युक्तितो ज्ञातवेदार्थ इत्यादि परमाख्यविबोधादि । आत्मेति नाम कथितमित्यारभ्य तस्मादथोक्तमार्गेणेत्यादि गुरुगुरुणा-
 मित्यादि च क्रमेण तत्र तत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः । तत्र ताराथमूलत्वमित्यनुव्याख्यानं ताराथयोमाङ्गालिकत्वेनैतत्सूत्रनिवेशितयोः सर्वशास्त्राङ्गगतायाः
 कथयिष्यमाणत्वान्माङ्गलस्यैवाकर्तव्यत्वेऽनिवेशनीयत्वे वा माङ्गालिकत्वेन निवेशस्य कथयितुमशक्यतया तथोर्माङ्गालिकत्वेन निवेशं वक्तुं

एवान्यत्किमपि विज्रविधाताद्यर्थमुद्धितं सूत्रकारेणेति निरस्तम् । अत्रोच्यते । कर्तव्यमेव कार्यात्मभे मङ्गलान्तरणम् । कृतं च भावता सूत्रकारेण । निर्वसितं च ग्रन्थादा । यदयमोङ्काराथशब्दावाहितः कृतवान् । तयोर्माङ्गलिकत्वात् । यथोक्तम् । अङ्काराथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकानुभाविनि ।

टि०—नन्वत इत्युत्तरवाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकत्वात्थौनरुच्यमित्यतः परमाख्यविद्येत्याभ्य प्रकृतप्रमेयोपसंहारव्यान्न वैयर्थ्यमित्याह ॥
तदेवमिति । मयेत्यध्याहारस्य स्वतः सिद्धत्वेऽपि प्रमाणतमत्वेन स्वाङ्गीकारमात्रस्यानुपयुक्तत्वात्सर्वाङ्गीकारस्य च वाधितत्वात्प्रमाणानां चानुपदमेवोपपादितत्वात्प्रामाणिकैरित्येव शेषपूर्णं युक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ इदं प्रमेयानुपसंहारेणोपसंहारमाव्ययनतां परिहृतुं भाष्यकाराभिप्रेतं परमप्रमेयं स्वयं दर्शयति ॥ **तथा चेति ।** ननु श्रुत्यनुमानाभ्यामस्यैव प्रमाणतमत्वे भारतस्य सर्वशास्त्रेष्वत्तमत्वोक्तिर्न हन्येतेति शङ्कते ॥ **नन्विति ।** भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरेति प्रमाणमेनानुकरोति । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति श्रुतौ ऋगादिपदोपलक्षिता- शेषशास्त्राणामपरविद्यात्वेनोक्त्याऽनुग्राहकात्वेनास्यैव परविद्यात्वेनोक्त्या लिङ्गत्रयावसितत्वरूपस्य महत्त्वस्यात्रैव सम्भवेनास्यैव शास्त्रस्य भारता- पेक्ष्योत्तमत्वेऽपि भारतस्योत्तमत्वोक्तिर्निर्णेतव्यान्तरापेक्षया सङ्कोचयितव्येत्याह ॥ **सत्यमिति ।** नन्विदं प्रमेयं प्रतिपादितयोः प्रामाण्य- तदनुत्तमत्वयोक्तरीत्या शास्त्रारम्भण्यतिथत्वाच्छास्त्रारम्भण्यतिथत्वाच्च सूत्रकारेणैव प्रथमसूत्रे समर्थनात्तद्व्याख्यानेनैवारम्भण्यतिथौपेक्षिकविषयादि- वत्प्रामाण्यादेरपि सिद्धेस्तदेव व्याख्यायतां किमनेन सूत्रानर्थतया प्रामाण्यादिव्युत्पादकेन प्रथमभाष्येणेति शङ्कते ॥ **ननु चेति ।** प्रामाण्य- निश्चयस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकप्रामाण्यनिश्चयाय प्रथमसूत्रवेष्टनायां तत्र प्रवृत्तेरपि प्रामाण्यनिश्चयाधीनतया तत्राभाष्येऽदृश्यं प्रतिपादो समानन्यायतया शास्त्रप्रामाण्योक्तिः प्रथमभाष्य इत्याशङ्कते ॥ **प्रथमेति ।** तर्हि प्रवृत्तेः प्रामाण्यानिश्चयसाध्यत्वादेव व्याख्यान- प्रामाण्यनिश्चयस्य व्याख्येयप्रामाण्यनिश्चयाधीनतया तन्निश्चयाभावे प्रथमभाष्येऽपि न प्रवृत्त्युपपत्तिरिति समाश्रिते ॥ **प्रथमेति ।** सूत्रे प्रामाण्या-

प्रकारान्तराभावात् । तत्र च वैफल्ये शिष्टाचारत्वरूपहेतुच्छेदापत्त्या फलान्तरानुसन्धानपूर्वकत्वे च दृष्टादृष्टपरित्यागकल्पनाप्रसङ्गात् । भ्रान्तिपूर्वकत्वे चाविगीतशिष्टाचारत्वरूपहेतुच्छेदापत्त्या प्रत्यक्षस्य स्वतः साध्यसाधनभावगोचरत्वात् । अन्यव्यतिरेकयोश्च व्यभिचारेण तत्सहकाराभावात्त एवानुमानस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति प्रसङ्गपरहतेऽप्यर्थशालौकिकत्वाच्च पौरुषेयवक्तृस्यापि मूलान्तरसापेक्षत्वाच्छ्रुतिमूलकत्वाभावे प्रेक्षावप्रवृत्तेर्निर्मूलत्वापत्तिरूपविक्षबाधकत्वाच्छ्रुतिवोधिताविघ्नसमाप्त्याद्बुपायताकत्वसिद्धिरिति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ न तावदिति । दृष्टपरित्यागमुपादयति ॥ कार्यमिति । अदृष्टकल्पनामुपादयति ॥ न च फलान्तर इति । ननु तर्हि समाप्तिविशेषणतया विघ्नाभावस्य मङ्गलप्रवृत्त्युद्देश्यतापत्त्या नाशार्थप्रवृत्तौ नास्त्यनिश्चयवतोऽधिकारस्य च प्रायश्चित्तादिस्थले क्लृप्ततया विघ्ननिश्चयभावोनाधिकाराभावादधिकारिशून्यत्वान्न मङ्गलं श्रुतिबोधिताभीष्टोपायताकामित्युक्तानुमाने प्रतिपक्षं शङ्कते ॥ न च विघ्न इति । न्यायप्राप्तविघ्नसन्देहवच्छिष्टानुष्ठानबलेन विघ्नानवत एव तत्राधिकारकल्पनाद्धेतुसिद्ध इत्याह ॥ तत्सन्देहेऽपीति । नन्वेवमप्यविघ्नसमाप्त्यादिहेतुत्वस्येत्युक्तम् । तावता विघ्नवृत्तस्य फलत्वोपपत्तावपि समाप्तेर्मङ्गलफलत्वानुपपत्तेः । यदापि श्रुतिनिश्चितसाध्यसाधनभावे मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिभावो मदीत्याऽनेकारणानामेकशक्तिमत्त्वकल्पको वा त्वदीत्या समाप्तिगतजातिविशेषनिमित्तो वेति न व्यतिरेकव्यभिचारः । अन्यथा मङ्गलत्वानानादिनाऽपि विघ्नवृत्तसंभावेन तस्यापि मङ्गलव्यभिचारः प्रसज्येत । मङ्गलभावेऽपि समाप्त्यभावतु सामग्रीवैकल्यस्य वा प्रतिबन्धकसद्भावस्य वा कल्पको भविष्यतीति नान्वयव्यभिचारोऽपीति समाप्तिं प्रत्युभयतो व्यभिचाराभावस्तुल्यस्तथाऽपि विघ्नवृत्तसंविशिष्टसमाप्तेः फलत्वे विशेषणीभूतविघ्नवृत्तसंफलत्वस्यावश्यकत्वाद्वाच्यम् । विघ्नसंशये तन्निश्चये वा शिष्टानां मङ्गलाचरणाद्विघ्नाभावस्यावश्यं कामनाविषयत्वेनोपस्थिततया पूर्वानुपस्थिता पूर्वप्रतिबन्दीग्रहणासम्भवाच्च । सम्यग्यतामिति कामनास्थले विघ्नवृत्तस्य बुद्धिस्थत्वाच्च तस्यैव फलत्वसंभावे समाप्तेरपि फलत्वे कल्पनागौरवं स्यादेव । किञ्च विघ्नवृत्तस्य समाप्तिपूर्ववृत्तित्वग्रहानन्तरं मङ्गलस्य तत्पूर्ववृत्तित्वग्रहात्कुलालपितृवत्तस्यान्यथासिद्धत्वम् । अपि च

मङ्गलस्य कर्तव्यत्वं निवेशनीयत्वं च शङ्कामुखेनोपपादयति ॥ **तथाऽपीति** । मङ्गलाचरणरहितस्याप्यस्तु व्याकर्तव्यत्वमित्यप्रयोजकत्वं शङ्कायां मङ्गलाचरणभावेऽन्तरायप्रसङ्गेन तत्साम्यनिरन्तरायसमाप्तिप्रचयाभावोनासमाप्तस्य स्वरूपाभावेन वर्यित्वयुष्मत्पुरुषकत्वप्रचयादि-
हीनस्य च शिष्यानुपादेयत्वेनाव्याकर्तव्यत्वात् । व्याकर्तव्यताऽङ्गीकारे समाप्तिप्रचयौ स्यातां तौ च कारणभावादनुपपन्नाविति विपक्षनाधकं सूचयन्मङ्गलसमान्यादेः कार्यकारणभावं प्रसिद्धया दर्शयति ॥ **मङ्गलेति** । उपलक्षणं चैतत् । मङ्गलाभावे विघ्नापसंसृष्टतया वाक्यार्थेऽ-
प्रतिपत्त्यन्यथाप्रतीत्यापत्त्या शिष्टाचारपरिपालनहीनतया नातप्रणीतत्वप्रसङ्गाच्चाव्याकर्तव्यत्वेन हेतोः प्रतिबन्धसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावग्रहोऽनयोरिति धान्त्या तत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ **न चेति** । साम्प्रतं युक्तम् । प्रतिबन्धमुखेन समाधातुं गूढाभिसन्धिस्तरसाह ॥ **तथा सतीति** । श्रुतिसिद्धे कार्यकारणभावे व्यभिचारशङ्का नोन्मिषतीत्येतत्सहेतुकमुपपादयितुं प्रतिबन्धोन्मिष-
न्याजेन शङ्कामुत्पापयति ॥ **स्यादेतदेवमिति** ॥ **निष्प्रमाणकं स्यादिति** । श्रुति विधान्व्यव्यतिरेकमात्रकल्पं स्यादित्यर्थः ।
श्रुतिसिद्धेऽपि कार्यकारणभावे कुतो न व्यभिचारशङ्ककेत्यतोऽन्यथासिद्धत्वात्तत्र व्यभिचारस्यान्यथासिद्धान्व्यव्यतिरेकयोर्हेतुमद्भावप्रयोजकत्वा-
भावस्यैवान्यथासिद्धव्यभिचारस्य तद्भावकत्वाभावादुत्पन्नाऽपि सा प्रयोजिकेत्याह ॥ **श्रुतीत्यादिना** । ननु तर्हि यत्प्रयुक्ता व्यभिचारस्यान्यथा-
सिद्धिस्तच्छङ्काप्रतिबद्धः श्रुतिनिश्चितोऽपि हेतुहेतुसद्भावः फलार्थिनो हेतौ न प्रवृत्तिप्रयोजक इत्याशङ्कते ॥ **न चैवमिति** । तर्हि
मङ्गलेऽप्ययं प्रवृत्तिप्रयोजको हेतुहेतुमद्भावविनिश्चयादिप्रकारः समः । इयांस्तु विशेषः । कारीर्यादौ प्रत्यक्षश्रुतिमङ्गले त्वनामिति स्वाभिप्रायमा-
विक्रुवन्प्रतीकदमिमुपादयति ॥ **सममिति** । ननु तर्हि मङ्गलं श्रुतिबोधिताविघ्नसामान्यादुपायताकामविगतिशिष्टाचाराविषयत्वादिति
विवक्षितानुमानेऽप्रयोजकत्वमित्यतोऽविगतिशिष्टाचाराविषयत्वेऽपि मङ्गलस्य श्रुतिबोधिताविघ्नसामान्यादुपायताकत्वाभावे मङ्गलविषयकशिष्ट-
प्रवृत्तेर्वैफल्यं वा फलान्तरानुसन्धानपूर्वकत्वं वाऽविघ्नसमाप्तिसाधनत्वव्याप्तिपूर्वकत्वं वा प्रमाणान्तरबोधिताविघ्नसामान्यादुपायताकत्वं वा वक्तव्यम् ।

स्यादेवेत्याह ॥ शिष्येति । तदेवोपपादयति ॥ यत इति । ननु न प्रचयस्तस्य फलं तथात्वे वा सूत्रकारस्य भगवत्त्वादेव तदिच्छामात्रेण मङ्गलाभावेऽपि प्रचयसिद्धिरित्यत आह ॥ अन्यथेति । अत्र मङ्गलाचरणस्याकृतत्वं हेतुतयाऽभिप्रेतमनिवेशितत्वं वा । आबोऽसिद्धिः । द्वितीये त्वप्रयोजकतेत्याशङ्कयामकृतत्वं तदुपपादकतयाऽनिवेशितत्वं चाभिप्रेतम् । न चासिद्धिः । अनिवेशनस्य तत्साधकत्वात् । न चाप्रयोजकता पूर्वव्यायेन तत्परिहारदिशयेनाह ॥ एतेनेति । प्रकारान्तरेणाप्रयोजकताशङ्कामतिदेशेन दूषयति ॥ अत एवेति । पूर्ववाङ्मुक्तं मङ्गलाचरणतन्निवेशयोः कर्तव्यतोपपादनप्रकारं सर्वमङ्गीकृत्याकृतत्वानिवेशितत्वकूपराभिप्रेतहेतोरसिद्धिमाह ॥ कर्तव्यमेवेत्यादिना ॥ माङ्गलिकत्वादिति । मङ्गलं प्रयोजनमन्योरिति प्रयोजनमिति ठक् । (प्रयोजनम् । तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनस्य ऐन्द्रमादिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च) ।

अनु०—तत्र ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्ट्यते ॥ सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोद्भिक्रियतेऽखिलैः ॥

मु०—नन्वेतदनुपपन्नम् । तथा सत्येतयोर्विघ्नविधातादिहेतुत्वेन समस्तशास्त्राङ्गतया प्रथमसूत्रावयवत्वाभावप्रसङ्गात् । तथात्वे च प्रथमसूत्रं न्यूनमापद्येत । अधिकार्यादिप्रतिपादकस्यान्यस्याभावात् । तत्प्रतिपादनस्य चावश्यकत्वात् । अन्यथाऽधिकारिविषयवैधुर्येण शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वशङ्का न निराकृता स्यादित्यनर्थकं सूत्रमापद्येत्यत आह ॥ तत्रेति । तरन्त्यनेनानिष्ठनिचयमित्याङ्कारस्तारः । ताराश्च तयोर्मूलत्वं क्रमेणादित्वम् । आदौ प्रयुक्तबोद्धाराथशब्दाविति यावत् । तत्र प्रथमसूत्रेऽवयवतया सर्वशास्त्रस्य चाङ्गतया चेष्ट्यतेऽङ्गीक्रियते सूत्रकृतेति शेषः । एतदुक्तं भवति । प्रथमसूत्रेऽधिकार्यादिप्रतिपादनायोपात्तबोद्धाराथशब्दौ शङ्खवीणावेषु ध्वनिवच्छ्रुतौ माङ्गलिकत्वात्कृत्वा शास्त्रस्यानन्तरायपरिसमाप्त्यादिकं कुर्वति । अन्यार्थानियमानपूर्णकलशदर्शनवदिति । ताराशक्तिरित्येतावता पूर्णे यन्मूलत्वमित्याह तत्सूत्रकाराङ्गीकारालिङ्गमुच्यते । यत्पर्यायान्तरं विहायान्यरेव क्रमान्तरं विहायादावे-

प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ मङ्गलं विनैव विघ्नसंसर्गाभावो हेतुः । तथा च तत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एवान्यत्रापि समाप्तिसम्भवे तत्सहभूतमङ्गलस्यान्यथा-
सिद्धिरेवेति न समाप्तेरपि फलत्वं युक्तमिति केनैवम् । तथा सति कारीर्योदरप्यवग्रहध्वंसविशिष्टवृष्टिफलकत्वे विशेषणीभूतावग्रहध्वंसफलस्या-
वश्यकत्वाद्यावद्वाच्यप्रहानिश्चय एव तदनुष्ठानेनावग्रहध्वंसस्य कामनाविषयत्वेनावश्यमपस्थितत्वात् । वृष्टिर्भूयदिति कामनायाप्यवग्रहध्वंसस्य
बुद्धिस्यत्वादवग्रहध्वंसस्य वृष्टिपूर्ववृत्तित्वप्रहानन्तरं कारीर्योदरतत्त्ववृत्तित्वप्रहाकुलालपितृवत्तस्यान्यथासिद्धत्वात् स्वत एव जायमानवृष्ट्यावग्रह-
संसर्गाभावस्य हेतुतया तत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एवान्यत्रापि वृष्ट्युपपत्तौ तस्यान्यथासिद्धत्वाच्च कारीर्योदरप्यवग्रहध्वंसविशिष्टवृष्टिफलकत्वं न
स्यात् । न च कारीर्योदितोऽवग्रहनिवृत्तिमात्रं वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेतिष्टापन्निरिति वाच्यम् । सुखं मे भूयादित्यविशेषेण कामनाया अभावान्न
स्वक्चन्दनादिविशिष्टसुखं स्यादित्येव कामनाया दर्शनेनावश्यकत्वाद्यावदुपस्थितत्वात्स्वक्चन्दनादिकमेव यागादिसाध्यम् । स्वर्गपदबोधश्च सुखं
स्वकारणात्स्वक्चन्दनादेरित्यापातेन यागस्वर्गयोः श्रुतोऽपि साध्यसाधनभावः परित्यजेत । कार्यान्विते व्युत्पत्तिबलव्यासिद्धान्वितव्युत्पत्तेः
पश्चादुपस्थिताया अपि लाघवेन गुरुभूतकार्यान्वितव्युत्पत्तेश्चादुपस्थितापूर्वस्यापि लाघवबलेन यागादिफलत्वं कल्प्येतेत्यादौनेकातिप्रसङ्गा-
पातेन श्रुतसाध्यसाधनभावपरित्यागस्यानिष्टत्वात् । तदिदमुक्तम् ॥ कारीर्योदरपि वृष्ट्यादिहेतुत्वाभावापत्तेरिति । यदि च
कारीर्योदिवृष्ट्यादिकं प्रति साधनत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वाच्छ्रुतिसिद्धे च साध्यसाधनभावे न लाघवगौरवाचिन्ता । श्रुत्या चावग्रहध्वंसविशिष्टवृष्टिं प्रति
साधनत्वप्रहणैकपर्ववृत्तित्वप्रहानन्तरमन्यपूर्ववृत्तित्वप्रहाभावान्वाच्यासिद्धिश्च । श्रुतिसिद्धत्वादेव च नाग्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एवेत्यादेरपि प्रसर इति
कारीर्योदिवृष्ट्यादिहेतुत्वमुपपन्नमिति मन्यसे तर्हि मङ्गलेष्वेतत्सर्वं सममिति युक्तं मङ्गलस्यापि समाप्तिहेतुत्वमिति । तदेतदाह ॥ सममेतत्स-
कलं प्रकृतेऽपीति । ननु तथाऽपि मङ्गलाचरणामावेऽपि सूत्रकारस्य स्वत एव विघ्नाभावसिद्धेः फलविधाताभावात्तदाहित्यं न व्याकर्तव्य-
त्वाभावे प्रयोजकमित्यप्रयोजकत्वं शङ्कते ॥ न चेति । भगवत्स्वान्निरन्तरायसमाप्तिरूपफलविधाताभावेऽपि मङ्गलाभावे प्रचयरूपफलविधातः

नतरब्रह्मविद्याः । स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यत इति श्रौतार्थवादसामर्थ्यात्सर्वस्वपि ब्रह्मविद्यास्वाद्यन्तयोरङ्कारस्याहः
 कर्तव्य इति गम्यते । न चोक्तमानं वाक्यात्पृथगिति शक्यते वक्तुम् । मन्त्रेष्वप्युक्तमानस्यामन्त्रावयवत्वप्रसङ्गात् । ततश्च प्रतिमूत्र-
 माद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यादावोङ्कारोऽधिकृतत्वेनाश्चर्यते । तस्य संहिततया निर्देशे प्रथमश्रुनावयव एवायं विज्ञायेत ।
 तन्मा विज्ञायीति शिष्टैः पृथगोङ्कक्रियते । न च व्याख्यानतोऽप्यधिकारो ज्ञायत इति व्यर्थं पृथक्करणमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गज्ञा-
 पकाभाव एव बहिरङ्गस्यान्वेषणीयत्वादिति । तदनेनासंहिततया निर्देशे निमित्तान्तरं वदता हेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता भवति ।

टि०—एवं तत्र ताराथेति वाक्ये सर्वशास्त्रेत्यश्रुतिपादनीयसर्वशास्त्राङ्गत्वप्रयोजकं ताराथयोमाङ्गलिकत्वेन निवेशनमुपपाद्य तयोः
 सर्वशास्त्राङ्गत्वेऽनुपपत्तिस्तत्रैव वाक्ये तत्र चेत्यंशेनैव परिहृत इत्यभिप्रायेण तामनुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्वेति । अधिकार्यादित्यादिशब्देन
 विषयग्रहणम् ॥ अन्यस्याभावादिति । यद्ययोङ्कारस्य समप्रशास्त्राङ्गत्वेऽपि ब्रह्मशब्दस्य विषयप्रतिपादकस्य सत्त्वान्नान्यस्याभावस्तथाऽपि
 न केवलं जिज्ञास्ये तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदश्रवणात्तस्य च जीवाङ्गित्वेन जिज्ञास्यता किन्तु ओमित्येतदक्षरमुद्राथमुपासीतेत्यादौ
 जीवेष्वसम्भावितगुणपूर्तिवाचकोङ्कारादिश्रवणादपीति युक्त्यन्तरासूचकत्वेन ब्रह्मशब्दसमकक्षतयोङ्कारस्य विषयोपपादकतया कथयिष्यमाणत्वा-
 त्प्रत्यक्षादेरसम्भवादित्यस्य चेश्वरविषयत्वाभावादनुग्राह्यप्रमाणाभाव इत्याशङ्कापरिहारकविषयशास्त्रसम्बन्धोपपादनस्योङ्कारमात्रसाध्यताया वक्ष्य-
 माणत्वाच्च तथोक्तमिति ध्येयम् । अथशब्दप्रायपठिततारशब्दस्य तारशब्दार्थकत्वे तस्य च सूत्रादावयवभाव इत्यतो योग्यताबलान्तरशब्देन
 योगेन तत्पार्यायोङ्कारग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रकृतोपयोगितया तद्वोगं दर्शयति ॥ नरन्तीति । (तृ ह्रन्तरणयोरित्यस्मादकर्तरि च कारके
 संज्ञायामिति कारणे षष्ठी अचो ऽजितीति ऋकारस्याकाररूपवृद्धौ तस्योर्णपर इति रपरत्वे च तारशब्दो निष्पन्नः) । उभयोरौदित्वस्यैकत्रा-
 सम्भवादाह ॥ क्रमेणेति । यद्वा । मूलत्वं नात्रादित्वमात्रमपि तु क्रमेणादित्वं विवक्षितं विवक्षाप्रयोजनं चोत्तरत्र प्रदर्शयिष्याम इत्यभिप्रेत्याह ॥

॥ ॐ ॥

क्रमेणेति । अत्रादित्वाद्गौ प्रयुक्तवम् । तस्य चावयववाङ्मात्राभ्यां प्रथमसूत्रशास्त्राभ्यां नावयः सम्भवतीत्यस्तात्पर्यमाह ॥ आदाविति ।
तारायणोः सूत्रशास्त्राभ्यामेकप्रकारेण सम्बन्धभ्रान्तिं निवारयितुं विवक्षितशेषाव्याहारेण वाक्यार्थमाह ॥ तत्रेति । सूत्रद्विवक्षां दर्शयितुं
तथैव शेषं पूरयति ॥ सूत्रेति । ननु यदि विवक्षितादिहेतुत्वेन शास्त्राङ्गत्वं तर्हस्य तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वेनाधिकार्यादिप्रतिपादकत्वा-
भावात् प्रथमसूत्रावयवता । यदि च किञ्चिदर्थप्रतिपादकत्वेन नास्य शास्त्राङ्गता किन्तु श्रवणमात्रेण विवक्षितादिसम्पादकतया । तथा
चाधिकार्यादिप्रतिपादकत्वबुकावयवतेति मतं तर्हि श्रवणमात्रस्य तद्धेतुताया अदर्शनादन्यार्थप्रयुक्तस्य प्रयोजनान्तरार्थताया अदर्शनाच्च
शास्त्राङ्गत्वं परित्यक्तं स्यादित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । यद्वा । ननु कथमेतनोक्तशङ्कापरिहार इत्यनो विवक्षितादि-
हेतुत्वोक्त्या न प्रथमसूत्रावयवत्वयोगोऽपि त्वधिकार्यादिप्रतिपादकत्वेन प्रथमसूत्रोपात्ताभ्यामेव ताभ्यां प्रयोजनान्तरार्थापि सिद्धिरित्येवाभिप्रेतमित्ये-
तत्सहेतुकं दृष्टान्तपूर्वं विवृणोति ॥ एतदुक्तं भवतीति । अधिकार्यादिप्रतिपादकत्वेनानयोः सूत्रावयवत्वे सिद्धेऽप्येतन्मार्गाभ्यामनयोरापि
क्रमान्तरेणोपादानेन ब्रह्मसद्वन्मध्ये ग्रहणेनाप्यधिकार्यादिलाभादनयोरेवानेन क्रमेणैवादिवेवोपादानं समस्तशास्त्राङ्गत्वस्य ज्ञापकमित्याह ॥
यदीति । ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रस्येति दृष्टान्ततयोपात्तम् । यद्वा स्पष्टज्ञापकतयाऽऽदिसूत्राङ्गत्वस्य पूर्ववादिनाऽप्यङ्गाकार्यान्तरं सूत्रकाराङ्गी-
कारलिङ्गमुचनस्याकर्तव्यत्वादिति भावः । महङ्गत्वचकमङ्गलपदं विहायेत्यत्र द्रष्टव्यम् । यत्पर्यायान्तरं विहायेत्येतदेव वा स्पष्टमङ्गल-
वाचकशब्दं विहाय तत्प्रयोजनयोरुपादानमिति व्याख्येयम् । अत्र च पक्षद्वये ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रस्योपादाननियतवोपात्तमिति द्रष्टव्यम् ।
कयोश्चिच्छब्दयोः केनचित्क्रमेण क्वचिदुपादानं कर्तव्यमिति क्रियते । तथा चाप्यथासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ न चेति ॥ अनेनेति ।
मङ्गलार्थावव्याख्यानेन मङ्गलार्थत्वे प्रथमसूत्रावयवत्वानुपपत्तिपरिहारेण चेत्यर्थः । (महङ्गलानन्तराभ्यप्रश्नकार्त्स्न्येवयोऽध्यत्मः) । महङ्गलस्येति
परमात्मस्य भामत्याभिप्रेतमर्थमाह ॥ पदार्थ एव हीति । विवरणाभिप्रेतमर्थमाह ॥ अस्तु चेति । किमथशब्दस्य वैयर्थ्यधिकरणेनान्वय उत

सामानाधिकरण्येनेति विकल्पं मनसि निधयाद्यं निराचष्टे ॥ न तावदिति । देवइत्तादिपदार्थानां कर्त्रादिभावोन्वयवत्स्यान्वयवत्त्वे
प्रमाणाभावादित्यर्थः । आक्राड्क्षाभावाच्च न कर्त्रादिरूपेणान्वय इत्याह ॥ **कारकान्तराणामिति** । कारकशब्देन ममक्षतर्कादयः
सङ्गृह्यन्ते । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । न चार्थवादत्वमास्थेयं सूत्रस्य वाक्यार्थनिर्णयोपेक्षितन्यायसूचकत्वादित्यर्थः ॥ **तदनेनेति** ।
यद्यन्यत्रापदार्थत्वेहेतौ समन्वयाभावेऽपदार्थत्वस्य हेतुत्वेऽन्योन्याश्रय इति भावतिमतदूषणं सधूमो गिरिः साम्रिक इतिवदीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र
त्वपक्षेऽशब्दमितिवच्च मङ्गलत्वात्कर्तव्येयन्वयोपपत्तेर्नान्वयदोष इति विवरणमतदूषणं चन्द्रिकोक्तरीत्या सम्भवति । तथाऽपि यथाश्रुतभाष्य-
स्योपरि प्रसक्तदूषणस्य तत्र तोरति विवरणेन स्वाभिप्रेतमङ्गलार्थत्वे दूषणप्रसक्तेरभावलाभेन तावतैव दूषणासङ्गतिरिति सिद्धौ किं तत्साधुत्वासाधुत्व-
चित्तयेति मूलमेव परभाष्यदूषणे व्यापारयतो भावोऽनुसन्धेयः । ननु तत्र ताराथमूलत्वमिति ताराथयोः प्रथमसूत्रावयवत्वे सर्वशाल्वाङ्गत्वे चोक्ते
उक्त्वास्मासंहिततया निर्देशगतिकथनपरोत्तरवाक्यसङ्गतिर्न प्रतीयत इत्यतस्त सङ्गमयितुमुक्तेऽनुपपत्तिं शङ्कते ॥ **नन्विति** । सूत्रानुपात्तस्य
न तदेकदेशत्वमित्यर्थः । नन्वोङ्कारः प्रथमसूत्रैकदेशः सूत्रोच्चारणदशायां शिष्टैरभ्येतृभिरुच्चार्यमाणत्वादथशब्दवत् । न चासिद्धो हेतुः ।
प्रथमसूत्रोच्चारणदशायामादौ शिष्टानामोङ्कारोच्चारणस्य सर्वोप्यक्षसिद्धत्वादित्यनुमानमोङ्कारस्य सूत्रैकदेशत्वे प्रमाणमाशङ्कते ॥ **यद्यपीति** ।
अनुमानत्राश्रयेनैतन्निराकरोति ॥ **तथाऽपीति** । सामान्यव्याप्यमभिप्राये यथास्थितसाध्यहेतौ वा संहितानिर्दिष्टस्यापि भ्रान्त्या केनाचिदसंहिततया
पठ्यमाने तद्वाक्यावयवे षडे व्यभिचारवारणायाविगानसूचकमखिलैरिति । पददशायां तथा पठ्यमाने तद्धारणाय सम्पाठ इति । अथशब्दादौ
तद्धारणायासंहिततयेति सुकृतदुष्कृते एवेत्यादौ तद्धारणाय लक्षणान्तराभावे सतीति । सामान्यव्याप्येरेव सम्भवात्तत्र दृष्टान्तमाह ॥ **वेदेति** ।
विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । वेदाध्ययनोपक्रमेऽभ्येतृभिरुच्चार्यमाणत्वादोङ्कारस्य तदवयवत्वमपीति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याशङ्कते
॥ **न चेति** । अध्ययनेत्यारभ्य पठ्यमानस्येत्यन्तं हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा च पठ्यमानतया वाक्यानवयवतायाः सुप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

नाधिकारज्ञापकत्वमिति न स्वाभिमतान्यथासिद्धिसम्भव इत्यत उक्तमानत्वस्यावयवत्वाविनाभावमुपपादयति ॥ न चेति । यद्वा श्रौतार्थवाद
 सामर्थ्येनावन्तरोरुद्धकारोहसिद्धावपि तस्याध्ययननियमादिवद्बहिर्भूतस्य सङ्गदध्याहृतस्यैव सर्वसूत्रोपकारित्वसम्भवेन प्रतिसूत्रमुच्चारणासिद्ध्या
 न प्रकृतसिद्धिरित्यतोऽध्याहृतस्य वाक्यावयवत्वेनाध्यायननियमादिवैषम्यादर्थवादबलेन प्रतिसूत्रमध्याहारे सिद्धे तद्वलादेवावयवत्वसिद्धावयवयानां
 च प्रतिसूत्रमुच्चारणस्यापि नियतत्वात्प्रकृतासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ न चेति । अत्रावयवत्वस्य प्रसङ्गेऽप्यमन्त्रत्वप्रसङ्गादिति वा मन्त्रानन्तर्ग-
 तत्वप्रसङ्गादिति वोक्त्या मन्त्रानवयवत्वलाभेऽपि तथाऽनुक्त्या मन्त्रानवयवत्वप्रसङ्गादित्युक्त्या च यद्ययनानातोष्यमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः
 स्यादित्युक्तीत्या मन्त्र इत्यभियुक्तप्रयोगविषयस्यैव मन्त्रत्वान्मन्त्रेष्वहमानस्य न मन्त्रत्वम् । आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रविचारणाया-
 मित्युक्तीत्या न वा मन्त्रान्तर्भूतत्वं न वा मन्त्रवाक्येन सहैककार्यकारित्वेन मन्त्रवाक्यावयवत्वम् । रथघोषादेरपि महेन्द्रस्तोत्रावयवत्वप्रसङ्गात् ।
 तथाऽप्यवदानादिविधौ द्रवादिपदवद्विध्वजिदादौ फलपदवदूहादेरपि श्रुतार्थापत्त्यादिकल्प्यस्यार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति वेदैकदेशत्वोक्तैर्वेदत्वा-
 भ्युपगम इति तदभियुक्तैरुक्तत्वेनोक्तमानस्यापि वेदत्वस्वीकाराद्वेदत्वे सति मन्त्रवाक्येन सहैककार्यकारित्वं वा वाक्यत्वे सति मन्त्रेण सहैककार्य
 कारित्वं वा मन्त्रावयवत्वं तेषामपीष्टमेव । प्रकृते च वाक्यत्वे सति ब्रह्मविद्यैवकार्यकारित्वरूपमेव तदवयवत्वं विवक्षितम् । तावतैवोद्धारस्य
 गङ्गलार्थतया सूत्रादावुपनिबन्धनरूपस्वप्रयोजनसिद्धेरित्यर्थसूचनेनोहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तितत्वान्मन्त्रेष्वव्यह्नमानाय तदनव-
 यवत्वापादनमिष्टमेवेति शङ्काऽसङ्गतेति ज्ञेयम् । नन्वेवमध्याहारस्यावयवत्वत्वेऽध्याहृतस्य छिनद्गीत्यादेः प्रयोगदशायामुच्चारणनियमवत्प्रति-
 सूत्रमोद्धारस्य नियतोच्चारणपत्त्योत्तराधिकारभावेनासंहिततया निर्देशस्य तत्सूचकत्वं न सिद्धयेदिति नान्यथासिद्धिरुक्ता स्यादित्यत आह ॥
 नतश्चेति । अत्र ततश्च गौरवं स्यादित्यधिकृतत्वेनोच्चार्यत इति लाघवतर्कसहकृतोहस्यानुषङ्गरूपाधिकृतत्वेनोच्चारणे प्रयोजकत्वोक्त्या न
 ह्यनुगतिरुहः । आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमित्यनुषज्यमानस्य मन्त्रत्वोक्त्याऽनाम्नातोष्यमन्त्रत्वमित्यह्नमानस्य मन्त्रत्वोक्त्या चानुषङ्गोह्यमेवेति व्यवहारा-

पूर्ववद्विपक्षे हेतुच्छितिं ब्राधकमाह ॥ **अन्यथेति** । स्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षतां निराकर्तुमवयववसाधकेतोरन्यथासिद्धिमाह ॥ **पक्षसंपक्षयोरिति** । प्राङ्मुखत्वादनेनवयवत्वेन निश्चितस्याप्यध्ययननियमान्तर्गततयाऽवाश्यकत्ववदस्याप्यध्ययननियमान्तर्गततयाऽनुष्ठानोपपत्तेरन्यथासिद्धिरित्यर्थः । लौकिकवाक्यप्रयोगोक्तोभिनवोड्भिन्नत इत्यखिलैरित्यनुपपन्नमित्यत उक्तं सूत्रेति । अनुगतत्वेनेत्यसंहिततया पाठे निमित्तप्रदर्शनमित्याभिप्रेत्याह ॥ **निमित्तेनेति** । ननु सर्वसूत्रोड्कारानुगतिरेव कुतो भेदासंहिततया निर्देशं प्रति सा निमित्तं स्यात् । अतु वा सा तथाऽपि निमित्तान्तरेणासंहिततया निर्देशोपपत्तौ न तस्या निमित्तत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अवयवत्वोपपादकोहसाधकत्राक्ये ब्रह्मपदप्रयोगादस्तु वेदविद्यायामाद्यन्तयोरुहादोड्कारस्य तदवयवत्वं सूत्रेषु किमायातम् । तथात्वे वा सर्वसूत्राणां भिन्नविद्यात्वे ब्राक्यभेदापत्त्यैकविद्यात्वान्किं सर्वसूत्रानुगमेनेत्याशङ्कां परिहर्तुमनेकवेदवाक्यविचाररूपत्वासूत्राणामपि प्रत्येकं ब्रह्मविद्यात्वमुपादत्तेनाह ॥

सर्वाणि हीति । अत्राद्यन्तयोरुह इति स्थानिरहिताद्यन्तप्रदेश उहोक्त्या नात्रोहशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या प्राकृतस्थानपतितेत्याद्युक्तविकृतप्रयोगपरोऽपि तु भावव्युत्पत्त्याध्याहारपर इति सूचनेन सूययित्यूहं प्रत्यप्रय इत्यादेरिव प्रकृते स्थानिनोऽभावात्नोहः सम्भवतीत्याशङ्का गर्भस्त्रावेणैव निरस्ता भवति । (प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः । उहः प्रयोगो विकृत उह्यमानतयोदितः) । श्रौतार्थवादेत्यतदूहस्यार्थवादप्रमाणकत्वोक्त्या सप्रमाणकत्वमेवोहे नियामकं न तु लौकिकाकाङ्क्षैवत्यर्थसूचनास्त्यंज्ञपतिराशिषा इषेवेत्यादाविव साकाङ्क्षत्वाभावात्त्राव्याहारोऽप्युहशब्दार्थ इत्यपि शङ्काऽसङ्गतोति द्रष्टव्यम् । अर्थवादे ब्रह्मविद्यास्वादातयोरुड्कारानुच्चारणेऽनिष्टकथनेऽप्युहः कर्तव्य इत्यर्थस्य ततः शाब्दमर्यादयाऽभावात्सामर्थ्यादित्युक्तम् । अत्र सवत्यनोड्भूतमित्यर्थवादस्वरूपविशेषोपादानेन स्रवणविशरणपरिहाररूपदृष्टफलार्थत्ववोचनार्थप्रतीतिरादावेव प्रयोगेन चरितार्थत्वादन्ते प्रयोगवैयर्थ्यमनुषक्तस्यान्तरसूत्रानन्वयदोषेऽप्येति दोषद्वयमसङ्गतमिति द्रष्टव्यम् । अत्रोह्यमानस्य वाक्याह्वयितृत्वे श्रौतार्थवादसामर्थ्यात्प्रातिसूत्रमाद्यन्तयोरुहसिद्धावपि तस्य उदनयवत्वेन संहिततया निर्देशप्रसक्तेरैवाभावेनासंहिततया निर्देशस्य

मुमुक्षुणाऽनपेक्षितं स्वर्गे यागादिकं तत्साधनतया नानुभूयते । पुरुषार्थसाधने त्विच्छालक्षणा प्रयत्नलक्षणा वा प्रवृत्तिस्तथा न स्वरससिद्धा । न हि कश्चित्पुत्रप्राप्तादिकमननुसन्धाय भोक्तुमिच्छति प्रयतते वा । तस्माद्यो यत्र प्रवर्तनीयः स तत्प्रयोजनादिकं दर्शयित्वैवेति सार्थकं सूत्रे प्रयोजनाद्याभिधानम् । उक्तं च प्रयोजनादिकं श्रोता कथं श्रद्दधीताश्रद्धानश्च कथं प्रवर्ततेति पुनरवशिष्यते । तत्रैके समाधानमाहुः । अवगतसूत्रकाराभावास्तत्तद्वचनादेव श्रद्दास्यति । यद्यप्याप्तत्वावधारणे प्रयोजनाद्यनभिधानेऽपि तत्सामान्यनिश्चया भवत्येव प्रयोजनादिमदिदं शास्त्रमाप्तोक्तत्वादिति । तथाऽपि नासौ प्रवृत्त्यङ्गम् । न हि प्रयोजनादिमित्येव प्रवर्तते । किं नामास्मादभिमतप्रयोजनादिमदिति । स च प्रयोजनादिविशेषो वचनादेवावसीयत इति सार्थकं तदभिधानम् । आप्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थ-सन्देहादेव कृष्यादाविव प्रवृत्त्युपपत्तिः । ननु सन्देहः प्रयोजनाद्यवचनेऽपि साधकबाधकप्रमाणाभावे सति सुलभ एव । विशेषस्मृतिश्च तदर्थित्वविशेषाद्भवियति । मैवम् । यो हि यद्वचनात्प्रवर्तते स तद्वचनादेव विशेषस्मृतिमपेक्षते । न तु स्वातन्त्र्येण । न हि रोगातो ममेदं रोगानिवृत्तिसाधनं न वेति यत्र तत्रोच्छृङ्खलः स्वयमुत्प्रेक्ष्य प्रवर्तते । किं नामानवधृताप्रभावापि वैद्यस्यैव वचनार्हः । अन्यथा स्वयं प्रयोजनाभिधानमनभिगच्छन्ननर्थमप्याशङ्कते ।

टि०-अस्त्वयं वाक्याभिप्रायस्तावताऽध्यनुमाने दूषणं किमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ तदनेनेति । ननु चार्थवादस्यादृष्टफलबोधकत्वेन वाक्यार्थे समन्वयरूपदृष्टफलसमर्पकत्वाभावेन ब्रह्मविद्योच्चारणदशायामोङ्कारोच्चारणमात्रस्यार्थवादेन सिद्धान्तवि न नियमेनोहसिद्धिः । ऊहेनेवे रान्त्रिसूत्रन्यायेन प्राङ्मुखत्वादिवद्बहिर्भूतस्योच्चारणस्य विधिकल्पनयाऽप्यर्थवादस्योपपत्तेः । एवं चार्थवादसामर्थ्यादित्युक्तमनुपपन्नमिति सामर्थ्यरूपान्यथानुपपत्तावन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ ननु चेति । सन्देहेऽप्यहूपक्षे ऊह्यमानस्यावयवत्वात्प्रतिसूत्रं चोच्चारणे गौरवादिधृक्कृतत्वेनादावुच्चारणे सिद्धेऽधिकारज्ञापकतयाऽसंहिततया निर्देशोपपत्तौ हेतोरन्यथासिद्धिः पक्षान्तरे तु नेति सन्दिधान्यथासिद्धिरप्यनुमानदूषणमेवेत्याह ॥ सन्देहेऽपीति ।

तद्विरोध इति कस्याचिप्रलपनमज्ञानमूलमिति सूचितं भवति । यदर्थमेतावदुक्तं तदिदानीमाह ॥ नस्येति । अधिकारे ज्ञापकान्तरं शङ्कते ॥ न चेति ॥ अन्तरङ्गेति । वाक्यस्य निर्देशापेक्षया व्याख्यानस्य बहिर्द्विगत्वादिति भावः ।

सु०—ननु च श्रौतार्थवादबलेनाद्यन्तयोरङ्कारस्योहो वा प्राङ्मुलत्वादिवद्बह्विभूतस्यैवाच्चारणं वा विधेयत्वेन कस्यमिति सन्दिह्यते । सत्यम् । सन्देहेऽपि तथा प्रनाड्याऽनुमानस्य सन्दिधान्यथासिद्ध्याऽप्याभासत्वमेव । वक्ष्यमाणन्यायेनोङ्कारार्थस्य प्रथमसूत्रवाक्यार्थे सम्बन्धेन निश्चयोपपत्तौ बाधितविषयं चानुमानमिति । अथवा दृष्टान्तदूषणभनेन क्रियते । तथा हि । आखिल-वेदपाठकैः पृथग्नृपान्तरेण स्थानव्यत्यासेन यदोङ्कक्रियते तदुक्तन्यायेनादावुच्चारणेनैव लब्धेन सर्वत्रानुगतत्वेन कारणैवेवैवपपद्यत इत्यनेन दृष्टान्ते साधकस्य हंतोरन्यथासिद्धिरुक्ता । तथा च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति । एवमनुमानं निरस्ते निरपवादेनादा-वुच्चारणेनोङ्कारस्य प्रथमसूत्रावयवतासिद्धिवुक्तमुपपन्नम् । तदेवं सिद्धे शास्त्रव्याख्येयत्वे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयस्यैवारम्भणीयत्वात्प्रयो-जनाभिधेयसम्बन्धवत्येव च प्रेक्षावतां प्रवृत्तेरारम्भणीयतासिद्धये प्रेक्षावतः प्रवर्तयितुं प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धं प्रतिपादयतः प्रथम-सूत्रस्य व्याख्याभोतत्ववार्चित्यादिनाऽऽरभते । ननु ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता यदि शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेव प्रमाणान्तरसिद्धा व्यर्थं तदा तदभिधानं शास्त्रे । प्रमाणान्तरसिद्धे क्वचिदुपदेशानपेक्षणात् । अर्थैवैव तन्निश्चयस्तदा प्रवृत्तौ प्रयोजनादिनिश्चयो निश्चितं च प्रयो-जनादौ प्रवृत्तिरित्यन्याश्रयत्वम् । अथ प्रथमसूत्राच्चान्निश्चयः । तत्रैव कथं प्रवृत्तिः । तदर्थं च प्रयोजनान्तराभिधानेऽनवस्था । एवमेव तत्र प्रवृत्तावुत्तरत्रापि तथान्वयप्रसङ्गादनर्थकं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानमिति । उच्यते । त्रिविधा हि पुंसां चित्तवृत्तिः । अनुभव इच्छा प्रयत्नश्च । तत्र साधनगोचराविच्छाप्रयत्नौ प्रवृत्तिरित्युच्येते । न त्वनुभवो नापि फलगोचरेच्छा । येन तयोरपि प्रयोजननिश्चयापेक्षा स्यात् । न ह्युपेक्षणीयं निष्प्रयोजनमिति नातुभूयते । नापि सुखं प्रयोजनान्तररहितमिति नेष्यते । न च

न्तरपरम्परयाऽनवस्थापत्तैः । नेति पक्षे न्यायसाम्येन शास्त्रप्रवृत्तेरपि तन्निश्चयाभावेऽप्युपपत्त्या प्रथमसूत्रे तदभिधानं व्यर्थं स्यादित्याशङ्कते ॥
नन्विनिति । अत्र शास्त्रस्य प्रयोजनहेतुतेति वक्तव्ये न्यायप्रथनात्मकशास्त्रस्य न्यायानुसन्धानफलकत्वस्य न्यायानुसन्धानरूपविचारस्य च विचार्य-
 ज्ञानहेतुताया लोकसिद्धत्वाद्योक्तोऽसिद्धब्रह्मज्ञानमोक्षसाध्यसाधनभावस्यैव सूत्रप्रमेयत्वमित्यभिप्रेत्य ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुतेत्युक्तम् । प्रमाणान्तरसि-
 द्धता च विचारस्य ज्ञानहेतुतैव प्रत्यक्षादिसिद्धता वा । अलौकिकत्वादस्यार्थस्य श्रुतिसिद्धता वेति द्रष्टव्यम् । सूत्रे प्रकृते शास्त्र इत्युक्तिः प्रथम-
 सूत्रस्य शास्त्रान्तर्भावपक्षे दूषणत्वं सूचयितुं तथा चेह्वेति शास्त्रपरामर्शान्दयोन्याश्रयतोपादानसौकर्यम् । प्रमाणान्तरसिद्धे क्वचिदुपदेशानपेक्ष-
 णादिति च श्रौतप्रयोजनादेन्यर्थेनोपादनार्थमिति वक्ष्यमाणव्यावर्त्यवेनेति द्रष्टव्यम् । विमता शास्त्रे प्रवृत्तिः प्रयोजनादिज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वा-
 द्वाल्स्य स्तनपानप्रवृत्तिवदित्यनुमानेन प्रवृत्तेः प्रयोजनादिज्ञानसाध्यत्वासिद्धेः सूत्रकारेण शास्त्रे प्रवर्तनीयं प्रति प्रयोजनादि दर्शनीयमेवेति युक्तं
 सूत्रे तदभिधानमिति वक्तुं यत्किञ्चिदनुभवे फलेच्छायां स्वानपेक्षितप्रयोजनसाधनानुभवे च प्रवृत्तित्वेहोर्व्यभिचारादनुमानमेवयुक्तमित्यतः साध-
 नगोचरेच्छाप्रयत्नयोरेव प्रवृत्तित्वेनोभयविधानुभयफलेच्छयोश्चित्तवृत्तित्वेऽपि प्रवृत्तित्वाभावाच्च व्यभिचार इत्याह ॥ **उच्यते इति ॥ स्यादिति**
 अन्यथा व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु साध्यसत्त्वमेवाभ्युपगमस्य व्यभिचारपरिहारसम्भवे एवं वैलक्षण्यमङ्गकृत्य हेत्वभावव्युत्पादनमनुचितमित्य-
 तस्तत्र साध्याभ्युपगमस्यायुक्तमाह ॥ **न हीत्यादिना ।** उपेक्षणीयस्य स्वस्य प्रयोजनत्वाभावे सति प्रयोजनान्तरशून्यत्वं सुखस्य तु प्रयो-
 जनान्तरशून्यत्वमात्रं यागादेस्त्वनपेक्षितप्रयोजनत्वमिति विशेषः (भेदः) । ननु पक्षीभूतप्रवृत्तेरप्यनुभवादिवप्रयोजनादिनिरोपक्षत्वे बाधः स्यादित्यत
 आह ॥ **पुरुषार्थेति ।** अत्रार्थसाधन इत्यंशेन सुखोपेक्षणीययोः पुरुषार्थयंशेनानपेक्षितप्रयोजनस्य व्यावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तदेवोपपादयति ॥
न हीति । एवमाभासोद्धारे सिद्धमनुमानमित्यभिप्रेत्योपसंहरति ॥ **तस्मादिति ।** यद्वा । यदि पक्षीभूतप्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयसाध्यत्वं तर्हि
 ज्ञानफलेच्छयोरपि प्रवृत्तित्वाविशेषात्प्रयोजनादिनिश्चयसाध्यता स्यात् । अन्यथा पक्षीकृतप्रवृत्तेरपि न स्यादिति पूर्वोक्तानुमाने तर्कपराहता

अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वोङ्कारस्य विषयादिसमर्पकतया प्रथमसूत्रवाक्यार्थे समन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वाक्यार्थान्वितस्य च तद्वहिर्भावा-
भवादर्थवादो बहिर्गतोच्चारणविधिकल्पनायां प्रवृत्तौ वक्ष्यमाणन्यायानुसन्धानेन प्रथमसूत्र एव कुण्ठितः । तत्राप्रसराद्विधिकल्पनामार्गं परित्यज्यो-
करित्या तदर्थान्वितत्वेऽपि तदेककार्यकारित्वस्याध्याहृतेऽपि सम्भवेनाध्याहारपक्षे दोषमनुपलभमानः सर्वसाधारणमध्यहारमार्गमेवाश्रयतीति
निश्चितान्यासिद्धिरेव । प्रथमसूत्रवाक्यार्थान्वयेनावयवत्वनिश्चयाद्वाधितविषयत्वं चानुमानस्येत्याशयेनाह ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ यद्वा न केवलमर्थ-
वादवलेन सन्दिधान्यासिद्ध्याऽनुमानस्याभासत्वं वक्ष्यमाणन्यायेन बाधितविषयत्वाच्चेत्याशयेनाह ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ उक्तन्यायेनेति ।
अर्थवादवल्गादूहे सिद्धे प्रतिवाक्यमुच्चारणे गौरवं स्यादित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । अर्थवादवक्ष्यमाणन्यायोरवयवत्वसाधकत्वेनोक्तत्वेऽपि तयोः परानुमान-
दूषणे व्यापृतत्वेनोपपत्त्युक्तप्रमेयप्रतिपादकत्वं न तु व्याख्यानत्वमिति ॥ एवमिति । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । ओतत्ववाचीत्यादेरपि पूर्वव-
द्वाख्येयतयोपपत्त्युक्तप्रमेयप्रतिपादकत्वं न तु व्याख्यानत्वमिति भ्रान्तिं निवारयितुमातववाचीत्यादिव्याख्यानोपपत्त्युक्तप्रमेयोपेक्षयातोतत्ववाचीत्यादिभा-
ष्यस्योपलक्षणत्वात् सूत्रप्रतिपादकत्वत्फलानुक्तस्या भाष्ये न्यूनतेत्यर्थसूचनाय च फलफलिभावोपपादनपुरःसरं परमावान्तरफले प्रतिपादं च काथयन्नेव
पूर्वप्रन्यासाम्भितयोत्तरग्रन्थप्रतिपादं कथयति ॥ तदेवमिति । ननु प्रथमसूत्रस्य शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिप्रतिपादकत्वं वदता तस्य
शास्त्रान्तर्भावोऽङ्गीक्रियते न वा । आद्येऽपि तस्य प्रमाणान्तरसिद्धब्रह्मज्ञानमाक्षसाध्यसाधनभावबोधकत्वं तदनवगतद्वेधकत्वं वा । आद्ये वाक्य-
प्रामाण्यस्य फलनित्यत्वेनावगतार्थबोधकत्वे प्रयोजनान्तरस्याभवेनाप्रामाण्यापत्तेः । द्वितीयेऽपि फलादध्ययैस्तन्निश्चयः प्रथमसूत्रं तु तद्विज्ञाह-
यमिति वा शास्त्रिकदेशप्रथमसूत्रेणैव तन्निश्चयो वा । आद्ये शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिनिश्चयस्य शास्त्रप्रवृत्तिसाध्यत्वेनान्याश्रयतापत्तेः ।
शास्त्रान्तर्भावो नेत्याद्विद्वितीये शास्त्रैकदेशप्रथमसूत्रेणैव तन्निश्चय इति । अव्यवहितद्वितीयेऽपि प्रथमसूत्रे प्रवृत्तिः प्रयोजनादिनिश्चयसाध्या न वा ।
आद्ये तत्र प्रयोजनादिनिश्चयकस्याभावे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या तत्प्रवृत्तिप्रयोजकप्रयोजनादिनिश्चयकप्रयोजनादिनिश्चयकप्रयोजनादिनिश्चयकप्रयोजनादिनिश्चयक-

ङ्गीकारनिवर्त्यो शङ्कोः प्रकारान्तरेण केञ्चित्समाधानप्रकारं तदुद्बोधप्रकारं च दर्शयति ॥ उक्तं चेत्यादिना । श्रौतस्य प्रयोजनादे-
 न्यर्थेनोपपादनार्थमित्युक्त्या प्रमाणान्तरसिद्धार्थप्रतिपादकत्वेऽपि नास्य वैयर्थ्यं पूर्वपक्षरीत्या श्रुतिप्रतिपादितेऽप्यर्थेऽनुपपत्तौ प्राप्तायां न्यायेन
 तदर्थोपपादकत्वेनोपदेशमात्रत्वाभावादिति सूचितं भवति ॥ आप्तत्वं त्विति । न्यायस्वरूपे न्यायसाध्यप्रमेये वाऽन्यथावशङ्कानिरासेन
 न्यायोपोहलकामित्यर्थः ॥ अत एवेति । वेदार्थनिर्णायकन्यायप्रथनात्मकस्यैव शास्त्रत्वादस्य च तथात्वादित्यर्थः । एवं चास्य शास्त्रबहिर्भावे
 शास्त्रारम्भसमर्थनैतदारम्भासिद्धेरेतदारम्भोपपादकान्तरापेक्षायामनवस्थायामपि नेदानीं सा । एतदारम्भायोपपादकान्तरानन्वेष्टात् । नापि सम्-
 न्वयाध्यायाद्यारम्भोपपादकैतदारम्भाय तदध्यायाद्यपेक्षा येनान्योन्याश्रयः स्यात् । नाप्येतदारम्भायैतदपेक्षायामात्माश्रयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति
 वाक्यत्वरूपविशेषाकारेण सर्वस्वाध्यायाध्ययनविधायकस्याप्यस्य वाक्यस्य स्वाध्यायत्वरूपसामान्याकारेण स्वविषयत्ववदेतत्सूत्रत्वेन शास्त्रारम्भहेतो-
 रस्य शास्त्रत्वेन स्वविषयत्वस्याप्युपपन्नत्वादित्याह ॥ अध्ययनेति । अत्र तस्मादित्यारम्भ दोषोऽपीत्यन्तेनैव ननु ब्रह्मानस्येत्यादिना शङ्-
 कितस्य सर्वस्य परिहार उच्यत इत्यादिपूर्वग्रन्थेन तु प्रसङ्गाच्छिष्यशिक्षायै प्रवृत्तेः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वं विविच्योपपादितमिति द्रष्टव्यम् ।
 अथवा प्रवृत्तेः प्रयोजननिश्चयसापेक्षत्वनियमाच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकतयाऽऽप्तसूत्रेऽवश्यं प्रयोजनादिकमभिधेयम् । न चैवं प्रथमसूत्रप्रवृत्तिप्रयोजक-
 प्रयोजनादभिधायकवाक्यान्तरानुसरणपरम्परयाऽनवस्थाकोति वाच्यम् । पुरुषार्थसाधनगोचरेच्छाप्रयत्नरूपचित्तवृत्तेः प्रवृत्तिवेन प्रयोजननिश्चय-
 सापेक्षत्वेऽपि यत्किञ्चिदनुभवफलच्छा पुरुषानपेक्षितसाध्यसाधनभावानुभवानां चित्तवृत्तिवेऽपि प्रवृत्तित्वाभावात् । प्रथमसूत्रेण च साध्यसाधनभा-
 वानुभवमात्रस्य जायमानत्वेऽपि तस्य प्रयोजनादिनिश्चयानपेक्षतया वाक्यान्तरानुसरणानवस्थाभावात् । न च तर्ह्यनुभवस्यैव शास्त्रफलत्वेन तदर्थ-
 प्रयोजनादभिधायकप्रथमसूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रथमसूत्रतः साध्यसाधनभावानुभवस्यायत्नसाध्यत्वेन पुरुषार्थसाधनस्य द्वितीयसूत्रादिशास्त्राक-
 लस्य पूर्वपरपरमर्शतत्तदविरोधावगमस्य चातिप्रयत्नसाध्यतया प्रयत्नसाध्ये प्रयोजनादिनिश्चयस्यावस्थापेक्षितत्वात् । न चाप्तसूत्रावधारणेऽपि

प्राप्तार्या ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां चित्तवृत्तिविविशेषोऽपि प्रवृत्तिविविशेषोऽसिद्धः । साधनेच्छाप्रयत्नयोरेव प्रवृत्तित्वेन ज्ञानफलेच्छयोः प्रवृत्तिर्वाभावात् । तदभावे तत्प्रयोज्यप्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षताया अय्यभावात्पक्षीभूतप्रवृत्तेश्च प्रयोजकवत्वात्प्रयोज्यवत्त्वमिति व्याप्तिविकलोऽयं तर्काभास इत्यभिप्रेत्याह ॥ उच्यत इति । ननु ज्ञानफलेच्छयोऽपि प्रयोजकप्रयोज्ययोः प्रवृत्तित्वप्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षतयोः स्वीकारेणैव तर्कस्येष्टापादनत्वे वक्तुं शक्ये व्याप्तिविकल्योक्तौ किं बीजमिष्यतः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वस्य तत्रासम्भवाद् युक्तं व्याप्तिवैकल्यकथनमित्यभिप्रेत्याह ॥ न हीत्यादिना । पक्षीकृतप्रवृत्तावपि प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वस्यासम्भवे तत्साधनमशक्यमित्यत आह ॥ पुरुषार्थेति । एवं च तर्कपराहतेरभावाद् युक्तमनुमानमित्यभिप्रेत्य तत्कालमुपसंहारव्याजेनाह ॥ तस्मादिति । अथवा प्रथमसूत्रप्रवृत्तौः प्रयोजनान्तराभिधानेऽनवस्थां प्रसज्जयन्प्रष्टव्यः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यजनितसमुद्भवनमितस्वर्गादिसाधनतानुभवस्येव प्रथमसूत्राज्जयमानफलसाधनतानुभवमात्रस्य प्रवृत्तिशब्दार्थत्वमित्यभिप्रेत्य तदर्थं प्रयोजनान्तराभिधानेऽनवस्थाप्रसङ्गं ब्रूषे आहोस्वित्प्रथमसूत्रसाध्यजिज्ञासावाक्यविचाररूपपुरुषार्थसाधनेच्छाप्रयत्नरूपप्रथमसूत्रप्रवृत्तौः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गं ब्रूषे । नादाः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकानुभवद्वयस्यापि प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वानभ्युपगमात् । न च तद्वैयर्थ्येव प्रवृत्तावित्युक्तदूषणप्रसङ्गः । अनुभवद्वयस्य चित्तवृत्तित्वेऽपि प्रवृत्तिर्वाभावेन तद्दूषणाप्रवृत्तौरित्यभिप्रेत्य चित्तवृत्तिप्रवृत्तित्वरूपं विवेचयति ॥ उच्यत इति । न केवलं प्रवृत्तिर्वाभावादनुभवदेः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वाभावोऽपि त्वसम्भावितत्वाच्चेत्याह ॥ न हीत्यादिना । अत्र पक्षे उपेक्षणीयानुभवफलेच्छयोर्दृष्टान्तस्योपादानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तु प्रथमसूत्रप्रवृत्तौः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वमनमतमेव । अनवस्थां च परिहारिष्याम इत्यभिप्रेत्यानुभवोदेरिव प्रवृत्तौः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वं नासम्भावितमित्याह ॥ पुरुषार्थेति । फलितमाह ॥ तस्मादिति । शास्त्रीयविषयप्रयोजनादिसमर्पकत्वेन शास्त्रारम्भहेतोरस्य सूत्रस्य वेदार्थनिर्णायकत्वायप्रथमार्थकत्वाच्छास्त्रान्तर्भावोऽप्यस्तीति मानवस्थादोष इति वक्तुं कुतोऽस्य न्यायसूत्रत्वं येन नानवस्थेत्याशङ्ककायां न्यायसूत्रत्वा-

प्रमाणेनावगन्तव्यं तेनैव प्रयोजनाद्यभिसम्बन्धोऽपि शास्त्रस्यावगम्यत इति ध्यर्थं तदभिधानमापद्येत । आप्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थसन्देहा-
त्मवृत्तिरिति चातिस्थवीयः । न हि कश्चित्प्रयोजनादिसन्देह इति महायाससाध्ये प्रवर्तते प्रागुक्तानर्थपरम्पराश्च कथं न शङ्कत ।
तस्मान्नेदं प्रयोजनाद्युपदेशमात्रं किन्तु श्रौतस्य प्रयोजनादेन्ययिनोपपदनार्थमित्येव परिहारः । आप्तत्वं तु न्यायस्योपोद्धलकमात्र-
मिति भाष्यकारीयं तदुत्पादनमपि नानर्थकम् । अत एवास्य सूत्रस्य न शास्त्रबहिर्भावः । अध्ययनविध्यादिवदस्याप्यत
एवास्मभ्णीयत्वसिद्धेर्नानवस्थादिदोषोऽपीति । कः पुनरस्यः सूत्रस्य प्रसङ्गः । उच्यते । प्रारिप्सिततया हि बुद्धिसन्निहितं शास्त्रं
सूत्रकारस्य । तत्र संशयः किमिदमारम्भणीयं न वेति । उपलभ्यन्ते खलुभयविधान्यपि वाक्यानि । वाक्यं चेदम् । न च विशेषो
दृश्यते । येनान्यतरपक्षनिश्चयः स्यात् । ननु कस्यायं संशयः । न तावत्सूत्रकारस्य । अवगतविशेषत्वात् । अन्यथा निर्णयक-
सूत्रप्रणयनानुपपत्तेः । नापि परस्य । परेणाद्यापि शास्त्रस्यानुपलब्धत्वात् । अनुपलब्धे च समानधर्मदर्शनाद्ययोगेन संशयोत्पादानु-
पपत्तेः । मैवम् । यदीदं शास्त्रं परेणोपलभ्येत । तदोक्तसन्देहकारणोपपत्तौ प्रयोजनार्थित्वेन विशेषस्मृतिमैवं सन्दिग्धेति सूत्रकृत
एव परकीयसम्भावितसंशयाहरणोपपत्तेः ।

टि०—न चैतदुभयमेकत्र विरुद्धमिति वाच्यम् । शास्त्रप्रवृत्तिहेतुशालीयप्रयोजनादिप्रतिपादकत्वमात्रविवक्षयोपोद्धातत्वस्य न्यायेन
श्रौतप्रयोजनादिनिश्चायकत्वविवक्षया च तदन्तर्भावस्य चोपपत्तेः । शास्त्रान्तर्भावे प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षतयाऽनवस्थातादवस्थ्यमित्यत आह ॥
अध्ययनविध्यादिवदिति । नन्वधिकरणस्य विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपपञ्चाङ्गत्वादारम्भणीयतासिद्धये प्रेक्षावतः प्रवर्तयितु-
मित्यादिपूर्वग्रन्थे शास्त्रारम्भणीयतासिद्धेः प्रयोजनत्वोक्तावपि शास्त्रस्य विषयत्वसम्भव एव तदारम्भणीयत्वसिद्धेः प्रयोजनत्वसम्भवात् सामान्यतो
ज्ञातस्य विशेषतश्च सन्दिग्धस्यैव विषयत्वाच्छास्त्रस्याद्यान्यनुत्पन्नत्वेन सामान्यतो ज्ञानासम्भवाद्दार्मिकज्ञानाभावेनारम्भणीयत्वादिकोटिप्रापकस्याप्यभावेन

विरोधाशङ्का निरता येन तन्निरासाय यत्नो युज्येत । सम्भावनामात्रस्याप्रयोजकत्वात् । न च शास्त्रावधारणादिकमपि लोकोत्तरमतेः कस्याचि-
त्सम्भाव्यत इति न तदर्थमपि प्रयोजनाद्यभिधेयमिति वाच्यम् । कस्याचित्प्रयोजनानपेक्षायामपि सर्वस्यातथात्वेन तदर्थमेव प्रयोजनाद्यभिधानादि-
त्याशयेन चित्तवृत्तिविभागं दर्शयन्नेव प्रवृत्त्यप्रवृत्ती विवेचयति ॥ **विविधा हीत्यादिना** । ननु किमनेनाधर्जातयेन सर्वचित्तवृत्तेः प्रवृत्तिव-
मेव स्वीकृत्य प्रयोजननिश्चयसापेक्षत्वस्य सर्वत्र तन्निरपेक्षत्वस्य वा स्वीकार्यत्वेन वैचित्र्ये नियामकाभावादित्यतो यत्किञ्चिदनुभवफलच्छासाभ्यासा-
धनभावानुभवानां प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वस्य बाधितत्वेन पुरुषार्थसाधनेच्छाप्रयत्नयोश्च प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वस्यानुभवासिद्धतया वैचित्र्य-
कल्पनस्यावश्यकत्वमित्याशयेनाह ॥ **न हीत्यादिना** । तस्माद्या प्रवृत्तितत्त्वाः प्रयोजनादिनिश्चयसापेक्षत्वं यस्याश्च तनास्ति तस्याः प्रवृत्ति-
त्वमेव नेति युक्तं प्रथमसूत्रे तदभिधानं नाप्यनवर्थेत्याशयेनाह ॥ **तस्मादिति** । एवं प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपेक्षातत्त्वमभ्युपगम्यैवानवभ्यां परि-
हृत्याधुना शास्त्रातर्भावमङ्गादित्यापि तां परिजिह्वीषुः शास्त्रान्तर्भावप्रयोजकं वक्तुं तन्निवर्त्या शङ्कां प्रदर्श्य तत्र केषाञ्चित्प्रकारेण परिहारं
दूषयितुमनुवदति ॥ **उक्तं चेत्यादिना** ।

सु०—किं निष्प्रयोजनमिदं काकदन्तपरिक्षाग्रन्थवदुताशक्यसाधनप्रयोजनं मृतिहरहिममहीधरोत्तरसानुसिद्धसञ्जीवनी-
कथनवत् । उत मदनभिमतप्रयोजनमार्यावर्तवासिनं प्रति दाक्षिणात्यस्य मातुलकन्यापरिणयनप्रकारोपदेशवत् । अथवाऽ-
भिमतस्यापि प्रयोजनस्य सत्यपि लघीयस्युपायान्तरे मरीयानयमुपायः । पिपासुं प्रति गीर्वाणतरङ्गिणीसभीषणपक्ष्मननेनोपदेश-
वदित्यादि । एतासु चानर्थसम्भावनासु न प्रवर्तते । न च प्रयोजनाद्यभिधानेऽप्येतासामवकाशः । लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।
न हि कश्चिद्वैधवचनादावेवमाशङ्क्य निवर्तते । तस्मादुपपन्नमुभयथाऽपि प्रयोजनाद्यभिधानमिति । तदेतदनुपपन्नम् । तथा हि ।
यदि तावदाप्तवाक्यतया सूत्रमिदं प्रयोजनादनिश्चयकं स्यात्तदाऽऽगमतया न्यायसूत्रत्वहानिः । किञ्चाप्तत्वं सूत्रकृतो येन वेदादिना

त्वात्खलु सन्दिग्धमपि वायसदशनादिकं न जिज्ञास्यते । सम्बन्धवैधुर्याद्धिः सप्रयोजनं सविषयमपि शब्दज्ञानमर्थयमानो न द्वेष्टे प्रवर्तते । अधिकारविरहाच्च न सुमुक्षोर्वात्स्यायने प्रवृत्तिः । विषयादिवैधुर्यमेवात्र कथमिति चेदित्यम् । न तावदनात्मविषयेयं जिज्ञासा । तस्य तृणादिलक्षणस्य प्रत्यक्षादिनैव निश्चितत्वत् । सन्दिग्धश्चार्थो न्यायविषयो भवति । यथोक्तम् । अविज्ञाततत्त्वञ्छं कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति । निष्पादितक्रिये च कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनशयातिपातः । नाप्यसौ जिज्ञासितः कस्मैचन प्रयोजनाय कल्पते । एवंविधे चाधिकारी दूरोत्सारितः । यतोऽर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । न चेताद्दोऽर्थेऽर्थात्ता सम्भवति । धर्मादिलक्षणस्त्वनात्मा शास्त्रान्तरादिनैव निर्णीतः । आत्मा च शरीरेन्द्रियादिसङ्घातव्यतिरिक्तो नास्त्येव । शरीरादिकं च यथायथं प्रत्यक्षादिनैव निश्चितम् । नन्वात्मा शरीरादिव्यतिरिक्तोऽहमित्यसन्दिग्धाविपर्यस्तः साक्षात्प्रतीत्यैव निश्चीयत इति चेत् । एवं तर्हि तत एव न जिज्ञास्यः । अत एवानादितस्तदीयतत्त्वज्ञाने विद्यमानेऽपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोर-
दर्शनान्नासौ जिज्ञासितः कस्यचित्प्रयोजनस्येष्टे ।

टि०—एवं सविषयचिन्तामुपपाद्य सूत्रोक्तकर्तव्यत्वकोटिकां सविषयां तदर्थचिन्तामुपपादयितुं तस्यास्तादर्थ्यं शङ्कामुखेनोपपादयति ॥
नन्विति । यद्वा शास्त्रारम्भणीयत्वानरम्भणीयत्वयोर्जिज्ञासाकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वे विहाय हेत्वन्तरेण प्राप्यभावात्तत्कर्तव्यत्वादौ च स्वत एव तत्सिद्धेः सूत्रकारेण युक्तिर्भिर्जिज्ञासाकर्तव्यताया एव प्रतिपादनीयतया जिज्ञासाया एव विचारविषयत्वात्तद्वर्त्मिक एव संशये वक्तव्ये शास्त्रधर्मिकताकथनम-
युक्तिमिथाशङ्कते ॥ **नन्विति** । अत्र शास्त्रजिज्ञासयोः स्वरूपकथनं जिज्ञासाकर्तव्यत्वादेरारम्भणीयत्वादिसाधकत्वमुपपादयितुमिति द्रष्टव्यम् । अत्र मननापरनामिकेत्युक्त्या जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्वमेव न तु श्रवणविधिमूलत्वमित्यर्थम् । मीमांसापरनामिकेत्युक्त्या च विचारार्थकमान-
धातोर्मनबोधेति स्वार्थसम्बन्तान्निष्पन्नस्य मीमांसाशब्दस्य विचाररूढेः सर्वसिद्धत्वाज्जिज्ञासाशब्दस्यापि विचाररूढि युक्त्यनुसन्धानात्मकोति विचार-

विशेषतः सन्देहासम्बाद्धिष्यसंशयोः सतोरेव सन्दिग्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायेन विपरित्यक्त्यनुसन्धानात्मकपूर्वपक्षप्रवृत्तारिकारूप-
पूर्वपक्षस्यैव च सिद्धान्तसूत्रप्रापकत्वादस्य च सिद्धान्तसूत्रत्वात्प्रसज्यकामावे कथमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्कते ॥ कः पुनरिति । केचित्तु
कः पुनरिति विवरणत्रायस्य तत्त्वदीपनव्याख्यानमनुसृत्येदं वाक्यं व्याचक्षते । तत्तु विवरणपरिहारवाक्ये तादृशप्रतीतेस्तद्वारयानसम्बाधेऽपि
प्रारिप्सितेत्येयादिप्रकृतप्रथ्यानुसारिवाद्बिचारणीयम् ॥ उच्यते इत्यादि । अत्र प्रारिप्सिततया बुद्धिसिद्धिर्नामिति विषयस्य सामान्यतो
ज्ञानसमर्थनं सूत्रकारस्येति तदसम्भावनापरिहारः । उपलभ्यन् इत्यादिना संशयप्रापकसमर्थनम् । नन्वित्यादिना च संशयानुपपत्तिपरिहार
इति द्रष्टव्यम् ।

सु०-नन्विदं युक्त्यनुसन्धानात्मकविचारमीमांसामननापरनामकजिज्ञासाङ्गभूतन्यायनिबन्धनं जिज्ञासायाः कर्तव्यता-
यामारम्भणीयं भविष्यति । न हि विचारः कर्तव्यः । तद्वारभूतन्यायनिबन्धनं च नारम्भणीयमिति सम्भवति । निःसाधनस्य
विचारस्यैवानुत्थानात् । अन्यथा तु नेति जिज्ञासैव विचारणीया । सत्यम् । एतच्छास्त्रव्युत्पादनीयन्यायकरुणिकायां जिज्ञासा-
याप्तुभयविधव्यापारदर्शनाद्विशेषदर्शनाच्च संशयः किं कर्तव्या न वेति । ननु च तद्विजिज्ञासस्वेति जिज्ञासायाः श्रुतिविहितत्वात्कथं
विशेषादर्शनम् । मैवम् । किं विचारेण श्रुत्यर्थस्याद्याप्यनिर्णीतत्वेन संशयास्पदत्वात् । तत्र तावज्जिज्ञासा न कर्तव्येति प्राप्तम् ।
क्षुतः । विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणाश्रुतबन्धविधिरुत्वात् । कर्तव्यता खलु विषयादिमत्तया व्याप्ता । कुष्यादिकं हि सति
विषयभूते भूत्यादौ प्रयोजने च समस्याधिगमादावधिकारिणि च कृषीबलादौ कर्तव्यमुपलब्धम् । सा च व्यापिका व्यावर्तमानतो
व्याप्यामपि कर्तव्यतां व्यावर्तयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । विषयादिसद्भावो हि जिज्ञासायाः कारणम् । न च कारणभावे कार्य-
मुत्पत्तुमर्हति । विषयशून्यत्वाद्धि समनस्केन्द्रियसन्निवृष्टस्य स्फीतालोकमध्यवर्तिनो घटस्य न जिज्ञासा क्रियते । प्रयोजनविकल-

सन्देहेतुविशेषादर्शनोपपादनमुखेन तस्य विषयवाक्यत्वसूचनोपपादने कुत इति वाच्यम् । तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्यार्थविचारपरस्याप्यस्य न तेन रूपेण प्रवृत्तिरपि तु शास्त्रव्यापारविचारकर्तव्यतासमर्थनद्वारेण शास्त्रारम्भणीयताप्रतिपादकत्वमुखेनेति दर्शयितुं तथा सूचनमिति द्रष्टव्यम् । तत्रोक्तरीत्या विषयसंशयसिद्धौ तस्यां न्यायविरोधाभावादुक्ता पूर्वपक्षप्रामाण्यशालानारम्भणीयत्वप्राप्त्यपेक्षया तावच्छब्दः । यद्वा सिद्धान्तापेक्षया तावच्छब्द इति ध्येयम् ॥ **विषयेति** । तत्र विषयादीनां वैधुर्यं प्रत्येकमेव हेतुर्न तु मिलितम् । प्रत्येकं व्यभिचाराभावादिति द्रष्टव्यम् । अनुबन्धग्रहणं च यत्र कर्तव्यता तत्र विषयादिकमनुबद्धयत एवेति व्युत्पत्त्याऽनुबन्धशब्दस्य तत्र प्रसिद्धिसूचनद्वारा विषयादिमत्त्वस्य कर्तव्यताव्यापकत्वसूचनेन विपक्षे बाधकं सूचयितुं न तु हेत्वन्तर्गतम् । अनुबन्धशब्दार्थमेव विशदयन् कृष्यादिकमत्र व्यतिरेकदृष्टान्त इति सूचयति ॥ **कर्तव्यतेत्यादिना** । स्यादेतदेवं यदि विषयादिमत्त्वस्य कर्तव्यताव्यापकत्वं स्यात् । न चैवम् । विपक्षबाधकाभावेन तदनिश्चयादित्यतः कर्तव्यतायां विषयादिमत्त्वस्याकारणत्वेऽपि कर्तव्यजिज्ञासां प्रति तत्कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितत्वाद्विषयाद्यभावेऽपि कर्तव्यताऽङ्गीकारे कर्तव्यजिज्ञासायास्तदभावेऽपि प्रसक्त्याऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव विपक्षबाधकत्वाद्वाप्तिसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **विषयादीति** । अत्र कर्तव्यतामात्रस्य विषयादिप्राप्तावपि प्रकृतत्वाद् दृष्टान्तसौलभ्याच्च जिज्ञासाग्रहणम् । अन्वयस्य सौलभ्यात्कृष्यादिग्रहणेन सूचितत्वाच्च व्यतिरेकमेव कारणताग्राहकत्वेन दर्शयति ॥ **विषयाभावादिति** । अत्र पूर्वद्वये स्वरूपेण न जिज्ञास्यत्वमुत्तरद्वये तु स्वरूपेण जिज्ञास्यत्वेऽपि पुरुषविशेषेणाजिज्ञास्यत्वमिति विशेषसूचनाय पूर्वत्र न जिज्ञास्यत इत्युक्तवोत्तरत्र न प्रवर्तत इत्याद्याह । एवं हेतोर्व्याप्तिमुपपाद्यासिद्धे परिहर्तुं शङ्कते ॥ **विषयादीति** । सूत्रेऽधिकारिसमर्पकायशब्दस्य विषयसमर्पकब्रह्मशब्दापेक्षयाऽऽदिवेन तन्निवर्त्यपूर्वपक्षस्य प्रथमतः कथनीयत्वेऽपि विषयसमर्पकोशब्दस्य ततोऽप्यादित्वाद्विषयाभावोक्त्याऽधिकार्यभावासिद्धेवदाधिकार्यभावोक्त्या विषयाभावसिद्धेरभावेन लाघवाच्च । सूत्रे ॐ ब्रह्मशब्दाभ्यां तदर्थकथनपरितत्त्ववाची ब्रह्मकार इत्यनुव्याख्यानेन च सूचितपूर्वपक्ष एव प्रथमतो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्य विषयोऽस्य शास्त्रस्य भवन्

शब्दव्याख्यानपूर्वं विचारशब्दपर्यायत्वोक्त्या च तर्हि मानधातोर्विचारार्थत्वेऽपि विचारस्य श्रवणरूपत्वादीमीमांसापरनामकत्वं मननापरनामकत्वं च विरुद्धमिति शङ्कापरिहारं च सूचयति ॥ **विचारणीयेति** ॥ (गुणित्वादिभ्यः सन् । मान्बधदानशान्त्योर्दधिश्चाभ्यासस्य । सूत्रद्वयोर्वेतेभ्यः सन्त्याः मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दधिश्च । मानेर्जिज्ञासायाम् । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः स चेत्वमेव । तथा हि दधिश्चतुःश्रुत्याऽच इत्युपाश्रितम् । न च मानादीनामभ्यासस्य विकारभूतोऽच् इकारादन्यः सम्भवति । यदि तु ऋह इत्येव गृहेत तर्हि तद्विज्ञानदेशो व्यर्थः स्यात् । सहाभ्यासे ईकारश्रवणार्थं क्रियते । अन्यथाऽजन्तस्याभ्यासस्य विधीयमानो दीर्घो ह्लादिशेषमात्रं प्रतीक्षतां न तु सन्वदित्वमपि । तदेवाह । इकारस्येति । सनाह्वान्ता इति धातुत्वम् । सत्यङोः । सत्त्वन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेतु द्वितीयस्य । अः प्रत्ययात् । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । मीमांसा । कर्मण्यनीयर् कर्मण्यनीयरिति । तव्यत्तव्यानीयरः । धातोरेते प्रत्यया भावकर्मणोः स्युः । तकारेणौ स्वराथौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेत्तव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वयेत्यादुदाहरणानि) । तथा च तद्वर्तिक एव संशयः प्रदर्शनीय इति वाक्यशेषः । चिन्तासाफल्यस्य शास्त्रधर्मिकानारम्भणीयत्वादिकोटिकसंशयप्रदर्शनेऽपि विचार्यत्वाज्जिज्ञासायास्तद्वर्तिक एव संशयः प्रदर्श्यत इत्याह ॥ **सत्यमिति** । एतच्छास्त्रेत्यादिना जिज्ञासाया विषयत्वाय बुद्धिसानिहितवोक्तिः । तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्या जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वे प्रतिपादितेऽपि ज्ञानेच्छयोश्च विधेयत्वासम्भवेन विचारविधानस्य च वक्तुतः सम्भवेऽपि प्रकृतब्रह्मविचारकर्तव्यत्वं श्रुत्युक्तमपि तस्य विषयादिमत्त्वे युक्तं तदभावे चायुक्तमिति सूत्रे वर्तित्यमाणविषयादिमत्त्वविचारसाध्यस्य श्रुत्यर्थभूतविचारकर्तव्यताया युक्तवस्य सूत्रप्रवृत्तेः पूर्वं विषयादिसंशयदशायामनिश्चितत्वेन श्रुतिवैशेष्यदर्शनत्वासम्भव इत्याह ॥ **मैवमिति** । श्रुत्यर्थस्य विचारकर्तव्यव्यव्यापि विषयादिसंशयदशायामन्यनिर्णीतत्वेन युक्तयाऽनिश्चितत्वेन । अनेनास्मिन्नधिकरणेऽस्य विषयवाक्यत्वं सूचितमुपपादितं भवति । न चैवं तद्ब्रह्मेत्यादिब्रह्मशब्द इत्याद्युत्तराधिकारणादाविव तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुत्युक्तजिज्ञासा कर्तव्या न वेति सन्देह इति साक्षादेव तस्य विषयवाक्यत्वसूचनसम्भवे

व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधौ प्रयुज्यमानस्य वाच्यं कैश्चिज्जातिरिति कैश्चिद्व्यक्तिरिति कैश्चिदाकृतिरिति कैश्चित्रितयमपीति प्रतिपन्नं तथा चैतन्य-
 कार्यकारणसङ्घातसन्निधावुत्पद्यमानाहंप्रत्ययस्यालम्बनं कैश्चिद्देहादिष्वेकैकमेव प्रतिपन्नं कैश्चिच्च सङ्घात एवेति प्रतिपन्नमिति पक्षद्वयमत्राभिप्रेतम् ।
 अत एव गीताभाष्यटीकायां पक्षद्वयमप्युदाहृत्य निराकृतम् । एवं च शरीरेन्द्रियादिश्च सङ्घातश्चेति विग्रहः । सङ्घातश्च प्रवृत्तत्वात्तेषामेव ।
 आदिपदेन च मनोबुद्ध्योग्राहणम् । अत्रात्मा नास्त्येवेत्येवं विशेषणपरित्योगेनान्वयस्याभिप्रेतत्वाच्छून्यपक्षोऽप्यत्र शङ्कितः । एवं चोत्तरवाक्ये
 शून्यस्यासत्त्वादेव न विषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शरीरादीनां प्रत्येकं सङ्घातस्य वाऽऽत्मत्वादिनामहंप्रत्ययविषयत्वेन शरीरादीनां प्रत्यक्षत्वस्य
 सम्मतत्वेऽप्यादिपदेनानुमानादिग्रहणम् । यथायथमित्युक्तिश्च विषयत्वाभावप्रयोजकानिश्चितत्वमपपादयतामस्माकं परेण प्रमाणान्तरसिद्धत्वेऽङ्गी-
 कृतेऽपि न क्षतिरिति प्रदर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् । तत्र देहस्य तावदात्मत्वमहं मनुष्य इत्याद्यनुभवसिद्धमिति काश्चित् । अत एव गीताभाष्यटी-
 कायां न केवलमित्यादिनैतदेवोक्तम् । सत्यपि शरीरे विषयज्ञानानामिन्द्रियैरन्वयव्यतिरेकवत्त्वात्कारणतयाऽन्वयव्यतिरेककल्पनादाश्रयतयाऽन्वयव्य-
 तिरेककल्पनस्याभ्यर्हितत्वाच्छरीरमहमितिप्रत्ययभावेऽपि मनुष्यत्वादिधर्मविशिष्टस्याहंप्रत्ययालम्बनत्ववत्काणोऽहं मूकोऽहमिति धर्मविशिष्टेन्द्रि-
 याणामहन्त्वेन सामानाधिकरण्यास्य सत्त्वात् । शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वविज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरीन्द्रियात्मनामाश्रयत्वेनाप्युपपत्त्येन्द्रियाणामेव व्यस्ता-
 न, मात्मत्वमित्यपरः । एतेनेन्द्रियचैतन्यपक्षोऽपि निरस्त इति गीताभाष्यटीकायाभिप्रेतमेव तत्पक्षप्रसक्तिरभिमता । तत्सन्निधाविक्षणदर्शनस्य शरीरा-
 दिसर्वसाधारणत्वेनास्यैव विशिष्यप्रसज्जकत्वात् । तत्रैव पूर्वत्र शरीरप्राणजठरानलेन्द्रियमनोविषयसन्निधाविक्षणदर्शनोद्देशान्मन्यतमः किं न स्यादि-
 त्युक्तिस्तु साधारणत्वहेतोरतत्तत्प्रापकत्वमभिप्रेत्य न तु तस्यैव विशेषप्रापकत्वमित्यभिप्रेत्यासम्भवादिति द्रष्टव्यम् । स्वप्ने चक्षुराद्यभावेऽपि केवले
 मनसि विज्ञानालम्बनत्वाहंप्रत्ययविषयत्वयोरबाधितयोर्दर्शनाद्रूपादिविज्ञानानां चक्षुराद्याश्रयत्वे तदभावे केवलं मनसि स्मृत्यनुपपत्तेराश्रयान्तरे च
 सिद्धे चक्षुरादीनां ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोः कारणविषयतयाऽप्युपपत्तेः । अहंप्रत्ययस्य च देह इव कारणे कर्तृत्वोपचारात्सिद्धेचक्षुरादिकरणं शरीरा-

नात्माऽऽत्मा वा । आद्येऽप्युपेक्षणीयत्वेन सर्वसिद्धतृणादिर्वा । अतथाविधो धर्मादिर्वा । द्वितीयेऽपि जीव ईश्वरो वा । आद्येऽपि स्वात्मा परात्मा वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं तावन्निराकरोति ॥ न तावदिति । अत्राभ्याहितत्वादात्मपक्षस्य प्रथमं निराकर्तव्यत्वेऽपि सूचीकटाहन्यायेना-
नात्मपक्षनिराकरणमादौ कृतमिति मन्तव्यम् । प्रत्यक्षादिन्यादिपदेन लोकसिद्धानुमानवाक्ययोः सङ्ग्रहः ॥ उच्यते । कारणं प्रमाणं चोपपत्तिश्च ताभ्यामित्यस्यादिज्ञाततत्त्व इत्यनेन सम्बन्धः । अत्र न विशेषतो ज्ञातं तत्त्वमयेति विशेषज्ञानराहियोक्त्या संशयकारणीभूतधर्मज्ञान-
रूपसामान्यज्ञानलाभेन सन्दिग्धत्वसूचनात्प्रकृतोपयोग इति ज्ञेयम् । निश्चितस्य ज्ञानविषयत्वं युक्तोक्तिरुद्धं चेत्साह ॥ निष्पादितेति । निष्पादिता क्रिया यस्मिन्तस्मिन्कर्मकारके क्रियारूपं तदुपकारकं वा विशेषमकुर्वतः क्रियासाधकत्वरूपं साधनत्वं न स्यादित्यर्थः । निष्पादिता प्रामिति-
लक्षणा क्रिया यस्य कर्मणो विषयस्य स इह तथोक्त इति कल्पतरुः ॥ असाविति । उपेक्षणीय इत्यर्थः ॥ एवंविधे चेति । उपेक्षणीय-
विषयक इत्यर्थः । सामान्यविवक्षया नृपसुखनिर्देशोऽयमिति ज्ञातव्यम् । तेन जिज्ञासाया विषेष्टत्वे स्त्रीलिङ्गापत्तिरतृणदेशस्य विशेष्यत्वे तु विषयस्य कुत्रापि साधिकास्तिवाभावादप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति दूषणमपातं भवति ॥ न चैतादृश इति । अर्थो समर्थ इत्यत्रार्थत इत्यर्थत इति व्युत्पत्तिभ्यां क्रमेण विषयः प्रयोजनं चार्थो ज्ञेयत्वेन विषयवत्ता काव्यत्वेन प्रयोजनवत्ता चार्थिता विवक्षिता । ततश्चैतादृशे निश्चितेऽर्थे विषयेऽर्थिता जिज्ञास्यत्वेन तद्वच्चैतादृशेऽविद्वमानेऽर्थे प्रयोजनेऽर्थिता काव्यत्वेन तद्वत्ता पुरुषस्य न हि सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा न चैतादृशेऽर्थे इति वक्ष्यमाणमर्थ इत्येवंविधे चेत्यनेनापि सम्बध्यते । एवंविधे एतादृश इत्यनयोर्निश्चिते निःप्रयोजने चेत्युभयमप्यर्थः । सति सप्तम्यौ चेमे । सप्तम्यन्तोऽर्थशब्दो विषयमात्रपरः । अर्थशब्दश्चोक्तरीत्योभयपरः । एवं च निष्प्रयोजने निश्चिते च विषये सत्यधिकारी दूरोत्सारितो यतोऽर्थो समर्थो विद्वानधिक्त्रियते । न च निष्प्रयोजने निश्चिते च विषये सत्युक्तोभयविधार्थिता सम्भवतीत्यर्थः । धर्मादीन्यादिपदेन देवादिदेवरूपमश्वल-
क्षणादिकं च गृह्यते । शास्त्रान्तरं भीमासांस्तरम् । आदिपदेनाश्वविद्यादिसङ्ग्रहः । आत्मपक्षं दूषयति ॥ आत्मा चेति । यथा गोशब्दस्य

खलु बालकः स्तनपानेष्टसाधनत्वानुमाने शास्त्रव्युत्पादनमपेक्षते । यत्कवचिच्छास्त्रेऽपि लौकिकप्रवेदनीयार्थव्युत्पादनमनुवादोऽसौ
 न पुनः स एव प्रधानव्यापारः । ईश्वरविषया जिज्ञासा भविष्यतीति चेन्न । तस्यैवाभावात् । न चैवमीश्वरादिपदानामानर्थक्ये-
 नापदत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेषां कथञ्चिज्जीविषयतोपपत्तेः । सोऽपि हि स्वशरीरेन्द्रियादीनामीष्टे । प्रतीतिार्थवोपपत्ताव-
 प्रतीतिार्थत्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । जीवस्य चाहमिति स्वप्रकाशतया स्वप्रकाशज्ञानाश्रतया मानसप्रत्यक्षवेद्यतया वा सिद्धत्वेन
 न जिज्ञासाविषयत्वमित्युक्तम् । किं चेश्वरः प्रमितो न वा । नोभयथाऽपि जिज्ञासा सम्भवति । नेति पक्षेऽनुग्राह्यप्रमाणाभावेन
 जिज्ञासायास्तर्कत्वव्याघातात् । कारणोपचित इति हुक्तम् । प्रमाकरणस्य प्रमाणस्योपपत्तिरनुग्रहस्तत्करणेनेत्यर्थः । न च
 बुद्धावनारूढं शक्यं जिज्ञासितुम् । प्रमितत्वे तु निश्चितत्वादेव । न चैवं सकलतर्कानुपपत्तिप्रसङ्गेन व्याघातः । सामान्यतः
 प्रतीतौ विशेषे तदवकाशात् । न चात्र तथात्वं पश्यामः । किञ्चेश्वरे प्रमाणं भवन्न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्यापाततस्तद्भावोवेदकत्वात् ।
 नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । आगमस्तु कार्यनिष्ठो न निष्पक्षस्वरूपमीश्वरं शक्नोत्यवगमयितुम् । न चान्यत्प्रमाणमस्ति
 यन्मीमांसयाऽनुग्रहते । किञ्चागमोऽपि भवन्वेद एव वक्तव्यः । अन्यस्यानाशङ्कनीयत्वात्पारतन्त्र्याच्च । वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषे-
 यत्वयोः कारणाभावेन प्रामाण्यमेव दुर्लभम् । स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारे तु वेदविरुद्धानामपि शाक्यादिवचसां तथात्वापातेन
 पुनर्वेदाप्रामाण्यतादवस्थयम् । किञ्च शब्दस्यैव प्रामाण्यं दुर्घटमर्थसंस्पर्शान्यत्वात् । वाक्यार्थप्रत्यायनप्रकारानिरूपणाच्च ।
 कुतस्तद्विशेषस्य वेदस्य । प्रयोजनं चेश्वरजिज्ञासाया अभ्युदयो वा स्यात् मोक्षो वा । नाद्यः । तस्य धर्मादिलघूपायसाध्यस्य
 शास्त्रान्तरप्रयोजनत्वात् । न द्वितीयः । तस्याप्यपाम सोममित्याद्यागमेन लघूपायान्तरसाध्यतावगमात् । न चैकस्यैव कर्मणोऽ-
 भ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं विरुद्धम् । फलाभिसंध्यादिभावाभाभ्यां विशेषोपपत्तेः । जिज्ञासा च मोक्षसाधनं भवन्ती किं साक्षादुत

धारं मन एवात्मैक्यः । पूर्ववदिदमेव मनः पक्षविशेषप्रसृजकं टीकाभिमतं द्रष्टव्यम् । शरीरादीनां विज्ञेयतया घटादिवज्ज्ञानव्यतिरिक्तत्वेना-
नात्मत्वान्नमसश्च समनन्तरप्रत्ययव्यतिरेकिणोऽभावाच्च विज्ञानमेवाहंप्रत्ययालम्बनमात्मैक्यपरः । सङ्घातावलम्बनोऽहमितिप्रत्ययः सङ्घातसन्निधा-
वहमितिप्रत्ययदर्शनादित्यय इत्युक्तमेव । विज्ञानव्यतिरिक्तानामात्मत्वस्य विज्ञेयत्वेन प्रत्याख्यानासुषुप्ते च विज्ञानलेशस्याप्यभावेन समनन्तरप्रत्यय-
रूपकारणाभावात्सोचितकारणाभावे च सुप्तोत्थितस्याकस्माज्जायमानाहंप्रत्ययस्य सदवलम्बनत्वानुपपत्त्या शून्यालम्बनत्वमेवेत्यपि कश्चित् । नन्वि-
त्युत्तरवाक्ये न च सर्व एते पक्षा निराक्रियन्ते । तत्र चात्मा सन्दिधाविपर्यस्तसाक्षात्प्रतीत्यैव निर्द्ध्यत इत्येतावन्मात्रेण शून्यपक्षनिराकरणम् ।
अत्र च य एवाहं पूर्वबुद्धेस्तिनमद्राक्षं स एवाहं सम्प्रति तुरगमुपलभ इत्येवमादिप्रत्ययभिज्ञा साक्षात्प्रतीतिरभिप्रेता । तद्वशाच्च सुप्तावात्मनः सत्त्वं-
मास्थेयमिति । विशिष्टेन वाक्येन तु पक्षान्तरनिराकरणम् । तस्य च स्वप्ने शरीरानवभासेऽपि चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि चाहमिति साक्षात्प्रतीतिः
सुप्ते च शरीरेन्द्रियाणां मनोबुद्ध्योश्च व्यापाराभावेऽप्येतावन्तं कालं सुखमस्वाप्तमित्युत्थितपरामर्शानुगोचोऽहमितिप्रतीतिः सुप्तिदशायामपि सिद्धे-
स्तस्याः शरीरादिभिन्नविषयत्वमिति । शरीरादेर्मतिप्रतीतिविषयस्याहमितिप्रतीतिविषयवासम्भवादहमितिप्रतीतिः शरीरादिव्यतिरिक्तद्विषयकत्व-
मित्यर्थः । एवं चानेन सर्वपक्षनिराकरणम् । गीताभाष्ये तु प्रकारान्तरेणैषां पक्षाणां निराकरणमिति द्रष्टव्यम् । एवं ताहं नात्माभावे तस्य
शरीराद्यभेदे वाऽस्माकं तात्पर्यं किन्तु तस्य निश्चितत्वे तदर्थं च तस्य शरीराभेदाद्युक्तिः । एवं च शरीराद्यतिरिक्ततयाऽप्यात्मनो निश्चयाङ्गीकारे
तावतैवाजिज्ञास्यस्वरूपास्मदभिमतसिद्धिरित्याह ॥ एवं तर्हीति ।

सु०-नन्वयं कर्ता भोक्ता दोषसंसर्गी चाहंप्रत्यये प्रकाशते । तद्विपरीतस्तु श्रुतिप्रतिपादितः मतिपक्षव्योऽतो जिज्ञासेति
चेत् । एवं तर्हि जरद्वादिवाक्यवत्यावकशैत्यानुमानवच्च प्रतीतिविरोधेन श्रुतिजिज्ञासयोराभासतापातः । अत एव न परात्मा
जिज्ञास्यः । तस्य प्राणादिलिङ्गैरवगतत्वात् । सैव जिज्ञासेति चेन्न । तस्या लौकिकप्रवेदनीयत्वेन शास्त्राव्युत्पादनीयत्वात् । न

वाक्यानुमानयोः श्रुतिजिज्ञासे प्रति निर्दर्शनत्वम् । नन्वेवं बन्धसत्यत्वादेर्लोकप्रवेदनीयार्थस्यातः शब्दार्थतया भाष्यकारीयं व्युत्पादनमयुक्तं
 स्यादित्यत आह ॥ **यत्त्ववचिदिति** । अत एव प्रत्यक्षेक्षाक्षम इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे यो हि लौकिकप्रवेदनीयमित्यादिना बन्धस्य
 सत्यत्वादेर्लौकिकव्युत्पादनीयत्वं वक्ष्यति । नन्वेवं तत्पदानां मुख्यार्थपरित्याग एव दोष इत्यतो बाधके सति तस्यादोषत्वमाह ॥ **प्रतीतिरिति** ।
 एवं चेश्वरादिशब्दानामपूर्वार्थविषयकत्वाभावे ईश्वरविषया जिज्ञासेत्यनेन जीवविषयेयुक्तं स्यात् । तस्य च सिद्धत्वान्न विषयत्वमित्यभिप्रेत्य विशेषं
 विवक्षन्तुं स्मारयति ॥ **जीवस्य चेति** । स्वप्रकाशत्वमानसवे ब्रूतापक्षयारहीमेत्येतावन्मात्रमुद्देखः स्वप्रकाशज्ञानाश्रयपक्षे त्वहमिदं जानामीति
 ज्ञानस्यैकदेशोद्देखोऽयमिति ज्ञातव्यम् । अत्र चाहमिति प्रत्यक्षेण जीवसिद्धिं वदता पूर्वपक्षिणाऽहमिति सिद्धान्त्यभिप्रेतं जीवविषयकप्रकाशस्य
 जीवरूपत्वरूपं स्वप्रकाशत्वमेव वक्तव्यमिति न नियमः । अहमित्यस्य मानसवेदनत्वेन वा स्वप्रकाशज्ञानाश्रयसमर्पकत्वेन वाऽङ्गीकारेऽपि
 जीवसिद्धेरविधातात् । तथा च तस्य च स्वप्रकाशत्वादिति न्यायविवरणमपलक्षणमित्यभिप्रेत्य प्राभाकारवैशेषिकमतमप्युपगृह्यतम् । अत एव
 न्यायविवरणटीकायां तदुपलक्षणत्वमुक्तम् । तत्त्वप्रकाशिकायां तु सिद्धान्तरीत्यैव सिद्धिसम्भवे किं रीत्यन्तरावेष्टेयनुपलक्षणत्वपक्षमाश्रित्य
 त्रौपलक्षणत्वेऽपि स्वशब्देनानुपादाने बीजत्वेन वा वस्तुस्थितिप्रदर्शनीमित्यवधेयम् । एवमोङ्कारब्रह्मशब्दाभ्यां साक्षान्निवर्त्य विषयाभावप्रयुक्त-
 जिज्ञासासम्भवपूर्वपक्षमभिधाय ननु यौगिकोङ्कारब्रह्मशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणकत्वेनापूर्वार्थकल्पनाभावात्त्ववचिमुल्लयैव शब्दस्य क्वचिद्-
 मुख्यत्वेन सर्वथाऽमुख्यार्थशब्दाभावान्मुख्यार्थं च तादृशे वस्तुनि स्वीकृते तच्छब्दानां तद्विषयत्वाङ्गीकारे गौरवाख्यत्राधकाभावाच्च नेयमनुपपत्ति-
 रित्यतो व्याहृतीनां चेत्याह्वानुव्याख्यानोपपादितोङ्कारप्रयोक्तृसूत्रकृदभिप्रेतार्थनिवर्त्य तथाऽपि न जिज्ञासासम्भवोऽनुग्राह्यप्रमाणाभावेन शास्त्रस्य
 विषयसम्बन्धाभावादित्येवरूपं पूर्वपक्षं दर्शयति ॥ **किञ्चेति** ॥ इदमर्थ इति । इदं च पूर्वोक्तसूत्रस्यार्थान्तरमिति द्रष्टव्यम् । प्रमितत्वा-
 प्रमितत्वयोरिधरस्य बाधकतया त्वयोच्यमानस्यापि तर्कत्वात्तद्विषयस्याप्रमितत्वे बुद्ध्यनाहृदोविषयकत्वेन प्रमितत्वे तु निश्चितविषयकत्वेन तर्कत्वानु-

ज्ञानद्वारेण । नाद्यः । दृष्टादृष्ट्यागकल्पनाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । कर्मणा ज्ञानमातनोतित्यागमनं ज्ञानस्य लक्ष्मणायान्तराभ्युपगमः । ज्ञानस्यापि साक्षान्मात्रेणैतत्वाभ्युपगमेऽदृष्टकल्पनैव । न चेश्वरप्रसादादारा । ज्ञानस्य प्रसादेहेतुतायाः कदाप्यदृष्टत्वात् । तत्कर्म हरितोषं यदित्यादिना तत्प्रसादस्य कर्मोद्यत्योपायसाध्यताप्रतीतिश्च । किञ्चायमात्माऽविद्याकाल्पितो बन्धस्तद्विद्यैव निवृत्तिमहति । शुक्तिऽविद्याकल्पितं रजतमिव शुक्तिविद्यया । तद्वृत्तो बन्धनिवृत्तिलक्षणे मांक्षे परमेश्वरप्रसादः स्यात्प्राप्योगः । कुतस्तरां तज्ज्ञानस्य कुतस्तमां च तज्जिज्ञासायाः । अथ परमार्थ एवायं बन्धस्तर्हि न ज्ञानेन निवर्तेत । न च सत्प्रसादान्दं रात्मस्वरूपमात्रानुबन्धिनो बन्धस्यात्मस्वरूपस्यैव केनापि निवृत्तिर्युक्ता । अपि च मुक्तस्य शरीरेन्द्रियविषयादिसुखे मुक्तत्वं व्याघातः । दुःखादिप्रसङ्गश्च । कारणसामग्रीसम्भवात् । तथा चाभ्युदयतुल्यतयोक्तदोषः । शरीराद्यभावे च तत्तत्तदभ्युदयाभावेन कस्यापि तत्रार्थितानुपपत्तेरनधिकारिकं शास्त्रमापद्येत । को हि स्वस्यात्मा सहसा सुखतत्साधने हातुमुत्सहते । तदेव विषयाद्यनुबन्धविधुरत्वाच्च जिज्ञासा कर्तव्या । तद्विधयोऽपि न प्रमाणम् । शास्त्रं चेदमनारम्भणीयमिति प्राप्ते हृदयसाक्षात् भगवानाचार्यः ।

टि०—नन्वात्मनः शरीराद्यतिरिक्ततयाऽसन्दिग्धाविषयस्तसाक्षात्प्रतीतिनिश्चितत्वेऽपि तस्य जिज्ञास्यता न तेन रूपेणापि तु श्रुतिप्रतिपादितकर्तृत्वादिसामान्यस्वरूपेणैव । फलार्थं तादृशस्यैव प्रतिपत्तव्यत्वात् । न च प्रत्यक्षं तद्रूपनिश्चायकं प्रत्युत विपरीतमिति तस्य जिज्ञास्यतासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ नन्विति । एवं तर्हि माऽस्तु प्रत्यक्षनिश्चितत्वेनाविषयत्वादजिज्ञास्यता प्रत्यक्षविरुद्धताप्रयुक्ता विषयत्वादिनिमित्तिका तु सा भविष्यति कथमपि जिज्ञासा प्रयोजकाविषयाभावे ह्यस्माकं तात्पर्यं न तु निश्चितत्वेनाविषयव इत्याह ॥ एवं तर्हीति ॥ जरद्वयदिवाक्यवदिति । तद्वाक्यं च प्रसिद्धम् । आदिपदेन शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्या भेर्या महच्च।विरभाद्रमानमिति वाक्यमुच्यते । यथासद्वृत्त्यं च

युक्तिस्तात्रिवर्या युक्तिमाह ॥ **स्वत इति** । ननु शास्त्रादिवक्तां प्रामाण्येऽपि वेदस्यानुग्राह्यप्रमाणत्वाभावरूपप्रकृतस्य न सिद्धिरित्यतः शास्त्रा-
दिवाक्यप्रामाण्यस्य वेदप्रामाण्यविधातकत्वात्प्रकृतसिद्धिरित्याह ॥ **तथात्वापातेन पुनरिति** । ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादप्रामाण्यस्य च
परतस्त्वाजेदं दूषणं युक्तमित्यतो माऽस्त्वेन प्रकारेण वेदस्यानुग्राह्यप्रमाणत्वाभावसिद्धिः कैमुत्येन तु स सिद्धव्यवैयर्थ्येति प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं
शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे इत्यनुव्याख्याव्युत्पादितार्थकातः शब्दनिवर्त्य पूर्वपक्षमाह ॥ **किञ्चेति** । अत्र यद्यपि प्रथमभाविप्रत्यक्षवच्चैत्यनुव्याख्यान-
निरसनीयैतत्पूर्वपक्षानन्तरभावित्वं स्वत एवागमस्य हि मिथ्याज्ञास्युत्तरानुव्याख्यानिरसनीयपूर्वपक्षस्य युक्तम् । तथाऽपि शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे
इति पूर्वोत्तरभाव्यनुव्याख्यानेनापि निरसनीयत्वाद्देतुद्वयसिद्धत्वेन प्रबलत्वाच्चास्य पूर्वपक्षस्य सर्वान्तिमतेति द्रष्टव्यम् ॥ **अर्थसंस्पृशश्चू-
त्वादिति** । अत्रार्थशून्यत्वासंस्पृशशून्यत्वादिति हेतुद्वयं विवक्षितम् । संस्पृशश्च सन्निधानादर्थेनैव । एवं च वक्ष्यमाणो विषयाभावरूपो
हेतुरण्येन सङ्गृहीतो भवति । उपलक्षणं चैतत् । अविज्ञानात्मकत्वादीनामपरोक्षविषयस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्परोक्षस्यानुमानेनैव त्वाच्छब्दार्थयोर्वक्ष्य-
माणरीत्या तादात्म्यसंयोगसमवायानामसम्भवाद्देतुद्वयसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **वाक्यार्थेति** । वर्णपदपदार्थतदनुभवभृतानां प्रत्येकं समुदितानां
चोपायत्वासम्भवादिति भावः । एवं विषयतत्सम्बन्धोपपादकहेतुसमर्पकोऽब्रह्मातः शब्दनिवर्त्य पूर्वपक्षमुपपाद्य भ्रोजनोपपादकहेतुसमर्पकातः-
शब्दनिवर्त्य पूर्वपक्षमुपपादयति ॥ **प्रयोजनं चेत्यादिना** । अत्राभ्युदयशब्देन स्वर्गादिकमणिमार्द्वर्थ्यं च गृह्यते । धर्मादित्यत्रादिशब्देन
योगः शास्त्रान्तरं धर्ममीमांसा योगशास्त्रं चेति द्रष्टव्यम् । अत्र जिज्ञासोत्थज्ञानजातः प्रसादादेव मुच्यत इत्यतः शब्दार्थकथनपरानुव्याख्याने मुच्यत
इत्युक्तेर्व्यवस्थेनान्भ्युदयपक्षमुद्भाव्य तद्दूषणं तस्मिन्नेवानुव्याख्यानेऽभिप्रेतं यज्जिज्ञासाया मोक्षं प्रत्यवधारणं तद्वावर्त्येन मोक्षस्योपायान्तर-
साध्यत्ववर्णनं तद्वाक्योक्तज्ञानप्रसादघटितपरम्पराव्यावर्त्यतया जिज्ञासाज्ञानयोः साक्षान्मोक्षसाधनत्वे दृष्टादृष्टायागकल्पनाप्रसञ्जनं तद्वाक्याभि-
प्रेतेन ज्ञानप्रसादौ प्रति जिज्ञासाज्ञानयोः साधनत्वावधारणेन व्यावर्त्यतया ज्ञानप्रसादयोर्लघूपायान्तरसाध्यत्वकथनं ज्ञानप्रसादान्तरालिकतया

पपत्तिरुत्कर्तृकसामान्यदूषणस्य तत्राप्यापस्या तर्कसामान्यं तर्केण निराकुर्वतो व्याधात इत्याशङ्क्य निधेति ॥ न चैवमिति ॥ न चात्रेति । सामान्यतः प्रत्यायकस्य विशेषतोऽप्रत्यायकस्येश्वरे प्रमाणस्याभावेन सामान्यतः प्रमितत्वे सति विशेषतोऽप्रमितत्वरूपतर्कविषयताप्रयोजकस्य तर्कान्तर इवात्राभावात् व्याधात इति भावः । एवं सामान्यतोऽनुग्राह्यप्रमाणनिराकरणमुखेन शास्त्रविषयसम्बन्धानुपपातिरूपवर्षपक्षमोड्वार-प्रयोगसूचिताभिप्रायनित्यर्थमुपपाद्य ननु प्रत्यक्षादीनामेव तथात्वेन नानुग्राह्यप्रमाणभावो येन बुद्धरुनारूढविषयकत्वेन जिज्ञासाया अशक्यत्वं स्यात् नापि निश्चितविषयकत्वं विप्रतिपत्त्यादिप्रतिबन्धकनिरासार्थत्वसम्भावित्यतो विशेषतोऽनुग्राह्यप्रमाणनिराकरणेनापि शास्त्रविषयसम्बन्धानुपपत्तिरूपं कार्यता चेत्याद्यनुव्याख्यानं सिद्धव्युत्पत्तिसमर्पकतया व्याख्यातातःशब्दनिवर्त्य पूर्वपक्षमाह ॥ किञ्चेति । योग्यप्रतियोगित्वेनाभावस्य योग्यतया प्रत्यक्षस्येश्वराभावावेदकतयाऽवक्तव्यत्वेऽपीश्वरस्य प्रत्यक्षत्ववादिनाऽयोग्यताया वक्तुमशक्यत्वेन तं प्रति तदभावे प्रत्यक्षोक्तिर्युक्त्यभिप्रेत्यापातत इत्युक्तम् ॥ नापीति । कार्यत्वादेः प्रतिपक्षप्रतत्वादिति भावः । अर्थापत्त्यादेरनुमानानतिरेकादुपमानाभावयोनिर्यत-विषयकत्वाच्च न प्रमाणान्तरसम्भावनेत्याह ॥ न चेति । एवं सामान्यत आगमनिराकरणमुखेनानुग्राह्यप्रमाणभावपर्वपक्षमुपपाद्य ननु नागमस्य कार्यनिष्ठत्वं व्युत्पत्तिग्राहकव्यवहारादेः सिद्धविषयत्वादित्यतः स्वत एवागमस्य हि मिथ्याज्ञापीत्याद्यनुव्याख्याख्यानप्रतिपादितार्थकातःशब्दनिवर्त्य विशेषतोऽप्यागमनिराकरणेनानुग्राह्यप्रमाणभावपूर्वपक्षं दर्शयति ॥ किञ्चेति । अन्ययोदासीनलौकिकवाक्यस्य भिन्नविषयत्वेन विरोधिपाशुपतादेर्विपरीतविषयत्वेनैतदनुग्राह्यत्वेनाशङ्कनीयत्वात्समानविषयकपञ्चरात्रादेस्तु मूलभूतवेदपरतत्रत्वेन स्वतोऽनुग्राह्यत्वासम्भवात्सामान्यसम्भावनेत्याह ॥ अन्यस्येति ॥ कारणभावेनेति । पौरोषेयत्वे निश्चायकाभावेनातिरूपविशेषणभावेनापौरुषेयत्वे च विशेष्याभावेनाप्तवक्तृकत्वगुणरूप-कारणभावेनेत्यर्थः । ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणजन्यत्वात्तदभावेऽपि प्रामाण्यं युक्तमित्यतो विशिष्य प्रामाण्यस्वतस्त्वप्रतिपादकातःशब्द-सूचिता प्रामाण्यस्वतस्त्ववदतःशब्देन साक्षादभिहिता वाऽप्रामाण्यं तथाऽन्यत इत्यनुव्याख्यानप्रतिपादिता वाऽप्रामाण्यपरतस्वरूपा या

प्रयुक्तौ । तेनायमर्थः सूचितः । अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासति । तद्विजिज्ञासस्व तद्वस्त्रेत्यादिश्रुतावोङ्कारब्रह्मशब्दौ जिज्ञास्ये वस्तुनि
 श्रूयते । ताभ्यां च तत्सकलजीवजडात्मकात्प्रपञ्चाद्विलक्षणमवगम्यत इति । तदयुक्तमिवाभाति । अभादिपदस्यालौकिकार्थेऽनवगत-
 सङ्गतित्वात् । न हि पदं चक्षुरादिवदप्रतीत एवार्थे प्रतीतिं जनयति । येनापूर्वमर्थं पदप्रयोगादेव प्रतीमः । स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थोऽपि
 न पदप्रयोगादेव सिद्धः । किन्तु सन्निहितानेकाक्यार्थसामर्थ्याल्लभ्यत इत्यत आह भाष्यकारः ॥ ओतत्ववाचीति । हिशब्दो
 हेत्वर्थे । अकारस्तावदोतत्वस्य गतत्वस्य प्रविष्टत्वस्य वा वाचकः । गत्याद्यर्थस्यावतेः खलु रूपमेतत् । अवतेऽल्लोपश्चेति सूत्रात् ।
 अभिति पुनः कस्य वर्त्तेति प्रक्षपूर्वकमवतिनामायं धातुर्गतिकर्मा प्रवेशनकर्मा चेत्यन्यत्राद्यमेव निरुक्तत्वात् । तथा च यद्यसौ
 कर्मणि तदा कर्तुर्यादि वा कर्तरि तदा कर्मणोऽपेक्षायामुपपदाद्यभावेऽपि योग्यतया श्रुत्यन्तरादिबलाद्वाऽसावोङ्कारस्तस्य जिज्ञास्यस्य
 गुणैरानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणैर्गुणान्वोततां वक्ति । पक्षद्वयेऽप्यनन्तानवद्यकल्याणगुणपूर्णैर्बोङ्कारस्यार्थः । ब्रह्मशब्दस्यापि स
 एवार्थः । बृहतेर्बृद्ध्यर्थस्य खल्वेतद्रूपम् । तथा च पूर्ववद्योग्यतयाऽथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तां हस्मिन् गुणा इत्यादिश्रुत्य-
 न्तरबलाद्वा गुणानां सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । यौगिका हि शब्दा नावश्यमर्थप्रत्यायने सङ्गतिग्रहणमपेक्षन्ते । किं नाम
 निगमनिरुक्तव्याकरणबलेनावयवार्थावगमे सति तत्संसर्गसम्भावनायां प्रसिद्धमन्यथाऽपूर्वमेवार्थमवगमयन्ति । वाक्यरूपत्वात्तेषां
 यथाऽऽह श्रोत्रियश्छन्दोधीति वाक्यार्थे पदप्रयोग इति । न च वाक्यं सङ्गतिग्रहापेक्षमर्थमवबोधयति । अधिगतार्थत्वमसङ्गाद
 शक्यत्वाच्च । तदेतावोङ्कारब्रह्मशब्दावपि यौगिकौ जिज्ञास्यमनन्तगुणपरिपूर्णं प्रतिपादयन्तौ जीवजडयोस्तदयोगात्तद्व्यतिरिक्तमेव
 किञ्चिद्भ्रमयतः । तच्चाविदितत्वात्सम्भवति जिज्ञासाविषयः । न च तत्रापि गुणपूर्णता विरुद्धा । प्राक् प्रतीतेर्निराश्रयस्य विरोधिप्रत्य-
 यस्यानुत्थानात् । प्रतीत्या चैवमेव सिद्धत्वादिति । यत्पुनरकारवाच्येन तत्पदार्थेनोकारवाच्यस्य त्वंपदार्थस्याभेदो भकारेणोच्यते ।

तद्वाक्याभिप्रेतभक्त्युक्तिव्याप्यतया ज्ञानस्य प्रसादे हेतुतायाः क्वाप्यदृष्टवक्ष्यं चेति ज्ञातव्यम् । नन्वप्यदृष्टवक्ष्यं नानागतदुःखाविरोधव्याप्यसिद्धिपाथिसुखरूपाभ्युदयस्य शरीरा-
पाम सोममित्यादिवाक्यबलेन मोक्षसाधनत्वाभ्युपगमे शरीरेन्द्रियविषयादिसंसर्गेण जायमानानागतदुःखाविरोधव्याप्यसिद्धिपाथिसुखरूपाभ्युदयस्य शरीरा-
दिविनिर्माणेनाविव्यज्यमानानागतदुःखाविरोधिविबुधिरसुखरूपमोक्षेण विरोधादेकजातीयसाधनस्य विरुद्धोभयजनकत्वे एवमात्रोत्पत्तिदशायाम
परमात्रोत्पत्तेः सामप्रसिद्धावैकौत्पत्तिदशायामुभयोत्पत्तेर्नक्रस्याभ्युत्पत्तेर्वा पातेन व्याघात इति शङ्कते ॥ न चेति । सहकारिविशोदेकरयापि
विरुद्धकार्यजनकत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **फलैति** । आदिपदेन हरौ समर्पितत्वादिपरिग्रहः । जिज्ञासायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वात्सम्भवाभिप्रेत्य
ज्ञानप्रसादयोर्मध्ये निवेदो दूषणान्तरमतो यथार्थवच्यस्येत्यनुव्याख्याख्यातातः शब्दनिवर्त्य शङ्कते ॥ **किञ्चेति** । कथानिदृष्टिलक्षणे मोक्ष
इत्युक्त्या स्वर्गादिवदनित्यत्वापातेन नाभ्युदयमात्रं मोक्षो येन प्रसादपेक्षा तत्र स्यादिति ध्वनितं भवति । तज्ज्ञानस्येत्युक्त्या विवक्षितभगवज्ज्ञान-
स्यैवायमाक्षेपो न तु ज्ञानमात्रस्येत्येवं दृष्टः स इत्यस्य व्यावर्त्यकथनम् । अथ परमार्थ एवायमिति ध्याद्यष्टेत्यस्य । न च सत्यभयेत्यादि भगवानि-
त्यस्येति द्रष्टव्यम् । एवं प्रयोजनपरतः शब्दनिवर्त्य पूर्वपक्षमत्याप्याधिकारिपराशब्दनिवर्त्य शिरःकरावभावश्चेत्यनुव्याख्याख्यानेनान्यार्थं प्रवृत्तेनान्यार्थो-
निराकृतं पूर्वपक्षमत्यापयति ॥ **अपि चेति** । अदोषः स्वरूपात्मक एवेत्युक्तव्यावर्त्यकथनं मुक्तव्याघातो दुःखादिप्रसङ्गश्चेति ॥ **साम-**
प्रीति । समग्रस्य भावः सामग्री साकल्यमित्यर्थः । औचित्यादिवद्ब्राह्मणादित्वात् ध्वञ् प्रिवान्डीष ॥ **उक्तदोष इति** । नादास्तस्य
धर्मादित्युक्तो दोष इत्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरत्येव तत्परमप्रमेयोक्तिपूर्वकं पूर्वपक्षनिवर्तकतया सूत्रमवतारयति ॥ **तदेवमिति** ।

अनु०—॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥ ओतन्ववार्त्ता ह्योङ्कारो वक्तव्यसौ तद्गुणोत्तमाश्च ॥

सु०—॥ ३० अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । यत्तावदुक्तं विषयाभावाच्च जिज्ञासा कर्तव्येति तदनुपपन्नम् । अनात्मजीवा-
त्मनोर्विषयत्वानुपपत्तावपीध्वरस्य तदुपपत्तेः । अत्र यदुक्तं जीवव्यतिरिक्त ईश्वर एव नास्तीति तत्परिहाराय सूत्रकृतोङ्कारब्रह्मशब्दो

कथनपरमिति भ्रान्तिं निवारयति ॥ **हिशब्द इति** । ओतत्ववाचीत्यस्य तद्गुणोत्तामित्यस्य च हिशब्दमुचितहेतुहेतुमद्भावं तथा चेत्यादिना
 स्पष्टयितुं हेतुसिद्धिं तावदाह ॥ **ओङ्कार इति** । वक्ष्यमाणसाध्यप्रतिपादनापेक्षया तावच्छब्दः ॥ सूत्रादिति । अतिस्तुसुहृदुत्तुदृष्टिभू-
 यावापदि यक्षिणीभ्यो मनियतोऽत्र मनित्यनुवृत्तेरवतेर्मन् तस्य च टेलोप इति सूत्रार्थः । (अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः ।
 अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वेर्यठौ । तयोदीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्वलदत्तः । तत्र । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुस्तु
 स्वरदिपाठादव्ययत्वम् । अवर्तित्योम् । ओं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोष इति विश्वः) । (ज्वरत्वरक्षित्यविमवामपधायश्च । ज्वरादिनामपधावकारयो-
 रुठ क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । च्छोः शूडनुनासिके च । सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोनुनासिके क्वौ
 झलादौ च क्ङिति । अतीति सूत्रोदाहरणानि तु अर्मः चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः होमः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमम् । प्रज्ञा-
 द्यणि क्षीमं च । भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्षपूजायां यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । नेमः कल्लेऽवधौ
 गते प्राकारे कैतवेऽपि चेति मेदिनी । नेमस्त्वर्थे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे चेति हेमचन्द्र इति द्रष्टव्यानि । एवं च ज्वरत्वेर्यत्र पूर्वसूत्रा-
 दनुनासिक इत्यस्यानुवृत्तेर्धातुवृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वादुपधावकार्योरूठि गुणे च तद्रूपनिष्पत्तिरिति भावः । गतिकर्मव्यादौ कर्मशब्दोऽर्थपर्य-
 यविषयसमर्पक इति प्रसिद्धमेव ॥ **यद्यसौ कर्मणीति** । कर्तरि कृदित्युक्तावप्युणादयो बहुलमित्युक्ताबहुलकाभिप्रायेणदमुकमिति ध्येयम् ।
 अत्र प्रविष्टत्वार्थानुसारेण कर्मणीति गत्यर्थानुसारेण कर्तरिति व्यवस्थयोक्तम् । यद्वोभयार्थत्वेऽप्युभयम् । प्रवेशो हि सम्बन्धविशेष इति गुणान्वि-
 शतीत्यपि युज्यत इति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यादौ सतात्पर्यं गुणपूर्णत्वप्रतिपादनादोषोदेक्ष निषिद्धत्वादेशकालौतत्ववद्गुणौ तत्त्वस्यापीति प्रतिपादनयो-
 ग्यत्वमित्याह ॥ **योग्यतयेति** । बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इतीत्यादिवदत्रापि श्रुत्यन्तरमुच्यमिति भावः । आदिपदेन स्मृतिसङ्ग्रहः । योग्यतये-
 त्युक्तत्वादानन्दादिग्रहणम् । सङ्कोचे कारणाभावाभिप्रायेणानन्तेत्युक्तम् । कर्मकर्त्रोः प्रत्ययोर्यत्तिपक्षद्वये प्रवेशार्थकत्वरूपपक्षद्वयेऽप्यर्थे न कोऽ

ब्रह्मशब्देन च सकलवस्त्वात्मकत्वलक्षणपूर्णताऽभिधीयत इति व्याख्यानम् । तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । यच्चासुरादि-
मत्वाद्देव्याद्योङ्कारस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्यादि ब्रह्मशब्दस्य व्याख्यानम् । तज्जीवादिव्यतिरिक्त-
वस्तुसाधनाविरोधीति स्फुटमेवेत्याशयवता न व्याख्यानान्तरं दूषितमनुमतं च ।

टि०-ननु भर्गादिशब्दतुल्यतपोङ्कारब्रह्मशब्दनिर्वचनमात्रपरितत्त्ववाचीत्यादिसिद्धान्तानुव्याख्याने पूर्वपक्षनिराकृतविषयव्यवनात्मजीवान्-
परमात्मस्वयत्तरपक्षपरिग्रहस्य तत्पक्षोक्तदोषपरिहारस्य वाऽदर्शनाद्वैयर्थ्यमित्यतः स्पष्टवादीश्वरविषयत्वपक्षपरिग्रहस्य तत्पक्षोक्तदूषणपरिहारस्य
सूत्रकारेणैव सूचनात्सूत्रसंचितपक्षविशेषदूषणपरिहारे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण स्वयमपि पक्षपरिग्रहादेः सूचनात्साक्षात्तदनुकांवापि सूत्रसंचितपरिहारे
प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थवान्न तदनुव्याख्यानवैयर्थ्याभिलेख्येति वाहरेव साध्यानिर्देशपर्वकं पक्षविशेषपरिग्रहप्रकारं सूत्रसंचिततत्पक्षोक्तदूषणपरिहार-
प्रकारं च दर्शयन्नेव तत्र प्राप्तानुपपत्तिनिवर्तकतया भाष्यमन्वतरायति ॥ यत्तावदित्यादिना ॥ सूचित इति । जिज्ञास्यस्य जीवादित्रै-
लक्षण्यासूचनेऽवैलक्षण्यापर्वपक्षप्रतिक्षेपकत्वायोगात्ताभ्यां तात्सूचनमिति भावः ॥ चक्षुरादिवदिति । अत्र चक्षुरीन्द्रियान्तरोपलक्षणम् ।
आदिपदेन चानुमानग्रहणम् । सङ्गतिग्रहणसापेक्षार्थबोधकत्वात्पदस्य तदुभयवैलक्षण्यामिति भावः ॥ सञ्ज्ञिहिति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
श्रुतिस्यस्वर्गशब्दशक्तिप्राप्तिकायां यन्न दुःखेनेत्यादिश्रुतौ न हि दुःखेन सम्मिश्रं न च अस्तिमित्यादौनेकवाक्यार्थभूतदुःखासम्मिश्रत्वाप्रस्तवादीनां
प्रसिद्धसुखेऽनुपपत्तिरूपसामर्थ्येन तानि धर्माणि प्रथमानि पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकमित्यादौ स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादौ च सन्निहितवाक्यार्थलोकान्तरप्राप्तिसाधनत्वकालान्तरभाविफलसाधनत्वादीनां प्रसिद्धयागादिसाधनेऽनुपपत्तिरूपसामर्थ्येन न कदाचन
स्तररसि न दाशुषे सञ्ज्ञसि मृदन्नवीदित्यादिवाक्यार्थानां प्रसिद्धपरत्वेऽनुपपत्तिरूपसामर्थ्येन स्वर्गापूर्वदेवतालभः । देवतादीत्यत्रादिपदेन यपाह-
बनयादिसङ्ग्रहः । तदर्थतया यपं तक्षतीत्यादिवाक्यार्थसामर्थ्यमदाहार्यम् । ओतत्ववाचीति वक्तव्यसौ तदुणोततामिति चोङ्कारस्य वाच्यद्वय

गौणीति तद्वावर्तकं विशेषणत्रयमिति ज्ञेयम् । निरुक्तं नाम सर्वावयवार्थानुगमेन प्रसिद्धादर्थान्तरे वृत्तिः । यथा सोमशब्दस्य पार्वतीसहित-
 महेश्वरे वृत्तिः । व्याकरणं नामास्मिन्नर्थेऽयं प्रत्ययो भवतीति विधिसामर्थ्यादर्शनिश्चयः । यथा वादीति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययविधानसामर्थ्याद्देव-
 नशीलो गम्यते । एवं च यत्र निगमादिबलावगातावयवार्थसंसर्गः प्रसिद्धानेकेषु तत्र सन्निहितपदान्तरसमभिव्याहारोऽर्थविशेषग्रहणनियामकोऽन्यत्र
 तु तत् एवापूर्वार्थलभ इति द्रष्टव्यम् । (सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । अजात्यर्थे सुपि धातोर्णेनिस्ताच्छील्ये दोत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी ।
 अजातौ किं ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वान्नृन् । अत एव ब्राह्मणानिति कर्मणि षष्ठी न कृता । ताच्छील्ये किमुष्णं भुङ्क्त
 कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्यायोत्पत्तिभ्यामाङ्घ्रि सत्तेरुपसङ्ख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च
 तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्याविरोधादुपेक्ष्यम् । उक्तं हि भाष्ये । सुपीति वर्तमाने पुनः सुपग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं
 सुम्मात्रे यथा स्यात् । उदासारीण्यः प्रत्यासारिण्य इति । आवेवतच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । विवपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलानिषु
 कर्तृषु बोध्याः शीलानिनां त्रयाणां विशेषणं समर्पयितुं निदिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते । तृन् । कर्ता कटान्) । न हि
 पदं चक्षुरादिवदित्यादिना पूर्वपक्ष्युक्तपदत्वहेतुमन्यथयति ॥ **वाक्यरूपत्वादिति** । रूपशब्दः सदृशार्थः । यौगिकशब्दस्य वाक्यत्वाभावात् ।
 अत एव चन्द्रिकायां वाक्यतुल्यत्वादित्युक्तम् ॥ **यथाऽऽहेति** । यद्यपि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र वाक्यार्थशब्देन तदाश्रयच्छन्दोऽध्यायी लक्ष्यते ।
 अविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दश्च तस्मिन्नेवाभिधेये निपात्यते क्रियारूपस्य सम्बन्धरूपस्य वा मुख्यस्य वाक्यार्थस्य सत्त्वमूतार्थाभिधा-
 यिश्रोत्रियशब्दबोध्यत्वासम्भवात् । तथाऽपि तादृशवाक्यार्थविशिष्टतया तदाश्रयसमर्पणं श्रोत्रियपदस्य वाक्यतुल्यत्वाभावेनोपपद्यत इत्यभिप्रेत्येदमु-
 दाहृतमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि च यौगिकपदे प्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियपदे च तदभाव इति वैषम्यं तथाऽपि वाक्यार्थसमर्पणेन वाक्यतुल्य-
 त्वेन साप्यमाश्रित्येदमुदाहरणम् । यद्यपि च वाक्यार्थे पदवचनमिति वृत्तिभाष्यादौ पाठो दृश्यते तथाऽपि वचनप्रयोगशब्दयोरैकाग्र्याद्वा तथैव

तत्रावतिरूपाङ्गीकारात् । वैचित्र्यं तु धातुद्वयजत्वसूचनार्थम् । अथवाऽऽकारोपसर्गपूर्वकोऽसावित्यदोषः । अस्तु वोङ्कारब्रह्म-
शब्दाभ्यां जीवजडातिरिक्तस्य जिज्ञास्यस्य सिद्धिः । तथाऽप्यश्वरस्य किमायातमित्यत आह ॥ नारायणेति । स एवेत्यनु-
वर्तते । न हि नान्नि विप्रतिपत्तिरित्याशयः । अथवा सूत्रकारोक्तवोङ्कारब्रह्मशब्दवुपलक्षणमात्रम् । नारायणं महाज्ञेयमित्या-
दिश्रुतौ जिज्ञास्ये नारायणशब्दोऽपि श्रूयते । नारायणपदोदितश्चार्थः स एव यो गुणपूर्णत्वाख्यः । अतो नारायणशब्देनापि
जिज्ञास्यं जीवादिव्यतिरिक्तं सिद्धयतीत्यनेनाच्यते । एतदप्युपलक्षणम् । आत्मानन्तेश्वरादिशब्दा अपि ज्ञातव्याः । तेषामप्या-
त्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादौ जिज्ञास्ये श्रवणात् । गुणपूर्णत्वाभिधायित्वाच्च । न चालौकिकार्थकल्पने गौरवप्रसङ्गाद्वरं कथ-
ञ्चिदेषां शब्दानां जीवादिविषयताङ्गीकरणमिति वाच्यम् । यौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तेरुक्तत्वेन कल्पनाभावात् । अन्यथा
वाक्यादप्यलौकिकार्थप्रत्ययो न स्यात् । लौकिकार्थ एव कथञ्चिदर्थानुगमस्य वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च कचिन्मुख्यार्थ एव
शब्दोऽनुपपत्त्या कचिदमुख्यार्थोऽनुगम्यते । न पुनरमुख्यार्थ एव । तथा च श्रुतं ब्रह्मादिशब्दं जीवादिविषयमङ्गीकुर्वोणेनापि
निरवग्रहपूर्णतयुक्तं किञ्चिदभिधेयं मुख्यमङ्गीकरणीयमेव । ततश्चानेन किं कृतं स्यात् । जीव एवेतं मुख्यार्थस्तदनुपलब्धि-
स्त्वविद्यावरणनिमित्तेति चेन्न । यतोऽत्राचार्यः स्वयमेव प्रतिवक्ष्यतीति । यदत्रोक्तमीश्वरः प्रमितो न वेति । तत्र प्रमित इत्यु-
चरम् । तत्पक्षदोषश्च परिहरिष्यते । तथा च शास्त्रस्य विषयसम्बन्धः समाहितो भवति । यत्पुनरत्रोक्तं केन प्रमाणेनेति । तत्र
वेदेनेति वदामः । वेदस्येश्वरविषयता कुत इत्यतोऽप्योङ्कारः सूत्रकृता ब्रह्मणि प्रयुक्तः । तत्कथमस्यार्थस्योपपादकमित्याशङ्क्ये-
दमत्राकृतं सूत्रकारस्येत्याह ॥ व्याहृतीनां चेति । स एवार्थ इति सम्बन्धः । अकारस्तावद्भगवत ईश्वरस्य वाचकः । अमिति ब्रह्मे-
त्यादिश्रुतेः । अतः स एव व्याहृतीनां च भूरादीनामर्थ इति गम्यते प्रणवार्था व्याहृत्यां न तिसर्गां व्याहृतीनां वर्णत्रयात्मकोङ्कार-

पाठदर्शनाद्वा प्रयोग इत्युक्तम् । इदं च छन्दसः श्रोत्रभावोर्ध्वश्च्येतदपेक्षया सूत्रार्थान्तरं प्रकृतोपयोगादिहोदाहृतं न तु द्वितीयं तस्य प्रकृतानु-
पयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ अशक्यत्ववाच्येति । अनन्तपुरुषप्रत्यक्षस्वामिप्रेतार्थप्रतिपादकतत्तत्पदावापोद्वापप्रयुक्तानन्तवाक्यानां तत्तदर्थानां
च पदादिद्वन्द्वगतत्वामावेनोपस्थित्यसम्भवेन शक्तिग्रहस्याशक्यत्वमित्यर्थः । नन्वस्तु योगिकानां सङ्गतिग्रहणानपेक्षार्थवधकत्वम् । तत्रापि निग-
मादिबलादवगतोङ्कारादिशब्दावयवार्थसर्गस्य प्रसिद्धे सम्भावनायां प्रसिद्धत्वादेव तस्याजिज्ञास्यत्वं प्राप्तावोङ्कारग्रहशब्दोपादानेऽपि न विषय-
रूपविवक्षितार्थसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरन्नुपपादितममेयस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ नैवेदादिति । अन्यत्रासम्भावितगुणपूर्णताप्रसिद्धवदप्रसिद्धेऽपि
नाङ्गीकर्तुं शक्यत्वाशङ्कते ॥ न चेति । तथात्वे वाक्यादप्यप्यवार्थप्रतीतिर्न स्यादिति बाधकमुत्तरत्र वक्ष्याम इत्यमिप्रेत्योपपादकमेवाह ॥
प्रागित्यादिना । ननु साङ्करीयस्याप्याब्रह्मशब्दव्याख्यानस्य सत्त्वात् भवदमिप्रेतार्थसिद्धिः । न चाप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च न तद्दि-
रोध इति वाच्यम् । तथा सति तस्य दूष्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्चाप्तेरादिमत्त्वद्वेष्टाद्योङ्कारग्रहशब्दव्याख्यानान्तरस्यापि सत्त्वात्तद्विरोधः । न
च जीवव्यतिरिक्तेश्वरसाधनाविरोधित्वात्तस्य न तद्विरोध इति वाच्यम् । तथा सति तद्व्याख्यानस्यानुमन्तव्यत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ यत्पुन-
रित्यादिना । स्फुटमेवेत्यस्य प्रमाणविरुद्धं चेत्यनेनापि सम्बन्धः । दूषितमनुमतं चेत्यनयोपयोग्यं सम्बन्ध-
इति द्रष्टव्यम् ।

अनु०- स एष ब्रह्मशब्दार्थो नारायणपरोक्षितः ॥ स एष भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः ॥ भावनाच्चैव सुत्वाच्च सोऽयं
पुरुष इत्यपि ॥

सु०-ननु गुणोत्तममिति कथम् । दृढिरेचमिति भवितव्यम् । मैवम् । अभाङ्गोऽपि च शब्देनान्यत्रापि पररूपत्वात्पुनरास्त-
नात् । अथवा उच्यते रूपमेतत् । नन्वसौ तन्तुसन्ताने पठ्यते । अनेकार्थत्वाद्धातूनामित्यदोषः । कथं तर्होत्तमवाचीति गुणः ।

विष्णोः किं स्यात् । सर्ववेदार्थत्वमेव सिद्धम् ।

टि०—नन्वत्रावतेः क्तप्रत्यये छान्दसवादिडभावे च सति ज्वरत्वरेण्येन वकारस्य तदुपधाकारस्याचोऽठि सर्वणदीर्घे च सति वतस्य कित्वेऽप्योमास इत्यादाववतेर्मनोऽविसिक्सुर्षीत्यादिना कित्वेऽपि बाहुलकाद्गुणवदाते प्रोतामित्यादिबहुलमुपलभ्याद्बाहुलकाद्गुणसम्भवेनोतशब्दे निष्पन्ने तस्मिन्प्रातो गुणशब्दस्यावर्णान्ततया वृद्धिरेचीति वृद्धौ गुणौततामिति स्यान्न तु गुणोततामित्याशङ्कते ॥ नन्विदं । अब आ ऊढा अबोढेत्यादौ धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वमादगुणे पश्चादबशब्देन सम्बन्धे वृद्धिरेचीति प्राप्ताया वृद्धेराह्नाङोरेकादेशयोः कार्यमाङ्ग्रहणेन गृह्यत इति ओमाङोश्चेति पररूपस्य मध्येऽपवादस्यायेन (मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः) बाधकत्वेऽपि अब आ ऋरयादबश्यादित्यादौ प्राप्तसर्वणदीर्घत्वस्य परत्वेन पररूपस्य तद्बाधकत्वायोगेन कथमवश्यादिकमित्याशङ्किते ओमाङोश्चैत्रयत्रयचकारस्याधिकविधानार्थत्वाद्युक्तं दीर्घत्वबाधकत्वमिति समाधानेन चकारस्यान्यात्रापि प्रयोगानुसारेण पररूपस्य नृनापकत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन पररूपे युक्तं गुणोततामित्यभिप्रायेण समाधत्ते ॥ ओमाङोश्चेतीति । अस्मिन्पक्षे चशब्दार्थप्रतिपत्तिगौरवं हृदि निधाय लघुभूतं पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति । ऊयतेः क्तप्रत्यये लोपो व्योर्वलीति यलोपे क्तामिति रूपं द्रष्टव्यम् । अवतेः कित्यपि गुणे सति प्रयोगदर्शनेन बाहुलककल्पनेऽप्ययतेः किति गुणे सति प्रयोगादर्शनेन न बाहुलककल्पक इत्याशयेन शङ्कते ॥ कथं तर्हीति । अत एव तथैव समाधत्ते ॥ तत्रेति । तर्हि सकृत्प्रयुक्तस्यैतशब्दस्यानेकधातुजत्वमन्याभ्यं स्यादित्यतः प्रयोजनाभाव एव तत्सति प्रयोजने न दोष इत्याह ॥ वैचित्र्यं त्विति । व्याख्येयोऽङ्कारस्य धातुद्वयजत्वसूचनार्थं तद्वाख्येयाने प्रयोगवैचित्र्यमिति भावः । धातुद्वयजत्वसूचनस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानोतत्वाचीत्यत्राप्ययतिरूपत्वमङ्गकृत्याकारोपसर्गपूर्वकत्वाद्गुणोऽपि युक्त इत्यभिप्रेत्याह ॥ आकारेति । ननु वयत्यादि (वेष् सन्ताने वयति) धात्वन्तरनिष्पन्नोतशब्दामिप्रायेणानुभाष्यकारैः प्रयुक्ते गुणोततामित्यत्र शृद्धिशङ्कैव नोदेतीति कथमेतदिति चेत् । अवतिधातुवृत्ता-

व्याख्यानतयाऽवगतत्वात् । व्याख्यानव्याख्येययोश्चैकविषयता सुप्रसिद्धेति । एवकारो व्याहृतीनामविवायुसुखदेवताकत्वप्रसिद्ध्या तत्रातिपादकत्वभ्रमं निवारयति । अन्यादीनामधिदेवतात्वेनापि प्रसिद्धयुपपत्तेः अन्यथोक्तव्याख्यानव्याख्येयभावात्तुपपत्तिप्रसङ्गः । केन निमित्तेन व्याहृतीनां च स एवार्थ इत्यत आह ॥ भूम्न इति । भूमा पूर्णत्वं ततो भूः । भवतर्बहुत्वार्थस्य किपि रूपमेतत् । भावनाज्जगत उत्पादनाद्भुवः । भवतेरेवान्तर्णीतण्यर्थस्य कप्रत्यये रूपम् । सुत्वात्सुखत्वात्स्वः । स्यःशब्दो हि सुखवाची प्रसिद्धः चकारौ निमित्तान्तरसमुच्चये । यथोक्तम् । पूर्णो भूतिवरोऽनन्तसुखो यद्वाहृतीरिति इति । एतैरेव निमित्तैर्व्याहृतीनामर्थो न पुनर्लोकत्रयात्मकत्वेन । तस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । भूरिति वा अयं लोक इत्यादिश्रुतिरपि लोकत्रयान्तर्गतभगवद्विषयैवेत्येवशब्दार्थः । किमतो न हि व्याहृतय एव वेद इति चेत् । व्याहृत्यतया तावत्परमेश्वरस्य गायत्रीप्रतिपाद्यताऽवगम्यते । त्रिपदाया गायत्र्या व्याहृतित्रयव्याख्यानत्वस्यागमसिद्धत्वात् । ननु गायत्र्यां यो भर्गो नोऽस्माकं धियः प्रचोदयात्त्रेयैस्तस्य सवितुर्देवस्य तद्ग्रेण्यं रूपं धीमहि चिन्तयाम इति भर्गनामकः सविता प्रतिपाद्यो दृश्यते । तत्कथं भगवत्परत्वमित्यत आह ॥ स एव भर्गोऽशब्दार्थ इति । भरणगमनयोगादिति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । जगत्प्रसवहेतुत्वात्सवितेत्यपि द्रष्टव्यम् । न तु सूर्यः । तथात्वे गायत्र्या व्याहृत्यर्थत्वानुपपत्तेः । ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण इत्याद्यागमविरोधाच्चेत्येवार्थः । अस्तु गायत्र्यर्थो नारायणः किमेतावताऽपि । गायत्र्यर्थत्वात्पुरुषसूक्तार्थोऽपि स एवेति सिद्धयति । वर्गत्रयात्मकस्य तस्य त्रिपदा गायत्रीव्याख्यानत्वेन तद्भेदः पौरुषं सूक्तमित्याद्यागमसिद्धत्वात् । ननु पुरुषसूक्ते पुरुषस्य पशोर्हिरण्यगर्भस्य वा प्रतिपादनात्कथं नारायणः प्रतिपाद्यत इत्यत आह ॥ सोऽयमिति । पूर्णत्वादिनांति शेषः । तथा च श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पुरुषुरिशयो नैनेन किञ्चनानाबुतं नैनेन किञ्चनासंभूतमिति । अन्यथोक्तयुक्तिविरोधः । वक्ष्यते चैतत् । सिद्धे च पुरुषसूक्तार्थत्वे

पक्ष इति केषाञ्चिद्वाख्यानं तदवस्थास्थितपाठे परिहारादर्शनेन पाठान्तरं कल्पनीयमित्यनादरणीयमित्यास्तां तावत् । नन्वाध्वरस्य जिज्ञास्यत्वं प्रतिज्ञाय तदभावे शङ्किते जीवजडव्यतिरिक्तजिज्ञास्यब्रह्मसाधनं व्यधिकरणमित्याशङ्कते ॥ **अस्मिन्निति** । एवं सति वस्तुसिद्धिमङ्गीकृत्य तस्य परमेश्वरनामार्थत्वं नारतीति शङ्कितम् स्यात् । तच्चायुक्तमिति पदशब्दप्रयोगलब्धमाश्रयमाह ॥ **न हीति** । अस्मिन्पक्षे जीवजडातिरिक्तजिज्ञास्यसिद्धिमात्रेण प्रकृतसिद्धेर्नारायणपदेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानो जिज्ञास्यस्य जीवजडातिरिक्तत्वसाधकसमर्पणपरतयैव तद्वाध्यमवतारयति ॥ **अथेवेति** । अस्मिन्पक्षे नारायणशब्दस्यैव विशिष्योपादाने न किमपि कारणमतो नायं भाष्यकाराभिप्राय इत्यत आह ॥

एतदपीति । उपलक्षणे नियामकन्यासाभ्यमाह ॥ **तेषामपीत्यादि** । जीवजडव्यतिरिक्तजिज्ञास्यसाधकत्वेनोक्तयौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिरूपयुक्तेर्विपक्षे बाधकमुखेनोपपादनपुरःसरं तां युक्तिं पूर्वपक्षयुक्तायां साधकान्यथासिद्धावपि व्यापारयितुं किञ्चेत्यादिना तत्रैव दूषणान्तरं वक्तुं तेषां कथञ्चिज्जीवविषयवोपपत्तेरिति पूर्वपक्षयुक्तमनुवदति ॥ **न चालौकिकेति** । यद्वा नन्वेतावतोमादिपदानां योगमात्रोक्तावयवौक्तीकार्थे प्रमाणानुक्तेस्तत्कल्पनैव स्यात् । न च यौगिकशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिरेव प्रमाणत्वेनात्राभिमतमिति वाच्यम् । ओसादिशब्दानां ऋतुजिवविषयत्वेनोपपत्तौ तदन्यथाऽनुपपत्तेरेवाभावादिति शङ्कते ॥ **न चेति** । अभिमतं प्रमाणं तावदाह ॥ **यौगिकेति** । अन्यथोपपत्तिं प्रतिबन्धा विधटयति ॥ **अन्यथेति** । यत्र दुःखेनेत्यादिवाक्यबलादपि स्वर्गादिशब्देभ्योऽपूर्वार्थप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । यद्वा वाक्यमात्रादप्यपूर्वप्रत्ययो न स्यादर्थवादादिवत् ऋते पदार्थमात्रे तात्पर्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । प्रतिबन्धा विधटितामन्यथोपपत्तिं स्वरूपेण विधटयति ॥ **किञ्चेति** । कथञ्चिदेषां शब्दानां जीवादिविषयत्वमङ्गीकुर्वणेन सर्वत्रैषाममुख्यार्थत्वमेव न कुत्रापि मुख्यार्थत्वमुख्यार्थश्च जीवादिरिति वा जीवव्यतिरिक्तमुख्यार्थसद्भावेऽपि जिज्ञास्ये श्रुतब्रह्मादिशब्दानाममुख्यार्थजीवादिपरत्वमेवेति वा जीव एव मुख्यार्थस्तद्विषयत्वमेवैषां शब्दानामिति वाऽङ्गीकरणियम् । प्रकारान्तराभावात् । तत्राद्यं प्रतिक्षिपति ॥ **कवचिदिति** । द्वितीयं प्रतिक्षिपति ॥ **तथा चेति** ॥ ततश्चेति ।

इकारव्याख्यानस्य तद्वृत्तान्तशब्देनैव सम्भवेन धात्वन्तराभिप्रायो भाष्यकृतामिति तादृशशङ्कोदयोपपत्तेः । न चैवं निष्ठान्तरावतोः किञ्चिद्विनि-
मित्ताणामतिषेधे ओतत्ववाचीत्यत्राकारो न श्रूयतेति वाच्यम् । निष्ठायाः कित्वेऽप्युपक्षे बाहुलकादगुणेन बहुलमोतिविदर्शनीमित्येतद्वहलेन यजादिषु
पाठाश्रयणात्सम्प्रसारणेन वा ओकारश्रवणोपपत्तेः । न चोत्पक्षे ऊठनिमित्तद्वदेव प्राप्या वृद्धिरेचाति प्रश्नासङ्गतिः । (वृद्धिरेचि । आदेचि-
परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैधर्म्यम् । कृष्णौक्त्वम्यम्) । ऊठनिमित्तद्वदेः पररूपापवादकत्वेन तत्प-
रिहारसङ्गतिश्चेति वाच्यम् । ऊठपक्षेऽपि एत्येधयठस्त्वित्यत्र रूपग्रहणेनात्र च गुणेनोठो विकृतवाचिभिमिहद्वेष्टप्राप्त्युपपत्त्या उठनिमित्तद्वदेरेडि
पररूपापवादकत्वेऽपि पुरस्तादिति न्यायेनोमाडोश्चेति पररूपानपवादकतया प्रश्नपरिहारयोः सङ्गतत्वात् । (एत्येधयठसु । अवणदिजादोरे-
त्येधयठोऽरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टहिः । एजादोः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् ।
पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधते नोत्तानिति न्यायेनेयं वृद्धिरेडि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमाडोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिसराधुरेव ।
एत्येधयठस्त्वित्यत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधयठोर्विशेषणम् । नाप्यठः । असम्भवात् । न च मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र णौ ण्यन्तात्कतरेरि लुङि
परे च्लेः णिश्रीति य ङि णौ चङ्युपधाया ऋस्व इति ऋस्वे कृते नायमेधातिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । चङीति त्रेणाजादे-
र्द्वितीयस्येति धिशब्दस्य द्वित्वे चर्वे णेरानिटीति णिलोपे च सति प्रेदिधदिति रूपम् । चङ्परेणौ यदङ्गं तस्योपधाया ऋस्वः स्यादिति सूत्रार्थः ।
चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त अजादेर्द्वितीयस्येति च । माड्योगादडमावः । प्रष्टाह इत्यत्र वाह ऊठ । भस्य वाहः सम्प्रसा-
रणमठ् स्यात् । सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम्) । सम्प्रसारणपक्षे एतद्वेषाप्रसाराच्च । न च बाहुलकं कल्पकशून्यं नापि ग्रन्थकृदभिमतमिति वाच्यम् ।
मनः कित्वेऽप्योमास इत्यादौ गुणाश्रयणस्यैव तत्कल्पकत्वात् । ओतिरोतमवतोः कितिरित्यन्तरग्रन्थानुसन्धाने ग्रन्थकृतोऽप्येवमभिप्रायस्य सुज्ञानत्वाच्च ।
एवं चैतद्वेषपरिजिह्वीया भूवादिषु तन्तुस्तानार्थस्योत्तरौणादिकतचप्रत्ययान्तस्येतदशब्द इत्याश्रित्य शङ्कापरिहारो वयतिपक्षाश्रयणेन चाभिप्रा-

समाधिः । भ्रस्ज पाके । भ्रस्जोरोपधोरभन्यतरस्याम् । भ्रस्जोरोपधोपायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यात् । आर्धधातुके भित्वाद्व्यादचः परः ।
 स्थानषष्ठीनिर्देशात् रोपधयोर्निवृत्तिः । भर्गस्तेज इत्यौणादिके चतुर्थे पाद उक्तम्) । ननु भर्गव इति च क्वपि केप्रत्यये च रूपे तर्हि भूरिति
 भवलोके इति चान्यत्र भूरादीनामित्यत्र च कथं व्यवहार इति चेत् । उकाराकारान्तयो र्फान्तयोश्च पर्यायव्यव्यापनमेतादित्यदोषः । सुशब्दस्य
 शोभनार्थत्वासुखस्यैव मुख्यशोभनत्वाद्देकदेशग्रहणन्यायेन वा सुशब्दस्य सुखनामत्वमेवामिमेत्य वा सुखत्वादिति व्याख्यानाम् । भर्गुवः शब्दयो-
 र्गौगमाश्रित्य स्वःशब्दे तु रूढिमाश्रित्यैतद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह ॥ **स्वःशब्द इति** । समुच्चयावधारणयोरैकत्र विरुद्धावोदककारमनभिगतव्या-
 वर्तकतया व्याख्यातुं चकारसङ्ग्राहं ऋभाष्ययव्याख्यानं वक्तुमाह ॥ **चकाराविति** । स एव गायत्र्यर्थ इति वक्तव्ये स एव भर्गशब्दार्थ
 इत्युक्तमयुक्तमित्यतो नेदं व्याहृतीनां चेत्यादिरिव साक्षाद्गायत्र्यर्थव्यवप्रतिपादकमपि तु व्याहृत्यर्थत्वेन साधनीयतया बहिरेवाभिप्रेते गायत्र्यर्थत्वे
 प्राप्तानपपत्तिपरिहारकमित्यभिप्रेत्य तदभिप्रेतं वक्तुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **किमत इति** ॥ भर्गमिति । दुर्भमर्गणे गल्गताौ आभ्यामसुप्प्र-
 ल्ययो ङिच् । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । ऋभाष्ये भारतिज्ञानरूपत्वादिति व्याख्यानेऽप्यन्यथाशेषपूर्णं ऋभाष्यापेक्षया भकारान्तरेण व्याख्या-
 नस्य व्याहृतीनां चेत्यादौ प्रस्तुतत्वात्तत्प्रायपाटेनात एव सुपर्णत्वात्पमानामेयभाष्योक्तावपि स्वयं पूर्णत्वादित्यादिशब्दं प्रयुज्यानेकार्थप्रतिपादक-
 श्रुतिमेवोदाजहरोति द्रष्टव्यम् । अस्वित्यादेः पूर्ववत्सङ्गतिर्द्रष्टव्या । (पूर्ववत्सङ्गतिरिति) स एव पुरुषसूक्तार्थ इति वक्तव्ये सोऽयं पुरुष इत्य-
 पीत्युक्तमयुक्तमित्यतो नेदं व्याहृतीनां चेत्यादिरिव साक्षात्पुरुषसूक्तार्थव्यवप्रतिपादकमपि तु गायत्र्यर्थत्वेन साधनीयतया बहिरेवाभिप्रेते पुरुषसूक्ता-
 र्थत्वे प्राप्तानपपत्तिपरिहारकमित्यभिप्रेत्य तदभिप्रेतं वक्तुं शङ्कामुत्थापयति । अस्वित्यादिनेति पूर्ववद्भूमनिका द्रष्टव्येयर्थः ॥ पूर्णत्वादि-
नेति । पृथालनपूर्णयोरित्यतः पुरः कुषमिति कुषम्रत्ययः । (पृ उष इति स्थिते उदोष्ठयपूर्वस्य । अङ्गावयवौष्ठयपूर्वो यञ्त् तदङ्गाग्रस्य
 उत्स्यात् । रपरत्वं पुरुषः) । पुरिशप इति व्याख्याने तुपपदस्य सप्तम्या अलुक् । तस्य चेकारस्योकारो धातुशकारस्य षकारो निर्वचनत्वात् ।

अलौकिकार्थकारणनारैरवभयाच्छौतब्रह्मादिशब्दानां जीवादिविषयकतामङ्गीकुर्वताऽपि सर्वथाऽमुष्यार्थशब्दभावोनाप्रसिद्धमुख्यार्थेऽवश्यमङ्गीकार्योऽ-
लौकिकार्थकारणनारैरवभयापरिहरादेषां शब्दानां न विविषयवाङ्गीकारेण किं कृतं न किमपित्यर्थः । तृतीयं शङ्कते ॥ जीव एवेति । इदं
च समुदायैक्यवादिनः शङ्कत्यवधेयम् । तर्हि कथं कथञ्चिदित्युक्तिरित्यत आह ॥ तदनुपलब्धिस्त्विति ॥ यतोऽत्रेति । अशेषशक्ति-
युक्तैश्चेत्स्वातन्त्र्याद्वेषवान्कथमित्यनुव्याख्यानेनेत्यर्थः । ननु स एव भर्गशब्दार्थ इत्यारभ्य स एव सर्ववैदार्थ इत्यनेन सूत्रोपात्तस्य तदुपलक्षितस्य
वा पदस्याव्याख्यानानदभाष्यत्वमित्यतो वेदस्येश्वराविषयतोपपादनायापि सूत्रकृतोङ्कारे प्रयुक्ते सूत्रकृतमिदं तदुपपादनप्रकारं प्रतिपादयतस्तस्य
नाभाष्यत्वमित्याभिप्रेत्य सूत्रकृतो वेदस्येश्वराविषयतोपपादनमप्रयोजनं विषयस्य सन्दिग्धत्वोपपादनेनैव सिद्धेरित्यत ईश्वरस्य प्रमितत्वसिद्धिवैदस्य तत्र
प्रमाणसिद्धिश्च तत्प्रयोजनमित्याभिप्रेत्य प्रमितत्वसिद्ध्यादेरपि प्रयोजनं दर्शयन्प्रमितत्वोक्तिकमात्रेण पूर्वपक्ष्युक्तदोषानुद्धतिरित्याशङ्कां परिहरन्नेव
तदुभयोक्त्यनिरवयवपूर्वपक्ष्युक्तशङ्कां दर्शयति ॥ यदत्रेति ॥ तत्पक्ष इति । जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्येतद्वाग्याभिप्रायकथनावसरे एतेनैत-
दपि निरस्तमित्यादिनेत्यर्थः । अत्र स एव भर्गशब्दार्थ इत्यस्य पूर्वपाठितयाग्याकाङ्क्षाक्रमेण निवेशो युक्त इति पश्चान्निवेशः । नन्वत्राभिप्राय-
कथनावसरे ओङ्कारस्य न कोऽपि सम्बन्धः प्रतीयतेऽतो न तस्य तदुपपादकत्वमित्यतो व्याहृत्यर्थत्वे ओङ्कारार्थत्वस्य हेतुतया सम्बन्धमभिप्रे-
त्यातत्वाचयितुमप्रकारेण तस्येश्वरावाचकत्वे सिद्धेऽपि श्रुत्या स्पष्टं तददर्शयन् हेतुं साधयति ॥ ओङ्कार इति । व्याहृतीनां तिसृणां वर्णानां
यात्मकोङ्कारव्याख्यानत्वं च यथायोग्यं द्रष्टव्यम् । बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दनिष्पन्नमपि भ्रमशब्दस्य बहुः पूर्णतायामिति वचनानु-
सारोऽर्थमाह ॥ भ्रमेति ॥ बहुत्वार्थस्येति । भ्रमहाविति धातोरिति भावः । (बहोर्लोपो भू च बहोः । बहोः परयो रभेयसोर्लोपः स्याद्ब-
होश्च भूरादेशो भूमा । भूमा । भूमा । उगित्वान् । अत्रादेः परस्येति इमनिच इकारस्येयसुन ईकारस्य च लोपो बोध्यः । अञ्चञ्जियुजिभृजिभ्यः
कुश्च । एभ्योऽनुन्तर्गश्चान्तादेशः । अङ्काश्चिन्हाशरारयोः । अङ्कः अङ्कसी अङ्कांसि । एवमुत्तरत्रापि रूपाणि । अङ्गः पक्षी । योगः

बलेन न सर्वा वागोङ्कारव्याख्यानं साक्षात्किं नामोक्तप्रकारेण परम्परयैवेति ज्ञापयितुमित्थं व्याख्यानमित्यदोषः । ननु चेभ्वरे
 प्रमाणं पृष्ठवत् अकारब्रह्मशब्दावेव कस्मान्नोक्तौ किं वेदानुमानेन । न च पदस्याप्रमाणतेति वाच्यम् । यौगिकपदप्रामाण्यस्योक्त-
 त्वात् । मैवम् । मीमांसानुग्राहप्रमाणस्य पृष्ठत्वात् । न चोङ्कारादिमात्रं तथा विवक्षितम् । किं नाम समस्तो वेद एवेति । किमतो
 यत्रेवमीश्वरः सर्व वेदार्थ इति चेत् । विषयसम्बन्धसम्भावजिज्ञासायाः कर्तव्यता शास्त्रस्य चारम्भणीयत्वं सिद्धमित्याशयवात्सा-
 काङ्क्षस्य वाक्याभासस्याप्रतिपादकत्वादाकाङ्क्षिताध्याहारं सूचयन्सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ जिज्ञास्य इति । अयमित्युक्तविधया
 जीवजडाल्पकालप्रपञ्चादत्यन्तविविक्तत्वेन निश्चिततया विषयभूतः सर्ववेदार्थतया शक्यप्रतिपादनश्चेत्यर्थः । ननु वेदानामीश्वरप्रति-
 पत्तिजनकत्वाद्भवतु तद्विषयत्वम् । शास्त्रं तु तेषामीश्वरप्रतिपादनानुसरणोपायन्यायविषयं कथमीश्वरपरमुच्यते । मैवम् । वेदानामी-
 श्वरमवबोधयतामितिकर्तव्यता हि मीमांसा । तेनोपकारकत्वाद्भवति तद्विषया तद्वारा शास्त्रमपि । न हि बीजस्याङ्कुरं जनयतः सह-
 कारिणो जलादेरङ्कुरो न कार्यम् । ननु मीमांसाऽपि सम्भावनादिविषया कथमीश्वरविषया भवति । मैवम् । द्विविधं खलु
 कर्म कारकं भवति । किञ्चिदव्यवधानेन व्यापारजन्यतिशययोगि । यथोद्यमननिपतनव्यापारजन्योर्ध्वोदोदशसंयोगविभागाति-
 शयविशिष्टः कुठारः कर्तव्यापारस्याव्यवधानेन कर्म भवति । किञ्चिदुद्देश्यफलसम्बन्धितया करणव्यापारव्यवधानेन । यथा द्वैधी-
 भाववानृक्षः । तत्र कर्तव्यापारस्य करणव्यापारव्यवधानेन वृक्षकर्मतेव मीमांसाव्यापारस्यापि प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेणेश्वरवबोध
 एवोद्देश्य इति भवति तत्कर्मता । स्यादेतदेवम् । यदि वेदेतिकर्तव्यताविचारः स्यात् । न चैवम् । विनाऽपि विचारेण शब्दो-
 पलब्धिसमग्रहणतत्सरणसहकृताच्छब्दादेवार्थावगमदर्शनात् । न च मन्तव्यं शक्तितात्पर्याज्ञानविपर्ययदोषाच्छब्दः संशयविपर्यया-
 बुत्पादयति । तत्र दोषापनयनेन संशयादिव्युदासाय शक्तितात्पर्यविचारोऽङ्गं भवतीति । यतस्तत्रापि शब्दो विना विचारेण

अधिकारणे शेतरेत्येवमपि दृश्यत इति डः ॥ उक्तयुक्तीति । व्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिप्रसङ्गरूपोक्तयुक्तीत्यर्थः । ननु पुरुषशब्दस्य पशु-
विषयत्वे पशोर्देहयोगवशाद्भूतत्वादेषूपपत्त्या पुरुष एवेदमित्युक्तसर्वान्निष्कत्वस्याबाधकत्वेऽपि भगवत्यक्षे तस्य बाधकत्वात्तद्देह इत्यागमस्यान्याध्या-
ख्येतया नोक्तयुक्तिविरोध इत्यत आह ॥ बध्यते चैतदिति । मुक्तमुक्तपेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिरित्याद्यनुव्याख्यान इति शेषः । स एव
सर्वेदार्थ इत्यस्य पूर्ववन्न बाधकपरिहारात्मकत्वं किन्तु साक्षाद्विवाक्षितार्थप्रतिपादकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य तदुपपादयति ॥ सिद्धे चेति । कार्यो-
दीत्यादिशब्देनाखण्डब्रह्मपरिग्रहः । नन्वेवं प्रयत्नं कुर्वतः सूत्रकारस्य सर्वेदार्थत्वे श्रुतिसिद्धताऽभिमतता न वा । आद्ये लघूपायेन सिद्धयर्थे
प्रयत्नगौरवमाश्रयतः सूत्रकारस्यानौचित्यं । (गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ध्वञ् । चाद्भावे । जडस्य कर्मभावो वा जाड्यम् । मौढ्यं
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ध्वञ् । हलस्ताद्धितस्येति यलोपः । औचित्यं । याथाकामी । व्यञ्जः षोऽर्षिर्थाः । उचितस्य कर्म भावो वा
औचित्यं न औचित्यं अनौचित्यं) । द्वितीये च इत्याहोपनिषत्परेति ऋभाष्यं घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्चेत्याद्यनुव्याख्यानं चायत्तं स्यादित्यत आह ॥
सर्वे इति । श्रुतिबोधितार्थनिर्णायकन्यायसूचकग्रन्थकर्तुः सूत्रकारस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् ।

अनु०—स एव सर्वेदार्थो जिज्ञास्योऽयं विधीयते ॥

सु०—वेदाः पुरुषसूक्तगा इत्यागमेन सर्वेवेदानां पुरुषसूक्तार्थतयाऽवगतत्वादित्याह ॥ स एवेति । एवशब्दः कार्यादि-
व्यावृत्त्यर्थः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुतिसिद्धमपि भगवतः सर्वेदार्थत्वं न्यायेनोपपादयितुमयं प्रयत्नः सूत्रकारस्य ।
स्यादेतत् । ईश्वरः सर्वेदार्थस्तद्वाख्येयोऽङ्कारार्थत्वाद् । यो यद्वाख्येयार्थः स तदर्थो यथा सम्प्रतिपन्न इति वा सर्वो वेद ईश्वर-
परस्तत्परोऽङ्कारव्याख्यानत्वादिति वा साक्षादेवानुमानं किं न व्याख्यायते । तद्यथा सर्वाणि पर्णानि शङ्खुना सन्तृणान्येवमा-
ङ्कारेणैव सर्वा वाक् सन्तृणेत्यादिश्रुत्या हेत्वर्थसमर्थनं भविष्यति किमेनेन परम्परव्याख्याननेन । सत्यम् । तथाऽपि वाक्यानन्तर

विनाऽध्यविधानेन लुभात् । न हि लक्षणादिजिज्ञासामन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासाऽस्ति । अन्यथाऽनेन विषयत्वेन शास्त्रभेदप्रसङ्गः । निर्विषयताशङ्कापनोदार्थं प्रयुक्तं पदमिदं कर्माभिधायक्येव युक्तम् । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुत्यर्थानुगतं चैवं सति सूत्रं स्यात् । ननु च प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति कर्मणि षष्ठ्याः समासः प्रतिषिध्यत इति चेन्न । कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवात् । अथवा ब्रह्मणाः कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कां निवर्तयितुं जिज्ञास्य इति कर्मप्राधान्यं सूचितम् । ज्ञानविधौ हि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं स्यात् । तज्ज्ञानोद्देशेन जिज्ञासाविधाने कुतोऽप्राधान्यम् । विधीयत इत्यनेन कर्तव्येति पदाध्याहारं सूचयति । ननु भवतीति स्वतः सिद्धम् । भैवम् । तथा सत्यनुवादत्वप्रसङ्गात् । अत्रैके चोदयन्ति । सिद्धेव ननु ब्रह्मजिज्ञासा । अथातो धर्मजिज्ञासोति सकलवेदार्थविचारस्योदितत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य चोदनालक्षणत्वेन धर्मस्वरूपत्वादभ्यधिकशङ्काभावादिति । तत्र केचिदभ्यधिकाशङ्कां दर्शयन्तो ब्रह्मजिज्ञासां पृथगारभन्ते । अपरे तु कार्यनिष्ठ एव वेदभागो विचार्यत्वेन तत्र प्रक्रान्तो विचारितश्च । न वस्तुतत्त्वनिष्ठ इत्यतो वस्तुतत्त्वनिष्ठं वेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यत इत्याहुः । सेयं गतार्थताशङ्का तत्समाधानं च नोपपद्यते । सर्ववेदानामीश्वरैकनिष्ठत्वेन सर्ववेदार्थस्यात्रैव जिज्ञास्यत्वात् । धर्मजिज्ञासाशास्त्रं तु वेदकदेशमुख्यार्थधर्मविचाराय प्रवृत्तमित्याशयेन वा स एव भोगशब्दार्थ इत्याहुक्तम् । तत्र सर्ववेदार्थ इत्यनेन गतार्थताशङ्कानिरासः स एव न तु कार्यशेषतयेत्याद्यं समाधानं सवेति द्वितीयं च निरस्तम् । तदुपपादनाय पूर्ववाक्यम् । जिज्ञास्य इति साध्यनिर्देशः । वक्ष्यति चैतद्विस्तरेण कार्यता चेत्यादिना ।

टि०—एवं सूत्रकारियामनौचित्यं परिहर्तुं द्विकारार्थत्वेन साक्षात्सर्ववेदार्थत्वानुमानसम्भवेऽपि परम्पराश्रयणेन प्रयत्नगौरवरूपभाष्यकारिया-नौचित्यं परिहर्तुं शङ्कते ॥ स्यादेवेतादिति । एवं सर्ववेदानुमानमङ्गीकुर्वतोद्भाववितामनौचित्यं परिहृत्य तदनङ्गीकुर्वताऽभिप्रायमजाने-नोद्भावितां तां परिहर्तुं शङ्कते ॥ ननु चेति । अयमितिदमा पूर्वप्रकृतं परामृश्य जिज्ञास्य इति तस्य जिज्ञासाविषयत्वोक्त्या लब्धमाशयं

तत्त्वज्ञानस्येष्टे । किं नाम प्रतिबन्धमात्रं विचारेणापनीयते । न हीतिकर्तव्यतैवम् । तत्कथं वेदेतिकर्तव्यता जिज्ञासा । कथन्तरां च विचारविषया । कथन्तर्मां च शास्त्रस्य तद्विषयतेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवम् । तथाऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यामेव निर्णय इति प्रतिबन्धकनिरासहेतोरपि विचारस्योपचारेण निर्णयहेतुत्वादुपपन्नमीश्वरविषयत्वम् । एतेनैतदपि निरस्तम् । ईश्वरस्य वेदप्रमाणकत्वे तत् एव निश्चितत्वात्किं मीमांसयेति । युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबन्धस्योक्तत्वात् । तथा हि । वेदप्रमाण्यमेवानङ्गीकुर्वाणाः केचिदीश्वर एव नास्तीति प्रतिपन्नाः । अपरे तु तदङ्गीकृत्यापि तद्वाचिनां पदानां जीवादिष्वप्यतां व्याकुर्वन्तस्तदभावमास्थिताः । अन्ये तु पुनरस्तीश्वरः किन्तु परमार्थतो निर्गुण एवेति सङ्गिरन्ते । एके तु सगुणोऽपि न जगतः कारणमपि तूदासीन एवेत्यातिष्ठन्ते । केचित्कारणत्वेऽयुपादानमित्यभ्युपयन्ति । निमित्तमात्रत्वेऽपि कतिपयगुणं गुणेभ्यो भिन्नभन्त्ये मन्यन्ते । इतरे तु भिन्नाभिन्नगुणगतवन्तः । केचिद्विश्वहवन्तमित्येवमाद्यास्वनेकासु विप्रतिपत्तिषु सतीषु तत्त्वज्ञानकरणादपि वेदात्तदुत्पत्तौ तदपनोदनद्वारेण वेदतिकर्तव्यतारूपा जिज्ञासा कर्तव्येति । तत्र तावद्ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति षष्ठीसमासो न पुनर्थमाय जिज्ञासेतिवचचतुर्थीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति व्यतिक्रान्ता प्रकृतिविकारभाव एव चतुर्थीसमासस्य नियमितत्वात् । तथैवोदाहरणं युप्राप्तं दारु युपदाविति । प्रकृतिविकारभावरहितेषु चाश्वघासादिष्वश्वघासादयः षष्ठीसमासा भवन्तीति प्रतिविहितम् । न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । षष्ठीसमासेऽपि केचिच्छेषे षष्ठीति प्रतिपन्नाः । केचित्कर्मणीति । तत्र कर्मणि षष्ठीपिश्रहाय जिज्ञास्य इत्युक्तम् । कृत्यानां कर्मणि स्मरणात् । अन्यथा जिज्ञासास्येत्यवश्यम् । जिज्ञासा खलु कर्मोपेक्षा विना कर्मणा न ज्ञातुं शक्या न तु सम्बन्धिनं विनैति कर्मणः प्राधान्यात्तदेव वक्तव्यम् । सम्बन्धिसामान्योक्तार्थात्कर्मोपि लभ्यत इति चेन्न । साक्षात्कृतपरित्यागेनार्थलभ्यस्वीकारस्य वैयर्थ्यम् । एवं सति लक्षणादिजिज्ञासाऽपि प्रतिज्ञाता स्यादिति चेन्न । तस्या

कथमेव विधीयत इत्यंशस्याध्याहारसूचकत्वमध्याहारनियामककथनपूर्वकं कथमेवोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ किमत इति । उक्तश्रयलाभ-
प्रकारं दर्शयितुमप्यित्यस्यार्थमाह ॥ अयमिति । अत्र जिज्ञासाया विषयसम्बन्धसिद्धौ शास्त्रस्यापि तत्सम्बन्धसिद्धिरित्याशयेन जिज्ञास्योऽ-
यमिति ब्रुवता भाष्यकारेण शास्त्रस्य न स्वातन्त्र्येण ब्रह्मरूपविषयसम्बन्धोऽपि तु जिज्ञासाद्वारैवेत्यर्थसूचनात्तन्निवर्त्या शङ्कां दर्शयति ॥
नन्विति । नन्वेनेन सूत्रेणैव शास्त्रस्यापि ब्रह्मविषयकत्वमेवोक्तमित्यतोऽप्रतिभासान्तदुक्तमप्युक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रं हि विदति । तुशब्दो
विचारशास्त्ररूपविशेषात्तकः कारणैतिकर्तव्यतयोरैकप्रयोजनकत्वनियमादर्थकर्मरूपप्रयोजनद्वयानां संस्कारकर्मरूपप्रोक्षणाद्वह्मनां च षड्या-
गजन्यप्रयथानापूर्वजन्यपरमापूर्वद्वारेण स्वर्गसिद्धिरूपैकप्रयोजनत्ववच्छब्दशक्तित्वात्पर्यविचारस्य संस्कारकर्मवच्छब्दप्रमाणस्वरूपोपकारितयाऽर्थस्वरूप-
ब्रह्मविचारस्य च प्रयोजनदिवद्ब्रह्मावगमफलोपकारितया कारणभूतत्वेदार्थैकप्रयोजनकत्वादवगम्यमानब्रह्मविषयकत्वमुभयविचारस्य युज्यत
इति तद्वारा शास्त्रस्यापि तद्विषयवोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ मैवमिति । उपकार्योपकारकार्योरैकप्रयोजनकत्वं लोकासिद्धं
चेत्याह ॥ न हीति । अत्र जिज्ञास्योऽयमिति जिज्ञासाया ब्रह्मरूपविषयसम्बन्धोक्त्या सूचितं तत्रत्यानुपपत्तिपरिहारं वक्तुं जिज्ञासाया ब्रह्म-
विषयकत्वेऽनुपपत्तिं शङ्कते ॥ नन्विति । प्रमाणप्रमेयसम्भावनाबद्धिहेतुतया तद्विषयकोभयविचारस्य ब्रह्मावगमजनकतया तद्विषयकत्वेऽ-
न्यविषयकव्यापारस्याप्यन्यविषयकतापत्तिरित्याशयः । दृष्टत्वात्तेदमनिष्टपादनमिह्याशयेन समाधत्ते ॥ द्विविधं हीति ॥ कर्तृव्यापार-
स्येति । उद्यमनपितनलक्षणस्येत्यर्थः ॥ मीमांसाव्यापारस्येति । मीमांसारूपव्यापारस्येत्यर्थः । प्रमाणादीत्यादिपदेन प्रमेयग्रहणम् ।
नवागमान्वयव्यतिरेकयोरितिकर्तव्यताप्रमाणतया प्रयाजादीनामागमात् षड्यागाङ्गत्वेऽपि मृज्जलादीनां कर्तृव्यापारस्य चान्वयव्यतिरेका-
भ्यामङ्कुरद्वैधीभावङ्गत्वेऽपि विचारस्य ब्रह्मावगमाङ्गत्वे आगमाभावादन्वयव्यतिरेकयोश्च व्यतिरेक्यभिचारेणोपसम्भवेन प्रमाणाभावाङ्गत्वा-
सम्भव इति शङ्कते ॥ स्यादेतदेवमिति । पूर्वोक्तमपकारकत्वं विवृण्वन्नेव व्यतिरेक्यभिचारपरिहारं शङ्कते ॥ न भवेति । एवं विचार-

स्याङ्गत्वं वदतः किं दोषसहितशब्दस्यान्यथान्यथान्नजनकत्वं विचारस्य च दोषनिरासनं प्रतिजनकत्वमभिमतमु त सम्यग्ज्ञानजनकत्वं शब्दस्वभावो
दोषाच्चान्यथाज्ञाने समुत्पन्ने विचारेण च निवृत्ते शब्दादेव निर्णय इत्याभिमतम् । नाबः । शब्दस्य विचारसापेक्षस्य प्रमितिहेतुत्वे प्रागाग्र्यस्य
स्वतत्त्वभङ्ग इत्यारयेनाह ॥ यतस्तत्रार्पिति । तर्हि द्वितीयोऽङ्गीकार्यः किमित्याशङ्कते ॥ किं नमेति । अङ्गीकारेण समाधत्ते ॥
प्रतिबन्धेति । ननु तावदैव विचारस्याङ्गत्वसिद्धिरित्यतोऽवगमप्रतिबन्धकानिवर्तकस्य नावगमहेतोरवगम्यमानविषयवता
स्यात् । लोके प्रतिबन्धकानिवर्तकस्य हेतुवादर्शनादित्याह ॥ न हीति । प्रतिबन्धकनिरासेतोर्निर्णयहेतुत्वाभावेऽपि निर्णयप्रयोजकत्वान्निर्णय-
प्रयोजकत्वरूपस्यैव निर्णयोपकारकत्वस्य प्रकृते विवक्षितत्वात्तावदैव निर्णयविषयत्वं युक्तमित्याशयेन समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यते** इति । अत्र
निर्णयप्रतिबन्धकनिरासेहेतुरूपं निर्णयप्रयोजकत्वमेव तद्धेतुत्वमभिप्रेत्य जिज्ञासाया ब्रह्माविषयकत्वं वदता जिज्ञासोऽयमिति वाक्येन वेदेन
स्वार्थनिर्णये प्रतिबन्धस्य जिज्ञासया तन्निवृत्तेश्च सूचनात्मित्वपक्षोक्तदोषः परिहृतो भवतीत्यभिप्रेत्य तत्पक्षदोषश्च परिहरिष्यत इयुक्तं वक्तुमाह
॥ एतेनेति । युक्तिवाक्यानीवाभासन्त इत्याभासपदमुभयेन सम्बध्यते । एतासु विप्रतिपत्तिष्वतिविरोधित्वक्रमेण निर्देशोऽयम् । वेदप्रामाण्यमे-
वेत्यनेन प्रमाणाभावरूपयुक्त्यभाससूचनपूर्वं न विलक्षणत्वादधिकरणव्यवस्थस्य परे त्वित्यनेन वेदस्येष्टरे प्रमाणत्वाभावेन प्रमाणाभावरूपतत्सूचन-
पूर्वमोडकारादिव्यावर्थ्यान्य इत्यनेन केवलौ निर्गुणश्चेति वाक्याभासबलात्परमेश्वरगुणेषु वेदस्य तत्त्वावेदकप्रमाणत्वाभावसूचनपूर्वकमोडकारादि-
समन्वयाव्यायव्यवस्थैक इत्यनेन वेदस्य सगुणत्वे तत्त्वावेदकप्रमाणत्वेऽपि कूटस्थत्वबोधकाक्याभासबलज्जगत्कारणत्वे प्रमाणत्वाभावसूचन-
पूर्वमन्यत्राभावाच्चेत्याद्याधिकरणव्यावर्थस्य कोचिदित्यनेन वेदस्य जगत्कारणत्वे तादृशप्रमाणत्वेऽपि येनाश्रुतं बहु स्यामित्यादिवाक्याभास-
बलान्निमित्तमात्रत्वे प्रमाणत्वाभाव इत्यधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिसूत्रव्यावर्थस्य निमित्तमात्रत्वेऽपीत्यनेन वेदस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणत्वेऽपि
गुणकतिपयत्वादियुक्त्यभासाश्रयणेनानन्तरणत्वे गुणभेदे च प्रमाणत्वाभाव इत्युभयव्यपदेशादित्याद्याधिकरणव्यावर्थस्येते त्वित्यादिना न

15
16

स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजाया यथागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम्) । एवं चाश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्तीति वाचस्पतिग्रन्थ-
 स्यावतरणं कात्यायनेनैव समासान्तरमुपसङ्ख्यातमित्याहेति कल्पतरुद्वतं तदज्ञानमूलकमिति द्रष्टव्यम् । एवं च भाष्यकृन्मतमनाश्रित्य यथास्थित-
 पाणिनिमतमेव वाऽश्वघासादिष्वस्यापि निवेशमभ्युपेत्याश्वघासादिषु चतुर्थीसमासोपसङ्ख्यानपरवार्तिककृन्मतं वाऽश्रित्य प्राचितन्त्रे चतुर्थी-
 समासप्रदर्शनम् । भाष्यकृदुक्तरीत्या तन्मतयोरस्वारस्याद्भाष्यकृन्मतमेवाश्रित्य न पुनर्धर्माय जिज्ञासेतिवच्चतुर्थीसमास इति स्वयं तन्निषेधः कृतः ।
 भाष्यकृदुक्तिभयादेव भट्टवार्तिके धर्माय जिज्ञासेत्यर्थप्रदर्शनं भाष्ये षष्ठीसमास एव युक्त इत्युक्तमिति ध्येयम् । एवं षष्ठीसमासं सिद्धवक्तव्य-
 विवक्षितमर्थमाह ॥ **षष्ठीति ॥ कृत्यानामिति** । तयोरेव कृत्यक्तखलर्या इति स्मरणादित्यर्थः । ननु शेषष्ठीपरिग्रहस्यापि सम्भवे कर्मषष्ठ्या
 एव परिग्रहे न बीजमित्यतो जिज्ञासाया ज्ञानं विना ज्ञानस्य च सर्मकतया कर्म विना प्रतिपत्तुमशक्यतया प्रतिपत्त्यनुबन्धित्वात्कर्मणो
 जिज्ञासायास्तदपेक्षावदतादृशसम्बन्धिमात्रापेक्षाभावेन कर्मणः प्राधान्यात्कर्मषष्ठीपरिग्रहो युक्त इत्याशयेनाह ॥ **जिज्ञासेति** । ननु शेषषष्ठी-
 परिग्रहेऽपि तस्याः सम्बन्धिसामान्यार्थकत्वेऽपि सामान्यस्य व्यवहारानुपयोगितयाऽन्यतमविशेषविषयकत्वेऽवस्थाश्रयणियं प्रकरणोपपदरूप-
 विशेषात्तरज्ञापकाभावे जिज्ञासारूपक्रियोपादानेन क्रियाकारकत्वसम्बन्धाश्रयणे च सर्मकक्रियायाः कर्मभ्यार्हितमिति कर्मतया ब्रह्म लभ्यत इति
 कर्मषष्ठीपरिग्रहो व्यर्थ इत्याशङ्कते ॥ **सम्बन्धीति** । अपिशब्दस्योक्तावपीति सम्बन्धः । अत्र सम्बन्धिसामान्योक्तावित्यनेनैवं ध्वनितम् ।
 षष्ठीशेष इत्यत्र न कर्मादिभ्योऽन्यः स्वस्वाम्यादिः शेषो विवक्षितो येन षष्ठ्या कर्मालाभः । तस्य यदेवं शेषो न कल्प्यते न हि कर्मादिभ्योऽ-
 न्येऽर्था इत्यादिना भाष्ये निराकरणादपि तु कर्मादिनामविवक्षा शेष इत्युक्तरीत्या सम्बन्धसामान्यमतो नानुपपत्तिरिति । उभयत्र षष्ठ्यविधाना-
 विशेषे कर्मषष्ठीसमासपक्षाश्रयणेन स्वाभिमतकर्मरूपार्थस्य साक्षात्प्रतीतिसम्भवेऽप्यर्थान्तरमुपादाय तन्मुखेन स्वाभिप्रेतार्थं प्रतिपद्यमानस्य दृशा

तद्वावस्यैव पुनः केचिदित्यनेनारूपवदित्याद्याधिकरणव्यावर्त्यस्य विप्रतिपत्तिविशेषस्य कथनमिति द्रष्टव्यम् । एवं ब्रह्मणो जिज्ञासाविषयत्वानु-
पपत्तिपरिहारसूचकत्वेन जिज्ञासोऽयमिति भाष्यं व्याख्याय जिज्ञास्य इति कर्मप्रत्ययान्तनिर्देशस्य सूत्रे कर्मणि षष्ठीपरिग्रहसूचकत्वं वक्तुं धर्म-
जिज्ञासेत्यादिबद्धब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र चतुर्थसमासाश्रयणे षष्ठीपरिग्रहयोगात् षष्ठिसमासं तावदुपपादयति ॥ तद्वेति । वक्ष्यमाणषष्ठीविशेष-
प्रतिपादनापेक्षतावच्छब्दः ॥ **चतुर्थसमास इति** । वृत्तिकारान्तरोक्त इति शेषः । चतुर्थसमासाभावे हेतुमाह ॥ तादर्थ्येति । चतुर्थो
तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति वार्तिकलब्धार्थकथनेनेति द्रष्टव्यम् । उपलक्षणं चेत्तत् । भाष्योक्तज्ञापकबलतोऽपि तात्सद्विरियपि
द्रष्टव्यम् । प्रकृतिविकृतिभाव एव तादर्थ्यचतुर्थसमासाश्रयणेऽश्वघासादिषु तादर्थ्यसमासो न स्यादित्यतो वार्तिककृता विकृतिः प्रकृत्येति
चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानमित्यश्वघासादीनामुपसङ्ख्यान उक्तेऽपि तदर्थमात्रेण समासस्य सूत्रकाराभिमतत्वे भूतबलिरित्यादावपि तदर्थेयत्नैव
समासासिद्धबलिरित्यप्रहणं पृथक् न कर्तव्यं स्यादिति तत्कारणरूपाचार्यप्रवृत्तिरूपज्ञापकाश्रयणेन प्रकारान्तरेणैव वार्तिकप्रयोजनसिद्धया विकृतिः
प्रकृत्येति वार्तिकं प्रत्याचक्षणेन भाष्यकारेणाश्वघासादयः षष्ठिसमासा भविष्यन्तीति समासान्तरविधानाद्यानुपपत्तिरित्याह ॥ प्रकृतीति ।
भाष्यकृतेति शेषः । (चतुर्थो तदर्थेय्यत्र वार्तिकम् । चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत्तर्ह सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादी-
नामुपसङ्ख्यानमिति । अस्यार्थः । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासप्रसङ्गः । रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि समासः
प्रसज्येत विशेषज्ञापकाभावात् । यदि विकृतिवार्त्ता चतुर्थ्यन्तशब्दः प्रकृतिवार्त्ता चिना समस्य इति विशिष्यते तदा सर्वप्रसङ्गः परिहृतो भवति ।
किन्त्वश्वघासोऽश्वघास इति समासो न प्राप्नोति । प्रकृतिविकाराभावात् । अतस्तत्सङ्ग्रहायमुपसङ्ख्यानं यनान्तरं कर्तव्यमिति । तथा
चेत्तद्वार्त्तिकानुसारेण शबरेण धर्माय जिज्ञासेत्येव विग्रहः प्रदर्शितः । चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखार्क्षितैः । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वार्त्तिनाऽर्थादिभिश्च
चतुर्थ्यन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषः । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षितप्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दाद यूपदाह । नेह रन्धनाय

नुवृत्तावपि कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र शेषग्रहणाननुवृत्त्या कारकषष्ठ्या लक्षणान्तरप्राप्ताया एवमेव विधानादेतत्प्रतिषेधाप्रसक्तं काऽप्यनुपपत्तिरिति
 द्रष्टव्यम् । नन्वत्राप्यनुपपत्यन्तरमस्त्येव । तथा हि । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्या अनभिहितार्थकारयिहितलादनभिहितार्थकारनिहितद्वितीयप-
 वादकलाच्चाकर्मकभ्योऽनभिहितकर्तृमात्रे सकर्मकभ्यश्च कर्तृकर्मणोर्यदनभिहितं तत्र प्रवृत्तेः सकर्मकभ्यो भवे इत्युभयोरनभिहितनयोभयत्रापि
 षष्ठीप्रसक्तौ कर्तारि तृतीयैव न षष्ठीयुयत्र प्रसक्तषष्ठीनियमार्थं प्रवृत्तेनोभयप्राप्तौ कर्मणीलभेनानन्तरस्य निषेधो भवति प्रतिषेधो वेति
 कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्या एवोभयप्राप्तिविषये कर्मण्येव षष्ठीति नियमनात् । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र च निर्देशेऽपि शुभशुभ्यक्तुर्गम्यमानत्वादु-
 भयप्राप्तौ कर्मणीत्यत्र चोभयस्मिन्निति वक्तव्ये प्राप्तिग्रहणेन कर्तृकर्मणोरभयगोऽपि गम्यमानत्वेनापि प्रसक्तिमात्रस्य सूचितत्वादेन्तर्था गेनादर्शन-
 मित्यत्र कर्मतयाऽऽत्मन इत्यस्य गम्यमानत्वादुभयप्राप्तिवत्प्रकृतेऽप्यभयप्राप्तेः सम्भवेनेतत्सूत्रप्रापितषष्ठ्याः समासस्य कर्मणि चेति प्रतिषेधात्म-
 मासानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति । चेन्न । अकारास्योः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वार्तिकेनोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमलब्धवर्तपृष्टिप्रतिषेधस्य निराकरणे-
 नाकाराप्रयोगे उभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तिश्चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्येत्यादाविव ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रापि जिज्ञासाशब्दस्य अभवत्यादित्यप्रत्ययान्तत्वे-
 नोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तौ ब्रह्मणः कर्मत्वस्य च विवक्षितत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठीसमासस्य निरववादत्वात् । न च कर्मणि चेत्येव
 कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तषष्ठ्या अपि समासापवाद इति वाच्यम् । कर्मणि चेत्यत्र किञ्चिद्व्यवहृष्टग्रहणेऽपि स्पष्टेत्यादावप्यनेनैव षष्ठीसमासप्रतिषेध-
 सिद्धेयैकमते तृजकाभ्यां कर्तारित्यस्य जयादित्यमते कर्तारि चेत्यस्य वैयर्थ्यार्पण्या निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थक्यशब्देन कर्मणीत्युच्चार्य या
 षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थलाभात्कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्ताविति षष्ठीसमासानिषेधाभिद्धावपि कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तसमासानिषेधा-
 सिद्धेः । एवं च शेषग्रहणानुवृत्तिलब्धनियमप्रयुक्तस्य वा कर्मणि चेत्येतत्प्रयुक्तस्य वा समासानिषेधस्याप्रसक्तैर्धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्य-
 शुश्रूषेत्यादिवद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यपि समासो युक्त एवेति दिक् । [षष्ठिशेषे । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वाभिप्रायादिः शेषस्तत्र षष्ठी राज्ञः

प्रयसः स्यादित्याह ॥ साक्षादिति । ननु न कर्ममात्राभाय शेषषष्ठीपरिग्रहो येनोक्तरीत्या वैयर्थ्यं किन्तु येन जिज्ञासितेन विना न ब्रह्म जिज्ञासितं भवति तस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञानाय सः । कर्मापि तदन्तर्भावित्वेवातो नानुपपत्तिः शेषषष्ठीपरिश्रवणक्षेप इत्याशङ्कते ॥ एवं सतीति । अत्र ब्रह्मकर्मकाजिज्ञासायास्तद्वृक्षप्रमाणदिजिज्ञासाव्यतिरिक्ताया अभावतत्तज्ज्ञानसाधनफलादिजिज्ञासायास्तद्व्यतिरिक्त्वोऽपि ज्ञानेनासुमिष्टतमत्वेन प्रधानभूते ब्रह्मणि जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते धैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्मजिज्ञासा न सम्पद्यते तजिज्ञासाया अर्थक्षिप्ततया लाभेनाभिधानानावश्यकतया वैयर्थ्यभवेत्याशयेनाह ॥ तस्या इति । अत एव न हित्युत्तरग्रन्थो लक्षणप्रमाणजिज्ञासा मन्तरेण तजिज्ञासैव नास्ति तज्ज्ञानसाधनफलादिजिज्ञासामन्तरेण ब्रह्मजिज्ञासा न सम्पूर्णा भवतीत्युभयथा व्याख्येयः ॥ अन्यथेति । लक्षणादिजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासापूर्व्यत्वमनङ्गक्रिय स्वातन्त्र्याभ्युपगम इत्यर्थः ॥ निर्विषयतेति । अनेन स्वमतावष्टम्भेन कर्मषष्ठोपरिगृहे हेतुविशेषमभिदधता परमते ब्रह्मणो ज्ञानकर्मत्वात्सम्बन्धमषष्ठीपरिग्रहोऽनुपपन्न इति सूचितम् । अत एव भामतीविवरणयोर्जिज्ञासापदेनैव विषयसूचनमभ्युपेतमिति द्रष्टव्यम् । नन्वस्याः शेषषष्ठीत्वमनभ्युपगम्य कर्मषष्ठीत्वाभ्युपगमे कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्या अपि भूतिपदविधानात् स्वात्समाप्तानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ नन्विति । षष्ठीशेष इत्येतदतिरिक्ता भूतिपदविधानेत्यर्थः । (प्रतिपदविधाना षष्ठी न सगरयत् इति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानं) । कृतीति कृच्छ्रदोषादानेन विहितस्वरूपषष्ठ्याः प्रतिप्रसवज्ञानपुनर्पत्तिरित्याह ॥ कुर्यादेति । (इदोवा च षष्ठी समस्य इति वाच्यम् । इयमप्रवृत्तः) । एतच्छ्रुत्वा समाधाने च वार्तिकद्वयारम्भमभ्युपेत्य यदा तु ज्ञोविदर्थस्य कारणे इत्यादिप्रकरणे षष्ठीशेष इत्यतः शेषप्रहणानुवृत्तेर्न माषाणामश्रीयादित्यादिवत् ज्ञोविदर्थेत्यादिविषयेऽपि षष्ठीशेष इत्यनेनैव सिद्धेः षष्ठीप्रकारणारम्भवैयर्थ्यं प्राप्ते षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति समासप्रयुक्तलोपनिषेधेन समासनिवृत्तिफलकनियमार्थत्वाच्च प्रकरणवैयर्थ्यामिति प्रकरणारम्भसाधयदेव सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ समासनिषेधस्य लभान्प्रतिपदविधानेति वार्तिकानारम्भस्तत एव कृद्बोगवार्तिकानारम्भश्च तदा ज्ञोविदर्थेत्यादौ शेषप्रहणा

पश्याम इत्यतस्तन्निवर्त्य शङ्काविशेषं तेन तत्पारिहारप्रकारं च दर्शयितुं पक्षान्तरमन्वाचिनोति ॥ अथवेति ॥ कर्मत्वेनाप्राधान्यमिति ।
 अव्यवधानेन कर्तृव्यापारजन्यातिशययोगिगुणरूपमप्रधानकर्मत्वमित्यर्थः ॥ शङ्कामिति ।
 सूत्रे जिज्ञासाविशेषणतया निर्देशेन प्रसक्तमिति शेषः ॥ जिज्ञास्य इति । जिज्ञासां प्रति विशेष्यतया निर्देशेनेत्यर्थः ॥ कर्मप्राधान्य-
 मिति । कारणव्यापारव्यवधानेनोद्देश्यफलसम्बन्धिबृक्षवत्प्रमाणोदिसम्भावनाद्वारेणोद्देश्यतया प्रधानभूतब्रह्मावबोधरूपफलसम्बन्धित्वरूपं प्रधान-
 कर्मत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेन तत्सूचनं तथाऽपि ब्रह्मणः कुठारवदप्रधानकर्मत्वमेव किं न स्यात् । वृक्षस्याव्यवधानेन कर्तृव्यापारजन्यातिशययोगि-
 त्वरूपप्रधानकर्मत्वसम्भवस्यैव प्रकृते तदसम्भवाभावादित्यतो ब्रह्मज्ञानविधौ ब्रह्मणः साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यातिशययोगित्वेनाप्रधानकर्मत्वेऽव्यव-
 धानेन जिज्ञासाव्यापारजन्यातिशययोगित्वस्य प्रमाणादावेव सत्त्वेन ब्रह्मणस्तदभावादुद्देश्यब्रह्मज्ञानरूपफलसम्बन्धित्वरूपमेव कर्मत्वं युक्तम् । अत एव
 धर्मज्ञानाय वेदवाक्यानि विचारयेदिति वदुर्ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदित्येव सूत्रार्थ इत्याशयेनाह ॥ ज्ञानविधौ हीत्यादिना । एवं
 च सूत्रस्य ब्रह्मणः कर्मत्वमात्रे तात्पर्यं न तु तदुपसर्जनत्व इत्युक्तं भवति । अन्ये तु कर्मत्वेनेत्यादृत्या योज्यं जिज्ञासाया इति शेषः । तदन्वये च
 कर्मत्वेनेत्यस्य क्रियात्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मान्वये च क्रियारूपजिज्ञासोपसर्जनत्वेनेत्यर्थः । तथा च कर्तव्यपदोपस्थापितानियोगस्यैव प्राधान्याद्विधेयभूत-
 जिज्ञासाया नियोगनिवर्तकतया नियोगोपसर्जनत्वेन तदुपसर्जनीभूतब्रह्मणोऽपि सुतरां गुणभूतत्वमित्याशङ्का सूत्रानसारेण जिज्ञासाऽस्य विधी-
 यत इति वक्तव्ये जिज्ञासां प्रति विशेष्यत्वेन निर्देशेन प्राधान्यसूचनान्निरस्तेत्यर्थः । जिज्ञासाविधौ ब्रह्मणो गुणत्वाभावं दर्शयितुं युक्तिसूचनाय
 ज्ञानविधौ गुणत्वं तावदाह ॥ ज्ञानविधौ हीति । ज्ञानविधौ हि प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययः प्राधान्येनेति न्यायेन प्रत्य-
 यार्थनियोगस्यैव प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्य क्रियारूपस्य विधेयज्ञानस्य नियोगनिवर्तकतया तदुपसर्जनत्वात्तदुपसर्जनब्रह्मणोऽपि सुतरामुपसर्जनत्वं स्यादि-
 त्यर्थः । जिज्ञासाविधावपि ब्रह्मणो दर्शनं प्रति गुणत्वं तुल्यमित्यत आह ॥ तज्ज्ञानेर्देशेनेति । ब्रह्मज्ञानाय वेदवाक्यानि विचारयेदिति

पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव सतां गतम् । सर्पेषो जानीते । मातुः स्मरति । एधोदक्रशोपकुण्ठते । भजे शम्भोश्चरणयोः फलानां ततः ॥ श्लोऽविदर्थस्य कारणे । जानातोऽज्ञानार्थ्यक्रस्य कारणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पेषो ज्ञानम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति । कुड्ढो गो कर्तारि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कुण्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कुण्णः । कृति किं तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यं यो गवां दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्ययोरुक्ताकार्योर्नयं नियमः । भेदिका विभिस्ता वा रुद्रस्य जगतः । शेषे विभाषा स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हिर्होरेणा वा । कोचिदविशेषेण विभाषापिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्योणाचार्यस्य वा ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलयिते कुण्णः । अन्तर्धौ किम् । चोराव दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ अःप्रत्ययात् । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा पुत्रकाम्या ॥ कर्मणि च । उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते आश्चर्यं गवां दोहो गोपेन । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अर्पां स्रष्टा वृत्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । जयादित्यमते कर्तारि चेति सूत्रार्थस्तु कर्तारि यौ तृजकौ ताभ्यां सह कर्मणि षष्ठी न समस्यत इति यादुपस्ये प्रदर्शितः । कौमुद्यां तु कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तदगो कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावादित्युक्तम् । तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रमनोरमायां तु । इह कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तृचः । अव्यभिचारात् । तथाऽप्युपरञ्जकमात्रमभिप्रेत्याह ॥ कर्त्रर्थेति । जयादित्यस्तु कर्तृषष्ठ्या इति व्याचष्टे । तन्मते तु तृजुत्तरार्थ इति कल्प्यं स्यात् । किञ्च कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तम् । तयोः श्रुतत्वाच्च तु षष्ठ्या इति भाव इत्युक्तम् ।] इमे च टीकोके शङ्कासमाधाने उक्तशङ्कासमाधानयोरुपलक्षणे इति द्रष्टव्यम् । ननु ब्रह्मणो विषयत्वोपपादनमूचनस्य कर्मषष्ठीपरिग्रहसूचनस्य च ब्रह्मकर्मकाजिज्ञासेत्येवमाकारकग्याख्यानेनापि सम्भवे सूत्रे जिज्ञासां प्रति गुणतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणो जिज्ञासाविशेषत्वेन निर्देशे न प्रयोजनं

च तत्रैव निरूपितत्वेन निरूपणेऽनवशेषात्पुनरारम्भो न युक्त इत्याशयेनाह ॥ सकल्येति । ननु येन यमप्रतीयते तस्य तत्परत्वाद्देदान्तेभ्यश्चोप-
 क्रमादितात्पर्यलिङ्गैर्ब्रह्मण एव प्रमतीयमाणत्वेन तेषां तत्परत्वेन पूर्वोत्तरतन्त्रयोर्विषयभेदः स्यादेवेत्यतो वेदान्तेष्वप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि-
 ज्ञानविध्यपुलम्भादितरेषां च तदपेक्षितार्थप्रतिपादकत्वेन वेदान्तानामकार्थानुष्ठत्वानुपपत्तौ विधिभेदेऽपि विध्यपेक्षितरूपाणामुपपत्तिविनियोगप्रयोगा-
 धिकाराणां क्रियाप्रतिपत्त्योरविशेषेण निरूपितत्वेन न्यायसाम्याच्चास्य पुनरारम्भो युक्त इत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मज्ञानरथेति । ननु प्रथमेऽध्याये
 वेदप्रामाण्यस्य द्वितीये कर्मोत्पत्तिविधिभेदस्य तृतीये विहितानामङ्गाङ्गिभावस्य चतुर्थे क्रतुपरुपरार्थप्रयुक्तानुष्ठयपरिमाणस्य पञ्चमेऽनुष्ठानक्रमस्य
 षष्ठे विध्यपेक्षिताधिकारस्य सप्तमे प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां विद्वतावतिदेशस्याष्टमे त्वानुष्ठानाष्टकपाल इत्यादिप्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां सौर्धं चर-
 मित्यादिविद्वतौ द्रव्यदेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशस्य नवमे प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रसामसंस्काराणां विद्वतावतिदिष्टानां प्रकृतिविद्वत्योर्द्रव्यदेवताभेदे सति
 प्रकृतिगतद्रव्यादिशब्दं विहाय विद्वतिगतद्रव्यादिशब्दाध्याहारलक्षणोहस्य दशमे तु विद्वतावतिदिष्टाङ्गानां प्रकृतौ सायकाशानां विद्वतगतविशे-
 षाङ्गोपदेशादिना बाधयैकादशे त्वनेकशेषिविधिप्रयुक्तस्य सकृदनुष्ठानादेव सर्वशेष्यप्रकारकत्वसाधयलक्षणतन्त्रस्य द्वादशे त्वेकशेषिप्रयुक्तशेषानु-
 ष्ठानस्याप्रयोजकशेष्यन्तरोपकारलक्षणप्रसङ्गस्य निरूपणमिति पूर्वतन्त्रे तत्तदाशङ्क्यापरिहाराय विध्यंशभेदानां निरूपणार्थं तत्तदध्यायारम्भबद्धा-
 न्तानां विधिपरत्वेन तत्रैव प्रामाण्ये सिद्धेऽपि प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षानुमानागम्यत्वादान्ताप्रस्य क्रियार्थत्वाल्लभ्याणां प्रतिपत्तव्यस्यैवा-
 भावात्प्रतिपत्तव्यभावे च प्रतिपत्तिविध्ययोगाच्च तेषां प्रामाण्यमिति विशेषशङ्क्यापरिहाराय ब्रह्मनिरूपणाभेदादरम्भः किं न स्यादित्यतस्तत्क्षणा-
 दिसंस्कारविशिष्टदार्ष्टिकरूपालौकिकपस्य यूपं तक्षतीत्यादिविधिपरादपि वाक्यास्तिद्विद्वलौकिकाल्पनयस्याग्निनादधीतेत्यादिविधिव्याख्यादेव
 सिद्धिर्वत्सवर्गकामपदसमिभ्याहारदपूर्वसिद्धिक्च विधिपरादपि ब्रह्मसिद्धयुपपत्तेर्द्वैतग्राहित्र्यशादिविरोधादसिद्धौ वाऽऽरोपित (वाचं धेनुमपासी-
 तेत्यादिवत्) रूपेणोपासनोपपत्तेर्नैवं पूर्वतन्त्रतोऽभ्यधिका शङ्क्येत्याशयेनाह ॥ अभ्यधिकाशङ्काभावादिति । तत्र केषाञ्चिदभ्यधिका-

फलत्वेन प्रधानं ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्य विचारविधौ न कोऽपि दोषः । स्वप्रधानमूलफलदर्शनं प्रति विषयभूतस्य ब्रह्मणो गुणत्वानापत्तेः । जिज्ञासाया
वेदवाक्यविषयकत्वं ब्रह्मणश्चोद्देश्यफलसम्बन्धितया जिज्ञासाकार्मत्वं चोक्तमनुसंधेयमिति भाव इत्याहुः । नन्वत्र विधीयत इति सूत्रशेषसमर्पणं वा
सूत्रेण विधीयत इति भाष्यकारिणं सूत्रप्रतिपाद्यकथनं वा । आद्योऽपि विपूर्वदधोते-कारोत्तर्यत्वान्वित्यत इत्यर्थो वा कृदित्याश्रित्य कर्तव्यतया
बोध्यत इति वा तस्यार्थः । नाद्यः । अनुवादत्वप्रसङ्गादिति वक्ष्यमाणदूषणस्यात्रापि प्रसक्तेः । न द्वितीयः । सूत्रोक्तविषयादिपक्षस्य कर्तव्यतां
प्रत्येव हेतुत्वेन तद्वोधे हेतुत्वात्सम्भवेनासङ्गात्वापत्तेः । न च विषयादिमत्वाच्छ्रुत्या कर्तव्यतया बोध्यत इति सूत्रार्थ इति वाच्यम् । श्रुतिसमा-
नार्थकसूत्रे श्रुत्यर्थं साध्यतया निर्दिश्य तत्र हेतोः कथनीयतया बोध्यत्वस्याप्यकथनीयत्वात् । नापि द्वितीयः । कृत्यानां विधौ स्मरणाज्जिज्ञास-
इत्येतावतैव विधिलाभसम्भवे विधीयत इत्यस्य वैष्यर्थ्यापत्तेरित्यतः कृत्यानामर्थोऽपि स्मरणेन सावकाशतया निषेधेन कर्तव्यपदाध्याहारानूचकत्वा-
सम्भवाद्भाष्यकारिणं तत्प्रतिपाद्यकथनमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **विधीयत इति** । अनुवादत्वे सिद्ध्यर्थबोधकत्वप्रसङ्गादिति तस्य च वैष्यर्थादि-
त्याशयः । स एव भगवद्बोधार्थ इत्यादिकं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं स एव सर्वेदार्थ इत्यनेनांशमेव्यावर्त्यगताथताशब्दकृतस्समाधानं पञ्चपा-
दिकोदाहृतमनुवदति ॥ **सिद्धे च नन्वि** । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्याविचारोऽपि वेदान्तानामर्थनिर्णयोपक्षितन्यायसन्दर्भस्याश्रितो धर्म-
जिज्ञासेत्यादिसूत्रैः सूचितत्वात्पूर्वतन्त्रेणास्य गतार्थित्याशयः । (अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तौ किं तद्धर्मस्वरूपमित्याकाङ्क्षायां चोदनालक्षणेऽर्थो
धर्म इति द्वितीयसूत्रे धर्मस्वरूपमुक्तम् । तस्यायमर्थः । चोदनेति विधिववाक्यमिति प्राभाकरप्रतं मन्त्रार्थवादनामधेयसहितं तदिति भाट्टप्रतं लक्षण-
शब्दः प्रमाणवचनः । यश्चोदनाप्रमाणकोऽर्थरूपः स धर्म इति । श्रुत्यागादौ प्राप्तिनिरासार्थ इति । तस्यानर्थसाधनत्वादिति । तथा च तद्व-
दामन्येवात्मानं पश्येदिति चोदनाप्रमाणकत्वेन ज्ञानस्य धर्मस्वरूपत्वादित्यर्थः) । ननु विधिववाक्यनिर्णयार्थं प्रवृत्तपूर्वतन्त्रेण सिद्धपरवाक्यार्थनिर्ण-
यार्थप्रवृत्तैतत्तन्त्रस्य विषयभेदान्न गतार्थता युक्तेत्यतः सकलपदार्थानां कार्य एव गृहीतसङ्गतित्वेन कार्यस्यैव पदार्थतया वेदस्य कार्यमात्रपरत्वात्तस्य

सकर्मकत्वादर्थतः कर्माभावेन विधानमिति कर्मान्तरासम्भवात् शब्दतः कारणस्यात्मन एवार्थतः कर्मत्वे वक्तव्ये तद्वत्तरयातिशयस्याप्युत्तिविकृ-
तिसंस्काररूपस्यासम्भवेनार्थकर्मत्वस्यैवमयसम्भवेन विध्यभावादविवक्षितार्था वेदांता इति धर्ममीमांसान्तरं स्नाने प्राप्ते इदमारभ्यतेऽथातो ब्रह्म-
जिज्ञासेति । अनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न स्नातव्यमित्यभिप्रायः । कटलव्या कर्तव्यो ग्रामो गन्तव्य इत्यादौ कर्माभिधायिप्रत्ययादपि धात्वर्थ-
नियोगसम्प्रत्ययाद्ब्रह्म इत्यादौ च क्रियाफलस्यात्मगतस्याविद्योच्छेदलक्षणातिशयस्य सम्भवादपुरुषार्थसंस्कारस्योत्तत्रोपयोगेक्षायामपि न पुरुषार्थ-
संस्कारस्य तदपेक्षेति द्रष्टव्य इत्यादेरेव विधिष्वसम्भवादुक्तं विधिपत्वं वेदान्तानामिति ॥ **अपरे त्विति** । लोके सन्दिग्धसप्रयोजनयोरेव
विचार्यत्वाद्वर्त्मत्वस्य च लोकप्रवादसिद्धतया सामान्यतः प्रसिद्धत्वेनाग्निहोत्रचैत्यवन्दनादिविशेषाकारेण वादिप्रतिपत्तिविषयत्वेन च सन्दिग्धत्वा-
त्पुरुषार्थसाधनतया सप्रयोजनत्वाच्च तस्यैव विचारयोग्यतया वेदप्रामाण्यप्रातिपादनात्प्राक् सामान्यतोऽसिद्धतत एव विशेषतोऽविप्रातिपत्तः पुरु-
षार्थसाधनतया न सर्ववेदार्थो विचारयोग्य इति धर्मपरः कार्यनिष्ठ एव वेदभागो विचार्यतया प्रक्रान्तोऽत एव विचारितश्च न त्वतथाविधो वातु-
तत्त्वनिष्ठ इति भावः । स एव भर्गशब्दार्थ इत्यादुक्तमित्युक्तमेवांशभेदेन विशदयति ॥ **तत्र सूदमि** ॥ **गताथिताशङ्कानिरास इति** ।
विधेरेव सर्ववेदार्थत्वं तद्विचारश्च प्राचि तन्न एव कृत इति प्राप्तगतार्थताशङ्कायाः सर्ववेदार्थो ग्रहीव न विधिरित्युक्त्या निरास इत्यर्थः । स एवे-
त्यवधारणान्यथाऽनुपपत्त्या प्राधान्यस्यैव विवक्षितत्वादित्याशयः ॥ **आद्यं समाधानमिति** । तस्य विधिपरत्वरूपत्वादिति भावः ॥ **द्विती-**
यमिति । विषयविभागपरत्वात्तस्येति भावः । अस्मिन्पक्षे शङ्कानिरासस्य पूर्वैषैव सिद्धत्वाज्जिज्ञास इत्यादेर्वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **जिज्ञासस्य**
इतीति । न केवलं पूर्ववाक्येन तदुपपादनमपि तु वक्ष्यमाणन्यायेनापीत्याह ॥ **वक्ष्यति चेति** ।

अनु०—ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे तं विद्वानेव चामृतः ॥ दृष्टुं ते यं तेन लभ्य इत्याद्युक्तिबलेन हि ॥ जिज्ञासोत्थज्ञानजा-
तप्रसादादेवमुच्यते ॥

शङ्का तत्समाधानप्रकारं सामान्यतो वक्तुं प्रवृत्तं तत्र केचिदिति । तस्यायं भावः । सदेव सोऽयं सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिषु विध्यश्रवणाव-
वेदान्तानां विधिपरत्वमुचितम् । न चात्मा वा अरे द्रष्टव्यस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिषु विधिश्रवणात्तदेकनाश्रयतया विधिरहितवाक्यानामपि तत्परत्वमे-
वेति वाच्यम् । तेषामपि तयोरेव कृत्यवत्त्वर्थो इति सूत्रविहितभावकर्मोक्तव्यप्रत्ययान्तत्वेऽपि विधिवाक्यत्वाभावात् । न च भाववर्गविहिता-
नामपि कृत्यप्रत्ययानां कृत्याश्चेति विधौ स्मरणादुक्तं तेषां ज्ञानविधित्वमिति वाच्यम् । गन्तव्यमित्यादिभावाभिधायिप्रत्ययस्य भावप्राधान्येन ततो
धात्वर्थविधिप्रत्ययेन तत्र धात्वर्थस्य स्वतन्त्रफलाय विधातुं शक्यत्वेऽपि कर्मोभिधायिप्रत्ययस्थले कर्मणः प्राधान्येन त्रियायाश्च गुणत्वेन स्वतन्त्र-
फलाय तस्या विधातुमशक्यतया भ्रमो गन्तव्यः स्वाध्ययोऽध्येतव्य इत्यादिवदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादौ तव्यप्रत्ययस्यात्वरूपकारिका (वागत-
फलाय क्रियाविधानपरत्वेऽङ्गकार्थे कर्मरूपात्मगतातिशयस्य चोत्पत्तिरूपस्थानादिवेनोविकारित्वेन विकाररूपस्य नित्यवातदाप्तिरूपस्यासम्भवा-
त्संस्काररूपत्वे वक्तव्ये गुणाधानमलापकर्षणरूपेण द्वैविध्यादात्मनश्च निगुणत्वेन गुणाधानरूपस्यासम्भवान्मलकर्षणरूपस्य सम्भवेऽपि विनियुक्त-
विनियोक्ष्यमाणयोः संस्कारदर्शनादात्मनश्चोभयरूपत्वाभावेन संस्कारासम्भवेन तद्रूपातिशयस्याप्यभावात् तस्य ज्ञानविधिपरत्वं युक्तम् । न च
सकृत् न ज्ञातव्यस्य कृतुप्रकरणे श्रवणेन ऋत्विङ्गात्वादङ्गानां चार्थकर्मत्वसंस्कारकर्मत्वरूपेण द्वैविध्यात्सकृत्तुहोमस्य सकृत्तुद्रव्यगुणभूतत्वेन प्रयाजा-
दिवदर्थकर्मत्वासम्भवेन प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मत्वे वक्तव्ये विनियुक्तविनियोक्ष्यमाणसंस्कारत्वेन संस्कारद्वैविध्यद्वेमेन भस्मिद्धतानां सकृत्तानां प्रोक्ष-
णादिवदहवर्गन्यादिद्वच्चोभयविवसंस्कारत्वस्याप्यसम्भवात् अङ्गत्वायोगे स्वतन्त्रफलायनवाश्रवणात् दर्शणपासप्रकरणपठितत्वेन फलवाच्यपदानु-
पपत्तेरध्ययनविध्यप्राप्तत्वेनानर्थक्यासम्भवाच्च संस्कारकर्मत्वं परित्यज्य सकृत्तुमिति कर्मप्राधान्यं विहाय सकृत्तुमिति गुणत्वेन क्रियाप्राधान्यान्नि-
यामाश्रित्यार्थकर्मता निरूपिता यथैवमात्मानमिति साध्यतया प्राधान्यं विहायात्मनेति गुणत्वेनोपगमेन स्वतन्त्रफलायोपासनं प्राधान्येन विधीयता-
मिति नास्य विधित्वासम्भव इति वाच्यम् । तत्र यथा होमप्राधान्येऽपि सकर्मकत्वाज्जुहोतेः सकृत्तव एव कर्मकारकतया भस्मीक्रियन्ते एवमवगमस्य

श्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमित्यादाविविधैषाचारिकी । मोक्षकश्चैश्वरप्रासादस्तद्भवत्येकसाध्यः । भक्त्यैव तुष्टिर्भ्यतीति विष्णुर्नान्येन
 केनचित्त्वादिवचनात् । स्वर्गादिहेतुप्रसादमात्रं कर्मादिसाध्यम् । दर्पणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसाद इत्यादि स्मृतैः । प्रसादो नाम-
 उल्लाविशेषो गुणान्तरं वा न नः काचित्क्षतिः । परमेश्वरभक्तिर्नाम निरवधिकानन्तानवद्यकल्याणगुणत्वज्ञानपूर्वकः स्वात्मात्मीय-
 समस्तवस्तुभ्योऽनेकगुणाधिकोऽन्तरासहस्रेणाप्यप्रतिबद्धो निरन्तरप्रसमाहः । यमधिकृत्य यत्र नान्यत्पश्यति सा निश्चा पश्यतो
 मुनेरित्यादिश्रुतिस्मृतयः । न चासौ तत्साक्षात्कारमन्तरेणोत्पद्यते । लोके तथादर्शनात् । न चाव्यक्तस्वभावो भावार्थाहस्रेणापि
 प्रयत्नानां शक्यः साक्षात्कर्तुं विना तदनुग्रहात् । प्रसन्नस्त्वनन्ताचित्यशक्तियोगादात्मानं दर्शयतीति युज्यते । दर्शनसाधनं
 चानुग्रहः स्वयोग्यगुणोपेतस्य निदोषस्य भगवद्विग्रहविशेषस्यादरैरन्तर्याभ्यां विषयैराज्यतद्भक्तिसहितद् बहुकालोपचितान्निदि-
 द्यासनापरनामकादिचिन्तनादृते न लभ्यते । न च निदिध्यासनं वाक्यार्थग्रहणलक्षणे श्रद्धणे कृतेऽपि विना मननापरनाम्ना वि-
 चारेणोपपद्यते । संशयविपर्ययोस्तादवस्थ्यात् । न हि तयोः सतीरादरैरन्तर्याष्ट्रुपपद्यते । अतो जिज्ञासा निदिध्यासनपरमेश्वरा-
 नुग्रहतद्दर्शनपरमभक्तिपरमानुग्रहद्वारा मोक्षसाधनत्वात्कर्तव्येति । ये तु ध्यानमेव परमाद्यवापन्नपरोक्षकारमिति मन्यन्ते । तेषां
 दर्शनश्रुतय उपचरितार्था प्रसज्येरन् । स्यादेतत् । अतःशब्दस्तावत्प्रकृतस्य हेतुभावे वर्तते । तत्र ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनान्ना-
 ल्क्षायामधिकारिविशेषणतयाऽथशब्देन प्रकृतो मोक्षः सम्बध्यते । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । न चात्रावयवार्थेन जिज्ञासाशब्दोऽर्थवान् ।
 इच्छायाः स्वातन्त्र्याविषयत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । अत एवेष्ट्यमाणज्ञानोपलक्षणाऽप्युक्ता । तस्माज्ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो
 जिज्ञासापदेन लक्ष्यते । मुख्य प्रयोगातिक्रमेण लाक्षिणीकाश्रयणे चेदं प्रयोजनम् । यद्विचारस्य ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनत्वज्ञापनम् । अन्यथा
 योग्यताविरहेणान्वयाभावप्रसङ्गात् । यदि च जिज्ञासाशब्दो मीमांसाशब्दवद्विचार एवोपसङ्ख्यायते । तदाऽऽयन्त्यव्यतिरेकाभ्यां

सु०-ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वं शङ्कितमपाकर्तुमर्हत् शब्दं व्याचष्टे । ज्ञानमिति । तं विद्वानित्यनेन तमेवं विद्वानगृह्यत इह भवतीति वाक्यमेव शब्देन नान्यः पन्था अयनायेत्युत्तरवाक्यमवधारणार्थं च सङ्गृहीतम् । चशब्दो वाक्यसमुच्चये । दृणुते यमित्यनेन यमेवैष दृणुत इति वाक्यं सङ्गृहीतम् । आदिपदेनात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादेः रुद्रग्रहः । हिशब्दो हेतौ । एवशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यस्मात्तस्य ब्रह्मणो नारायणस्य प्रसादात्परमानुग्रहादेव मुच्यते संसारात् । न तु कर्मादिनेति तमेवं यमेवैष दृणुत इति श्रुतिबलेन गम्यते । यद्यपि तमेवमिति परमरूपप्रसादो न श्रूयते । तथाऽपि यमेवैष दृणुत इति वाक्यानुरोधेन तत्राप्यनुसन्धेयः । निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणान्मुमुक्षुसम्बन्धिसाधनावधारणाय तु न साक्षादुक्तः । वरुणं तु प्रसाद उच्यते । अपास सोममित्याद्यास्तु श्रुतयः सावकाशत्वादन्यथा योज्याः । ईश्वरपरमप्रसादश्च तज्ज्ञानादेव भवति । न पुनः कर्मादिनेति ज्ञानी प्रियतमस्तमेवं विद्वानित्युक्तिबलेनावगम्यते । विद्वानित्यस्यापि प्रसादातिशयद्वारेणेत्यर्थप्रवसानस्योक्तत्वात् । कर्मादेरनुग्रहमात्रहेतुत्वेनापि तद्वचनं सार्थकम् । ईश्वरज्ञानं च तज्ज्ञानास्यैव नान्येनेत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति परमात्मदर्शनानुवादेन तत्साधनतया श्रोतव्य इत्यादिना श्रवणादिविधायकोक्तिबलेन प्रतीयते । कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानाश्रित्योपपत्तस्तद्वक्तव्यं सार्थकं भविष्यति । अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति । यद्यपि न जिज्ञासायाः स्वर्गादिरूपोऽभ्युदयः प्रयोजनं सम्भवति । तथाऽपि मोक्षो भविष्यति । तस्यानन्यसाध्यत्वात् । मोक्षसाधनं हि साक्षाद्भवानेव । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचक इत्यादिवचनात् । साधनं च द्विविधं सिद्धमासिद्धं च । तन्नासिद्धत्वाद्यं फलकामेन । यथा यागादि । सिद्धं तु सव्यापारीकरणीयम् । यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवानिति सुशुभ्रुणा सव्यापारी करणीयः । व्यापारश्च प्रसन्नतैव । निगडादिमोचकेषु राजादिषु तथा दर्शनात् । यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेणेत्यादिश्रुतेषु । व्यापारमाधान्यांक्ति-

र्थाननुवादत्वादेवत्यशस्य वैष्यर्थ्यम् । न चान्यः पन्था इति वाक्यान्तरसङ्ग्राहकत्वं तस्येति वाच्यम् । तस्य तेनासमानार्थत्वात् । एवेत्येतावन्मा-
 त्रेण वाक्यविशेषालाभाच्च समानार्थकत्वेऽपि वाऽन्यशब्दस्य कर्मान्यपरत्वे प्रकृतविरोधापाताच्चेत्यतो जिज्ञासाद्यतिरिक्तसाधनस्य पूर्वपक्षिणा
 शङ्कितत्वेन तन्निवर्तके जिज्ञासोत्थेति वाक्ये जिज्ञासादीनां साध्यसाधनभावस्य साधनान्तरव्यावृत्तेश्च प्रतिपाद्यमानतया तत्र प्रमाणसमर्पके पूर्व-
 वाक्ये उभयविधवाक्योपादानाय विद्वानेवेत्यनुदिते विद्वानित्येतत्समभिव्याहारेण वेदनातिरिक्तसाधननिषेधकवाक्योपादानसूचनात् । अवधारणफ-
 लान्यानिषेधप्रतिपादकस्य नान्य इत्यस्यावधारणार्थकैवकारेण समानार्थत्वसम्भवाच्चान्य इत्यस्य च तमेवं विद्वानित्यत उत्तरेण पूर्वप्रकृतवेदनान्य-
 स्त्वेवान्यशब्देन ग्रहणयोग्यतयाऽप्रकृतकर्मादिरन्यस्यायोग्यत्वाद्बुक्तः प्रकृतोपयोग इत्यभिप्रेत्याह ॥ एवशब्देनेति । एवशब्दवचशब्दस्याप्यर्थानु-
 वादकत्वभ्रान्तिं निराचष्टे ॥ अशब्द इति । जिज्ञासोत्थेत्युत्तरवाक्यानुरोधेनादिपदसङ्ग्राहमाह ॥ आदीति । हिशब्दस्य प्रसिद्धयाद्वार्थकत्वे
 ज्ञानीत्यादेस्तः शब्दव्याख्यानरूपत्वाप्रतिराह ॥ हिशब्द इति । ज्ञानप्रसादमोक्षाणां साधनान्तरसाध्यत्वस्य पूर्वपक्षितत्वात्तन्निवर्तके
 जिज्ञासोत्थेति वाक्ये बुद्ध्या विवेकेन प्रत्येकमेवशब्दसम्बन्धो विवक्षित इत्याह ॥ एवेति । नन्वेकवाक्यत्वादस्य नैवकारस्य प्रत्येकं सम्बन्धः
 सम्भवति । प्रसादशब्दस्य यत्किञ्चित्प्रसादपरत्वे च कर्मादेर्मोक्षसाधनत्वं वदताऽपि कर्मादिसाध्यस्य तस्याङ्गीकर्तुं शक्यत्वेन तस्य जिज्ञासोत्थ-
 ज्ञानजन्यत्वाभावेन भवदभिमतजिज्ञासाप्रयोजनवासिद्धिः । मुच्यत इत्यस्य पापादिमुक्तिपरत्वे तस्याः कर्मादिसाध्याऽधमप्रसादादिसाध्यत्वस्य
 सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थकैवकारानुपपत्तेरिति जिज्ञासावश्यकत्वस्यासिद्धिश्च । श्रुतेरेव साधकत्वाद्वलशब्दप्रयोगे च न प्रयोजनं
 पश्यामः । हिशब्दस्य हेत्वर्थकत्वे वाक्यापूर्तेश्चेत्यतो बुद्ध्या विवेकेन भिन्नवाक्यत्वमन्नाभिप्रेत्योक्तशङ्कापरिहाराय वाक्यं योजयति ॥ यस्मा-
 दित्यादिना । अत्र तस्य ब्रह्मण इत्यनेन विषयफलसम्बन्धप्रदर्शनम् । परीत्या तस्य निर्गुणत्वे प्रसादोक्त्यनुपपत्तेरुक्तं नारायणस्येति ।
 भिन्नवाक्यताप्रदर्शनेन प्रथमशङ्कापरिहारः । परमानुग्रहादिति विशेषविवक्षया द्वितीयायाः शङ्कायाः संसारादिति तृतीयायाः तृतीयायाः

विचारस्य ज्ञानसाधनता ज्ञास्यते । एवं च विचारो यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानं च मोक्षसाधनमसौ कर्तव्य इति लभ्यते । मोक्षोद-
रन्यलभ्यत्वस्य शङ्कितत्वात्साधारणताऽपि ईश्वरप्रसादस्य तु ज्ञापकं न किञ्चिदत्र पश्यामः । न च ज्ञानस्य मोक्षसाधनता न
युक्ता । येनैश्वरप्रसादो मध्येऽध्याहियते । आत्मयाथात्म्याज्ञानादनात्मानि शरीरादावात्मत्वारोपे सति हि तदनुलप्रतिबल्यो
रागद्वेषौ भवतः । ताभ्यां प्रयुक्तः पुण्यपापलक्षणां प्रवृत्तिमाचिनुते । ततश्च सुरतरित्येगादिनानायोगिषु नवीनशरीरेन्द्रियादि-
संयोगलक्षणं जन्मास्य भवति । तस्माच्च दुःखानुभव इत्यनादिरयं कार्यकारणप्रवाहः संसार इत्युच्यते । आत्मतत्त्वज्ञानाच्चान-
विपर्ययौ निवर्तते । तत्त्वज्ञानस्य समानाश्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तनस्वाभाव्यात् । शुक्तिकातत्त्वज्ञानस्य तदज्ञानरजतारोप-
निवर्तकत्वदर्शनात् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च रागद्वेषानुदयः । कारणाभावात् । तयोरभावे च न प्रवृत्तेरुत्पत्तिः । तत एव प्रागु-
पचितायाश्चापभोगेन प्रक्षयः । प्रवृत्त्यभावे च जन्मान्तराभावो हेत्वभावादेव । वर्तमानशरीरादेश्वरम्भक्षण्ये सति निवृत्तिः ।
जन्माभावे च न निर्बीजस्य दुःखस्योत्पाद इत्येवमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिः । तथा च ज्ञानस्वभावबलभ्यामां युक्तौ किमीश्वर-
प्रसादेन । न हान्यकारनिबन्धनदुःखनिवृत्तये प्रदीपमुपाददनाः कस्याचित्प्रभाः प्रसादमपेक्षन्ते । स्वभावो हि प्रदीपस्यायं यत्स-
मानार्थिकरणान्धकारनिवर्तकत्वम् । तथा च न्यायसूत्रम् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपवर्ग इति ।

टि०—ओतववाचीत्यादि विधीयत इत्यन्तस्येव ज्ञानीत्याबुत्तरग्रन्थस्यापि विषयोपपादकवृत्तिर्निवारयन्नेव तत्प्रतिपादनसार्थक्यप्रदर्श-
नपूर्वकं तत्प्रतिपादमाह ॥ ब्रह्मेति । अत्र ज्ञानीत्याबुत्तराख्यानाद्यापादस्य ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति मामियेकादशकन्धगत-
वाक्याद्यापादस्वरूपानुवादत्वेनार्थकथनरूपत्वाभावादर्थानुवादरूपेत्तरपादादिसहस्राहमेव दर्शयति ॥ तं विद्वानित्यादिना । नन्वेतद्वाक्या-

नन्तेनेत्येताद्विरोधापत्तेः । आदिपदेनात्मा वा अरे इति श्रवणादित्रयसङ्ग्रहाहकवाक्यविशेषोपादानप्रयोजनं च न पश्याम इत्यतः सूत्रादनुसारेण तद्वाक्याभिप्रेतं साधनान्तरोपलक्षणमुक्तोपलक्षितानां साध्यसाधनभावोपादानप्रकारं च दर्शयति ॥ इदमुक्तमिति । अत्र यद्यपिल्यादि मुख्यत इत्यस्याभिप्रायकथनम् । मोक्षसाधनं हीत्यादि सहेतुकं प्रसादशब्दोपलक्षितार्थकथनम् । साधनं चत्यादिनैवकारेण लब्धस्य प्रकृते व्यापारवश्यकत्वस्य प्रसन्नताया एव व्यापारत्वस्य चोपादानेन साध्यसाधनभावोपादानम् । मोक्षकश्चेत्यादिना सहेतुवमुपलक्षितार्थकथनम् । प्रसादो नामेति तत्त्वरूपकथनेच्छाभात्रस्य सिद्धत्वेऽपिच्छाविशेषस्य गुणान्तरस्य वाऽऽभिर्व्यक्त्यादिसूचनेन साध्यसाधनभावोपादानम् । एवं भक्तिप्रसादयोः साध्यसाधनभावमुपपादा भक्तिज्ञानयोः साध्यसाधनभावं न चासाधित्यादिनोपादायितुं महात्यजानपर्वित्वाति प्रमाणं मनसि निधाय भक्तिरूपकथनं परमेश्वरस्येति । तादृशभक्तिलरूपमनुभवारूढं कर्तुं तत्कार्यप्रतिपादकप्रमाणोपन्यासोऽयमधिकृत्येति न चाव्यक्ते सहेतुकं ज्ञानशब्देन प्रसादशब्देन चोपलक्षितार्थकथनम् । प्रसन्न इत्यादि साध्यभावोपादानम् । जिज्ञासाशब्दस्य निदिध्यासनार्थत्वमभिप्रेत्य तस्य ज्ञानसाधनतोपादानाय निदिध्यासस्वरूपनिरूपणं दर्शनसाधनं चेत्यादि । जिज्ञासाशब्दार्थविचारस्य निदिध्याससाधनोपादानं न चेत्यादि । अत एव त्रितयसङ्ग्रहाहकवाक्यस्यादिपदेनोपादानम् । यद्वा नात्रोपलक्षितार्थकथनं किन्तु परम्परासाध्यसाधनभावाभिप्रायप्रवृत्ततद्वाक्याभिप्रेतपरम्पराघटकानां कथनमिति द्रष्टव्यम् । ननु द्रव्यं कर्म चेति ज्ञानस्वभावतो मुक्तिनिषेधकमुत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न च जिज्ञासोत्येति पूर्ववाक्योक्तप्रसादस्यातः शब्दार्थतया लाभोपादानाय तदिति वाच्यम् । तद्वाक्योक्तविचारज्ञानमोक्षाणामिव प्रसादस्यापि हेतुसमर्पकातः शब्देन लाभोपापत्त्या विशेषशब्दकार्भावेन प्रसादलाभस्यैव विशिष्यानुपादाननियत्वाज्ज्ञानस्वभावतो मुक्तेः साधककार्भावेनैश्वर्याधीनत्वचनविरोधेनानुपपत्तेश्चेत्यतः प्रकृतहेतुत्वसमर्पकत्वातः शब्देन प्रकृतत्वाद्विचारज्ञानमोक्षाणां हेतुत्वलाभेऽपि प्रसादस्याप्रकृतत्वान्न तद्व्यभि इति विशेषशब्दकासद्भावबुक्तं तदुपपादनमित्यभिप्रेत्य विशेषशब्दकामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । एतत्प्रसादार्थकतयाऽतः शब्दव्याख्यानं तदा स्यादिति प्रसादः प्रकृतः स्यादिति

श्रुतरापातप्रतीत्यै तदर्थालाभेऽपि प्रमाणान्तराविरोधेन वाक्यार्थपर्यालोचनायामेतदर्थलाभ इत्याभिप्रेत्य बलशब्दप्रयोग इत्याह ॥ यच्चपीति । पुरुषग्रहणेन तमेवमिति वाक्यस्य पुरुषसूक्तार्थत्वाद्भुक्तं नारायणपरामर्शकत्वमिति सूचयति । परमग्रहणेन सोऽगं पुरुष इत्यपीत्युक्तस्य न्यायस्य वक्ष्यमाणस्य चानुसन्धेयतां सूचयति । श्रूयते वचनदृष्ट्या बोध्यते ॥ अञ्जुसन्धेय इति । विद्वांस्तत्प्रसादातिशयवाञ्छेति विद्वच्छब्दलक्षणां सूचयति । वाक्यानुसन्धेयेनेन लक्षणाप्रयोजकमुख्यार्थानुपपत्तेः प्रदर्शनम् ॥ निमित्तेनेति । शक्यसम्बन्धस्य मुमुक्षुलिङ्गत्वादिना च प्रयोगजनस्य । एवं तमेवमिति वाक्ये बलशब्दप्रयोजनमुपपादयमेवैष इत्यत्रापि तदुपपादयति ॥ वर्णं ह्विति । साधनान्तरत्वावर्थनैवकारेण सूचितां पूर्वपक्ष्यभिमतसाधनान्तरप्रतिपादकवाक्यानां गतिमाह ॥ अपाभेस्त्यादिना ॥ अन्यथा योज्या इति । भाक्तं वेति सूत्रोक्तरीत्या त्रेधा योज्या इत्यर्थः । सूत्र एव स्पष्टत्वादत्र योजनाप्रकाराप्रदर्शनम् । तत्रास्पष्टत्वादेवानुग्रहमात्रहेतुत्वेनेत्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेण चेतुस्तत्वाक्यान्तरे तत्प्रदर्शनमिति ध्येयम् । विद्वच्छब्दस्य प्रसादातिशये लक्षणायामपि ज्ञानप्रसादयोर्द्वारद्वारिभावस्य पर्यक्सानगत्या लाभमार्गि-
मेत्याह ॥ विद्वानितिनि । यद्वा मुख्यार्थानुपपत्तिशक्यसम्बन्धादानुसन्धानवल्लभस्य लक्षणिकस्य ज्ञानसाध्यप्रसादातिशयस्यैवेयं पर्यवसितो-
क्तिरिति ध्येयम् । अपूर्णताशङ्कानिराकृताय सूत्रशेषरूपस्य ज्ञानीत्यादि मुच्यत इत्यन्तर्वाक्यस्य सूत्रेणान्वय इत्याह ॥ अत इति । ननु प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वं नातःशब्दार्थतया व्याख्यातुं युक्तम् । ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो परेण च शब्दस्येत्यादिसूत्रैर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इति स्वेनैवोदाहरिष्यमाणप्रमाणेन येनैव बन्धमोक्षः स्यादिति वक्ष्यमाणत्ववचनेन च विरोधापत्तेः । न च तदनुसारेणेश्वरस्यैव मोक्षहेतुत्वं प्रसादस्य च व्यापारत्वमत्राभिप्रेतमिति वाच्यम् । व्यापारस्यानावश्यकत्वात्तथावेऽपि वा तस्यैव व्यापारत्वे प्रमाणाभावात्तथैवोक्तिप्रसङ्गाच्च । ज्ञानजातत्वसा-
दादित्ययमुक्तम् । पूर्वपक्ष्युक्तादृष्टकल्पनानुद्धारात् । ज्ञानानन्तरमेव प्रसादेन सर्वो मोक्षापत्तेश्च । न चैवमेव साक्षात्कारप्रसादयोरन्तरा साधना-
न्तरमत्राभिप्रेतमिति वक्तुमुचितम् । प्रसादस्येच्छासात्रत्वेन तस्याश्चानादिसिद्धत्वेन साधनानपेक्षणाच्च । जिज्ञासोत्यज्ञानव्यप्युक्तम् । अतोऽ-

ममक्षानन्तरं ज्ञानसाधनविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञानस्य मोक्षसाधनतालाभ इति द्रष्टव्यम् । जिज्ञासोत्येति वाक्यार्था-
 वधारणलाभप्रकारं दर्शयति ॥ **मोक्षादेरिति** ॥ ननु लक्षणापक्षरतावदनुपपन्नः । तथा हि । न तावज्जिज्ञासापदसमुदाये लक्षणा । जिज्ञासा-
 पदस्य यौगिकतया समुदायस्याशक्तत्वात् । शक्तपदस्यैव लक्षकत्वात् । नापि सन्प्रत्यये लक्षणा । इच्छाया अविधेयत्वेनेच्छाविचारयोः कर्तव्ये-
 त्येकक्रियान्वयभावेन छत्रिपदवज्जल्लक्षणानुपपत्तेः । नापि तत्र जहल्लक्षणा । इच्छापरित्यागे साध्यतापस्थितौ प्रति प्रयोजकीभूतस्यष्टत्व-
 स्याभावेन ज्ञानस्य साध्यतापस्थित्यभावेनाकाङ्क्षाभावेन तस्य साधनेन विचारेणान्वययोगात् । ज्ञानायेति साध्यत्वाकारेणान्वययोगाच्च । नापि
 ज्ञानपदेऽजहल्लक्षणा । ज्ञानविचारयोरेकवृत्त्युपस्थितयोः परस्परान्वयासम्भवेन साध्यसाधनभावेनान्वयानुपपत्तेः । न हेतुवृत्त्युपस्थितानामपि
 परस्परसम्बन्धो व्युत्पत्तिसिद्धः । शक्यलक्ष्यसमुदायस्य ज्ञानविचारस्य युगपदेकक्रियान्वयभावाच्च न तत्राजहल्लक्षणा नापि तत्र जहल्लक्षणा ।
 ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति श्रौतान्वययोगादिच्छाया अनन्वयप्रसङ्गात्कर्तव्यविचारस्येच्छयाऽन्वयासम्भववाङ्मिचारातिरिक्तस्य लक्ष्यमाणार्थस्या-
 भावाच्च । नापि रुढिपक्षो युक्तः । इच्छायां सन्विधानेनावयवशक्तेरेव सुप्रसिद्धतया रुढिकल्पकाभावादिती चेन्न तावद्लक्षणापक्षे दोषः ।
 वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ वैश्वदेवमिमिक्षामिति वाक्यविहितयागे यौगिकस्य वैश्वदेववशब्दस्य वैश्वदेववैश्वदेवसमुदाये लक्षणावदौगिकस्यापि जिज्ञासा-
 शब्दस्य लक्षणोपपत्तेः । अवयवशक्तिमाश्रित्य समुदाये योग इवावयवशक्तिमाश्रित्य समुदाये लक्षणाङ्गिकारेऽप्यनुपपत्तेरभावात् । अस्तु वा
 सन्प्रत्यये जहल्लक्षणा । न चोक्तदोषः । गम्भीरान्वितनर्दानबोधकनदीपदस्यैव तरे लक्षणायामपि गम्भीरनदीतीरत्वे-
 नोपस्थित्या गम्भीरनदीतीरत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्ताकोटिप्रवेशेन नद्या गम्भीरत्वसिद्धिविज्ञानेच्छागोरन्वयबोधानन्तरं ज्ञानान्वितेच्छाबोधक-
 सन्प्रत्ययस्य विचारे लक्षणायामपि ज्ञानविषयकेच्छासाध्याविचारत्वप्रकारकबोधेन ज्ञानविषयकेच्छासाध्यविचारत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्ताकोटि-
 निवेशेन ज्ञाने इष्टत्वलाभेन ज्ञानस्य साध्यतायोपस्थितेर्बुद्ध्या विवेकेन ज्ञानायेत्याकारेणान्वयय च सम्भवात् । न च गम्भीरनदीपदद्वयेऽपि

शेषः । मोक्षादीनां प्रकृतत्वं प्रसादस्य तदभावं चोपपदयति ॥ तत्रेत्यादिना । अथशब्देनाधिकारिविशेषणतया मोक्षस्यैव शमादीनामपि प्रकृतत्वात् मोक्षस्यैव सम्बन्धे विशेषनियामकमित्यत उक्तं ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रयोजनाकाङ्क्षायाामीति । एवमथशब्देन मोक्षस्य प्रकृतत्वमुपादाय विचारे ज्ञानसाधनत्वस्य ज्ञाने मोक्षसाधनत्वस्य जिज्ञासाशब्दलक्षणाभिहितशक्यसम्बन्धत्वेन लक्षणाप्रयोजनत्वेन च लाभार्थं लक्षणायाः मुख्यार्थानुपपत्त्यादिपूर्वकत्वात्सिद्धयौगिकार्थानुपपत्त्यादिप्रतिपदनाय जिज्ञासाशब्दस्य यौगिकसमर्थं तावदाह ॥ ज्ञानुद्दिच्छेति ॥ इच्छाया इति । इच्छाया विषयसौन्दर्याधीनत्वेन पुनर्धानत्वेन विधेयत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ अत एवेति । ज्ञानस्य स्वकारणे सति पुनर्निच्छायामपि दर्शनात्त्वात् तन्व्याविषयत्वेनाविधेयत्वादेवेत्यर्थः । इच्छमाणेति शक्यसम्बन्धप्रदर्शनम् । एवं च मुख्यार्थानुपपत्तेरुपलक्षणान्तरस्य चाभावाद्विचार एवोपलक्षणीय इत्युपसंहरन् शक्यसम्बन्धं च दर्शयति ॥ तस्मादिति । इच्छमाणज्ञानं प्रति साक्षादिच्छायाः साधनत्वासम्भवादित्येच्छानन्तरभाविज्ञानात्प्राक्काल-सम्बन्धी विचारो ज्ञानेच्छयोरन्तर्मध्ये नीत इत्यर्थः । यद्वा श्रुतिसिद्धस्वर्गसाधनभावो यागः स्वर्गेच्छासाध्य इवान्वयव्यतिरेकसिद्धज्ञानसाधनभावो ज्ञानेच्छासाध्यो विचारो ज्ञानेच्छयोरन्तर्णीत इत्यर्थः । एवं च ज्ञानेच्छासाध्यत्वं विचारस्य शक्यसम्बन्ध इति भावः । अत्र ज्ञानेच्छासाध्य इत्येव वक्तव्येऽन्तर्णीत इत्युक्तिः शक्यसम्बन्धगवेषणायां विचारो ज्ञानसाधनत्वस्यापि लाभ इति सूचयितुम् । अतु तर्ह्यथशब्दान्मोक्षस्य जिज्ञासाशब्दञ्च विचारे ज्ञानसाधनत्वस्य च लाभः । ज्ञानस्य मोक्षसाधनतालाभस्तु कथमित्यतः स्वयत्तन्वयाविरोधेन लाक्षणाकप्रयोगानुपपत्तेरतत्प्रयोगप्रयोजनत्वेन तत्सिद्धिरित्याह ॥ सुख्येति ॥ अन्यथेति । विचारे मुख्यस्य निचारशब्दस्यैव सूत्रे प्रयोगेऽतो मोक्षाद्भूतोर्विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्या-न्योक्षविचारयोः साक्षात्साध्यसाधनभावप्रतीत्या विचारस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वस्यैव सिद्धतया विचारे साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य बाधितत्वेनान्वयाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं लक्षणापक्षे ज्ञानसाधनत्वादिलाभं प्रदर्श्य रूढिपक्षेऽपि तं दर्शयति ॥ यदि चेति । एवं च पूर्वोक्तान्वयाभावप्रसङ्गो ज्ञानान्वयव्यतिरेकाननुसन्धानेन साक्षात्साध्यसाधनभावेन सूत्रव्याख्यान इति न विरोध इति द्रष्टव्यम् । आसिन्पक्षेऽथ

बाहेष्ट्वेन वाक्यार्थनान्तरालप्रदेशस्यापेक्षणादेव लभेनानन्यलभ्यत्वाभावात् लक्षणेत्येव परिहारो द्रष्टव्यः । न चैवं लक्षणोच्छेदः । यत्र वाक्या-
 न्तर्गतपदान्तराणां शक्यार्थबोधकत्वस्वीकार एकपदलक्षणया च न प्रवृत्तार्थलभतत्र शाब्दी हीति न्यायात्रितोत्रायानेकपदलक्षणास्वीकारेऽपि
 शक्यपदराहितवाक्ये एकपदलक्षणयोग्योपपत्तिस्थले वा नानेकलक्षणेन्यभिप्रायान्न लक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र भुञ्जितोर्भुङ्ग्यार्थत्वेऽ-
 र्धमन्तर्वैदीत्यत्रापि लिङादेरभिधायकत्वस्वीकारे तत्रायानेकपदलक्षणास्वीकारेऽपि बाधकभावात् । न च जिज्ञासापदेऽप्येवमेव पदद्वये लक्षणाऽ-
 स्त्विति वाच्यम् । उत्तरीत्या प्रवृत्ते एकपदलक्षणैवोपपत्त्या विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवत्पदद्वयलक्षणां विनाऽनुपपत्तेरावेन पदद्वयलक्षणया अस्वी-
 कार्यत्वात् । तस्मान्न लक्षणापक्षे काश्चिदोपः । नापि रुढिपक्षोक्तदोषः । प्रयोगप्रत्यययोरेव रुढिव्यवहृतत्वात् । न चावयवशक्त्या ज्ञानेच्छावा-
 चिनो जिज्ञासाशब्दस्य विचारे लक्षणया प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ न शक्यन्तरकल्पनमिति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानेच्छावाचिनो भीमांसा-
 शब्दस्यापि विचारे लक्षणया प्रयोगप्रत्ययोरुपपत्त्या रुढिर्न स्यात् । न च भीमांसाशब्दाद्विचारप्रतीतिरिच्छारूपयौगिकार्थप्रतीतिपूर्वकत्वाभावात्
 तस्य तत्र लक्षणेति वाच्यम् । बुभुत्सापदादपि विलम्बेन विचारार्थसिम्भवेनाभियुक्तानां तदन्वयेन भीमांसाशब्दवज्जिज्ञासाशब्दस्यैव नियमेन
 विचारे प्रयोगेन भीमांसाशब्दतुल्यतया जिज्ञासाशब्दविचारप्रतीतेरपि यौगिकार्थप्रतीतिपूर्वकत्वाभावस्य सिद्धत्वात् । अन्यथा मानुबोधेति सूत्रे
 मानेर्जिज्ञासायामिति वृत्तादुक्तेरुत्तरसूत्रेणैव सनः सिद्धेः तत्र मानो ग्रहणमभ्यासदर्थित्वार्थमिति पदमज्जर्यामेकस्तयोरेकार्थत्वस्य तदभिप्रेतत्वाजिज्ञासा-
 शब्दवन्भीमांसाशब्देऽपिच्छायां सन्विधानेनाविशेषान्भीमांसाशब्दाद्विचारप्रतीतिरिच्छाप्रतीतिपूर्वकतैव रवीकर्तव्या स्यात्तदिदमुक्तं भीमांसाशब्दवदिति ।
 न च भीमांसाविविचारपययिष्वगणनात् जिज्ञासाशब्दस्य तत्र रुढिरिति वाच्यम् । बुभुत्सापदेवलक्षणस्य भीमांसाशब्दस्यैव चोपपादिततयाऽ-
 स्यापि तत्पययिषु गणनीयत्वान्निदिदमुक्तमुपसङ्ख्यायत इति । न चैवं विचारप्रतीतिरिच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वाभावमुपजीव्य जिज्ञासाशब्दस्य विचारे
 रुढिप्रतिपादने तस्या इच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वनिमित्तमोपजीवनेन प्रवृत्तलक्षणापक्षः पूर्वोक्तोऽयुक्तः स्याद्वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवेन जिज्ञासाशब्दाद्विचार-

लक्षणास्वीकारादृष्टान्तसङ्गातिरिति वाच्यम् । उक्तरीत्या नदीपद एव लक्षणया गम्भीरनदीबोधोपपत्तौ पदद्वयेऽपि लक्षणायां कल्पकाभावात् । यत् केनचित्सन्प्रत्ययस्य जहल्लक्षणया विचारलक्षकत्वमङ्गीकृत्य विचारान्वयाय ज्ञानस्य साध्यतोपरिस्थितये सिद्धावथज्ञानवाचकज्ञानपदस्य साध्यावस्थानलक्षकत्वं पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र सिद्धदस्थस्तोत्रनामोऽप्याज्यपदस्य पञ्चदशसङ्ख्यागणान्वयाय साध्यावस्थानलक्षकत्ववदिति पदद्वयेऽपि लक्षणेयुक्तम् । तत्र । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र प्रकारान्तरेण साध्यतोपरिस्थित्यसम्भवेन तत्र लक्षणाश्रयणेऽपि प्रकृते उक्तरीत्या लक्ष्यतावच्छेदककोटिनिवेशेन ज्ञानस्येष्टत्वलाभेन साध्यत्वेनोपरिस्थितेः प्रकारान्तरेण सम्भवान्न पदद्वय लक्षणा युक्ता । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतः पदवृत्तिलक्षणावृत्तिवाच्छक्तिवदिति वाक्ये लक्षणैव न युक्ता । न च त्रिषं भङ्गद्वेयादौ वाक्येऽपि लक्षणा दृष्टेति वाच्यम् । अयमिदानीं न मयेदं कार्यमित्यनुमितेरेव तत्रापि स्वीकारेण वाक्यलक्षणाया अनङ्गीकारात् । नन्वर्थमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदिति वाक्येऽर्थमवान्तर्वेदिति वाक्यार्थपक्षे परिसङ्ख्यादोषापत्त्याऽधमन्तर्वेदि मातव्यमित्येव विधातव्येऽधमन्तरं न विहितं नापि प्रतिषिद्धमित्यधमन्तरस्य विधितो व्यावृत्तावपिच्छातः प्राप्तरस्यानिवारणात् । पाक्षिकप्राप्तबहिर्देशानुवादकात्वे बहिर्वेदित्यस्य नित्यवच्छ्रवणानुपपत्त्या बहिर्वेदीत्यस्यापि विधायकत्वस्वीकारे वाक्यभेदापत्त्याऽन्तर्वेदिबहिर्वेदशब्दद्वयोपलक्षितान्तरालदेशरूपैकार्थविधानेन वाक्यभेदाभावात् । यत्र मीयमानयूपस्यार्धमन्तर्वेदि भवत्यर्थं बहिर्वेदि तत्र मिनयादिति देशविशेषलक्षणा वाक्येऽपि स्वीकृतेवेति चेत् । अत्र केचित् । अर्थमवान्तर्वेदिति नियमाश्रयणाद्विनैव लक्षणां सन्निधदेशविशेषसिद्धिरिति परिहरन्ति । तत्र । प्रकारणविशेषादसंयुक्तम् । प्रधानस्य चिकीर्षया च संयोगादित्याधिकरणाभ्यां वैदरङ्गप्रधानरूपसवार्थत्वप्रतिपादनेन नियमेन प्राप्तसर्ववैदर्धान्तरव्यावृत्तिफलकपरिसङ्ख्याप्रसक्तावपि पाक्षिकाप्राप्तेरभावेन नियमाश्रयणासम्भवात्तस्मादर्थस्यान्तरत्वे सत्यर्थस्य

अनदोत्तत्त्वरूपानुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात् सन्नतात्तद्ध । जुगप्सते जुगुप्साञ्चक्रे तितिक्षते मीमांसते भषभावः
 चर्त्तुं बभ्रुसते । गुपिप्रभृतयः किङ्किवा निन्दावर्थका एवानुदोत्ततः आर्जवनिशानार्थौ दान्शनौ च स्वारितौ । गोपनादिरूपे धातुपाठो-
 पात्तेऽर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । भवादयो भिन्नाः । अभेदे तु सन्नतादिवाक्यार्तगणत् प्यन्तादपि तडस्यादिति भावः । वाचस्पत्यादौ
 मीमांसाशब्दो माड्मान इत्यसमाह्वय इत्युक्तम् । तत्समर्थनं त्वित्थम् । इह सन्प्रकृतिस्तावदात्मनेपदार्हा चुरादिकादिद्वैवेति स्थितम् । मानप्-
 जायामित्यादिवृत्तिकारप्रग्र्योऽपि भङ्गत्वा व्याख्येय एव । न हि तस्मादयं सन् । एवं स्थिते सन्प्रकृतिगुदात्तेदेवत्यत्र मानाभावात् डिदेव
 सास्तु नुक् च सूत्रे निपात्यताम् । न च दैव्याकरणानामुपायेष्वग्रहः । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अवस्थिता इत्युक्तेः । न चैवं सनिमीमेति इस्-
 प्रसङ्गः । भवादिसाहचर्येणैच्छास्येव तद्विधानादिति] । ननु विचारस्य सौत्रपदशक्तिबलालभेऽपि लक्षणया लाभवद्विचारस्य ज्ञानसाधनताया
 लक्षणानिमित्तशक्त्यसम्बन्धत्वेन लाभवच्च प्रसादस्य सौत्रपदशक्त्यादिनाऽलभेऽपि सूत्रोक्तज्ञानमोक्षसाधनभावान्यथाऽनुपपत्तिलब्धतया सूत्रार्थ-
 त्वमेव । न च ज्ञानस्य स्वभावेनैव मोक्षसाधनत्वसम्भवात् तदन्यथाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया अदृष्टत्वेन स्वभावकल्पनाया
 असम्भवेन मध्ये प्रसादाध्याहारस्यावश्यकत्वादित्यतो दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानरूपकार्यकारणप्रवाहरूपसंसारनिधितिरूपस्वान्मकेरतादृशकार्य-
 कारणप्रवाहस्यानाबज्ञानमूलकत्वात् ज्ञानज्ञानयोश्च प्रदीपान्धकारयोरेव स्वामाविकारविरोधात् ज्ञानेन साक्षादुखादीनिवृत्तावपि तन्मूलभूताज्ञान-
 निवृत्तिसम्भवात्तिनिवृत्तौ च तत्कार्यनिवृत्तेः कारणभावेन सुलभत्वात् दुःखादीनां कार्यकारणभावस्य कारणापाये कार्यभावस्य च न्यायसूत्र एवोक्त-
 त्वात् नादृष्टकार्येणेत्यभिप्रेत्य कथं दुःखादीनां कार्यकारणभावः कुतश्च तदपाये तदपायस्तथात्वे वा कथं प्रागापादितदोषाद्विनिवृत्तावत्यन्तिकदुः-
 खनिवृत्तिरित्याशङ्कां दुःखादिरूपविवरणेन तदपायादौ हेत्वादिकथनेन च परिहरन् मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनान्यथाऽनुपपत्त्या प्रसादाध्याहार-
 शङ्कां च तद्वचनादिगतिकथनेन परिहरन्न्यथाऽनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते ॥ न च ज्ञानस्येत्यादिना । अत्र शङ्काग्रन्थे रागादीनां

प्रतीतिरेच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वनिमित्तदभावयोरनुपपत्तेरिति वाच्यम् । विचारे रूढेरेव स्वपक्षत्वेऽपि जिज्ञासाशब्दाद्विचारे ज्ञानसाधनत्वरूपं प्रकृतप्रमेयस्य रूढिरूपस्वपक्षेणैव परपक्षभूतलक्षणयाऽपि निर्वाह्यत् । परीत्याऽपि प्रकृतोपपादनसम्भवे किमिदानीं स्वपक्षाग्रहेणेत्यभिप्रेत्य परसिद्धलक्षणपक्षस्यानूदितत्वेनाविरोधात् । अत एव शङ्काग्रन्थे तदुक्तिः । न चैवं गीताभाष्यटीकायामेतत्सूत्रस्थजिज्ञासाशब्दस्य विचारालाक्षणिकत्वमङ्गीकृत्येच्छाया विधेयत्वोपपादनमप्युक्तं स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यपदान्वयाय सूत्रस्य जिज्ञासाशब्दस्येत्येच्छाश्रुतासम्भवेन विचारपरताया आवश्यकत्वात्स्वामिप्रेतरूढ्यनुसारेण चेच्छाप्रसक्तेरेव सूत्रेऽनुपलभ्येनेच्छाया युक्तत्वप्रतिपादकप्रमाणोपन्यासावसरे सूत्रोदाहरणस्यासङ्गत्यापातेन सूत्रं प्रकृते सङ्गमयितुं वा जिज्ञासाशब्दस्य विचारे लक्षणां वदता परेणापि ज्ञानादिच्छाऽङ्गीकर्तव्येति परम्यागेन परं प्रत्युपपादयितुं वा तत्रापि परमतस्यैवोपन्यतत्वात् । यद्वा विचारे रूढेः सत्त्वेऽपि येन रूढिं विद्यमानामन्यनवबुद्धय शौगिक एवार्थोऽवबुद्धतस्य विचारप्रतीते-शौगिकार्थेच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वनिमित्तं तं प्रति लक्षणाया आवश्यकत्वात्तदभिप्रायेणात्र गीताभाष्ये च लक्षणापक्षोक्तिरिति सर्वमनवद्यम् । [गुप्तजिज्ञासिद्भ्यः सन् । मानवधदान्शान्त्योर्दार्ध्याश्रयासस्य । सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्त्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दर्धिश्च । गुप्तेर्नन्दायाम् । तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च । मानोजिज्ञासायाम् । बोधेश्चत्तविचारे । दानेरार्जवे । शानेर्नैशाने । एष्वर्थेष्वेति नित्यं सन्नता धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुत्वं तंनेङ्गणौ न । अत्र न्यासकार आह । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सूत्रे वाग्रहणं विभज्य त्रिसूत्रीशेषतया सम्बध्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह सूत्रद्वयेऽर्थविशेषोपहितेभ्य एव सन्निति । स च विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तोऽपि वृत्तिकारादिभिरुपनिबृद्धतं दर्शयति ॥ **गुप्तेर्नन्दायामित्यादिना** । धातोरिति सूत्रे इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यते । तथा च इधिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायामित्यर्थः । उदाहरणं तु पठितुमिच्छति पिपठिषतीत्यादि पिपठिषेत्यादि च । अथाष्टावन्नुदात्तः गुपगोपने तिज्निशाने मानुपजायां बधबन्धने ।

किञ्चनेति श्रुत्या सर्वार्थक्रियायास्तदधीनत्वम् । इत्यादेरागमादवगम्यत इति शेषः । ज्ञानरथभावतोऽपीत्यभिप्रेतवद्वाङ्गीकारवदोऽयमिति सूचयति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादुपपन्नं पूर्वव्याख्यानमिति । ततश्चायमर्थः । स्यादेतदेकम् । यद्यन्नाजयाद्यनिवन्धनाऽयं बन्धो जीवस्य स्यात् । न चैवम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु परमेश्वरेच्छानियतित्वाद्यभावात् । अद्वैतिगमादिक्रमोपनिषद्भावात् । भागवत्तार्किकादीनां च गुणवत्त्वाधीनद्रव्यत्ववदनादेरपीश्वराधीनत्वोपपत्तेः । उपपादयिष्यते हि ज्ञानानन्दद्विस्वरूपोऽयं जीव इति पुंस्त्वादिवदित्यादिना । तद्भावानुपलब्धिश्चानुभवसिद्धा । तेनावगम्यतेऽस्ति किमप्यद्वयम् । येनानन्दः स्वमन्त्राच्चैतन्यरूपोऽपि नात्मनस्तत्त्वं वेद । न च कामकर्मौदिकमेव तथा भवितुमर्हति । तस्यापि सादिनः कारणेष्वप्येव । न च पूर्वपूर्ववत्तादुत्तरेत्येवमिति युक्तम् । सुप्तिप्रलययोस्तद्वृत्त्यभावेन निष्कलङ्कचेतन्यबलात्स्वरूपायावप्रसक्तेः । अतः कामकर्मवधितिरिक्तं भावाऽद्विधा प्रकृतिरित्यादिशब्दाभिधेयमनाद्येव किमपि द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । अनादिमायया युता इत्यादिश्रुतिरसूतशब्दाश्च भवन्ति । न च मायाऽपि कथं स्वप्रकाशमावृणोतीति युक्तम् । आवरकतयेव तस्याः प्रमितत्वात् । वक्ष्यते चात्रापपत्तिः । न च जडस्य स्वतः किञ्चित्कर्तृत्वं युक्तम् । द्रव्यं कर्म चेत्यादिवाक्यविरुद्धं च । अतः परमेश्वर एव सत्त्वादिगुणस्य विद्याविरंधित्वेनाधिधिया स्वाधीनया प्रकृत्याऽचिन्त्याद्भुतया स्वशक्त्या च जीवस्य स्वप्रकाशमपि स्वरूपचेतन्यमाच्छादयतीति युक्तम् । स एव च स्वाधिष्ठानलब्धपरिणाममहदङ्कुरादिप्रकृत्यंशैः संयोज्य कर्तृत्वभोक्तृत्वमातन्त्र्यं कारकफलस्यैव चास्याविनाशनेवोपदर्श्य रागादभुतादवद्वारा दुःखमनुभावयति । तदेवं बन्धस्येश्वराधीनत्वात्स एव मोचकोऽङ्गीकार्योऽपरस्य स्वातन्त्र्याभावात् । प्रसन्न एवासौ स्वकीयां मायां व्यावर्ततीति तत्प्रसादार्थं सर्वोऽप्ययं साधनसन्दर्भ इत्युक्तम् । तत्र यद्यपि न मुद्राक्षरेभ्यो भगवत्प्रसादो लभ्यते । तथाऽप्यनुपपत्त्याऽङ्गीकरणीय इति युक्तं चैतत्सूत्रकारस्ततो हस्य बन्धविपर्ययायति । एतदुक्तेन न्यायेन ज्ञान-

दुःखाद्यन्तरकारणानां निवेशो द्रव्यं कर्म चेति परिहारग्रन्थे द्रव्यादिशब्दोदितप्रकृत्यादिमूलकारणपरिग्रहेण तन्निवर्त्यतेति द्रष्टव्यम् । न्यायसूत्रो-
दाहरणं त्वेतच्छब्दकामलभूततन्मतस्यागमादिपरोधेनाभासत्वं द्योतयितुम् । यद्यप्यत्र सूत्रे दुःखादिविध्याज्ञानानामेवोपादानं न तज्ज्ञानस्य तथाऽय-
त्रिष्टानयाथात्म्यज्ञाननियतत्वान्मिथ्याज्ञानस्य तदुक्त्यैव सिद्धत्वात्सूत्रज्ञानस्य पृथगनुक्तावपि सूत्राभिप्रायलब्धत्वात्ज्ञानस्यापावत इति मूलग्रन्थे ज्ञान-
स्वभावस्य शङ्काप्रापकत्वेनोक्तया मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वस्यैवज्ञाननिवर्तकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वात् तदुक्तिः । इत एव तत्त्वज्ञानस्थित्याहुक्त-
मिति द्रष्टव्यम् । यत्तु मोक्षस्येत्यादिना वचनगतिर्यत्तन्नं तदुदहरिष्यमाणेनाज्ञानां ज्ञानद इति विशेषवचनेन निवर्त्यतेति द्रष्टव्यम् । यद्वा ज्ञानस्य
मोक्षसाधनताया अदृष्टत्वेनादृष्टकल्पनाप्रसङ्गेनानुपपत्त्या मध्ये प्रसादाध्याहारस्यावश्यकत्वात्प्रसादश्चापि प्रकृतत्वेनयुक्तमतः शब्दार्थत्वमित्या-
शङ्क्य निषेधति ॥ न च ज्ञानस्येति । अदृष्टकल्पनापरिहाराय मुक्तेज्ञानस्वभावत्वस्य वक्तव्यत्वात्सिद्धात्यभिमतमोक्षस्वरूपे ज्ञानस्वभाव-
लभ्यतायाः प्रतिपादयितुमशक्यतया न्यायसूत्रं मूलकृत्य मोक्षस्वरूपभ्युपगमेन तस्य ज्ञानस्वभावत्वभ्यतां व्युत्पादयितुं तदुपयुक्ततया बन्धवरूपं
निरूपयति ॥ आत्मन्त्यादिना ।

अनु०—द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ॥ यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ नतै त्वत्क्रियते किञ्चिदि-
त्यादेर्न हरिं विना ॥ ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥

सु०—यत्तु मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनं तज्ज्ञानादिजननीश्वरस्य निमित्ततापरमित्यविरुद्धम् । तदर्थं च तदुपास्त्यादेरुपयोगः ।
तदेव ज्ञानस्वभावेनाज्ञानादिनिवृत्तौ कारणाभावे कार्यानुदयस्येश्वरप्रसादानपेक्षत्वादयुक्तमिदमतः शब्दव्याख्यानमभित्यत आह ॥
द्रव्यमिति । द्रव्यशब्देन प्रकृत्यादितत्त्वमुच्यते । कर्मेति धर्माधर्मौ । स्वभावः प्रकृत्यादीनां परिणामादिः । जीव इत्यभिधानी ।
एवेति यदनुग्रहत इत्यतः परं द्रष्टव्यम् । अनेन सर्वोत्पत्तिमुपपादाननिमित्तानां सत्ताऽपि परमेश्वराधीनमुच्यते । न ऋते त्वत्क्रियते

मोक्षस्य न ज्ञानस्वभावलभ्यत्वम् । ततश्च प्रसादोऽपेक्षित एव । ज्ञानस्वभावलभ्यत्वाङ्गीकारेऽपि प्रसादोऽपेक्षित एवेत्युक्तं स्यात् । तच्च नो-
 पपद्यते । मोक्षस्य युक्त्या ज्ञानस्वभावलभ्यताव्युत्पादनात्नोक्तिमात्रेण तदभाव ईश्वरेच्छाधीनत्वं च तस्य सिद्धयतीत्यतो बन्धस्येशेच्छाधीनयुक्त्यैव
 मोक्षस्येशेच्छाधीनत्वव्युत्पादनमत्र वाक्येऽभिप्रेतं नोक्तिमात्रमतो नानुपपत्तिरित्याशयकथनपूर्वमनङ्गीकारपक्षं व्युत्पादयितुमतु वेत्यादिनाऽ-
 ङ्गीकारपक्षमपि व्युत्पादयितुमाह ॥ ततश्चेति ॥ एतन्मुक्तेर्ज्ञानस्वभावलभ्यत्वम् । एवं त्वदुक्तरीत्या तदा स्यादित्यर्थः । अत्र श्रुतिपुराणो-
 रदाहृतयोर्ग्रहणं स्मृतीतिहासेत्यादिशब्दसङ्गृहीतकथनम् । परमेश्वरेत्यतः पूर्व साक्षात्परम्परया चेति शेषः । तत्र पुराणं बन्धकानामाशिधीन-
 तोक्तिद्वारा बन्धस्येशाधीनतापरं श्रुतिरतु बन्धस्याप्यर्थक्रियात्वात्साक्षादेवेशाधीनतापरा । ततश्च बन्धस्य साक्षाद्बन्धकप्रवर्तकतया चेशेच्छानि-
 मित्तत्वं सूचयति । एतादृशवाक्योदाहरणलब्धार्थकथनं यदज्ञानेत्यादि । अयं बन्धो मिथ्याज्ञानेत्यादिदुःखान्तोऽज्ञानमात्रनिबन्धनो न चैवमित्यतः
 परं किन्त्वज्ञानं यन्त्रियतं तन्निबन्धनः पृथक् च भगवन्निबन्धन इति शेषः । ननु पराभिप्रेतकार्यकारणप्रवाहरूपबन्धस्येदं प्रथमताशून्यत्वेनानादित्वेऽ-
 पि स्वरूपेणानादित्वाभावादज्ञानाधीनत्वस्य परेण वक्तुं शक्यत्वेऽपि सिद्धान्त्यभिप्रेतप्रकृत्यादिवन्धस्य स्वरूपेणानादित्वान्नैश्वरेच्छाधीनत्वं तस्येति
 शङ्कामुपोद्घातेन परिहरति ॥ अद्वैतिनामिति । इदं चानादीनामपि प्रकृत्यादीनां भगवदधीनताबोधकपुराणबलाच्छ्रुतिस्थकिञ्चनेति
 पदाच्च लब्धार्थकथनम् । उत्पत्तिग्रहणेनानादेरुत्पत्त्यर्थं भगवदनपेक्षायामपि स्थित्यर्थं सादितो न विशेष इति न्यायं सूचयति । ननु स्वरूपबन्धस्य
 कथमज्ञाननियामकेशाधीनत्वं पृथक् च कथमीशाधीनत्वमित्यतो बन्धस्वरूपं न केवलं त्वदुक्तरीत्यैव किन्तु स्वरूपाच्छादनमपि । एवं च जीव-
 स्वरूपाच्छादकप्रकृत्यादिशब्दिताज्ञाननियामकतया स्वतश्च जीवस्वरूपाच्छादकत्वेन मिथ्याज्ञानादिप्रयोजकनियामकतया स्वतश्च बन्धानियाम-
 कत्वेनेति प्रदर्शयितुं किं तत्स्वरूपं कुतश्च तत् कुतश्च तदाच्छादककल्पना प्रकृत्यादिकमेव च कुतस्तथा रागादेरपि सम्भवात्कथं च स्वप्रकाशा-
 च्छादनसम्भवः कुतश्च तदाच्छादकस्यापि भगवदधीनत्वमित्याशङ्काः परिहरति ॥ उपपादायिष्यते हित्यादिना । अथवा ननु स्वरूप-

स्यैवार्यं स्वभावो यत्साक्षान्मोक्षसाधनत्वम् । अस्तु वा तथाऽपीश्वरप्रसादोऽपेक्षितः । सकलकारणानां तदधीनसत्ताप्रवृत्तिर्वेन तदिच्छां विना कस्यापि कार्यस्थानुदयादिति । अङ्गीकारवादस्य चर्दं प्रयोजनं यत्पूर्वस्यैवार्यस्य समर्थनम् । तथा हि । येन ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमङ्गीकृतं न तेनापीश्वरेच्छा त्यक्तं शक्यते । कारकप्रेरकत्वादिनाऽवश्यमाभ्युपगमनीयत्वात् । तथा च किमनेन ज्ञानेनाप्राप्तिर्नेन । प्रमित ईश्वर एवाङ्गीकार्य इति ।

टि०—अत्र जीवकालयोर्द्रव्यवेदऽपि तयोः पृथक्करणे स्वभावशब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वे तेनैव द्रव्यकर्मजीवकालानां ग्रहणोपपत्त्या स्वधर्म-ग्रहणे कर्मशब्दोक्तचेष्टयाश्च विशिष्योक्तेः प्रयोजनविशेषभावेन द्रव्यादिशब्दान्विशेषनिष्ठतया व्याख्याति ॥ द्रव्यशब्देनेत्यादिना । यद्वा पूर्वपक्षनिवर्तकतयाऽनेन सर्वोत्पत्तिमादित्यादेनैतन्मलाभिप्रायं वक्तुं तदनुगतया द्रव्यादिशब्दाद्व्याख्याति ॥ द्रव्यशब्देनेत्यादिना । न कृत इत्यस्य पूर्वेण समानविषयत्वभ्रान्तिं निवारयितुं विषयभेदमाह ॥ न कृत इति । इत्योदेरित्यत्र विशेष्यतयाऽभिमतप्रमाणं प्रदर्शयन्नेव पञ्चम्याः कारकहेतुत्वपरत्वभ्रान्तिं शेषपूरणेन निवारयति ॥ इत्योदेरिति । पूर्वं मुक्तौ साधनान्तरनिषेधेन समुच्चायकत्वासम्भवादाह ॥ ज्ञानेति । ननु ज्ञानस्वभावेनैवाज्ञाननिवृत्तौ कारणाभावेन कार्यानुत्पत्त्यादौ नैश्वरप्रसादोऽपेक्षित इति शङ्किते सर्वोत्पत्तिमुपादाननिमित्तानां भगवदधीनतावोधकत्वाद्योदाहरणसङ्गतम् । न च भोक्ते प्रसादस्यावश्यकत्वाद्बन्धस्येश्वरधीनत्वेन तस्यैव मोचकत्वात्प्रसाद आवश्यक इत्युपपादयितुं बन्धस्येश्वरेच्छाधीनत्वे वक्तव्ये न तदुदाहरणसङ्गतिरिति वाच्यम् । तर्हि बन्धस्येश्वरेच्छाधीनत्वे प्रमाणस्योपगमनीयत्वेन प्रकृत्यादीनां तदधीनत्वे तदुदाहरणसङ्गतिरेव । न च तेषामपि बन्धकारणत्वात्तदुक्तिः । तेषां बन्धकारणत्वे प्रमाणाभावत्वात् । भवे वा प्रकृत्यादीनां बन्धकानां भगवदधीनत्वेऽपि भगवतः साक्षाद्बन्धकत्वानापत्त्या तेषां बन्धकत्वोक्तेः साक्षात्प्रसादोपपादकत्वाभावेन तदुक्तेरसङ्गतिरेव । रागादीनां बन्धकत्वेनाशङ्कितानां भगवदधीनत्वस्यावश्यकव्यस्यानुक्तेरित्यतस्तत्सङ्गमप्युत्तमाह ॥ ततश्चेति । यद्वा नन्वेन वाक्येन

सम्भवति । मायाव्यावर्तनं च न प्रसादेन विनिति प्रसादसिद्धिरित्याह ॥ प्रसन्न एवेति । स्वकीयमित्युक्त्या बन्धस्य भगवदधीनत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति । नन्वेवं मोक्षस्य प्रसादलभ्यत्वे ज्ञानस्य मोक्ष उपयोगदर्शनेन तदर्थमीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यतो जिज्ञासोत्थज्ञानादिति पूर्ववाक्योक्तं ज्ञानादेः प्रसादार्थत्वं स्मारयति ॥ नदिति । न केवलमन्यथाऽनुपपत्तिमात्रेण प्रसादस्य सूत्रार्थान्तःप्रवेशनमपि तु सूत्राभिप्रेतं च तदित्याशयवान् प्रसादप्रापकस्य बन्धमोक्षयोर्भगवदधीनत्वस्य सूत्रान्तरारूढतां दर्शयति ॥ बध्ययति चेति । अङ्गीकारवादसूचकापिशब्देन सूचितं ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं स्वभाव इत्यस्यार्थस्यानुपपन्नत्वं सिद्धमित्याह ॥ एवमिति । एवं चेत्यादेर्वक्त्या बन्धस्य बन्धकानां च भगवदधीनत्वावगमादपरस्य स्वातन्त्र्याभावावगमाच्च हरिं विना ज्ञानस्वभावानुक्तिर्न स्यात् । साक्षान्मोक्षसाधनत्वं न ज्ञानस्वभाव इति यावत् । इत्यपिशब्दपरित्यागेनापि वाक्यं व्याख्येयमित्युक्तं भवति ॥ अस्तु चेति । वारिसश्च पक्षे यथास्थितैव योजनेति हृदयम् । ननु ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्वभावत्वाङ्गीकारः प्रकृतविरुद्धः प्रमाणविरुद्धश्चेत्यतः प्रकृतार्थोपपादकत्वं पर्यवसानमात्रा प्रमाणाविरुद्धत्वं चोपपादयति ॥ अङ्गीकारेति ॥ अप्रमिनेनेति । साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्वभाववत्तयेति शेषः ।

अनु०—अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः ॥ आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥

सु०—यदुक्तं न कार्यो मोक्षः किन्तु प्राचीनेषु मिथ्याज्ञानादिषु निवृत्तेषु कारणाभावादेवोत्तरप्रवाहानुत्पादमात्रम् । तत्र का नाम परमेश्वरपक्षा । तद्वचनानि तु ज्ञानोत्पत्त्यादिनिमित्तापराणीति । तदनुपपन्नम् । ज्ञानप्रदानाद्यतिरिक्तस्यापीश्वरप्रयोजनस्यागमेषूक्तेरित्याह ॥ अज्ञानामिति । मोक्षदः प्रागुक्तप्रकृतिवन्धात् । नन्वनादेः प्रकृतिबन्धस्य कथं निवृत्तिरिति चेत् । अत्राह कश्चित् । न सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्निमित्तम् । किन्तु विरोधिसन्निपतासन्निपतावेव । किञ्च लोके तावदनदिः प्रागभावो निवर्तते । सुगतानां तत्त्वपरिभाषनाप्रकर्षणानादिवासनासन्तानानां निवृत्तिरिति । नैयायिकानामप्यनानादि-

बन्धस्याज्ञानमात्रनिबन्धनताया युक्तिपूर्वमुपपादनात् तस्येच्छाधीनत्वम् । न च श्रुत्यादिवलात्तथा । उदाहृतवाक्येष्वक्षरूपबन्धस्येशेच्छाधीनताया अप्रतिमानादित्यतः साक्षात्परम्परया बन्धस्येशेच्छाधीनत्वं व्युत्पादयितुं परोक्षविलक्षणबन्धस्वरूपं युक्त्यादिना प्रतिपादयन्नुदाहृतवचनानां तत्र प्रमाणत्वं च घटयितुमाह ॥ **उपपादयिष्यते ह्येत्यादिना** । स्वप्रकाशेत्यनेन सामान्यभावप्रयुक्ततयाऽनुपलब्धेरन्यथासिद्धिं निराकरोति । न आवरकान्तरप्रयुक्तान्यथासिद्धिनिराकरणं न चेति । सुप्तौ रागाभावः प्रलये कार्यमात्राभावेन कर्मणोऽप्यभाव इत्युभयोर्ग्रहणम् । इत्यदिश्रुतीत्यत्रादिशब्देपात्ताविद्याप्रकृतिबन्धकत्वाभिधायकश्रयनुसारेणाह ॥ **मायाऽविद्या प्रवृत्तिरिति ॥ अनाद्येवेति** । (तच्च परिशेषकथनं सादिधर्माधर्मौ कर्मशब्देनोपादायाप्यनादिप्रकृतेर्द्रव्यशब्देन प्रमाणे पृथगप्यस्यासमहिमा लब्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ स्फुटतद्व्याप्तिरिति । चशब्देनोक्तपरिशेषसमुच्चयः । कथमित्यावरकत्वमप्रामाणिकमिति वा । प्रमाणवोधितमप्यसम्भावितं कथमङ्गीकर्तव्यमिति वा । नाद्यः । परिशेषश्रुत्यादेरिदानीमेवाभिहितत्वादित्याह ॥ **आवरकतयेति** । न द्वितीय इत्याह ॥ **द्वैतस्ये चेति** । स्वभावाज्ञानवादस्येत्यनुयाख्यानव्याख्यावसरे यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्म स्वधर्मप्रकाशात्मकं तथाऽपि परमेश्वराचिन्याद्भुतशक्त्यपबृंहिताविद्यावशात् तथा संसारे प्रकाशयतीति वक्ष्यत इत्यर्थः । नङ्स्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । द्रव्यं कर्म चेत्यादिनाऽस्य वाक्यस्यात्रोपयोगप्रदर्शनम् । एवमुपयुक्तमभिधाय कथं प्रकृतेरविद्यात्वमनादित्वं चेत्यतस्तमोरूपायास्तद्वटयन्भवतो द्वेधा स्वरूपाच्छादकत्वं विवक्षितमाह ॥ **अत इति** । अनेन प्रमाणे द्रव्यमित्यंशस्याभिप्रेतार्थः कथितो भवति । इदं चाज्ञानस्य भगवदधीनत्वकथनं स एव चेत्यनेन स्वभावपदोक्तपरिणामांशस्य कर्तृत्वेत्याद्युपदर्शयन्तनेन जीवपदोक्ताभिमानीत्यंशस्यास्वरूपे स्वरूपमतेरैवाभिमानीत्वादिदं च मिथ्याज्ञानस्य भगवदधीनत्वकथनम् । इयता ग्रन्थेन बन्धस्येश्वराधीनत्वं यदर्थं वर्णितं तदिदानीमाह ॥ **तदेवमिति** । स एव कुतो मोक्षक इत्यत एतद्वक्तव्योदाहरणलब्धमपरस्य स्वातन्त्र्याभावमत्रापि हेतुत्वेन योजयति ॥ **अपरस्येति** । तावता हेमोक्षसाधनत्वेऽपि प्रसादस्य किमाथातमित्यतो हरेः समूलबन्धमोचनं मूलभूतमायाव्यावर्तनाभावे न

सत्त्वाङ्गीकारात् । अथ सद्विलक्षणत्वं नाम भावविलक्षणत्वं विवक्षितम् । तदाऽभाववैलक्षण्याङ्गीकारविरोधेनासिद्धिप्रसङ्गोऽत्यन्ताभावे व्यभिचारश्च । तस्यापि निवृत्तिसाधने तन्निवृत्तावेव व्यभिचारः । किञ्चात्मानि भावत्वं नास्तीति तत्रानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । तथाऽप्यारोपितं भावत्वं तत्रास्तीति चेत् । तदविद्यायामपि समानमित्यसिद्धिः । यदपि व्याप्त्योः सामान्यविशेषभावकथनं तस्योपयोगो वक्तव्यः । तेन बलबलनिश्चय इति चेत् । स किं सामान्यविशेषभावमात्रेणोताव्यभिचारादिसम्पत्तौ सत्याम् । आद्ये धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तेः पूर्वतो निरर्थक इति विशेषव्याप्तिर्बलवती प्रसज्येत । द्वितीये किं सामान्यविशेषभावेन व्यभिचारादिकमेव व्युत्पाद्यताम् । किं वाऽनेन प्रबलत्वेन दुर्बलत्वेन च । विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्वाध्यत इति चेत् । किं संकोचनं बाध्यत्वमुत व्यभिचारप्रदर्शनमथोपाधुद्भावनम् । नाद्यः । यदनादि तदज्ञानातिरिक्तं न निवर्तत इति सङ्कोचनीयम् । न पुनर्यदनादित्वरहितं तदेव ज्ञाननिवर्त्यमिति सङ्कोच्यमित्यत्र नियामकाभावात् । सामान्यविशेषभावे तूक्तम् । न द्वितीयः । व्यभिचारस्थलस्यादर्शितत्वात् । व्याप्तिर्बलेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धेऽनादित्वस्य तत्रैव व्यभिचार इति चेत् । तर्ह्येतदेवोच्यताम् । किं सामान्यविशेषभावेन । अनादित्वेनाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वे सिद्धेऽज्ञानत्वस्य तत्रैव व्यभिचार इति किं न स्यात् । अस्तु तर्हि प्रतिपक्ष एवेति चेत् । किं व्याप्तिमात्रेणोत पक्षधर्मतोपेतया व्याप्त्या । न प्रथमः । व्याप्तिमात्रस्याप्रतिपादकत्वात् । अन्यथा पक्षधर्मतवैयर्थ्यमर्थ्यता । द्वितीये संसारकारणमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं भवितुमर्हति । अज्ञानत्वात् । शुक्तिकाज्ञानवदित्युक्तं स्यात् । अत्रापि किं सामान्यविशेषभावेन । किञ्च शुक्तिकाऽज्ञानं नाम किं ज्ञानाभावोऽथ भावरूपमज्ञानम् । आद्ये दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम् । न हि शब्दसाम्यमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽस्ति । तथात्वे गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गात् । द्वितीये किं तत्साम्युतानादि । आद्ये कथमयं विशेषः स्यात् । द्वितीये तदपि पक्षतुल्यम् । न तृतीयः । अज्ञानेतरत्वस्य समव्याप्त्यभावात्पक्षेतर-

मिथ्याज्ञानप्रवाहः परमाणुश्यामता च निवर्तते । साङ्ख्यानामप्यविवेको निवर्तते विवेकेन । भीमांसकानामिदानीन्तनधर्मतत्त्वज्ञान-
प्रागभावोऽनादिनिवर्तते । अनादिभावरूपस्य न निवृत्तिरिति चेन्न । अनिर्वचनीयत्वादज्ञानस्य । अनादिर्न निवर्तते इति सामान्य-
व्याप्तिः । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिः । अतः सैव बलवती । ननु स्वोपादानगतोत्तरादस्याविनाशः । तत्कथमनादि-
निरुपादनस्य विनाशः । न स्वाश्रयगतोत्तरावस्थेत्येतावत्वात् । अन्यथा परमाणुश्यामत्वादीनामनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अभाववैलक्ष-
ण्यादात्मवदज्ञानस्यानिवृत्तिरिति चेन्न । सदैलक्षणयात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यात् । कस्तर्हि निर्णयः । ज्ञानाज्ञानकृतौ
विशेषान्वय इत्युक्तमिति । तदयुक्तम् । तथा हि । यत्तावन्न सादित्वमनादित्वं वेत्यादि । तत्र किं निवर्तकाभाव उपाधिरनेनोच्यते
किंवा निवर्तकसद्भावेन सत्यतिपक्षता । नाद्यः । साधनव्यापकत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धः । न ह्यज्ञानस्यानादितया निवृत्त्य-
नुपपत्तिं ब्रुवाणस्तान्निवर्तकमभ्युपैति । किन्त्वनादित्वेन तदभावमायुदुमिनोति । यदपि प्रागभावे व्यभिचारोद्भावनं तदपि भावत्वेन
हेतुविशेषणादयुक्तम् । यदपि सुगतानामित्यादि तदत्यन्तमसङ्गतम् । न हि वासनानामनादित्वं वैनाशिका अभ्युपयन्ति । न च
तद्व्यतिरिक्तं सन्तानम् । येन तत्र व्यभिचार उद्भावेत । न च नैयायिकादयो मिथ्याज्ञानस्यानादितां तद्व्यतिरिक्तं वा प्रवाहमङ्गी-
कुर्वते । परमाणुश्यामताऽपि सादिरेव । न हि परमाणुपाकस्येदं प्रथमता तत्सिद्धान्तः । यदप्यज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वमुक्तम् ।
तत्रानिर्वचनीयत्वं सदसद्विलक्षणत्वं चेत्किमेनेन प्रकृतानुपयुक्तेन । प्रतिपक्षोऽयमिति चेन्न । परस्यासिद्धिरव्याप्येति । भावाभावविल-
क्षणत्वमनिर्वचनीयत्वम् । तेन विशेषणासिद्धिरुच्यते इति चेन्न । स्वीकृतिविराधात् । स्वयमेव ह्यनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते
इत्यज्ञानलक्षणमभिधाय भावरूपाज्ञानसाधनाय प्रमाणानुपपन्नतानि । अभाववैलक्षण्यमात्रं तत्र विवक्षितमिति चेन्न । तस्यैव हेतु-
विशेषणत्वोपपत्तेः । नन्वत्रोक्तम् । सदैलक्षणयात्प्रागभाववन्निवृत्तिः किं न स्यादिति । सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् । प्रागभावस्यापि

रुक्ता तत्सम्पत्तिश्च कार्यगम्या । परचित्तवृत्तीनामपत्यक्षत्वात् । प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धो भगवत्प्रसाद इति तु मन्दम् । अचेतनानां कर्मणां स्वतन्त्रभगवत्प्रसादप्रतिबन्धकत्वायोगात् । तान्यपि तदिच्छाविशेषानुगृहीतानीति चेत् । भगवदिच्छयोविरोधप्रसङ्गात् । मोक्षप्रसाद एवैवंरूप इति चेत् । तर्हि स एवापरिपूर्ण इत्येवागतम् । अन्यथा कथं प्रारब्धानामप्युपमर्दं वक्ष्यति । प्रारब्धप्रतिबन्धादिवादास्तूपचरितार्था एव । वस्तुतस्तु भगवानेवानादेरपि बन्धस्य निवर्तक इति साधूक्तं ज्ञानिनां मोक्षदश्च स इति । ननु चानन्दः स्वरूपमेव । स चाविद्यावृत्तोऽविद्यानिवृत्तौ स्वतः सिद्ध एव । अनुभवोऽप्येवमेव । विषयित्वमप्यनुभवस्वभावो न त्वागन्तुको धर्मः । ततो मोक्षदानात्कथं पृथगानन्दादिदानम् । उच्यते । परमेश्वरशक्तिरेव जीवस्वरूपावरणं मुख्यम् । अविद्या तु निमित्तमात्रम् । ततोऽविद्यायां निवृत्तायामपि नाशेषानन्दाभिव्यक्त्यावदीश्वर एव स्वकीया बन्धवशक्तिं न ततो व्यावर्तयति । अत एवानन्ददहासवृद्धी वक्ष्येते इति ।

टि०—नन्वज्ञानमिति वाक्येऽपि स एक इति हरिं विना मुक्त्यभावबोधनात्तस्यापि पूर्वत्रोदाहयित्वेन पृथक्करणमयुक्तामित्यते । ऽत्र मोक्षद इत्यनेन भगवतः प्रकृतिबन्धनिवृत्तिरूपमोक्षकारणत्वोक्त्या प्रकृतिबन्धनिवृत्तिरूपत्वान्मोक्षस्य कार्यत्वमपपन्नत इत्यर्थसूचनेन दुःखानुत्पादरूपत्वा-
न्मोक्षस्याकार्यत्वेन कारकानपेक्षत्वात् कारकप्रेरकत्वादिनेश्वरप्रसादसापेक्षताव्युत्पादनमनुपपन्नमिति शङ्कापरिहारस्य ज्ञानदानातिरिक्तमोक्षदानोक्त्या चेसाधीनत्ववचनगतिकथननिरासस्यापि सूचनास्य पूर्ववाक्याद्विशेषाभिप्रायेण भाष्यकारिणं पृथक्करणमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य तच्छङ्कानिवर्तकतया तद्वाक्यं योजयितुमाशङ्कते ॥ यदुक्तमिति । मोक्षद इत्यस्मादुक्तशङ्कानिवृत्त्युपपत्त्यर्थलाभायोत्तरग्रन्थोपक्षेपाय चात्र तदुपपत्तं प्रतिसम्बन्धिनं पूरयति ॥ मोक्षद इति । नन्वेवं व्याख्याने प्रकृतिबन्धस्यानादित्वेन निवर्त्यत्वानुपपत्त्या वाक्यमनुपपन्नार्थं स्यादतो नन्दं व्याख्यानं युक्तम् । ततश्च नास्य प्रकृतोपयोग इत्यतोऽनादेर्निवृत्त्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारं विवरणकारिणमनूद्य निराकृत्य भाष्यकाराभिमतं परिहारं वक्तुं शङ्कामुत्थानम्

त्वाच्च । एतेन ज्ञानाज्ञानकृतौ विशेषान्वय इति निरस्तम् । यदपि निरुपादानस्य विनाशानुपपत्तिमाशङ्क्यात्कं स्वाश्रयगतोत्तरा-
वस्थाविनाश इति । तदनुपपन्नम् । अनुपादानभूताश्रयोत्तरावस्था चेदाश्रितविनाशः स्यात्तदा भूतलादपसारितं घटं घटविनाशः
स्यात् । परमाणुश्यामताप्रतिबन्दी तु तस्या अपि सोपादानत्वेनैव निरस्तेति । अत्रोच्यते । यत्तावदविद्याया अनादित्वेनानिदृष्टि-
रिति सोऽयं प्रसङ्गः स्वतन्त्रानुमानं वा । नाद्यः । अविद्यानादित्वस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन विपर्ययापर्यवसानात् । न द्वितीयः ।
विश्वमायानिदृष्टिमायामेतां तरन्ति ते । तरन्त्यविद्यामित्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् । अनदेरपि निदृष्टौ बाधकाभावेनाप्रयोजक-
त्वाच्च । आत्मनोऽपि निदृष्टिप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । निवर्तकभावाभावाभ्यां विशेषोपपत्तेः । प्रमित-
निवर्तकानभ्युपगमस्यानुचितत्वात् । अनादित्वेन निवर्तकभावानुमानस्य बाधितत्वात् । एतेन निवर्तकभावस्योपाधित्वम् । तद्वि-
पर्ययस्य प्रतिपक्षत्वं च समाहितम् । नन्ववयवतत्संयोगविनाशाभ्यां द्रव्यनाशो दृष्टस्तत्कथमत्र विनाश इति चेत् । कुतोऽयमुभया-
भ्युपगमः । एकैकपरिहारेणापि विनाशदर्शनादिति चेत् । तर्हि सादेरेवमस्तु । अनादेस्तृतीयोऽपि प्रकारोऽनुसर्तव्यः । प्रमित-
त्वादेव विनाशस्य । अनादेः कीदृशो विनाश इति चेत् । स्वरूपध्वंस एव । स्वोपादानगतोत्तरावस्था स्वोपादानमात्रत्वापत्ति-
रित्यादि कार्यविषयम् । नन्वविद्या चेन्निरर्तेत । तर्ह्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् । न स्यात् । प्रतिजीवमविद्याभेदाङ्गीकारात् ।
अत्र विशेषः स्वगुणाच्छादिका त्वेकेत्यागमादनुसन्धेयः । स्यादेतत् । ब्रह्मविदामप्यविद्यानुवर्तेत । तेन न श्रुतिसृतीनां प्रामाण्यम् ।
ब्रह्मासाक्षात्कारोऽविद्यानिवर्तको न विवेकमात्रमिति चेन्न । तद्वतामपि संसारानुष्टुप्तिदर्शनात् । साक्षात्कृतब्रह्मणां सद्यः शरीरादि-
पाते वातपुत्रायाः पौरुषेया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति । मैवम् । न स्मरति भवानुक्तार्थस्य । प्रसङ्गः परमेश्वर एव बन्धविध्वंस-
करोतीत्युक्तम् । न च साक्षात्कारस्तत्समादसाधनम् । यंन सोऽपि कथं तेषां नेति पर्यनुयुज्यत । भक्तेः परावस्था हि तद्धेतु-

शङ्कय निराकरोति ॥ अभाववैलक्षण्यादिति । तत्रप्रयोजको धर्मो भावत्वमित्यस्याप्युपलक्षणम् । अत्रानादित्वमपि विशेषणं द्रष्टव्यम् ।
 प्रत्यनुमानपराहतिमाह ॥ न सदैवलक्षण्यादिति । सत्ताजात्याश्रयान्यत्वादित्यर्थः । अतो न परमते दृष्टान्ते साधनवैकल्यामिति ध्येयम् ।
 समानबलत्वान्नयोर्बध्यबाधकभाव इति शङ्कते ॥ कस्तर्हीति । समानबलत्वमसिद्धमित्याह ॥ ज्ञानाज्ञानेति । न सादित्वमित्यादेर्नाप्रयोज-
 कतामात्रे तात्पर्यं किन्त्वित्यादिना विनाशाविनाशयोर्निवर्तकसद्भावत्वरूपनिमित्तान्तरस्यायुक्तैः । तथा चाविनाशो निवर्तकभावः प्रयोजक-
 इति विवक्षयोपाधिकथने तात्पर्यं विनाशो निवर्तकसद्भावः प्रयोजक इति विवक्षायां प्रतिपक्षे तात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ तन्न
 किमिति । समानत्वादूद्गुणद्वयं युगपदुपपादयति ॥ न हीति । ननु माऽस्तु निवर्तकार्युपगमः परस्य साधकभावेन निवर्तकभावस्यानि-
 श्चितत्वात्साधनव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धोपाधिः स्यादेवेत्यत आह ॥ किन्तिवति । ननु सिद्धान्त इव मायिनाऽपि विध्वमायानिवृत्तिरिति
 प्रमाणानुसारेण प्रमितनिवर्तकानभ्युपगमस्यानुचितत्वादिति निवर्तकभावानुमानस्य च बाधितत्वादित्युपाधिप्रतिपक्षसमाधानं कर्तुं शक्यत एवेति
 कथं परं प्रत्येवं पर्यनुयोग इति चेन्न । अनादेः कथं निवृत्तिरित्याक्षिप्य तरति शोकमात्मविदिति शास्त्रप्रामाण्यादनादेरापि निवृत्तिरिति समाधान-
 माशङ्क्यानादिदेहात्माध्यासस्य तत्त्वज्ञानेऽप्यनिवृत्तेः प्रत्यक्षाविरोधेन शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यमिति शास्त्रमवधिर्यास्या युक्तेरेव तदाक्षेपसमाधानत्वेन परे-
 णोपन्यस्तत्वान्नोपाधिप्रतिपक्षसमाधानं शास्त्रप्रामाण्यानुसारेण परेण कर्तुं शक्यमस्माकं त्वलौकिकेऽर्थे शास्त्रविरोधेन प्रत्यक्षस्याभासत्वाद्युक्तं
 प्रमाणानुसारेण तथा समाधानमित्याशयात् । यदपि प्रागभाव इत्यत्र प्रागभावशब्देन लौकिकः प्रागभावः साङ्ख्याभिमतोऽविवेकशब्दोक्तो
 विवेकप्रागभावो मीमांसकाभिमतो धर्मतत्त्वज्ञानप्रागभावश्च गृह्यते । सुगतानामित्यादित्यादिपदेन तु नैध्यायिकादीनामित्युक्तानामेव ग्रहणम् । न
 हीत्यादिना तेषामेव मते नानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् । वासनासन्तानानां निवृत्तिं वदन्प्रष्टव्यः । हेतुहेतुमद्भावेनावस्थिता उदयव्यय-
 धर्माणः सन्तानिन एव सन्तान इत्येतन्मतेनैदं व्यभिचारोपादानमुत तदतिरिक्तः कश्चित्सन्तान इति मतेन । नाब इत्याह ॥ न हीति । तैः

पयति ॥ नन्विनि । बध्यो न निवर्ततेऽनादिवादिदिति विवक्षितानुमाने न सादित्वमित्यादिना हेतोरप्रयोजकत्वमभिधाय व्यभिचारमव्याह ॥
किञ्चेति । यद्यपि विवरणे किञ्चेत्येतावानंशो नास्ति लोके तावदिति ग्रन्थश्च न सादित्वमित्युक्ताप्रयोजकत्वोपपादकतया व्याख्यातुं शक्यते ।
तत्त्वदीपने सादित्वादेरनिमित्तत्वे हेतुं दर्शयतीत्यवतारितश्च । तथाऽपि स्पष्टव्यभिचारपरस्य ग्रन्थस्य न तथाऽवतरणमुचितमप्रयोजकत्वोपपादन-
स्यापि व्यभिचारोपपादनेनैव सिद्धेः किन्तु विरोधिसन्निपातेत्युक्तानुपपादनाच्च दूषणान्तरत्वमेवोचितम् । अत एव तच्चन्येनापि व्यभिचारमाहेत्य-
वतरणं कृतमित्यभिप्रायेण विवरणाभिप्रेतार्थकथनं किञ्चेत्येतेदिति ध्येयम् । अनादिर्न निवर्तते इत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितमुतानादिभावत्वम् ।
आद्योऽपि किं लौकिकस्य चोद्यमुत वादिनामिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ लोके तावदिति । द्वितीयेऽपि किं सुगतस्योत नैव्यायिवास्याथवा
साङ्ख्यस्याहोस्विनीमांसकस्येति विकल्पान्क्रमेण दूषयति ॥ सुगतानामित्यादिना । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति ॥ अनादिति । यद्यपि सुग-
तानामित्यादुक्तदोषस्यात्रापि सम्भवस्तथाऽपि लौकिकस्येदं चोद्यं न वादिनोऽतस्तान्प्रत्ययमाक्षेप इत्यभिप्रायेण वा स्वपक्षेण दूषणान्तरसम्भवाभि-
प्रायेण वा तमनभिधाय किमत्र भावशब्देन सत्त्वं विवक्षितमुतभाववैलक्षण्यमथवा तत्प्रयोजको धर्मः कश्चिदिति विकल्पाद्योऽज्ञाने हेतुविशेष्या-
सिद्धिरित्याह ॥ नानिर्वचनीयत्वादिति । परमते प्रागभावे व्यभिचाराच्चेति द्रष्टव्यम् । किञ्चाप्रयोजकोऽयं हेतुः । न चानौपाधिकव्याप्ति-
भङ्ग एव दोषः । तस्य बलवद्वाप्यन्तरबाधितत्वेनानौपाधिकत्वासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ अनादिर्न निवर्तते इति । लोके ज्ञानाज्ञानयो-
र्निवर्त्यनिवर्तकतादर्शनाद्ब्रह्मज्ञानाज्ञानयोरेपि तथात्वमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणानर्देनशाभावं शङ्कते ॥ ननु सांपादानेति । घटादेनांशा-
नाम स्वकारणसमवायिनी कपालादावस्याऽज्ञानस्य चाकार्यत्वाच्च स्वकारणसमवायिन्यसुरावस्थेत्यदिनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणतया परिहरति ॥
न स्वाश्रयेति । स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाया नाशत्वसम्भवे समवायिकारणेति विशेषणं व्यर्थम् । तथा चात्मनो ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्तिरविद्यानिवृत्ति-
रिति किमत्रावदमित्यर्थः । न केवलं व्यर्थविशेषणता किन्त्वव्याप्तिश्चेत्याह ॥ अन्यथेति । प्रागभावादिरादिपदार्थः । परिशिष्टं पक्षद्वयमा-

तत्परिहाराविति ज्ञेयम् । सदसद्विलक्षणत्वपक्षपरिग्रहा स्थाशयमुद्घाटयति ॥ **प्रतिपक्ष इति** । परिहर्ता किमनेनेति स्वोक्तस्याशयमुद्घाटयति ॥ **परस्येति** । अविद्यायाः परेण सत्त्वान्युपगमादसिद्धिः । सदसद्विलक्षणत्वस्याप्रसिद्ध्याऽन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्याप्तिग्रहानुपपत्त्याऽऽयापिश्चेत्यर्थः । यद्वा स्वपक्षबहुप्रसिद्धयनुसारेणानिवचनीयशब्दार्थतया सदसद्विलक्षणपरिग्रहे प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय भावत्वविशेषणं प्रतिक्षेपस्तदर्थतया सत्त्वाभिप्रायस्यासम्भावनया कल्पयितुमशक्यत्वेनानिवचनीयत्वादज्ञानस्येति सदसद्विलक्षणत्वोक्तावपि विशेषणासिद्धयप्राप्त्या तदुक्तैर्व्यर्थ्यभित्याह ॥ **तत्रेति** । माऽस्तु विशेषणासिद्धिस्तथाऽपि दूषणान्तरसूचकत्वसम्भवाच्च वैयर्थ्यभित्याशङ्कते ॥ **प्रतिपक्षोऽयमिति** । अत्र सदसद्विलक्षणस्य सत्ताजात्याश्रयान्यत्वरूपत्वे घटादिवदविद्याया अपि द्रव्यत्वेन सत्ताजात्याश्रयत्वादसिद्धयापत्तौ सत्तायाः कुत्राप्यभावेनाविद्याया अपि तदाश्रयान्यत्वे च हेतोरप्रसिद्ध्यापातेन स्वरूपसद्विलक्षणत्वादिरूपे सदैवलक्षण्ये वक्तव्ये प्रागभावे साधनविकलत्वमित्याह ॥ **प्रागभावस्यापीति ॥ विरोधेनेति** । अविद्याया अपारमार्थिकत्वाच्च तत्रोभयाङ्गिकारेऽपि विरोध इति तु निरासिष्यत इति भावः ॥ **तस्यापीति** । निवृत्तेरपि निवृत्तौ प्रतियोग्युन्मज्जनापत्तिरनवस्थापसिञ्चेति भावः । यद्वा नन्वत्यन्ताभावस्यापि ब्रह्मातिरिक्तत्वाच्चिद्वृत्तिरेवेति न व्यभिचार इति चेत्तर्हि मुक्तस्यापि संसारित्वापत्त्याऽविद्यानिवृत्तेरनिवृत्तेस्तत्र व्यभिचार इत्याह ॥ **तस्यापीति** । अनादिर्न निवर्तत इत्यादिना परेण व्याप्तिद्वयस्योपन्यासात्तस्य चैक्याऽपरस्या बाधेन वा प्रतिपक्षेण बोधपन्नत्वद्वय्यमाणरीत्या बाधे निरस्तेऽगत्या तर्ह्येतु प्रतिपक्ष एव । तावताऽपि पूर्वपक्ष्यनुमानं दुष्टमेवातः सा बलवतीति मदुक्तिस्तूपलक्षणमित्यपि परेण शङ्कितुं शक्यमित्यभिप्रेत्यातः सैव बलवतीति परेणोक्तेऽपि स्वयमुपयोगमेव पृच्छति ॥ **यदपीति** । सामान्यविशेषभावकथनस्योपयोगो भवन् बलाबलनिश्चयप्रयुक्तबाधे वा प्रतिपक्षे वा बाधेऽपि प्रयोजकीभूतबलबलनिश्चय एव वा प्रयोज्ये बाधे वा तत्रापि सङ्कोचेन वा व्यभिचारप्रदर्शने वेति प्रश्नाभिप्रायः । तत्र पराभिप्रेततया प्रबलत्वादाच्च शङ्कते ॥ **तेनेति** । कार्यतोपयुक्तस्य केवलस्य सहायस्य चोपलब्धत्वात्तत्रापि पृच्छति ॥ **स किमिति** । अव्यभिचारिदित्यत्रादिपदेनापत्र व्यभिचारग्रहणम् ॥ **पर्वतोऽ-**

पूर्वपूर्वसंस्कारक्षणेन तत्तत्संस्काराधानाङ्गीकारेण वासनानामनादिरवस्थानभ्युपगमात् । अन्यथा क्षणिकत्वानुपपत्त्या सत्त्वस्य व्यभिचारापत्तेः । सत्त्वाभावे चापसिद्धान्तात्तादिसमुक्तं वैनाशिका इति । अत एव च क्षणिकत्वाभावे सत्त्वानुपपत्त्याऽतिरिक्तसन्तानमङ्गीकृत्यापि क्षणिकत्वेऽवश्यम् । अङ्गीकर्तव्येनातिरिक्तत्वाङ्गीकारस्य प्रयोजनविशेष इत्यभिप्रेत्य तैरतिरिक्तत्वं नाङ्गीकृतमित्याह ॥ न चेति । अभ्युपयन्तीत्यनुष्ठेयः । न च वासनानां तन्मते सादित्वे चतुर्थीयाये तन्मतोपन्यासावसरेऽनादित्वोक्तिव्याहृत्येति वाच्यम् । वासनानां स्वरूपेणोपन्यासानामपदिं प्रथमताऽभावाभिप्रायेणानादित्वोक्तेरुपपत्तेरित्याशयः । अतिरिक्तं सन्तानमिति द्वितीयपक्षेऽपि तैः सन्तानस्य सत्त्वक्षणीकत्वयोरानङ्गीकारेणानादित्वव्याहृत्यवस्थायामपि सत्त्वान्न तन्मतेनेदं व्यभिचारापपादनमुपपद्यते । न च सन्तानिनां सत्त्वे सन्तानस्यासत्त्वानुपपत्त्या सत्त्वे च क्षणिकत्वावयंभाव इत्युपपाद्यतेनापि निवृत्तिरङ्गीकार्येत्याशयः । तर्हि तथैव युक्त्या सादित्वस्याप्यङ्गीकर्तव्यतापत्तौ हेत्वभावेन व्यभिचारापत्तेः । अत एव तन्मतोपन्यासावसरे नित्यं सन्तानमेतेषामिति तन्मतमाविष्टतम् । एतदप्याह ॥ न चेति । अत्र च योग्यतया निवर्तत इतिव्याहृत्याभ्युपयन्तीत्यव्यनुषञ्जनीयम् । वस्तुतस्तु हेतुहेतुमक्षावापन्नसन्तानिरूपस्य सन्तानिनां हेतुहेतुमद्भावरूपस्य वा सन्तानस्येदं प्रथमताशून्यत्वेन तेन तेन तत्र तत्रानादिनित्यत्वोक्तावपि वस्तुतः सन्तानस्यातिरिक्तस्य तन्मतेऽप्यभावास्तन्तानिनां च स्वरूपेणानादिनित्यत्वाभावादथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुरिति द्रष्टव्यम् ॥ न चेति । न चैवं तदर्थसंसारानादित्वोक्तेः का गतिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावादिरूपस्य तस्येदं प्रथमताऽभावमात्रेण तदुक्त्युपपत्तेः । इदं च त इमे दुःखादयो मिथ्याज्ञानान्ता अवच्छेदेन वर्तमानाः संसारः कः पुनरयं संसारो दुःखादीनां कार्यकारणभावः स चानादिः पूर्वापरकालानियमादिति न्यायवार्तिके दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषा विषयत्वेन तावन्मिथ्याज्ञानकारणम् । एवमसति जन्मनि मिथ्याज्ञानानुत्पत्तेरविषयोऽपि जन्म मिथ्याज्ञानस्य कारणम् । एवं विना प्रवृत्त्या जन्मभावाज्जन्मद्वारेण प्रवृत्तेरपि मिथ्याज्ञानकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेण च दोषाणां तथा मिथ्याज्ञानादोषा दोषेभ्यः प्रवृत्तिः प्रवृत्तेर्जन्म जन्मनो दुःखमिथादिवार्तिकटीकायां च स्पष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ तत्रेति । गूढाभिसन्धेरिमौ पक्षपरिग्रह-

सङ्कोचसम्भवेऽपि तस्य विशेषत्वात्तदनुसारेण पर्वतातिरिक्तो धूमवानग्निमिति सामान्यव्याप्यैरेव सङ्कोचः प्रसज्येतेत्याशयेनाह ॥ सामान्येति ॥ व्यभिचारेति । स्थलान्तरस्याप्रदर्शनादज्ञानस्य च पक्षतया व्यभिचारस्थलवासम्भवादिति भावः । ननु विशेषव्याप्यैः साक्षाद् व्यभिचारस्थलाप्रदर्शकत्वेऽपि स्वसाध्यसिद्धिराज्ञानरूपपक्षस्यैव विपक्षत्वसम्पादनेन व्यभिचारस्थलप्रदर्शकत्वं सम्भवत्येवेत्याशङ्कते ॥ व्याप्तीति । तर्हि स्वसाध्यसिद्धौ सामान्यविशेषभावानुपयोगेनैतद्व्याप्तिसिद्धानुमानबाधकमुखेन पूर्वानुमाने व्यभिचार एव वक्तव्यो न तु सामान्यविशेषभाव इत्याशयेनाह ॥ तर्हीति । अशक्या चैतद्व्याप्तिबलेन स्वसाध्यसिद्धिः । विपरितस्यापि सम्भवादित्याशयेनाह ॥ अनादित्वेनेति । नन्वेतदर्थमेव सामान्यविशेषभावप्रयुक्तं बलाबलमाश्रित्य विशेषव्याप्या स्वसाध्यसिद्धिर्न तु सामान्यव्याप्येत्युच्यते इति कथं सामान्यविशेषभावानुपयोग इति चेत् । तर्हि सामान्यविशेषभावमात्रप्रयुक्तबलाबलसाम्यात्पर्वतो निरपेक्ष इति विशेषव्याप्तिबलेन पर्वतस्य निरपेक्षत्वसिद्धौ धूमवत्त्वस्य तत्रैव व्यभिचार इत्यपि स्यादित्याशयात् । अस्याशयस्य पूर्वन्यायेनैव ज्ञातुं शक्यतया तथा पूर्ववदेतच्छेषत्वेन सामान्यविशेषभावे तूक्तमित्यनुकिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं यदि तव व्याप्तिद्वये साम्यसम्प्राप्तिस्तर्हि मास्तु सामान्यविशेषव्याप्तिद्वयोक्तिर्बलाबलनिश्चयेन बाधाय प्रतिपक्षाय तु स्यात् । तावताऽपि पूर्वानुमानस्य दुष्टत्वसम्भवादित्याशयेन शङ्कते ॥ अस्त्विति । व्याप्तिमात्रस्य सङ्कोचनव्यभिचारोपाधिसूचकत्वसम्भवेऽप्यप्रतिपादकत्वान्न प्रतिपक्षत्वसम्भव इत्यभिप्रेत्य बाधपक्षे अविकल्प्य पराभिप्रायं ज्ञातुमत्रैव विकल्पयति ॥ किं व्याप्तीति । अत्र यद्यपि प्राबल्यप्रयुक्तबाधपक्षविकल्पत्रयदूषणानन्तरं समबलत्वप्रयुक्तसम्प्रतिपक्षदूषणमुचितं न तु मध्ये तथाऽप्युपाध्यद्वावनपक्षे व्याप्योः साम्यस्यानुपपादनाददूषणान्तरस्यैव वक्तव्यत्वात्सङ्कोचनादिपक्षद्वये च साम्योपपपादनात्तदुत्तरेव च यदि साम्यं तवापि सम्मतं तर्ह्यस्तु प्रतिपक्ष इति शङ्कोदयेन सङ्गति-लोभान्मध्यं प्रतिपक्षमाशङ्क्य दूषणमुक्तिमिति ध्येयम् ॥ संसारकारणमिति । शुक्तिकज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारणाय । यदायत्र प्रतिपक्षे व्याप्योः साम्यस्यैवोपक्षितत्वेन सामान्यविशेषभावोक्तिः प्रतिकूलेत्येव वक्तव्यं तथाऽप्यत्रापि मूढकिरपक्षमे तस्योपयोगो वक्तव्य इत्युक्ता-

निरूपक इति विशेषव्याप्तिरिति । न च भावरूपाज्ञानान्यस्य ज्ञाननिर्वयत्वात्प्राग्भिमताज्ञानस्य तु प्रतियोगिमात्रविरोधितया ज्ञानत्वपूर-
स्कारेण तदनिर्वयत्तया न जानामि ज्ञानादज्ञानं निवृत्तमिति ज्ञाननिर्वयज्ञानानुभवस्य तद्विषयकत्वायोगेन भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वक्तव्ये तद्व-
लेनज्ञानं ज्ञानेन निर्वर्तत इति व्याप्तिः सिद्धत्वात्पर्वतोऽनश्रिक इति व्याप्तिश्चाप्रामाणिकत्वेन न साम्यामिति वाच्यम् । सत्यस्यापि पापादेशाननिवृ-
त्यतायाः प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्पूर्वज्ञानादोर्विशेषज्ञानत्वादिनैव कारणत्वेन ज्ञानत्वेन कारणत्वाभावेऽपि पूर्वज्ञानादुत्तरज्ञानमुत्तरज्ञानात्पूर्व-
ज्ञानं नष्टमित्यनुभववज्ज्ञानत्वस्य निर्वर्तकतानवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानादज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवोपपत्त्या तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वेनाप्युपपत्तेर्नास्या अपि
प्रामाणिकत्वम् । किञ्च विशेषविषयकत्वमात्रेण सामान्यव्याप्यपेक्षया प्राबल्यपक्षेऽतिप्रसङ्गोक्तौ प्रामाणिकत्वादिना वैषम्यकथनं नोपयुज्यते ।
तथा सति प्रामाणिकत्वादिनैव बाधादुपपत्तौ सामान्यविशेषभावकथनानुपयोगादिति भावः । सामान्यविशेषभावमात्रस्यातिप्रसङ्गकत्वादव्यभिचार-
मात्रस्यातथात्वात्तस्यैव बलबलनिश्चये प्रयोजकत्वेन तदेव बलबलनिश्चयमाशासनेन वक्तव्यं न त्वप्रयोजकः सामान्यविशेषभाव इत्याशयेनाह ॥
द्वितीयेऽपीति । अस्तु वा सामान्यविशेषभावस्य प्राबल्यदौर्बल्यनिश्चयकत्वं तथाऽपि तन्मात्रासादितप्राबल्यदौर्बल्यनिश्चयस्य व्यसन्नितयाऽ-
नङ्गकारात्कार्यार्थत्वे वक्तव्ये बाधरूपकार्ये प्राप्तानुपपत्तेरिति प्रसङ्गकत्वेनानेन समाधातुमशक्यत्वात् प्रतिपक्षे चापेक्षया एवाभावाच्चैतदुक्तिः प्रकृ-
तोपयोगिनीत्याशयेनाह ॥ **किञ्चानेनेति ।** अभिप्रायमजानानः शङ्कते ॥ **विशेषेति ।** पक्षे साध्याभावरूपस्य तत्प्रभारूपस्य वा प्रसिद्ध-
बाधस्य व्याप्तिविचारोऽनुपपत्त्या तत्र सम्भावितं बाधं विकल्प्य पृच्छति ॥ **किं सङ्कोचनमिति ।** आद्येऽपि सामान्ये सङ्कोचसम्भवेऽपि
विशेषे विशेषत्वादेव सङ्कोचनमशक्यमित्यभिप्राय उत विशेषे सङ्कोचनसम्भवेऽपि विशेषानुसारेण सामान्य एव सङ्कोचः कर्तव्यो न तु विप-
रीतमिति । पक्षद्वयमपि निराकरोति ॥ **नाद्य इति ।** अत्र सङ्कोचप्रकारप्रदर्शनाशक्यत्वाभिप्रायस्यान्येन द्वितीयाभिप्रायस्य च परिहारो
द्रष्टव्यः । ननु सामान्यविशेषभावस्यैव नियामकत्वाच्च तदभाव इत्यतस्तर्हि पर्वतो निरूपक इति विशेषस्य भूमादितः पर्वत एव निरूपक इति

मादित्यत्रापि पर्वतेतरत्वमुपाधिः स्यात् । न चासाधारण्यान्न तदनुमानसम्भवः । ज्ञानप्राग्भावादौ सत्यपि सपक्षे तत्राप्यप्रवेशेन ज्ञानत्वहेताव्यसाधार-
 ण्यात् । न च शुक्तिकाज्ञानस्यैव दृष्टान्ततया नासाधारण्यमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तरीत्या निरस्तत्वादित्याज्ञायत् । एतेन सामान्यविशेषव्याप्तिकथनपरिवरण-
 ग्रन्थस्य तत्सिद्धानुमानबाधपरत्ववर्णनं कस्याचिदपास्तमिति ध्येयम् । यच्चाभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तिरिति प्राप्ते तर्हि भाववैलक्षण्याप्राग्भावावब्रि-
 द्धतिः किं न स्यादित्यभिधाय समानबलत्वादनयोः कस्तर्हि निर्णय इत्याशङ्कयाज्ञानं ज्ञानेन निवर्तत इत्यस्या विशेषव्याप्तित्वात्तत्रैव वा तत्सहकारेण
 भावविलक्षणं निवर्तत इत्यस्याः प्रांबल्यादनया वा पूर्वव्याप्तिबाधेन निर्णय इत्यभिप्रेत्य ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इत्युक्तं तद्विशेषव्याप्तेः पूर्व-
 व्याप्तिसङ्कोचकत्वाद्यसम्भवेनाकिञ्चित्कारत्वप्रतिपादनेन निरस्तिमित्याह ॥ एतेनेति । अत्रानादिभावस्वरूपत्वादिति हेतौ भावशब्दार्थविकल्पदू-
 षणं परोक्तं प्रकरणशुद्ध्या निराकृत्य प्रकारान्तरेणानादेर्विनाशाभावशङ्कोत्तरस्य परोक्तस्यान्तै निराकरणं भावशब्दविकल्पदूषणयोर्मध्ये प्रकारा-
 न्तरेण विनाशाभावशङ्कासमाधानरूपग्रन्थस्य निवेशनमनुचितमिति परस्याचातुरीं दर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् । स्वाश्रयेत्यनुकोपादानत्वस्यैव विना-
 शलक्षणान्तर्भावेन ज्ञानस्थानिदृत्तौ परमाणुस्यामताया अप्यनिवृत्तिरिति परोक्तप्रतिबन्दीमुक्तस्मरणेन मोचयति ॥ परमाण्विति ॥ यस्ताव-
 दिति । अनादेः कथं निवृत्तिरित्यस्यानादित्वे कथं निवृत्तिः । निवृत्तिश्चास्य बन्धस्यातो नानादित्वमुक्तं युक्तमिति निवृत्तिमङ्गद्वित्यानादित्व-
 निषेधेऽपि पर्यवसानसम्भवादनादित्वान्न निवृत्तिरिति पूर्वोक्तमनादित्वमित्यभ्युपगम्य निवृत्तिरुच्यमाना नोपपद्यत इति निवृत्त्यभावसाधनेऽपि पर्यव-
 सानसम्भवाद्विकल्पप्रसक्तिः । एवं चानादित्वाभावसाधकः प्रसङ्गो वा निवृत्त्यभावसाधकं स्वतन्त्रानुमानं वेति विकल्पार्थः । न तु प्रसङ्गोऽनु-
 मानं वेत्येकाविषयम् । नाद्य इत्युक्तदोषासङ्गत्यापत्तेः । यद्यपि निवृत्तावनादित्वं न स्यादित्यनिवृत्तिविषये प्रसङ्गोऽपि निवृत्तिमत्त्वान्नानादित्य-
 नादित्वाभावे स्वतन्त्रानुमानमपि विकल्पयितुं शक्यं तथाऽप्यनादेः कथं निवृत्तिरिति प्रश्नवाक्यादुक्तलक्षणयोः प्रसङ्गानुमानयोरेव प्रसक्तेतत्त-
 द्विषयकैकदूषणनैवापरदूषणस्यापि लाभाच्च तदनुक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ युक्तिश्रुतीति । द्रव्यं कर्म चेत्येतादृश्यावसरेऽविधानादित्वप्रतिपाद-

नपुण्योपपादनायेति द्रष्टव्यम् । अनुपपन्नश्चायं सामान्यविशेषभाव इति वक्तुं विकल्पयति ॥ किञ्चेति ॥ आद्य इति । सादानब्रह्मानन्वि-
ष्यत्वाज्ञानं ज्ञानेन निवर्तत इत्यस्यानार्दिनं निवर्तत इत्यतो न विशेषत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ द्वितीय इति । तथा च दृष्टान्ततया न तदुपा-
दानं युक्तमित्यर्थः । न च ब्रह्मैव व्यतिरेकदृष्टान्त इति वाच्यम् । अनादेर्यज्ञानस्य निवृत्तौ ब्रह्मणोऽपि निवृत्त्यापत्तेः । न च निवर्तकभावाभा-
वाभ्यां विशेषः । अनादेरज्ञानस्य निवृत्तिं वदता तन्निवर्तकभावस्यैवाभ्युपगमादियुक्तत्वादित्याशयात् । यद्यप्यत्र विशेषानुमानेऽपि सादित्वस्य
वाऽनादेरितरत्वस्य वोपाधित्वसम्भवात्साम्यकथनप्रस्तावे तदनुक्त्वा दूषणात्तरोर्केन युक्ता तथाऽपि तयोः पूर्वसाधनव्यतिरेकरूपत्वात्तेन रूपेण
साम्याभावाद्वाभिचारप्रतिपक्षोक्तत्वेनोपाधेर्दोषत्वात्सामान्यव्याप्तिस्थले व्यभिचाराद्बुद्ध्यने विशेषेऽप्युपाधिसम्भवेन तदुक्त्यनं स्यादिति प्रतिपाद-
नफलस्य व्यभिचारादिसाम्यस्योक्तरीत्या सिद्धत्वादुपाधिप्रयुक्तस्य च तस्य विशेषप्रयोजनभावोक्तव्यत्वाल्लक्षणाभावोपाध्याभासादिनोपाधित्व-
स्यैवानुपपत्तौ तदभ्युपगमेन साम्यप्रतिपादनस्यास्वरसत्वाच्चेत्यशयेनोपाधिना साम्यमनुक्त्वोपाधित्वमेव खण्डयति ॥ अज्ञानेतरत्वस्येति ।
ज्ञानानिवर्त्य ब्रह्मण्यज्ञानेतरत्वसद्भावेन साध्यव्यापकतासद्भावेऽप्यज्ञानेतरस्मिन्प्रागभावादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव सद्भावेन समव्याप्यभावादिति भावः ।
ननु माऽस्तु समव्याप्तिर्विषमव्याप्तौऽपि दूषकताबीजसद्भावादुपाधिरेवेत्यत आह ॥ पक्षेतरत्वाच्चेति । न चाज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वमुपाधिः ।
तथा च ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वेन न प्रागभावादिकमादाय समव्याप्तिभिड्गः । नापि पक्षेतरत्वम् । पक्षमात्रव्यावर्तकविशे-
षणशून्यत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वस्यासिद्धेः । मां प्रति समव्याप्यभावाच्च । एतादृशेषाधेः प्रकृतव्याप्ति-
मात्रेणासूचनात्तत्सूचिताज्ञानेतरत्वमात्रस्य पक्षेतरत्वाविधाताच्च । ननु बाधोक्तिपक्षेतरस्योपाधित्वं सर्वसम्मतम् । न चात्र न बाध इति वाच्यम् ।
विशेषव्याप्तिबलसिद्धतया प्रबलेन विमतमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वाच्छ्रुत्वा ज्ञानवदित्यनुमानेनैव बाधात् । अत एव सामान्यविशेषभावकथनम-
प्युपयुक्तमेवेति चेन्न । पर्वतोऽनाधिक इति विशेषव्याप्तिबलसिद्धतया प्रबलेन पर्वतोऽनाधिकः पर्वतत्वादित्यनुमानेन बाधात् । पर्वतो बन्दिमान्बू-

भाष्यकारेण बन्धनिवृत्तौ प्राप्तसर्वबाधकपरिहारस्य सूचितत्वादनैदित्वप्रयुक्तौ निवृत्त्यनुपपत्तिं परिहृत्य प्रकारान्तरप्राप्तां तामेव
 परिहर्तुमाशङ्कते ॥ नन्विदं ॥ नन्विदं । माऽस्वनादित्वप्रयुक्तौ निवृत्त्यनुपपत्तिस्तथाऽप्यविद्याया निवृत्तावेकमुक्तौ सर्वमुक्ति-
 प्राप्त्या निवृत्त्यनुपपत्तिस्तदवश्यम् । न ह्येकजीववादिविवरणकारेणैवेष्टापत्या सा त्वया परिहर्तुं शक्यते । अपसिद्धान्तापत्तेरिति भावः ।
 मन्मतेऽविद्याभेदादेव न सर्वमुक्तिप्रसङ्गा इत्याह ॥ नेति । एतावतैकजीववादिमतवैलक्षण्ये लब्धेऽपि प्रतिजीवमेकैकविद्या तस्याश्च
 स्वरूपध्वंस एव विनाश इति बहुजीववादिमतसाधारण्यं प्रतीयते । तावतैव स्वमते सर्वमुक्तिप्रसात्किपरिहारेऽपि वस्तुस्थितिकथनाय वा न
 सर्वाविद्यायाः स्वरूपध्वंसो युक्तो नापि प्रकृतप्रकृत्यात्मकाविद्याया अपसिद्धान्तापत्तेरित्याशङ्कापरिहाराय वा स्वमते विशेषमाह ॥
 अत्रेति । एवं च प्रतिजीवमप्यनादी द्वे प्रकृती । तयोर्मध्ये स्वगुणाच्छादिकाया अनादिभूताया अपि स्वरूपप्रध्वंसः । परमाच्छादिकाया-
 स्त्वनन्तत्वाद्वाद्युद्भूतमात्रम् । मोक्षद इत्येतत्तत्तमविधप्रकृतेरगुणस्वरूपयथायोग्यमोक्षद इति व्याख्येयमित्युक्तं भवति । ज्ञानिनां मोक्षद इति भगवतो
 मोक्षदत्वोक्त्या ज्ञानस्वभावादेव मोक्षसम्भवाच्चेदकृत्यमिति शङ्काया एव न केवलं परिहारो भाष्यद्वदाभिप्रेतोऽपि तु ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वा-
 सम्भवात्तुक्तश्रुत्यादिकमुपपन्नमिति शङ्कापरिहारोऽपीति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । जवजडविवेकेन ब्रह्मविदामपि
 न जानामीत्यनुभवेन तत्कार्यसंसारानुवृत्तिदर्शनेन चाविद्यानुवृत्तिसिद्धेर्ब्रह्मज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वबोधकश्रुत्यादीनामप्राप्त्यात्र तद्वाधो ज्ञाननिवृत्त्य-
 भावसाधकानुमानस्येति भावः । विवेकमात्रस्याज्ञानाविरोधिक्वेन तदनिवर्तकत्वेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तद्विरोधिक्वेन निवर्तकत्वसम्भवात्त-
 द्विषयकत्वाच्च श्रुत्यादीनां नोक्तमुक्तामिति शङ्कते ॥ ब्रह्मसाक्षात्कार इति । विवेकिनामसदादीनामज्ञानानुभवस्य साक्षात्कारवताम-
 ज्ञानानुभवस्य निश्चेतुमशक्यत्वेऽपि संसारानुवृत्तिदर्शनेन तत्कारणज्ञानादिनिश्चयः सुशक एवेत्याशयेनाह ॥ तद्वृत्तामिति । अत एव
 पूर्वमविद्यानुवर्तत इत्युक्तं तत्र संसारानुवृत्तिदर्शनादित्येवाहेति भावः । ननु न साक्षात्कारवतां संसारानुवृत्तिः । तेषामज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यस्यापि

कतयोपपत्तपरिशेषलक्षणयुत्तिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । आगमबाधमुक्त्वाऽप्रयोजकत्वमग्याह ॥ **अनादेरपीति** । अनादेर्निवृत्तसम्भवादागमोऽपि कथञ्चिदव्यथा व्याख्येय इति शङ्कापरिहारस्याप्यत्राभिप्रेतत्वाच्चशब्दाभावः । क्वचिच्चेत्यपि पाठस्तत्र यथाश्रुतेन योजना । अनादेरज्ञानस्य निवृत्तावात्मनोऽपि निवृत्तिः स्यादिति तर्के विशेषव्याप्तिर्वाऽभिमतोत यस्य यद्ववति तदविशेषस्यापरस्यापि तद्ववतीति सामान्यव्याप्तिः । नाह इत्याह ॥ **व्याप्तीति** । न द्वितीयोऽविशेषासिद्धिरित्याह ॥ **निवर्तकेति** । तथा च साध्यसाधनयोर्व्याप्तिशरारप्रविष्टसामान्यधर्मानाक्रान्तत्वा-
न्वाव्याप्तिरिति भावः । निवर्तकमनभ्युपगन्तारं प्रति कथमयं विशेषाकिरित्यत आह ॥ **प्रभितेति** । अपरिक्षकत्वापत्तेरिति प्रसङ्गाच्चेति भावः । नन्वादित्वेन निवर्तकाभावानुमानस्य मयोक्तत्वेनोक्तिमात्रत्वाभावात्कथमपरिक्षकत्वादिकमित्यत आह ॥ **अनादित्वेनेति** । नन्ववयवनाशेन वा तत्संयोगनाशेन वा द्रव्यनाशदर्शनादनादेर्निरवयवत्वेन तदुभयप्रयुक्तविनाशासम्भवेन यदीदं द्रव्यं सत्ताशवत्यात्तार्हं तत्प्रयोजकैतदन्यतरवत्यात् । न चैतदस्ति । तस्मान्न नाशवदिति विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **नन्विनि** । प्रमितकार्यान्वयाऽनुपपत्त्या प्रयोजकान्तरस्याप्यनुसृतव्यत्वे उभयोरेव द्रव्यप्रयोजकत्वाभ्युपगमोऽनुपपन्न इत्यभिप्रेत्य प्रयोजकान्तरं परमुखेनैवाङ्गीकारयितुं पृच्छति ॥ **कुत इति** ॥ **एकैकेति** । तन्वा-
दिनाशप्रयुक्तप्रदादिनाशे ह्युण्कादिनाशे चेति शेषः ॥ **अनादेरिति** । इदं च प्रतिकन्दीमुखेन प्रवृत्तस्य परं प्रति दूषणाभिधानम् । वस्तु-
तस्तु स्वमते निरवयवद्रव्यभाववलिङ्गदेहादिवदनाविदारव्यवसंयोगानाशप्रयुक्त एव नाश इति द्रष्टव्यम् । स्वाश्रयमतेतरानवस्थाविनाश इत्यस्य भवतव निराकृतत्वादुपादानत्वगर्भाविनाशलक्षणस्य चानादावसम्भवादानादेर्विनाशानुपपत्तिरेवेति विपक्षे बाधकान्तरमभिप्रेत्य गद्वाभिसन्धिः
शङ्कते ॥ **अनादेरिति** । प्रकारान्तस्तसम्भवाहाधकतर्केऽप्रयोजकतेत्याशयेनाह ॥ **स्वरूपेति** । तर्ह्युपादानत्वगर्भतल्लक्षणाकिरभियुक्तानां न स्यादित्यतो न नाशसामान्यलक्षणतया तदुकिरपि तु नाशविशेषलक्षणतेत्याशयेनाह ॥ **स्वेति** । उपादाननाशप्रयुक्तनाशस्थले प्रकारान्तराभि-
प्रायेणादिपदम् । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **नन्विनि** । यद्वा ज्ञानिनां मोक्षद इति निवृत्तिबाधकप्रमाणमुदाहृता

ज्ञाननिवृत्तौ विरामाभावस्य सिद्धतया तन्निवृत्तौ च तत्कार्यविलयस्यावश्यकतया तत्पक्षेऽनुपपत्तावपि सिद्धस्यापि कारणस्य कदाचिदेव फलोन्मुख-
 त्वलक्षणपरिपाकस्यापूर्वदौ क्लृप्तत्वात्सत्यपि साक्षात्कारे भक्तिपरावस्थाभावोपपत्तेर्भक्तिपक्षे नानुपपत्तिरिति भावः । अचेतनानामिति कर्मणाम-
 स्वातन्त्र्योपपादनयोक्तम् । प्रतिबन्धकीभूतकर्मानुग्राहकभगवदिच्छाविशेषो हि नैनं मोचयामीत्याकारो वाच्यः । प्रसादश्चैनं मोचयामीत्याकारः ।
 एवं च प्रसादस्येच्छाविशेषानुगतिकर्मप्रतिबद्धत्वाभ्युपगमे भगवदिच्छयोर्विरोधप्रसङ्ग इत्याह ॥ **भगवदिति** । ननु न कर्मानुग्राहको
 भगवदिच्छाविशेषः प्रसादातिरिक्तोऽभ्युपगम्यते येन विरोधः स्यादपि तु र्माचको भगवदिच्छाविशेषरूपः । प्रसाद एव च प्रारब्धकर्मवसान एनं
 मोचयिष्यामीत्याकारोऽतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ **मोचक इति** । तर्हि प्रसादे जातेऽपि तद्विषयीभूतप्रारब्धकर्मवसानस्याभावे विषया-
 भावे इच्छाया अपूर्तलोकव्यवहारसिद्धत्वात्प्रसादस्वरूपं सम्पूर्णं नास्तीत्येव प्राप्तं न तु कर्मादिप्रतिबद्धमिति । यथा विवाचरणादिना प्रभोरागामि-
 पूर्वकालेऽस्मै गां दास्यामीतीच्छाविशेषे जातेऽपि तदिच्छाविशेषविषयभूतकालविशेषस्याप्राप्त्येच्छाविशेषोऽपूर्ण इत्युच्यते तद्वत् । तथा च
 प्रसादस्यापूर्त्या साधनपूर्त्यभावे प्राप्तेऽपि प्रसादस्य प्रारब्धप्रतिबद्धत्वं नैव सिद्धम् । सति पुष्कलकारणे कार्याभावप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वा-
 दित्याशयेनाह ॥ **तर्ह्येति** । युक्त्यन्तरं चाह ॥ **अन्यथेति** । प्रारब्धकर्मणां प्रसादप्रतिबन्धकत्वे प्रसादेन कर्मोपमर्दोक्तिरयुक्ता । न हि
 प्रतिबद्धं प्रतिबन्धकमेवोपमर्दयतीति भावः । नन्वेवं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धकत्वाभावे तद्विरोधकत्वाव्यवरोधः । तथा ज्ञानस्य मोक्षप्रसाद-
 साधनताऽनङ्गीकारे तद्विरोधकत्वाव्यवरोधेयत उक्तयुक्त्या प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धकत्वाभावात्सति प्रतिबन्धके कार्योत्पत्तिविलम्बत्वात्प्रारब्ध-
 कर्मदशार्था साधनपूर्त्यभावेऽपि कार्योत्पत्तिविलम्बेन प्रतिबन्धकत्वोक्तैरौपचारिकत्वाज्ज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनताया अयुक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्मोक्ष-
 साधनप्रसन्नभगवद्वापारभूतप्रसादसाधनभक्तिसाधनतया मोक्षसाधनत्वोक्तैरौपचारिकत्वमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य नन्वनादेरित्यारभ्योक्त-
 प्रमेयस्य ज्ञानिनां मोक्षद इत्युक्तोपपादकत्वात्सङ्गतिरित्यपि सूचयति ॥ **प्रारब्धेति** । एवं ज्ञानिनां मोक्षद इत्यंशमुपपाद्यानन्ददश्च

निवृत्तेः संसारानुवृत्तिभतां च न साक्षात्कार इत्यत आह ॥ साक्षात्कुरुतेति ॥ वानपुत्रीया इति । अत्र यद्यपि समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणैवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्ये छप्रत्ययेन काकतालीयाजङ्कपाणीयवातपुत्रीयादिशब्दा व्युत्पादिता उपमाद्वयगर्भाः । तथा च काक-
तालाजङ्कपणवातपुत्राणांमिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा । तदानीमेव तालकृपाणवातैः काकाजापुत्राणांमिव दस्युना देवदत्तवधः कृत इत्यन्या तद्विधितार्थोपमा चेति । यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथाऽपि यादृच्छिकसमागममात्रेऽप्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्यमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषयो द्रष्टव्यः । [समासाच्च तद्विषयात् । इयार्थविषयात्समासात् छः स्यादिवार्ये ।
पूगाञ्ज्य इत्यतः प्राक् इवेत्याधिकारात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थस्तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजङ्कपाणीयोऽन्तर्कितोपनत इति फालितोऽर्थः । काकतालीय इति प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्यं समासः ।
सुप्सुपेति वा । उभयथाऽपि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । स च छप्रत्ययविषय एव । तेन स्वातन्त्र्यप्राप्त्यन्तरगो विग्रहश्च नेत्याकरः । शङ्खीत्या-
मेयादौ त्वेक एवार्थः । स च समासेऽन्तर्भूत इति छो न भवतीति ज्ञेयम् ॥ उक्तार्थस्येति । अधीगर्थेति षष्ठी । (अधीगर्थेदेशां कर्मणि । एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनमर्शिनं वा) । उक्तं द्रव्यं कर्म चेत्येतद्वाख्यावसरे । ननुक्तं स्मरणं व्यर्थमित्यतः प्रसादस्यैव बन्धविध्वंससाधनत्वं वदताऽपि साक्षात्कारस्य प्रसादसाधनत्वेन वक्तव्यतया सति साक्षात्कारे प्रसादोऽपि स्यात् ।
ततश्च बन्धनिवृत्तिरपि स्यादिति साक्षात्कारस्य बन्धविध्वंससाधनत्वे प्राप्तानुपपत्तेः । प्रसादस्य बन्धविध्वंससाधनत्वोक्तवपि तदवस्थतया न प्रसादाङ्गीकार उचित इति विशेषशङ्कापरिहारायेकस्मरणोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रसादेऽप्यनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति । तथा च साक्षात्कारस्य बन्धविध्वंसहेतुत्वे प्राप्तानुपपत्तेर्न प्रसादपक्षे प्रसक्तिरिति भावः ॥ परावस्थेति । यमाधिकृत्येत्यादिनोक्ता परिपाकावस्थेत्यर्थः ।
ननु सति साक्षात्कारे सामग्रीसिद्धावेन भक्तेः परावस्थयाऽप्यस्त्येवेति प्रसादोऽपि स्यादिति पर्यनुयोगस्तदवस्थ इत्यत आह ॥ तदिति । ज्ञानेना-

वक्ष्यमाणे आवरणान्तरं विनाऽनुपपद्यमाने तत्कल्प्येते इत्यभिप्रेत्याह ॥ अत एवेति ।

अनु०—इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते ॥

सु०—एवं तावत्स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय तत्परिरुद्धये परेषां भाष्यं दूषयति ॥ बन्धमिथ्यात्वमित्यादिना । माया-
वादिना हि कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गक्रियाकारकफलक्षणस्य बन्धस्यात्मन्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वं स्वभाष्यादौ वर्णितम् । तदनु-
पपन्नम् । बन्धमिथ्यात्वस्यासूत्रितत्वात् । असूत्रितार्थवर्णने च भाष्यलक्षणाभावेनाभाष्यत्वप्रसङ्गात् । सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः
सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति हि भाष्यलक्षणमाचक्षते । अत्राह । द्विविधो हि सूत्रार्थः ।
श्रौत आर्थश्च । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेऽनुवादत्वपरिहाराय शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च कर्तव्येति पदमध्याहार्यम् ।
जिज्ञासापदं चानुष्ठानयोग्यस्यान्तर्णतस्य विचारस्यापलक्षणीमिति स्थिते साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य
इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थः सम्पद्यते । अर्थादधिकारिविशेषणमोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति सिद्ध्यति । सन्निधनाच्च वेदान्तवाक्य-
विचार इति श्रुत्यर्थाभ्यां साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य
तात्पर्येण प्रतिपाद्योऽर्थोऽवगतः । एवं च शास्त्रे मेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गतयाऽर्थतः सूत्रितस्य प्रयोजनोद्देशपदादकं दन्वमिथ्यात्वमिति
तदपि सूत्रार्थ एव । ब्रह्मज्ञानं हि सूत्रितमनर्थहेतुनिवर्हणम् । अनर्थश्च प्रमादताप्रमुखं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च । तद्यदि वस्तुकृतं स्यान्न
ज्ञानेन निवर्हणीयम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तद्यदि कर्तृत्वं भोक्तृत्वमज्ञानहेतुकं स्यात्ततो ब्रह्मज्ञानगनर्थहेतुनिवर्हणमुच्य-
मानमुपपद्येत । तेन सूत्रकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिवर्हणं सूत्रयताऽविद्याहेतुकं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रदर्शितं भवति । विचारविषयतया
च ब्रह्म सूत्रितम् । आत्मा च ब्रह्म । तस्य चाहं कर्ता भोक्तेति प्रतीयमानं रूपं यदि पारमार्थिकं स्यात्तदाऽऽसन्दिग्धतया विचार-

मुक्तानामित्यंशमप्युपपादयितुं पृथगुक्त्यनुपपत्तिं शङ्कते ॥ ननु चेति । आनन्दः स्वरूपमेवातः स्वतः सिद्धस्तिष्ठतीत्यन्वयः । तथा च सिद्धत्वादानन्द इति साध्यत्वोक्त्यनुपपत्तिरित्याशयः । ननु स्वतः सिद्धस्याप्यविद्यावृत्तत्वेन निवृत्ताविद्यात्वेन साध्यत्वाच्च साध्यत्वोक्त्यनुपपत्तिरित्यतोऽविद्यानिवृत्तावित्युक्तम् । तथा च तथा साध्यत्वस्य सम्भवेऽपि तस्य मोक्षद इत्यनेनैवोक्तत्वात्पृथगानन्ददानं न वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रानन्दस्य स्वरूपेण सिद्धत्वादानन्ददानं कथमाविद्यानिवृत्तिमत्त्वेन साध्यत्वाय मोक्षद इत्युक्तत्वामोक्षदानानन्ददानं पृथक्कृतामिति योजना द्रष्टव्या । यद्वा । आनन्ददानं मुख्यमुख्यं वाऽत्र विवक्षितम् । द्वितीयेऽपि तदभिव्यक्तिदानप्रयुक्तो वा तदनुभवदानप्रयुक्तो वाऽऽनन्दानुभवे तद्विषयकत्वदानप्रयुक्तो वाऽऽनन्ददानव्यपदेशः । नाद्य इत्याह ॥ **स्वरूपमेवेति** । द्वितीयेऽप्याद्यं दूषयति ॥ **स्व** चेति । स्वतः सिद्धोऽवस्थाविशेषलक्षणाभिव्यक्तिं प्राप्नोति । ननु कथमावृत्तस्याभिव्यक्तिरित्यत उक्तमविद्येति । अविद्याया एवावरणत्वात्तानिदृत्तेश्च मोक्षद इत्यनेनैव लब्धत्वादिति भावः । तृतीयं निराह ॥ **अनुभव इति** । एवमेव स्वरूपमेवेत्यर्थः । ननु चावृत्तस्यानुभवस्य न पुरुषार्थत्वमित्यत एवमेवेत्यावृत्त्या स चाविद्यानिवृत्तौ स्वतोऽभिव्यक्त एवेत्यापि व्याख्येयम् । चतुर्थं निराह ॥ **विषयत्वमपीति** । यद्वा नानानन्ददानं वक्तुं युक्तम् । जीवस्वरूपत्वेन सिद्धत्वादित्याह ॥ **स्वरूपमेवेति** । नन्वनुभयमानानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वादविद्यावृत्तस्य चानुभवायोगादावरणनिवर्तनेन सिद्धस्यापि तस्य दानमुच्यत इत्यतोऽविद्याया एवावरणत्वात्तानिदृत्तेश्च मोक्षद इत्यनेनैवोक्ततया न पृथग्वक्तव्यमानन्ददानमित्याह ॥ **स्व** चेति । सिद्धोऽनुभयत एवेत्यर्थः । निवृत्तेऽप्यावरणे सामर्थ्यभावान्नानुभव इत्यत उक्तं स्वत इति । साक्षिण एव तत्कारणत्वेन सिद्धत्वादिति भावः । अहङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वानन्दवत्तदनुभवोऽपि स्वरूपमेव । आवरणनिवृत्तौ तदभिव्यक्तिश्च स्वतः सिद्धेवेत्याह ॥ **अनुभवोऽपीति** । ननु चोभयोः स्वतः सिद्धत्वेऽपि तयोर्विषयविषयिभावदानमत्र पृथगुच्यत इत्यत आह ॥ **विषयित्वमपीति** । ननु स्यादिदं समाधानमुपपन्नं यदाविद्यावरणातिरिक्तं परमेश्वरशक्त्याख्यमपरमावरणं स्यात् । न चैवम् । कल्पकाभावादित्यतो निवृत्ताविद्यानां मुक्तानामप्यभिव्यक्त्यनुभवाभिव्यक्तिरूपे न्यासवृद्धे

नुपपद्यमानं स्वोपपत्तये यदपेक्षते तत्तदाक्षिपति नान्यत् । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावो बहिर्भावं न पुनः शब्दानित्यत्वम् ।
 तत्क्रस्य हेतोः । यतो गृहेऽभावो बहिर्भावेनैवोपपद्यमानस्तमपेक्षते । एवं च प्रयोजनतयोक्ता मुक्तिर्यदि बन्धमिथ्यात्वमपेक्षते तदा
 तदाक्षिपेत् । न चैतदस्तीत्याह ॥ बन्धमिथ्यात्वमिति । एवमब्देनान्यथैवोपपन्नतां सूचयति । कथम् । उक्तमेतज्ज्ञानात्प्रसन्नः
 परमेश्वर एव बन्धनिवृत्तिं करोतीति । उपपद्यते च सत्यस्यापि प्रभुप्रसादाद्विद्वत्तिरिति वक्ष्यते । ननु दर्शनेन बन्धनिवृत्तिरुभयी
 दृष्टा । यथा सत्यस्यापि निगडादिबन्धस्य दर्शनजन्येन राजप्रसादेन । यथा च मिथ्याभूतस्य स्वाप्तिनिगडबन्धस्य प्रबोधनेनैव
 साक्षात् । तत्र ब्रह्मज्ञानात्संसारबन्धनिवृत्तिः सूत्रिता कं पक्षमवलम्ब्यतामिति सन्दिह्यते । तथा चान्यथाऽप्युपपत्तिः स्यान्नान्यथै-
 वोपपत्तिरिति । भवम् । विशेषोक्त्या निर्णयोपपत्तेरित्येतदर्थोपपादनायाज्ञानाभित्युक्तमत्राप्यनुपकुर्नीयम् । तरति शोकमात्म-
 विदिति सामान्यवचनं विशेषवचनेन बाध्यते । हृद्वै तं मुच्यत इति श्रुतिदर्शनेमांक्षावन्तरा किञ्चिन्न सहत इति चेन्न । अदधारण-
 स्यायोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेः । दर्शनजन्यादेवैश्वरप्रसादान्न पुनः कर्मादिहेतुकादित्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वोपपत्तेश्चेति । अस्तु वा
 ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिः । तथाऽपि बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । कथम् । न हि दृष्टसाध्याज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिः । येन बन्ध-
 मिथ्यात्वमपेक्षते । किन्त्वागम एव ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिं श्रावयति । प्रभिते च साध्यसाधनभावे का नामनुपपत्तिरिच्छमनायोपपादकं
 मृग्यम् । ननु यथाशेषादीनां षण्णां यागानामपूर्वकारणभावे श्रुतेऽपि कालान्तरभाविप्रधानापूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थं क्रमभाविषाग-
 जन्यानि मध्यवर्तीन्यवान्तरापूर्वाणि कल्पन्ते । यथा वा श्रुतस्यैव यागस्य स्वर्गसाधनत्वस्यापपत्तयेऽपूर्वं कल्प्यते । तथा श्रुतो-
 पपत्त्यर्थमेव बन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति । भवम् । वैषम्यात् । युक्तं हि तत्रापूर्वकल्पनम् । यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति
 नियमात् । न चेह तथाऽस्ति । इहापि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमाऽस्तीति चेन्न । सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्ता बाधका-

विषयता न स्यात् । तद्यादि कर्तृत्वादिरूपमाविधारोपितम् । पारमार्थिकं तु निष्क्रियं निष्कलं ब्रह्मरूपं स्यात्ततोऽस्य सन्दिग्धतया विषयतोच्यमानोपपद्यते । तेनात्मस्वरूपं विचारविषयं सूत्रयता सूत्रकृतेन कर्तृत्वाद्यतदाकारस्य मिथ्यात्वं सूत्रितं भवति । कर्तृत्वा-
देर्वन्धस्य मिथ्यात्वं च यावता विना नोपपद्यते तदपि सूत्रितमेव । न चैवमेनैकार्थतादोषः । श्रौतार्थिकत्वभेदस्योक्तत्वात्सूत्र-
त्वाच्च । अलङ्कार एव ह्ययं सूत्रस्य यदनैकार्थत्वम् । यथाऽहुः । अत्याक्षरसमन्दिधं सारवद्विषयतोमुखम् । अस्तोभयनवधं च
सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति । विश्वतोमुखमित्यनेकार्थतामाह । अन्यत्रापि । लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः
सारभूतानि सूत्राण्यहुर्मनीषिण इति । यावात्सूचितः स सर्वोऽप्येषामर्थ इति सूचितार्थानि । अतो यः कश्चिदर्थः शब्दसामर्थ्ये-
नार्थवशाद्वा प्रतीयते स सर्वस्तदर्थ एवेति भवत्ययमर्थकलापस्तन्महिमाधिगतः । तदेवं विध्यपेक्षितेष्वधिकारिविषयप्रयोजनानुबन्धेषु
सूत्राक्षिप्तप्रयोजनविषययोरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वं प्रतिपादयद्युष्मदस्मत्पत्यगोचरयोरित्यादिभाष्यं सूत्रार्थसङ्गतमेव । स्यादेतत् ।
प्रथमप्रतिपक्षे श्रौतार्थपुल्लङ्घ्य चरमप्रतिपक्षमार्थिकार्थमेवोपपादयन्कथमकुशलो न स्यादिति । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवम् । यदि
युष्मदस्मादित्यादिभाष्यं प्रथमसूत्राक्षिप्तार्थस्यैवोपपादकं स्यात् । न चैवम् । किं नाम सकलतन्त्रोऽर्थोपोद्धातोऽपि प्रयोजनमस्य
भाष्यस्य । तथा हि । अस्य शास्त्रस्यैदं पर्यं सुखैकतानसदात्मकूटस्थचित्तैक्यैकसता संसारित्वाभिमतस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमिति
वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीति । तच्चाहं कर्ता सुखी दुःखीति प्रत्यक्षाभिमतानबाधितकल्पेनावभासेन विरुद्ध्यते । अतस्तद्विरोधपरिहारार्थं
ब्रह्मस्वरूपविपरीतरूपमविधानिमित्तमात्मन इति यावन्न प्रतिपाद्यते तावज्जरद्ववादिवान्यदन्वर्थकं प्रतिभाति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थम-
विद्याविलसितमब्रह्मस्वरूपत्वमात्मन इति प्रथममेव प्रेक्षावत्पटुत्तये प्रतिपादनीयम् । तदनेन भाष्येणोच्यते इति । तदेतदादि-
भाष्यस्य सङ्गतित्रयमप्यसङ्गतम् । तथा हि । यत्तावदुक्तं सूत्रितप्रयोजनाक्षिप्तं बन्धमिथ्यात्वमिति । तदसत् । यत्तल्लु प्रामितमप्य-

वृत्त्यापादनस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सत्यम् । तदपि मम मिथ्या । पराङ्गीकारेण त्वापादनमिति चेत् । तर्हि तदेव न ज्ञाना-
 निवृत्तमिति न मिथ्याभूतस्यापि ज्ञानान्विष्टतिः । मिथ्याभूतं विरोधिज्ञाननिवर्त्यमिति चेन्न । विशेषणव्यर्थ्ययात् । अविरोधोदेवा-
 त्मनोऽनिवृत्तिसम्भवात् । मिथ्यात्वमङ्गीकृत्यापि विरोधोऽङ्गीकार्यः । ततो वरं स एव प्रयोजक इ यङ्गीकारो लाघवात् । ज्ञान-
 विरोधित्वं मिथ्याभूतस्यैवेति चेन्न । प्रमाणाभावात् । दर्शनादिति चेत् । तद्वर्गिनेन सत्यस्यापि भवत्वेन वार्यते । न च दर्शन-
 मात्रं व्याप्तेर्नियामकम् । ध्यानं मानसी क्रिया न ज्ञानमिति चेन्न । यदि क्रियापरिस्पन्दः स तर्हतीन्द्रियाश्रितोऽतीन्द्रिय इत्यपरो-
 क्षावभासविरोधो रूपरहितत्वेन तदवभासविरोधश्च । यदि च मानसी सृष्टिरिति मतम् । अनुमतमेतत् । श्रवणदर्शनादिजनित-
 मानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसाऽवलोकनं ध्यानमित्यङ्गीकारात् । अतीन्द्रियोपादानकस्यापि द्रव्यस्यैन्द्रियकत्वं त्र्यणुकादेर्वो-
 पपद्यते । नीरूपाद्वायो रूपवतस्तेजसो जन्म वेदान्तिनां प्रसिद्धमेव । तार्किकादींस्त्वारम्भवादिनिराकरणेन तोषयिष्यामः । एवं च
 ध्यायतेति ध्वनितार्थताऽपि स्मृतिसिद्धासिद्धा । अत एव क्रियामानसवदिति सूत्रविरोधोऽपि परिहृतः । विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्न-
 निरपेक्षमेव सर्वत्र ज्ञानस्य पुष्कलकारणम् । अनिच्छितोऽप्यनिष्टज्ञानदर्शनात् । तत्कथमिदं ज्ञानमिति चेन्न । विधेः सःध्यसाधन-
 भावमात्रज्ञापनेन चरितार्थत्वात् । इच्छाप्रयत्नयोश्च संस्कारोद्भाषे कृतार्थत्वान्मानसवत्त्वबलोकने व्यापाराभावात् । चक्षुःलननि-
 रासवन्मनोविक्षेपनिरासे वा तदुपयोगः । किञ्च सेतुदर्शनादिना पःपादिनिवृत्तिः सुप्रसिद्धा । मध्येऽदृष्टकल्पनायां तु न प्रमाणमस्ति ।
 अन्यथा प्रकृतेऽप्यदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । अदृष्टसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यताप्रसक्तिरिति चेत् । ज्ञानजन्यत्वेऽपि साम्यात् । ज्ञानजन्यत्वेऽपि
 प्रध्वंसत्वान्ना नित्यत्वमिति चेत् । समानमेतददृष्टसाध्यत्वेऽपीति । अपि च बन्धविध्वंसलक्षणत्वाद्वान्ध्यामिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । किं नाम
 सत्यत्वमेव । न हि मिथ्याभूतस्य शशविषाणादेर्व्यसोऽस्ति । ननु यथा मिथ्याभूताच्छशविषाणादेर्व्यवृत्तौ ध्वंसः सत्ये पर्यवस्य-

भावेन तदनिश्चयात् । न च दर्शनादर्शनमात्रं व्याप्तेर्नियामकमिति वक्ष्यामः । नियतपूर्वक्षणवृत्तित्वशून्यमपि कारणमस्त्विति व्याहृता शृङ्खल नोदति । यन्निवृत्तये बाधकमुपन्यसनीयम् । सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निर्वर्ततेति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । अनादेशज्ञानस्य निवृत्तावात्मनोऽपि निवृत्तिः किं न स्यात् । मिथ्याभूतमज्ञानमनाद्यपि निवर्तते । न सत्य आत्मोति चेत् । क्वेदमुपलब्धं भवता यत्सत्यं न निवर्तते इति । निवृत्तावनादित्वमप्रयोजकीकृत्य मिथ्यात्वं प्रयोजकीमुदेताऽज्ञानस्य येन केनापि निवृत्तिः कस्मान्नेष्यते । किं ज्ञाननियमेन । ज्ञानमेवाज्ञानविरोधीति चेत् । हन्त तर्हि विरोधिसद्भाव एव निवृत्तौ प्रयोजक इति कुत आत्मनिवृत्तिः । ननु ज्ञानेन सत्यं निवर्तमानं किं विषयगतं निवर्तते । उताश्रयगतम् । अथोभयगतम् । नाद्यः । यतश्चित्रावयवविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानं स्वविषयं वा स्वविषयसमवेतं वा रसादिकं विरोधिने वा पीतिमादिगुणं न निवर्तयति । न द्वितीयः । घटादिज्ञानेनात्मगतधर्माद्यनिवृत्तेः । न तृतीयः । आत्मनः शरीराविषयज्ञानेन शरीरात्मसम्बन्धानि वृत्तेरिति । मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् । यदि ज्ञानमाश्रयगतं निवर्तयेत् । तदा धर्मादिकमपि निवर्तयेदित्यत्र व्याप्त्यभावात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । घटादिज्ञानं धर्माद्यविरोधि । आत्मयाथात्म्यज्ञानं तु बन्धविरोधीति वक्ष्याच्च । आत्मयाथात्म्यज्ञानस्यैवापादनविषयतायामिष्टापादनम् । चित्रावयवविनि नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानं तु मिथ्याज्ञानमेव । नापि तत्र पीतिमगुणोऽस्ति । एकमेव हि चित्रं नामरूपमाश्रयव्याप्यवृत्तीति पदार्थविदः । अस्तु वा ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिस्तथाऽपि बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । किन्तु बन्धस्याज्ञानतत्कार्ययोरन्यतरत्वमेवेति तदेव वर्णनीयम् । अध्यासवर्णनस्य का सङ्गीतः । अज्ञानस्य मिथ्यात्वं तु कपोनिगुहायितम् । निराकारिण्यमाणत्वात् । अपि च सत्यस्यापि विषयस्य गृह्यमानेन निवृत्तिदर्शनाद्वन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । विषं न सत्यमिति चेन्न । तथा सति नीलविशिष्टद्रव्यादेरपि तवासत्यत्वेन तन्नि-

पर्यवसानं प्रतिपादयितुमिदं शास्त्रं प्रवृत्तं स्यात्तदा विरोधशान्त्यै बन्धमिथ्यात्वापेक्षा । न चैवम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः । नन्वपेक्षायाः पुरुषधर्मत्वात्कथमेतत् । इत्थम् । प्रतीयमानोऽर्थोऽर्थान्तरविषयां पुरुषस्यापेक्षाप्रपञ्जनयन्तापेक्ष इत्युपचर्यते । यद्वा प्रमितस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्यैवोपपादकापेक्षकिरपेक्षाऽत्रोच्यत इति । एवं च ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तेर्बन्धमिथ्यात्वेन विनाऽनुपपद्यमानत्वाभावाच्च तदापेक्षकत्वमित्युक्तम् ।

टि०—ननु बन्धमिथ्यात्वमित्यादिना वर्तित्वमात्रं सूत्रार्थवर्णनमन्यद्वा । नाद्यः । तथात्वानुपलभ्यात् । नाप्यन्यत् । सूत्रार्थव्याख्यानावसरेऽन्योक्तेरसङ्गतत्वाद्भाष्यत्वप्रसङ्गाच्चेत्यतोऽतो यथार्थबन्धस्येत्येतदुपसंहारभाष्यं मनसि निधायोत्तरप्रधृक्तात्पर्यमाह ॥ **एवमिति** । परिशुद्धिरत्राप्यव्याख्या निराकरणाभावे स्वोक्तार्थस्य शिष्यबुद्ध्यापारुद्धत्वाभावात्त्वव्याख्यानस्य शिष्यचेतसि स्थिरीकरणलक्षणा ज्ञेया । यथा चैतत्तथाऽतो यथार्थेति वाक्यव्याख्यानानवसरे स्फुटम् । ननुत्तरग्रन्थे बन्धमिथ्यात्वस्य मुख्यत्वादाक्षिप्ततायाः परेणावक्तव्यत्वेन तदाक्षेपकत्वनिराकरणमसङ्गतम् । न च स्वभाष्यस्य भाष्यत्वोपपत्तये स्वोक्तबन्धमिथ्यात्वस्य सूत्रार्थतायै सूत्रार्थमुक्त्यादाक्षिप्तत्वमवश्यं तेन वक्तव्यमिति वाच्यम् । बन्धमिथ्यात्वस्यापि सूत्रितत्वात् । असूत्रितत्वेऽपि वा तत्प्रतिपादकस्यास्य भाष्यकृत्प्रणितत्वेनैव भाष्यत्वोपपत्त्याऽभाष्यत्वानापत्तेः । परेणेतरेतरापवर्णनेऽप्यात्मवन्मिथ्यात्वानापत्त्या बन्धमिथ्यात्वानुक्तेश्चेत्याशङ्कां परिहरन्नुत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ **मायावादिना हति** । अत्रानर्थश्च प्रमातृताप्रमुखं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेत्यादिपरग्रन्थानुसारेण कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तत्प्रयोजकतया क्रियाकारकफलानां तत्प्रयोजकत्वेन चाविद्यात्कार्यरारागादिदोषसंसर्गस्य च बन्धत्वेन ग्रहणम् । अस्य सर्वस्य लोकव्यवहारशब्दोपात्तस्य मिथ्यात्वं परेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । मिथ्यात्वेनारोपितत्वमिति वदताऽऽत्मानात्मनोरितरेतराध्यासेऽपि देहेन्द्रियादिरूपप्रपञ्चस्य स्वरूपैवावरोपितत्वाच्छ्रुत्यादिबाधितत्वाच्च मिथ्यात्वमेव । आत्मनस्तु संसृष्टतथैवावरोपितत्वाच्छ्रुत्यादाबाधाच्च न मिथ्यात्वमिति परमिप्रायो ध्वनितो भवति । भाष्यादावित्यादिग्रहणमकुशलत्वरूपोत्तरदूषणसौकर्यार्थम् ॥ **लक्षणा-**

तीति भवतोच्यते । तथा सत्याच्चिदात्मनोऽपि व्यावृत्तौ मिथ्याभूते पर्यवस्यतीति मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । सत्यभाषातस्तथा
तथाऽप्यपि सौत्री अर्थापत्तिः सन्देहास्कादिता कुण्ठितैव । अनिवार्यच्यनिरासेन निश्चयमपि भवतो जनयिष्यामः । बन्धबाध
एव मुक्तिरिति चेत् । नैवं श्रुतिस्मृत्ये वदतः । तरति शोकमित्यादौ विपरीताभिधानात् । विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुत्यर्थान्निरस्तु
भाष्यकृतैवान्यथोपपादिता । अपि चैवम्-उक्तिर्ब्रह्मज्ञानं जीवगतं बन्धं निवर्तयतीति सौत्री प्रयोजनोक्तिर्बन्धमिथ्यात्वं नपेक्षते ।
यदि जीवज्ञानं जीवगतस्य बन्धस्य निवर्तकमिति प्रयोजनोक्तिः स्मृते स्यात्तदा कथञ्चिदपेक्षताऽपि बन्धमिथ्यात्वम् । न चैवं सुत्र-
कृदाह । न हि शुक्तिकायामारोपितं रजतं धट्टज्ञानान्निवर्तते । ब्रह्मज्ञानं नाम त्वंपदार्थस्य जीवस्य तत्पदार्थेन ब्रह्मण्यन्यानुभव
इति तु स्वगोष्ठीनिष्ठं प्रलापमात्रम् । निराकारिष्यमाणत्वात् । अपि च यदि बन्धमिथ्यात्वं यदि च ज्ञानमात्राद्बन्धबाधः । तदा
ज्ञाने सति किमपि मुक्तिर्नैवापेक्षत इति सद्य एव साक्षात्कृतब्रह्मणा शरीरादिनिवृत्तिः प्रसज्येतेत्यर्थापत्तस्तत्कारोपः । एतच्च
तृतीये प्रपञ्चयिष्यामः । एवं सूत्रितप्रयोजनाक्षिप्तं बन्धमिथ्यात्वमिह वर्णितमित्येतन्निराकृतम् । अथवा विषयोक्त्याक्षिप्तमित्य-
तदनेन निराचष्टे । एवमुक्तिः सौत्री ब्रह्मणो विषयत्वोक्तिर्बन्धमिथ्यात्वं नैवापेक्षते । यदि हि सूत्रे जीवात्मनो विषयतयोक्तिः
स्यात्तदा सा तस्य सन्दिग्धतासिद्धये कर्तव्यादिबन्धमिथ्यात्वं कथञ्चिदपेक्षतापि । ब्रह्मैव ह्यत्र विषयतयोच्यते । न ह्यन्यस्य
सन्दिग्धतयाऽन्यस्य विचारविषयतोपपद्यते । अतिप्रसङ्गात् । आत्मैव ब्रह्मत्वेतां तु दुराशामपाकरिष्यामः । यद्वा सकलतन्त्रार्थो-
पोद्धातः प्रयोजनं युष्मदस्मादित्यादिग्रन्थस्येत्येतदनेनापाकरोति । तथा हि । एवमुक्तिः सकलजगज्जन्मादिनिमित्तत्वक्षणं
समस्तजीवजडात्मकात्मपञ्चादत्यन्तव्यावृत्तं ब्रह्मवाशेषवेदप्रतिपाद्यमित्येवं तत्तु समन्वयादित्यादिकोक्तिर्जीवगतबन्धमिथ्यात्वं नैवा-
पेक्षते । एषा हि ब्रह्मण्येव प्रमाणाभासप्रतिपन्नस्य जीवाभेदेऽत्रैव मिथ्यात्वमपेक्षते । यदि हि जीवस्य ब्रह्मतायां सकलवेदान्त-

स्वर्गस्य । न चाधिकारिविशेषणतामात्रस्य फलताप्रयोजकत्वे जीवनगृहाहारेऽपि फलताप्रसङ्गात्काम्यत्वेनापि विशेषणे परस्त्रािकामः प्रायश्चित्तं
 कुर्यादिति काम्यमानयोषित्पिण्डस्यापि फलताप्रसङ्गात्कथमेतदिति वाच्यम् । अधिकारिविशेषणत्वेन प्रकृतमोक्षस्यानिन्दितकाम्यत्वेन फलत्वो-
 पपत्तेरिति । विचारस्य विषयसाकाङ्क्षत्वात्तस्य चानिर्देशात्साकाङ्क्षत्वमित्यत आह ॥ **सन्निधानाच्चेति** । इति च सिध्यतीति सम्बन्धः ।
 योयतया स्मृतिरत्र सन्निधानम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुत्या वेदान्तानां ब्रह्मप्रमितियोग्यतया नोवेदविदिति श्रुत्या
 तदितरमानानां तदयोग्यत्वेन चावगतत्वात् । श्रोतव्यादिवाक्यसन्निधौ वेदानां पाठात्तस्य तानि सन्निहितानीति तन्मूल-
 सूत्रस्यापि तानि सन्निहितानीति चार्थः । यदर्थमर्थद्वयवर्णनं तदाह ॥ **एवं चेति** । तत्र प्रयोजनोपपादकत्वमुपपा-
 दयति ॥ **ब्रह्मज्ञानं हीनि** । अर्थाद् ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वसिद्धेः प्रागुक्तत्वादिति भावः । नन्वनर्थो नरकपातादि-
 लक्षणोऽन्य एव शरीरादिप्रतिभासस्य च मिथ्यात्वं साध्यत इति किं केन सङ्गतमित्यतः शरीराद्यभिमानपुरःसरनरकपातादिजन्यदुःखप्रभातु-
 ताया एवानर्थत्वात्साङ्गतिरित्याह ॥ **अनर्थश्चेति** । निवर्ततां तर्हीश्वरज्ञानेनैव परमार्थ एव बन्धो ब्रह्मज्ञानेनेत्याशङ्क्य दृष्टान्तसम्भत्योत्तरयति ॥
तद्यादीति । वस्तुना परमार्थसता निष्पन्नं वस्तुकृतं यथा वस्तु तथा वा कृतं वस्तुकृतमित्यर्थः । विषयाश्रयोभयगतानां सत्यानां ज्ञानेन
 निवृत्तेर्वक्ष्यमाणरीत्याऽऽसम्भवादिति भावः । ननु ज्ञानबन्धनिवृत्त्योः श्रुतिसिद्धसाध्यसाधनभावेऽनुपपत्त्यभावेन न बन्धस्याविद्यात्मतासिद्धिरिति
 चेन्न । आप्रयादिष्वपूर्वकल्पनावच्छ्रुतोपपत्तयेऽविद्यात्मकत्वस्यावश्यकल्पनीयत्वात् । न च यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति व्याप्यन्यथाऽ-
 नुपपत्त्या तत्र तथा कल्पनमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तादृशव्याप्तेः सम्भवादित्याशयेनाह ॥ **यत इति** । यद्वा तद्वदित्युक्तत्वे स्वाश्रयगते-
 ह्यादिपूर्वोक्तो भावो न वर्णनीयः । यथाश्रुते चाप्रयोजकताशङ्कायां ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याभिर्बन्धस्याज्ञानहेतुकत्वमनादाय न
 पर्यवस्यन्ती वस्तुकृतत्वमुल्लयतीति नाप्रयोजकतेति भावेनाह यत इतीति योज्यम् । एवं च सूत्रस्यैव बन्धस्याविद्यात्मकत्वे व्यापारः सिद्धः

भावेनेति । भाष्यद्वयणीतत्वेनैव भाष्यत्वे चातिप्रसङ्ग इति भावः । सागरादिवर्णनस्यापि भाष्यत्वव्यावृत्तये सूत्रयर्थो विशेषितः ।
वार्तिकव्यावृत्त्यर्थं सूत्रानुकारिभिरिति । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलस्यापि वर्णनसम्भवादिति भावः । वृत्तिव्यावृत्तये स्वपदानिति । बन्धमिथ्यात्वस्य मा
मसूत्रश्रौतार्थत्वम् । मा च भूसाक्षादार्थिकत्वम् । तथाऽपि श्रौतवदार्थिकस्यापि सूत्रार्थत्वाच्छ्रौतार्थपतिलब्धप्रयोजनादिरित्यर्थकप्रयो-
जनाद्यर्थपतिलब्धबन्धमिथ्यात्वस्यापि सूत्रार्थत्वात्तत्प्रतिपादकस्य भाष्यत्वमुपपन्नमेवेति वक्तुं सूत्रार्थद्वैविध्यमाह ॥ द्विविध इति । श्रौतार्थिकार्थ-
योरन्यादृशत्वेन प्रयोजनादाक्षेपकत्वमित्यतः प्रकृतोपयोगितया विशिष्य श्रौतार्थिकार्थस्वरूपं दर्शयति ॥ तत्रेत्यादिना । साकाङ्क्षतया
सूत्रानर्थक्यं तावान्निरस्यति ॥ तत्रेति । सर्वज्ञवादरायणप्रणीतसूत्रानर्थक्यानपुत्तेरव्याहारेणापि सूत्रं योग्यमित्याह ॥ अध्याहर्तव्यमिति ।
तदपि योग्यमेवाध्याहर्तव्यमित्याह ॥ कर्तव्येतीति । योग्यत्वमुपपादयति ॥ शास्त्रेति । पुरुषप्रवृत्तिरेव मा भूदित्यत आह ॥ अनुवादत्वेति ।
निरर्थकसिद्धबोधकवाक्यमनवादशब्दार्थ इति ज्ञेयम् । ननु कर्तव्यपदं नाध्याहारयोग्यम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानिच्छयोरन्यतरस्यापि कृतिसाध्यत्वा-
भावादित्यत आनर्थक्यपरिहाराय प्रकृतयेऽध्याहर्तव्यकर्तव्यपदस्य लक्षितविचारेणान्वयमाह ॥ जिज्ञासापदं चेति । वाच्यार्थानुपपत्तिशामकस्य
विचारस्य लक्ष्यत्वमुपपन्नमित्याह ॥ अनुष्ठानेति । शक्यसम्बन्धकथनमन्तर्णीतार्थस्येति व्याख्यातमेतत् । एवमप्यधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वे-
नानर्थक्यमित्यत आह ॥ साधनेति । अथशब्दाद्विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तिः । इच्छाविषयवाद्ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वं चेत्यर्थः ॥ श्रौतार्थः
सम्पद्यत इति । यद्यप्यथशब्दस्य किञ्चिन्निरूपितानन्तर्यमात्रमर्थस्तथाऽपि सामान्यशब्दस्यानित्यविशेषपरत्वव्याप्यतेः श्रुत्यनुभवसिद्धः
प्रतियोगिविशेषोऽपि शब्दार्थ इत्यर्थः । ज्ञानस्य सुखदुःखभावैतत्त्वादफलत्वमित्यत आह ॥ अर्थादिति । अयमाशयः । ब्रह्मज्ञानाय विचार-
कर्तव्यतायास्तावत्सूत्रात्मनिप्रतिमानत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्य च स्वरूपेण पुमर्थत्वानुपपत्तेः पुमर्थसाधनत्वेनैव पुमर्थत्वे वक्तव्ये तत्फलविशेषासाङ्क्षार्था
स्वर्गादिवैकर्त्तर्यैवात्राधिकाराद्दृष्टसम्भवेऽदृष्टकरूपनायोगाच्चाथशब्दोपात्ताधिकारिविशेषणमोक्षस्य ज्ञानफलत्वेन सम्बन्धो यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र

इत्याह ॥ तेनेति । एवं प्रयोजनोपपादकतां बन्धमिथ्यात्वस्योपपाद विषयोपपादकतां चोपपादयति ॥ विचारोति । नन्वस्तु ब्रह्मणो विचारविषयत्वं तथाऽपि मन्मत इव त्वन्मतेऽपि बन्धमिथ्यात्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सन्दिग्धतया विचारविषयत्वोपपत्तेर्न तदर्थं बन्धमिथ्यात्वं कर्तव्यमित्यतो जीवस्य सन्दिग्धत्व एव ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वं न त्वयथेति भावेन तदुपपादनाय जीवब्रह्मभेदरूपं मन्मतैकक्षणं स्वमतस्याह ॥ आत्मा वेति । एवं ब्रह्मण आत्मत्वं सिद्धवक्तव्यं तद्विषयत्वस्य बन्धमिथ्यात्वं विनाऽनुपपत्तिप्रकारं दर्शयति ॥ तस्य येत्यादिना । पूर्ववत्सूत्रयैव विषयोपपादकबन्धमिथ्यात्वे व्यापारं दर्शयति ॥ तेनेति । नन्वस्तु तर्हि लोकव्यवहार इत्यन्तं भाष्यम् । सूत्रक्षिप्तबन्धमिथ्यात्वोपपादकत्वात् । कोऽयमध्यासो नामेत्यादेस्त्वतथात्वादभाष्यत्वमेवेत्यतः कोऽयमिथ्यादेर्लक्षणपरस्य तत्स्वरूपप्रतिपादकत्वं कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यास इत्यादेर्ध्याससंभवावनापरत्वं तेमतमविद्याव्याप्त्यादेर्ध्याससद्भावनिर्णायकप्रमाणोपपादकत्वमिति सर्वस्याप्यध्यासोपपादकतया बन्धमिथ्यात्वं एव व्यापारान्नाभाष्यत्वमित्याह ॥ कर्तृत्वादेरिति । ननु विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविवारणामध्यासलक्षणसम्भावना-प्रमाणानां च प्रतिपादने बन्धप्रतिपादनाद्वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कते ॥ न चेति । अत्रानेकशब्दो बन्धः । केषाञ्चिच्छ्रौतत्वेन केषाञ्चिदार्थिकत्वेन क्रोडीकारान्न बन्धतया नाप्यनेकार्थता प्रकारान्तरेण भेदोक्तौ प्रधानानेकत्वेनानेकार्थत्वप्राप्तावपि श्रौतार्थिकत्वभेदोक्तौ गुणप्रधानानेकत्वेनानेकार्थताप्राप्तिः । श्रुत्यर्थाभ्यां मिलिताभ्यां तात्पर्यविषयीभूतैकार्थसमर्पणादित्याशयेनाह ॥ औनेति । अनेकार्थत्वे सम्मतिमाह ॥ यथेति । लघ्वन्सन्दिग्धार्थानि संशयकं हि नानार्थस्फोरकत्वेन गुरुवाक्ये पदाल्पत्वेन स्वल्पत्वं लघुत्वम् । पदे स्वल्पाक्षरत्वेन स्वल्पाक्षरत्वमिति न पौनरुक्त्यमिति वा । ननु सूचितार्थत्वेन मुख्यार्थत्वस्याप्यावश्यकत्वाद्बन्धतयासिद्धिस्तु सूचितस्य सर्वस्यापि तदर्थतासिद्धिस्तु केनेत्यत आह ॥ यावानिति । यद्वाऽनेकार्थत्वे पूर्वा सम्मतिः सूचितस्य तदर्थत्वे द्वितीया । अत एव तत्र तत्र तत्पदमेव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । एवं बाधकपरिहारेण लब्धमाह ॥ न इति । परमफलमाह ॥ तदेवमिति । मिथ्यात्वसूत्रमङ्गीकृत्य प्रथमप्रतिपादने हेतुं शङ्कते ॥

स्यादेतदिति । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिवाक्यात्प्रथमप्रतिपन्नस्याप्यनुपादेयत्वादाह ॥ **श्रौतमिति ।** श्रुतिप्रतिपिपादयिन्निति भावः । एकानो-
 भयोरप्रतिपत्तेः कथं चरमत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **आर्थिकेति ।** आर्थिकप्रतीतेः पाश्चात्यत्वेन चरमत्वोक्तिर्न तु शब्दादेकं पूर्वं प्रतीय पश्चादपरं
 प्रत्येतीति येन शब्दस्य विरम्यव्यापारः स्यादिति भावः । प्रयोजनसद्भावत्वात्प्रथमप्रतिपादनमित्याह ॥ **स्यादेतदिति ।** प्रतिपादार्थं बुद्धौ
 सङ्गृह्य प्रागेव तदुपयोगिताऽर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः । अध्यासमाध्यस्याध्यासबोधः प्रयोजनम् । तत्रोपोद्घातो हेतुरिति प्रयोजनमित्यर्थः ।
 विषयफलसिद्धिहेतोरध्यासस्य कथं तन्त्रशब्दवाच्यशास्त्रोपोद्घातत्वमिति न वाच्यम् । तन्त्रि कुटुम्बधारण इति धातुपाठेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेनास्य
 प्रतिपादनार्थत्वात्तन्व्यते प्रतिपाद्यत इति तन्त्रशब्देन प्रतिपाद्यमुच्यते । प्रतिपादार्थसिद्धिहेतुत्वं चाध्यासस्योपपन्नमेवेति भावः । ननु ब्रह्मणोऽ-
 नादित्वात्स्वप्रकाशत्वाच्च नाध्यासस्य तन्त्रार्थसिद्धिहेतुत्वमपित्यतस्तन्त्रार्थं तावद्वर्शयति ॥ **अस्येति ।** पर्यवस्यतीत्येदंपर्यमिति सम्बन्धः । अस्मिन्परः
 शेषभूत इदं परस्तस्य भाव एदंपर्यमिति व्युत्पत्तिः । अस्वयं तन्त्रार्थस्तथापि नाध्यासस्य तत्सिद्धिहेतुत्वमुक्तबाधकादित्यत आह ॥ **तच्चेति ।** तन्त्रार्थ-
 प्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिवृत्तावध्यासवर्णनोपयोग इति भावः । वाक्यविरोधात्तुलादावभासस्याप्रामाण्यमित्यत उक्तं प्रत्यक्षेति । ज्येष्ठत्वात्तस्य प्राबल्यमिति
 भावः । नाहं दुःखीत्यादिविद्वत्प्रत्यक्षविरोधात्तद्वस्तु तस्याप्रामाण्यमित्यतस्तस्यासम्प्रतिपत्तेरिति भावेनाह ॥ **अबाधितेति ।** ननु विषयादेरध्यासार्थ-
 नत्वेऽपि तद्वर्णनमनर्थकम् । शास्त्रोक्त्यबोधादध्यासनिवृत्त्या विषयादिसिद्धेः समारोपितरजतादेर्यस्तताबोधं विनाऽप्यधिष्ठानसाक्षात्कारात्त्रिवृत्तिरे-
 वेत्यत आह ॥ **अत इति ।** लोकावलोकितापदार्थशक्त्यनुसारेण हि पदानामर्थबोधकत्वम् । न च बन्धवैतथ्यबोधं विना प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्व-
 योग्यताऽधिगन्तुं शक्याऽतोऽध्यासवर्णनमुचितमित्याशयः । उपोद्घातत्वसमर्थनमुपसंहरति ॥ **अत इति ।** अत्र बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत
 इत्युत्तरग्रन्थे प्रयोजनोपपादकत्वरूपरोक्तसङ्गतिनिराकरणमात्रप्रतीत्या सङ्गत्यन्तरानुमितौ सङ्गतित्रितयासम्भवेऽपि सङ्गतिद्वयसम्भवेन भाष्यं
 न दूषितं स्यात् । तथा च भाष्यं दूषयतीति प्रतिज्ञा कृत्वा स्यादित्यतो वक्ष्यमाणरीत्याऽनेनैव भाष्येण सङ्गतित्रयस्यापि निरासान्नानुपपत्तिरिति

हेतुं सङ्गमयितुं पृच्छति ॥ **कथमिति** । एवं च ज्ञानपक्षे प्राप्ताज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तेरदर्शनेनादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्सत्यत्वे निवृत्त्यनुपपत्तिरूपानुपपत्तिर्न प्रसादस्यान्तर्निवेशेऽपि प्रसरति । यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्निति वक्ष्यमाणयुक्तिबलादित्यभिप्रेत्याह ॥ **उपपद्यत इति** । अनेन बन्धमिथ्यात्ववत्त्वास्यानुपपादकत्वमित्यपि सूचितं भवति । एवं च साक्षाज्ज्ञानबन्धनिवृत्तेरसूत्रितत्वात्सूत्रितायाश्चान्यथोपपन्नत्वाद्यार्थापत्तिर्युक्त्याशयः । ननु दर्शनजन्यप्रसादेन बन्धनिवृत्तेर्दर्शनबलादेव सूत्रार्थतया व्याख्येयत्वात्कल्पकदर्शनस्य च ज्ञानेन साक्षाद्बन्धनिवृत्तावपि तुल्यत्वात्सूत्रितसामान्यस्य प्रसादपक्षरूपविशेषमात्राश्रयणस्य नाग्रहादन्यमूलमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । न दृष्टिमात्रात्प्रसादपक्षाश्रयणमपि तूक्तिबलाद्दृष्टिस्तु सम्भावकत्वेनोक्तेति भावेनाह ॥ **विशेषेति** । यदेवं तर्हि तरति शोकमात्मविदिति वचनबलादेव ज्ञानस्य साक्षाद्बन्धनिवर्तकत्वमपि सूत्रार्थतया स्वीकार्यमिति प्रतिपक्षशङ्कां निरस्यति ॥ **तरतीति** । अनेनैतद्युक्तोरित्यनुव्याख्याने उक्तिपदं विशेषोक्तिपरमित्यभिप्रेत्य पूर्वोक्तस्य विशेषोक्त्यत्रत्यविशेषपदस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । विशेषवचनमेव प्रतिपक्षतया शङ्कते ॥ **हृद्वेति** ॥ **अवधारणस्येति** । एवं च तं दृष्टवैवमुच्यतेऽपरं दर्शनासहकृतेन साधनेनेति श्रुतिर्व्याख्याता भवति । अस्मिन्पक्षेऽपरणेत्यस्यास्त्वारस्यात्प्रकारान्तरेण श्रुतेः सावकाशतामाह ॥ **दर्शनेति** । अनेनानुव्याख्याने उक्तिपदस्य निरवकाशोक्तिपरत्वमभिप्रेत्य विशेषोक्त्येत्युक्तविशेषपदसूचितं श्रुत्यन्तरस्य सावकाशत्वमुपपादितं भवति । एवं च विशेषोक्त्येत्यत्र विशेषपदस्य सामान्यप्रातिगोपिविशेषपरत्वं निरवकाशपरत्वं चाभिप्रेतमिति द्रष्टव्यम् । यद्वाऽवधारणस्यान्यथासिद्धिसाम्यादकदृष्टवैवेति श्रुतेरप्यज्ञानमिति श्रुत्यपेक्षया सामान्यत्वमेवेत्यभिप्रायः । एवं ज्ञानस्य साक्षाद्बन्धनिवर्तकत्वानुपपत्तिं बन्धमिथ्यात्वकल्पनेनैव तदुपपत्तिं च पराभिप्रेतमभ्युपेत्य साक्षाज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तेर्बन्धमिथ्यात्वसापेक्षत्वेऽपि ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिमात्रस्य सूत्रित्वेन तस्या असूत्रितत्वात्सूत्रितायाश्चोक्तविशेषोक्तिबलेनावश्यकल्पनीयान्तरालिकप्रसादेनैवोपपत्तेर्न बन्धमिथ्यात्वकल्पनेति श्रुतिसूत्रग्रहस्य स्वासिद्धान्तभूतमुक्तविशेषोक्तिरूपोपपादकसापेक्षं वस्तुगतमनिरुध्य प्रसादपक्षमवलम्ब्य परोक्तार्थापत्तेरन्यथैवोपपन्नप्रताया बन्धमिथ्यात्वमिति भाष्यं व्याख्याय साक्षाज्ज्ञानाद्बन्धनिवृत्त्यङ्गी-

भावेन सामान्यतो भाष्यतात्पर्यमाह ॥ तदेतदिति । एकोक्त्यैव न सङ्गतिप्रितयानिराकरणं किन्तु वक्ष्यमाणरीत्योक्तिमेदेनेत्यभिप्रेत्य प्रयोजनोपपादकतया सङ्गतेः परेण प्रथमोपन्यासादहसंधिधेयत्वाच्च तन्निरास एवादौ युक्त इति तमेवादौ प्रतिजानीते ॥ यत्तावदिति । नन्वत्र मुक्तिरूपप्रयोजनस्य बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वं परोक्तमनिराकृत्य तस्य तदपेक्षाभावाप्रतिपादनं भाष्यकारिणमसङ्गातम् । न च तस्य तदनाक्षेपकतोपपादनायैव तदनपेक्षोक्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । न च यद्बदपेक्षते तदेव तदाक्षिपतीति नियमाबुक्तमपेक्षाभावस्याक्षेपभावोपपादकत्वमिति वाच्यम् । धनापेक्षिणः पुरुषस्यापि तदाक्षेपकतापेक्षितः प्रयोजकस्वरूपं निष्कृष्याह ॥ यत्त्वत्विति । अत्र स्वोपपत्तय इति विशेषणं पूर्वोक्तातिप्रसङ्गव्युदासाय निष्पन्नस्वरूपस्य पुरुषस्य स्वजीवनादर्थं धनापेक्षायामपि स्वस्वरूपोपपत्तये तदनपेक्षणात् । शशविषाणादेरपि स्वस्वरूपोपपत्तये कारणादपेक्षस्य तदाक्षेपकतापत्तेः प्रमितमित्युक्तम् । प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धिर्वाऽभोजनादिमतः पीनत्वस्य स्वोपपत्तयेऽन्यापेक्षाक्षेपकत्वयोरभावात्तास्याः किमप्युदाहरणमित्यतः स्वोपपत्तय इत्युक्त्या लब्धमनुपपदमानस्थलं योगिरोगभिन्नस्य दिवामुञ्जानस्य प्रमितं पीनत्वादिकमत्रोदाहरणमिति ज्ञापनायानुपपदमानमिति विशेषणम् । नन्वेवमप्येवं प्रयोजकानिष्कर्षेण सिद्धे वक्ष्यमाणानुमानेऽयप्रयोजकत्वमित्यतो जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावस्य बहिर्मावाक्षेपकत्वशब्दानित्यत्वानाक्षेपकत्वयोरनुभवसिद्धत्वात्तत्र च प्रयोजकान्तराभावात्तास्याप्रयोजकत्वे तदनुभवसिद्धतदपलापसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह ॥ यथेत्यादिना । एवं च मुक्तिर्न बन्धमिथ्यात्वाक्षेपिका तदनपेक्षत्वादिति मूलाभिप्रेतानुमानं सिद्धमित्याह ॥ एवं चेति । ननु नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यत्रैवकारोऽनुपपन्नः । अभावे तारतम्याभावेन व्यावर्त्याभावात् । न च पाक्षिकापेक्षैव व्यावर्त्येति वाच्यम् । तावताऽप्यन्यथोपपत्त्याऽर्थापत्तेर्दुष्टत्वादित्यतोऽर्थापत्तेर्दुष्टत्वेऽपि पाक्षिकापेक्षितार्थप्रतिपादकत्वेन परभाष्यस्य सङ्गतत्वापत्त्या सर्वथा तदसङ्गतिप्रतिपादनाय सर्वथाऽपेक्षाभावस्यैव वक्तव्यतया नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षाभावस्यान्यथोपपत्तिनिबन्धनत्वात्सर्वथा तदभावाकस्या तदुपपादकेऽवधारणलभ इत्याह ॥ एवमशब्देनेति । नन्वन्यथोपपत्तिहेतोरनुक्तत्वाच्च प्रतिज्ञामात्रं साधकमित्यतो ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यादिति पूर्ववाक्यलब्धे

दूषयति ॥ **कालान्तरेति** । एकैकस्यैवापूर्वेनिष्पादकत्वे यागान्तरवैयर्थ्यापत्त्याऽपूर्वस्य निरंशत्वेनाप्यंशतोऽप्युत्पादनासम्भवाद्दर्शपूर्णमासाभ्या-
मिति तृतीयया समुच्चितानामेव कारणत्वप्रतीतेर्नयं पक्षः साधुरित्यर्थः । अत्रापपत्त्यर्थमित्यनेनानुपपत्तौ सत्यामपि नोपपादकापेक्षेति द्वितीयो
निरस्तः । द्वितीयं दूषयति ॥ **क्रमभावीति** । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सङ्गदनुष्ठानासम्भवादिति भावः । क्रमेणोत्पन्नास्त
एव मिलिताः सन्तु कार्यहेतव इत्यतः क्षणिकत्वान्धेनानुपपत्तिं सूचयितुं कर्मवाचकयागशब्दप्रयोगः । अपूर्वाणामपि यागवत्क्रममावित्वात्सम्भूय
हेतुत्वमनुपपन्नाभिल्यत उक्तं मध्यवर्तीनीति । यागोत्तरं प्रधानापूर्वपर्यन्तं स्थायीनीत्यर्थः । न चैतावता यागकरणताभङ्गगत्तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वाद्-
पूर्वाणामित्याह ॥ **अवान्तरेति** । परमापूर्वपेक्षयाऽवान्तरेति विशेषणम् । नन्वान्तरापूर्वैः फलसिद्धेः किमन्तर्गुडुना परमापूर्वेण । न च
प्रत्ययबलात्तत्प्रत्ययात् तन्निराकरणमिति वाच्यम् । तस्य लिङ्गादिपदवाच्यत्वासिद्धेरिति प्राभाकरमतेऽनुपपत्तिं मन्वानं प्रति भाट्टमतेन दृष्टान्ता-
न्तरमाह ॥ **यथा वेति** । यजेतेत्युक्ते शाब्दीभावनाभाव्यत्वेन पुं प्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाप्रतीतेस्तस्याश्च भाव्यकरणेति कर्तव्यरूपं शत्रयसापेक्षत्वा-
त्समानपदोपात्तस्यापि यागस्य स्वयं क्लेशात्मकत्वेन भाव्यत्वेन सम्बन्धासम्भवाद्भिन्नपदोपात्तस्यापि स्वर्गस्य भाव्यत्वेन यागस्य कारणत्वेन प्रयाजादे-
रितिकर्तव्यतात्वेन सम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात् क्षणभङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलसाधनताऽनुपपत्तेः श्रुतकारणत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनेति
भाट्टाशयः । तृतीयं निरस्यति ॥ **तथेति** । अनुपपत्त्याद्याविष्कारः परिहारदशायां भविष्यतीत्याशयः । न वयं श्रुतिप्रतीतेऽनुपपत्तिशमनायोप-
पादकानपेक्षां सर्वत्र ब्रूमः किन्तु प्रकृत एव । एवं च त्वदुदाहृते यागेऽनुपपत्तिसङ्गात्वेनापूर्वकल्पनायामपि प्रकृते तदभावेन बन्धमिथ्यात्वापेक्षेति
भावेनाद्यद्वितीयानङ्गाकारणैव पराकृत्य तृतीयमङ्गीकरोति ॥ **वैषम्यादिति** । तत्र गुरुमते प्रधानापूर्वसाधनत्वेन भट्टमते स्वर्गसाधनत्वेना-
पूर्वकल्पनमिति विभागो द्रष्टव्यः । वस्तुतः सतो ज्ञाननिवर्त्यताया अदर्शनाभिध्याभूतस्य च ज्ञाननिवर्त्यतादर्शनेन ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति
नियमस्यावश्यकावात्ताद्विरोधेन श्रुतेरप्राप्त्यापत्त्या तदुपपादकतया बन्धमिथ्यात्वमवश्यं कल्प्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ **इहार्पति** । अप्रयोजकः

कारेऽन्यनुपपत्तेरेवाभावेन न तदुपपादकतया बन्धमिथ्यात्वकल्पनेति परामर्शतोऽन्वलेनेन प्रसूतमुक्तविशेषोक्तिरूपोपपादकानिरेषेक्षं प्रसादनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य बन्धनिवर्तकत्वरूपान्युच्चयपक्षमाश्रित्यार्थापत्तिमूलतानुपपद्यमानवधिवहनपरतया भाष्यं योजयति ॥ अस्तु वेति । अनेन सूत्रिता बन्धनिवृत्तिर्न केवलं द्वारत्वेन प्रसादव्याख्यानपक्ष एव बन्धमिथ्यात्वपक्षं नापेक्षते प्रत्युत साक्षादिति व्याख्यानेऽपि नापेक्षते इत्यर्थेवकाराभिप्राय उक्तो भवति । अत्रैवकार उपपादनप्रकारस्यापि सूचकोऽतस्तं प्रतिपादयितुं पृच्छति ॥ कथमिति । ननु दृष्टबलाद्धि ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिः कल्पनीया । न च ज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकता दृष्टा । अपि तु मिथ्याभूतनिवर्तकतैवेति कथं न बन्धमिथ्यात्वापेक्षित्यत आह ॥ न हीति ॥ **आगम इति** । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इत्यादिरागम इत्यर्थः । प्रतीतेरनुपपत्त्यभावादुपपादकानपेक्षां वदतः किं श्रुतिप्रमितेऽनुपपत्ति-प्रसक्तिरेव नेति किंवा सत्यामपि तस्यां तच्छमनायोपपादकापेक्षा नेत्युक्तश्रुतिप्रमितेऽनुपपत्तेस्तच्छमनायोपपादकापेक्षायाश्चान्यत्र सत्त्वेऽपि प्रकृतेऽनुपपत्तेरभावाद्युपपादकापेक्षेति वाऽऽशयः । तत्र नाद्य इत्याशयेन शङ्कते ॥ **ननु यथेति** । आग्नेयोऽष्टाकपाल उपानुयाजमन्तरा यजति अग्निषोमिषेमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छादिति वाक्यविहितं पौर्णमासात्रिकम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति वाक्यविहितं दर्शत्रिकम् । एतेषां च षण्णां यागानामपूर्वसाधनतोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्पन्त इति सम्बन्धः । नन्वपूर्वसाधनत्वस्यैवाभावा-नात्रोपपत्त्यपेक्षेत्यत उक्तमपूर्वेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङो लौकिककार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन स्वात्मानि पुरुषनियोक्तत्वाग्नियोगशब्दवाच्यापूर्वो-पलब्धेस्तस्य च विषयमन्तरेणानुपपद्यमानतया कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां यागस्यैव नियोगं प्रतीत्यनुबन्धित्वरूपविषयत्वेन सम्बन्धाद्वाग-विषयनियोगश्च साध्यतया प्रतीयमानः साक्षाच्छ्रुत्य साध्यत्वात्त्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहाय विषयतयाऽन्वितयागस्यैव नियोगनिष्पत्त्यनुबन्धित्वरूप-कारणत्वमाक्षिपतीति भावः । तदुक्तं शालिकायाम् । कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिविषयो मतः । कार्ये सङ्घटिताकारे कारणत्वेन समत इति । यागानामेव परमापूर्वकारणत्वात्किमवान्तरापूर्वैरित्यतः किमेकैकानिष्पत्त्यनन्तरमपूर्वस्य जनिरुत सर्वनिष्पत्त्यनन्तरमिति विकल्पं मनसि निधायादं

तत्सम्भवो नियामकाभावादिति बाधकान्न तस्य प्रयोजकतानिश्चयः । यदि च मिथ्यात्वस्य निवृत्तिप्रयोजकताग्रेण दृष्टमप्यवयवतत्संयोग-
विनाशाभ्यामेवावयविनाश इति नियममप्युपपत्तिरिति तर्हि ज्ञानैवाज्ञाननिवृत्तिरिति नियममपि सज । तथा च न पूर्वोक्तं बाधकमित्याशयेनाह ॥
निवृत्ताविति । यद्वा सत्यस्यानिवृत्त्यदर्शनेऽपि निवृत्त्यदर्शनमात्रेण व्यतिरेकसहचारानिश्चयो भविष्यतीत्युक्तशङ्कापरिहार एवं तर्हि निवृत्ता-
वनादिवादेरप्रयोजकत्वेन मिथ्यात्वस्यैवावश्यकत्वाच्चित्तैः सादित्वादिनियमविवर्तके ज्ञानत्वादिनियमोऽपि परित्याज्यः स्यादित्याह ॥ **निवृत्ता-
विति ।** मिथ्यात्वं प्रयोजकमङ्गीकुर्वताऽपि विरोधिसद्भावस्य निवृत्तिप्रयोजकताया अपरित्यागान्नाथमतिप्रसङ्ग इति भावेनाशङ्कते ॥
ज्ञानमेवेति । तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विरोधिसद्भावस्यैव निवृत्तिप्रयोजकतापर्यवसानेन मिथ्यात्वोक्तं रिक्तत्वात् सत्यत्वेऽपि विरोधिसद्भावा-
त्प्रपञ्चनिवृत्तावपि नास्मिनिवृत्तिस्तदभावात् । तथा च मा प्रत्ययात्मनिवृत्त्यापादनमनुपपन्नमेव विशेषभावादित्याह ॥ **हन्नेति ।** एवं ज्ञानाद्वन्ध-
निवृत्तिर्न दृष्टसामर्थ्यात् । आगमप्रतीतिं च साध्यसाधनभावे न काऽप्यनुपपत्तिरिति पक्षे विवरणोक्तबाधकं परिहृत्यारतु वा दृष्टसामर्थ्यादेव
निवृत्तिस्तथाऽपि नानुपपत्तिरित्यभ्युच्चयेन पक्षमभ्युपेत्य तत्रापि विवरणोक्तानुपपत्तिं परिहृतुं शङ्कते ॥ **नान्वयि ।** यद्यप्यत्र प्रथमेमेवास्तु वा
ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिः सा च दृष्टसामर्थ्यादियुक्त्वा तत्रैतदाशङ्क्य परिहृत्या नन्तरमभ्युपेत्य चेदमुदितम् । न वयं दृष्टसामर्थ्याज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिं
ब्रूम इत्यादिप्रत्यकरणे विवरणोक्तक्रमेणैव दूषणमुक्तं भवति । तथाऽप्यत्र तत्तत्प्रमेयानङ्गीकारेण पराभिमतं निराकृत्यास्तु वेद्यादिनोत्तरोत्तरं
तदङ्गीकारेणापि पराभिमतनिरासस्याभ्युच्चयेन प्रस्तावादागमेन ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तौ प्राप्तानुपपत्तिनिरासानन्तरं किमगमपर्यन्तथावनेनास्तु वा
दृष्टार्थसामर्थ्याज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिरिति पक्षस्तथापि परोक्तदूषणपरिहारः सुशक इत्युक्तेः सङ्गतत्वादुक्तातिदेशेन दूषणसौकर्याच्चैवं सन्निवेश इति
दृष्टव्यम् । न चैवमप्यस्तु वा दृष्टसामर्थ्याद्वन्धनिवृत्तिस्तथाऽपि नानुपपत्तिरिति साक्षादेवोक्त्वा तदूषणपरिहारः कुतो न कृत इति वाच्यम् ।
ज्ञाननिवर्त्यस्य सत्यस्य विषयगतत्वाद्यान्यतमवस्थावस्यवाच्यतया ज्ञानेन विषयगतादिबन्धनिवृत्तौ च विषयगतादिनिवृत्तिदर्शनस्यैव मूलत्वात्तस्य

तथा त्वदुक्तनियमस्यासिद्धे वैषम्यमेवेत्याह ॥ सत्यस्यापीति । परोक्तं दर्शनस्य नियामकत्वमन्ययति ॥ न केनि । तर्हि बाधकाभावेन त्वदुक्तनियमोऽप्यप्रयोजक इति न वैषम्यमित्यतो बाधकानुपन्यासेऽपि व्याहत्याशङ्कानुरयेन मदुक्तनियमासिद्धेस्त्वदुक्ते च शङ्कानुदयप्रयोजक-
व्याहृत्यभावाद्बाधकानुपन्यासाच्च वैषम्यमेवेत्याशयेनाह ॥ नियतेति । नियतपूर्ववृत्तिवशात् न्यत्वं कालान्तरभावविशब्द-
बललब्धमिति द्रष्टव्यम् । ननु सत्यस्यापि निवृत्तौ बाधकाभावेत्यनुपपन्नम् । बाधकसद्भावात् । तथा च दृष्टान्ते व्याहत्याशङ्कानुदयः । प्रकृते
चोत्पन्नशङ्काया बाधकवशान्निवृत्तिरिति वैषम्यमात्रमप्रयोजकमेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ सत्यस्यापीति ॥ व्याप्त्यभाव-
द्वत्याऽऽत्मानिवृत्तिरूपादापादकयोर्व्याप्तिप्राहकप्रमाणभावेन व्याप्त्यभावादिति भावः । ननु माऽस्तु विशेषव्याप्तिः । यस्य यद्ववति तदा-
विष्टस्यापरस्यापि तद्ववति । सामान्यव्याप्तिस्तावत्सर्वसिद्धा । तथा च सत्यत्वाविशेषात्तदाश्रयेण प्रकृतेऽप्यापादनं सुलभमेव । नापि विपक्षे
बाधकाभावः । सत्यस्य निवृत्ताव्याप्त्यभावेनोऽनिवृत्ताविशेषानुपपत्तेरेव तथात्वादित्यतो विरोधिसदसद्भावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इत्याशयेन
विरोधिसद्भावस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वं परमुल्लेखैर्नानेतुं सत्यस्य निवृत्तावात्मनिवृत्त्यापादेनेऽज्ञानकल्पितत्वपक्षेऽप्यनादित्वाविशेषेणज्ञाननिवृत्तावात्म-
निवृत्तिः स्यादित्यापादनसौलभ्यादाभाससाम्यं तावदाह ॥ अनादेश्चेति । नन्दनादेरपि प्रागभावस्य निवृत्तेर्भावत्वेन विशेषेणोऽपि तत्तद्वादि-
रीत्याऽनादिभावानामपि निवृत्तेर्नानादित्वमनिवृत्तौ प्रयोजकम् । सत्यस्य चानिवृत्तेर्भिध्यात्वमेव निवृत्तौ प्रयोजकमिति तद्वत्त्वादज्ञाननिवृत्तावपि
प्रयोजकाभावात्माननिवृत्तिरिति विशेषं शङ्कते ॥ मिथ्याभूतमिति । मिथ्यात्वस्य निवृत्तिप्रयोजकतानिश्चयस्य मुख्यतो व्यतिरेकसहकार-
निश्चयनिबन्धनत्वादात्मप्रपञ्चयोश्च प्रकृततर्कयोरापादापादककोटिनिविष्टतया तत्र तन्निश्चयासम्भवाच्च मिथ्यात्वस्य निवृत्तिप्रयोजकतानिश्चय
इत्याशयेनाह ॥ क्वेदमिति । ननु सत्यस्यानिवृत्त्यदर्शनेऽपि निवृत्तेरदर्शनमात्रेण व्यतिरेकसहचारनिश्चयो भविष्यतीति चेत् । तर्हि
सादिभावत्वस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वेऽवयवतत्संयोगनाशाभ्यामेवावयविनाशो न येन केनचिदिति नियमसम्भवेऽपि मिथ्यात्वस्य प्रयोजकत्वेन

इत्यादिनेति योज्यम् । एवं च विवरणे दृष्टसामर्थ्याज्ज्ञानाह्वयनिवृत्तिरिति दर्शनमूलपक्षदूषणत्वनेतुकाव्युत्तरीत्या विपक्षबाधकत्वस्यापि सम्भवा-
तथा शङ्कितम् । अत्र च पक्षे आपादनविक्षाप्रवृत्तोत्तरग्रन्थस्वारस्यं यथास्थितविन्यासानुपपत्तिशङ्कादयश्चेति द्रष्टव्यम् । आत्मज्ञानेनात्मगत-
नियन्तृत्वादेषुभयगतकर्तृत्वादेर्वा निवृत्तेः सिद्धान्तेऽनभ्युपगमात्प्रथमतृतीयावनङ्गीकारेण पराकृत्य द्वितीयं पक्षमाश्रित्य तत्रोक्तदूषणं परिहरति ॥
मैवमिति । यदि ज्ञानमाश्रयगतं निवर्तयेत्तर्हि धर्मादिकमपि निवर्तयेत् । न च धर्मादिकं निवर्तयति । तस्मान्न ज्ञानमाश्रयगतनिवर्तकम् ।
ततश्च नाश्रयगतनियम्यत्वादिनिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्येति ज्ञानसामान्यस्यापादनविषयतामभिप्रेत्यात्मज्ञानस्य नियम्यत्वादिनिवर्तकत्वाभावसिद्धिराशि-
कीति मनुषे आहोस्विदात्मज्ञानं यद्वाश्रयगतनियम्यत्वादिनिवर्तकम् । तर्हि धर्मादिनिवर्तकमपि स्यादित्यात्मज्ञानरूपविशेषस्थापादनविषयतामभिप्रेत्य
यज्ज्ञानमाश्रयगतं निवर्तयति तद्धर्मादिकमपि निवर्तयतीति व्याप्तौ च पटादिज्ञानेनेति व्यभिचारोद्भावनमिति वा । तत्राद्यं सत्यस्य निवृत्तावात्माऽ-
पि निवर्ततेति परोक्तकर्त्तृ पूर्वोक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ **यदीति** । हन्त तर्हि विरोधिसद्वा एवेत्युक्तदूषणातिदेशेनापि तं दूषयति ॥ **घटा-**
दीति । मयाऽऽत्मज्ञानेन नियम्यत्वादिवद्धर्मादिनिवृत्तेरभ्युपगमादिष्टापत्तिरिति भावेन द्वितीयं निराचष्टे ॥ **आत्मेति** । एवं चोक्तोत्तरत्वादि-
त्याद्यकल्पनिरासापैवेति द्रष्टव्यम् । इदं च व्यभिचारपरतापक्षे व्यभिचारोपपादनाय विवक्षितेऽन्यथा पटादिज्ञानेनापि धर्मादिनिवृत्तिः स्यादित्या-
पादने दूषणं विपक्षबाधकतापक्षे यथास्थित आपादन एवेति द्रष्टव्यम् । एवमाद्यपक्षस्यानङ्गीकारपरान्वृत्तत्वात्तदूषणमनुद्भूतं स्वाभिमतद्वितीयपक्ष-
दूषणमेवोद्भूतम् । अधुना प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हतीत्याशयेनाद्यपक्षोक्तव्यभिचारस्थलं निराकरोति ॥ **चित्रावयवविनीति** । तत्र नील-
रूपस्य तद्विरोधिपीतिस्मोऽप्यभावात् तस्य व्यभिचारोदाहरणत्वं युक्तमिति भावः । न च चित्रावयव्यारम्भकनीलावयवविवक्षया नीलविशिष्टवस्तु-
ज्ञानस्यानिवर्तकत्वादाहर्तने विरोध इति वाच्यम् । तथा सति चित्रावयवविनीत्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । नीलज्ञानस्य स्वविषयनिवर्तकत्वे चित्रावयवविन-
एवानुपपत्तिरिति प्रदर्शनार्थत्वेन कथञ्चिदवैयर्थ्यं स्वविरोधिनि पीतिमानमित्यस्यानुपपत्तिरेव । तदेतदग्राह्यम् ॥ **चित्रावयवविनीति** । नापि तत्र

चानुपपन्नतया मूलाभावेन विषयगतादिनिवृत्त्यसम्भवे सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्तिर्न स्यादिति सत्यस्यापि निवृत्तावाप्तानिवृत्तिरपि स्यादिति वस्तुतयापि निवृत्तौ तस्य विषयगतत्वादन्यतमवत्वमपि स्यात् । तन्मूलतया ज्ञानेन विषयगतादिनिवृत्तिदर्शनमन्यनुपपत्तमङ्गीकार्यं स्यादिति बाधकान्तर-
कथनेऽपि तात्पर्यात् । अत्र चाल्मज्ञानेन स्वाविषयात्मानिष्ठनिवृत्त्यन्तत्वादिनिवृत्तौ तत्सापेक्षस्य जीवागतस्य नियम्यवादेऽप्यर्थान्वित्वत्तिसिद्धिरित्याशये-
नाद्यः । ज्ञानाश्रयजीवागतनियम्यत्वादिप्रपञ्चानिवृत्तौ तत्सापेक्षब्रह्मगतानियन्तत्वादेऽप्यर्थान्वित्वत्तिरिति द्वितीयः । उभयगतकर्तृत्वादिविनिवृत्तिरिति तृतीयः । आद्येऽपि निवर्त्यनियन्तत्वादिप्रपञ्चविशिष्टविषयकमात्मज्ञानं तानिवर्तकमुत निवर्त्यप्रपञ्चाविषयकम् । उभयत्रापि विशिष्टविषयस्य केवलविषयकस्य वाऽऽत्मज्ञानस्य स्वाविषयगतनियन्तृत्वादिनिवर्तकत्वं दृष्टसामर्थ्याद्भूतत्वा विशिष्टादिविषयकस्य विषयगतानिवर्तकत्वं दृष्टमिति वक्तव्यम् । न च तद् दृष्टं प्रत्युत तदभाव एव दृष्ट इति व्यभिचार इत्याशयेनाद्यं निराह ॥ यत इति । अत्र ब्रह्मज्ञानेन सत्यं निवर्तमानं विषय-
गतं नियन्तृत्वादि निवर्तते यतो ज्ञानेन विषयगतं निवर्तते लोक इति योजनयोकाभिप्रायलाभोऽत एव शङ्काप्रत्यये सामान्यनिर्देश इति । एवं मेवांतरकल्पयेऽपि योजना द्रष्टव्या । विषयगतपक्षदृष्टावसरे नीलादेः स्वाविषयत्वोक्तिस्तु विशिष्टविषयकस्य विशेषणाविषयकत्वस्यापि सत्त्वाभि-
प्रायेणेति द्रष्टव्यम् । केवलविषयकं तद्वतनियन्तृत्वादिनिवर्तकमित्यत्रापि व्यभिचारमाह ॥ स्वविषयसम्बन्धमिति । नीलज्ञानस्य न रसा-
दिनिवर्तकत्वमविरोधाच्छ्रुत्वात्मविषयं पुनस्तद्विरोधिं निवर्तयतीत्यतस्तत्रापि व्यभिचारमाह ॥ विरोधिं न वेति । अथवा निवर्त्यस्य सत्यस्य विषयगतत्वादन्यतमवत्वमनियमाद् ब्रह्मज्ञानेन विषयादिगतसत्यनियन्तृत्वादिनिवृत्तौ ज्ञानेन स्वाविषयादिगतमन्यदपि सत्यं निवर्ततेति सत्यस्यापि निवृत्तौ बाधकप्रसङ्गोऽत्र शङ्काग्रन्थेऽभिमतः । तत्र चेष्टापत्तौ तर्हि तत्तज्ज्ञानेन स्वस्वाविषयादिगतं निवर्तते किमित्यापादापादकयोः सूचनाय । ज्ञान-
मज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तौ सत्यस्यापि निवृत्तिः किं न स्यादिति सामान्यस्यैव प्रस्तुतत्वाच्च सामान्येनानुवादोऽयम् । एवं च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्राप्रयोजकत्वाशङ्कायां विषये बाधकान्तरं विवरणोक्तमाशङ्कते ॥ नन्वेति । आपादनत्रयेऽपीष्टार्पति निरस्यति नाद्यो यत

नलितरूपसत्त्वे घटादौ समवायेन नीलादेरनुत्पादनात् । तथाऽपि चित्ररूपजनकतावच्छेदकं किमिति चेत् । रूपत्वमेव । न चैवमवयवे केवल-
नीलसत्त्वे चित्रोत्पादः स्यादिति वाच्यम् । नीलाभावपीताभावादिनामवयवस्थितानां चित्रत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः
स्वाश्रयसमवेतत्वं कार्यताघटकः समवायः । एवं च नीलाभावादेर्वाच्चादावपि सत्त्वात्तत्र चित्रोत्पत्तिवारणाय चित्रत्वावच्छिन्ने रूपत्वेन हेतुत्वमु-
क्तम् । एवं च नकोऽपि दोषः । ननु स्यादियं प्रतिबन्धकादिकल्पना यदि चित्ररूपस्थले नीलेन नीलजनने बाधकं स्यात् । न चाव्याप्यवृत्ते-
र्व्याप्यवृत्तिसजातीयताविरोधो बाधक इति वाच्यम् । तद्विरोधस्य निष्प्रमाणकत्वात् । अप्रमाणिकविरोधं प्रकल्प्य नीलेतररूपादेर्नीलादिप्रति-
बन्धकत्वकल्पनस्य गौरवकरत्वात् । एवं चाव्याप्यवृत्तिनानारूपण्येव चित्रम् । अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुर इत्यादिशास्त्रं
त्रिश्वेता शङ्खकीत्यादिव्यवहाराधोपपद्यन्ते । न चैवं क्वचित्किञ्चिदवयवावच्छिन्नं क्वाचिच्च सर्वावयवावच्छिन्नं नीलाद्युत्पद्यते । तत्र च न निया-
मकमिति वाच्यम् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेरुत्पत्तिवारणावच्छेदकतासम्बन्धेन नीलं प्रति नलितररूपं प्रति-
बन्धकमतो न तत्र कपालावच्छेदेन नीलरूपोत्पत्तिः । किन्तु नीलकपालावच्छेदेन । न च सर्वनीलारब्धघटादिवृत्तिनीलरूपादेरप्यवच्छेदात्पाप-
त्तिरुक्तसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् । नीलरूपाभावोऽपि नीलरूपं प्रति हेतुः । कार्यताघटकः सम्बन्धोऽवच्छेदकत्वं कारणताघटकः सम्बन्धः
स्वाश्रयवृत्तिद्रव्यसमवायः । एवं पीतरूपादौ पीतरूपाभावादिति स्तथा । एवं च न कोऽपि दोष इति चित्ररूपाङ्गीकारोऽनुपपन्न इति चेत् । उच्यते ।
यद्यपि चित्ररूपाङ्गीकारपक्षे नीलादिकं प्रति नलितररूपत्वादिना प्रतिबद्धग्रतिबन्धकभावोऽस्या कल्पनीयः । नीलाभावादीनां चित्ररूपं
प्रति हेतुता च कल्पनीयाऽव्याप्यवृत्तिरूपपक्षेऽवच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति नलितररूपादिकं समवायेन प्रतिबन्धकम् । व्याप्यवृत्ति-
नीलस्थलेऽवच्छेदकतासम्बन्धेन निलोत्पत्तिवारणाय पूर्वोक्तद्रव्यघटितसम्बन्धेन नीलाभावादिनामवच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति हेतुता
कल्पनीयेति कार्यकारणभावकल्पना तुल्या । तथाऽप्यव्याप्यवृत्तिरूपपक्षे चित्रस्थलेऽवयविनि बहूनि रूपाणि तद्व्यंशप्रागभावादीनि कल्पनीयानि

प्रीतिमग्नोऽस्तीति च । नापि चित्रावयव्यारम्भकपातिवयवे नीलोऽयमासीदिति ज्ञानस्य वा नीलमिति ज्ञानस्य वा विवक्षितत्वात्तज्ज्ञानस्य च वर्तमानपीतानिवर्तकत्वाच्चोदाहरणासङ्गतोरित्यापि युक्तम् । वर्तमानविषयज्ञानस्य स्वविषयविरोधिनिवर्तकतां वदन्तं सत्यत्ववादिनं प्रत्येतस्यानुदाहरणत्वात् । न च तथा सति पारमार्थिकप्रपञ्चवादिनस्तत्काले प्रपञ्चाभावासम्भवेन निष्प्रपञ्चब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवृत्तेः पूर्वं वर्तमानप्रपञ्चाभावविषयकत्वासम्भवेन ततः प्रपञ्चनिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम् । तन्मते निष्प्रपञ्चब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवर्तकत्वासम्प्रतिपत्तेः । तादिदमुक्तम् ॥

भ्रम एवेति । नन्वस्तु तर्हि प्रतिभासबलाच्छुद्धादिरूपस्य समानजातीयरूपारम्भकत्वनियमेन कारणे चित्ररूपाभावे कार्ये तदयोगाच्च नानारूपसमाहार एव चित्रमिति यथास्थितोदाहरण एव नासङ्गतिरिति । न चैवं चित्ररूपमिति प्रतीतिमाश्रित्य चित्ररूपमङ्गकुर्वतोऽन्यथा प्रतीतौ विप्रतिपत्तेः अव्याप्यवृत्तेर्व्याप्यवृत्तिसजातीयताविरोधेन रूपणां व्याप्यवृत्तितानियममभ्युपगच्छतो रूपस्य सजातीयरूपारम्भकत्वनियमस्य चासिद्धेर्नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यरूपस्याव्याप्यवृत्तित्वमनुभवबलादित्यस्य त्वनुभवविप्रतिपत्त्या निरस्ततया नानारूपसमाहारपक्षानुपपत्त्या कथं नोदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथाऽप्यनुभवद्वयस्य नियमद्वयस्य च प्रतिपक्षतया नैकस्यापि निर्णय इति भ्रम एवेत्युक्तमयुक्तमित्यत आह ॥ **एकमेव हीति ।** पदार्थविद इत्यनेन तदुक्तयुक्त्यैव प्रकृतसिद्धौ वाक्यार्थमीमांसाऽभिनिविष्टानां किं पृथक् तत्र युक्त्युपन्यासायासेनेति परस्य पदार्थकृतिशून्यस्य वाक्यार्थमीमांसाया नाधिकार इति च सूचयति । एवं हि पदार्थविदामाशयः । नानारूपवदवयवारब्धस्यावयवविनो न तावन्निरूप्यत्वम् । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न चावयवरूपमेव स्वाश्रयसमवेतत्वप्रत्यासत्त्या तत्र हेतुः । चित्रावयवारब्धावयवविप्रत्यक्षतयाऽपि व्यभिचारात् । न चाव्याप्यवृत्तिनानारूपाण्येव तथा । अव्याप्यवृत्तेर्व्याप्यवृत्तिसजातीयताविरोधात् । न च व्याप्यवृत्तिन्येव तानि । नीलावयवानवच्छेदेन सन्निकर्षं नीलादेशफलम्भापत्तेः । अतो नीलपीतादिभिरैकं सम्भूय चित्ररूपमारभ्यते । न च सामर्थ्यसिद्धान्तादिभिर्नीलिदेशेपि जननापात्तिः । अगत्या नीलतरूपादेर्नीलादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । प्रतिबन्धकत्वच्छेदकः सम्बन्धः स्वसमवायिसमवेतत्वं प्रतिबद्धयतावच्छेदकः समवायः कपालादौ

चारेण बन्धमिथ्यात्वस्य तदुपपादकत्वानुपपत्तौ ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तेरन्यथैवोपपत्तेर्न तथा बन्धमिथ्यात्वाक्षेप इत्याह ॥ अपि चेति । न च तत्रापि विप्रतिपत्तिः । सा किं विषनिवृत्तिगण्डध्यानयोः साध्यसाधनभावे प्रमाणाभावाद्वा ध्यानस्य ज्ञानत्वाभावाद्वा । नाद्यः । दर्शनादित्यन्वयव्यतिरेकसद्भीचीनप्रत्यक्षस्योपन्यस्तत्वात् । द्वितीयं शङ्कते ॥ विषमिति । मन्मते विषस्य सत्यत्वात्तदुदाहरणं युक्तमेव त्वां प्रत्यपि तत्सत्यमेव । तस्य नीलविशिष्टद्रव्यतुल्ययोगक्षेमत्वात् । तस्याप्यसत्यत्वे सत्यस्य निवृत्तौ नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानेन तन्निवृत्त्यापादनमयुक्तं स्यादित्याह ॥ तथा सतीति । ननु विषं नीलविशिष्टद्रव्यं चेद्युभयमपि मां प्रत्यसत्यमेव । अतो विषयानुदाहार्यत्वमुच्यते । आपादनं तु पराङ्गीकारेणेत्याशङ्कते ॥ सत्यमिति । मन्मते नीलविशिष्टद्रव्यस्य सत्यत्वात्सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्तौ नीलद्रव्यस्यापि तज्ज्ञानेन निवृत्तिं मदङ्गीकारेण मां प्रत्यापाद्य सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्तिं त्याजयसि चेत् । त्वन्मते तस्य मिथ्यात्वान्मिथ्याभूतस्य ज्ञानेन निवृत्तौ नीलद्रव्यस्य तज्ज्ञानेन निवृत्तिं त्वदङ्गीकारेणैवापाद्य मिथ्याभूतस्यापि ज्ञानेन निवृत्तेस्त्याजयितुं शक्यत्वेन प्रत्यापादनपराहतत्वात्मां प्रत्यपि तदापादनमनुपपन्नमेवेत्याह ॥ तर्हीति । ननु न मिथ्यात्वमात्रं निवृत्तिप्रयोजकमपि तु विरोधित्वमपि । एवं चाविरोधादेव नीलद्रव्यस्य तज्ज्ञानेन निवृत्तिरिति मां प्रति प्रत्यापादनं न युक्तमित्याशङ्कते ॥ मिथ्याभूतमिति । विरोधिज्ञाननिवर्त्यमित्येतावन्मात्रेऽनुपपत्त्यभावेन मिथ्याभूतमिति विशेषणवैयर्थ्यानीलद्रव्यस्य सत्यत्वेऽप्यविरोधादेव न निवृत्तिरिति न मां प्रत्यपीदमापादनं युक्तमित्याशयेनाह ॥ विशेषणेति । ननु न तावन्मात्रेऽनुपपत्त्यभावात्मानो निवृत्तिप्रसङ्गस्यानिष्टत्वादित्यत्राह ॥ विरोधादिति । ननु विरोधिपदेनेव मिथ्याभूतेति विशेषणेनाऽऽत्मनो निवृत्तिप्रसङ्गस्य परिहृतुं शक्यत्वात्क्रो निर्बन्धो विरोधित्वेनैव तत्परिहार इत्यत्र येन त्वां प्रत्यापादनमनुपपन्नं स्यादित्यत आह ॥ मिथ्यात्वमिति । ननु मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानविरोधित्वेन सत्यस्य ज्ञानविरोधस्यैवाभावेन सत्यत्वेन ज्ञानविरोधतदभावाभ्यां निवृत्त्यनिवृत्तौ त्वथा प्रतिपादयितुं शक्ये । मिथ्याभूतमिति विशेषणं च तस्यैव ज्ञानविरोधित्वमिति प्रतिपादयितुमुपादीयते न त्वात्मादिव्यावृत्त्यर्थम् । एवं च त्वां प्रत्यापादनं

चित्रपक्षे एकमेव रूपमिति लाघवम् । तस्माच्चित्रं रूपमेकमेवेति पक्ष एव साधुरिति । एवं च नानारूपसमाहारश्चित्रमिति पक्षस्यायुक्तत्वात्प्रति-
भासस्य च मिथ्याज्ञानत्वाच्चित्रावयविनि नीलविशिष्टवस्तुज्ञानोदाहरणमयुक्तमित्याशयः । एवं यत्खलु प्रमितमन्यनुपपद्यमानं स्वोपपत्तये यदपेक्षते
तत्तदक्षिपति नान्यदित्यत्रस्य प्रमितत्वांशस्य प्रथमं निरासः । साक्षाज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिसूत्रितत्वात् । अप्रामाणिकत्वाच्च सामान्योक्तेः विशेष-
प्रमाणानुरोधेनान्यथैवोपपन्नत्वादिति । अत एव तत्र प्रमाणानुदाहृत्य तत्सावकाशत्ववर्णनम् । तदनन्तरं च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति निय-
माभावेनानुपत्तेरसावत्साक्षाज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्त्यभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्यनुपपद्यामानत्वांशस्यास्तु वेद्यादिना निरासः । अधुना ज्ञानमज्ञानस्यैव निव-
र्तकमिति नियमाभ्युपगमेऽपि साक्षाज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तेरन्यथैवोपपन्नतया न काचिदपि क्षतिरित्यभिप्रेत्य स्वोपपत्तये यद्वदपेक्षते तत्तदक्षिपतीतिम-
मंशं निरस्यति ॥ अस्त वेति । साक्षाज्ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिः श्रय्यमाणा ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिवलाद्वन्धस्याज्ञानात्मकत्वं विनाऽनुप-
पन्ना सती बन्धस्य साक्षादज्ञानत्वं वोपादानोपादेयोपेक्षादज्ञानोपादानकत्वमेव वाऽऽक्षिपोदित्यन्यथैवोपपत्तिरिति भावः । नन्वज्ञानोपादानत्वा-
क्षेपेऽप्युपादेयस्योपादानस्वभावतयाऽज्ञानस्य च मिथ्यात्वात्तत्कार्यबन्धस्यापि मिथ्यात्वमेवेति तदव्यासवर्णनं सङ्गतमेवेत्यत्राह ॥ अज्ञानस्येति ।
अज्ञानस्य मिथ्यात्वं बन्धस्याध्यस्ततया कार्यकारणयोरेकस्वभावत्वात्साध्यं वा प्रकारान्तरेण वा । नादाः । बन्धव्याप्त्यस्यैवामावेन तत्प्रयुक्तज्ञान-
मिथ्यात्वस्यासम्भवात्कारणिलेहनप्रयुक्तकपोनिस्सगुल्लेहनतुल्ययोगक्षेमवादित्याह ॥ द्वितीयः । साधकाभावबाधकसद्भावा-
भ्यामज्ञानस्य च मिथ्यात्वमित्यादिना निराकारिष्यमाणत्वादित्याह ॥ निराकारिष्यमाणत्वादिति । केचित्तु निराकारिष्यमाणत्वादित्यत्रा-
ज्ञानस्य तन्मिथ्यात्वस्य चैक्यव्ययमभिप्रेत्याज्ञानस्वरूपस्यैव त्वमते निराकारिष्यमाणत्वेन तन्मिथ्यात्वं कपोनिगुडायितमित्यर्थ इत्याहुः । एवं सत्य-
स्यापि ज्ञानान्विधृतौ बाधकाभावेन ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमो नास्त्येव । तन्निष्पन्नाङ्गीकारेऽपि वा बन्धस्याज्ञानतत्कार्यान्यतरत्व-
मात्रप्राप्त्या तस्य च सत्यत्वेऽप्युपपत्त्या न बन्धमिथ्यात्वक्षेप इत्यन्यथैवोपपत्तिं प्रतिपाद्याधुना सत्यस्य ज्ञानान्विधृतेः स्पष्टदृष्टतया व्यतिरेकव्यभि-

मानतया बन्धमिथ्यात्वस्याप्युपपादकत्वसिद्धेर्नान्यथोपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते ॥ ज्ञानेति ॥ तर्ह्यगमेनेति । ज्ञानाद्व्यनिवृत्तिप्रतिपाद-
 कागमेनेत्यर्थः । ननु दर्शनेसिद्ध्यपिबलात्सामान्यस्याप्यागमस्य मिथ्यात्वरूपविशेष एव पर्यवसानमित्यत आह ॥ न चेति । तृतीयं शङ्कते ॥
ध्यानमिति । चेतोवृत्त्यन्तरं ध्यानमिति वदतः परस्य मते ध्यानस्य परिस्पन्दत्वाभावेऽपि क्रियाशब्दार्थतया प्रसिद्धिमात्रेण प्रथमः कल्पः ।
 अत एव पूर्वं परिस्पन्द इत्युक्त्वा सूष्टिरित्यतः परं मतमित्युक्तमिति भावः । ध्यानदशायां रूपवद्वस्तुविषयकापरोक्षावभासोऽस्तीत्येतत्तु सर्वानुभव-
 सिद्धम् । तस्य च विषयान्तरशून्यत्वाद्व्यानाविषयत्वमेव वाच्यम् । एवं च क्रियायाः परिस्पन्दरूपत्वेऽतीन्द्रियाश्रितिक्रियाया अतीन्द्रियत्वानियमानसश्च
 नैव्यायिकादिमतेऽतीन्द्रियत्वात्तदाश्रितपरिस्पन्दस्य चातीन्द्रियत्वेन रूपरहितत्वेन च तद्विषयकापरोक्षावभासानुपपत्ती रूपवभासानुपपत्तिश्चेत्याह ॥
तर्हीति । यद्वा गरुडं ध्यायामीति ध्यानविषयकापरोक्षावभाससत्त्वे ध्यानस्य परिस्पन्दत्वे तस्योक्तादिशाऽतीन्द्रियत्वात्तद्विषयकापरोक्षावभासानुप-
 पत्तिश्चेत्याह ॥ तर्हीति । श्रवणदर्शनादीत्यनुमितिभ्रमादीनां सङ्ग्रहः । नन्वत्र मनसाऽवलोकनस्य ध्यानत्वोक्त्या तस्यापरोक्षज्ञानत्वमुक्तं स्यात् ।
 तथा च परोक्षज्ञानसत्ततिर्ध्यानमिति तत्त्वप्रकाशिकाविरोध इति चेन्न । तत्रेश्वरस्यैव प्रकृतत्वेन तस्य च परोक्षत्वाच्छृवणरूपतत्परोक्षानुभवजन्य-
 त्वाद्वासनायास्तन्मयविषयकतन्मानसानुभवेऽपरोक्षेऽपि परोक्षत्वोक्तेरुपचरितत्वात् । न चाखण्डसमृतेर्ध्यानत्वोक्तिविरोधस्तथाऽपि स्यादिति
 वाच्यम् । अनुभवजन्यवासनामयविषयत्वेन तदुक्तेरप्युपचरितत्वादिति भावः । नन्वतीन्द्रियाश्रितपरिस्पन्दस्वेवातीन्द्रियोपादानकद्रव्यस्याप्यतीन्द्रिय-
 त्वानियमात् । वासनाया अतीन्द्रियत्वेन तन्मयत्वाङ्गीकारेऽप्यपरोक्षावभासविरोधतदवस्थ एवेत्यत आह ॥ अतीन्द्रियेति । नन्वेवमपि
 वासनाया नीरूपत्वेन तदुपपादकवस्तुनो नीरूपत्वादुपावभासविरोधतदवस्थ एवेत्यतो नैतद्वेदान्तिभिश्चोदनयमित्याह ॥ नीरूपादिति ।
 ननु न वायोस्तेजसो जन्म किन्तु नित्यैतजसपरमाणुभ्यो ह्यणकादीनाम् । ततश्च कारणरूपाकार्यरूपमिति वदद्भिन्नैव्यायिकै रूपवभासविरोध-
 श्चेदयितुं शक्यत एवेत्यत आह ॥ तार्किकादींस्तिवति । एवं च ह्यौ विन्तायामिति धातुसूत्रं न परमत इव स्वस्य प्रतिकूलमित्याह ॥

युक्तेष्वेव मां प्रति प्रत्यापादनं चानुपपन्नमित्याशङ्कते ॥ इहोनेति ॥ प्रमाणेति । यज्ञानविरोधि तन्मिथ्येति व्याप्तौ प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतेशुक्तिरजतादौ ज्ञानविरोधिवत्दर्शनमेव तत्र प्रमाणमित्याशङ्कते ॥ दर्शनादिनि चेदिति । अस्तु शुक्तिरजतादौ दर्शना-
न्मिथ्याभूतस्यापि ज्ञानविरोधित्वम् । ज्ञानध्यानादिना बन्धविधादेर्निरूपितपादकागमवेशेन सत्यस्यापि ज्ञानविरोधिकाङ्गीकारे न किञ्चिद्बन्ध-
कामित्याह ॥ नहीति । ननु दर्शनवेशेन ज्ञानविरोधित्वमिथात्वयोर्व्याप्तौ सिद्धाग्रामागतौ ज्ञाननिवृत्त्यै बन्धादेः प्रतिपादयितुं प्रकृतौ
मिथ्यात्वं विनाऽनुपपन्नमानस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्यत आह ॥ न हीति । एवं च विरोधित्वस्य ज्ञाननिवृत्त्यप्रयोजकत्वे मां प्रत्यक्षापादानानुप-
पत्तेस्तत्परित्यागेन मिथ्यात्वस्यैवोपपादकत्वाद्युपगमे त्वां प्रत्यपि नीलनिवृत्यापादनस्य कर्तुं शक्यत्वाच्चाल्लोके सत्यत्वेऽध्युपगन्तव्ये तत्तुल्यायोगा-
क्षमेवेन विषयापि सत्यत्वाच्च त्र व्यतिरेकव्याभिचारस्तदवस्थ इति भावः । यद्वा माऽस्तु तर्हि विषये व्यतिरेकव्याभिचाराद्व्यभिचारस्यावस्थापानु-
पादकत्वं मिथ्याभूतेशुक्तद्रव्ये ज्ञाननिवृत्त्याभावोपपादकत्वमवैयाह ॥ नहीति । एवं च विषयस्यासत्यत्वाच्च व्यतिरेक-
व्याभिचारे परेण परिहृते तस्य ज्ञानान्निरूपितमत्वेन तत्रान्वयव्यभिचारोक्त्यसम्भवानीलद्रव्येऽन्वयव्याभिचारोद्धानाप तत्र मिथ्यात्वं परसिद्धं कर्तुं तथा
सतीत्यादिना विषयस्य नीलद्रव्यतुल्ययोगक्षेमत्वोपपादनमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथव्याभिचारपरिहारयोपपादके विरोधित्वान्तर्भावमाशङ्कते ॥

मिथ्याभूतमिति । माऽस्तु तर्ह्यान्यव्यभिचारः । तथाऽपि मिथ्याभूतमिति विशेषणेन व्यावर्तनीयस्यात्मनो विरोधित्वैव व्यावृत्तरुपादके
तद्विशेषणवैयर्थ्यं स्यादेवेत्याह ॥ विशोधनेति । उभयथाऽप्यात्मनिरूपितममे किं विरोधित्वैव तदावृत्तिरित्यत्राहणेत्यभिप्रायजनानस्य
शङ्कां परिहरति ॥ मिथ्यात्वमिति । एवं चान्वयव्यतिरेकव्याभिचारपरिहारेऽपि नास्ति असिद्धिस्तस्य बन्धमिथ्यात्वेऽनुपपादकत्वस्य हानिः ।
मिथ्यात्वस्यानुपपादकतया विरोधित्वस्यैवोपपादकत्वेन ज्ञानात्सत्यस्यापि बन्धस्य विरोधादेव निवृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानाद्व्यभिचारश्चेत्येवोपपन्नत्वादिति
भावः । ननु मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानविरोधं सूचयितुं तद्विशेषणम् । एवं च ज्ञानविरोधित्वस्योपपादकत्वोक्तावपि तस्य मिथ्यात्वेन विनाऽनुपपन्न-

कर्मादिप्रतिबद्धेन ब्रह्मज्ञानेन बन्धानिवृत्तेर्नियमाधीनवेदान्तश्रवणादिनियमादृष्टसहकृतब्रह्मज्ञानमेव तन्निवर्तकं त्वयाऽपि वाच्यम् । अन्यथा वेदान्ता-
ध्ययनस्य श्रवणनियमस्यासम्भावनादिनिवर्तकमननादेश्च वैष्यर्थं स्यात् । प्रारब्धवशाज्जीवमुक्तस्य संसारानुवृत्तिश्च न स्यात् । तथा च विशिष्टस्य
व्यभिचारोद्भावनं कथं न प्रकृतसङ्गतमित्याशयेनाह ॥ अन्यथेति । सहकारिवेनादृष्टसापेक्षत्वे कल्पकसद्भाव इत्यर्थः । नन्वादृष्टसाध्यस्या
नित्यतानियमान्मोक्षस्यानित्यतापस्या नादृष्टं मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानसहकारि प्रत्युत मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानजनकमेवेति प्रकृतेऽदृष्टकल्पनाया असम्भवेऽ
पि बाधकाभावात्सेतुदर्शनादावदृष्टकल्पनोपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ अहृष्टेति । मोक्षस्यानित्यतायामदृष्टजन्यत्वं प्रयोजकं जन्यत्वमेव
वा । नाद्यः । कारणान्तरजन्यत्वेऽनित्यत्वाभावावददृष्टजन्यत्वेऽपि तदभावोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । न द्वितीय इत्याह ॥ इति । ननु
ज्ञानफलस्य नित्यत्वबोधकश्रुतिबलाज्जन्यभावत्वस्य विनाशिताप्रयोजकत्वकल्पनान्मोक्षस्य ध्वंसत्वाच्च विनाशितेति ज्ञानजन्यत्वपक्षे समाधातुं
शक्यत्वेऽप्यदृष्टजन्यत्वपक्षे कल्पकाभावान्नानित्यता समाधातुं शक्येत्यत उक्तरीत्या ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वाभावाज्ज्ञानस्य नित्यफलकताबोधक-
मेवादृष्टस्यापि तद्वोधकमित्यदृष्टजन्यत्वेऽपि नानित्यतापत्तिरित्याह ॥ ज्ञानजन्यत्वेऽपीति । यद्वाऽदृष्टजन्यत्वेऽभ्युदयत्वापस्या नित्यता-
प्रसङ्गोऽपि ज्ञानजन्यत्वे ध्वंसरूपत्वान्नानित्यतापत्तिरिति न साम्यमित्यतोऽदृष्टजन्यस्याभ्युदयत्वनिमग्न्याप्रयोजकतया ध्वंसत्वेन समाधानं तत्रापि
सुशकमेवेत्याशयेनाह ॥ ज्ञानजन्यत्वेऽपीति । प्रध्वंसत्वादित्युपलक्षणम् । श्रुत्यादिबलाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं समुद्यतया ज्ञानाद्भव-
निवृत्तिं मूलस्थमुक्तिपदाभिप्रेततया विवक्षित्वा तस्या अन्यथैवोपपत्तिरिति सिद्धता । अधुना मूलस्थमुक्तिपदस्वारस्यानुरोधेन मुक्तिपदार्थस्य बन्धध्वंसस्य
प्रतियोगिसत्यताव्याप्ततया न तद्विरुद्धबन्धमिथ्यात्वसापेक्षतेति विरुद्धताप्रातिपादनमुखेनान्यथैवोपपत्तिं दर्शयति ॥ अपि चेति । अत्र मुक्ति-
शब्दार्थतया बन्धध्वंसस्य प्रसिद्धत्वागमूलोक्तान्यथाऽनुपपत्तेश्च तत्पक्ष एव सम्भवात्समेव पक्षं सिद्धवङ्कृत्य विरुद्धतामभिधाय तदूष्णनिरासाय परेण
शङ्कितस्य स्वाभिमतमुक्तिशब्दार्थस्य निरासोऽभिहितो न तु प्रथममेव मुक्तिशब्दार्थं विकल्प्येति द्रष्टव्यम् । ननु पारमार्थिकत्वाकारेण

एवं वेति । ननु तथाऽपि क्रियामानसवदिति सूत्रं प्रतिकूलमेवेत्यतः क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वाच्च तद्विरोधोऽपीत्याह ॥ अत एवेति ।
 ध्यानस्य क्रियात्वाङ्गीकारेऽनुपपत्तिवञ्जानेऽप्यनुपपत्तिं शङ्कते ॥ विधीति ॥ इदमिति । विधियन्यमुखेच्छाप्रयत्नसाध्यत्वेन सिद्धं
 ध्यानमित्यर्थः । सदृशादृष्टचित्तादीनामिव विध्यादीनां संस्कारोद्बोधरूपसाधकोपयोगान्त्रयासिद्धिमभिवाय प्रतिबन्धकनिरासोपयोगेनापि तागाह ॥
चक्षुरिति । षष्ठ्यर्थे वतिः । तथा च चक्षुश्चलननिरासस्य दिशश्चलनवलोकाभिधिति ध्यानाङ्गतया बोधितस्याप्यचलं चेच्छरीरं स्यादित्युक्तं-
 न्यायेन मनोविक्षेपनिरासे यथापयोगस्तथा विधिना साध्यसाधनमात्रे बोधिते फलेच्छायां सत्यां प्रयत्नेन मनोविक्षेपे निरस्ते ध्यानं सुलभमिति
 विध्यादीनां तदुपयोग इत्यर्थः । कोचित्तु सन्तत्यर्थे वतिस्तथा च चक्षुश्चलननिरासे पत्यवोक्षितमाज्यं भवतीत्यादिविध्यादीनामुपयोग इव मनो-
 विक्षेपनिरासेऽपि स इत्यर्थ इत्याहुः । एवं ज्ञानत्वोपपादनसाधने ध्याने स्पष्टदृष्टता सत्यानिवर्तकताया उपपादिता । अधुना तान्त्रिके पापादि-
 निवर्तकतया श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे सेत्वाग्नेचिकत्वापिलादर्शनादौ तामुपपादयति ॥ किञ्चेति । ननु स्वर्गादिसाधनत्वेन श्रुतस्यापि यागादेर-
 दृष्टद्वारकत्ववत्यापादिनिवृत्तिसाधनत्वेन श्रुतस्यापि सेतुदर्शनादेरदृष्टद्वारकत्वमेवेति न साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं पापादीनां बन्धे च साक्षाज्ज्ञान-
 निवर्त्यत्वं तन्मिथ्यात्वं विना नोपपन्नमिति न व्यभिचार इत्यतो यागादेः कालान्तरभाविविषयगर्भासाधनतानुपपत्तेरदृष्टकल्पकत्वेऽपि पापादिनिवृत्ते-
 स्तदैव सम्भवेन न प्रकृतेऽदृष्टकल्पकं किञ्चिदस्तीत्याह ॥ मध्य इति । ननु कथं नास्ति सेतुसाक्षात्कारमात्रस्य दुरितनिवर्तकत्वं तत्र स्थिताना-
 मपि दुरितनिवृत्तिप्राप्त्या दूरदेशागमनछत्रपादुकादिविधुरत्ववृद्धतदोषादोषणादिनिषेधादित्युतस्यैव तस्य पापादिनिवर्तकत्वं वक्तव्ये नियमादृष्ट-
 स्वावश्यकत्वत्वादित्यतो मध्य इत्युक्तम् । एवं च नियमादृष्टसहृद्धतसेतुदर्शनादेः पापादिनिवर्तकत्वसिद्धावपि सेतुदर्शनादिजन्यादृष्टस्य पापादि-
 निवृत्त्यर्थमनपेक्षणाच्च व्यभिचारपरिहार इति भावः । ननु विशिष्टज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वव्यभिचारेऽपि न मदभिमतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य
 मिथ्यास्वव्यभिचार इत्याशय इति चेत् । तर्हि भाषाप्रबन्धजन्येनानधीतवेदान्तजन्येनाधीतवेदान्तजन्येनाप्यसम्भावनाविपरीतभावनाप्राप्त्यर्थ-

नादिति भावः । एव मुक्तिरिति पदच्छेदेनान्यथोपपत्तिमुपपादयैवमु उक्तिरिति पदच्छेदमुपेत्य तामुपपादयति ॥ अपि चेति । अधिष्ठानज्ञानस्य तदारोपितनिवर्तकत्वदर्शनाज्जीवज्ञानं तद्गतबन्धनिवर्तकमित्युक्ते बन्धस्यारोपितत्वलाभेऽप्यधिष्ठानेनज्ञानस्यान्यगतनिवर्तकत्वाददर्शनाच्च तदुक्त्या तस्यारोपितत्वसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मेति । एवमित्युक्तिलब्धमाह ॥ यदिति । जीवज्ञानेन सत्यस्यापि जीवगतबन्धस्य निवृत्तौ बाधकाभावाच्च तथोक्त्याऽपि नियमेन बन्धमिध्यात्वसिद्धिरित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति । विवक्षितब्रह्मज्ञानस्य जीवज्ञान एव पर्यवसानाच्चानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ ब्रह्मेति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति । सत्यत्वात्तेनेत्यादिनैक्यस्य न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन भुच्यत इत्येकज्ञानस्य बन्ध-
 निवृत्तिहेतुतायाश्च निराकरिष्यमाणत्वादित्याशयः । एवमर्थोपत्तेरन्यथोपपत्तिप्रतिपादकतया मूलं व्याख्यायाधुना बन्धमिध्यात्वमित्यर्थोद्देश्य कोटिनिवेशं ज्ञानलभावत इत्यनुवृत्तस्य ज्ञानमात्रादित्यर्थं मुक्तिशब्दव्यावृत्तिं तस्य बन्धबाधार्थकत्वं योग्यतया ज्ञाने सति विभितित्यस्योपपादके एवकारेण सद्य एवेत्यस्य ज्ञानमात्रादित्युक्तिसामर्थ्येन साक्षात्कृतब्रह्मणामित्यस्य च लाभं मुक्तिशब्दस्य शरीरादिनिवृत्तिपरत्वमुद्देश्यस्य विधेय-
 कोटिप्रवेशं प्रसङ्गतात्पर्यं चाभिप्रेत्य तर्कबाधपरतयाऽपि योजयति ॥ अपि चेति । ननु ज्ञानमात्राद्बन्धबाधेऽपि प्रारब्धकर्मवशाद्वा दग्धपटायमानाविद्यावशाद्वाऽविद्यासंस्कारवशाद्वाऽविद्यालेशवशाद्वाऽविद्याकारद्वयानिवृत्तावपि तृतीयाकारानुवृत्तौ न सद्यः शरीरादिनिवृत्तिरित्यत आह ॥ एतच्छेति । न चाप्येकत्वविज्ञानादिति वाक्यव्याख्यावसरे एतत्परिहारेण प्रपञ्चयिष्याम इत्यर्थः । मुक्तिपदोपेतया प्रयोजनान्यथाऽ नुपपत्तिमात्रनिराकरणार्थं भाष्यमिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥ एवमिति । कर्तृत्वोद्देशमिध्यात्वाभावेऽपि देहव्यतिरिक्तत्वाणत्वादिना सन्दिग्धतायाः सम्भवाभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् । ननु न प्रतिज्ञामात्रेण सूत्रार्थनिश्चयः । तत्तु समन्वयादित्यादिकं न सर्वव्यावृत्तगुणब्रह्मणोऽशेषवेद-
 प्रतिपादात्वपरमपि त्वद्द्वितीयनिर्गुणब्रह्मणोऽशेषोपनिषत्प्रतिपादात्वपरमिति विपरितस्यापि प्रतिज्ञातुं शक्यत्वादित्यतो युक्तिपूर्वं समन्वयसूत्रादेर्भव-
 द्दुक्तार्थपरतानिराकरणेनास्मदुक्तार्थपरताया ईक्षत्यधिकरणादौ साधयिष्यमाणत्वाच्च प्रतिज्ञामात्रमेतदित्याह ॥ यथा चेति । अपेक्षत इत्यस्य

त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्ववतोऽपि बन्धस्य स्वरूपेण ध्वंससम्भवाच्च प्रतियोगिसत्यतानियमो ध्वंसस्य येन मिथ्यात्वसापेक्षता विरुद्धचेत्यतः सप्रतियोगिकस्यासत्प्रतियोगिकत्वाभावे सत्यप्रतियोगिकत्वमेव सिद्धयतीत्यभिप्रेत्य लोकप्रसिद्धमिथ्याशब्दार्थतोभयसम्प्रतिपत्तासद्वाद्युति ध्वंसस्य प्रतियोगिसत्यवनिषेधे हेतुत्वेनाह ॥ न हीति । उभयसम्प्रतिपन्नसत्याद्वावृत्त्या प्रतिपक्षं शङ्क्यते ॥ न हि निति । अयमयन्यथाऽप्युपपत्त्यर्थपत्तिरामास एवेति न त्वदिष्टसिद्धिरित्याह ॥ सत्यमिति । अर्थापत्तेरामासत्वसिद्धावपि सत्यत्वमेवापेक्षत इति मूलस्यैवकाराभिप्रेततयाऽन्यैवोपपत्तिप्रतिपादनप्रकारस्य प्रतिज्ञातस्य हानिस्तत्राप्यनिष्टमेवेत्यत आह ॥ अनिवार्यमिति । सत्याद् ध्वंसस्य व्यावृत्तिं वदतस्तत्रापि नोभयसिद्धमिथ्याशब्दार्थासत्प्रतियोगिकत्वं सम्मतमपि त्वनिर्वाच्यत्वं मिथ्याशब्दार्थत्वेन प्रकल्प्य तत्प्रतियोगित्वं वाच्यम् । तच्च वैलक्षण्यं सदसत्तोरित्यादिना निर्वचनीयत्वनिरासेन सुलभमिति न प्रतिज्ञातहानिरिति भावः । यद्वा बन्धध्वंसरूपत्वान्मुक्तिर्बन्धमिथ्यात्वं नैवापेक्षत इत्युक्तेऽप्रयोजकत्वे प्राप्ते तत्परिहाराय प्रतियोगिमिथ्यात्वस्य ध्वंसविरोधित्वे सिद्धान्तिना वक्तव्ये कथं विरोधित्वमिथ्याशङ्क्यते ॥ किन्नामेति । मिथ्यात्वविरोधिसत्यत्वव्याप्तत्वाद्विरोधित्वमिति समाधत्ते ॥ सत्यत्वमेवेति । तां व्याप्तिमेवोपपादयति ॥ न हीति । गूढाभिसन्धिः शङ्क्यते ॥ नन्विति । अभिप्रायमज्ञानान् इवोत्तरमाह ॥ सत्यमिति । तावताऽन्यैवोपपत्त्यभावेऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थपत्तेरामासत्वमेवेत्याह ॥ तथाऽप्येति । ध्वंसेऽसद्वाद्युत्तिवत्सद्वाद्युत्तेरापि सत्त्वादसद्वाद्युत्त्या सत्ये पर्यवसाने सद्वाद्युत्त्याऽसत्यपि पर्यवसानपत्त्या तस्याश्च तत्राप्यानिष्टत्वादुभयसम्प्रतिपन्नसदसद्वाद्युत्तिभ्यां सदसद्विलक्षणे पर्यवसानस्यावश्यवक्तव्यतया ध्वंसप्रतियोगिनः सदसद्विलक्षणत्वसिद्धौ यदिष्टसिद्धिरिति पराभिसन्धिमधुना खण्डयति ॥ अनिवार्यमिति । एवं च सत्यान्तराद्वाद्युत्तस्यापि ध्वंसस्य सत्यान्तरप्रतियोगित्वसम्भवाजानुपपत्तिरित्याशयः । निवृत्तिर्बोध इति स्वमतानुसारेणाविरोधं शङ्क्यते ॥ बन्धेति । आदिपदेन ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाव्यादिस्त्रोपादानम् ॥ विपरीतेति । नदीं तरतीत्यादौ सत्यप्रतियोगिकसम्बन्धध्वंस इव शुक्तिजतं तरतीत्यप्रयोगाच्छ्रुतौ तरतीत्यबाधैवमिथ्या-

प्रमाणविरुद्धमिति हि प्रसिद्धम् । एषा खल्वार्थपत्तिसामग्री । यदाक्षेपकस्य प्रमितत्वमनुपपद्यमानत्वं च । आक्षेप्यस्याद्युपपादकत्वं प्रमाणाविरुद्धत्वं च । अत एवाप्रमितत्वमनुपपत्त्यभावोऽन्यथाऽद्युपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिः प्रमाणविरुद्धार्थत्वं चेत्यर्थापत्तिदूषणानीति । सत्यम् । वयमपि हि बन्धमिथ्यात्वमहं कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरुद्धत्वादेव नार्थापत्तिप्रमेयमिति ब्रूमः । तदिदमुक्तं प्रत्यक्षविरोधत इति । प्रत्यक्षविरोधतोऽपीति वा योजना । तेन प्रमाणान्तरविरोधं सञ्चिन्वोति । चेष्टादिलिङ्गेरहमित्येव गोवेद्य इत्याद्यागमैश्चात्मनः कर्तृत्वाद्युपेतस्यैव प्रमितत्वात् । अथवाऽर्थोपत्तेराभासत्वेनानाक्षिप्तबन्धमिथ्यात्वं वर्णयत्तरां भाष्यमनुपयुक्तमित्युक्तम् । अयुक्तमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यननोच्यते । ननु प्रत्यक्षं बन्धस्वरूपमात्रं गोचरयति न तु तस्मिन् मिथ्यात्वाभावम् । अतोऽर्थोपत्तेर्भाष्यकारीयस्य वा तन्मिथ्यात्वव्युत्पादनस्य कथं प्रत्यक्षविरोधः । भवम् । प्रत्यक्षं खलु बन्धं गोचरयदस्तीति नास्तीति वा गोचरयेत् । उभयोदासीनस्य ज्ञानस्यादर्शनात् । आद्येऽस्तित्वं मिथ्यात्वाभावश्चेत्यनर्थान्तरमिति कथं न प्रत्यक्षविरोधः । द्वितीयेऽनुभवविरोधस्तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च ।

टि०—ननु नास्य दूषणान्तरपरत्वं प्रतीयते प्रत्युतोऽपि शब्दार्थप्रदर्शनपूर्वं योगगत्रिगासम्बन्धं प्रदर्शयति ॥ न केवलमिति । नन्वर्थोपत्तिमोत्रेणार्थापत्तिनिरासात्प्रत्यक्षविरोधकथनमधिकमसङ्गतं चेत्यतो नात्र भाष्यकारस्यासिद्धिमात्रे तात्पर्यम् । वक्ष्यमाणानुपपत्तेः । प्रमाणविरोधस्य चोपपत्तेस्तत्रैव तात्पर्यं युक्तमित्यभिप्रेत्य परमुखेनैव तदुभयं साधयितुं शङ्कासमाभानपूर्वं प्रत्यक्षविरोधादिति हेतुं सङ्गमयति ॥ नन्वित्यादिना । ननु सहकारिसामर्थ्यादव्यर्थव्यवस्थापकत्वात्कथमेतदित्यत एवकारव्यावर्त्यमाह ॥ न पुनरिति । सामान्यन्यायं प्रकृते सङ्गमयितुमाह ॥ अत इति । गूढामिसन्धिरासिद्धैर्भूषणत्वेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते ॥ एवं तर्हीति । प्रत्यक्षस्यैव विशिष्यग्रहणे प्रयोजनमुपलभमानोऽपिशब्दस्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति ॥ अस्याव्यर्थोपत्तिदूषणत्वेऽर्थोपत्तेराभासत्वात्सूत्रागमाक्षेप-

सु० वा० १६

मुख्यार्थत्वाय विवक्षाविशेषं दर्शयति ॥ यद्वेति । ननु मिथ्यात्वमपीत्युत्तरवाक्ये क्रियापदाभावेन पूर्ववाक्याक्रियामुक्तिरित्या चानवर्ततेकञ्च स्वामुक्तिर्बन्धस्य मिथ्यात्वमपि नापेक्षते प्रत्यक्षविरोधादित्यर्थान्निष्पत्त्योक्तैव पुनरुक्त्यैकमिमेव समुच्चयार्थापिपदानुपपत्त्या उपेक्षाभावे प्रत्यक्ष-
विरोधस्य हेतुत्वानुपपत्त्या च नोत्तरवाक्यं पूर्वसङ्गतम् । न चारितभक्त्योः सर्वत्र सम्बन्धादस्तीति क्रियासम्बन्धे बन्धमिथ्यात्वं नास्तीत्येतदर्थ-
प्रतिपादकमिदं वाक्यमिति वाच्यम् । तथात्वेऽर्थापत्तौ पूर्ववाक्योक्तदूषणानुपपादकत्वादर्थान्तरोक्तेषु प्रकृतानुपयोगादसङ्गतिरित्यतः पूर्वोक्तानु-
पपादकत्वेऽप्यर्थापत्तौ दूषणान्तरकथनपरत्वात्सङ्गतिरित्याशयेन प्रकरणशुद्धये पूर्ववाक्याभिप्रायानुवादपूर्वमुत्तरवाक्यतत्पर्यभाह ॥ एवमिति ।
अत्र बुद्ध्या विवेकेन ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तेरैवाभावादित्यप्यन्वयः । तेन च ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तेः प्रथमोक्तप्रमितत्वाभावोक्तिः । अनुपपत्त्यानन्तवाशावादि-
त्यनेनास्तु वेत्युक्तानुपपत्त्यभावोक्तिः । बन्धमिथ्यात्वेन विन्यसेन बन्धमिथ्यात्वस्यानुपपादकत्वस्योक्तिः । दूषणान्तरमित्यनेन प्रमाणविरोधोक्तिः ।
एवं चार्थापत्तिसाम्यभावाः सकलतदोषवत्त्वं चेति सूचितं भवति । अत एवोत्तरत्रैवा खल्वित्यादिना तत्सामान्यादिवर्णनमिति ध्येयम् ।

अनु०—मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः ॥

सु०—दूषणान्तरं चार्थापत्तेराह ॥ मिथ्यात्वमपि न केवलं बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते किं नाम बन्धस्य मिथ्यात्वं
नास्तीत्यपि सम्बन्धः । न त्वेतदनुपपन्नम् । प्रमाणं हि स्वमहिम्नेनैवार्थं व्यवस्थापयति । न पुनः प्रार्थसिद्धिमपेक्षते । तथात्वे
वा प्रमाणवैयर्थ्यं पूर्वप्रमाणस्यापि तथात्वेनानवस्था च स्यात् । अतः प्रमाक्षेयसिद्धिरर्थपत्तेर्भूषणमेव । प्रवृत्तार्थां त्वर्थापत्तौ
नाक्षेयसिद्धिः प्रमितत्वादेव । एवं तर्हि परिचितपुरुषस्य दिवाऽभुज्ज्ञानस्य पीनत्वमनुपपद्यमानं रसायनसिद्धिं योगसिद्धिं वा
कस्मान्नाक्षिपेत् । तदसिद्धिरपि प्रार्थार्थापत्तिप्रवृत्तेरलङ्कार एव । उत्तरकालं तु नास्त्येवेति चेत् । न । वषम्यात् । न हि रसा-
यनसिद्ध्याद्यसिद्धतया नार्थापत्तिममेयम् । अपि तर्हि परिचितचरे पुरुषे प्रमाणवाधितया । असिद्धं साधयति प्रमाणं न तु

लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इत्याद्युक्तलिङ्गानुगुणस्तद्विरुद्धश्च । नाद्यः । मीमांसावैयर्थ्यार्थापत्तेः । द्वितीये तु कथमिदं वाक्यमुक्तलक्षणात्मतत्त्वं
 परं स्यात् । उपक्रमादिलिङ्गेषु बलवत्योपपत्त्या विरुद्धत्वात् । अत एव ह्यसतः सदजायतेत्यादिवाक्यप्रतिपन्नोऽप्यर्थः कुतस्तु खलु सोम्यैवं
 स्यात्कथमसतः सज्जायेतैत्युपपत्तिविरुद्धस्त्यज्यते । वक्ष्यति च भगवान्मूत्रकारोऽभिमान्यधिकरणे मृदव्रवीदित्यादिवाक्यात्प्रतीतमप्यर्थ-
 मुपपत्तिविरुद्धं परित्यज्यार्थान्तरम् । कथमत्रोपपत्तिविरोध इति चेत् । एवं यदि दुःखादेरात्मातिरिक्तस्य समस्तस्य मिथ्यात्वं श्रुत्यादिबलेन
 स्यात्तर्हि तस्य श्रुत्यादिवाक्यस्य तावन्मिथ्यात्वं भवेत् । आत्मातिरिक्तत्वात् । अन्यथा स्वस्मिन्नेवास्य प्रामाण्यं प्रतिहतमिति न कश्चिदर्थ-
 प्रतिपादयेत् । यदि चेदं वाक्यं मिथ्या स्यात्तथाऽपि न दुःखादेर्मिथ्यात्वं प्रतिपादयेत् । मिथ्याभूतस्य बन्ध्यासुतवचसः साधक-
 त्वाददर्शनात् । तदेवमस्य वाक्यस्य मिथ्यात्वाविधेर्विबन्धमिथ्यात्वमतिपादनासामर्थ्यात्प्रत्यक्षबाधकत्वानुपपत्तेर्न दुःखादि-
 बन्धमिथ्यात्वसिद्धिरिति । तत्त्वविदो वदन्ति । सर्वोऽपि हि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणोऽस्माभिरप्यात्मन्यारोपित
 एवेत्यङ्गीक्रियते । यथोक्तं भाष्यकृता । प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्येति । अतः किं निबन्धनो बन्धमिथ्यात्वनिरासे निबन्धः ।
 सत्यम् । तथाऽप्यस्यत्र दर्शनभेदः । एवं खल्वध्यात्माविदां दर्शनम् । क्रियाज्ञाने प्रति कारकान्तराप्रयोज्यत्वादिलक्षणं कर्तृत्वं
 भोक्तृत्वं च परमेश्वरायत्तमात्मनि स्वतो विद्यत एव । क्रियावेशादिरूपाया चिक्रियाया विनाशाद्यहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
 तस्यापरायत्तत्वावभासोऽविद्यानिमित्तको भ्रमः । अविद्यादिकं च स्वरूपेणात्मसम्बन्धित्वेन च सदेव । एवं बुद्धीन्द्रियशरीरविषयाः
 स्वरूपसन्त एवेश्वरवशा अप्यविद्यादिवशादात्मीयतयाऽध्यस्यन्ते । परायत्तात्मीयताऽप्यस्त्येव । तांश्चात्मनो विविक्तानपि विस्पष्ट-
 तयाऽनुपलभमानस्तद्धर्मान्दुःखादींस्तस्यानेवात्मीयत्वेन पश्यन्तस्तद्धेतो नोचोच्चत्वलक्षणे विकृती सत्ये एव प्रतिपद्यते । ततो रागद्वे-
 षाभ्यां प्रयुक्तस्तद्दिनष्टचये यत्करोति तदप्येतादृगेवातनोतीत्यनेक्यानिषु ब्रम्भन्ममीति । न काप्यात्यन्तिकं तदुपशमं लभते विना

बन्धमिथात्वप्रतिपादकत्वात्परभाष्येऽनुपपुक्ततामात्रप्रतिपादकत्वं ततो वरं परभाष्यायुक्तताप्रतिपादकत्वमिवमिथामिथेत्य तत्परतया भाष्यं योजयति ॥
अथवोति । यद्वयर्थोपत्तिप्रमेयस्य बन्धमिथात्वस्य प्रमाणाविरोधे प्रतिपादिते बन्धमिथात्वप्रतिपादकपरभाष्यस्यायुक्तता सिद्धयति तथाऽपि साक्षात्तल्लाभायेदमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये विरोधपदसूचितपरस्परभावविषयकत्वमुपपादयितुं शङ्कते ॥ नन्विनि ।

अनु०-मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् ॥

सु०-स्यादेतदेवम् । यदीयं प्रत्यक्षं तच्चावेदकं भवेत् । न चैतदस्ति । समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासी-
नमेकमेवाद्वितीयं खत्वात्मतत्त्वं नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमादिवशादीहगात्म-
तत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि केनाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । तद्विरुद्धं च प्रादेशिकमनेकविधदुःखादिप्रपञ्चोपलुतमात्मा-
नमादर्शयत्यन्यक्षं कथमुपप्लवो न भवेत् । ययं चैतन्यस्य स्वत एव स्थितलक्षणब्रह्मरूपतावभासं प्रतिबध्य जीवत्वापादिकाऽ-
विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्रभिन्निरनादिरनिर्वाच्याऽविद्या । तस्याः परमेश्वराधिष्ठितत्वलब्धपरिणामविशेषो विज्ञानाक्रियाशक्ति-
द्वयाश्रयः कर्तृत्वभावतुल्यैकाधारः कूटस्थचैतन्यसंवलनसञ्जातज्योतिरपरोक्षोऽहङ्कारः । स च चिदात्मनो बुद्ध्या निष्कृष्य वेदान्त-
वादिभिरन्तःकरणं मनो बुद्धिरहंप्रत्ययीति च विज्ञानशक्तिविशेषमाश्रित्य गीयते । परिस्रन्दशक्त्या च प्राण इति । तदुपरगानिमित्तं
मिथ्यैवात्मनः कर्तृत्वादिकं प्रतिभाति । स्फटिकमणेरिवोपधाननिमित्तो लोहितमा । तदेवमहं कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्ष
श्रुत्यादिविरोधेन पूतिक्रूमाण्डीकृते बन्धमिथ्यात्वव्युत्पादनमुपपन्नतरमित्यत आह ॥ मिथ्यात्वं यदीति । भवेदेतद्वेह नानेत्यादि-
वाक्यविरोधेन प्रत्यक्षमाभासीकृत्य बन्धमिथ्यात्ववर्णनम् । बालजनमनोहरा चैषा क्रिया । यदि तद्वाक्यमुक्तविधात्मतत्त्वपरं स्यात् ।
न चैवम् । तथा हि । किमापाततः प्रतिपन्न एव वाक्यार्थः । अथवोपक्रमोपसंहरावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च

यदप्यहङ्कारस्थं कर्तृत्वादिकं तदुपरागादात्मनि चकास्तीति । तदयुक्तम् । अहंप्रत्ययस्यात्माविषयत्वात् । ननु तथा सति सुप्तावप्यह-
मुल्लेखः स्यात् । तदाऽऽत्मनः स्वप्नकाशतया प्रकाशमानत्वात् । न चाविद्याकार्यस्यापि तदानीं प्रतीतिप्रसङ्गः । सुप्तावविद्यायाः
समुत्पत्तिरिति निखिलपरिणामत्वेन तदभावादिति । मैवम् । सुप्तावप्यहमवभासस्येष्टत्वात् । तथा सति स्मर्येत ह्यस्तन इवाहङ्कारः ।
अनुभूते स्मृतिनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणत्वात् तत्रादिति चेन्न । सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्य स्वापसुखानुभवपरामर्श-
दर्शनात् । तदा विशेषतः स्मर्येतेति चेत् । किं स्पष्टं स्मरणमापाद्यते । उत विषयविशेषोपरक्तम् । आद्ये त्विष्टापादनम् । न
द्वितीयः । अविषयजन्यत्वात्सौषुप्तिकसुखस्य । न चायमस्ति नियमो यत्स्मर्यमाणशेषसम्बन्धिविशेषसहितं स्मर्येत इति । अत
एव मुख्यसुखतदनुभवे बाधकाभावाद्दुःखाभावविषयकत्वकल्पनं परामर्शस्यापास्तम् । यत्त्वथातोऽहङ्कारादेशोऽथात आत्मादेश इत्या-
त्माऽहङ्कारयोर्भेदवचनं तद्भाष्यकृतैवान्यथा व्याख्यातम् । वक्ष्यति च सूत्रकारः सैव हि सत्यादय इति । कथमन्यथाऽहङ्कारस्य
सर्वगतत्वमुपपद्येत । महाभूतान्यहङ्कार इत्यादिस्मृतिसिद्धिस्त्वहङ्कारो यद्यप्यात्मनो भिन्नः । तथाऽपि नासावहं कर्तेत्युल्लेखविषयः ।
तथा सत्यहं ब्रह्मास्मीत्यादावपि तथात्वमसङ्गात् । अत्रापि यः स्थाणुः स पुरुष इति वद्व्याख्यानमिति चेन्न । तदाऽऽत्मानम-
वावेदहं ब्रह्मास्मीति निरवद्यस्य ब्रह्मणोऽप्यहमुल्लेखदर्शनात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामूर्तो तरन्ति त इति स्वप्नप्रज्ञाया निरसन-
समर्थस्येश्वरस्याप्यहं सर्वस्य प्रभव इत्याद्युल्लेखोपलम्भाच्च । स्पष्ट एव शब्दतोऽप्यनयोर्भेदः । यत्प्रकृतिपरिणामवाचि मकारान्त-
मव्यमहंपदं न जातु तदात्मानि प्रयुज्यते । यच्चात्मवाचि दकारान्तास्मच्छब्दजं तन्न कदाचिदपि मायापरिणामे प्रयुज्यत इति ।
तेदेवं सर्वमिथ्यात्वपरत्वे श्रुतेरेव मिथ्यात्वप्रसङ्गेनासाधकत्वापत्तौ दुःखादिवन्धमिथ्यात्वासिद्ध्या न प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकमिति ।
नन्वग्नत इति कथम् । नेह नानेति वाक्येनात्मातिरिक्तं सकलमपि मिथ्येत्येकैव बुद्धिरुत्पद्यते । न च बुद्धेर्विरम्यज्यापारोऽस्ति ।

सु वा० १६x

परमपुरुषाराधनादिति । मायावादिनस्तु दुःखादिकं स्वरूपेणापि मिथ्येति मन्यन्ते । यदवोचत् । सत्यानृतं मिथुनीकृत्यति । अतस्त्वनिराकरणनिर्वन्धो युक्त एवेत्येतत्परिभाषयितुं बन्धमिथ्यात्वमिति सम्मुखे प्रस्तुतेऽपि दुःखादेरिति निष्कृष्योक्तम् । स्वातन्त्र्यवादेर्नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुतिबाधितत्वात् । न हि सर्वमिथ्यात्वश्रुतेरिवास्याः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । वक्ष्यति चैतच्च तत्र सूत्रकारः । यदपि परेणात्मानात्मनोरितरेतराध्याससमर्थनाय तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणीत्यादिना प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तदनैव निरस्तम् । अत्र हि प्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोग्यभोगलक्षणव्यवहारत्रयस्य शरीरेन्द्रियादिष्वहंमाध्यासपुरःसरत्वप्रदर्शनेन व्यवहारकार्यलिङ्गकमनुमानं व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिर्वाध्यासे प्रमाणशुक्तम् । न चानेनान्तःकरणशरीरेन्द्रियविषयाणां तद्धर्मणां दुःखादीनां च मिथ्यात्वं सिध्यति । स्वरूपसतामपि तादात्म्यतत्सम्बधित्वाभ्यामारोपणैव व्यवहारोपपत्तेः । न चारोपितत्वमात्रेण मिथ्यात्वम् । आत्मनोऽप्यन्तःकरणादिष्वारोपितत्वेन मिथ्यात्वमसङ्गात् । अङ्गीकृतश्चान्तःकरणादिषु परेणात्माध्यासः । यथोक्तम् । तं प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्येणान्तःकरणादिष्वध्यस्यतीति । चेतनस्याचेतने स्वरूपाध्यासाभावात्संस्पृतयैवाध्यासात्तन्मात्रेणैव सकललौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तेर्न मिथ्यात्वमिति चेत् । यदत्र केनचित्प्रलपितम् । इतरेतराध्यासंऽपि देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य बाधनं श्रुतियुक्तिभिरुपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतद्विरुद्धन्यायनिर्णीतोऽवाधित इति । तदसत् । प्रपञ्चबाधकश्रुत्यादेर्निराक्रियमाणत्वात् । युक्तीनां च निराकरिष्यमाणत्वात् । श्रुत्यादिसिद्धत्वे च मिथ्यात्वस्य तमेतमविद्याख्यमित्यादि व्यर्थमापद्येत । न खलु कोऽपि वादी वदति । केनापि रूपेण शरीरादिकमात्मानाध्यस्तमिति । येनाध्यासमात्रमुपपाद्येत । तादात्म्याध्यासं च निराकरिष्यत्याचार्यः । विना च तेन व्यवहारप्रपदायिष्यति ।

विद्यातत्सम्बन्धातिरिक्तानादित्वेनानुच्छेदात्वापत्त्या सादित्वेऽपि निरुपादनत्वे भावकार्यत्वानुपपत्त्या सोपादानत्वेऽपि सर्वसामर्थ्याविधुरासत्कार्य-
 त्वानुपपत्त्या सदुपादनकत्वे च कार्यस्यापि सत्त्वापत्त्या नात्माऽन्यत्वनुपपन्नमित्यतोऽनिर्वाच्याविद्योपादानकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन येयमित्यादि-
 तस्या इत्यन्तमुपादानकर्तृत्वम् । तत्र जीवब्रह्मणोरैवान्यत्वे कर्तृत्वाध्यासवर्णनमुपपन्नमित्यविद्याकार्यप्रदर्शनं स्वत एवेति स्थितलक्षणासिद्ध-
 रूपया ब्रह्मस्वरूपतातदवभासमित्यर्थः । अविद्याया एकरूपत्वान्न विवित्रकार्योत्पादकत्वमित्यत उक्तेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्रभित्तिरित्यत्रा-
 विद्यायाः स्वभित्तितात्त्व्यासम्भवादाविद्याशब्दो भ्रान्तिपरः । पूर्वप्रज्ञा पूर्वानुभवो भ्रान्तिः सम्यगनुभवभेदेन पृथङ्निर्देशः । तथा चाविद्याकर्मपूर्व-
 प्रज्ञानां संस्कार एव चित्रं तस्य भित्तिरित्यर्थः । उपादानाभिर्ताविद्याया अपि सादित्वे तदुपादानपरम्परयाऽनवस्थेयत उक्तमनादिरिति ।
 अनिमित्तककार्यानुपपत्त्या परिच्छिन्नज्ञानतयाऽहङ्कारप्रेरकत्वानुपपत्त्या जीवाधिष्ठातृकत्वासम्भवान्निर्धर्मकतया ब्रह्माधिष्ठातृकत्वासम्भवाच्च
 निमित्तासम्भव इत्यतो वस्तुतो निर्धर्मिकत्वेऽपि काल्पनिकधर्मवत्तयेश्वरस्याधिष्ठातृत्वोपपत्तिरिति निमित्तकथनं तस्याः परमेश्वरेति । स्वरूपमेव
 तस्य न निष्कृष्टमित्यतस्तत्स्वरूपकथनं विज्ञानेति । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वान्न तत्कार्यत्वमित्यतस्तस्यैव धर्म इत्याह ॥ कर्तृत्वेति । अनुपलम्भेन
 तत्र प्रत्यक्षाभावात्कौटस्थ्यविरोधेन साक्षिणोऽव्यसम्भवान्न तत्र प्रमाणमित्यतः साक्षिचैतन्यस्य कूटस्थत्वेऽपि तस्मिन्नव्यासलक्षणसंवलनेन
 परिनिष्पन्नप्रकाश इति प्रमाणकथनं कूटस्थेति । नित्यानुमेयत्वव्यावृत्तयेऽपरोक्ष इति । यदर्थमेतावदुक्तं तदाह ॥ तदुपरागेति । अहङ्कारो-
 परागात्तन्निष्ठकर्तृत्वादेरात्मन्यारोपमात्रं वा रजतादिविनिष्ठाहङ्कारस्याभूतकर्तृत्वादेरात्मन्युत्पत्तिर्वाऽतु । न चाहङ्कारोऽसतः कर्तृत्वादेरासौ व्यधिकरण-
 प्रकारत्वाद्यन्याख्यापत्तिः । कर्तृत्वादिविनिष्ठाहङ्कारस्यासन्नारोपाभ्युपगमेनान्यत्र सतोऽन्यत्रारोपानभ्युपगमेनान्यथाख्यातानपत्तेः । न च
 द्वितीये कर्तृद्रव्यापत्तिः । आत्माहङ्कारयोस्तादात्म्याभ्यासाभ्युपगमेन तदनापत्तेरिति विवरणाभिप्रायः । प्रकृतेन सङ्गमयति ॥ तदेवमिति ।
 पतितशब्देन दुर्गन्ध्याभिधीयते । ततश्च दुर्गन्धयुक्तकृष्णान्डफलमिव कृत इत्यर्थः । मिथ्यात्वं यदिति मूलं न साक्षात्प्रकृतसङ्गतम् । अतोऽभिप्रेतार्थ-

यवस्वविषयगोचराया एव तस्याः समुत्पादात्तदतिरिक्तव्यापाराभावादिति । सत्यम् । वाक्येन सकृदेव जातायाः सकल-
मिथ्यात्वविषयाया बुद्धेः प्रामाण्यावधारणाय परीक्षकबुद्ध्य एव तद्विषयं बुद्ध्या विभज्य क्रमेणावाहन्त इत्यदोषः । समान-
मेतद्यावज्जीविमहं मौनीत्यादिवाक्यप्रामाण्यचिन्तायामिति ।

टि०-नन्वेनेन वाक्येन प्रत्यक्षविरोधेन मिथ्यात्वे निरस्ते मिथ्यात्वं यदीत्युत्तरवाक्ये तत्प्रसज्योपपत्तिविरोधेन तन्निराकरणमयुक्तं बलाभावेन
मिथ्यात्वोज्जीविनायोगात् । न च श्रुत्यादिकमेव तदुज्जीवकामिति वाच्यम् । श्रुत्यादेः प्रत्यक्षोपमर्दकावासम्भवात् । न ह्यागमाः सहस्रं घटं
पठयितुमिच्छते । प्रत्युत ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधेन श्रुत्यादेरुपचरितार्थत्वमेव युक्तमिति नोत्तरवाक्यं सङ्गतमित्यतो भामतीमतेन प्राप्तशङ्का-
परिहारकतया तत्सङ्गमयति ॥ **स्यादेतदिति** । अत्र शक्तेरणापीति परेण व्यवहृतेऽपि देवताद्रोहजनितं पापं तस्यैवास्त्विति भावेन तत्तात्प-
र्यान्वाद्गोऽयं केनापीति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे । रजतज्ञानस्य ज्यायसः कनीयसा शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनादिति
भावः । अत्र समस्तेत्यादेः प्रादेशकमित्यनन्तानन्तेत्यादेरनेकाविधदुःखेत्युदासीनमेकमद्वितीयमित्यस्यादिपदसङ्ग्रहीतकर्तृत्वभोक्तृत्वानात्वसद्वितीयत्वं
प्रतियोगितयेोपात्तम् । उपप्लवो विपर्ययः । ननु नायं सत्यमाणाारोपः । पूर्वानुभूतमात्रविषयकत्वाभावात् । नापि गृह्यमाणारोपो ग्रहणोपाधेर-
दर्शनादित्यतः पञ्चपादिकोऽन्तराया ग्रहणोपाधिसुपपाद द्वितीयं कक्षीकरोति ॥ **येयमित्यादिना** । यद्वा न प्रत्यक्षं भ्रमः । श्रौतबाधेऽ-
प्यनिवृत्तेरित्यतः सोपाधिकभ्रमत्वाद निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य सोपाधिकत्वमुपपादयति ॥ **येयमित्यादिना** । अत्र बुद्ध्युपरागनिमित्तमात्मनः कर्तृत्वादिकं
मिथ्यैव प्रतिभातीत्येतावत्येवानुवादित्वे बुद्धेरहमर्थत्वानुबदमहमर्थस्यानात्मत्वानिरासोपक्षेपाय । अत्र च ननु चिदात्मन एवाहमर्थत्वात्कथमनात्म-
धर्माणामात्मन्यारोप इत्यतश्चिदात्मनो बुद्ध्या निष्कृष्येति । वेदान्तवादिभिरित्यनेन बुद्ध्युपेनात्मगुणेन च ह्यारोपमात्रा ह्यपरोपि द्रष्टुर्बुद्धिश्च न
विचेष्टतीत्यादेः परिमाणक्रियावत्त्वादिनाऽऽत्मातिरिक्तबुद्धिरूपद्रव्यसाधकतया परोपन्यस्तप्रमाणस्य सङ्ग्रहः । नन्वात्मन्यहङ्कारस्यानादित्वेऽ-

सिद्धत्वात् । तदर्थमुपपत्तिविरोधस्यावश्यकव्यत्वाच्च । अथवेत्यादिनाऽस्यायुक्ताप्रतिपादनपरत्वेनावतारितत्वाच्च । नापि द्वितीयः । प्रमेये विवादा-
भावे उपपादनप्रकारनिरासयैतावतः प्रयासस्थानुचितत्वादिति । अत्र कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्दुःखादिवन्मायावादिरित्या बुद्धिधर्मत्वं शङ्कितुरभिप्रेतम् ।
अत एव शङ्कादशार्थां पृथक् तदनुपादानं तत्र तथा धर्मितव्यम् । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वेन दुःखादिवैकक्षणात् । अतोऽपि दर्शनभेद इत्यभिप्रेत्य ।
ननु कर्तृत्वादेः स्वातन्त्र्यरूपत्वे तस्य भगवद्धर्मत्वेन क्रियावेशरूपत्वे च विनाशोत्पत्तिप्रयोजकविकाररूपस्य तस्यानादिनित्ये जीवेऽसम्भवेन च
कथमात्मधर्मत्वं तस्योपपद्यत इत्याशङ्कां कर्तृत्वादित्स्वरूपनिरूपणेन तत्र प्राप्तदोषपरिहारेण च निरस्यति ॥ **क्रियाज्ञानं प्रतीति ।** अत्र
कारकान्तरेत्युक्त्या स्वस्य कारकत्वसूचनात्प्रतिप्रसङ्गः । क्रियावेशत्वादिकमादिपदार्थः । अत्र स्वतः स्वरूपेण निवृत्त इत्युक्त्या न परमा
इवाहमर्थेऽपि स्वरूपेणाध्यस्तमित्यात्मनि स्वतोऽनौपाधिकमित्युक्त्या स्फटिकलौहित्यवन्नान्योपपरागनिमित्तमिति स्वत आत्मस्वरूपमित्युक्त्या
दुःखादिवन्मागन्तुकामिति च दर्शनभेदकथनमिति द्रष्टव्यम् ॥ **क्रियेति ।** क्रियावेशो नामाहं करोमीत्यादिरभिनिवेशः । आदिपदेगोचनीचत्वादे-
र्ग्रहणम् । यावद्वक्ष्यभाविलक्षणनिवृत्त्यादेरेव विनाशादिहेतुत्वाज्जीवे चैतन्यस्यैव च तादृशत्वात्तस्य चानिवृत्त्यादिना न विनाशोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यस्य
जैनमतनिरासवसरे नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिण इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वादेरनध्यासे प्रमादात्मकत्वं न तदंशे
स्यादित्यत आह ॥ **तस्येति ।** निमित्तग्रहणेन परमत इव नोपादानत्वमित्याह । नन्वविद्याया असत्त्वे नासतः साधकत्वमनिर्वाच्यत्वे च
तत्त्वण्डनानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अविद्यादिकं चेति ।** नन्वेवमपि बुद्धीन्द्रियादेरस्वरूपत्वात्स्वरूपेणैवाध्यास इति कथं दर्शनभेदस्तदंश
इत्यत आह ॥ **एवमिति ।** ननु बुद्ध्यादीनामनामीयत्वे नात्मविकारेहेतुसुखादिसाधनत्वमित्यत आह ॥ **परायत्तेति ।** एवं च कर्तृत्वादीनामा-
सीयत्वात्तत्रापरायत्तत्वमाध्यासो बुद्ध्यादीनां चापरायत्तासीयतयाऽध्यास इति भेदः । नन्वयमध्यासः शुक्तिरजताध्यासस्तुत्यतया न बन्ध इत्यत
एतदध्यासस्य बुद्ध्यादिधर्मभूतदुःखादानाभीयतानवगमसहकृतस्योच्चनीचत्वादिरूपविकारापादकत्वावृत्तं बन्धमित्यात्वमित्याह ॥ **तद्धर्मोनिनि ।**

सु० वा० १६४४

पुरेण तत्सङ्गमयति ॥ भवेदेतदिति । ननु प्रत्यक्षमप्याभासीकृत्य प्रवर्तमानश्रुत्यादेः कथमपपत्तिविशेषमात्राद्वायमित्यत उपपत्तिविशेषकथनेन प्रबलेनाप्यागमेन तदविशुद्धार्थ एव प्रतिपादनीयोऽन्यथा मीमांसवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यस्य तात्पर्यलिङ्गेष्वपि प्रबलयोगपरस्या विरोधकथनेन च परोक्तोपक्रमार्दानां तद्विरोधस्य च भाष्यकारेण सूचनाज्ञानुपपत्तिरित्याशयेन भाष्याभिप्रेतप्रमेयं दर्शयति ॥ तथा हीत्यादिना । एवमुपपत्ति-विरोधप्राबल्यमुपपाद्य भाष्यमप्यापयितुं शङ्कते ॥ कथमिति । ननु दुःखादेर्भिध्यात्वेऽपि कुतस्तद्वाक्यमिध्यात्वं व्याप्यमावादित्यतो विशेषेण सामान्यव्याप्तिमिप्रेत्य सर्वस्येति वक्तव्ये दुःखादेरिति वचनमात्मातिरिक्तग्रहणयेति तत्सूचितमविशेषं वक्तुमादिपदेनात्माऽन्यस्य सर्वस्य ग्राह्यतां वक्तुं च दुःखादेरिति वचनमित्यनुवादेनात्मातिरिक्तस्येति व्याख्यानम् । अग्रत् इत्यस्यार्थकथनं तावदिति । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ अन्य-थेति । इष्टपत्तिपरिहाराय मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्युत्तरवाक्यबलवद्बन्धमनिष्टं सोदाहरणमाह ॥ यदि चेति । ननु बन्धमिध्यात्वमिति पूर्ववाक्ये बन्धशब्देन यद्युच्यते तावतोऽन्यत्र दुःखादिशब्देन ग्रहणं तद्विशेषस्य वा । नाद्यः । बन्धशब्देन प्रस्तुतस्य शब्दान्तरेणोपादाने निमित्ताभावात् । द्वितीयेऽपि युक्तिर्बन्धविशेषमिध्यात्वनिरास एवेति तदुपपादनमुत दुःखादिरूपबन्धविशेषस्यैव सत्यत्वादित्यस्य च मिथ्यात्वाद्बन्धशब्दोक्तस्य निष्कर्षार्थं वा । नाद्यः । एतद्वाक्योक्तस्य श्रुतेरुपपत्तिविशेषस्य दुःखादाविवान्यत्रापि समत्वात् । न द्वितीयः । सिद्धान्ते बन्धमात्रस्य सत्यत्वा-द्वन्धविशेषस्यैव सत्यत्वे वा पूर्वपक्षिणं प्रति तन्निष्कर्षप्रदर्शनस्यानुपयोगाच्च । न च स्वयथ्यान्प्रत्येव तत्प्रदर्शनमिति वाच्यम् । स्वयथ्यानां सर्वमिध्यात्वप्रसक्तेरैवाभावेन तान्प्रत्ययस्यानुपयोगादित्यतः स्वयथ्यान्प्रति प्रसज्जकसद्भावमिध्यात्वनिरासप्रसप्तनौचितिपरिहाराय भाष्यकारिय-निष्कर्षप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्य प्रसज्जकं निष्कर्षप्रदर्शनसूचितभाष्यकारियपरिहारप्रकारं च दर्शयति ॥ तत्त्वविद इत्यादिना ॥ प्रमादेति । प्रमादोज्ञानम् । तथा चाविदकत्वोक्त्याऽऽरोपितत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र निर्बन्धपदेनैतत्सूचयति । स्वयं बन्धमिध्यात्वमप्युपगम्यापि परं प्रति तन्निराकारणं किं प्रथमभाष्ये तदुक्तेरसङ्गतत्वप्रदर्शनार्थं वा तदुक्तोपपादनप्रकारस्यानुपपन्नत्वप्रदर्शनार्थं वा । नाद्यः । तस्य पूर्ववाक्येनैव

पत्तरेत्यथोपपत्तिरनुमानस्य चाप्रयोजकतेति चेन्न । सम्बन्धान्तरस्य दुर्निरूपत्वेन तादात्म्यस्यैव सम्बन्धत्वपर्यवसानात् । तथा हि । सम्बन्धान्तरं
 किं स्वस्वामिता वा स्वेच्छामात्रानुविधायित्वं वा संयोगो वा भोक्तृभोग्यत्वं वा स्वकर्मारभ्यत्वं वा स्वेन्द्रियाधिष्ठित्वं वा । नाद्यः ।
 भृत्यादिशरीरेणापि प्रमातृवादिव्यवहारापातात् । सुषुप्ते तदापाताच्च । न च सहकार्यन्तराभावस्तदेति वाच्यम् । आत्मनः स्वतः कर्तृत्वशक्तौ
 हि तत्कल्पना न च तत्सम्भवः । कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वप्रमातृत्वस्य व्यापारवेद्देन्द्रियतादात्म्याभ्यासं विना स्वतो
 व्यापारशून्ये कूटस्थे चिन्मात्रेऽनुपपत्तेः । अस्तु ताँ स्वेच्छानुविधायित्वं सम्बन्ध इति द्वितीयो भृत्यादिशरीरं तु स्ववचनानुविधायीति नाति-
 प्रसङ्ग इति चेन्न । तत्किमिच्छानुविधानयोग्यतामात्रमतेच्छयाऽनुविधायिमानत्वं वा । नाद्यः । सुषुप्तेऽपि तत्सत्त्वेन व्यवहारस्य दुर्वारत्वात् । न
 द्वितीयः । आतुरे तदभावेन व्यवहारानापत्तेः । इच्छानुविधानस्य व्यवहारमूलत्वमनुभवसिद्धमिति चेत् । तर्हि सार्वत्रिकमुत क्वाचित्कम् ।
 नाद्यः । इच्छानुविधानमन्तरेण दुर्गन्धादिप्रमातृत्वदर्शनात् । न द्वितीयः । इच्छाया अन्तःकरणपरिणामरूपतयाऽन्तःकरणतादात्म्याध्यासमन्तरेण
 निर्विकारचिदात्मानि तदसम्भवेनेच्छाया अप्यध्यासमूलत्वेनाध्यासस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । नापि संयोगसमवायौ व्यवहारनिमित्तात् । सुषुप्तेऽपि तयोः
 सत्त्वात् । भोक्तृभोग्यत्वस्वकर्मारभ्यत्वस्वेन्द्रियाधिष्ठित्वादीनां भोगावध्यासमूलत्वाद्भृत्यादिशरीरे सद्भावाच्च न व्यवहारहेतुत्वम् । अथ भृत्यादि-
 व्यावृत्त्येऽव्यवधानेन भोग्यसम्बन्ध इत्युच्यते ताँ भोग्ययोग्यतामात्रस्य सुषुप्तेऽपि सत्त्वाद्भुज्यमानत्वस्य चात्मनः सर्वशरीरेदेशकालेष्वव्यवधानस्य
 समत्वात्कस्यचिदेव शरीरस्य कथोश्चिदेव देशकालयोर्भोग्यत्वे नियामकमूलसम्बन्धसापेक्षत्वात् स्वयमेव व्यवहारनिर्वाहकत्वम् । एवं च सम्बन्धान्त-
 रासम्भवात्कल्पिततादात्म्यमेव सम्बन्ध इति नार्थापत्त्यादेरन्यथोपपत्त्यादिकमिति भावः । अनुमानार्थोपत्तिं मिथ्यात्वसाधकतयोपन्यस्ते आरोपि-
 तत्वमात्रसाधकतया वा । नाद्य इत्याह ॥ न चेति । ननु व्यवहारो मिथ्यात्वेन विनाऽनुपपद्यमानः कथं न तत्साध्ययेदित्यत आह ॥
स्वरूपेति । अत्र स्वरूपसतामिति विशेषणं प्रति विशेष्यतयाऽन्वितानामन्तःकरणादीनां धर्मिणामहं मनश्च इत्यादितादात्म्येन दुःखादिधर्माणां

ननु बुद्ध्यादीनां विविक्तयोपलभे न तद्वर्माणामनाम्नीयतयाऽदर्शनं युक्तमित्यत आह ॥ **तांश्चेति** । ननु यद्वातावन्मात्रं बन्धतर्हि तद्विवृत्तिः कर्मादिना सुलभेत्यतो निवृत्तकर्मणोऽन्यादृशत्वेऽपि प्रवृत्तकर्मणो बन्धापादकत्वमेवेत्याह ॥ **तत इति** । तादृशस्यापि कर्मविशेषेण निवृत्तिः किं न स्यादित्यत आह ॥ **नेति** । आत्यन्तिकं मूलकारणाविद्योच्छेदप्रयुक्तम् । अत एवोक्तं कर्मणा कर्मनिहारी न ह्यात्यन्तिक इष्यत इति । नन्वेवं मोक्षशास्त्रमनुपपन्नामित्यत आह ॥ **विनेति** ॥ **सत्येति** । सत्यं संसृष्टतयाऽनृतं स्वरूपेण मिथुनकृत्याध्यासस्य क्त्वाप्रत्ययो गौणः । एतदध्यासरूपोऽहंमेति लोकव्यवहारो नैसर्गिक इत्यन्वयः ॥ **एतदिति** । न तु दुःखादेरेव बन्धत्वाद्वाऽन्यमित्यावनिरासेऽस्या युक्तत्वा- सम्भावोद्वेति भावः । ननु माध्यकारीयमर्थजरतीयमनुपपन्नं नियामकाभावादित्यत्राह ॥ **स्वातन्त्र्यादेरिति** । ननु माऽस्तु भाष्यकाराभिप्रेतेऽ- नुपपत्तिर्मूलं तु न किमपि पश्याम इत्यत आह ॥ **वक्ष्यति चेति** । तदनन्यत्वमितरव्यपदेशादित्यादौ जीवे स्वातन्त्र्यकर्तृत्वानिरासेन कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादौ कर्तृत्वाभ्युपगमेन वैधर्म्याच्चित्यादौ जगत्सत्यत्वप्रतिपादनेन भाक्तं वा विद्वैव त्वित्यादौ कर्मदिमोक्षसाधनत्वादिप्रतिपादनेन चैतदेव वक्ष्यतीत्यर्थः । अत्र दुःखादेरिति निष्कृष्योक्त्या न केवलं स्वपक्षानुसारिशङ्कापरिहाराऽपि तु परपक्षयिमाधकान्तरनिरासोऽपीति भावेनाह ॥ **यदपीति** । किं तत्प्रमाणमित्यतो विवरणरीत्या तत्प्रकारं दर्शयति ॥ **अत्र हीति** । अत्र प्रमाणप्रमेयग्रहणं स्वैकदेशभूतप्रमातृ- र्व्यवहारान्तरस्य चोपलक्षणमिति भावेनाह ॥ **प्रमात्रिति** । देहेन्द्रियादिष्वित्यादिना तदीयभाष्ये वक्ष्यमाणोपपादनप्रकारसूचनम् । विवादाध्या- सितो व्यवहारोऽध्यासनिबन्धनो व्यवहारत्वात्स्वभाविव्यवहारवदित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् । अथवा देवदत्तस्य जात्रत्वप्रकालौ तस्यैव देहेन्द्रियादिष्व- हंमाध्यासपुरःसरप्रमातृत्वादिव्यवहारवन्तौ देवदत्तसुषुप्तिकालान्यत्वे सति तत्कालत्वात् यत्नैवं तथा तस्यैव सुषुप्तिकाल इति व्यतिरेक्यनुमा- नम् । प्रमातृत्वादिव्यवहारो देहादितादात्म्याध्यासं विना नोपपद्यते सुषुप्तावध्यासाभावेन व्यवहाराभावादित्यर्थापत्तिः । ननु यः कर्तृकारणभावः स सम्बन्धपुरःसर इति व्याप्तेर्देहादीनां प्रमातृश्च सम्बन्धमात्रेण व्यवहारोपपत्त्या सति सम्बन्धमात्रे तादात्म्याभावापराधेन कार्यभावाददर्शनार्थो-

सङ्गतमेवेति चेत् । विषयप्रयोजनाक्षिप्तबन्धमिथ्यात्वव्युत्पादनावसरेऽध्यासमात्रस्यान्युत्पादनीयत्वादध्यासमात्रविप्रतिपन्नो वादी नारत्यपि चेत्याह ॥ **न खल्विति** । अङ्गीकृत्यैव तादात्म्येनारोपमिदमुक्तम् । वस्तुतस्तु सोऽपि नास्ति । देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तमित्यादिना भाष्यकारेण निराकारिष्यमाणत्वादित्याह ॥ **तादात्म्येति** । ननु कथं स नास्ति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यादेरुक्तत्वादित्याह ॥ **विना च तेनेति** । उपचारश्च कृष्णोऽहमिति व्याप्तत्वादात्मनो देह इत्यादिनेति भावः । उपलक्षणं चैतत् । क्रियावेशादिलक्षणाविक्रियाया विनाशादहेतुत्वात्प्रमा-
तृत्वादेर्जीवे स्वाभाविकत्वाद्वाध्याससापेक्षत्वमिति पूर्वोक्तरीत्या समाधानमपि द्रष्टव्यम् । अत्र तादात्म्यतत्सम्बन्धित्वाभ्यामारोपे प्रस्तुते नादात्म्या-
रोपस्य विशिष्यनिरासेन तत्सम्बन्धित्वेनारोपोऽनुमत इति ज्ञायते । अत एव स्वातन्त्र्यरूपतत्सम्बन्धारोपः पूर्वमुपपादित इति द्रष्टव्यम् ॥
अहंप्रत्ययस्येति । तथा च प्रमाणभावेनात्मातिरिक्ताहमर्थस्यैवाभावात् तन्निष्कृष्य कर्तृत्वारोपः किन्त्वात्मानि स्वनिष्ठकर्तृत्वादेरेव भग्नमिति भावः । सुषुप्तावहमर्थवभासे पूर्वस्मिन्दिनेऽहमित्यभिमत्यमान आसमिति ह्यस्तनपरामर्शवस्तुषुप्तावहमित्यभिगम्यमान आसमित्युच्यतस्य परामर्शः स्यादिति शङ्कते ॥ **तथा सतीति** । तर्कस्याभासतां निरस्यति ॥ **अनुभूत इति** । अहंशब्दोल्लेखी परामर्शः स्यादित्यापाद्यतेऽहमित्यर्थान् भिमानविषयक इति बोधाहमर्थविषयक इत्येव वा । नाद्यः । सुषुप्तावहंशब्दोल्लेख्यनभवाभावेन तदभावोपपत्तेः । न द्वितीयः । अहमर्थप्रकाशेन तदभिमानापादनस्य व्यधिकरणत्वात् । अन्यथा तवाध्यामेत्यभिगम्यमान आसमिति परामर्शोपपत्तेः । तृतीये खिष्टापत्तिः । न च तत्र विवादः । अहमस्त्वान्मासमिति परामर्शस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । न चाहङ्कारे परामर्शमानात्मैक्यारोपादहङ्कारतज्ज्ञाने परमर्शत्वाभिमान इति वान्यम् । अपरामर्शे परामर्शत्वारोपादर्शनात् । अस्याः कल्पनाया अहमर्थस्यात्माऽन्यत्वसिद्धयधीनतयाऽन्यथाश्रयाच्चाहमित्यतोऽन्यस्यात्पपरामर्शस्याभावाच्च । न च नायमहमंशे परामर्शः । किन्तु परामर्शमान आत्मेदानीं जातेनान्तःकरणेनावच्छेदादहत्वं प्राप्तस्तथाऽनुभूयत इति वान्यम् । उक्तोत्तरत्वात् । तथा सति सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषमित्यादेरपि सुखाज्ञानादंशे परामर्शत्वाभावापत्तेः । सुखादेरन्याश्रयस्य ना परामर्शेनाहमर्थाश्रयत्वस्यैव

च मम दुःखमित्यादितत्सम्बन्धिवेनेति सम्बन्धः । अत एव पूर्वं द्रष्टुं निर्देष्टव्यं पृथङ्निर्देशः । अत्र स्वरूपसत्ताभ्यासोपेक्षया द्वितीयोऽपि परास्तः । आरोपितत्वस्य स्वरूपसत्त्वाविरोधित्वेन तत्साधनस्य निष्फलत्वात् । ननु यथाकथञ्चिदरोपितत्वाङ्गीकारे सिद्धमेव मिथ्यात्वमित्यत आह ॥ न चेति । तद्विपर्ययेत्यत्र तदचेतनमन्तःकारणादिकं तद्विपर्ययश्चेतनमित्यभूतलक्षणे तृतीया । एवं च चेतनमानामचेतनेष्वयत्यतिर्यङ् । कथमन्यथाऽन्तःकारणादिषु चिदात्मतादात्यानभ्यासे प्रमेयप्रवणकर्तृस्थाचित्त्वभाववरूपप्रमायाः केवलजडान्तःकरणपरिणामत्वमुपपदेतेति तदाशय इति भावः । यदत्रेत्यादिना वाचस्पतिगतेन वैषम्यमाशङ्क्य निराकर्तुं साम्योपेक्षया तन्निवर्त्य शङ्कते ॥ चेतनस्येति । यद्वा गृह्यमि-
सन्धेर्वात्मवैषम्यमाशङ्क्य निराकर्तुं साम्योपेक्षया तन्निवर्त्य शङ्कते ॥ चेतनस्येति । यद्वा गृह्यमि-
प्रतीयमानतादात्म्यत्वातन्व्यादिरूपसम्बन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि दुःखादेस्तत्र सिध्यतीति सूचनैतन्मानान्तरनिरासः सिध्यति तदनेनेत्यं मूलयोज-
नामभिप्रेति । पूर्ववाक्यानेत्यनुवर्तते । सावधारणं चैतत् । दुःखादेर्मिथ्यात्वं नैव मानान्तरेण न सिध्यतीति यावत् । आरोपमात्रेण व्यवहारो-
पपत्त्या तन्मात्रस्य चात्मन्यपि सत्त्वेन न मिथ्यात्वप्रयोजकतेति हेतुरवधारणलब्धः । तत्र च नेह नानेत्यादिवाक्यबलादात्मवैषम्ये यदत्रेत्यादिना
शङ्किते मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरिति मूलं तद्वाक्ये उपपत्तिविरोधोद्भावनमिति । यद्वाऽऽत्मन्यपि सत्त्वेनारोपमात्रस्य मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वा-
दारोपमात्रेण च व्यवहारोपपत्त्या न मानान्तरं मिथ्यात्वसाधकमित्येतावदर्थं बहिरेव सिद्धे नेह नानेति वाक्यबलादात्मवैषम्ये शङ्किते तत्रोपपत्ति-
विरोधप्रतिपादकेनेन मूलं परम्परया मानान्तरनिरासः सिध्यतीति भावः । श्रुतियुक्तिभिरित्यत्र श्रुतिशब्दः स्मृत्यादीनामपलक्षकः । अत
एवोत्तरत्र श्रुत्यादेरित्याह ॥ निराकारिष्यमाणत्वादिति । दृश्यत्वाद्विमत्तं मिथ्या खप्रवच्येत्यादिनेत्यर्थः । प्रमेयं निराकृत्य भाष्यानुपपत्तिमाह
॥ श्रुत्यादीति । इतोतराध्यासेऽपि प्रपञ्चबाधनं श्रुत्यादिभिरिति वदता श्रुत्यादेरेव मिथ्यात्वसाधकत्वं न त्वध्यासस्येत्युक्तं स्यात् । तथा
च तत्प्रतिपादकं भाष्यं व्यर्थमिति भावः । ननु मिथ्यात्वेऽविवदमानं प्रत्यध्यासस्यानुपपादनयित्वेऽप्यध्यासे विप्रतिपन्नं प्रति तदुपपादनं

दाहृतस्मृतौ विप्रतिपन्नं प्रति सूत्रयज्ञापकमाह ॥ **वक्ष्यतीति** । सूत्रार्थं विमतं प्रति भाष्योक्तश्रुत्यर्थानभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **कथमिति** । यः स्थाणुत्वेन भ्रमविषयः स पुरुष इति वद्वोऽहमिति भ्रमविषयपरतद्ब्रह्मेति श्रुतिर्व्याख्यायते इति शङ्कते ॥ **अत्रापीति** ॥ **निरवद्यस्येति** । शुद्धस्य भ्रमासम्भवे हेतुकथनम् । ननु नेह नानेति वाक्यस्य दुःखादिसमस्तविधमिथ्यात्वसाधकत्वाभावात्तद्वाक्यमिथ्यात्वसिद्धयधिनतया तत्सिद्धेश्च प्रमाणान्तराभावेन तद्वाक्येनैव वक्तव्यतयेतेन चैतद्वाक्यस्य मिथ्यात्वसिद्धिदशायामर्धजरतीययोगेन समस्तस्यापि मिथ्यात्वसिद्धेस्तत्साधकत्वाभावापादनासम्भवात् । अनेनैतद्वाक्यमिथ्यात्वसिद्धौ च तदर्धनिसिद्धिकसमस्तमिथ्यात्वासाधकत्वस्य सुतरासम्भवान्नोपपत्तिविरोधकथनं युक्तम् । न चात एवैतद्वाक्यमिथ्यात्वमेतद्वाक्येन प्रथमं बोद्धव्यते समस्तमिथ्यात्वं तु पश्चादिति ज्ञापयितुमश्रत इति भाष्यकारोक्तमिति वाच्यम् । तस्यैवानुपपत्तेरिति शङ्कते ॥ **नन्विति** । वाक्यजन्यसकलविषयकबुद्धिविषयं विविच्य क्रमेणावगाहमानाः प्रामाण्यावधारणाय प्रवृत्ताः परीक्षकबुद्धीरनुसृत्योपपत्तिविरोधखण्डने यावज्जीवमहं मौनीयेतद्वाक्यस्य समस्तवाक्यभावावसाधकत्वासिद्धेरेतद्वाक्यभावासिद्धिनिबन्धतयेतद्वाक्याच्चैतदभावसिद्धिदशायां समस्ताभावस्यापि सिद्धेरेतद्वाक्यभावासिद्धेः प्राथमिकत्वाभावात् तत्रापि तत्सिद्धिनिबन्धनसमस्ताभावसाधकत्वाभावासिद्धिरिति स्वाक्रियाविरोधवातैर्बोद्धव्येतत्सदुक्तप्रकारस्यैवानुसर्तव्यत्वे युक्तमपपत्तिविरोधोद्भावनमित्याशयेनाह ॥ **समानमेतदिति** ।

अनु०-मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥

सु०-ननु श्रुत्यादेर्मिथ्यात्वेऽपि साधकत्वं सम्भवति । मया मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वाभ्युपगमादित्यत आह ॥ **मिथ्याया इति** । याः श्रुत्यादिवाचां मिथ्या तासामिति योजना । विभक्तिप्रतिरूपकं वा मिथ्याया इत्यव्ययम् । अयमभिसन्धिः । नेह नानेत्यादिवाक्यैः किं पुमान्विश्रितद्वैतो बोध्यते । उत तद्विपरीतः । नाद्यः । वैयर्थ्यात् । द्वितीयस्तु सत्यस्यैव साधकत्वमिति मन्यमानो यदीदं वाक्यं सकलमिथ्यात्वं प्रतिपादयेत्तदा सकलान्तर्गतत्वात्स्यमपि मिथ्या स्यात् । यथा शब्दोऽनित्य इति । यदि

वक्ष्येवात् । अन्यथा यः पूर्वं सुखी सोऽधुना दुःखी जात इति वदः पूर्वं मदन्त्यः सोऽधुनाऽहं जात इति धीः स्यादित्याशयेनाह ॥
सुखमिति । अत्र सर्वत्र विवरणेत्तरित्या परामर्शः स्मृतिरूपं ज्ञानमिति ज्ञायते । न च स्मृतेः संस्कारजन्यत्वानियमात्साक्षिरूपस्य सौषुप्तिक-
सुखादनुभवस्य संस्कारजनकतया साक्षात्साक्षिजन्यत्वेन न परामर्शस्य स्मृतित्वं युक्तमिति वाच्यम् । तस्यैव जागरावस्थायां तत्कालोत्पन्नाह-
द्वयवच्छिन्नत्वेनानित्यतया संस्कारजनकत्वसम्भवेन तज्जन्यपरामर्शस्य स्मृतित्वोपपत्तेः । अस्माकं तु परामर्शस्य साक्ष्यनुभवत्वं वा मानसानुभवत्वं
वा नोभयत्रापि क्षतिरिति द्रष्टव्यम् । सुखानुभवपरामर्शो बाधकं शङ्कते ॥ **तदेति** । विषयविशेषः सक्चन्दनादिः ॥ **अविषयेति** । सुषुप्तौ
स्वरूपसुखानुभवाङ्गीकारादिति भावः । अस्त्वयं सुखस्वरूपाणां सुखानुभवपरामर्शो नान्येषाम् । तथा च तेषां सुखाश्रयतया नाहमर्थपरामर्श-
सिद्धिरिति चेत् । तेषामयज्ञानाश्रयतया तत्परामर्शसिद्धेः । सुखपरामर्शोऽपि न दोषः । तेषामपि तदा वैषयिकसुखाङ्गीकारात् । न च तदा
विषयसम्बन्धाभावदोषः । प्राज्ञसम्बन्धस्यैव तत्त्वात् । न च तर्हि सक्चन्दनादिजन्यमेतदिति जाग्रदादिव प्राज्ञसम्बन्धजन्यमेतत्सुखमिति
परामर्शापत्तिरिति वाच्यम् । सुखस्मरणदशायां तज्जनकविषयसम्बन्धस्मरणस्यावश्यकत्वे नियामकाभावादित्याह ॥ **न चायमिति** । ननु नायं
सौषुप्तिकसुखानुभवपरामर्शः किन्तु सौषुप्तिकदुःखाभावविषयकानुमितिर्वा सौषुप्तिकदुःखाभावविषयकस्मृतिर्वा तथा चोक्तमयुक्तमिति चेन्न । सुषुप्तौ
स्वरूपभूतस्य प्राज्ञसम्बन्धजन्यस्य वा सुखसम्भवेन स्मर्यमाणस्य खाशेषस्वन्विताहितस्मरणनियामाभावेन च मुख्यसुखतदनुभवे बाधकाभावेन
सुखानुभवपरामर्शत्वेनानुभवसिद्धस्य तत्परित्यागेन दुःखाभावविषयकानुभवत्वतस्मृतित्वकल्पनाया अयुक्तत्वासौषुप्तिकदुःखाभावविषयकस्मृतित्वेऽपि
दुःखाभावाश्रयतयैवाहमर्थप्रकाशस्य स्वीकार्यत्वाच्च नोक्तमयुक्तमित्याह ॥ **अत एवेति** । अत्र परामर्शस्येत्यस्यानुमितेरिति स्मृतेरिति वाऽर्थः ।
भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः । जीवस्थस्वनिर्द्वो यः सोऽहङ्कार इतीरितः । अणुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः ।
आत्मेत्युक्तः स च व्यापित्यादिसत्यदाहरणपूर्वं छान्दोग्यभाष्यकृदयथाख्यानेन परोदाहृतश्रुतेः सावकाशतामाह ॥ **यन्त्विति** । भाष्या-

कवाद्वाऽतिचिरायेत्यादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपकस्य चिरायेत्यादेरिवातिमिथ्याया इत्येतत्प्रतिरूपकत्वाद्देमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु मया मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वाभ्युपगमेन तर्कस्य विरुद्धत्वेनोपपत्तिविरोधाभावाद्वाक्येन मिथ्यात्वप्रतिपादनं युक्तमिति शङ्किते मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्याहसङ्गतम् । न च प्रतिवादिनं प्रति तर्कस्य विरुद्धता नेति प्रदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । वादिनं प्रति विरुद्धतयोपपत्तिविरोधाभावेन वाक्यस्य तं प्रति मिथ्यात्वबोधकत्वोपपत्तेः । मिथ्याभूतसाधकत्वस्य वादिनाऽभ्युपगतत्वादेव प्रतिवादिनं प्रति विरुद्धत्वाच्च बीजाभावेन प्रतिवादिनं प्रति तर्कस्याप्रसराच्चायुक्तश्चायं तर्कः । आत्मातिरिक्तस्य समस्तस्य मिथ्यात्वं श्रुत्यादिवलेन यदि तर्कोत्तरादौर्मिथ्यात्वं स्यादित्यत्र दृष्टान्तानुकेव्याल्यभावात् । यदि चेदं वाक्यं मिथ्या स्यात्तर्हि दुःखादेर्मिथ्यात्वं न प्रतिपादयेदित्यत्र विशेषनिषेधेऽपि सामान्यतोऽर्थप्रतिपादकत्वस्यावश्येनैव वादिनं प्रति तर्कस्य विरुद्धत्वाभावेऽपि तदीयमिथ्याभूतसाधकत्वाभ्युपगमस्य मिथ्यात्वनिश्चयाधीनतया तन्निश्चयस्य च वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयेणैतद्वाक्यसाध्यत्वासम्भवात्प्रमाणान्तरेण मिथ्यात्वं निश्चित्य मिथ्याभूतस्य साधकत्वमभ्युपगच्छन्तं प्रति तर्कस्य विरुद्धतयोपपत्तिविरोधाभावेऽपि ज्ञातज्ञापकतया तं प्रति मिथ्यात्वबोधकत्वेन न परार्थवाक्यस्य प्रामाण्यं तद्बोध्यम् । निश्चितद्वैतं प्रति च पराभ्युपगममात्रस्याप्रयोजकत्वात्तर्कस्याविरुद्धत्वेनोपपत्तिविरोधान्न मिथ्यात्वबोधकत्वं । एवं च यो वाक्यबोध्यो न तं प्रति तर्कस्य विरुद्धता यं प्रति विरुद्धता न स वाक्यबोध्य इत्युभयथाऽपि वाक्यस्याबोधकत्वमेवेत्याभिप्रेत्य सत्यस्यैव साधकत्वाभिमानरूपं तर्कबीजं दर्शयन्नेव वानमयबोध्यं प्रति तर्कस्वरूपतत्प्रवृत्तिप्रकारो दर्शयति ॥ अयमिति । अत्र सकलान्तर्गतत्वादित्यनेन सकलस्य यद्भवति तदन्तर्गतस्यापि तद्भवतीति सामान्यव्याप्तिमुच्यते । यथेति तत्रैव दृष्टान्तोक्तिः । न कस्यापिल्यनेन पूर्वं प्रकृतोपयुक्ततया विशेषोपादानेऽपि सामान्य एव तात्पर्यमिति सूचयति । ननु साधकत्वपदार्थपर्यालोचनायां पददोषादीनामेव साधकत्वाभावोपपदकत्वप्रतीत्या साधकत्वाभावमापादयतस्तेषामेवोपादेयत्वेऽपि मिथ्यात्वस्याप्रयोजकत्वेनोपादकत्वाभावादनुपादेयत्वेन सत्यस्यैव साधकत्वं न मिथ्याभूतस्यैत्यभिमानासम्भवेन तर्कबीजाभावात्तं प्रत्यपि तर्कस्याप्रसर एवेत्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ पददोषेणेति ।

चेतद्वाक्यं मिथ्या स्यान्न कस्याप्यर्थस्य साधकं स्यादित्यनिष्ठप्रसङ्गं पश्यन्कथं त्वदभ्युपगममात्रेण स्तर्कस्य विरुद्धतां प्रतिपद्येतेति । ननु वाक्यस्य साधकत्वं नाम पदार्थसंसर्गप्रमितिजनकत्वम् । तत्किञ्चित्पददोषेण विहन्यते । कचित्सङ्गत्यग्रहणात्कापि तद्विस्मरणात्कदाचिदाकाङ्क्षादिविरहात्तुत्रचिद्विपरीतप्रतिपादनेन । तदत्रापि नेह नानेत्यादिवाक्ये साधकत्वाभावमापादयता पददोषाद्यन्यतममेवापादकमुपादेयम् । किं मिथ्यात्वेन । तत्किमविद्यमानस्यापि वाक्यस्य निर्दोषपदावयवत्वादिकं विद्यत इति वक्तुमुद्यतो भवान् । एवं च वदता भवता कस्मिंश्च न विप्रतिपक्षेऽर्थे वन्ध्यासुतवचनं प्रमाणयन्तं प्रतिवादिनं प्रति नूनं पददोषादिकमेवोपापाद्य साधकत्वं दूषयिष्यते । स्वरूपस्यैवाभावेनासाधकत्वे सिद्धे किं तत्र चरमभाविन्या पददोषादिविचिन्तया । न हि शब्देऽविद्यमानत्वेनैव चाक्षुषत्वस्यानित्यत्वसाधकत्वाभावे सिद्धे व्याप्तिचिन्ता क्रियत इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । ननु मा भूत्प्रतिवाद्यपेक्षया तर्कस्य विरुद्धता । वाद्यपेक्षया तु भविष्यति । मैवम् । वादिनाऽपि हि श्रुतिवाक्येनात्मातिरिक्तस्याखिलस्य मिथ्यात्वं प्रतिपद्य मिथ्याभूतस्यापि साधकत्वमिति प्रतिपत्तव्यम् । सोऽपि हि प्राक् सकलमिथ्यात्वबोधात्प्रतिवादिदुल्य एव । तथा च श्रुतेः सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वे मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वं प्रतीत्य तद्विरोधेन तर्को निरसनीयः । तन्निरासे च श्रुतेः सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वमित्यन्याश्रयमनुत्तीर्णः कथमसावपि तर्कस्य विरुद्धतां प्रतिपद्येत ।

टि०-तर्कस्य विरुद्धतां शङ्कते ॥ नन्विति । मिथ्यात्वेऽपीत्यपिशब्दो न सत्यत्वसमुच्चयार्थोऽपि तु मिथ्यात्वेऽङ्गीकृतेऽपि न साधकत्वानुपपत्तिः प्रत्युत तत्रैव तत्सम्भव इत्यर्थः । अत एव तथैव हेतुमाह ॥ मयेति । मिथ्याशब्दस्यावयवत्वादा इति विमथ्य योग्यविशेषाभ्याहारेण योजनं दर्शयति ॥ या इति । अत्र तद्वाक्यस्येति प्रकृतान्वयसम्भवे बहुवचनान्तर्हीलिङ्गविशेषाभ्याहारेऽस्वात्स्यमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह ॥ विभक्तीति । विभक्त्यन्ततुल्यमित्यर्थः । मिथ्याशब्दस्य भवेत्यादिवत्कस्याभिनामतया मिथ्याया इत्यस्य विभक्त्यन्ततया तत्प्रतिरूप-

सम्भवलक्षणपरिहारवचनं तेन ज्ञायते प्रतिवादिन इत्येतत्स्वारस्यानुरोधेन पूर्वं प्रमाणान्तरेण वादिनो मिथ्यात्वनिश्चयमुपेत्य तं प्रति विरुद्धताऽङ्गीकृता । सम्प्रति प्रतिवादिशब्दस्य तत्तुल्यार्थत्वमभिप्रेत्य प्रमाणान्तरेऽप्येतदनुपपत्तेः साम्यादस्यैव तन्निश्चायकत्वस्य चासम्भवेन तं प्रत्यापि विरुद्धता नेत्युक्तमिति । अन्यथा पूर्वोक्तराविरोधापत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

अनु०-तच्च मिथ्या प्रमाणेन सता वा साध्यते त्वया ॥ सता चेद्वैतसिद्धिः स्यान्न सिद्धं चान्यसाधनम् ॥

सु०-अथ मतम् । प्रत्यक्षादिकस्य साधकत्वं तावदनुभवसिद्धम् । तन्मिथ्यात्वं च श्रुतिभिर्युक्तिमिश्रावागम्यते । मिथ्याभूतस्य साधकत्वमित्येषोऽर्थः कुतः सिद्ध इति मा वोचः । एकज्ञानजनितसंस्कारसहकृतस्येतरप्रमाणस्यैव सुरभिचन्दनमिति वद्विशिष्टप्रत्ययजनकत्वोपपत्तेः । अथवाभयप्रतिसन्धातुरात्मनो विद्यमानत्वादशनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणचद्विशिष्टप्रतिपत्तिर्भवियति । एवं च प्रमाणेनैव मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वे सिद्धे विरुद्धस्तर्को न मदभ्युपगममात्रेणेत्यतदूषयितुं विकल्पेन पृच्छति ॥ तच्छेति । तदिति मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वम् । आत्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वमिवेति चशब्दः । सता वा प्रमाणेनेति सम्बन्धः । यदिदं मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वं साधयितुं त्वया प्रमाणद्वयसमाहारात्मकं प्रमाणमुपन्यस्यते । तन्मिथ्या सदेति प्रश्नार्थः । सत्त्वपक्षं दूषयति ॥ सता चेदिति । यद्यपि परेणाङ्गीचिकीर्षितत्वेन प्राधान्यान्मिथ्यात्वाविकल्पः प्रथमं प्रश्नावसरे निर्दिष्टः । तथाऽपि मिथ्यासत्ययोः सत्यमर्थतः प्रधानमिति तत्कमेण दूषणम् । सता चेदित्यतः परमात्मरूपेण तदन्येन वेति विकल्पः । प्रथमपक्षं वक्ष्याम इत्याद्यपक्षदूषणप्रतिज्ञानं चाध्याहार्यम् । आत्मतेरेण सतेति द्वितीयपक्षदूषणं द्वैतसिद्धिः स्यादिति । तथा चाद्वैतप्रतिपादकश्रुतेरुपपत्तिर्विरोध इति हृदयम् । न पुनरपसिद्धान्तमात्रे तात्पर्यम् । प्रक्रमानुरूपत्वात् । श्रुतेरुपपत्तिर्विरोधेनाद्वैतप्रतिपादकत्वाभावस्य प्रक्रान्तत्वात् । मिथ्यात्वपक्षे दोषमाह ॥ न सिद्धं चेति । चशब्दोऽवधारणे तुशब्दार्थो वा । सतोऽन्यन्मिथ्या-

स्वरवर्णादिहेनतादिरूपेणेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्य पददोषादेश्चासाधवताप्रयोजकत्वेऽपि मिथ्यात्वाभावे एव दोषादेश्चेति श्रित्येन प्रथममप्यित्या-
नमिथ्यात्वमेव मुख्यमसाधकताप्रयोजकमित्येतत्परमुखेनैव दृढीकर्तुं मिथ्यात्वमप्रयोजकीकृत्य पददोषादेश्चासाधकत्वे प्रयोजकत्वं वदता प्रकृतवाक्यस्य
मिथ्यात्वेऽपि पददोषादभावात्साधकत्वमित्युक्तं स्यादित्याह ॥ सत्किमिति । निर्दोषाः पदरूपा अवयवा अस्य तत्त्वमित्यत्र निर्दोषपदत्वमिति
वक्तव्येऽत्रयवग्रहणमविद्वान्मानस्यावयवाः सन्तीत्येतद्वाहतामिति सूचयितुमिति श्रेयम् । अतु तथा तथाऽपि को दोष इत्यत आह ॥ एवं चेति ।
ननु मिथ्यात्वमप्रयोजकीकुर्वतोऽपि मम नासत्त्वप्रयोजकमित्यभिमतम् । एवं च कथ्यासुतवचसोऽसत्त्वेनासाधकत्वेऽपि न प्रकृतवाक्यस्य तथा ।
तस्य मिथ्यात्वेऽप्यनिर्वचनीयत्वेनासत्त्वाभावादिति गूढाभिसन्धिवपमं शङ्कते ॥ स्वरूपस्यैवेति । अनिर्वचनीयत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽ-
नुपपन्नत्वेनासत्त्वस्यैव वक्तव्यतया साम्यमेवेति गूढाभिसन्धिवेव परिहरति ॥ सममिति । अनेन तर्केऽप्रयोजकत्वादिकमपि निरसत् ॥ न च
ननु वाक्यस्येत्यादिप्रथमतर्केऽप्रयोजकत्वान्यथासिद्धिशङ्कातत्परिहारपरत्वेनैव किं न व्याख्यायत इति वाच्यम् । विरुद्धतापरिहारकपूर्वोत्तर-
ग्रन्थमध्यस्थस्य तत्तद्वृत्तस्यार्थादप्रयोजकत्वादिनिरासकत्वस्यैव युक्तत्वात् । इमे च शङ्कासमाधाने मिथ्यायाः साधकत्वं चेति भूले
मिथ्यात्वस्यैव साधकत्वाभावे प्रयोजकत्वोक्त्या सूचिते इति द्रष्टव्यम् । ननु मां प्रति तर्कस्य विरुद्धतायास्त्वयाध्यभ्युपगमान्गैव मदपेक्षया
तर्कस्य विरुद्धताऽन्यतरासिद्ध्यादेरिव परं प्रत्युद्भावयिष्यत इत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेण तत्राद्वैतनिश्चयमभ्युपगम्य त्वां प्रति तर्कस्य विरुद्धता
स्वीकृता । वस्तुतस्तु सकलमिथ्यात्वबोधकप्रमाणान्तरस्याप्येतत्तत्त्वतयाऽनुपपत्तेः साम्यादनेनैव मिथ्यात्वनिश्चये वक्तव्ये तस्य चानुपपत्त्या तत्रापि
न विरुद्धताप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह ॥ नन्वित्यादिना । इदं च मूलस्थप्रतिवादिशब्दस्य भूतपूर्वप्रतिवादिपरत्वमप्यभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् । अत्र
निश्चिततद्वैतो बोध्यत इति प्रथमपक्षस्यैतद्वाक्येन विना द्वैतनिश्चयासम्भवेनैतद्वाक्यस्य चान्योन्याश्रयतापत्त्या न तन्निश्चयकत्वमिति परिहारे वक्तव्ये
तमनुक्त्वा यद्वैक्यार्थोदिति परिहारवचनं वादपेक्षया विरुद्धता भविष्यतीत्याशङ्कायाश्च वादिनोऽप्येतद्वाक्येनैव तन्निश्चयस्यान्योन्याश्रयणा-

तथा हि । स्वप्नस्य तावज्ज्ञानार्थरूपस्य सत्यतां वक्ष्यति । रेखाऽपि वर्णे पदमिवार्थे सङ्कृतिता तं सारयतीति न किञ्चिदत्र मिथ्याऽस्ति । अत एव रेखामुपलभ्य वर्णमुच्चारयन्ति । प्रतिबिम्बस्य तु सत्यता परेणाप्यङ्गीकृता । विच्छेदस्यापि सत्यता-मुपपादयिष्यामः । स्फटिकलोहित्यप्येतैव व्याख्यातम् । दैर्घ्यादयोऽपि ध्वनिष्विव वर्णेष्वपि स्वाभाविका एव । अन्यथा स्वरेष्विव व्यञ्जनेष्वपि ध्वानोपधानवशेन दीर्घादिप्रतिभासप्रसङ्गात् । न तथाविधध्वनिव्यङ्ग्यं व्यञ्जनमिति चेन्न । तथात्वे वर्णेष्वेव विशेषोऽङ्गीकार्यः स्यात् । स एव दैर्घ्यादिपदाभिधेयो भविष्यति । सयितृसुषिरप्रभृतिज्ञानमेवारिष्टमुच्यते । वक्ष्यते चैतत् । एवमन्यदप्यहनीयमिति । तस्मात्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसरेण परमास्तिकेन भगवता भाष्यकारेणोक्तो भगवति स्वरूपभेदाभाव एव श्रुत्यर्थोऽवधेयः । नन्वत्राप्यनुपपत्तिरेव । यतो नानेति नानाभूतः प्रपञ्चोऽभिधीयते । न तु भेदः । तथात्वे नानात्वमिति स्यात् । मैवम् । मुक्तोपपत्त्यव्यपदेशादित्यादाविव भावप्रधाननिर्देशोपपत्तेः । भवितुमप्राधान्येऽपि ब्रह्मणि नानाभूतावयवगुणकर्मादिनिषेधे नानात्वमेव निषिद्धं भवति । सविशेषणं हि विधিনিषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत इति न्यायात् । उभयनिषेधे गौरवात् । विशेषणस्य प्रथमप्राप्तत्वात् । अन्यथा तदुपादानवैयर्थ्यात् । न जीर्णमलवद्भासाः स्नातकः स्यादित्यादौ दर्शनाच्च । अत एवोक्तम् । विशेषणं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषण इति । यत्कचिद्विशिष्टविधিনিषेधाङ्गीकरणं तदगतिकतयैव । सविशेषत्वं च ब्रह्मणो वक्ष्यामः । नन्वेवं सत्यप्राप्तनिषेध इति चेन्न । आपासप्राप्तत्वात् । तथा च न स्थानेऽपीत्याद्यधिकरणपूर्वपक्षे दर्शयिष्यामः । परस्यैव स्वर्गापूर्वादिनिषेधोऽप्राप्तत्वादनुपपन्नः । एकमेवाद्वितीयमित्यादौ सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधं व्याकुर्वता भवताऽपि समाधातव्यमेतत् ।

टि०-ननु तच्च मिथ्या प्रमाणैरनुत्तरग्रन्थेन मिथ्याभूतस्य साधकत्वसाधकप्रमाणे मिथ्यात्वस्वादिविकल्प्य दूषणाभिधानमनुपपन्नम् ।

सु. बा. १७४४

भूतं तु साधनं न सिद्धमेव । मिथ्याभूतस्य प्रमासाधनत्वं न सिद्धमेवेति यावत् । इदमुक्तं भवति । यो हि यन्मिथ्या न तत्साधकमिति व्याप्तिमङ्गीकृत्य श्रुतेर्मिथ्यात्वेऽसाधकत्वं प्रसज्ययति स मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वमित्यर्थसाधनायोपन्यस्तप्रमाण-स्यापि मिथ्यात्वेऽसाधकत्वमापादयिष्यत्येव । तथा चास्य प्रमाणस्य साधकत्वं सिद्धे मिथ्याभूतस्यैव साधकत्वमित्यर्थसिद्धिः । ततश्च तर्कस्य विरुद्धतासिद्धिः । ततश्चास्य प्रमाणस्य साधकत्वसिद्धिरिति चक्रकप्रसङ्गेन नैकस्यापि सिद्धिरिति । ननु च श्रुतिः स्वव्यतिरिक्तस्य दुःखादेर्मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ती कथमुपपत्तिविरुद्धेति चेत् । कुतोऽयं श्रुत्यर्थ-सङ्कोचः । साधकत्वानुपपत्तिप्रमाणबलादिति चेत् । तर्हि प्रमितं विहाय मिथ्यात्ववादिनी कथं दुःखादिमिथ्यात्वमपि प्रतिपादयेत् तस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । ननु च श्रुतिविरोधेन प्रत्यक्षमाभासीकर्तुं मयोपक्रान्तम् । तेनैव श्रुति-विरोधाभिधाने कथमितरेतराश्रयत्वं न स्यात् । श्रुतेरप्रमाण्ये बाधकाभावात्प्रत्यक्षप्रामाण्यम् । ततश्च तद्विरुद्धत्वेन श्रुतेरप्रामा-ण्यमिति । हन्त तवापि कथमितरेतराश्रयत्वं न स्यात् । श्रुतिप्रामाण्ये तद्विरोधेन प्रत्यक्षप्रामाण्यम् । ततश्च बाधकाभावेन श्रुति-प्रामाण्यसिद्धिरिति । श्रुतेः प्रबलत्वाच्चैवमिति चेन्न । तस्य दूष्यत्वात् । साधयिष्यते च प्रत्यक्षप्रामाण्यम् । ननु चात्र श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधमवोपन्यस्य तत्प्राबल्यव्युत्पादनं कुतो न कृतम् । किमुपपत्तिविरोधव्युत्पादनेन । उच्यते । परेण ह्यत्रादितपरत्वे तात्पर्यलिङ्गानुगुणत्वं प्रबन्धेनोपादितम् । अतस्तद्विरोध एव परस्य विचाराकौशलप्रकटनाय व्युत्पादितः । उपक्रमादिविरोधस्य चैतदुपलक्षणम् । तं च व्युत्पादयिष्यामः । ननु मा भूतर्कस्य विरुद्धता । तथाऽपि मिथ्याभूतोऽपि स्वाभेदार्थः शुभाशुभयो रेत्वारोपितो वर्णोऽर्थस्य प्रतिबिम्बं च बिम्बस्य स्फटिकलोहित्यं चोपधानसन्निधानस्य वर्णद्वयार्थदिकं चार्थभेदस्य सवितृसुषिरप्रभृति-चारिष्टस्य साधकमुपलब्धमिति प्रशिक्षितमूलत्वेनाभासत्वम् । मैवम् । यतोऽत्र यत्साधकं न तन्मिथ्या यच्च मिथ्या न तत्साधकम् ।

कार्यग्रहणादिति गौतमीयतृतीयाध्यायादसूत्रादौ स्पष्टमतो न विशिष्टार्थसिद्धानुपपत्तिरित्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति । दर्शनस्पर्श-
 नोभयजन्यज्ञानद्वयप्रतिसन्धानवदित्यर्थः । उक्तक्षेपसमाधानतयोत्तरग्रन्थसङ्गमनमेवं चेति । आत्मातिरिक्मिथ्यात्वसाधकत्वेन परेक्तं श्रुत्यादिकं
 मिथ्येति सिद्धवक्तव्य मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धमित्यादिना दूषणमभिधाय सम्प्रति पुनस्तच्चेत्यात्मातिरिक्मिथ्यात्वं परामृश्य तत्साधक-
 प्रमाणस्य मिथ्यात्वादिकल्पेन दूषणमिधानमनुचितमित्यतः प्राधान्येन प्रकृतस्याप्यात्मातिरिक्मिथ्यात्वस्य नायं परामर्शो येनोक्तदोषः स्यादपि
 तु तादर्थ्येन प्रकृतस्यापि मिथ्याभूतसाधकत्वस्यैवेत्याह ॥ तदितीति । तर्हि चशब्दो व्यर्थः । आत्मातिरिक्मिथ्यात्वसमुच्चायकत्वे चोक्तदोषा-
 नतिवृत्तिरेवेत्यत आह ॥ आत्मेति । ननु सत्यस्यैव मिथ्याभूतस्य साधकत्वेन लोके सम्प्रतिपत्तेरेवाभावात्सम्भावितकल्पना युक्ता । प्रमाणे
 सत्त्वासत्त्वमात्रनिषेधकोत्तरग्रन्थास्वारस्यं च । प्रमाणस्वरूपस्यापि संशयकोट्यन्तर्भावेन धर्मिभूतप्रमाणस्वरूपविशेषस्यानुक्तिश्चेत्यतः प्रमाणस्वरूपस्या-
 नुवादाकोटिनिवेशेन प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दबलाच्च प्रमाणविशेषस्य मूलरूढतालभः । सत्त्वमिथ्यात्वयोरेव कोटित्वमतो नानुपपत्तिरित्याशयेन
 प्रश्नपर्यवसानं दर्शयति ॥ यदिदमिति । निर्देशदूषणयोर्वैषम्ये निमित्तमाह ॥ यद्यपीति । सता चेदित्यात्मतादितरपक्षयोः प्राप्याऽऽत्मपक्षे
 च द्वैतसिद्धिः स्यादित्यस्यालम्बकत्वादाह ॥ सता चेदित्यतः परमिति ॥ इति हृदयमिति । आत्मातिरिक्मिथ्यास्यैव सत्यत्वेऽत्रैव
 प्रतिहतप्रामाण्यतयाऽऽत्मातिरिक्मसमस्तिमिथ्यात्वसाधकत्वाभिमतता श्रुतिर्न किञ्चिदपि साधयेदित्युपपत्तिविरोध इत्यर्थः । ननु मिथ्यात्वपक्षे पूर्व
 दूषणानुक्तेस्तत्समुच्चायकचशब्दानुपपत्तिरित्यतः प्रकारान्तरेण द्वेधा तदर्थमाह ॥ यद्यन्व इति । सर्वस्यापि किञ्चिदपेक्षयाऽन्यत्वाद्वि-
 क्षितमर्थमाह ॥ सत इति । मिथ्याभूतसाधनस्य धर्मिणोऽसिद्धत्वोक्तं प्रकृतानुपयोगात्प्रकृतोपयुक्तं विशेषणबलब्धं तात्पर्यमाह ॥ मिथ्येति ।
 ननु मिथ्याभूतस्यापि प्रमासाधनमित्येतत्प्रमेयसाधनायोपन्यस्तप्रमाणस्य मिथ्यात्वरूपकल्पनिरासावसरे प्रमेयासिद्धिकथनं न सङ्गतम् । न चैतत्प्रमेयं
 न मिथ्याभूतप्रमाणेन साधयितुं शक्यं तर्कविरोधादिति प्रमाणनिराकरणमेवैतादिति वाच्यम् । श्रुतेर्मिथ्यात्वे साधकत्वं न स्यादिति तर्कविरोध-

तादृशप्रमाणस्वरूपस्यैवाविततया न सिद्धमित्येतावतैव तद्वर्णे सिद्धे धर्मदूषणमुखेन तद्दूषणस्यानुचितत्वात्तद्वर्णस्य प्रकृतासङ्गतेश्चेत्यतस्ता-
दृशप्रमाणसम्भावनां दर्शयन्नेव तद्दूषणं प्रकृतेन सङ्गमयति ॥ अथ मतमिति ॥ ऐक्येति । प्रत्यक्षादिसाधकत्वानुभवनाशेऽपि तत्संस्कार-
सङ्कृतश्रुतियुक्त्यादेर्वा तन्मिथ्यात्वसाधकश्रुत्यादिज्ञानानाशेऽपि तत्संस्कारसङ्कृतप्रत्यक्षादिसाधकत्वानुभवजनकस्य वा विशिष्टज्ञानजनकत्वं
तथाऽन्यत्र दृष्टेरुपपद्यत इत्यर्थः । यद्वाऽनुभवेन प्रत्यक्षादेः साधकत्वे सिद्धे तत्स्मृतौ सत्यां श्रुतियुक्त्यादिना तन्मिथ्यात्वज्ञानानन्तरमेव यदिदं
साधकत्वेनान्वम्बुं तदेव श्रुत्यादिना मिथ्यात्वेन प्रत्येकीति वा श्रुत्यादिना प्रत्यक्षादेर्मिथ्यात्वे सिद्धे तत्स्मृतौ सत्यां तत्साधकत्वानुभवानन्तरमेव
यच्छ्रुत्यादिना मिथ्यात्वेन व्यज्ञासिषं तत्साधकत्वेनानुभवामीति वा प्रतिसन्धानेन विशिष्टार्थसिद्धिरुपपद्यते । न च पौर्वापर्येण प्रवृत्तप्रमाणद्वय-
जन्यज्ञानप्रतिसन्धानं कथमात्मन इति वाच्यम् । आत्मक्षणिकातावादे चक्षुरादिवैतन्यवादे वैतदनुपपत्ताव्युभयप्रतिसन्धातुरात्मनः स्थिरतावादे
प्रतिसन्धानानुपपत्तेः शङ्कितुमशक्यत्वात् । न च प्रतिसन्धातुरात्मनः स्थिरत्वमात्रेण विजातीयकरणजन्यज्ञानद्वयप्रतिसन्धानं न दृष्टचरमिति
वाच्यम् । चक्षुषा घटे गृहीते त्वचा घटे गृहीते चाक्षुषज्ञानानन्तरमेव । यं चक्षुषाऽद्राक्षं तमेव घटं त्वचा स्पृशामीति वा ।
यमस्पृशं तमेव घटं चक्षुषा पश्यामीति वा विजातीयकरणजन्यज्ञानद्वयप्रतिसन्धानस्य दर्शनात् । न च प्रागुपस्थिततज्ज्ञानद्वयप्रतिसन्धान-
सद्भावेऽपि कथं विशिष्टार्थविषयकं तादिति वाच्यम् । पूर्वानुभूतितत्कार्यस्मृतितत्कार्यानुभवानामेकानुव्यवसायनैकाविषयकतयैककर्तृकतया च
सङ्कलनरूपप्रतिसन्धानस्यैकाविषयकस्मृतिपूर्वापरप्रत्ययानां सति सामानाधिकरण्ये सङ्कलयितुरेकत्वेनोपपत्तेः । न चार्थैक्यप्रतिसन्धानदृष्टान्तेन
विभिन्नार्थप्रतिसन्धानोपपादनं कथमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षादिरूपं धर्मिणमादायार्थैक्यस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वादिशिशार्थविषयकप्रत्ययानां सति
सामानाधिकरण्ये सङ्कलयितुरेकत्वेन सङ्कलनस्य सामग्रीतौल्येनोपपत्तेः । तद्वद्विशेष्यकत्वादिवज्ज्ञानद्वयनिष्ठैकार्थविषयकत्वस्य विशिष्टैकार्थ-
विषयकत्वस्य वा ग्रहणे समानसंविस्त्वेदतयाऽर्थैक्यस्य विशिष्टार्थैक्यस्य वा सिद्ध्युपपत्तेश्च । अत्र दृष्टान्तस्वरूपविवरणं दर्शनस्पर्शनाभ्यामे-

साधकत्वं न तत्साधकं मिथ्या नेति यावादिति भाष्ययोजनया न सिद्धं चान्यसाधनमिति भाष्यस्य वा । यत्सतोऽन्यत्तस्य साधकत्वं न सिद्धं यच्च
 साधकं तस्य सतोऽयत्नं न सिद्धमिति योजनया तर्कस्य प्रशिक्षितमूलवन्निराकरणपरत्वमस्येत्यभिप्रेत्य प्रशिक्षितमूलतामाशङ्क्य निराकरोति ॥
नन्विन्ति । ननु विरुद्धताममिदधतो व्यभिचारशङ्कनं नोपपद्यते । विरुद्धे उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्यभिचारदूषकता-
 वजिासम्भावदित्यतो विरुद्धत्वाभावस्योपपादितत्वात्तदभ्युपगमेन प्रत्यवस्थानान्न दोष इत्याशयेन मा भूदित्युक्तम् ॥ **रेखाऽपीति ।** तथा च
 पदस्यार्थे सङ्कोकितस्यार्थस्मारकत्वमिव वर्णे सङ्कोकितरेखाया वर्णस्मारकत्वमेव नार्थस्मारकत्वम् । अर्थप्रतीतिस्तु वर्णोत्पकपदानामर्थे गृहीत-
 सङ्गतिकानां पुंसां वर्णबुद्धिजन्येत्यर्थः ॥ **नान्नेति ।** रेखासङ्कोकतवर्णबुद्धीनामेवात्र सत्वात्तेषु न मिथ्याभूतं किञ्चित्तदस्तित्यर्थः । पूर्वत्र
 जाग्रत्त्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न साधकत्वं साधकस्य चार्थज्ञानरूपस्य न मिथ्यात्वमिति विभागवत्प्रकृते न स इति भावः । अत एव वर्णोत्पकपदा-
 नामर्थे सङ्गतिप्रहाभावे रेखादर्शनेऽपि नार्थबुद्धिः किन्तु वर्णस्मरणार्थानं वर्णोच्चारणमात्रमित्याह ॥ **अत एवेति ।** रेखादर्शनस्य वर्णस्मारक-
 त्वादेवेत्यर्थः । अत एव तत्तद्देशभेदेन लिपिभेदेऽपि वर्णस्मरणं सर्वेषामविवक्षितमिति भावः । प्रतिबिम्बस्वरूपस्य मिथ्यात्वं न तावत्परमतेन नापि
 स्वमतेनेति तदुपन्यास एवानुचित इत्याह ॥ **प्रतिबिम्बस्येति ।** ननु नानुचितः प्रतिबिम्बस्य स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि तस्य बिम्बैक्येन
 साध्यावैशिष्ट्येन बिम्बसाधकत्वानुपपत्त्या विच्छेदोपेतस्य साधकत्वे वक्तव्ये विच्छेदस्य च मिथ्यात्वात्तदुदाहरणं युक्तमेवेत्यत आह ॥ **विच्छेद-**
स्यापीति । यद्वा प्रतिबिम्बशब्देन तद्विच्छेद उच्यते बिम्बशब्देन च तद्व्यवस्थाविशेषः । एवं च नेक्षितोद्यन्तगादित्यमित्युदादादित्यदर्शन-
 निषेधेऽपि तत्प्रतिबिम्बदर्शनानिषेधः । वारिस्थसूर्यदर्शननिषेधेऽपि गगनस्थतद्दर्शनानिषेधः । प्रतिबिम्बदर्शनेऽपि दृष्ट्वा स्नायादिति शास्त्रार्थान-
 नुष्ठानं बिम्बस्यावदातत्वेऽपि प्रतिबिम्बस्य श्यामत्वमित्यादिव्यवस्थया विच्छेदसाध्यत्वात्तस्य च मिथ्यात्वात्तदुपन्यास इत्यत आह ॥ **विच्छेद-**
स्यापीति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरेक्ये प्रमाणनिराकरणेन भेदे यथैवा पुरुषे छोट्येयगमोदाहरणेन चात एव चोपेत्याधितरणे व्युत्पादयिष्याम

स्यात्राप्रसारादित्यतस्तदप्रसरेऽपि तत्समानन्यायलब्धतर्कविरोधः प्रसरत्येवेत्यभिप्रेत्य तत्प्रकाशमुपादयन्किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तत्फलं चक्रकापत्तिरूपं चाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । ननु माऽस्तु तर्कस्य विरुद्धतयोपपत्तिविरोधानुपपत्तिस्तथाऽपि मिथ्याभूतस्य साधकत्वानुपपत्ति-
प्रमाणबलेन श्रुतेतच्छ्रुतिव्यतिरिक्मिथ्यात्वप्रतिपादकतया सङ्कोचे सति तर्कप्रसर एव नेत्युपपत्तिविरोधाद्भवनं न युक्तमेव । न च याऽस्तु
तदुपपत्तिविरोधः प्रमाणबलादेतच्छ्रुतिमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वप्रत्यक्षादिप्रमाणबलादविशेषेण दुःखादिमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वगपि श्रुतेः प्राप्तमिति
मदिष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । श्रुतिविरोधेन प्रत्यक्षमाभासिकर्तुमुपक्रान्ततया प्रत्यक्षादेस्तत्प्रमाणवैलक्षण्यात् । अन्यथाऽन्याश्रयापातात् । न च
तर्हि तवाप्यन्योऽप्यश्रय इति वाच्यम् । श्रुतेः प्रबलत्वेन मां प्रति तदप्रसारादित्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **नन्विति** । अपसिद्धान्ते
वक्तुं शक्येऽपि विरोधकथनप्रसङ्गात्तमेव वक्तुमभिसन्धिप्रज्ञानान इव पृच्छति ॥ **कुत इति** । शङ्कितास्वाभिसन्ध्येकदेशमुद्घाटयति ॥
साधकत्वेति । असङ्कोचे ह्युपपत्तिविरोध उद्घावितः सङ्कोचे तु तन्न्यायेन प्रत्यक्षादिविरोधमेवोद्घावयामीत्याह ॥ **नर्हीति** । स्वाभिप्रेतां
तदशक्यतां शङ्कते ॥ **ननु चेति** । अजानान इव परिहरति ॥ **हन्तेति** । शङ्कितास्वनिर्बन्धमुद्घाटयति ॥ **श्रुतेरिति** ॥ **दूष्यत्वा-**
दिति । सङ्कोचासङ्कोचयोः प्रत्यक्षोपपत्तिविरोधाभ्यामिति शेषः । अङ्गीकृत्य च साम्यामिदमुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यात्सुस्थ-
स्तद्वाध इत्याह ॥ **साधयिष्यते चेति** । प्रत्यक्षस्याविशेषत इत्यादिनेति शेषः । अनन्यसाधनं मिथ्यात्वसाधकश्रुतिर्न सिद्धं प्रबलत्वेनेति
शेष इति भाष्यं व्याख्यातं भवति । अनेन तर्के आपदकासिद्धिश्च परिहृता भवतीति द्रष्टव्यम् । ननु श्रुतेर्यसङ्कोचे उपपत्तिविरोधासम्भवा-
त्प्राबल्यमुपपादा प्रत्यक्षविरोधेऽवश्यं वक्तव्ये स एवादितोऽपि वक्तव्यः किमन्तर्गुनोपपत्तिविरोधेनेत्याशयेन शिष्यो भाष्यकारिणमचतुरारं
शङ्कते ॥ **ननु चेति** । सप्रयोजनत्वाच्चैवमुक्तिर्दोष इत्याह ॥ **उच्यत इति** । एवं विरुद्धतानिरासकत्वेन मिथ्यायाः साधकत्वं चेति भाष्यं
योजयित्वा यन्मिथ्यासावितृसृषिरादि तस्य साधकत्वं न प्रतिवादिनः सिद्धम् । यस्य च स्वामार्थोदेः साधकत्वं प्रतिवादिनः सिद्धं तन्मिथ्यायाः

प्रविश्य तिष्ठन्तं महान्तं विभुमात्मानमित्येतद्वाक्यात्पूर्ववाक्येषु भगवदवयवगुणादीनां प्रकृततया किञ्चनशब्दस्य सर्वनामतयोद्देश्यसमर्पकतया चैवं धर्मानिति विशेषशब्दसन्निहितसामान्यशब्दत्वाच्च प्रकृतवाक्यशेषस्थगुणादिपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । न चैवं गुणादिनिषेधपरत्वाङ्गीकारेऽप्यपसिद्धान्त इति वाच्यम् । नानाभूतगुणादिनिषेधस्य नानात्वरूपविशेषणे पर्यवसानाङ्गीकारेणादोषादिति भावः । अत्र मूलभूतन्यायमाह ॥

सविशेषण इति । ननु नायं न्यायो युक्तस्तथा सति यदाग्रेयोऽष्टाकपालो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ विशिष्टविधिनिषेधाभावप्रसङ्गादित्यतः 'एकदेशापवादेन कल्प्यमाने तु बाधके । न सर्वबाधनं युक्तमिति न्यायविदः स्थिता' इत्युक्तानुसारेण युक्त्यन्तरं तावदाह ॥ उभयेति । सर्वेषामपि वाक्यानामुत्सर्गतो लाघवानुसारेणैव प्रवृत्तिरत एव दक्षा जुहोतीत्यादौ गुणविधित्व एव पर्यवसानं स्वीकृतमिति भावः । तर्ह्यस्तु विशेष्यमात्रविषयकत्वेन पर्यवसानं लाघवस्यैवमपि सम्भवादित्यतो लाघवाविशेषेऽपि विशेषणविषयकत्वे विशेषनियामकमाह ॥ **विशेषणस्येति ।** विशेष्यस्वरूपमात्रोपास्थितेर्विधिनिषेधानुपयोगादितरव्यावृत्ततया तत्स्वरूपोपास्थितेश्च स्वत एवेतरव्यावृत्तविशेषणोपस्थितिं विनाऽयोगेन निष्कृष्टविशेष्योपास्थितिपूर्वमावित्वं विशेषणोपास्थितेरिति भावः । यद्वाऽऽवश्यकत्वं प्रथमप्राप्तात्वादित्यनेनोच्यतेऽतो न बुद्धोर्विरय्यग्यापारानुपपत्तिप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । एवं विशेषणविषयत्वे साधकमुक्त्वा तदविषयत्वे विशेष्यमात्रविषयकत्वे किञ्चनेत्यादिनैव पूर्णत्वान्नानेति पृथगेत्यादिविशेषणवैध्यर्थं स्यादिति बाधकं चाह ॥ **अन्यथेति ।** तर्हि विशेष्योपादानं तत्रापि न स्यादित्यतो निषेध्यधर्मिसमर्पकतया सार्थक्यसम्भवात् तुल्येतेत्याशयेन विशेषणविषयकत्वेन पर्यवसाने दृष्टान्तमाह ॥ **न जीर्णेति ।** विशेषणस्य प्रथमप्राप्तावाभिप्रेत्युक्तसमर्पकमाह ॥ **अत एवोक्तमिति ।** एवं युक्त्यन्तरमुपपाद्य यत्सविशेषणे हीति न्यायेन यदाग्रेय इत्यादावपि विशिष्टविषयत्वं न स्यादिति दूषणमभिहितं तत्रिकरोति ॥ **यत्स्ववचिदिति ।** यदाग्रेय इत्यत्र विशेषणवद्विशेष्यस्याप्यप्राप्तत्वेन तदुद्देशेन विशेषणमात्रविधानायोगान्न कलञ्जमित्यादौ च विशेष्यमङ्गीकृत्य विशेषणमात्रनिषेधासम्भवेनागत्या विधिनिषेधयोर्विशिष्टविषयत्वाङ्गीकरणमिति भावः । यद्वा सविशेषणे हीति न्यायमूलभूतो युक्तिमाह ॥ **उभयनिषेध**

इत्यर्थः ॥ स्फटिकेति । स्फटिकलौहित्यस्यापि प्रतिबिम्बत्वादिति भावः । ननु ध्यानोपाधिवशेनैव दीर्घादिप्रतिभासोपपत्तिर्न येषु तत्कल्पक-
मित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ तथाविधेति । दीर्घेति ॥ तथात्व इति । ध्वनावेव दीर्घत्वमिति वदतः स्वेष्विव व्यञ्जनेष्वपि
दीर्घादिप्रतिभास आपादत एवाविशेषादततत्प्रयोजकविशेषं वर्ण्यङ्गाङ्ग्य तत्परिहारेऽर्थस्याङ्गीकारानाममात्रे च विवादाभावेन तस्यैव
विशेषस्य दीर्घादिपदार्थेयत्वात् ध्वनावेव दीर्घत्वमिति न युक्तमिति भावः । एतच्च वस्तुगतिमनुद्ध्योक्तम् । दैर्घ्यादिज्ञानस्यैव नागो नाग
इत्यादावर्थविशेषप्रतीतिजनकत्वाद्वैर्घ्यादिरसत्त्वेऽपि तस्य सत्यत्वात्सर्वितुसृषिरिज्ञानस्यैव वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ज्ञानमेवेति ।
तच्च सत्यमेवेति भावः । नन्वर्थानवच्छिन्नज्ञानस्यातिप्रसङ्गेनाहेतुत्वात्तदवच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वेऽर्थस्यापि हेतुत्वं प्राप्तमेवेत्यतो ज्ञाने विषयादुपा-
धिकस्वसामान्यासादितस्त्वतो वैलक्षण्यस्य सर्पभ्रमदावपि हि ज्ञानमस्यैव तादृशमित्यादौ वक्ष्यमाणत्वान्नार्थानवच्छिन्नस्य हेतुत्वेऽप्यतिप्रसङ्ग
इत्याशयेनाह ॥ वक्ष्यन्ति चेति ॥ एवमन्यदपीति । शङ्काविषेऽपि शङ्कानिमित्तभयजन्यधातुव्याकुलतैव मरणहेतुर्न विषम् । भारतपुद्ग
शक्तिविशेषाद्वटोत्कचादिसृष्टं गजादि च सत्यमेवार्थक्रियाकारीत्याद्यहमिति भावः । ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वेन सर्वथाऽप्रामाण्यासम्भवादर्थान्तरस्य
चोपपत्त्याभावात्केनचिदुपायेनोपपत्तिविरोधं परिहृत्यैतदर्थकत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ तस्मादिति । परोक्तार्थवत्तात्राविधसनीयमिति
भावेनोपात्तं यद्भवानिति भाष्यकारीयविशेषणं तदुपपादनं यदेत्यादि । तस्मावकहेतुकथनं परमेति । स्वपक्षे नेयमनुपपत्तिरित्याशयेन नानामृतः
प्रपञ्च इत्युक्तमिति ध्येयम् । अत्र नानाशब्दोपस्थापितनानात्वरूपधर्मस्य नास्तीति क्रियान्वयिवरूपप्राधान्यमाभिप्रेत्यायं प्रयोगः । न चैवं
नानाशब्दाद्विशेषणतयोपस्थापितनानात्वस्य प्राधान्येन क्रियान्वये प्राधान्येनोपस्थित्यर्थं लक्षणाया आश्रयणीयत्वात्प्रयोजनाभावेनासम्भवाच्चानु-
पपत्तिरेवेति वाच्यम् । रूढलक्षणात्वेन प्रयोजनानपेक्षणादित्याशयेनाह ॥ मुक्तेति । अत एव पक्षान्तरमाह ॥ भवित्रिति । न चैवं
नानाभातप्रपञ्चविशेष एव प्राप्यते न तु भगवति स्वरूपभेदाभाव इत्युक्तमिति वाच्यम् । बृहदारण्यके काठके च तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुर्गहां

त्वप्रसङ्गान्न बन्धमिथ्यात्वसाधकतेत्युक्तं भवता । एवं मयापि सत्यस्य साधकत्वमनभ्युपगच्छता वक्तुं शक्यत एव । प्रत्यक्षस्य सत्यत्वे साधकत्वं न स्यात् । मिथ्यात्वं तु त्वयैव नोपेतम् । ततश्च प्रत्यक्षस्यापि बन्धसत्यत्वसाधकत्वाभावात्मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत इत्यनुपपन्नमिति । एवं च प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत । तेनाविचार्यैव तावत्प्रमाणसदसत्त्वं विचार आरब्धव्य इति । मैवम् । दुःखादिसत्यताग्राहिणः प्रत्यक्षस्य सत्यत्वेऽप्यविरोधात् । सतः साधकत्वं मया न स्वीकृतमित्युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ साधकत्वमिति । तेन मायावादिना । भावरूपाज्ञानस्येति शेषः । हिशब्दो हेतौ । प्रसिद्धिद्योतको वा । मायावादिना खलु भावरूपाज्ञानं सिषाधयिषता प्रत्यक्षं तावद्दहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासदर्शनादित्यादिना तत्साधनाय साक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणमङ्गीकृतम् । आश्रयप्रतियोगिज्ञानभूतमपि साक्षिचैतन्यमित्याद्युत्तरवाक्येन प्रत्यक्षस्य साक्षित्वायगमात् । एवं च साक्षिणाऽज्ञानसिद्धिमिच्छता परेण सतः साधकत्वं स्वीकृतमेव । साक्षिचैतन्यस्य सत्त्वात् । अतो मया सतः साधकत्वं नाङ्गीकृतमिति न शक्यते वक्तुम् । अस्माभिरपि दुःखादिवन्धसत्यतायां साक्षिप्रत्यक्षमेवोपन्यस्तमिति हृदयम् । अज्ञानवशादेव साक्षिणः साधकत्वं मयाऽङ्गीक्रियते । न स्वत इति चेन्न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । न खलु साध्यवभासादन्याऽज्ञानसत्ता तवास्ति । ततोऽज्ञाने सति साक्षिणः साधकत्वसिद्धिस्तस्यां चाज्ञानसिद्धिरिति कथं नतरेतराश्रयत्वम् । द्वयोरनादित्वाच्चैवमिति चेत् । तर्हिज्ञानवशादिति रिक्तं वचः । न हि सर्वथा यद्यन्नापेक्षते तत्तदधीनामिति युज्यते । अपेक्षायां तु परस्परश्रयानुत्तारः । एवमुभयवादि सम्प्रतिपन्नं प्रमाणं स्वमतेऽस्तीति दर्शयितुं सत्यस्य साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वं पराभ्युपगतमुपन्यस्तम् । साम्प्रतं प्रसङ्गात्तदपि नोपपद्यत इत्याह ॥ अविशेषस्येति । भावरूपमज्ञानमनिच्छन्तं प्रति हि तत्र साक्षिप्रत्यक्षं प्रमाणमुपन्यस्तम् । न च तदुचितम् । साक्षिणोऽशेषविशेषविधुरत्वाङ्गीकारात् । अविशेषस्य साधकता तु परं प्रति त्वया साध्यैव । न तु सिद्धा । यत्साधकं करणं वा

इत्यादिना । अत्र प्रतीतितो विधिनिषेधयोर्विशिष्टविषयकत्वेऽपि परीक्षकैः प्रथमप्राप्त्यादि पर्यालोच्य विशेषणविषयकत्वमवधारयत इति फलतो विशेषणविषयविषयत्वम् । यथा दद्याद् जुहोतित्यादेः प्रतीतितो विशिष्टविधित्वेऽपि फलतो गुणविधित्वं तद्वत् । एवं च पर्यवसित-प्रतीतोर्विशेषणविषयकत्वेऽपि शाब्दप्रतीतोर्विशिष्टविषयकत्वान्न विशेषणस्य प्राधान्योपस्थित्यर्थं लक्षणदीति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं निर्विशेषत्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् प्रकृतेऽपि गुणादिरूपविशेष्याङ्गीकारेण नानात्वरूपविशेषणमात्रविषयकत्वं निषेधस्य युक्तमित्यत आह ॥ **सविशेषत्वं चेति ।** केचित्त्वस्तु युक्तः सविशेषणे हीति न्यायस्तथाऽपि सति विशेष्ये बाधे विशेषणमात्रविषयकत्वस्य तन्न्यायासिद्धतया प्रकृते च नेह नानेति निषेधस्य विशेष्यविषयकत्वेऽपि बाधकाभावान्न तन्न्यायप्रसरोऽत्रेत्याशङ्क्याह ॥ **सविशेषत्वं चेति ।** जन्मादिसूत्रादाविति शेष इत्याहुः । ननु परमेश्वरस्य प्रमाणान्तरागोचरतया तदुणादिनानात्वस्याप्राप्तत्वात्तन्निषेधानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ **नन्विति ।** यद्वगपद्विन्नस्थानं तद्विन्नं दृष्टं यथा घटादिभिन्नस्थानश्चायमित्यादियुक्त्याभासेन प्रत्यक्षाभासेन च भगवद्रूपाणां तार्किकाबाहुल्येक्षितयुक्त्याभासेन च तदुणादीनां च नानात्वस्य प्राप्त्या तन्निषेधो युक्त एवेत्याशयेनाह ॥ **आभासेति ॥ अप्राप्तत्वादिति ।** खर्गादीनां प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाच्छ्रुतिप्राप्तस्य च निषेधे श्रुतेरन्वत्तत्वाक्यत्वापातादिति भावः । एकमेवेति श्रुतावेकशब्दं स्वगतभेदनिषेधकत्वेन व्याकुर्वता त्वयाऽप्यवश्यसमाधत्तव्यानुपपत्ति मां प्रत्येवं प्रसज्यतः स्वव्याहृतिरित्याह ॥ **एकमिति ।**

अनु०—साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता ॥ स्वीकृतं ह्यविशेषस्य साध्यासाधकता पुनः ॥ तच्छब्दाविशेषमानेन साध्यमित्यनवस्थितिः ॥

सु०—ननु यथा भवतो मिथ्याभूतस्य साधकत्वं न सम्मतम् । तथा मम सत्यस्य साधकत्वं न सम्मतम् । चैतन्यातिरिक्तस्य सत्यता-ऽनभ्युपगमात् । चैतन्यस्य च क्रियावेशशून्यस्य साधकत्वायोगात् । तत्र यथा मिथ्याभूतस्य साधकत्वानभ्युपगमेन श्रुतिर्मिथ्यात्वेऽसाधक-

पत्वादिविकल्पनिराकरणेनापि निराकर्णयमिति सूचनाय सामान्ये नपुंसकनिर्देशः । एतेन प्राणविकल्पितः सतात्मभूतेनेति पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ।

टि०—ननु साधकत्वं सतस्तेनेत्यादिभाष्ये मायावादिसम्बन्धिसत्साधकत्वङ्गीकारव्युत्पादनमसङ्गतं फलाभावात् । न चासतः साधकत्वाभावे सतोऽपि तन्न स्यादिति प्रतिबन्दीमोचनं तत्फलमिति वाच्यम् । मूलाभावेन परस्य सतः साधकत्वाङ्गीकारायोगात् । योगे वा प्रत्यक्षादेः साधकत्वेनास्माभिर्नुपन्यस्तत्वेन मां प्रति प्रतिबन्दाऽनुत्थानात् । न च प्रत्यक्षादेः साधकत्वेनानुपन्यासेऽपि बाधकत्वेन त्वयोपन्यासात्स्वपक्षासाधकस्य च परपक्षबाधकत्वासम्भवात्तत्खण्डयितुं युक्ता प्रतिबन्दीति वाच्यम् । मदुक्तविरोधोपन्यासस्य परोक्तसाधकनिरासार्थत्वेन प्रतिबन्दीग्रहणेन प्रत्यक्षादेर्बाधकत्वासम्भवेऽपि प्रतिपक्षत्वसम्भवेन परोक्तस्य साधकत्वानिर्वहिनं व्यर्थत्वादित्यत आस्तामियं प्रमाणसदसत्त्वचिन्ता प्रमाणेनैव प्रमेयसिद्धेः । अन्यथा त्वयापि मिथ्यात्वनिराकरणे सत्यतासाधने च प्रत्यक्षादिप्रमाणोपन्यासस्य सत्साधकत्वस्य प्रतिवाद्यनङ्गीकारोनासत्साधकत्वस्य च स्वानङ्गीकारेणाशक्यतयाऽऽवयोः साधकत्वाद्यकोपन्यासस्य शक्यतया वा कथाभावप्रसङ्गात्सत्त्वसत्त्वौदासीन्येन प्रमाणेनैव कथाप्रवृत्तेरुभाभ्यामपि स्वीकार्यतया मिथ्यात्वसाधकतया श्रुत्याद्युपन्यासो भमाप्युपपन्न एवेति परेण शङ्किते मदुपन्यस्तप्रमाणस्योभयसिद्धसाधकभावतया प्रमाणसदसत्त्वविचारपूर्वककथाप्रवृत्तावपि मम न काऽपि क्षतिरित्याशयेन भाष्यकृता स्वप्रमाणस्योभयसिद्धसाधकभावः प्रदर्श्यत इति नासङ्गातिरित्यभिप्रेत्योत्तरभाष्यं योजयति ॥ नन्विति । भाष्ये साध्यानुक्तेः साध्यमध्याहृत्य तत्र प्राप्तप्रतिबन्दीमोचनाय हेतुकथनपरं भाष्यमवतारयति ॥ दुःखादीति । प्रतिवादिन इति प्रकृतस्य परामर्शो मायावादिनः सत्साधकत्ववीकारानुपन्यासेन प्रकृतानुपयोगापत्तिस्त्वयेति सन्निहितप्रकृतस्यापि मायावादिन आपरोक्ष्येण निर्दिष्टस्य तेनेति पारोक्ष्येण परामर्शानुपपत्तिरित्यतः प्रकृतत्वमात्रविवक्षया मायावादिपरामर्शोऽयमित्याह ॥ तेनेति । दुःखादेः प्रकृतत्वात्तस्य साधकत्वमित्यनेन सम्बन्धे साक्षिणो दुःखादिसाधकत्वस्य स्पष्टं परेणानु-

फलं वा नित्यं वा ज्ञानं तत्सर्वं ज्ञात्यादिविशेषवत् । यच्च निर्विशेषं शशविषाणादि न तत्साधकमिति परेण नियमस्याङ्गीकृतत्वात् । न ह्यसम्प्रतिपन्नसाधकभावं कस्याप्यर्थस्य साधनारोपन्यासमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । ननु प्रमाणं वस्तुसिद्धावुपयुज्यते । तत्सविशेषत्वं तु किमर्थमिति चेत्सत्यम् । निर्विशेषस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यत इति तदर्थमेव विशेषानुसरणम् । न हि साधकतत्त्वादिविशेषाभावे प्रामाण्यं शक्यनिर्वाहम् । साक्षिणारोपिततथैवाज्ञानं सिद्धयति । न ततोऽतिरिक्तं साधकत्वं तस्येति चेत् । न तर्हि सुतरां साक्षिणाऽज्ञानसिद्धिः । प्रकाशाश्रयं तमः प्रकाशेनैव सिद्धयतीत्यस्यार्थस्याविशेषवादिना भवता परं प्रत्युपपादयितुमशक्यत्वात् । किञ्चाज्ञानमारोपितमपि साक्षिणो विषयो न वा । आद्ये विषयित्वं साक्षिण्यापतितम् । द्वितीये साक्षित्वमेवानुपपन्नम् । साक्षाद्भ्रूरे संज्ञायामिति निर्वचनासम्भवात् । अतद्विषयेण तत्सिद्धिरलौकिकी । निर्विशेषस्याप्यज्ञानवशात्साक्षित्वमिति च निरस्तम् । यस्तु वैय्यात्याह्वीति । सिद्धप्रामाण्यमिव साध्यप्रामाण्यमपि प्रमाणं प्रयोगार्हमेव । अन्यथा शब्दानित्यत्वे कृतकत्वमुपन्यस्य परेणान्यतरासिद्धाबुद्धावितायां तत्साधनस्फुर्तिमताऽपि तुष्णीं भवितव्यम् । अहं चाविशेषस्य साक्षिणः साधकत्वं विप्रतिपत्तौ साध्ययिष्यामीति । स प्रष्टव्यः । किं सविशेषेण प्रमाणेनैतत्साध्यते । उताविशेषेणेति । नाद्यः । तस्य तव मिथ्यात्वात् । परेण चोक्तं न्यायेन तस्य साधकत्वानभ्युपगमात् । अतो द्वितीय एवाङ्गीकर्तव्य इत्याह ॥ तच्चेति । किमतः । इदं ततः । तदविशेषप्रमाणं किं साक्ष्युतान्यत् । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । साक्षिणः साधकत्वसिद्धावविशेषस्यापि साधकत्वमित्येषोऽर्थः सिद्धयति । तत्सिद्धौ च साक्षिणः साधकत्वसिद्धिरिति । न द्वितीयः । तदभावात् । अविशेषान्तराङ्गीकारे दूषणमाह ॥ इत्यनवस्थितिरिति । तस्याप्यविशेषस्य साधकत्वमविशेषप्रमाणेनैव साध्यमित्युपपादनमिति शब्देन सूचयति । ननु चाविशेषस्य साध्यासाधकतेति प्रकृतमतः सा चेति परामर्शो युक्तः । सत्यम् । तथाऽपि प्राग्यनिध्याभूतस्यापि साधकत्वं प्रमाणविकल्पनिराकरणेन निरस्तम् । तत्सविशेष-

इत्याह ॥ अपेक्षायामिति । नन्वविशेषस्येत्यादिभाष्येऽविशेषस्य साधकत्वानिराकरणेऽसङ्गतिः प्रकृतसाक्षिसाधकत्वानिराकरणे च पूर्ववाक्ये तदनुपन्यासानुपपत्तिर्निराकर्तव्यत्वे च पराम्भ्युपगततयाऽप्युपन्यासो व्यर्थ एव । सार्थक्ये वा तावताऽपि प्रकृतस्त्वेषसिद्ध्या तन्निरासोऽसङ्गत एवेत्यत आह ॥ तदेवमिति । नन्वविशेषस्येत्यादिविशेषस्य साधकताया अप्रस्तुतत्वात्तदसिद्धत्वकथनमसङ्गतम् । न च साक्षिणोऽविशेषस्य साधकत्वं प्रस्तुतमेवेति वाच्यम् । तथाऽपि साक्षिणोऽविशेषस्याज्ञानसाधकत्वं वदतो ममाविशेषसाधकताया अपि सिद्धतया तदसिद्धिकथनानयोगात् । न च प्रतिवादिना स्वापेक्षया तदसिद्धिकथनमिति वाच्यम् । भावरूपाज्ञानवादिना स्वेनापि प्रमाणान्तराभावेन साक्षिण एव तत्साधकत्वेन तस्य च निर्विशेषतया तत्साधकतायाश्च स्वीकार्यत्वेन स्वापेक्षयाऽपि तदसिद्धिकथनानुपपत्तेरित्यतो भावरूपाज्ञानं येन प्रतिवादिना स्वीकृतं तेनापि साक्षिणः सविशेषत्वमुपपाद्य स्वमते साक्षिणाऽज्ञानसिद्धेर्वक्तुं शक्यतया त्वया च साक्षिणो निर्विशेषत्वाङ्गीकारात्तस्य चाज्ञानसिद्धौ साधकत्वेनोपन्यासे प्रतिवादिना स्वापेक्षया निर्विशेषस्य साधकत्वसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अस्तु वा भावरूपाज्ञानवादिनः स्वापेक्षया निर्विशेषस्य साधकत्वासिद्धेरशक्यकथनीयत्वम् । तथाऽपि न तं प्रति तव भावरूपाज्ञानसाधनं वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्तु भावरूपाज्ञानमङ्गीकुर्वाणं प्रत्येव । तेन च निर्विशेषस्य साधकताया अनङ्गीकार्यत्वात्तेन स्वापेक्षया तदसिद्धिरुद्भावयितुं शक्येवैत्याशयेन मूलं योजयितुं ततः पूर्ववक्तव्यं तावदाह ॥ भावरूपमिति । इदानीं मूलं योजयति ॥ अविशेषस्येति । असिद्धौ वक्तव्यायां साध्यत्वोक्तिर्न श्लिष्टेत्यतः साध्येत्यस्य सावधारणतयाऽनया वाचोभङ्ग्या सैवोक्ता भवतीत्याशयेनाह ॥ न त्विति । ननु परं प्रत्यविशेषसाधकताया असिद्धिमात्रेण न तदसाधकत्वं भवतीत्यत आह ॥ न हीति । अनित्यतासाधकत्वेनासम्भूतचक्षुषत्वस्यागमादेः प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वन्तं प्रति तस्य शशविषाणादेश्च साधनान्योन्यासापत्तेरित्यर्थः । पराभिप्रेतनियमेऽप्रयोजकत्वं शङ्कते ॥ नन्विति । ननु साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वं नाम यदि परमार्थसदज्ञानप्रमितिजनकत्वमङ्गीक्रियते तदा स्यादयं दोषः । न चैवम् । साक्षिण्यज्ञानस्याध्यस्तत्वमेवाज्ञानसिद्धिः साक्षिणस्तदध्यासाधिष्ठानत्वमेव साधकत्वमिति

पन्यासादाह ॥ भावेति । स्वीकार्यत्वाभिप्रायेण स्वीकृतत्वात्किंनैपचारिकीति भावेनाह ॥ प्रसिद्धीति । इत्याद्युत्तरवाक्येनेत्यादिगदेन भावान्तरस्याज्ञानस्य न निर्वर्तकं तस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । नन्वेतावताऽपि सत्साधकमित्युक्तिस्तदित्या नारतीति न तस्मिद्धिरित्यत आह ॥ एवं चेति । नवज्ञानसाधकस्य साक्षिणः सत्यत्वेऽपि दुःखादिसत्यतासाधकप्रत्यक्षादिसत्यतायां किमागतम् । न च यत्सत्यं तन्न साधकमिति परव्याप्तिभङ्गेन प्रत्यक्षादेः सत्यत्वेऽपि साधकत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । साक्षिव्यतिरिक्तसत्यं न साधकमिति परेण व्याप्यभ्युपगमात् । न चाप्रयोजकत्वम् । एवमभ्युपगमसिद्धप्रमाणभावेन मतिकदमे कथामात्रसङ्गस्तदवश्य एवेत्यतो ज्ञानसाधकसत्यसाक्षिण एव दुःखादिसत्यतासाधकतयोपन्यासान्न क्षतिरित्याह ॥ अस्माभिरपीति । अज्ञानवशास्ताक्षिणः साधकत्वं वदता कूटस्थचैतन्यरूपासाक्षिण एव साधकत्वमज्ञानं तु तत्र सहकारीति वा वक्तव्यम् । अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव साक्षी स एवाज्ञानसाधक इति वा वक्तव्यम् । तत्र प्रथमेऽज्ञानस्य सहकारिसात्रत्वेऽपि साधककूटस्थचैतन्यस्य सत्त्वात्सतः साधकत्वमक्षतमेवेति सतः साधकत्वं पराभ्युपगमाति मदिष्टसिद्धेरेव । पक्षद्वयेऽपि साक्षिसाधकत्वसिद्धेरज्ञानसापेक्षत्वादितोतराश्रयश्च स्यादित्याह ॥ इतरेति । ननु साक्षिणः साधकत्वसिद्धेरज्ञानाधीनत्वेऽपि नाज्ञानस्य साक्षिसाधकत्वसिद्धयधीनत्वम् । तदसिद्धावपि व्यावहारिकाज्ञानादेः सत्त्वसम्भवादित्यतः कालान्तरीयब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन व्यावहारिकत्वमङ्गीकुर्वताऽपि त्वया ज्ञानादौ पारमार्थिकार्थगतस्त्वनङ्गीकारात् सत्त्वेन प्रतीतिमात्रमेव सत्त्वेव वक्तव्यतया सत्त्वेन साक्ष्यवभासरूपाज्ञान-सत्तायाः साक्षिसाधकत्वसिद्धयधीनताऽस्त्येव । विषयादेः सद्भावे प्रतीतिनियमाभावेन तत्रार्थगतमार्थिकसत्त्वाङ्गीकारोऽप्यविद्यादिसद्भावे तत्प्रतीत्याभावाभावेन तत्र तत्प्रतीतेरेव तत्सत्तारूपत्वस्यादिप्रतीतिभासिकत्वं वदता त्वयाऽभ्युपगमाच्च तत्सत्तायाः साक्षिसाधकत्वसिद्धयधी-नत्वाद्युक्तिरितोतराश्रयत्वमित्याह ॥ न हीति । तवेत्यस्यात्मातिरिक्तसर्वपारमार्थिकत्ववादिन इति विशिष्याविद्याविधकादेः प्रातिभासिकत्व-वादिन इति चार्थः । अनादित्वं वदता किं सर्वथाऽनपेक्षाऽभिमतोतान्यत्रापेक्षायामुप्यतौ तदभावः । नाद्य इत्याह ॥ तर्हीति । न द्वितीय

साधकत्वानुभवस्याशक्यशङ्कत्वात्पूर्वप्रमाणसमाहारात्मकप्रमाणस्य वक्तुमशक्यत्वाद्द्वितीयपर्यन्तधावनमिति द्रष्टव्यम् । अत्र निर्विशेषपक्षपर्यवसानेन तत्र दूषणमभिधेयता भाष्यकारेण पक्षान्तरप्रसक्तैरुक्तन्यायेन दूषणसौलभ्यस्य च सूचितत्वात्तदाह ॥ **स प्रष्टव्य इति** । नन्वस्मिन्पक्षे भाष्येऽनवस्थित्यभिधानमसङ्गतम् । साक्षिणोऽन्यस्य वैतर्क्यसाधकत्वेनाश्रयणेऽपि परम्परानाश्रयणादित्यतस्तत्पक्षद्वयस्य सुलभदूषणत्वाद्भाष्यकारेण तत्पक्षोपेक्षणेन परम्परानाश्रयण एव दूषणाभिधानं युक्तमेवेत्याशयेन स्वयमेव दूषणाशङ्कोत्तरत्वेन तत्पक्षं विकल्प्य प्रतिक्षिप्य परम्परपक्षे भाष्यं योजयति ॥ **किमत इति** । प्रकारानुक्तेरिति शब्दस्य प्रकारसमर्पकत्वासम्भवादाह ॥ **सामान्येनेति** ॥ भिन्नलिङ्गतयोः पस्थितानेकसाधारणपरामर्शो नपुंसकामित्याशयः । वक्ष्येण शुक्लेन कम्बलेन शुक्लेन तेनानेन शुक्लेनेत्यत्र तल्लक्षणमात्रविशेषाभावाच्चपुंसकगनपुंसकेनेत्यस्याप्राप्तौ [नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते । तच्च वैकवरस्यात्लक्षण एव शेषश्चेत् । शुक्लः पटः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।] सामान्यविवक्षायां नपुंसकत्वैकवद्भावयोर्वैक्यत्वाद्बहुविषयेण तेनैव तदिति नपुंसकनिर्देशस्याप्युपपत्तेर्न नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनुक्त्वा सामान्येनेत्युक्तमत एव भाष्यकारेण नपुंसकस्य व्यापित्वात्प्रधान्यमुपादाय प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाच्छेष इत्यादिना तदिदं शुक्लमित्याद्युपपाद्य सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अत एव च सामान्ये नपुंसकमित्यनेनैव (सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य दृढभक्तिः । क्लीत्वविवक्षायां तु दृढा भक्तिः ।) तदिदं शुक्लमित्यादेरुपपत्तेर्नपुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रवैयर्थ्यमाशङ्क्य द्वन्द्वपवादायेति तदभियुक्तैः समभिहितम् । अथवा सामान्येनेत्यस्य सा च तच्चेति स्त्रीनपुंसकसाधारण्येनैकशेषेणेत्यर्थः । तदुपपादकसूत्रं च नपुंसकगनपुंसकेनेत्येतदेव द्रष्टव्यम् ।

अ०—अनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तन्न वादिता ॥ तस्माद्व्यवहृतिः सर्वा सत्येनैव व्यवस्थिता ॥

सु०—मिथ्यात्वं यदीत्यादिनोक्तं प्रसङ्गमुपसंहरति ॥ अनङ्गीकुर्वतामिति । यस्मादेवं न मिथ्याभूतस्य साधकत्वं तत्तस्याः

नानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ **साक्षिणीति** । तर्हि पूर्वं साधकत्वप्रयोजकविशेषभावात्साधकत्वानुपपत्तिरभिहिता । इदानीं त्वमेव साक्षिणीऽ
ज्ञानाधिष्ठानत्वमात्रमङ्गीकृत्य साधकत्वस्वरूपस्यैवापलये साक्षिणा ज्ञानसिद्धिरित्येतद्ग्रमेव । न हि रजतारोपाधिष्ठानं शुक्तिरत्नाधिकेत्याह ॥
न तर्हीति । ननु साक्षिणोऽज्ञानाधिष्ठानमात्रत्वं न मर्यादयते किन्तु तस्यैव तत्सिद्धिकारणत्वं चेति नोक्तदोष इति चेत्तर्हि न केवलं कारणत्व-
प्रयोजकविशेषभावेन कारणत्वानुपपत्तिः किन्त्वाधिष्ठानस्यैव कारणताया अलौकिकत्वेनाधिष्ठानत्वेनापि । न च त्वयाऽपि ग्राहं जानामीत्यादौ
ज्ञानरूपस्य साक्षिणस्तदेव ज्ञानं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोः कल्पनात्तदेवाधिष्ठानस्यैव कारणत्वकल्पनायामपि न दोष इति वाच्यम् । विशेषबलान्या-
त्कल्पनोपपत्ताव्यविशेषवादित्वेन त्वत्कल्पनानुपपत्तेरित्याह ॥ **प्रकाशाश्रयमिति** । अत्र साक्ष्यज्ञानशब्दाभ्यां प्रस्तावेऽपि प्रकाशतयाऽशब्दौ
प्रयुज्जानेनैदं सूचितम् । प्रकाशतमसोरिव साक्ष्यज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावस्यैवोचिततयाऽधिष्ठानाधिष्ठेयभावस्य साध्यसाधकभावस्य वाऽ-
नुपपत्तिः । न च त्वन्मते प्रकाशरूपसाक्षिण एवाज्ञानाधिष्ठानत्वतत्प्रकाशत्वकन्ममापि नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भावरूपाज्ञानाङ्गीकारेण
प्रवृत्तं प्रत्येतत्पर्यनुयोगानुपपत्तेः । मम विशेषबलेन सर्वोपपत्ताव्यविशेषवादिनतवानुपपत्तिरेवेति । अतु वाऽधिष्ठानस्यैव कारणत्वं तथाऽप्रज्ञानस्य
साक्षिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां निर्विशेषत्वसाक्षित्वाभावप्राप्त्या साक्षित्वनिर्विशेषवयोर्विरोध इत्याह ॥ **किञ्चेति ॥ साक्षादिति** । साक्षाच्छब्दोऽ
व्ययं संज्ञाग्रहणं च धनिकाधर्मणाऽन्योपदेष्टृरूपाभिधेयनियमार्थम् । तथा च साक्षाच्छब्दद्वष्टरि वाच्ये संज्ञायामिनिप्रत्ययेऽव्ययानां भमात्रोत्तरे टिलोप
इति टिलोपे च साक्षीति निष्पन्नामिति भावः । द्वितीये दोषान्तरमाह ॥ **नदिति ॥ निरस्तमिति** । अन्योन्याश्रयेणेति शेषः । ननु
साधकत्वप्रयोजकविशेषभावेन व्याहृत्यादिना चाविशेषस्य साधकत्वे निरस्ते पुनस्तच्छब्दकाऽप्रसारात्तत्साधकसविशेषत्वादिविकल्पनिरासेन
तन्निरसनं तच्चेत्याद्युत्तरभाष्येऽनुपपन्नामिष्यतः प्रमाणसिद्धे न व्याहृत्यादिकांमिति वैध्यात्यादृष्ट्वाणं प्रत्युत्तरप्रत्यस्तदहङ्कारखण्डनायैवेत्याशयेनाह ॥
यस्त्विति । अत्र पूर्वत्र नेह नानेति वाक्यातिरिक्तोभयसम्प्रतिपन्नसाधकभावस्य प्रत्यक्षादेरिवान्नान्यस्याभावात्साक्षिण एव साधकत्वे विवादास्तत्र

यस्मादिति । अस्मिन्पक्षेऽनङ्गीकुर्वतां वादितेति पदयोर्बहुवचनस्य तस्माद्बहुवचनस्य च स्वरस्याभावत्वात्प्रकारान्तरेण तद्वाच्यं व्याख्याति ॥ **अथेवेति ।** अत्र विश्वसत्यतामनङ्गीकुर्वतामिति बीजकथनेनापादकं लब्धम् । यद्वाऽनेन विश्वशब्दस्यात्मातिरिक्तसर्वपरत्वम् । क्रियते । मिथ्या स्यादिति यावत् । तर्हि कथाङ्गमूतं प्रमाणादिकमपि सत्यं नाङ्गीकर्तव्यं स्यात् । तदपि मिथ्या स्यादिति यावत् । यदि चैवं तर्हि कथकता न स्यादिति भाष्यं व्याख्यातं भवति । नन्वसिन्नापि पक्षे उपसंहारत्वज्ञापकतच्छब्दानुपपत्तिरित्यतो मिथ्यामूतस्यापि प्रमाणादेरेवोपायत्वान्न तदभाव इत्याशङ्कानिवर्तकपूर्वोक्तरीतिलब्धव्यायसमर्पकत्वाच्च तच्छब्दानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **कुत इत्यादिना ।** अनेन यदि प्रमाणादीव्यसन्ति स्युस्तर्हि साधकानि न स्युस्तथा च तत्कार्यव्यवहारानुपपत्तिरिति मध्ये तर्कस्वरूपमभिप्रेतमिति सूचयति । अस्मिन्पक्षे बहुवचनस्वरस्य दर्शयितुं तन्निवर्त्यशङ्कापूर्वकं तद्विषयमाह ॥ **विश्वेति ।** बौद्धानां केषांचिद्विश्वमिथ्यात्वाभ्युपगमः प्रसिद्ध एव । चार्वाकाणां चानुमानादेः प्रामाण्याभावेनातीन्द्रियस्यासत्त्वादोलोकमात्रस्य वस्तुतोऽप्रत्यक्षत्वेन तदतिरिक्तप्रत्यक्षस्य च साधकाभावेनाभावात्त-
 स्तिद्विविश्वस्याप्यभाव इति विशेषबोतनाय चार्वाकाणां बौद्धादीनामिति द्वन्द्वनिर्देशभाव इति द्रष्टव्यम् । ननु तस्मादित्युत्तरवाक्येऽस्यापादनत्व-
 स्पष्टनमयुक्तं साधनत्वस्याप्युपपत्तेः । न च साधनत्वे प्रमाणबाधात्तत्परित्याग इति वाच्यम् । प्रमाणबाधस्य विशेषाभावेन साधन इत्यापादनेऽपि
 साध्येन वृथा पक्षपातस्यायुक्तत्वादित्यतो विशेषमुपपादयन्माष्यमवतारयति ॥ **तथाऽपीति ।**

अ०—दयावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतम् ।

सु०—अस्तु कथाङ्गभूतप्रमाणादिव्यवहारस्य सत्यता दुःखादिवन्धस्य तु किमायातमित्यत आह ॥ दयावहारिकमिति ।
एतस्मात्प्रमाणादिव्यवहारस्य सत्यत्वाद्वायावहारिकं व्यवहारविषयो दुःखादि । चशब्दो न केवलं व्यवहारां व्यावहारिकं चेति
सु० ब० १९

द्विधसत्यतामनङ्गीकुर्वतामात्मतिरिक्तस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वं प्रतिपादयतां नेह नानेत्यादिवाक्यानामपि मिथ्यात्वप्रसक्त्या न वादिता न साधकता स्यात् । तद्वाक्यस्येति प्रकृतमेकवचनं समूहविषयमिति ज्ञापयितुमुपसंहारे बहुवचनम् । अथवाऽतिप्रसङ्गान्तराभिधानमेतत् । तथा हि । यदि चैतन्यातिरिक्तं समस्तं मिथ्या स्यात्तदा समस्तान्तर्गतं कथाव्यवहाराङ्गभूतं प्रमाणादिकमपि मिथ्या स्यात् । तथा च विश्वसत्यतामनङ्गीकुर्वतस्तस्मिन्मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वतो यथावादिनो निरुपायस्य कथकता न स्यात् । कुतः । तत्तस्मादुक्तरीत्या मिथ्याभूतस्य साधनबाधनाङ्गतायोगादिति । विश्वमिथ्यात्वमङ्गीकुर्वतामपि चार्वाकाणां बौद्धानां च वादित्वोपलम्भाद्यभिचार इति चेन्न । तेषामप्यापादनविषयत्वात् । तदिदमुक्तमनङ्गीकुर्वतां चार्वाकबौद्धमायावादिनामिति । अन्यथा त्वया तेनेत्येकवचनस्य प्रस्तुतत्वादनङ्गीकुर्वत इत्यवश्यम् । तथाऽपि प्रमाणबाधः । चार्वाकादीनां वादित्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् । मैवम् । वादित्वाभावस्यात्रापद्यमानत्वात् । साधनस्य हि प्रमाणबाधो दूषणम् । न त्वापादानस्य । तस्यानिष्टविषयत्वात् । अनिष्टस्य च प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकाररूपत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्याशयवानुक्तस्य प्रसङ्गत्वं स्फुटीकर्तुं विपर्ययपर्यवसानमाह ॥ तस्मादिति । यस्मादस्ति परस्य वादित्वाभिमानस्तस्मात् । अन्यथा युष्मदस्मादित्यादिपूर्वोत्तरपक्षबलावलचिन्ता न स्यात् । व्यवहियतेऽन्येति व्यवहृतिः । कथाङ्गभूतप्रमाणादीति यावत् । प्रमाणादीनां कथाव्यवहारकारणत्वात्कारणाभावे च कार्यभावस्य सुलभत्वात्सुखोऽतिप्रसङ्गमूलभूतः प्रतिबन्ध इति ज्ञापयितुं प्रमाणादीति रूढपदपरित्यागेन व्यवहृतिरिति यौगिकपदोपादानम् ।

टि०-नन्तरभाष्ये उक्तमेवोच्यते । न चोपसंहारोऽयमविशेषस्यैक्यकोपसंहाररूपव्याप्राप्तौतिरित्यत आह ॥ मिथ्यात्वमिति । ननु सत्यताऽनङ्गीकारिणां वादित्वाभावस्य पूर्वमनाभिहितत्वाच्चायमुपसंहार इत्याशङ्कामुपसंहारत्वज्ञापकतच्छब्दपरामृष्टव्यं दर्शयन्नेव निराकरोति ॥

वाच्यम् । तथा च व्याघातः । न च वाच्यं नदं दूषणं प्रतिवादिनं प्रत्युच्यते । किं नाम शिष्यादयः प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्तुः
कथाऽनधिकारं ज्ञाप्यन्त इति । यतः शिष्यादीन्प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथं च तथा स्यात् । तस्य कथा-
प्रवेशाप्रवेशयोस्तद्विधासमत्वात् । कथायामेव हि निग्रहः । न द्वितीयः । स्यादयेवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणा-
दीनां हेतुता तत्सत्तानभ्युपगमे निवर्तेत । नन्वेवं सम्भवति । तथा सति तत्सत्तानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निषद्येत ।
हेत्वनुपपत्तेः । अथ मन्यसे । कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्प्रमाणादीनां सत्त्वम् । सत्त्वाच्चाभ्युपगमो यत्तत्तदभ्युपगम्यत इति
स्थितेरिति । मैवम् । कथाऽपि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युप-
गमो भवता प्रसाध्यः । कथातः पूर्वं तु तत्त्वावधारणं परंपराजयं वाऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य-
वस्यति तावदनुरोद्धव्यम् । तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियममेव बध्नातः । स
च प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यमित्यादिरूपः । न च प्रमाणादीनां सत्ताऽपीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनिय-
ममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथाविधव्यवहारनियमव्यतिरेकेण कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य
जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्यवसानात् । नापि तृतीयः । लोकव्यवहाराऽपि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात्पामरादिसाधारण-
व्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुरनिरूपत्वात् । तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः । शरी-
रात्मत्वादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत इति चेत् । तर्हि प्रमाणादिसत्ताऽपि
यदि विचारबाध्या भविष्यति तदा नाभ्युपेयैव । अन्यथा तूपागन्तव्येति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न
भवति । न चतुर्थः । यादृशो भवता प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामवलम्ब्यते । तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासा-

सम्बध्यते । न हि प्रमेयं नास्त्यस्ति च प्रमाणमिति सम्भवति । व्याघातादित्यर्थप्रतिपादनाय व्यावहारिकमित्युक्तम् । यदत्रोक्तम् । प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत्त्वस्य हेतोः । किं वाग्व्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वेन तदभावे प्रवर्तयितुं मङ्गल्यत्वादथ कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावादुत लोकसिद्धत्वादथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसञ्जकत्वात् । आद्येऽपि किं व्यवहारमात्रं प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमव्याप्तमुत साधनबाधनक्षमो व्यवहारः । न प्रथमः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वेन व्यभिचारात् । तस्यैवानिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । तस्यापि पक्षत्वे बाधः । द्वितीये बाधतादवस्थ्यम् । मम सत्तानभ्युपगमस्यानुभवसिद्धत्वात् । हेतुश्च तवासिद्धः । सिद्धत्वे वा सिद्धं मम समीहितम् । व्यतिरेके च सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिः । यतोऽभ्युपगम्यापि प्रमाणसत्तां प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिव्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरानुसारिभिरपरैः साधनाद्यक्षमा इति कथ्यते । तेन ज्ञायते व्यवहारस्य साधनाद्यक्षमतायां सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमेव प्रयोजकम् । न तु सत्ताऽनभ्युपगम इति । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति । तदा व्यवहार एव धर्मो कथं सिद्ध्येत् । दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् । सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवम् । न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किं नाम सन्ति न सन्ति प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीन्येथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवहियन्ते । तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्यतामिति । किञ्च कीदृशी मर्यादामवलम्ब्य प्रवृत्तायां कथायामिदं दूषणमुक्तं भवता । किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिग्रतिवादिभ्यां प्रवर्तितायामुतासत्त्वमभ्युपेत्यार्थकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । नाद्यः । अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृक्कथं नुयोगानवकाशात् । न द्वितीयः । स्वस्यापत्तेः । न तृतीयः । तथैव कथान्तरप्रसक्तेः । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा प्रवर्तितायां कथायां भवतेदं दूषणमुक्तमिति

यदप्यत्रोक्तं कीदृशीं मर्यादामित्यादि । तत्र यः प्रमाणाद्यसत्त्वमभ्युपैति । यश्च तत्सत्तां प्रतीत्यापि सत्ताद्युदासीनोऽहमिति मन्यते तं प्रतीदं दूषणमिति वदामः । न चोक्तदोषः । न हि वयं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमं कथाप्रवृत्तिकारणतयाऽवश्यं ततः पूर्वभाविनं ब्रूमः । किं नाम यो यथाकथञ्चित्कथायां प्रवृत्तस्तं विपक्षे कथाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गं दण्डं प्रदर्श्य तत्कारणानां प्रमाणादीनां सत्तामङ्गीकारयामः । न चैवं कथान्तरप्रसक्त्यादिदोषः । प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमे कथाया एवानिष्पत्तेः । एतेन शिष्यज्ञापनमपि समाहितम् । प्रतिवादिनः कथाप्रवेशमभ्युपगम्य तत्र प्रवृत्तं प्रति प्रमितकथाकार्यबलेन कारणप्रमाणादिसत्ताया अभ्युपगन्तव्यस्योक्तत्वात् । द्वितीयपक्षोक्तदोषोऽप्यसङ्गत एव । न हि वयं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगममपि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारकारणकोटौ निवेशयामः । येन तत्सत्ताऽनभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपं न निष्पद्येतेति प्रसङ्गः स्यात् । अपि तर्हि प्रमाणादीनामेव कथाकारणता । सा च सत्त्वाभावेनोपपद्यत इति तत्सत्त्वमङ्गीकरणीयमिति वदामः । यत्पुनः कथक-वाग्व्यवहारं प्रतीत्याद्याशङ्क्योक्तम् । एवं वदता कथाप्रवृत्त्युत्तरकालं प्रमाणादिसत्ताऽङ्गीकारयितव्या । तथा च कथाफलस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्य न कथाकारणत्वम् । किन्तु प्रमाणव्यवहर्तव्यमित्यादिव्यवहारनियमस्यैवेति । तदस्माभिरभ्युपगतमेव । यस्तु सत्ताऽभ्युपगममपि कथाकारणं ब्रूते । स एवैवं पर्यनुयोज्यः । यत्पुनर्न च प्रमाणादीनामित्यादिना कल्पनागौरवमवादि । तत्र किं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमे कल्पनागौरवमुत तत्सत्ताऽभ्युपगमस्य कारणकोटिप्रवेशेन । नाद्यः । कारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तत्सत्तायाः प्रमितत्वात् । प्रमितस्य परीक्षकैरङ्गीकरणीयत्वात् । द्वितीये तु संवाद एव । तृतीयेऽप्याद्यं तावदङ्गीकुर्मः । तत्रोक्तं दूषितप्रायम् । द्वितीयाङ्गीकारेऽपि न दोषः । देहात्मत्वादिकं तु पञ्चाद्विचारबाध्यतया नाभ्युपगम्यत इति । यदत्रोक्तं प्रमाणादिसत्ताऽपीत्यादि । तेन किमुक्तं भवति । किं विचारसाध्यः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमो न विचारप्रवृत्तेः कारणमिति । किं वा

त्वाद्युत्तरणौदासीन्येनास्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वम् । तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । तस्मात्प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्य कथोपयोगाभावादनङ्गीकुर्वतां प्रमाणादिसत्तां न वादितेत्यनुपपन्नमिति । तदेतत्सर्वमननापहसितं वेदितव्यम् । तथा हि । यच्चान्वयव्यवहारमात्रस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमव्याप्तत्वपक्षे दूषणमुक्तम् । तदसत् । यदि स्वदेवमस्माभिः साध्येत । मायावादी प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमवान् । व्यवहर्तृत्वात् । तद्व्यवहारो वा प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरं व्यवहारत्वात्तत्त्ववादिवत्तद्व्यवहारवच्चेति । यदि वा नायं व्यवहर्ता प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगन्तृत्वात् । तद्व्यवहारो वा न व्यवहारः । प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरताश्चन्यत्वादिति । तदा स्यादेव व्यभिचारादिदोषः । कां नाम स्वस्थान्येवमनुमितिं । किं नाम यदि प्रमाणादीनि सन्ति न स्युः । तर्हि साधकानि न स्युः । असतः साधकत्वानुपपत्तेः । तेषां चासाधकत्वे तत्कार्यो व्यवहारो न निषेधेत । तथा च वादिता न स्यात् । अस्ति चेयम् । तस्मात्तद्वेतूनां प्रमाणादीनां सत्ताऽभ्युपगन्तव्यत्वाचार्येण प्रसङ्गत्वेनाभिमतत्वात् । व्यभिचारस्थलस्य च प्रसङ्गविषयतुल्यताऽङ्गीकृता । बाधस्तु प्रसङ्गभ्यालङ्कार एवेत्युक्तम् । साधनबाधनक्षमव्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमव्याप्तत्वपक्षेऽप्युक्तं दूषणमनेनैव निरस्तम् । मायावादिनं तद्व्यवहारं वा पक्षीकृत्य विशिष्टव्यवहारकर्तृत्वेन विशिष्टव्यवहारत्वेन वा हेतुना प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगन्तृत्वे तत्पूर्वकत्वे वा साध्यमाने तत्स्यात् । विमतो व्यवहारो न साधनादिक्षमः । प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकतारहितत्वादिति वा साधने कथञ्चिदन्वये पूर्वोक्तोपाधिः स्यात् । न चैवमित्युक्तम् । किञ्चायमुपाधिर्न साधनाद्भिद्यते । यदा हि प्रमाणादिसत्ता नाभ्युपगता तदा सदसत्त्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वरूपासिद्धत्वम् । तच्च सद्वचनाभासलक्षणविशेष एव । नन्वेतदाशङ्क्योक्तं न ब्रूमो वयमित्यादि दुरुक्तं तत् । सत्त्वासत्त्वे विहाय प्रमाणस्वरूपस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनोदासीनस्य तत्स्वीकारानुपपत्तेः । एवं च वदता यदनिर्वचनीयत्वमभिप्रेतं तदग्रे निराकरिष्यते ।

टि०-वस्तुतः साधनशून्ये मायिनि वादित्वस्य ममाप्यसम्भतेः । परेणापि स्वस्मिन्वास्तवादित्वानभ्युपगमाद्विपर्ययपर्यवसानेऽसिद्धिं परिहर्तुं वादित्वाभिमत इत्युक्तम् । अत्र भाष्यकारेण प्रसङ्गत्वसूचनेन सूचितपरिहारं खण्डनोक्तदूषणामासं निराकर्तुमनुवदति ॥ यदत्रेति । तत्सत्ताऽभ्युपगमस्य कथाङ्गात्वे मानाभावात्प्रमाणादाकार एव प्रयोजकोऽतोऽसम्बादिनोऽपि कथाधिकारः किमुतानिर्वचनीयवादिन इत्याशयः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनिमिति कात्यायनस्मरणात्कस्येति षष्ठी । प्रवर्तितुमशक्यत्वादनुपपन्नत्वादित्यादीनानुषक्तानभ्युपेयमित्यनेन सम्बन्धः । कार्यस्याप्यविनाभावेन गमकत्वेऽपि स्वभावानुपलब्धिकार्येलिङ्गकमनुमानं त्रिविधमिति पराभ्युपगमाद्रूपसादिवत्स्वभावलिङ्गकमनुमानं विकल्प्य कार्यलिङ्गकं विकल्पयति ॥ अथेति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादौ लोकशब्दस्य तद्व्यवहारे प्रयोगाङ्गोकासिद्धत्वं प्राणिनिकायेन व्यवहियमाणत्वमिति तृतीयं विकल्पयति ॥ उत्तेति । प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगमस्य व्यवहरतो वादजल्पादिफलतत्त्वनिर्णयजयादुपपत्तावुन्मत्तादेरपि तत्स्यादिति तत्सत्ताऽनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसज्जकत्वादिति चतुर्थं विकल्पयति ॥ अथवेति ॥ व्यभिचारादिति । विमतो व्यवहारः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरो वागव्यवहारत्वात्सम्मतवदित्यत्र चार्वाकादिव्यवहारे व्यभिचार इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षप्रामाण्यवादित्वेन चार्वाकव्यवहारे साध्यस्यापि सत्त्वात्सर्वशून्यतया माध्यमिकव्यवहारस्यैवाभावेन तत्र हेतोरैवागमनाच्च व्यभिचार इत्यतोऽनुमानादिसत्तामनङ्गकृत्यापि चार्वाकेण त्रियमाणेऽनुमानादिसाध्यव्यवहारेऽथवा प्रत्यक्षप्रामाण्यस्थानुमानैकगम्यत्वात्तदप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्येवेति प्रत्यक्षादिसाध्ये सर्वास्मिन्चार्वाकव्यवहारे सांबृतव्यवहारमङ्गीकुर्वतो माध्यमिकस्य व्यवहारे च व्यभिचारः स्यादेव । अन्यथा प्रसक्त्यभावात्तत्प्रतिषेधयोग इत्याशयेनाह ॥ तस्यैवेति ॥ बाध इति । तदीयप्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमस्य सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । आद्याद्वितीयमुक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ द्वितीय इति । अत्र बाधासिद्ध्योः परेणानुक्तवपि सम्भावितत्वादुक्तिः परोक्तोपाधेश्च दूषणान्तरतयोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । किञ्च विमतो वागव्यवहारः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरः साधननाधनक्षमवागव्यवहारत्वाद्वादादिसम्प्रतिपन्नव्यवहार-

विचाराबाध्यताया एव प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमप्रयोजकत्वेन व्यवहारस्याप्रयोजकत्वमिति । आद्ये सम्प्रतिपत्तिः । न द्वितीयः । औत्सर्गिकं प्रामाण्यं बाधकादपोद्यत इत्यत्र दर्शने तस्यैव प्रयोजकत्वात् । चतुर्थपक्षोक्तदोषोऽयमेव परिहृतः । न हि वयं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमं कथाफलनिष्पत्तिहेतुं ब्रूमः । किन्तु प्रमाणादन्येव । तेषां च तद्धेतुता नासतामुपपद्यत इति तत्सत्ताऽवश्यमभ्युपगमनीयेति । स्यादेतत् । नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्तयताऽपि व्यवहारसत्ताऽभ्युपगन्तव्या । न हि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना । असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् । प्रमाणैर्व्यवहृतव्यपिति च नियमबन्धनं प्रमाकरणभावस्य नियमान्तर्भावान्नियतपूर्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्यवस्यति । दूषणानां चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां च व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्यैव तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते । प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यत इत्येवमाशङ्क्य यदुक्तमेभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामभिमतस्य प्रसाधनीयत्वेन पूर्वोक्तबाधाया न निस्तारः स्यादिति । तदप्यनेनैव परिहृतम् । कथास्वरूपफलनिष्पत्तये स्वेच्छास्वीकृतस्यैव व्यवहारनियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकार एव पर्यवसानमिति कथायां प्रवृत्तं स्वव्याघातमप्यचेतयन्तं प्रत्यस्माभिरुच्यमानत्वात् । ननु कथादेः कार्यस्य सत्त्वे कथञ्चित्कारणस्य प्रमाणादेः सत्त्वमङ्गीकरणियं स्यात् । कार्यस्यैव सत्त्वाभावे किं कारणसत्तयेति चेत् । कुतः प्रमाणात्कथादिसत्ताभावो भवता निश्चितः । श्रुत्यादेरिति चेन्न । तस्यैवानेकातिप्रसङ्गाहननिविष्टत्वात् । तथा च सिद्धे तत्प्रामाण्ये कथादिकार्यासत्त्वसिद्धिः । ततोऽन्यथासिद्ध्या तर्कस्याभासतासिद्धिस्तस्यां च श्रुत्यादिप्रामाण्यसिद्धिरिति चक्रापत्त्या नैकस्यापि सिद्धिः । असतः कारणत्वं तु सूत्रकृतैव निराकरिष्यत इत्यलं प्रसङ्गेन ।

मिधातुं शक्यं कीदृशीं मर्यादामभिलभ्येत्यादिना परेणोकानङ्गीकारे बाधकमभिहितमिति परग्रन्थाज्ञाति । तथाऽपि मर्यादासिन्धयेन कथाप्रवृत्ति-
 स्वीकारानुपाधित्वमस्येत्यर्थस्य पूर्ववाक्येनैव सिद्धत्वात्त्वयाऽप्येवमेवाङ्गीकार्यमित्याशयेन प्रवृत्तस्योत्तरग्रन्थस्य दूषणान्तरपरत्वप्रतिभासात्प्रमाणा-
 दिसत्तामनभ्युपगम्य कथाप्रवृत्तिं परेणायङ्गीकारस्यन्यथेतीति तदीकायामवतारितत्वाच्च दूषणान्तरत्वेनैवानुवदति ॥ **किञ्चेति** । अनेक
 विशेषप्रसक्तेरभावात्कीदृशमित्यादिप्रश्नानुपपत्तिरित्यतस्तां दर्शयति ॥ **किमित्यादिना** । असत्त्ववादिनः सत्त्वाभ्युपगमे कथारम्भ एवाप-
 सिद्धान्तेन निग्रहे कथारम्भस्यैवानुपपत्तिरित्यतः कल्पान्तरमाह ॥ **उतेति** । असत्त्वाभ्युपगमे तु सत्त्ववादिनो निग्रहाप्युक्तदूषणं तदवस्थमित्यत
 उभयानुगुणं पक्षान्तरमाह ॥ **अथेति** ॥ **एतादृगिति** । प्रमाणादीनामसत्त्वे धर्म्यसिद्धिर्दूषणादिविभागासिद्धिः सर्वपदार्थानां नास्तीति
 निषेधस्यास्तीति विधेर्विभागस्य च प्रमाणाप्यत्तत्वादित्यादिरूपयेत्यर्थः । तथा च निरनुयोज्यानुयोग इति भावः ॥ **स्वस्यापीति** । परस्यैव
 स्वस्यापि धर्मावसिद्ध्यापादकन्यायस्य तुल्यतया जात्युत्तरत्वमिति भावः ॥ **तथैवेति** । प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमे किमियं कथा नोपपद्यते
 कथान्तरं वा । नाहः । आरब्धत्वादेव । न द्वितीयः । विमताः कथाः प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमपरःसराः कथात्वात्पारब्धैतत्कथावदिति भावः ॥
नरमादिति । प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारनियमे समयसङ्केतं बद्ध्वा सदसत्सौदासिन्येन प्रवृत्तायां कथायां सत्त्वानङ्गीकारा-
 द्धर्म्यावसिद्धिरिति दूषणाभिधाने व्याघातः । औदासीन्येन प्रवृत्तिर्नाम सत्तावनभ्युपगम्य प्रवृत्तिः सत्त्वानङ्गीकारे व्यवहारो न सिद्ध्येदित्यनेन
 सत्ताऽनभ्युपगमे कथाया अप्रवृत्तिरुक्ता भवति । तथा च सत्तामनभ्युपगम्य प्रवृत्तायां कथायां सत्ताऽनभ्युपगमे कथाप्रवृत्तिर्नास्तीति दूषणाभिधाने
 कथं न व्याघात इत्यर्थः । तर्हि कारणान्तरभावात्कथं कथाप्रवृत्तिरित्यतत्कारणकथनं व्यवहारेति । स च वक्ष्यमाणोऽनुसन्धेयः । प्रमाणादि-
 सत्ताऽनभ्युपगमे कथानधिकारो न कथायां प्रतिवादिनं प्रत्युच्यते किन्तु शिष्यशिक्षापरं क्रियतेऽतो न व्याघात इति शङ्कते ॥ **न चेति** ।
 चार्वाकादेः कथाप्रवेशेऽयं दोषो वक्तव्य इति विनयो बोद्धव्ये तदप्रवेशो वा । नोभयथाऽपीत्याह ॥ **नस्येति** । बोधाक्षमत्वे हेतुमाह ॥

वदन्यथा चार्वाकादिव्यवहारवत्साधनबाधनक्षमता न स्यादिति द्वितीयकाले पर्यवसितेऽनुमानेऽसमव्याप्तिकार्यव्यव्याप्तिवपरीत्येन व्यतिरेक-
व्याप्तिनियमात्साधनबाधनक्षमव्यवहाराभावं प्रति प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वाभावस्य व्याप्यतायाश्च साधनबाधनक्षमव्यवहाराभावसद्वचनाभास-
लक्षणयोगित्वरूपव्यापकोपाध्याश्चार्वाकादिव्यवहारे सत्त्वात्मणाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वाभावरूपव्याप्यस्य पक्षे सत्त्वेऽप्युक्तोपाधेरभावेन सोपाधि-
कतयाऽसम्भवात् । व्यतिरेके उपाधौ चान्वये मूलशैथिल्यस्य स्वतःसिद्धत्वादेदनुमानं सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **व्यतिरेके चेति** । सद्वचना-
भासलक्षणान्यसिद्ध्यादिलक्षणानि तेषामन्यतमयोगित्वमित्यर्थः । ननु घटादौ सत्यपि व्यापके उपाधेरभावात्सास्य साध्यव्यापकत्वायेति चेत् ।
वागव्यवहारत्वे सति साधनबाधनादक्षमत्वे पुरुषस्यामत्वे शाकाद्याहारपरिणतिभेदस्येवास्याप्युपाधिवत्त्वसम्भवात् । अन्यथा स इयामो भिन्नातनय-
त्वादित्यादाविन्द्रनिलिदौ साध्याव्यापकत्वेन शाकाद्याहारपरिणतिभेदस्याप्युपाधिवत् न स्यादिति भावः । ननु चार्वाकादिव्यवहारे प्रमाणादि-
सत्ताऽनभ्युपगमपुरःसरत्वेऽन्यन्यद्वयोरेपि सत्त्वात्साधनादक्षमत्वे सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वस्यैव प्रयोजकत्वनिश्चयकाभावेन
नोपाधिवमित्यत आह ॥ **यत्त इति** । शब्दो द्रव्यमव्यवहितसम्बन्धग्राह्यत्वादवत् । शब्दो न द्रव्यं बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वादुपादिवदिति
व्यवहारस्याभ्युपगतप्रमाणसत्तापुरःसरत्वेऽप्यन्योन्याभासतया प्रतिषेधस्य दृश्यमानत्वात्प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमस्य साधनादक्षमत्वप्रयोजकत्वे स
न स्यादिति भावः । ननु प्रमाणादीनां सत्त्वानङ्गीकारे तदसत्त्वाङ्गीकारापातेन तेषां चासत्त्वे व्यवहाररूपधर्मिणो दूषणादिव्यवस्थायाश्चा-
सिद्ध्या सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वं प्राप्तेवेति साधनव्यापकत्वात्रायमुपाधिरित्याशङ्कते ॥ **नन्वेति** । सत्त्ववदसत्त्वस्याप्यनङ्गीकारान्न
सद्वचनाभासलक्षणप्राप्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **मैवमिति** । उभयानङ्गीकारे कथं व्यवहारसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **किं नामेति** ।
यद्वा यदि प्रमाणानि न सन्तीति न स्वीकारस्ताहं मदृष्टसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **किं नामेति** । तथैयस्यावृत्तिः । तच्च व्यवहारिभिरित्यनेन
सम्बन्धे समस्तं कथेत्यनेन वसमस्तं तथा व्यवहारिभिरुपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूल्यव्यवहारिभिः । यद्यप्यन्यथा त्वयाऽपि मां प्रति नेदं दूषणम-

भावः । सत्तां स्वीकृत्यापि नियमो बद्धयते वादिभिर्विचारप्रवृत्त्यर्थं तदनुपपत्तिरपि सत्ताया अहेतुत्वं गमयतीत्याह ॥ तदिति । अबाध्यत्वे सति
 लोकव्यवहारसिद्धत्वं स्वीकारप्रयोजकमिति शङ्कते ॥ पञ्चादिति । तर्हि प्रमाणादिसत्ता लोकप्रसिद्धत्वादङ्गीकार्येतद्व्रतमित्याह ॥
 तर्हीति ॥ यादृश इति । अवस्थाश्रयणनियमादेव फलव्यवस्थोपपत्तेः सत्ताऽभ्युपगमो व्यर्थ इत्याशयः । नियमस्याप्रामाणिकत्वेनाव्यव-
 स्थापकत्वे तत्रापि स न व्यवस्थापकः स्यादित्याह ॥ तस्येति । अनेनाक्षेपमाव्यं दर्शयन्नेवोपसंहरति ॥ तस्मादिति । अनेनोद्गाथास्यास्य
 प्रयासवैयर्थ्यमपि निरस्तं भवति । अनङ्गीकुर्वतामिति वाक्यापातप्रतीतिरर्थे परोक्तानुपपत्तेस्तस्माद्व्यवहृतिरित्युत्तरवाक्ये प्रसङ्गत्वज्ञापनेन यौगि-
 कव्यवहृतिशब्दप्रयोगेण प्रमाणादीनां कथाव्यवहारकारणत्वज्ञापनेन च परिहृतत्वानुपपत्तिरित्याह ॥ तदेतदिति । अनङ्गीकुर्वतामिति
 व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनपरम् । तत्रापि धर्मिधर्मप्राधान्यविवक्षा च । तथा च विवक्षाभेदेन फलितमनुमानप्रकारद्वयमाह ॥ मायावादीति । यदि
 चास्मिन्वाक्येऽनङ्गीकुर्वतां न वादितेत्येव हेतुसाध्यकथनं पूर्वबहुभयविवक्षा च तदपि विवक्षाभेदेन फलिततत्प्रकारमाह ॥ यद्वेति । व्यभि-
 चारीत्यादिपदेन बाधसङ्ग्रहः ॥ को हीति । अभिप्रायान्तरकल्पनया दूषणानि वदतः परस्यैव छलप्रसङ्ग इति सूचयति । प्रमाणादीनि न
 स्युर्नानङ्गीक्रियन्त इत्यनङ्गीकुर्वतामित्यस्यार्थकथनम् । उत्तरवाक्ये व्यवहृतिरिति प्रमाणानां व्यवहारकारणत्वोक्त्या लब्धस्य पूर्वमाहृत्योक्तस्या-
 पादस्य कथनं तर्हीति । मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्युक्तोपपादनप्रकारस्मरणमसत इति । व्यवहृतिरित्येतद्व्यवस्यैव कथनं तेषां चेति । तथा चेति
 पूर्ववाक्योक्तार्थकथनम् । नन्वत्रापादनद्वयेऽपि यदसत्तत्र साधकं यत्र साधकाभावस्तत्र कार्यभाव इति वा यस्य प्रमाणादसत्त्वाङ्गीकारस्तेन
 तत्साधकत्वाभावस्याङ्गीकर्तव्यता यस्य साधकत्वाभावाङ्गीकारस्तेन तत्कार्याभावस्याङ्गीकर्तव्यतेति वा व्याप्तेर्वक्तव्यत्वात्प्रथमकल्पद्वये बौद्धादि-
 रित्या व्यभिचाराद्वितीयद्वये च बौद्धादेवेव व्यभिचारात्प्रसङ्गे च पक्षादभावेन पक्षतुल्यतया च तदपरिहारान्नैतदापादनं सम्भवतीत्यतोऽनङ्गी-
 कुर्वतामिति बहुवचनलब्धं व्यभिचारस्थलस्य प्रसङ्गविषयतुल्यत्वमन्तरवाक्यसूचितप्रसङ्गत्वलब्धं पूर्वोपपादितं बाधासम्भवं च स्मारयति ॥

कथायामेवेति । कथाप्रवेशे सत्येवातत्त्वज्ञानलिङ्गं निग्रहतस्येति विनियोचनं सम्भवति कथातोऽन्यत्र निग्रहाविषयवात् । तथा च व्याधात इति भावः । सत्ताऽभ्युपगमस्य कथाव्यवहारं प्राति हेतुवाच्यमाणादिसत्ताऽभ्युपगम इति द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **न द्वितीय इति ।** अवयव्यतिरेकावसेयत्वाकारणतायाः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमेऽपि प्रमाणादिभिर्हेतुभिः कथाव्यवहारनिष्पत्तिसम्भवेन व्यतिरेकासम्भवेन न तत्सत्ताऽभ्युपगमस्य कारणता येन तदभ्युपगमः स्यादिति भावः । नवभ्युपगमाभावे प्रमाणादीनां हेतुनिवृत्तेर्व्यतिरेकः सम्भवयेवेत्यत आह ॥ **न त्विति ।** ननु प्रमाणादीनां कथाहेतुतायास्तवापीष्टत्वादितोश्च प्राक् सत्यत्वनियमात्मणादीनां कथातः प्राक् सिद्धे यदादा सत्तादा तदभ्युपगमनियमेवेति सत्ताऽभ्युपगमस्यापि कथापूर्वभावित्वेन तद्धेतुत्वं सिद्धमिति द्वितीयपक्षे आशयविशेषं शङ्कते ॥ **अथेति ।** हेतुत्वस्य सत्त्वरूपामावस्य वक्ष्यमाणत्वादितुल्येन सत्ताऽभ्युपगमानुमानस्य च कथायामेव निग्रहेण कथातोऽन्यत्रासम्भवात्प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमेन प्रवृत्तायां कथायां तदनुमानस्य च कथाप्रवृत्तौ सत्ताऽभ्युपगमसिद्धिस्तत्सिद्धौ च कथाप्रवृत्तिरित्यन्याश्रयापातेनानुपपत्तेः समयबन्धप्रवृत्तकथायां तत्साधने चोक्तरीत्या व्याधात इति भावेनाह ॥ **मैवमिति ।** ननु प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्य कथाप्रवृत्त्युत्तरकालसाध्यत्वे कारणान्तराभावात्कथं कथाप्रवृत्तिरित्यतः पूर्वसूचितं व्यवहारनियमस्य कथाकारणत्वमुपपादयति ॥ **कथान इति ।** व्यवहारनियमस्वरूपदर्शनं स चेति । आदिपदेन प्रतिवादिना प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहस्थानमुद्रावनीयम् । तद्वङ्गे प्रथमस्य भङ्गो व्यवहर्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्य प्रामाणिकः पक्षस्तत्त्वतया व्यवहर्तव्य इत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु तत्त्वनिर्णयादिफलार्थमेव समयबन्धादिवक्ष्यमाणादिसत्ताऽपि कथाङ्गत्वेनाङ्गकार्येत्यत आह ॥ **न चेति ॥ तादृशेति ।** उभयाङ्गकारे गौरवादिति भावः । ननु तर्हि नियमं परित्यज्य प्रमाणादिसत्तैवानुसर्तव्या लघवस्यैवमपि सम्भवादित्यत आह ॥ **प्रमाणादीनि ।** लोकशब्दस्योभयत्र तुल्यत्वाद्विकल्पयति ॥ **लोकेति ।** पासः संस्काररहितः । विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जन इति नामशासनात् ॥ **विचारेति ।** विचारसिद्धौ व्यवहारस्य प्रामाणिकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च सत्ताऽभ्युपगमस्तत्तश्च विचार इति चक्रकामिति

दर्शनं इति । अन्यथा स्वतस्त्वभङ्गेनापिसिद्धान्तापातादिति भावः ॥ **अनेनैवेति ।** तत्सत्ताऽभ्युपगमस्य कथाव्यवहारकारणत्वमभ्युप-
 गम्य प्रमाणादीनामेव तत्कारणत्वाभ्युपगमेनैवेत्यर्थः । व्याघातरूपं सत्ताऽनभ्युपगमे स्वोक्तिलब्धं बाधकमाशङ्क्य परेणोक्तं दूषणमपि पूर्वोक्त-
 न्यायैव परिहृतमिति वक्तुं प्रोक्तमनुवदति ॥ **स्यादेतदिति ।** नियतत्वं समयविशेषणम् । नियमबन्ध एव पर्यवसानवृत्त्या व्यवहारसत्तां
 स्वीकारयतीति भावः । ननु सत्तां विनाऽनुपपत्तिश्चान्यस्य कथं तत्स्वीकारहेतुत्वमित्यत आह ॥ **न हिति ।** क्रियेयं राज्ञामज्ञा नेत्याह ॥
क्रियेति । एवमपि नानुपपत्तिराम इत्यत आह ॥ **असत इति ।** अनेन समयेन व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारो निष्पादनीय इत्युक्त्यैव सत्त्व-
 मिष्टं स्यात् । यतो निष्पादनं नामासतः सत्त्वप्रापणमित्यर्थः । न केवलं व्यवहारसत्त्वं स्वोक्त्यैवेष्टं प्रमाणादिसत्त्वमपि तदुक्तित्वलादेवापहृत
 इत्याह ॥ **प्रमाणैरिति ।** तृतीयया कारणत्वाभिधानात्तस्य च कारणत्वविशेषणत्वात्कारणत्वस्य च सत्ताऽव्यातिरेकात्प्रमाणादीनां सत्त्वमभङ्गी-
 कृत्य नियमबन्धो न पर्यवस्यतीत्यर्थः । यद्वाऽऽदिव्यवहारे दोषाः सन्ति तस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यो यस्य पुनः साधनाङ्गानि तस्य जय इति
 न कदाचिदपि पुनस्तानि न सन्तीति च वदन्कथं सम्यः स्यादित्याह ॥ **दूषणानां चेति ।** साधनं हेतुस्तद्विषयस्य प्रतिज्ञातार्थस्य । तद्वैपरीत्येनास-
 त्यत्वमादिपदार्थः । रिक्तं परस्परपराहतत्वेन शून्यं वचनमित्यर्थः । कथायामेवैतद्व्याघातकोपन्यासेन सत्ताऽभ्युपगमः साधनीयस्तदभ्युपगममन्तरेण च
 न कथाप्रवृत्तिः । तथा च सत्ताऽभ्युपगमसिद्धौ कथामिद्विस्तृतिद्वौ च बाधकोपन्यासस्ततश्च सत्ताऽभ्युपगम इति चक्रकामित्याह ॥ **एतैर-
 पीति ।** ननु पर्यवसानोक्तेर्न किञ्चिदपि फलमित्यतः स्वव्याघातोद्घोषनमेव तत्फलमित्याशयेनाह ॥ **स्वव्याघातमिति ।** अन्यथासिद्धया
 तर्कभासत्वं शङ्कते ॥ **नन्वेति ।** असतोऽपि कारणत्वसम्भवाभिप्रायेण कथञ्चिदिति । नन्वसतोऽपि साधकत्वसम्भवात्तर्कोऽप्रयोजकत्व-
 मित्यत आह ॥ **असत इति ।** ननु नासतोऽदृष्टत्वादित्यस्य वैभाषिकादिमतनिरासायाभावकारणतानिरासाय वा प्रवृत्तेर्न तद्विरोध इत्यत आह
 ॥ **अलमिति ।** शून्यमते साक्षात्प्राप्तसत्कारणतानिरासपतायाः स्फुटत्वेन वैभाषिकादिमतार्थिकप्राप्तसत्कारणतानिरासपताया अनुपपन्न-

द्वितीयोक्तदोषाभावेऽपि तृतीयपक्षोक्ततयैव कथान्तरप्रसक्तिकोष्ठस्तस्मादिति परिशेषितपक्षोक्तव्याघातश्च स्यादेवेत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । यदेतद्वृणामिधानेन कथाप्रवृत्तेः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वं साधयितुमस्माकमयं प्रयत्नः स्यात्तर्ह्यस्याः कथाया असत्त्वाभ्युपगमेऽपि प्रवृत्तत्वादेव तद्वत्कथान्तरप्रवृत्तेरपि सम्भवात्कथाप्रवृत्तेर्न प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वं सुसाधम् । औदासीन्येन प्रवृत्तायां कथायां सत्ताऽनभ्युपगमे कथाऽप्रवृत्तिप्रतिपादने व्याघातश्च स्यात् । न चैवमिति भावनाह ॥ न हीति । तर्हि साधनीयान्तराभावाद्विवादः पर्यवसन्नः किमित्याशङ्कते ॥ किं नमेति ॥ यथाकथञ्चिदिति । असत्त्वमभ्युपेत्य औदासीन्येन वेत्यर्थः । कथेत्यतः पूर्वं आरब्धेति शेषः । एवं च कथाप्रवृत्तेः सत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वस्य साधयितुमशक्यत्वेऽपि प्रमाणादीनां कथाप्रवृत्तिकारणत्वात्तेषामसत्त्वे कार्यभूतप्रमितप्राग्बधकथानुपत्तिबाधकेन कथाकारणीभूतप्रमाणादिसत्त्वस्यासत्त्वाभ्युपगमेन वा प्रवृत्तकथायामभ्युपगमनीयत्वप्रतिपादने कथान्तरप्रसक्तिव्याघातयोः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह ॥ न चैवमिति ॥ एवं वदतेति । हेतुत्वेन सत्त्वाभ्युपगमानुमानपक्षे परोक्त्या मुखतः प्रतीयमानान्योन्याश्रयप्रयोजकानुवादोऽयं तदभिप्रेतो हेतुत्वस्य सत्त्वरूपत्वाभावपक्षस्त्वसतः कारणत्वं चेत्यादिना खण्डनमतनिरासान्ते निरसिष्यत इति द्रष्टव्यम् । यद्यपि पूर्वोत्तरवाक्यबलान्न च प्रमाणादीनामित्येतद्वाक्यं सत्ताऽभ्युपगमस्य कारणत्वे गौरवमित्येतत्परमेव भाति तथाऽप्यस्य वाक्यस्य सामान्येन प्रवृत्तत्वाद्विकल्प्य दूषयति ॥ तत्र किमिति ॥ तन्नोक्तमिति । व्यवहारप्रामाणिकत्वविचारस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमानधीनत्वेनोक्तचक्रकाप्रवृत्तेरिति भावः । उक्तरीत्या चक्रकपरिहारलाभेऽपि चक्रकं नेत्येवंरूपेण पूर्वमनुक्त्या प्रायशब्दः ॥ तेन किमिति । यद्यपि लोकव्यवहारसिद्धत्वादिति तावन्न भवतीत्युत्तरवाक्यबलादप्रयोजकत्वे तात्पर्यमेव प्रतिभाति । तथाऽपि पूर्ववाक्ये विचारबाध्यत्वाबाध्यत्वयोरनभ्युपगमाभ्युपगमोक्तेरभ्युपगमस्य विचारसाध्यत्वेऽपि पर्यवसानसम्भवादुत्तरवाक्यस्य च तथा चान्योन्याश्रयतया नायं पक्षः साधुरिति तृतीयपक्षनिरासोपसंहारपरत्वस्यापि सम्भवात्प्रथमकल्पप्रसक्तिः । उत्तरवाक्योकाप्रयोजकत्वोपपादकत्वेनापि पूर्ववाक्यस्योपपत्तेरुत्तरवाक्यस्वरस्यानुरोधेन पराभिमतत्वाच्च द्वितीयकल्पप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ इत्यत्र

कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । पुरुषत्रयावगतस्याध्यैकक्षणावगतस्य पुरुषान्तरेण
 तेनापि क्षणान्तरेऽपि बहुलं बाधदर्शनात् । न चासावर्थो सत्योऽपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने सञ्जातेऽपि
 तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । न चासावमुख्येऽस्तीति कुतः पारमार्थ्यप्राप्तिः । न च वाच्यं
 सत्प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेव सत्तेत्यनवस्थेति । प्रतीतेः पारमार्थिकत्वात् । न हि तस्या बाधोऽस्ति । अस्ति चेत्सैव प्रतीतिर-
 बाधिता परमार्थसती । न च प्रतीतेः स्वरूपभेदोऽस्तीत्यतो विज्ञानं ब्रह्मैव परमार्थसत् । अमुख्यं पुनर्द्वया । मायोपाधिक-
 मविद्यांपाथकं चेति । तत्राद्यमम्बरादिकम् । तच्चाब्रह्मज्ञानाद्बाधवैधुर्येण हानादिव्यवहारनिर्वाहकत्वाद्वावहारिकमिति गीयते ।
 कतिपयप्रतिपत्तकृतिपयकालतथात्वावगमादेव हि लौकिको व्यवहारः प्रतीयते । द्वितीयं शुक्तिरजतादि । तत्तु प्रतीतिसमयमात्र-
 परिवर्ति । न पुनर्हानादिहेतुरिति प्रातीतिकमुच्यते । तदेवं सत्यैविध्यादम्बरादिकं विध्वं सदपि पारमार्थिकत्वाभावान्मिथ्येति
 युज्यते । व्यावहारिकसत्त्वाच्च तदन्तर्गतस्य प्रमाणादेः कथाङ्गतोपपद्यते । पारमार्थिकप्रातीतिकव्यावृत्त्यर्थत्वेन व्यावहारिकपदं च
 सम्भवतीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं पारमार्थिकसदेव सदसच्च बाधकभेदेन द्विविधमिति सत्त्रैविध्यमुत सत्येवावान्तरभेदेन ।
 आद्ये प्रागुक्तदोषानिस्तारः । न हि सदिति ज्ञानमात्रेणासदर्थक्रियार्हम् । येन तथाविधं प्रमाणादि कथाङ्गतां गच्छेत् । तथात्वे
 विषमपि पीयूषतयाऽवगतं तदर्थक्रियां कुर्यात् । बाधविलम्बस्त्वप्रयोजकः । अर्थतादवस्थयानिवृत्तेः । एवं ज्ञानसत्यताऽपि शुक्ति-
 रजतादेरपि रजितोचितार्थक्रियाकारित्वमसङ्गात् । यदपि तथैव लौकिको व्यवहारः प्रतीयत इति तदग्रे निराकरिष्यते । अर्थ-
 क्रियाऽव्यसतीति चेतेतराश्रयादिना निरस्तम् । सतोऽर्थक्रियाऽसम्भवादसत्येव कथञ्चित्साङ्गीकार्येति चेत् । श्रुतिप्रामाण्य-
 निश्चयोत्तरकालमेवैतत् । मात्तन्निश्चयात्परमार्थसत एवार्थक्रियेति मन्यमानः प्रतिवादी कथं बोधनीयः । अन्योन्याश्रयादि-

त्वाद्भाषिकादिमतनिरासकत्वेऽप्यसत्कारणतानिरासपरत्वस्यापरिहार्यत्वाच्च विहिताकरणविशेषादर्शनादीनां प्रत्यवायप्रमादिहेतुतादर्शनादष्टत्वं हेत्वसिद्ध्याऽभावकारणतानिरासकत्वानुपपत्तेश्चेति भावः । यद्वा सत्ताविशिष्टस्य कारणत्वे सत्ताविशिष्टे सत्तावृत्तौ सत्तायापि सत्तावृत्त्यापरया सत्तोपलक्षितस्य कारणत्वेऽसत् एव कारणत्वं प्राप्तमिति न सूत्रस्यासत्कारणत्वानिरासे तात्पर्यमिष्यत आह ॥ अलमिति । घटाविशिष्टभूतले घटसत्त्वे घटेऽपि घटसत्त्वापत्या घटोपलक्षिते तत्सत्त्वे घटशून्येऽपि तदापत्तिरित्याद्याभाससमानयोगक्षेमतया कथमसत्तः सदजायेतेति श्रुत्याऽसाद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनादिति तत्सूत्रेयस्वभाष्येण च विरुद्धतयाऽस्या युक्त्याभासत्वादिति भावः ।

अनु०—व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववर्तते ॥

सु०—स्यादेतदेवम् । यदि नेह नानेत्यादिवाक्यबलेनात्मारिक्तस्य सर्वस्यासत्त्वमभ्युपगच्छामः । न चैवं किं नाम व्यावहारिकी सत्ताऽभ्युपगम्यत एव । तथा च सर्वान्तःपातिनो व्यवहारसतः प्रमाणादेः साधकत्वसम्भवान्नोक्तप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ व्यवहारसतश्चेति । चशब्दो हेतौ । अपिशब्दः समुच्चये । तुशब्दोऽवधारणे । व्यवहारसतोऽपि साधकत्वं पूर्वस्यासत् इव प्रतिवादिनो न सिद्धमेव यतोऽतो नोक्तप्रसङ्गनिस्तार इति । अयमर्थः । यदि व्यावहारिकं सन्नाम सदेव तदा मिथ्यात्वप्रतिपादनं व्याहृतम् । फलितं चासन्मनोरथद्रुमेण । व्यर्थं च व्यावहारिकपदम् । अथ तदसत्तदा किमनेनाधिकमाचरितम् । सत्त्वाभावे साधकत्वं न स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वादिति । ननु च द्विविधं सन्मुख्यसमुल्लेखं च । तत्र यस्य सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तन्मुख्यं सत्पारमार्थिकमिति च गीयते । यस्य तु सत्प्रतीतिरेव सत्ता तदमुख्यं सत् । न च ततः सत्ता सिद्धयति । तथा हि । किं सत्तावगममात्रात्तत्सत्ताऽभ्युपगम्येति मन्यसेऽबाधितात्तदवगमाद्वा । नाद्यः । मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि कथाकाल एव बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा

तदभावद्वा कालान्तरेऽपि वा । द्वितीयेऽपि प्रतीतिकाल एव वा कदाऽपि वेति विकल्पान्मनसि निधायाह ॥ **द्वितीयेऽपीति ।** द्वयमय-
नैकान्त्येन निरस्यति ॥ **नाद्य इति ।** अनैकान्त्यमेव स्फोरयति ॥ **पुरुषेति ।** पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषान्तरेणेत्याद्ये वाद्यादिनामेव काला-
न्तरेऽपीति द्वितीयस्य । एकक्षणावगतस्य तेनापि क्षणान्तर इत्यनेन वाद्यादिनामेव कथाकाल एवेत्याद्यावस्य द्वितीये कस्याचिदपि प्रतीतिकाल-
एवेत्याद्यास्य च निरासः । वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारावगतस्य स्वरसभङ्गुलत्वस्य वाद्यन्तरेण पूर्वं सर्पतया दृष्टक्षजस्तनैव कालान्तरे बाधदर्शना-
दिति भावः । ननु विगीताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात्सम्मतवदिति पुरुषत्रयावगतस्यापि सत्त्वेन तत्र साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचारस्तत्राह ॥
न चेति । द्वौ त्रयो वा द्वित्राः । त एव पुरुषा मात्राः परिमाणं यस्य तस्य पूर्वं जातस्य च तस्य वस्तुनः प्रतीतिरिति विग्रहः । बाधदर्शने
सञ्जातेऽपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततदर्थप्रतीत्यनुसंधानादस्योऽयसावर्थस्तथैव सन् । तथाभूत इति यावत् । इति न चाभ्युपगम्यत इति
सम्बन्धः । तादृशावगमेन प्रतीतिकसत्त्वसाधने सिद्धसाधनमर्थसत्त्वसाधने बाधबोधविरोध इत्याशयः ॥ **तस्मादिति ।** द्वितीये द्वितीय
इत्यर्थः । जगद्विषयकप्रतीतेः कालान्तरे बाधो भविष्यतीत्याशयेनाह ॥ **न चेति ।** प्रतीत्यन्तरमेवेति । अन्यथा प्रतीतौ तद्वत्तत्ता-
स्वीकारेऽविशेषादर्थेऽपि सा स्यादित्याशयः । ननु बाधप्रतीतेः पारमार्थिकत्वे किमायातं जगत्सत्त्वप्रतीतिरित्यत आह ॥ **न चेति ।** साक्षिचै-
तन्यरूपप्रतीतिर्ब्रह्मरूपत्वादिति भावः । यद्वा ननु तथा सति सद्वैतभङ्ग इत्यत आह ॥ **न चेति ।** ब्रह्मस्वरूपान्न भेदः प्रतीतेरिति भावः ।
सत्ताप्रतीतिमात्रान्न जगतः सत्त्वसिद्धिरित्यर्थप्रतिपादनाय प्रवृत्तेन मयाऽनवस्थापरिहाराय प्रतीतेः पारमार्थिकत्वं व्युत्पादयता ब्रह्मैव परमार्थस-
दित्यपि व्युत्पादितं भवतीत्याशयेन मुख्यं सदित्यस्योदाहरणमाह ॥ **अत इति ।** तर्हि पारमार्थिकसत्त्वभावेन जगतो मिथ्यात्वे व्याहृतिपरिहारेऽ-
पि मिथ्यात्वाविशेषाच्छुक्तिरजतादिवत्प्रमाणादेरपि साधकत्वं न स्यादन्यथा तस्याप्यर्थक्रियाकारित्वं स्यादित्यतस्तत्राप्यवान्तरविशेषः सत्तात्रैविव्यं
वदतोऽभिप्रेत इत्याशयेनाह ॥ **अमुख्यं पुनरिति ।** मायाऽविद्याभेदमाश्रित्य वैकस्या एव मूलप्रकृतेरावरणविक्षेपशक्तिविशेषाभिप्रायेण वाऽयं

प्रसङ्गादियुक्तम् ।

टि०—ननु नेह नानेति वाक्यबलसिद्धासत्त्वप्रपञ्चान्तर्गतप्रमाणदेसत्त्वमङ्गकिर्वाता व्यावहारिकसत्त्वस्य शङ्कितमशक्ततया व्यावहारिकसत्त्वप्रसक्तत्वापयोगिनिरासकोत्तरभाष्यमसङ्गतमित्यत आह ॥ **स्यादेतदिति** । नेह नानेति वाक्यं च पारमार्थिकत्वाभावविषयमिति गूढाभिसन्धेः शङ्केयमिति ध्येयम् । समञ्चयत्यैकैव सिद्ध्या चापिशब्दयोरन्यतरस्य वैध्यर्थमित्यतः प्रकृतसङ्गतिं दर्शयितुं प्रकृतं प्रत्येतद्वाक्यार्थस्य हेतुवद्वोक्ततया चशब्दं व्याचष्टे ॥ **चेति** । इवेति वतैर्थकथनम् । प्रतिवादिन इत्यादि तल्लब्धार्थकथनम् । चशब्दद्वोक्तितहेतुं प्रति योग्यसाध्याव्याहारोऽतो नोक्तेत्यादिः । ननु व्यावहारिकसत्त्वस्य व्यवहारनिर्वहक्षमत्वरूपस्य पारमार्थिकसत्त्वरूपत्वात्कथं नोक्तप्रसङ्गगिनस्तार इत्यतस्तस्य पारमार्थिकत्वरूपत्वपक्षमप्येव निरस्य सत्त्वेन व्यवहारमात्रं न तु वस्तुतः सति पारमार्थिकसत्त्वरूपताभावपक्षं परिशेष्य तन्निरासपरत्वेन भाष्यं योजयति ॥ **अयमर्थ इति** । आशयमजानानस्येवेदमुत्तरम् । अत एव ननु चेत्यादिना तदाशयोद्घाटनेनोत्तरं भविष्यतीति द्रष्टव्यम् । ननु सत्त्वपक्षोक्तदूषणानुपमर्दकतया सत्त्वैविध्यस्य परेणानाशङ्कनीयत्वात्तन्निरासकोत्तरभाष्यमसङ्गतम् । तथा हि । सत्त्वैविध्यं वदता प्रमाणादीनां सत्त्वात्साधकत्वस्योपादेनेनासत्त्वपक्षोक्तदूषणपरिहारोऽपि सत्त्वाङ्गीकारे मिथ्यात्वप्रतिपादनं व्याहतिमिति सत्त्वपक्षोक्तदूषणस्य परिहारो न कर्तुं शक्यः । न च सत्तात्रैविध्याद्व्यावहारिकसत्तासङ्गवेऽपि ब्रह्मनिष्ठपारमार्थिकसत्त्वाभावेन मिथ्यात्वमिति वाच्यम् । सत्त्वाविशेषेऽपि ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाभावेन जगतो मिथ्यात्वे ब्रह्मण्यपि जगन्निष्ठसत्त्वाभावेन तस्यापि मिथ्यात्वापत्तेरित्यतो न सत्तात्रैविध्यवादिनाऽविशेषेण सत्त्वमङ्गीक्रियते किं नाम क्वचिन्मुख्यमपरत्रामुख्यममुख्येन च न मुख्येनैवार्थगतसत्तासिद्धिरित्यभिप्रेत्य सत्त्वयोर्मुख्यमुख्यभेदेन द्वैविध्यं तत्स्वरूपममुख्येन तदसिद्धिप्रकारं च प्रतिपादयति ॥ **ननु चेत्यादिना** । ननु प्रतितरेवार्थसाधकत्वात्सत्ताप्रतीतावपि तदसिद्धौ न क्वाऽप्यर्थसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **तथा हीति** । वादिप्रतिवादिमर्थस्थानामेव बाधबोधविरहाद्वा कस्यापि बाधबोधविरहाद्वा । आद्येऽपि तेषां कथाकाल एव

सम्भवेऽपि कालान्तरि बाधाङ्गीकारेऽसत्त्वानिवृत्त्याऽर्थक्रियानुपपत्तितदवस्थैवेत्याह ॥ अर्थेति । नन्वर्थस्यासत्त्वेऽपि तत्सत्ताया अर्थक्रियां प्रय-
प्रयोजकत्वाज्ज्ञानसत्ताया एव च प्रयोजकत्वात्तस्याश्चोपपादितत्वात्तार्थक्रियाऽनुपपत्तिरित्यतो बाधविलम्बपक्षोक्तप्रयोजकत्वं ज्ञानसत्त्वपक्षेऽप्य-
तिदिशति ॥ एवमिति ॥ शुक्तिरजतादेरिति । न हि तस्या बाधोऽस्तीत्युक्तोपपादकस्य तत्प्रतीतिरपि साम्यादिति भावः । ननु बाध-
विलम्बस्य नाप्रयोजकत्वम् । व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या तत्प्रयोजकत्वस्य सिद्धेरित्याशयेन परेण यदुक्तं तथैवेत्यादि तदाशङ्क्य निषेधमिति ॥
यदपीति । अर्थसाध्यव्यवहारस्यार्थगतपारमार्थिकसत्त्वेनैव ज्ञानसाध्यस्य च ज्ञानपारमार्थिकत्वेनैवान्यथासिद्ध्याऽन्यथोपपत्तेर्वैयमाणत्वादित्यर्थः ।
यद्वा त्रैकालिकबाध्यत्वनिश्चयादेव व्यवहारस्योरीकृत्य च तान्सर्वानित्यादिना वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । इतरेतराशयत्वादिनैत्यत्रादिशब्देन
चक्रकं गृह्यते ।

अनु०—सत्त्रैविध्यं च मानेन सिद्ध्येत्केनेति पृच्छयते ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः कथञ्चन ॥ वैलक्षण्यं सदसतो-
रप्येतेन निषिद्ध्यते ॥

सु०—द्वितीयं दूषयति ॥ सत्त्रैविध्यं चेति । केनेत्यस्य परमार्थसत्ता वा व्यावहारिकसत्ता वा प्रातिभासिकसत्ता वा ।
आद्येऽपि किमात्मेतरेणोतात्मनेत्यर्थः । पृच्छयतेऽस्माभिरिति शेषः । यथा मिथ्याभूतस्य साधकत्वं केन सिद्ध्येदिति पृष्टं तथेति
चार्थः । व्यावहारिकसतः साधकत्वसिद्धये यदुपन्यस्तं तच्चेति वा । पृच्छाविषयत्वमेव न दोष इत्यत आह ॥ तस्यैवपीति ।
असतः साधकत्वस्येव तस्य सत्त्रैविध्यस्यापि कथञ्चन विकल्पितपक्षेषु कस्मिंश्चन पक्षे नैव सिद्धिः । कुतः । उक्तप्रकारेणैव । तथा
हि । न तावत्परमार्थसत्ताऽऽत्मेतरेण । द्वैतापत्तेः । नाप्यात्मनैव । तस्य निर्विशेषस्य साधकताऽयोगात् । व्यावहारिकप्रातीतिक्रयोस्तु
स्वरूपमेवाद्यापि न सिद्धमिति । नासुखं सदसन्नापि सत् । येनोक्तदोषप्रसङ्गः । किन्त्वनिर्वचनीयम् । न च तदपि दुर्बलम् । सदसद्वैलम्

सु० वा० २०XX

विभागः । तत्राभ्युदयेनादिव्यवहारनिष्पादककतिपयप्रतिपत्तकतिपयकालतथात्वाद्यगमप्रयोजकाब्रह्मज्ञानबाधवैधुर्योपपादनाय ब्रह्माश्रितमायोपाधि-
कत्वोक्तिः । शुक्तिरजतादेश्च हानादिव्यवहारभावप्रयोजकप्रतीतिसमयमात्रपरिवर्तित्वोपपादनाय प्रातिस्विकतत्तज्जीवाश्रिताविद्योपाधिकत्वोक्तिः ।
प्रातिस्विकपुरुषप्रतीतिमात्रसिद्धतया दुःखादेशविद्यकत्वस्य परेणोक्तोपाधिब्रह्मान्नानबाधवैधुर्येण तस्याविवेकत्वाविवक्षया रजतादेशेव तथात्वे-
नात्रोपादानमिति द्रष्टव्यम् । नन्वब्रह्मज्ञानाद्बाधवैधुर्यस्य कार्यं हानादिव्यवहारप्रयोजकत्वमित्यतो बहुयन्मसाध्यबाधकीभूतब्रह्मज्ञानस्य कालान्तरी-
यत्वेन तदभावदशयां बहुपुरुषाणां बहुकालमर्थतथात्वज्ञानसम्भवात्तस्यैव च व्यवहारप्रयोजकत्वाच्चानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ कतिपयेति । प्रती-
यते सप्रपञ्चं जन्यत इत्यर्थः । एवं च सत्त्वात्त्वपक्षद्वयोक्तस्यापि दूषणस्य परिहारः सिद्ध इत्याशयेनोपसंहरति ॥ तदेवमिति । नन्वमुख्यं
सदित्युक्तेऽमुख्यः सिंह इत्यादावसिंह इवासदेव भाति । एतादृशे च सत्त्वैविये सत्त्वाभावे साधकत्वं न स्यादिति प्रसङ्गानिस्तरेण सत्त्वैविव्यं
चेत्युत्तरमाख्योक्तदूषणान्तरं न सङ्गतामित्यतोऽमुख्यं सदित्युक्तेऽसदिवामिधात्वाविशेषेऽपि रूढियोग्यो रूढ्यविशेषेऽपि धेनुवागादौ गवादि-
शब्दानां मुख्यत्वामुख्यत्ववक्तव्याचिद्विवक्षया सत्येवानन्तरमेदेनापि सत्त्वैविव्यसम्भवात्तत्त्वदूषणस्यावश्यकत्वादमुख्यं सदसदिति पक्षस्य पूर्वोक्त-
रीत्या दुष्टत्वात्तदुपपादनप्रकारस्य च स्पष्टत्वाद्वाख्यकारेण तं पक्षमुपेक्ष्यावान्तरमेदपक्ष एव दूषणमुच्यत इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयं विकल्प्यादपक्षे पूर्वो-
क्तदूषणमेवातिदिश्य तदुपपादनप्रकारं चाभिधाय द्वितीयपक्षदूषणत्वेन भाष्यं योजयति ॥ अत्रेदमिति । यद्यपि कथञ्चित्प्रथमपक्षदूषणत्वेनापि
भाष्यं योजयितुं शक्यं तथाऽपि तस्य पूर्वोक्तीत्या दुष्टत्वाददूषितपक्षदूषणतया भाष्यं योजितामिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानमात्रेणेत्यत्रत्यमात्रशब्दसूचि-
तार्थसत्त्वनिषेधं सूचयति ॥ असदिति । शुक्तिरजतादेः प्रकृतत्वेऽपि विरुद्धत्वेनात्यन्तासम्भाविततया विषयिषुषट्शान्तोक्तिः । ननु न सदिति
ज्ञानमात्रस्यार्थक्रियाहंवप्रयोजकत्वं येनोक्तदोषः किन्त्वब्रह्मज्ञानवैधुर्यसहितस्य तस्येति विषादिदृष्टान्तवैषम्यमित्यतो ब्रह्मज्ञानरूपप्रपञ्चबाधकस्य
कालान्तरीयत्वं तात्कालिकबाधोपपन्नविषादिदृष्टान्तवैषम्यमित्युक्तं स्यात् । तच्चाप्रयोजकमित्याह ॥ बाधेति । सर्वथा बाधवैधुर्येऽर्थस्यासत्त्वा-

प्रातदूषणानि कथञ्चिच्चपरिहृत्यासत्येव सा स्वीकर्तव्येति शङ्कते ॥ सत इति । अत्र केनेत्यस्य प्रत्यक्षाद्यनिरासत्तस्या-
 पीत्युत्तरदूषणासङ्गातिः । सता मिथ्याभूतेन वेति पूर्वोक्तप्रकारपरत्वे मिथ्याभूतस्य साधकत्वासम्भवेऽपि सत्येवावान्तरभेदेन सत्त्वैविध्यमङ्गीकृत्य
 तादृशसतः साधकत्वमुच्यत इति बुवाणं प्रति मिथ्याभूतेनेत्यस्या विकल्पकोटोरनुपपन्नत्वात्पराभिप्रेतव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्विकल्पकोटाव-
 सङ्ग्रहापत्त्या च साधकतया पराभिप्रेतत्रिविधसतामेव सत्त्वैविध्यसाधकविकल्पकोटिल्वमुचितमित्यभिप्रेत्य केनेत्यस्यार्थमाह ॥ केनेति । कर्त्र-
 नुक्तयोग्यकर्तारमध्याहरति ॥ पृच्छयत इति । नन्वेतादृग्विकल्पानां पूर्वमप्रवृत्ततया समुच्चायकचशब्दानुपपत्तिरित्यतः प्रमाणविकल्प-
 प्रशङ्कत्वसामान्येन समुच्चय इत्याशयेन समुच्चयविषयं दर्शयति ॥ यथेति । अत एव पक्षान्तरमाह ॥ व्यावहारिकेति । एकैव सिद्धेरिति
 कथंचनेत्यनयोरन्यतरवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ विकल्पितेति । सता चैद्धतासिद्धिः स्यादित्युक्तप्रकारं मनसि निधाय न तावदिति । अवि-
 शेषस्य साध्यासाधकता पुनरित्युक्तप्रकारकथनं तस्येति । न सिद्धं चान्यसाधनमित्यस्य न पूर्ववन्मिथ्याभूतस्य साधनत्वं न सिद्धमिति धर्मेनिषेधोऽ-
 त्त्रार्थोऽपि तु साधनत्वेन त्वदभिमतव्यावहारिकप्रातिभासिकस्वरूपमेवासिद्धमिति धर्मेनिषेध इत्याशयेनाह ॥ स्वरूपमेवेति ॥ अध्यापीति ।
 सत्त्वैविध्यसाधकतया सत्त्वैविध्यस्योपन्यासे आत्माश्रयादीति ध्वनयति । ननु मिथ्याभूतस्य साधकत्वनिरासावसरे विश्वसदसद्वैलक्षण्यस्य निरासोऽ-
 सङ्गत इत्यतस्तस्यापि साधकत्वोपपादकतया पराभिप्रेतत्वात् तन्निरासासङ्गातिरित्याशयेन पराभिप्रायमुद्घाटयति ॥ नासुख्यमिति ॥
 किन्तिवति । यद्यन्यत्र किन्तु सदसद्विलक्षणमित्युक्तौ लाघवं तथाऽप्यनिर्वचनीयत्वं तृतीयः प्रकार इति परेषां व्यवहारादनिर्यचनीयलक्षणा-
 न्तरनिरासेन परेण सिद्धान्तितस्य सदसद्विलक्षणत्वज्ञानबाध्यत्वरूपलक्षणद्वयस्य निरासपरतयोत्तरभाष्यस्यावतारविध्यमाणत्वेन तदुपक्षेपाय च
 गौरवमाश्रितामिति ध्येयम् । अत्र सदसद्विलक्षणत्वस्य साधकत्वाद्युपयोगिताया कथनात्तत्र विभागाकथने शुक्तिरजतादेरपि साधकत्वापोतेनाप-
 सिद्धान्तापत्त्या सदसद्विलक्षणविशेषस्यैव साधकत्वं वक्तुं तद्वैविध्यमाह ॥ तच्छेति । ननु सदसद्वैलक्षण्यस्य साधकत्वाद्युपयोगान्निरासकत्वा-

क्षणस्यैव तत्त्वात् । तच्चोक्तविधया व्यावहारिकप्रातिभासिकभेदाद् द्विविधम् । तत्र व्यावहारिकस्य प्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणस्य सद्विलक्षण-
णत्वादुपपन्नं श्रुत्यादिना मिथ्यात्वसमर्थनम् । असद्विलक्षणत्वात्तदन्तर्गतस्य प्रमाणादेः साधकत्वं चेति । स्यादेतदेवं कथञ्चिद्यदि
विश्वस्य सदसद्विलक्षणत्वं स्यात् । तदेव न सिद्धयतीत्याह ॥ वैलक्षण्यं सदसतो रिति । विश्वस्येति शेषः । सदसतो रिति सम्बन्ध-
मात्रे षष्ठी । तथा च सदसद्भ्यामित्यर्थः ॥ एतेन । प्रमाणविकल्पनिरासेन । तथा हि । विश्वस्य सदसद्विलक्षण्यं किं सता प्रमाणेन
साध्यते । उतासता । अथ सदसद्विलक्षणेन । नाद्यः । वादिनोऽनुपपत्तेः । न द्वितीयतृतीयौ । प्रतिवादिनोऽसम्भूतिपक्षे रिति ।
नन्वत्र सदसद्विलक्षणे साधकत्वं न स्यादिति प्रसङ्गो वाच्यः । न च तत्र व्याप्तिः । मैवम् । साक्षिणि व्याप्त्यवधारणे उपपत्तेः
सत्त्वाभावे साधकत्वं न स्यादिति वा प्रसङ्गं वक्ष्यामः । तत्रासत्त्वमुपाधिरिति चेन्न । तस्य सत्त्वाभावानतिरेकात् । तद्भङ्गस्य च
प्रागनिर्वचनीयसिद्धेशक्यत्वात् । एतेन सद्विलक्षणत्वान्मिथ्यात्वोपपादनमसद्विलक्षणत्वात्साधकत्वं चोपपन्नमिति परास्तम् । सद्वै-
लक्षणेऽसत्त्वापत्त्या साधकत्वाभावस्यासद्वैलक्षणे च सत्त्वापातेन मिथ्यात्वोपपादनस्यासम्भवस्यापत्तेः । प्रागनिर्वाच्यासिद्धेर्व्याप्ति-
द्वयनिरासायोगात् । असद्वैलक्षण्यमात्रेण हानादिव्यवहारोपपत्तौ शुक्तिरजतादावपि तत्प्रसङ्गः । मायाऽविद्यावैलक्षण्यद्वयमिति
चेन्न । तस्य निराकारिष्यमाणत्वात् । वैलक्षण्यमात्रस्य प्रकृतानुयोगादिति । आस्तां वा सत्त्वादिविकल्पनिरासेन दूषणाभिधा-
नम् । प्रमाणमेव प्रपञ्चानिर्वचनीयतायां नोपपद्यते । न हि नेह नानेत्यादिश्रुतिः सदसद्वैलक्षण्यलक्षणा निर्वचनीयतां
विश्वस्य वक्ति ।

टि०-ननु ब्रह्मणोऽर्थक्रियाङ्गीकारे क्रियावशेन विकारिवापत्त्या निर्विकारश्रुतिविरोधेनासम्भवाज्जगतश्च नेह नानेति श्रुतिबलेन
मिथ्यात्वादर्थक्रियायाश्च प्रतीतिसिद्धत्वाज्ज्ञानसत्यत्वब्रह्मानमात्रबाध्यत्वयोस्तत्प्रयोजकत्वाङ्गीकारेणार्थक्रियाया अप्यसत्त्वाङ्गीकारेण वा तत्र

सतोऽसत्त्वस्य न तद्रूपत्वं नापि तद्वापकत्वमित्यतोऽन्योन्याश्रयतया नैतदुपपद्यत इत्याह ॥ तद्भङ्गस्येति । सदसद्वैलक्षण्यसिद्धावपि न साधकत्वादिसिद्धिः प्रत्युत वैपरीत्यमेवेत्याह ॥ एतेनेति । प्रमाणविकल्पनिरासकतर्कं प्राप्तोपाधिनिरासाय सत्त्वाभावस्यासत्त्वव्याप्तिप्रतिपादनेनेत्यर्थः । असद्वैलक्षण्ये सत्त्वप्राप्तिरपि तुल्यन्यायतया तद्वलब्धैवेति द्रष्टव्यम् । अनेनैतेनेति प्रतिपादितप्रमेयमपि भाष्यसूचितमेवेति ध्वनयति । एवमसद्वैलक्षण्यस्य परोक्तं साधकताप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य तस्य सत्त्वापादकतया तत्सिद्धान्तप्रतिकूलताऽभिहिता । अत्रुना परोक्तमसद्वैलक्षण्यस्य साधकत्वप्रयोजकत्वमेवानुपपन्नमिति प्रसङ्गादित्याह ॥ असद्वैलक्षण्यमात्रेणेति । ननु विश्वस्य मायिकत्वाच्छुक्तिरजतादेश्चाविद्वत्त्वात्तन्निष्ठासद्वैलक्षण्ययोरपि तथात्वेन वैलक्षण्यमात्रत्वाभावाद्यवहारतदभावरूपवैलक्षण्योपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ मायेति । अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चारोपहेतुर्माया विश्वमात्रहेतुरिवेति मायाऽविद्यावैलक्षण्यं तादृशकार्यविशेषसम्पादकतयाऽभिमतं किंवा स्वाश्रयाव्यामोहिनी माया तद्वागमोहित्यविवेति । अर्थक्रियासामर्थ्यतदभावरूपकार्यविशेषसम्पादकवैलक्षण्यमात्रम् । नाद्यः । प्रमाणाभावेन तादृशवैलक्षण्यस्य न चाप्येकत्वविज्ञानादित्यनुव्याख्यानं व्याख्यानावसरे निराकरिष्यमाणत्वादित्याह ॥ तस्येति । न द्वितीयः । यथाकथञ्चिवैलक्षण्यस्य कार्ये व्यवहारसम्पादनतदभावानुपयोगेनातिप्रसङ्गानुद्धारादसद्वैलक्षण्यकथनमनप्युक्तमित्याह ॥ वैलक्षण्यमात्रस्य चेति । यद्वाऽऽद्यपक्षमेव मायाऽविद्यावैलक्षण्यं वदतोऽभिमततया सिद्धवत्कृत्य तस्येतेन दूषणमक्तम् । उत्तरवाक्यं तु तथाऽपि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वतादितरवाध्यत्वाभ्यां व्यवहारनिर्वाहकत्वतदभावरूपविशेषः किं न स्यादित्यतो बाधविलम्बेऽप्यर्थतादवस्थानिष्ठैरित्युक्तरित्या तादृशवैलक्षण्यं व्यवहाराद्यप्रयोजकमित्याह वैलक्षण्येति योज्यम् । ननुत्तरवाक्ये उक्तानुपपादनादसङ्गतिः । न च सदसद्वैलक्षण्येऽनुमानरूपप्रमाणनिरासायोत्तरवाक्यमिति वाच्यम् । प्रमाणसत्त्वादिविकल्पनिरासकदूषणान्यनुद्धृत्य परेण प्रमाणस्वरूपस्यानाशङ्कनीयत्वेन तन्निरासस्यानुचितत्वात् । श्रुतेरुपपत्तिविरोधकथनप्रसङ्गेऽनुमानस्यानिराकार्यत्वाच्चेत्यतोऽङ्गीकारादेन प्रमाणस्वरूपस्यानिराक्रियमाणत्वादनुमानस्यापि श्रुतेरर्थविशेषे पर्यवसानहेतुतया पराभिमतत्वात्तद्वैलक्षण्यमभ्युपगम्येवेत्याशयेनोत्तरवाक्यमव-

दुत्तरभाष्यमसङ्गतमित्यतः स्वरूपनिषेधस्यापि तदर्थत्वात्साङ्गतिरित्याशयेनाह ॥ **स्यादिति** । सदसद्वैलक्षण्यसिद्धावपि तस्य साधकत्वाद्वापयो-
गाभावस्यैतेनत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । सदसतोः परस्परवैलक्षण्यस्य सिद्धान्ततया प्रकृतानुपयोगाच्च तन्निषेधोऽनुपपन्न इत्यत
आह ॥ **विश्वस्येति शेष इति** । अन्यारादितरत इत्यत्रान्य इत्यस्यार्थग्रहणत्वात्पञ्चमीप्राप्त्या षष्ठीनिर्देशयोग इत्यत आह ॥ **सदसतोः**
रितीति । कर्तृत्वादिषट्कारकाविवक्षायां तत्तद्विभक्तिवत्तदतिरिक्तसम्बन्धविशेषविवक्षायामेवोपपदविमर्कः प्राप्या प्रकृते च कर्तृत्वादेवसाध-
न्यान्तरस्य विशिष्टाविवक्षया सम्बन्धसामान्यस्यैव विवक्षणात् षष्ठ्युपपत्तिरिति भावः । सत्तात्रैक्यस्यास्मिन्पक्षेऽन्यथुपगमेन परस्माद्विकृत्याव-
हारिकप्रातिभासिकत्वादिविकल्पानां प्रकृतेऽसम्भवेन तन्निरासकदूषणातिदेशासम्भवात्पूर्ववैवात्रापि प्रमाणाविकल्पनिरासात्सामान्येऽतिदेश
शयेनाह ॥ **एतेनेति** । अत एवात्रोपयुक्तं प्रमाणविकल्पप्रकारं दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना ॥ अनुपपत्तेरिति** । आत्मतदितरणक्षो-
कदूषणद्वयस्य निर्विशेषसाधकत्वासम्बाद्धैतहानिरूपस्यापन्त्योभयाविवक्षितपक्षानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **असम्प्रतिपत्तेरिति** । उक्तरीत्याऽसत्साधकत्वस्य
व्यावहारिकादिवत्सदसद्विलक्षणस्वरूपस्यैवासिद्धतया सदसद्विलक्षणसाधकत्वस्य चासम्प्रतिपत्तेरित्यर्थः । असम्प्रतिपत्तेरित्यनेनाभिप्रेतं प्रसङ्गं
शङ्कामुलेन दर्शयन्तत्रानुपपत्तिं शङ्कते ॥ **नन्वेति** । साधकत्वं सतस्तेनेति साक्षिणः साधकत्वोपादनात्तत्र व्यतिरेक-
व्याप्यवधारणोपपत्तेरित्यर्थः । अतस्त्वसदसद्विलक्षणरूपपक्षद्वये पृथक् प्रसङ्गमभिप्रेत्य पराङ्गीकारेण द्वितीये साक्षिणि व्यतिरेकव्याप्या समा-
धायधुना पक्षद्वयेऽप्येकरूपमेव प्रसङ्गं मनसि निधायविशेष्येयुक्तरीत्या पराङ्गीकारस्यायुक्तत्वात्साक्षिणि व्याप्यवधारणासम्भवेऽप्यसत्येना-
न्यव्याप्यवधारणं सुकरमित्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ **सत्त्वाभाव इति** । यद्वा सदसद्वैलक्षण्यपक्ष एव पर्यवसानमसत्यन्यव्याप्तिप्रदर्शनायाह ॥
सत्त्वाभाव इति । यद्यसत्त्वं नाम सत्त्वाभावस्तदाऽऽपादनातिरिक्ततया नोपाधिबन्धम् । यदि चासत्त्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदा तस्य
सत्त्वाभावरूपापादकानतिरेकस्तदभाववत्भावः । एवं चापादकव्यापकत्वात्नोपाधिबन्धमित्याशयेनाह ॥ **तस्येति** । ननु सत्त्वाभाववत्यनिर्वचनीयेऽ

प्रत्येकं भावाभावत्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति मन्येत । तदा सतो भावस्यापि विश्वस्य भावाभाववैलक्षण्यं भावाभावरूपत्वा-
 नाधिकरणत्वं मम स्वयं सदेव । तथाऽसतोऽभावस्यापि विश्वस्योक्तरूपं वैलक्षण्यं स्वयं सदेव । भावाभावभेदवादिनैकैकार्थस्यो-
 भयरूपताऽनङ्गीकारात् । भावे हि भावत्वमेव । नाभावत्वमपि । अभावे चाभावत्वमेव । न भावत्वमपीत्यतस्तेन साधितेनानिष्टं
 मम कथं भवेत् ॥ ४ ॥ अथैकैकस्य वस्तुनो भावत्वानधिकरणत्वमभावत्वानधिकरणत्वं च साध्यतया विवक्षितमिति मन्येत ।
 तथाऽपि सतो भावस्यापि विश्वस्यासतोऽभावद्वैलक्षण्यमभावत्वानधिकरणत्वं मम सदेव । एवमसतोऽभावस्यापि विश्वस्य सतो
 भावाद्वैलक्षण्यं भावत्वानधिकरणत्वं स्वयं सदेव । भावाभावभेदवादित्वात् । अतः कथं मम तेनानिष्टं भवेत् । अंशे सिद्धार्थतया
 परस्य निग्रहात् । उभयसाधनाददोष इति चेन्न । असिद्धसन्निधानेऽपि सिद्धस्य तत्त्वानपायात् । विशिष्टसाधनान्नैवमिति चेन्न ।
 तथाऽपि वैयर्थ्यानिस्तारात् ॥ ५ ॥ अथ भावाभिमतं भावत्वानधिकरणत्वमभावाभिमतं चाभावत्वानधिकरणत्वं साध्यते । अतो
 नोक्तदोष इति चेन्न । सतो भावस्यापि विश्वस्य सतो वैलक्षण्यं भावत्वानधिकरणत्वं मम स्वयं सदेव । कथं भावत्वभेदवादिनो
 नैकमेव भावत्वं सर्वभावेष्वनुगतम् । किं नाम प्रतिभावं भावत्वानि भिद्यन्ते । प्रतिपादयिष्यते चैतत् । तथा च भावोऽपि
 भावत्वान्तरानाधारो भविष्यति । एवमसतोऽभावरूपस्यापि विश्वस्यासतो वैलक्षण्यमभावत्वानधिकरणत्वं मम स्वयं सदेव । कथम् ।
 अभावत्वभेदवादिना भावेऽप्यभावत्वान्तराभावस्वीकारात् । तथा च तेनानिष्टं कथं भवेत् । परस्यैव सिद्धार्थतानिस्तारात् ॥ ६ ॥
 अथ भावाभावाभिमतयोः सर्वथा भावाभावत्वे न स्त इत्यर्थो विवक्षितः । तथाऽपि सत एव भावस्यैवासतो वैलक्षण्यमभावत्वा-
 नाधिकरणत्वं स्वयं सदेव नियतं भवत्येव । एवमसत एवाभावस्यैव सतो वैलक्षण्यं भावत्वानधिकरणत्वमपि स्वयं सदेव । यतस्त-
 स्माद्विश्वस्य तेन साधितेन भेदवादिनोऽनिष्टं कथं भवेत् । इदमुक्तं भवति । यदि प्रागभावादिकं पक्षीकृत्याभावत्वानधिकरणमिति

तारयति ॥ आस्तां वेति ।

अनु०—वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिनः ॥ असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥

सु०—अथ मन्यते । विवादपदं सदसद्वैलक्षणं ज्ञानबाध्यत्वाद्यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरजतमित्यनुमानं विश्वस्य सदसद्वैलक्षणत्वं मानम् । तद्वलाच्छ्रुतिरपि तत्रैव पर्यवस्यतीति । तदसत् । अनुमानस्याभासत्वादित्याशयवान्प्रामातृत्वात्प्रतिज्ञां तावन्निराकरोति ॥ वैलक्षण्यं सतश्चेति । चशब्दावधारणे । अपिशब्दौ मिथः समुच्चये । अयमर्थः । किमत्र सदसच्छब्दौ भावाभाववाचिनौ । किंवा विद्यमानाविद्यमानवाचिनौ । आद्ये दूषणम् । सतो भावात्मकस्य विश्वस्यासतोऽभावोद्भवैलक्षण्यमपि भावाभावभेदवादिनो मम मते स्वयं सदस्येव । एवमसतोऽभावात्मकस्य विश्वस्य सतो भावद्वैलक्षण्यमपि भेदवादिनः स्वयं सदेव । अतस्तेन साधितेन ममानिष्टं कथं भवेत् । किं नामैवं विभागेन सदसद्वैलक्षण्यमिदं वाऽपि प्रतिज्ञातार्थसिद्धेरर्थान्तरता परस्य स्यादिति ॥ १ ॥ यदि च प्रत्येकं भावाभाववैलक्षण्यं विवक्षितम् । तदा सतो भावस्यापि विश्वस्य सतो भावाभावभेदवादिनो मम स्वयं सदेव । भावान्तरवैलक्षण्यार्थीकारात् । असतोऽभावादापि वैलक्षण्यं सुतरां भावाभावभेदवैलक्षण्यं सदेव । एवमसतोऽभावस्य विश्वस्यासतोऽभावद्वैलक्षण्यमभावभेदवादिनः स्वयं सदेव । अभावान्तरवैलक्षण्यार्थीकारात् । सतो भावद्वैलक्षण्यमपि सुतरां स्वयं सदेवेति तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥ २ ॥ भावाभाववैलक्षण्यं नाम तत्त्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति चेत् । तथाऽपि सतो भावस्यापि विश्वस्यासतोऽभावद्वैलक्षण्यमभावत्वानधिकरणत्वमपि स्वयं सदेव । असतोऽभावस्य विश्वस्य सतो भावद्वैलक्षण्यमपि भावत्वानधिकरणत्वमपि मम स्वयं सदेव । भावाभावभेदवादित्वात् । यदि हि भावोऽप्यभावत्वमभावोऽपि भावत्वमङ्गीकुर्या कुतस्तदा भावाभावभेदवादः । तथा च कथं तेन साध्यमानेनानिष्टं मम भवेत् ॥ ३ ॥ अथ

भवति । तथा च विश्वस्य तेन सत्त्वानधिकरणत्वेन साधितेनासत्त्वापत्त्या परस्यैवानिष्टं भवेत् । अनिष्टप्रसङ्गेन परं निष्टहतिवतो ममानिष्टं कथं भवेत् ॥ १० ॥ अथासत्त्वानधिकरणत्वे वादिप्रतिवादिसिद्धे सत्त्वानधिकरणत्वमप्याधिकं साध्यत इति चेन्न । अनिष्टानिस्तारात् । किञ्च न सत्त्वं नार्मिकमनुगतं किन्तु प्रतिवस्तु सत्त्वानि भिद्यन्ते । तत्र वियदादेरसद्वैलक्षण्ये सति सत्त्वानधिकरणत्वं साध्यमानं किमेकसत्त्वानधिकरणत्वमुतानेकसत्त्वानधिकरणत्वमथ सर्वसत्त्वानधिकरणत्वम् । किंवाऽविशेषितसत्त्वानधिकरणत्वम् । अथवा सर्वथा सत्त्वानधिकरणत्वं विवक्षितम् । नाद्यः । विश्वस्य सतोऽपि वैलक्षण्यं तावन्मम स्वयमेव सतोऽपि वैलक्षण्यं सत्त्वानधिकरणत्वमपि स्वयमेव । कथम् । सत्त्वभेदवादिनो मम सतोऽपि सत्त्वान्तरानधिकरणत्वाङ्गीकारात् । तथा च सिद्धेन तेन साध्यमानेन ममानिष्टं कथं भवेत् । एवमेव चतुर्थनिराकरणमपि व्याख्येयम् । न द्वितीयतृतीयौ । विश्वस्यासतो वैलक्षण्यमसत्त्वानधिकरणत्वं तावन्मम स्वयमेव । सतो वैलक्षण्यमनेकसत्त्वानधिकरणत्वम् । सर्वसत्त्वानधिकरणत्वमपि स्वयं सदेव । कथम् । भेदवादिनैकस्यार्थस्यानेकसर्वसत्त्वास्वीकारात् । स्वीकारे च भेदभङ्गः स्यात् । ततश्च तेनानिष्टं कथं भवेत् । न पञ्चमः । यतः सत एवासतो वैलक्षण्यं स्वयं सदेव । नियतमेवास्ति । यतश्चासत एव सतो वैलक्षण्यमपि नियतमेवास्तनेन साध्यमानेन विश्वस्य सदसत्त्वापत्त्या भेदवादिनः कथमनिष्टं भवेत् । मया ह्येकस्यैव सदसत्त्वमङ्गीकृतम् । स्वोपाधौ प्रतिषेधप्रतिषेधयोगित्वात्परोपाधौ च तत्प्रतियोगित्वात् । द्वयोरपि सर्वथा प्रतिषेधात्कथं सदसत्त्वप्रसङ्ग इति चेत्तर्हि सत एव सतो वैलक्षण्यं स्वयं सन्नियतमेव । अतः सद्वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनरसतोऽपि वैलक्षण्येन व्याहतेन प्रतिज्ञातेन भेदवादिनः कथमनिष्टं भवेत् । एवं सत एवासतोऽपि वैलक्षण्यं नियतमित्यसद्वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनर्विश्वस्य सद्वैलक्षण्यप्रतिज्ञा व्याहता द्रष्टव्या । न ह्यनिर्वाच्यसिद्धेः प्रागयं विप्रतिषेधो निवारयितुं शक्यः । अस्मादेव हेतोस्तात्सिद्धिरिति चेत्तर्हि माता वन्द्येति प्रतिज्ञा कुतो विप्रतिषिद्धा । वक्ष्य-

साध्यते । तदा तस्य भावत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । भावस्यैवाभावत्वानधिकरणत्वानियमात् । द्वौ नवौ हि प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः । एवं वियदादिकं पक्षीकृत्य भावत्वानधिकरणत्वे साध्यमाने तस्याभावत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । अभावस्यैव भावत्वानधिकरणत्वानियमात् । भावनिषेध एव ह्यभावः । तथा च विश्वस्य भावाभावविभागस्य च परेणाभ्युपगतत्वान्न भावाभावभेदवादिनो ममानिष्टं किञ्चित् । किन्तु भावाभावव्यतिकरमात्रम् । तत्साधनं च प्रकृतानुष्ठुक्तमिति ॥ ७ ॥ भावाभावाभिमतयोरभावभावत्वानधिकरणत्वे वादि-
प्रतिवादिस्मरते भावाभावत्वानधिकरणत्वमप्यधिकं साध्यते । अतो नोक्तदोष इति चेन्न । यतः सतो भावस्यैव विश्वस्य वियदा-
देरसतो वैलक्षण्यमभावत्वानधिकरणत्वमप्यधिकं स्वयं सदेव । प्रमितमेव । यतश्चासतोऽभावस्यैव विश्वस्य प्रागभावादः सतो वैलक्षण्यं
भावत्वानधिकरणत्वं स्वयं सदेव । अतो भेदवादिनस्तेन विपरीतेन प्रतिज्ञातनानिष्टं कथं भवेत् । प्रतिज्ञातार्थसिद्धौ खल्वनिष्टं भवेत् ।
न हि प्रमाणबाधितोऽसौ सिद्ध्यति । व्यावहारिकभावत्वाभावत्वगोचरं प्रमाणं तत्त्वविषयेणानुमानेनैव बाध्यत इति चेन्न । यतोऽ-
स्माकं तावद्भावाभावत्वविषयं प्रमाणं तत्त्वगोचरमेव । अन्यथा चक्रकादिप्रसङ्गादतिप्रसङ्गाच्चेति ॥ ८ ॥ द्वितीयेऽप्येतदेवात्तरम् ।
विश्वस्य सतः सत्याद्वैलक्षण्यमपि मम स्वयं सम्मतमेव । तथाऽसतोऽविद्यमानादपि वैलक्षण्यं स्वयमेव । अतस्तेन साधिनेन ममा-
निष्टं कथं भवेत् । भवतु विश्वस्यासतः शशविषाणादेर्वैलक्षण्यं स्वमतम् । सतो वैलक्षण्यं तु कथम् । सत्त्वाङ्गीकारादिति चेन्मैवम् ।
सतो विद्यमानस्याप्यसतो भेदं वदतो मम यथा विश्वस्यासतो वैलक्षण्यं स्वयमेव । तथा सतोऽपि विश्वस्य सतो वैलक्षण्यं सतो
भेदवादिनः स्वयमेव । सदन्यैर्वैलक्षण्ययात् ॥ ९ ॥ सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्वं सदसद्वैलक्षण्यत्वमिति चेत् । तदाऽपि सतो विश्व-
स्यासतो वैलक्षण्यं सदसद्वेदवादिनः स्वयं सदेव । अतस्तेन साधिनेन ममानिष्टं कथं भवेत् । परस्यैवांशतः सिद्धार्थता भवेत् ।
तर्हि सत्त्वानाधारत्वमेव साध्यत इति चेन्न । असत एव हि सतो वैलक्षण्यं सत्त्वानधिकरणत्वं भेदवादिनो मम स्वयं सदेव नियमेन

तच्छब्दात्प्रसक्तिः । उभयत्रापि भावाभावसमुदाये भावाभाववैलक्षण्यसाधनमुत भावात्मके उभयवैलक्षण्यसाधनभावात्मके च विश्वसिन्नुभयवै-
लक्षण्यसाधनमिति प्रत्येकं वा । भेदपक्षे आद्यं निराकरोति ॥ **सत इति** । अस्मिन्पक्षे सतोऽसतो भेदवादिनो वैलक्षण्यं स्वयं सदेवेत्यादिनां
द्विराद्युक्तिः सूचिता भवति । वस्तुन एकं प्रति सतोऽयं प्रत्यसत्त्वानुपपत्तेर्भेदवादिनः स्वयं सदित्यनुपपन्नमित्यतोऽभ्युपगमाभिप्रायेणेयमुक्तिरि-
त्याशयेन मत इत्युक्तम् । स्वयमिति परकीयोपपादनानपेक्षामाह भावाभाववैलक्षण्यस्य स्वमतसिद्धत्वोपपादनायोपात्तस्य भेदवादिन इत्यस्य तेना-
निष्टमित्यत्र प्रयोजनाभावात्तद्वलब्धविशेष्यस्यैवात्रान्वय इत्याशयेन समानिष्ट इत्युक्तम् । अत एव पूर्वं ममेत्यध्याहृतामिति द्रष्टव्यम् । सदसद्वैल-
क्षण्यसिद्धिं विना प्रतिज्ञातार्थासिद्धेस्तदभ्युपगमस्तव कथं नानिष्ट इत्याशयेन शङ्कते ॥ **किं नामेति** । यद्वा । अनुमाने दूषणानुक्तमिदं द्रष्ट-
सिद्धिरेव तवानिष्टमित्याशङ्कते ॥ **किं नामेति** । विभागेनेत्येतत्कल्पस्फुटीकरणम् ॥ १ ॥ भेदपक्षे द्वितीयं निराकरोति ॥ **यदि चेति** ।
अस्मिन् पक्षे सतोऽसत इत्यस्य त्रिराद्युक्तिर्भेदवादिनो वैलक्षण्यमित्यस्य चतुर्वारमिति ज्ञेयम् । भावस्य भावाद्भेद एवानुपपन्न इत्यतो हेतुमप-
पादयति ॥ **भावान्तररिति** । सजातीयभाववैलक्षण्यभ्युपगमे विजातीयभाववैलक्षण्यभ्युपगमस्य कैमुत्यसिद्धतां सूचयितुं सुतरामित्युक्तम् ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्रोत्तरोत्तरपक्षाणां पूर्वपूर्वपक्षोक्तदोषोपमर्दनं प्रवृत्तेः स्फुटमेव क्रमनिमित्तम् । अत्र तेनानिष्टं कथं भवेदित्यतः परं
दूषणोपपादनाभावस्यलेऽर्थान्तरतया निग्रहोऽभिमतो द्रष्टव्यः ॥ २ ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ **भाविति** । तत्रापि समुदिते तत्त्वानधिकरणत्वमिति प्रथमे
दोषमाह ॥ **तथापीति** । भावाभावभेदवादिनो भावाभावयोर्भावाभाववैलक्षण्येऽपि भावत्वाभावत्वानधिकरणत्वं कुतो धर्मिभेदेऽपि धर्मैक्य-
दर्शनादित्यतः प्रतिनियतविरुद्धधर्माणां धर्मिभेदहेतूनां न सामानाधिकरण्यमित्याशयेन हेतुच्छिन्ने विपक्षे बाधकमाह ॥ **यदि हीति** । अत्रापि
सत इत्यादौर्द्विराद्युक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ **अथेति** । भावेऽभावे च प्रत्येकं भावाभावत्वानधिकरणत्वं साधयन्प्रष्टव्यः । प्रत्येक-
मभ्यानाधिकरणत्वं साध्यमुत्तैककानधिकरणत्वमाहोस्विदैककानधिकरणत्वे वादिप्रतिवादिंसिद्धेऽपरानधिकरणत्वं विप्रतिपन्नमधिकं साध्यते । आद्ये-

माणहेतुनैव प्रतिज्ञातार्थसिद्धेस्तत्रापि सुवचवात् । सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुनेति न्यायात्तत्र हेत्वाकाङ्क्षैव नास्तीति चेत्समम् । किञ्च सत एव विश्वस्यासतो वैलक्षण्यं स्वयं सदेव । साक्षिप्रमितमास्ति । अतस्तेन बाधितेन सर्वथाऽसत्त्वानधिकरणत्वेन प्रतिज्ञातेन भेदवादिनः कथमनिष्टं भवेत् । अष्टुल्यसत्त्वावेदकं प्रमाणं तदिति चेत् । यम तावन्मुख्यमेव तत्सत्त्वमित्युक्तम् । परकीयप्रमाणतर्काणामथापि ग्रहणे निविष्टत्वादिति । केचित्ते तवानिष्टं कथं न भवेदिति व्याचक्षते । तत्र न पादादाविति प्रतिषेधस्य नवा निर्दिष्टमनित्यामिति समाधानमवधेयम् ।

टि०-समुच्चयस्यैकैव सिद्धेश्चापिशब्दयोरुभयोर्न प्रयोजनमित्यत आह ॥ चशब्दावित्यादिना । सदसद्वैलक्षण्यशब्दार्थतया प्रसक्तसकलपक्षनिराकरणार्थतया मूलं व्याख्यातुमाह ॥ अयमिति । अस्तेभवतेश्च समानार्थतया भूत्तायामस भवत्यादिधातुव्याख्यान-सिद्धवाङ्मवतीति भाव इति भूधातुनिष्पन्नभावशब्दस्यास्तीति सदित्यस्य धातुनिष्पन्नसदित्यस्य चैकार्थत्वाद्भावशब्दरूढविधिरूपार्थनाय्यकार्थत्वमाश्रित्य सच्छब्दस्य भावार्थत्वेऽसच्छब्दस्याभावार्थत्वमित्याशयेनाद्वकल्पः । सच्छब्दस्य विद्वमानार्थकतया प्रसिद्धेः सच्छब्दस्याविद्वमानार्थकत्वमित्याशयेन द्वितीयः । प्रथमे प्रागभावादीनामसच्छब्दार्थं द्वितीये तेषामपि सच्छब्दार्थकोटिनिवेशाच्छशविषाणादीनामसच्छब्दार्थत्वमिति विवेकः । तत्र प्रथमकल्पसम्भावितानेककल्पदूषणपरतया मूलं योजयितुं प्रतिजानीते ॥ आद्य इति ॥ अत्र पृथिव्यपविलक्षणतेजआदिरूपद्रव्यान्तरस्यैव भावाभावातिरिक्तविधस्य प्रतिवादिनोऽसम्भवेस्तदात्मकस्य च भावाभावविलक्षणत्वसाधनेऽनिवचनीयत्वसिद्धिरिति पराशयं सिद्धवक्तव्योत्तर-दूषणानां प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । विजातीयमित्यादौ विशब्दस्य मित्रार्थकतया प्रसिद्धेः वैलक्षण्यशब्दस्य मित्रस्वरूपार्थकत्वादित्यारादितरत इत्यत्रान्य इत्यर्थग्रहणं विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यभियुक्तव्याख्यानाच्च वैलक्षण्यशब्दोद्भेदप्रसक्तिः । विव्यर्थाभावेत्यत्र विशब्दस्याभावपरतया तद्वाख्याना-भावाद्भावाभावविलक्षणशब्दस्य भावाभावविलक्षणाभावपरत्वे लक्षणस्य च सन्निधानात्तच्छब्दोपस्थितस्यैव ग्रहणेन भावाभावत्वानधिकरणत्वस्य

नीयतया तदभावे स्वेच्छयैव तत्कल्पनायोगाच्चेति । द्वितीयं शङ्कते ॥ विशिष्टेति ॥ वैश्यर्थेति । न च. गुणादिकं गुण्यादिना भिन्ना-
भिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यत्र तार्किकाङ्गीकृतमित्यस्यैव व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतित्यर्थत्वादिह च भावत्वानाधारत्वे सत्यभावत्वानाधारत्व-
मिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अमेदे सत्यपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यदर्शनादप्रयोजकत्वनिरासाय विशिष्टाधिक्यस्त-
त्रोद्देश्यत्वेऽपि प्रकृते तादृशप्रयोजनादर्शनेन विशिष्टाधिक्य उद्देश्यत्वानुपपत्तेः । न च तुच्छे ब्रह्मणि वाऽभावत्वानाधारत्वेऽपि ज्ञानबाध्यत्वाददर्श-
नादप्रयोजकतानिरासायैव प्रकृतेऽपि तथाधिक्य उद्देश्यत्वमिति वाच्यम् । तुच्छादावुभयानाधारत्वेऽपि ज्ञानबाध्यत्वाददर्शनेन तथाधिक्य उद्देश्यत्वेऽ-
प्यप्रयोजकत्वानिरासेन तन्निरासाय विपक्षबाधकान्तरस्यैवानुसर्तव्यत्वे तेनैव भावत्वानाधारत्वमात्रसाधनेऽपि तन्निराससम्भवेन विशेषणवैयर्थ्यस्य
दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ नन्वस्तु तर्हि प्रत्येकमेकैकानधिकरणत्वमिति द्वितीयः । एकैकानधिकरणत्वपक्षेऽपि भावेऽभावत्वानधिकरणत्वस्या-
भावे च भावत्वानधिकरणत्वस्य साधने उक्तीत्या सिद्ध्यर्थतायामपि भावे भावत्वानधिकरणत्वस्याभावे चाभावत्वानधिकरणत्वस्य साधने न सा ।
अन्यथा साध्यसिद्धेरसम्भवेन नार्थान्तरताऽपि । एकैकानधिकरणत्वस्य साधनान्न वैयर्थ्यमपित्याशयेन शङ्कते ॥ अथेति । अत्रापि भावे
भावत्वानधिकरणमभावे वाऽभावत्वानधिकरणत्वं च यथाकथंचिद्विवक्षितं सर्वथा वा । नाद्य इत्याह ॥ तथाऽपीति । ननु भावत्वाभावत्वयो-
रुपाधित्वेऽपि परम्पराम्बद्धजातेरेवोपाधिधाज्जातिश्चानुगतप्रत्ययाद्यन्यथाऽनुपपत्त्यैकत्वस्य सिद्धत्वात्कथमेतदित्यतो जातेरपि प्रतियोगिकभेदेऽप्यनु-
गतप्रत्ययादिनिर्वाहस्य सामान्यपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ प्रतिपादयिष्यते चैतदिति । ननु भावत्वादिभेदाङ्गी-
कारमात्रेण किमुक्तं भवतीत्यतो विवक्षितार्थसिद्धिरुक्ता भवतीत्याशयेनाह ॥ तथा चेति ॥ सिद्ध्यर्थेतेति । यथाकथञ्चिद्भावत्वादानधिक-
रणत्वस्य विवक्षितस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ अथेति । स्वरूपार्थकत्वयंशब्दतात्पर्यकथनं नियतमिति । प्रकृतो-
पयुक्तया सदित्यस्य व्याख्यानं भवतीति । एतावत्पर्यन्तं भेदवादिन इत्यत्रत्याविशेषणांशस्य हेतूपपादकत्वं ममेत्याभेतिविशेष्यांशस्य तेनानिष्ट-

ऽपि समुदितोभयानधिकरणत्वं साध्यमुत विशकलितोभयानधिकरणत्वमिति । तत्र नाद्य इत्याह ॥ तदेति । इत आरभ्य सदसच्छब्दयोर्वै-
क्षण्याभिनयेनाप्यन्वयमभिप्रेत्य वा विवक्षावशादेव वा वैलक्षण्यमित्यस्य भाववामावत्वानधिकरणत्वमिति व्याख्यातम् । भेदवादिन
इयस्य प्रकृते हेतुत्वमुपपादयति ॥ भावेति ॥ ४ ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ अथेति । अत्रापि पृथगनुमानाभ्यामभयानधिकरणत्वं साध्यते
लौकेकेनेति । द्वितीयेऽपि समप्राधान्येन तत्साध्यते किंवा विशेषणविशेष्यभावेनेति विकल्पान्मनसि निर्यादाद्यं दूषयति ॥ तथाऽपीति ॥
अंश इति । भावे विवक्षितानुमानद्वयेऽभावत्वानधिकरणत्वाननुमानरूपस्याभावे विवक्षितानुमानद्वये भावत्वानधिकरणत्वाननुमानरूपस्यांशस्य
सिद्ध्यर्थतयेत्यर्थः । द्वितीये प्रथमं शङ्कते ॥ उभयेति । द्वितीये द्वितीयं शङ्कते ॥ विशिष्टेति । यद्वा विशकलितोभयानधिकरणत्व-
साधनेऽपि समप्राधान्येनोभयसाधनमभिमतं किंवा विशेषणविशेष्यभावेन । नाद्य इत्याह ॥ तथाऽपीति । एकांशस्य सिद्धत्वादिति भावः ।
ननु पक्षैकदेशे सम्पूर्णसाध्यसिद्धावशतः सिद्धसाधनताया दोषत्वेऽपि सर्वस्मिन्पक्षे साध्यैकदेशसिद्ध्या तस्या अदोषत्वात्प्रकृते चोभयोरैकलितयोः
साधनाच्च सिद्धार्थतेति शङ्कते ॥ उभयेति । उभयोरैकलितयोः पक्षत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकनानात्वेन क्वचिदधिकरणे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धावशतः सिद्धसाधनतावदुभयोरैकलितयोः साध्यत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकनानात्वात्साध्यतावच्छेदकाविच्छन्नस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
सिद्धिरूपस्य सिद्धसाधनताबीजस्य सत्त्वादंशतः सिद्धसाधनत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ असिद्धेति । येन केनचित्पक्षतावच्छेदकनानात्वे वा नांशतः
सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यतावच्छेदकान्त्रान्तसाध्यासिद्धवद्देश्यतायां सम्पूर्णमेव सिद्धसाधनम् । नांशतः सिद्धसाधनम् ।
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकाविच्छन्नसिद्धावद्देश्यतायामंशतोऽप्युद्देश्यसिद्धिरभावावांशतः सिद्धसाधनमिति दूषणमुक्तं तदनेनैव निरस्तं
भवति । पक्षतावच्छेदकनानात्वस्थले क्वचिदधिकरणे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिर्जातत्वे साध्यतावच्छेदकनानात्वस्थले साध्यतावच्छेदका-
विच्छन्नासाध्यैकदेशसिद्धिसिद्धावे उक्तदूषकताबीजसद्भावेन पक्षांशे साध्यांशे सिद्धसाधनताया दुर्वारत्वात्प्रयोजनसत्त्वं एव च तथैवैवश्यतायाः काल-

तत्प्रतिक्षेपरूपस्य तन्निष्ठासाधारणधर्मानधिकरणत्वं प्रसिद्धमेवेत्याशयेन भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनमित्यनुव्याख्यानं मनासि निधायाह
भावनिषेध एव हीति । ननु भेदवादिन इत्यास्यानिष्ठमित्यनेन सम्बन्धेऽपि कथमुपयोग इत्यतः प्रतिज्ञापर्यवसानलब्धस्य विश्वस्मिन्भावना-
भावविभागस्य तेनानिष्ठमित्युक्तसाध्ये हेतुत्वेनान्वयप्रदर्शनपूर्वकं तं घटयति ॥ **तथा चेति ।** विश्वस्य भावाभावविभागस्य वा भावो यदि प्रति-
ज्ञानबलाद्दृश्येत तर्हि भावाभावविभागवादिनो ममानिष्ठप्रसङ्गेऽपि न भावाभावविभागस्यैव प्रतिज्ञाबलाद्भावे स इति प्रदर्शनाय भेदवादिन
इत्युक्तमिति भावः । प्रागभावोदेर्भावत्वादि कथं तव नानिष्ठमित्याशङ्कते ॥ **किन्त्विति ।** तस्यानिष्ठत्वमङ्गीकरोति ॥ **भावभावेति ।**
मात्रशब्दसूचितं परं प्रति दूषणं स्पष्टयति ॥ **तदिति ॥ ७ ॥** नन्वभावत्वानधिकरणत्वमभावत्वानधिकरणत्वं च क्रमेण साध्येते । एवं च वियदादौ भावत्वानधिकरणत्वस्य प्रागभावदा-
प्रागभावनादिकं पक्षीकृत्य भावत्वानधिकरणत्वमभावत्वानधिकरणत्वं च क्रमेण साध्येते । एवं च वियदादौ भावत्वानधिकरणत्वस्य प्रागभावदा-
वभावत्वानधिकरणत्वस्य चासिद्ध्या न सिद्धार्थता । भावत्वानधिकरणादावभावत्वानधिकरणत्वादेः साध्यमानत्वे चानिर्वचनयिमानादाय भावत्वा-
भावत्वविषयकतया प्रतिज्ञाया अपर्यवसानान्नार्थान्तरताऽपि । साध्यकोटौ विशिष्टस्याप्रवेशान्न वैष्यर्थ्यमणीत्याशयेन द्वितीयं शङ्कते ॥ **भावेति ।**
अत्र पूर्ववृत्तिसिद्धार्थताऽर्थान्तरयोरप्राप्त्या तेनेत्यस्य साधितेनेत्यर्थानुपपत्त्या प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ **विपरितेति ।** अत्र प्रतिज्ञातेनेत्युक्तिसूचित-
प्रतिज्ञात्रात्वमुपपादयति ॥ **प्रतिज्ञातेति ।** भावस्यैवाभावत्वानधिकरणत्वेऽभावस्यैव भावत्वानधिकरणत्वे च प्रमाणोक्त्या बन्दिमत एव धूम-
वत्त्वं प्रमितमित्युक्ते धूमवति बन्दिमतमिति यथा लभ्यते तथाऽभावत्वानधिकरणे भावत्वं भावत्वानधिकरणे चाभावत्वं प्रमितमित्युक्तं
भवति । अभावत्वानधिकरणत्वभावत्वानधिकरणत्वग्राहकप्रमाणयोरेव भावत्वाभावत्वविषयकत्वात् । तथा चाभावत्वानधिकरणे प्रमितं यद्भावत्वं
भावत्वानधिकरणे प्रमितं यदभावत्वं तदनधिकरणत्वस्य तत्रैव साधने बाध इत्याशयेनाह ॥ **न हीति ।** भेदवादिन इत्यस्य तेनानिष्ठमित्यनेना-
न्वितस्योपयोगं यतोऽस्माकमित्यादिना वक्तुं तन्निवर्त्यो शङ्कां दर्शयति ॥ **संख्यावहारिकेति ।** भावाभावभेदवादिनो मम भावत्वादिविष-

मिति साध्यान्वय इत्याभिमतम् । अत्रोत्तरत्र च हेतुपपादकत्वासम्भवाद्विशिष्टस्यापि तेनानिष्टमित्येनान्वय इत्याशयेनाह ॥ **भेदद्यादिनोऽनिष्ट-
मिति** । ननु पूर्वोत्तरार्धोक्तयोर्भावस्यैवाभावत्वानधिकरणत्वमावस्यैव भावत्वानधिकरणत्वमिति नियमयोस्तेनानिष्टमिति साध्येनान्वयः सम्भवतीति
नियमद्वयोक्तोक्तवपि भावाभावयोः सर्वथा भावाभावत्वे न स्त इति साधनस्यानिष्टत्वानपायात् । न च तादृशानियमोक्तेर्भावाभावयोस्तथा साधनं
बाधितमित्यत्र तात्पर्यात्कथं मां प्रत्यनिष्टता परं प्रति च कथं नानिष्टता तथा साधनस्येति वाच्यम् । तथा सति भावादेरेवाभावत्वादानधिक-
रणत्वमित्यत्र प्रमाणप्रतिपादकोत्तरयोजनान्तर्भावापत्त्या नियमोक्तिमात्रप्रयोजनायां तथा तात्पर्यासम्भवात् । नियमद्वयानुपपादनाच्च नैतद्योजना
युक्त्यतो नैतद्धेतुद्वयं प्रति तेनानिष्टमित्युक्तस्य साक्षात्साध्यत्वमपि तु साध्यान्तरं मध्येऽभिमतम् । हेतुपपादनप्रकारश्च प्रसिद्ध्ययादिसिद्धः
सुलभ एवेत्याशयेन भाष्याभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तमिति** । नन्वत्र भावत्वानधिकरणत्वे साध्ये भावस्य भावत्वाधिकरणत्वेन वाऽभावत्वानधिक-
रणत्वेन वा पक्षतैवमभावत्वानधिकरणत्वे साध्येऽभावस्य चाभावत्वाधिकरणत्वेन वा भावत्वानधिकरणत्वेन वा पक्षतोभयत्राप्याद्ये व्याघातापातेन
भावत्वेऽभावत्वे च साध्यपर्यवसानानुपपत्त्या वक्ष्यमाणार्थान्तरानुपपत्तिः । अत एव च भावाभिमत इत्यादावाभिमतपदोपादानम् । उभयत्रापि
द्वितीये उत्तरयोजनान्तर्भावापत्त्या भावत्वाभावयोः प्रतिज्ञातार्थपर्यवसानासिद्धिरित्यतो नोभयथाऽपि तयोः पक्षताऽपि तु प्रागभावत्ववियदा-
दित्वादितेति नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **प्रागभाववादिकं वियदादिकमिति** । अत्र भाष्यपूर्वोत्तरार्धोक्तोपपादनानुसारेणाभावपक्षकोक्त्यनन्तरं
भावपक्षोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । यदित्यारभ्य स्यादित्यन्तं साध्याध्याहारः । एवमुत्तरत्राप्येवमित्यादि स्यादित्यन्तम् । तत्र पूर्वोत्तरार्धोक्तनियमरूपेहत्वोक्तयो-
र्वस्यैवाभावस्येति । अनधिकरणत्वमिति ह्यभावत्वनिषेध एव पर्यवस्यति । अत एव पूर्वं भावत्वाभावे न स्त इत्युक्तम् । एवं च निषेधविशिष्टभावत्व-
निषेधस्य विशेषणभूतनिषेधनिषेधाविषयकत्वस्य सविशेषणे हीति न्यायसिद्धत्वाविषेधरूपातिशयलाभाय च नवद्वयसार्थक्यसम्भवाविषेधनिषेधे भावत्ववि-
धिरेव सिद्धो भवतीत्याशयेनासन्नभवतीत्युक्ते च द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सदेव भवतीति कर्मनिर्णयं मनसि निधायाह ॥ **द्वौ नञाविति** ।

मृत्यवे ज्ञानबाध्यत्वं न स्यादित्यादिस्तदनुग्राहको ऽथवोक्तवक्ष्यमाणानां प्रमाणतदनुग्राहकतर्कोणामित्यर्थः ।

अतु०—यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः ॥ सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि तस्मात्तदपि नो भवेत् ॥

सु०—द्वितीये दूषणान्तरमाह ॥ यद्युच्यत इति । अपिशब्दो दूषणसमुच्चये । सर्वस्मादपीत्याधिविधौ वा । यदीति श्रवणाच्चाहिति ग्राह्यम् । सर्वशब्दोऽनेकार्थः । यद्यनेकस्मात्सतो वैलक्षण्यम् । अनेकसत्त्वानधिकरणत्वं विश्वस्य साध्यमित्युच्यते तर्हि सतां भेदसंस्थितिस्तथापसिद्धान्तः । इदमुक्तं भवति । विश्वमनेकसत्त्वानधिकरणमिति प्रतिजानतऽनेकसत्त्वान्यङ्गीक्रियन्ते न वा । द्वितीयेऽनेकाविशेषणवैयर्थ्यम् । आद्येऽप्येकास्मिन्नेवाथेऽनेकानि सत्त्वान्युताधारभेदेन । नाद्यः । वैयर्थ्यात् । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते ॥ सद्भेदसंस्थितिरिति । अनेकसत्त्वाधिकरणताप्रतिषेधसामर्थ्यादेकैकसत्त्वस्वीकारापत्तेरिति वा । तृतीयस्य वेदं दूषणान्तरम् । यदि सर्वस्मात्सतो वैलक्षण्यं सर्वसत्त्वानधिकरणत्वं विश्वस्य साध्यतयोच्यते तर्हि सद्भेदसंस्थितिः । न ह्यनेकसदनङ्गीकारे सर्वशब्दस्य प्रयोजनमस्ति । सन्त्येवानेकानि सन्ति पारमार्थिकं त्वेकमेवेति चेन्न । तत्सिद्धयर्थमेवाद्यापि भवता प्रयतनात् । तदनधिकरणत्वसाधनेऽपसिद्धान्तात् । चतुर्थे दूषणान्तरमाह ॥ सन्मात्रत्वमिति । आविवक्षितविशेषं सत्त्वं यस्माद्ब्रह्मणोऽप्यस्ति । तस्मात्कारणात्तस्मात्सतो ब्रह्मणस्तद्वैलक्षण्यम् । तत्सत्त्वानधिकरणत्वमपि विश्वस्य नोऽस्माकं मतं भवेत् । तथा च सिद्धत्वात्तदपि साध्यं नो भवेत् । आविवक्षितविशेषसत्त्वानधिकरणत्वे साध्ये ब्रह्मणस्तत्त्वानधिकरणतयाऽपि प्रतिज्ञा-तार्थोपपत्तेरर्थान्तरतेति । अथवा किमिदं सत्त्वं नाम । यदनधिकरणत्वं विश्वस्य साध्यते । किं सामान्यसत्त्वमुत स्वरूपसत्त्वम् । आद्यं दूषयति ॥ यद्युच्यत इति । सर्वस्मात्सर्वार्थानुगततात्सामान्याद्वैलक्षण्यं तदनाधारत्वमिति यावत् । साध्यतया यद्युच्यते तदा सद्भेदसंस्थितिः । यदि सत्तैव नास्ति तदा तदनधिकरणत्वप्रतिज्ञा व्यर्थी स्यात् । नेदं शशविषाणाधिकरणमिति विद्वदिति

तावतैव सम्भवेन सदित्यस्य हेतुशरिरप्रवेशस्यानवश्यकत्वादाह ॥ भेदभङ्गादिति ॥ भेदवादिन इति । सत्त्वासत्त्वव्यवस्थाङ्गीकारेण इत्यर्थः । यद्वा त्वया साध्यमानं सदसत्त्वपर्यवसन्नं यत्सदसद्वैलक्षण्यं तदङ्गीकारिण इत्यर्थः । ननु कथं नानिष्टं तस्य सदसत्त्वापादकतयैव सत्त्व-
वादिनं प्रत्यनिष्टत्वादित्यत आह ॥ मया हीति । तर्हि विरोध एवमपि त्वां प्रत्यनिष्टत्वाभावे मां प्रत्यपि नानिष्टत्वमित्यत आह ॥ स्वोपा-
धाविति । त्वया तु स्वोपाधावपि निषेधाङ्गीकारादिति भावः । ननु सत्त्वानधिकरणत्वोक्तावसत्त्वापत्तिस्तदा स्याद्वदसद्वैलक्षण्यमिति तत्र
निषिध्यते । असत्त्वानधिकरणत्वोक्तौ सत्त्वापत्तिस्तदा स्याद्वदि सदैलक्षण्यसिद्ध्याऽनर्वचनीयसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ द्वयोरपीति । असत एव
सदैलक्षण्यं सत एवासदैलक्षण्यवापिति नियमप्राप्तसत्त्वासत्त्वयोर्नैवारणस्याशङ्क्यतया पुनस्तत्विषेधे च व्याहितेप्रसङ्गेन निषेधस्यैवानुपपत्तिरित्याह
॥ तर्हीति । ननु नियमवशाच्चिषेधानुपपत्तौ निषेधान्यथाऽनुपपत्त्या नियम एव किं न परित्याज्य इत्यत उभयनिषेधस्य नियमस्यैव प्रमाणा-
न्तरेणासिद्ध्या न तद्वत्त्वेन नियमभङ्ग इत्याह ॥ न हीति । तथा च निषेधद्वयसिद्धौ नियमभङ्गासिद्धिस्तत्सिद्धौ च व्याहृत्यभावासिद्धिस्तत्सिद्धौ
च निषेधद्वयसिद्धिरिति चक्रकम् । निषेधद्वयसिद्धौ नियमभङ्गेन व्याहृत्यभावासिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो वेति भावः । ननु निषे-
धद्वयसाधकज्ञानबाध्यत्वादित्येताव्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया निषेधद्वयं विनाऽपर्यवसानात्तत्साधनाय च हेतौ प्रवृत्ते व्याहितः प्रमाणसिद्धेऽर्थेऽकिञ्चि-
त्कारैवेति हेतुबलायत्तसाध्यसिद्धेर्व्याहृत्यभावासिद्धयनधीनत्वात् चक्रकादीत्याशयेन शङ्कते ॥ अस्मादेवेति । हेतौ प्रवृत्ते साध्यसिद्धिसम्भवेऽपि
सति व्याघाते हेतुप्रवृत्तिरैव न सम्भवति । अन्यथा व्याघातवातवोच्छिद्येतेत्याशयेन व्याहर्तेदूषणत्वं परमत्वेनैवानेतुं प्रतिबन्दिमुखेनाह ॥ तर्हीति ।
भेदवादिन इत्येतद्वैलक्षण्यं समाधानं वक्तुं तोत्रित्यार्थो शङ्कां दर्शयति ॥ अमुल्येति । सद्वैतवादिनः सदसद्वैतमङ्गेन प्रपञ्चेऽपि मुख्यसत्त्व-
स्यानङ्गीकार्यत्वेऽपि सद्भेदवादिनो मम प्रपञ्चेऽपि मुख्यसत्त्वाङ्गीकारो नानुपपन्न इत्याशयेन भेदवादिन इत्युक्तिरिति भावः । प्रमाणं श्रुतित्तत्को
ज्ञानबाध्यत्वानुमानं दृश्यत्वादिकं चाभिमतम् । अत एव हेवन्तरामिधानेऽपीति वक्ष्यति । यद्वा प्रमाणे प्रवृत्ते श्रुत्यनुमानरूपे तर्को विश्वस्य

दूषणान्तरपरमपीत्याशयेनाह ॥ **द्वितीय इति** । तर्ह्यपिशब्दानुपपत्तिरित्यतो भिन्नक्रमतया तद्वोजनेत्याशयेन तदर्थं समुच्चयं घटयति ॥ **अपीति** । अस्मिन्पक्षे व्यवहितान्वयप्रसङ्गादनन्तरान्वयेनार्थान्तरमाह ॥ **सर्वस्मादिति** । एवं चानेकत्वाविच्छिन्नसर्वसङ्ग्रहेऽपि नैकस्यात्र पक्षे सङ्ग्रहः । सर्वसत्त्वानधिकरणत्वपक्षे तु तस्यापि सङ्ग्रह इति भेदः । अस्यैव वाक्यस्य पक्षपरिग्रहतत्तदूषणपरतया योजनाय तदनुकूलमभ्या-
हरति ॥ **यदीतीति** । द्वितीयपक्षदूषणत्वं घटयितुमाह ॥ **सर्वेति** । एवमपि सर्वस्मादित्युक्तिमात्रेण न द्वितीयपक्षपरिग्रहस्य सिद्धिर्नापि तदूषणस्येत्यतः पूर्ववाक्यात्सतो वैलक्षण्यमित्यस्यानुवृत्तिमपसिद्धान्त इत्यस्याध्याहारं चाभिप्रेत्योभयं घटयति ॥ **यदीति** । नन्वेकसत्त्वाधि-
कारणत्वसाधने सद्देप्राप्तावपि न तदनधिकरणत्वसाधने सानेकसत्त्वाङ्गीकारेऽप्येकास्मिन्नेकसत्त्वाङ्गीकारेण वा तदनधिकरणता-
साधनसम्भवादित्यतो भाष्यकारस्य विकल्पाभिप्रायं स्फुटत्वादेकपक्षदूषणानभिधानं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया भाष्यं योजयितुमाह ॥ **इदमिति** । भाष्यस्य विकल्पतदाद्यपक्षदूषणानुक्तिप्रयुक्त्यनूतनामसहमानः प्रकारान्तरेण भाष्याशयमाह ॥ **अनेकेति** । एकैकस्मिन्नेकसत्त्वं-
स्याप्यभावे सत्त्वमात्रस्य प्रतिषेध्यतयाऽनेकपदवैयर्थ्यापातेनानेकसत्त्वानधिकरणताप्रतिषेधोऽनुपपन्न इत्येकैकसत्त्वप्राप्तिरिति चोक्तं भवतीत्यन्वयः ।
सर्वशब्दस्वारस्याय तृतीयपक्षदूषणपरतयाऽपि भाष्यं योजयति ॥ **तृतीयस्य चेति** । पूर्वमनयोरेव पक्षयोर्न द्वितीयतृतीयावित्येकोक्तिवदत्रापि
द्वितीयतृतीययोर्दूषणान्तरमाहेति वक्तव्ये योगविभागोऽप्येतत्स्वारस्यज्ञापनयेति । अत्रापि पूर्ववदेव सर्वशब्दवैयर्थ्यानुपपत्त्या सद्देप्राप्त्याऽ-
पसिद्धान्त इत्याह ॥ **न हीति** । अनेकसत्त्वाप्तावपि पारमार्थिकानेकाप्राप्त्या नापसिद्धान्त इति कल्पद्वयेऽप्यपसिद्धान्तपरिहारमाशङ्कते ॥ **सन्त्येवेति** । अनिर्वचनीयसिद्धेः पूर्वमेकसर्वनिषेधान्यथाऽनुपपत्त्या पारमार्थिकानामेव प्राप्तिस्तत्पारमार्थिकत्वाभावस्यानिर्वचनीयसिद्धयर्धनतयाऽ-
न्योन्याश्रयादिकामित्याशयेनाह ॥ **तदिति** । अस्तु वाऽपारमार्थिकानेकप्राप्तिस्तथाऽपि पारमार्थिकापारमार्थिकसर्वसत्त्वानधिकरणत्वे साध्ये
पारमार्थिकसत्त्वानधिकरणत्वस्य त्वसिद्धान्तत्वेऽपि विश्वस्मिन्नपारमार्थिकसत्त्वस्य त्वदभिमततया तदनधिकरणत्वांशेऽपसिद्धान्तः । अपारमार्थिक-

टि०-पक्षान्तरसमवायकापिशब्दबल्यपक्षान्तरदूषणपरमुत्तरवाक्यामित्येव प्रतीयते । तत्र । वक्ष्यमाणरीत्या तावदेवापि तत्तु पूर्वत्र

द्वापीत्यादिनेत्यर्थः । स्वमतसिद्धदूषणप्रायेणास्यापि तथात्वमर्थान्ति निवारयति ॥ **एतच्चेति** । एतेनानङ्गीकारपक्षे लोक्तदूषणमपि परस्तेनेति सूचयति । अत एव तत्त्वद्योतेऽत्राप्यर्थान्तरमेवोक्तमिति ध्येयम् । कुतोऽस्य न स्वमतसिद्धत्वमत्राह ॥ **द्रव्यादीति** । अनुगतग्रहणेन न द्वेकाश्रयमित्युपपादनस्य स्वासिद्धत्वं दर्शयति । कुतोऽन्यानुगताङ्गीकार इत्यतो द्रव्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि तत्सम्भवेऽप्यनुगतस्य द्रव्याद्यभेदस्य भेदापत्त्या न मत्पक्षे तत्सम्भव इति सूचयितुं द्रव्यातिरिक्त्युक्तम् । यद्वा स्वमतेन तु सिद्धसाधनत्वमित्युक्तमुपपादयति ॥ **द्रव्यादीति** ॥ **नो भवेदिति** । तथा च स्वरूपसत्त्वानधिकरणत्वे साध्ये विश्वस्याब्रह्मत्वसिद्ध्याऽपि प्रतिज्ञार्थोपपत्तेरर्थान्तरमित्युक्तं भवति । अस्मिन्पक्षे स्वमतेन सत्तासामान्यानाधिकरणत्वपक्षदूषणं यत्सिद्धसाधनत्वादि तद्वाध्यानारूढमिति तदारूढतायै सन्मात्रत्वमिति वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **अथवेति** । तथात्वे प्रथमपादोऽसङ्गत इत्यतस्तं सङ्गमयितुमाह ॥ **तथा हीति** ॥ **एतेनेति** । स्वरूपसत्त्वानधिकरणत्वपक्षनिराकरणेनेत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपत्वाभावेऽष्टत्वादिति भावः । भाष्ये न्यूनतां परिहरति ॥ **अर्थेति** ॥ **स्फुटत्वादिति** । बाधापसिद्धान्तार्थान्तरादीनां प्रकृतानामुपपादनप्रकारस्यात्र स्फुटत्वादित्यर्थः । एवेत्युपपादनानपेक्षत्वं दर्शयति । अपसिद्धान्तस्योपपादनसापेक्षत्वेऽप्युपपादनप्रकारस्य मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्याद्युक्तिबललब्धत्वामाह ॥ **सत्यस्य नार्थक्रियेति** । सन्मात्रत्वमित्येताद्वितीयव्याख्यासमानन्यायेनार्थान्तरमुपपादयति ॥ **अर्थेति** । नन्वर्थक्रियावैधुर्यस्यासत्त्वानिर्वचनीयत्वाहेतुतायामपि नार्थान्तरता । स्वरूपेणैव तस्य त्वां प्रत्यनिष्टत्वेन तत्साधनसम्भवादित्यत आह ॥ **अर्थेति** । तस्य मां प्रत्यनिष्टत्वेऽप्यनिर्वचनीयत्वाहेतुत्वे प्रमाणादीनां साधकत्वमिति प्रकृतप्रमेये तत्साधनस्यानुपयोगादर्थान्तरमेव । प्रमाणादीनां साधकत्वमिति प्रकृतविरुद्धता च तद्वैधुर्यसाधनस्येति भावः । दृश्यत्वादिरूपहेत्वत्तराभिधानेऽपि ज्ञाननिर्वत्यत्वत्वाद्यत्वप्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकसत्तानिषेधरूपत्वतदभिमतस्य ज्ञानबाध्यत्वस्य ज्ञानबाध्यत्वमिति वाक्यार्थतया विषयदादेः सत्त्वेन नित्यत्वेन चाविद्योपादानकात्वाभावादिति लक्षणासम्भवादिति प्रतिपादकवक्ष्यमाणन्यायेन सम्पूर्णबाधाशबाधापत्त्याऽसाधनीयत्वान्मदभिमतस्य च विज्ञातस्यत्यादिवक्ष्यमाण-

सर्वसत्त्वानधिकरणत्वसाधने वाऽन्यगतापारमार्थिकसत्त्वानङ्गीकारेऽपि तत्तद्गतापारमार्थिकसत्त्वस्य तस्मिन्स्वयाऽयङ्गीकारात्तदनधिकरणत्वांशेऽपसिद्धान्तः स्यादेवेत्याह ॥ **तदनधिकरणत्वेति** । अभिन्वाक्ये सतो वैलक्षण्यमित्यस्य नानुवृत्तितस्मात्तादित्यनेनैव तदर्थलाभो विधेयत्वनुवृत्तिर्हितीयपादस्य चानुवृत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तस्मादिति** । एवं सति सिद्धं दूषणमाह ॥ **अविबक्षितेति** । अपिशब्दस्वार्थान्त्यक्षान्तरनिराकरणपरतया यदुच्यत इति श्लोकं योजयति ॥ **अथेवेति** । न च सत्त्वं भावो विद्वमानत्वं वा सत्तासामान्यं वा स्वरूपसत्त्वं वेति पूर्वमेव विकल्पादयदूषणपरतया वैलक्षण्यं सतश्चेति वाक्यमवतार्य तृतीयचतुर्थदूषणपरतयैतच्छ्लोकः कुतो नावतारित इति वाच्यम् । सर्वलोकाभिधानादिप्रसिद्धाश्रयेण प्रवृत्तयोर्भावविवद्विद्वमानत्वकल्पयोर्वादिप्रसिद्धाविभागाश्रयेण प्रवृत्तसत्तासामान्यस्वरूपसत्त्वकल्पाभ्यां न समकक्षतेत्याशयात् । सर्वशब्दस्य सर्वार्थानुगतलक्षणाभिप्रेत्यैतत्कल्पं भाष्यारूढं करोति ॥ **सर्वस्मादिति** । सर्वस्माद्वैलक्षण्यं लक्षणतया यदुच्यत इत्यपि योजनाया उत्तराभिप्रेतत्वात्प्रकृतोपयोगतया योजयति ॥ **साध्यतयेति** । अत्र सत्ताया अनङ्गीकारेऽपि तदनधिकरणत्वस्य सुसाधत्वाच्च सद्देशसंस्थितिरिति दूषणमुपपन्नमित्यतोऽनङ्गीकारपक्षं बहिरेव प्रदूष्याङ्गीकारपक्षं परिशेष्य भाष्यान्तरपरत्वेन योजयितुमङ्गीकारपक्षदूषणस्य पूर्वत्र सर्वशब्दवैयर्थ्यवत्सत्ताशब्दवैयर्थ्यस्यानाधिकरणत्वमात्रसाधने बाधेनानुपपन्नावाप्रकारान्तरेण तं दूषयति ॥ **यदीति** ॥ **नेदमिति** । अलंके सुमनसां मूकतैवेति न्यायेनाप्रसिद्धप्रतिषेधयोगादिति भावः । अन्यथा नित्यमेकमेकसमेवंतं सामान्यमिति तद्वैलक्षण्यव्याघातः । उपदेशादेनैकास्मिन्नेव सङ्गतिग्रहणाद्वापपत्त्या वैयर्थ्यं चेत्यभिप्रेत्याह ॥ **न हीति** । ततश्चापसिद्धान्त इति भावः । सत्तनाधिकरणानेकाङ्गीकारेऽपि नापसिद्धान्त इति गूढाभिसन्धिशाशङ्कते ॥ **सन्तीति** । अत्र कायं तर्हीत्यादिना व्याहृतं वक्तुमन्यस्य सत्तासामान्याधिकरणत्वे विश्वस्य तदनधिकरणत्वसाधनेऽपि न व्याघात इति स्वयमन्याभावे प्रतिपादनीये किं तेन परमुखेनैव व्याघातं व्युत्पादयिष्यामीत्याशयेनाशयमजानान इव पृच्छति ॥ **तर्हीति** । शङ्किता स्वाशयमुदात्तयति ॥ **व्यवहारत इति** ॥ **उक्तेति** । तत्सिद्धयर्थमेवा-

मात्रम् । स चोक्तबाधसानाथ्येन नाप्रयोजक इति चेन्न । सत्त्वसाम्येऽपि विनाशकारणसदसद्भावेन विशेषस्योक्तत्वात् । ननु च नेह नानाऽस्तीति प्रतिपन्नौपाधौ श्रौतविषयात्मा बाधः प्रपञ्चेऽस्तीति चेन्न । श्रुत्यर्थनिर्णयोत्तरकालमेवैतत् । स एव तूपपत्तिर्विशेषादशक्य इत्युच्यमानत्वात् । अथवा ज्ञानवाध्यत्वसिद्धं व्याप्तिरहितमपीति योज्यम् । तथा हि । किं त्वदभिमतं ज्ञानबाध्यत्वमत्र हेतुक्रियते किंवाऽस्मादभिमतमिति वाच्यम् । आद्यं चेदुक्तन्यायेन न सिद्धं प्रतिवादिनः । द्वितीये व्याप्तिवैधुर्यमिति । तत्कथमित्यत आह आह ॥ विज्ञानस्येति । हि यस्मादन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्बिज्ञानमेव बाधस्तद्विषयत्वमेव तद्बाध्यत्वं मतमस्माकम् । तच्चात्मानि विपक्षे गतमिति व्याप्तिविकलमिति वाक्यशेषः । सत्योऽप्यात्मा देहाद्यात्मना विज्ञातो वेदान्तजनितसम्यग्बिज्ञानवृत्तिविषय इति परेणाप्यङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तेरिति ।

टि०—अपिशब्दस्वारस्यानुरोधज्ज्ञानबाध्यत्वरूपसाध्यान्तरनिराकरणपरमुत्तरवाक्यमित्याभाति । तथात्वे च साध्ये प्रतिवादासिद्धत्वस्य भूषणत्वेन दूषणासङ्गतिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ एवमिति । यद्यपि परेण सदसद्विलक्षणत्वस्यैव ज्ञानबाध्यत्वस्याप्यानिर्वचनीयतयाकोक्त्वात्सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वं निरस्य ज्ञानबाध्यत्वरूपं तन्निराकरोतीति साध्यान्तरनिराकरणपरतयाऽपीदं व्याख्यातुं शक्यं तथाऽपि साधकमिथ्यात्वोपपादनोपयोगितया सदसद्विलक्षणस्यैव प्रस्तुतयाऽनिर्वचनीयत्वसामान्यस्याप्रस्तुतत्वेन तस्य साध्यतया निर्देशादसिद्धं प्रतिवादिन इत्यस्यास्वारस्याच्च तथा न व्याख्यातमिति ध्येयम् । ननु तर्ह्यपिशब्दानुपपत्तिः । न केवलं प्रतिज्ञाऽसिद्धा किन्तु हेतुरपीति व्याख्यानेऽप्यसिद्धेर्भूषणत्वेन प्रतिज्ञादूषणत्वाभावात्पूर्वं प्रतिज्ञायां तस्या अनुकेशानुपपत्तिरेवेत्यतो दुष्टत्वरूपसामान्ये समुच्चयमभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ नेति । नन्तरवाक्ये ज्ञानबाध्यत्वस्य प्रतिवादिमममत्वोक्त्या तद्विरोधेऽसिद्धत्वोक्तेरित्यत आह ॥ तुशब्द इति । शुक्तिरजतादौ पराभ्युपेत्योर्ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रतिपन्नौपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपयोर्बाध्यत्वयोर्थैकस्य वस्तुतोऽसिद्धावपि नापरस्यासिद्धिर्न तथा प्रकृते किन्तु प्रपञ्चे परामितयोरुभयो-

सिद्धसाधनार्थान्तरव्यथोपशेषादिनाऽसाधनीयत्वात् काऽप्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ हेत्वन्तरेति ॥ मूर्तमित्यादीनि । अत्रादिपदेन सीदतीति व्युत्पत्त्याऽनित्यं क्वाचिदित्यादेर्ग्रहणम् ॥ तत्सर्वमिति । एवं चास्मिन्पक्षे सकलपक्षोक्तदूषणप्रसङ्गः । अन्यपक्षेषु तु तत्तत्पक्षोक्तदूषणमेवेति भावः । अत एव पूर्वमतीव मन्दमित्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

अनु०—ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतम् ॥

सु०—एवं प्रतिज्ञातं निराकृत्य हेतुमप्याकरोति ॥ ज्ञानबाध्यत्वमिति । न केवलं प्रतिज्ञा दुष्टा । किं नाम हेतुभूतं ज्ञानबाध्यत्वमपीत्यर्थः । तुल्यशब्दः सिद्धान्त्यभिमतज्ञानबाध्यत्वाद्भवच्छिनत्ति । ज्ञानबाध्यत्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा प्रतिपक्षोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा हेतुत्वेन परस्याभिमतम् । न च प्रपञ्चे तत्प्रतिवादिनो मम सिद्धम् । अतोऽन्यतरासिद्धो हेतुरिति । नन्वीश्वरज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्तिस्त्वयाऽपीष्यत एव । अन्यथा तस्य संहारकर्तृत्वानुपपत्तेः । ज्ञानादिमत एव कर्तृत्वात् । सत्यम् । नैवं ज्ञाननिवर्त्यत्वं परस्याभिमतम् । अपि तर्ह्यज्ञानोपादानकस्य समाने विषये विरोधिना ज्ञानेनोपादाने निवृत्ते स्वयमेव विलयनम् । यथाऽऽह । अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति । न चायं प्रपञ्चेऽस्माकं सम्मतः । किन्तु मुहुराभहारादिना घटस्येवैश्वरस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नव्यापारैर्विनाश एव । स एव हेतुरस्त्विति चेन्न । तथाविधमपि ज्ञानबाध्यत्वं परैकदेशे प्रकृत्यादौ न सिद्धं प्रतिवादिन इति भागासिद्धत्वात् । किञ्च सत्यस्यापि ज्ञानविनाशत्वमस्तु । न च विपक्षे किञ्चिद्वाधकमस्तीत्यतोऽप्रयोजकत्वाज्ज्ञानबाध्यत्वं न सिद्धमपि व्याप्यत्वासिद्धमपीति यावत् । प्रतिवादिनो मतेनेति गुडजिह्विकामात्रम् । बाधकानुपन्यासे वादिनोऽपि व्याप्यत्वासिद्धेरावश्यकत्वात् । सतो विनाशो चैतन्यस्यापि विनाशप्रसङ्ग इति चेत् । तर्हि विनाशमात्रस्य साध्यप्रयोजकत्वेन ज्ञानबाध्यत्वमसिद्धमपि । व्यर्थविशेषणासिद्धमपि स्यात् । नाश्वत्यमात्रं हेतुज्ञानेति स्वरूपकथन-

प्रयोजकत्वं स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । तन्निष्ठासिद्धयुक्तेतद्वर्त्मतव्याप्यसिद्धिविषयकत्वविवक्षामभिप्रेत्य तात्पर्यमाह ॥ **व्याप्यत्वा-**
सिद्धमिति । अन्यतरासिद्ध्यादिवदन्यतराप्रयोजकत्वमपि दूषणमिति भ्रान्तिं निवारयति ॥ **प्रतिवादिन इति** ॥ तर्हीति । यद्यपि
 सत्त्वसाग्येऽपीत्यादिना वक्ष्यमाणदूषणमादावेव वक्तुं युक्तं तथाऽपि परोक्तहेतोर्व्यतिशेषणासिद्धिमपि दर्शयितुं प्रकारान्तरेण भाष्यं योजितमिति
 ध्येयम् । तर्के विशेषव्याप्तेरभावादविशेषप्रयुक्तसामान्यव्याप्तेश्चोक्त्याऽविशेषासिद्धेरनुपपत्त्या व्याप्तिशून्योऽयं तर्कभास इत्याह ॥ **सम्बन्धेति** ।
 असिद्धत्वेन प्रतिज्ञातबाध्यत्वयोर्मध्ये ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्य तस्यासिद्धिमपपादाव प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपस्य बाध्यत्वस्यापि तामुपपादयितुं
 नन्वस्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्य तस्यासिद्धिर्न तु प्रतिपन्नोपाधौ निषेधरूपस्य तस्य वेह नानेति निषेधस्य जागरूकत्वात्तस्यैव च हेतुतयोपन्यास इत्या-
 शङ्कते ॥ **नन्वानि** । तस्याप्यसिद्धिरेव । श्रुतेरर्थान्तरपरत्वेन तत्परत्वाभावात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयादापत्तेरित्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति** ।
 नन्तरवाक्यमसङ्गतम् । प्रपञ्चबाध्यत्वस्य शुक्तिरजतादिवृक्षोकोव्यवहारसिद्धतया तदुपपादकतयोत्तरत्रेवान्न योजयितुमशक्यत्वादिति चेन्न ।
 तस्यास्मदभिमतज्ञानबाध्यत्वहेतुविवक्षायां व्याभिचारप्रदर्शकत्वेन सङ्गातत्वात् । न च पूर्ववाक्यमेव पराभिमतज्ञानबाध्यत्वव्यभिचारप्रदर्शकतया किं
 न व्याख्यायत इति वाच्यम् । शुक्तिरजतादेर्दृष्टान्ततयाऽसत्तश्च ज्ञाननिवर्त्यताया उभयासम्मतत्वेन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वस्य च परं
 प्रत्युपपादनयत्वेन ब्रह्मणश्चोभयविधज्ञानबाध्यत्वस्योभयासम्मत्या परोक्तज्ञानबाध्यत्वस्य व्यभिचारस्थलाभावेन स्वाभिमतज्ञानबाध्यत्वस्य हेतुत्वविव-
 क्षायामेव व्याभिचारस्य वक्तव्यतयोत्तरवाक्येन तदुपपादनाय पूर्ववाक्ये ज्ञानबाध्यत्वं न सिद्धमपीत्यंशमसिद्धयव्याप्तिरूपदूषणद्वयप्रतिज्ञापरत्वेन योज-
 यित्वा ततो विकल्पाग्न्यधाय विशेषणार्थकतुशब्दं ज्ञानबाध्यत्वमित्यनेन योजयित्वा ज्ञानबाध्यत्वमसिद्धमित्यंशमावर्त्य पराभिमतो ज्ञानबाध्यत्ववि-
 शेषो हेतुश्चेदसिद्धः प्रतिवादिनः स्वाभिमततद्विशेषश्चापि विकल्पमिति योजयित्वा तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजनयमित्याशयेनाह ॥ **अथ-**
वेति । अथवा प्रतिज्ञां विकल्पांश्च मनसि निधाय दूषणोक्तिमात्रपरं भाष्यमित्याशयेनाह ॥ **अथैवेति** । अस्मिन्वक्षेऽपिशब्दोऽनुक्तव्याप्तिवै-

त्वेन ज्ञातस्य पुनर्घटत्वेन ज्ञाने प्रसङ्गो निरस्तः । छलप्रसङ्गात् । तथाऽपि रजतत्वेनावगतस्य शुक्तिकाशकलस्य शुक्लत्वादिज्ञाने प्रसङ्गस्तदवश्यः । एवमेकेनान्यथाविज्ञातस्य पुरुषान्तरसम्बन्धिनि तस्यैव वा पुरुषस्य कालान्तरभाविन्या ज्ञानसिद्धेः सम्यग्विज्ञाने प्रसङ्गोऽपीति चेन्मैवम् । बाधतिः खलु लोडने पठ्यते । तच्च ज्ञानस्यार्थस्य वाऽस्तु । न तावज्ज्ञानस्य । तस्य क्षणिकत्वेन स्वत एव लोडितत्वात् । सम्यग्विज्ञानस्याप्युत्तरज्ञानविनाशस्य बाधितत्वव्यवहारप्रसङ्गात् । नाप्यर्थस्य । शुक्तिकाशकलादेस्तादवस्थ्यात् । रजतादेर्नित्यलोडितत्वात् । अतः पूर्वज्ञानप्रसङ्गितस्यान्यथाकारस्य लोडनमिवेति वक्तव्यम् । तथा च सति कोऽतिप्रसङ्गः । तर्कि वक्तव्यमेतत् । न हि कथमनुच्यमानं ज्ञास्यते । अन्यथा विज्ञातस्येति वचनसामर्थ्यात् । अन्यथा सम्यग्विज्ञानमित्येवावश्यत् । किमनेनेति । तद्विषयत्वं बाध्यत्वमिति शेषः । अथवाऽनिर्वचनीयमुख्यं सदित्युक्तम् । तत्र किमिदमनिर्वचनीयत्वम् । किं निरुक्तिविरहः । किंवा निरुक्तिनिमित्तविरहः । नाद्यः । अनिर्वचनीयमित्यादिनिरुक्तेः सत्त्वेनासम्भवित्वात् । द्वितीयऽपि निरुक्तिनिमित्तं ज्ञानमर्थो वा स्यात् । नाद्यः । ज्ञानस्योभयवादिसिद्धिसङ्गात्वात् । न द्वितीयः । यथा प्रतिभासमर्थस्यालौकिकस्य रजतादेर्भावादिनाऽभ्युपगतत्वादित्याशङ्क्य परेणानिर्वचनीयस्य लक्षणद्वयमभिहितम् । सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं ज्ञानबाध्यत्वं चेति । तत्राद्यं तावन्निराकरोति ॥ वैलक्षण्यं सतश्चेति । व्याख्यानानि तु पूर्ववदेव । तत्र यावत्सु पक्षेषु सिद्धार्थत्वपर्यवसानं तावत्स्वनिर्वचनीयत्वस्य सत्त्वाविरोधित्वेन न सन्प्रपञ्चः किन्त्वनिर्वचनीय इत्याश्मभासङ्गतिर्दोषोऽवगन्तव्यः । यत्र पुनर्बाधादिपर्यवसानं तत्राव्याप्तिरवगन्तव्या । अथवाऽनिर्वचनीयत्वेन वियदादिकं शुक्तिरजतादिकं च परस्याभिमतम् । तत्र सत एव सत्त्वेन प्रमितस्यैव वियदादेर्विश्वस्यासद्विलक्षणत्वमेव स्वयं सत् । एवमसत एवासत्त्वेन प्रमितस्यैव शुक्तिरजतादेर्विश्वस्य सर्वस्याप्यारोपितस्य सद्विलक्षणत्वमेव स्वयं सत् । वियदादावसद्विलक्षणत्वमेवास्ति । सद्विलक्षणं तु प्रमाणबाधितम् । तथा

धर्यसमञ्चयार्थः ॥ अन्यथेति । वेदान्तजन्यसम्यग्ज्ञानरूपवृत्तात्माविषयकत्वाभावे तस्या आत्माविषयकाविद्यानिवर्तकत्वानुपपत्त्या चैतन्यमात्राय चाविद्याविरोधित्वाभावेनाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तोरित्यर्थः ।

सु०—अथवा दृष्टान्तं प्रत्याचष्टे ॥ ज्ञानबाध्यत्वमिति । अपिपदेन सदसाद्विलक्षणत्वलक्षणं साध्यमनिर्वाच्यत्वं सप्तु-
चिनोति । तुल्यदो ज्ञानबाध्यत्वमभिमतत्वाच्चिन्नमिति । न सिद्धं शुक्तिरजतादाविति शेषः । शुक्तिरजतादेरनिवचनीयत्वं ताव-
त्प्रतिवादिनो ममासिद्धम् । मयाऽन्यन्तासत्त्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अत एव ज्ञानबाध्यत्वं मम तत्रासम्मतम् । तदिह ज्ञाननिवर्त्यत्वं
परस्यभिमतम् । न चासतस्तत्सम्भवति । तस्य नित्यनिवृत्तत्वात् । अतः साध्यसाधनाविकलोऽयं दृष्टान्ताभासः । ननु मा-
पन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं बाध्यत्वमस्यैव शुक्तिरजतादौ । मैवम् । तथा सत्यसत्त्वमसङ्गात् । वक्ष्यते चैतत् । यदि तर्हि
न बाध्यत्वं शुक्तिरजतादेः । बाढम् । ननु सकललोकाविरोधादिप्रसङ्गः । मैवम् । त्वदभिमतस्याभावेऽप्यन्यस्य बाध्यत्वस्य
तत्र विद्यमानत्वात् । किं तदित्यत आह ॥ विज्ञानस्येति । बाध्यत्वमिति प्रकृतप्रकृत्यर्थं बाधं तदिति सामान्येन परामुशति ।
कोचिन्नेदं रजतमिति हृद्यस्तवस्त्वभावबोधं बाधमाहुः । अपरे तु शुक्तिरियमिति विरोधिभावान्तरज्ञानम् । तदुभयं प्रत्येकमव्या-
पकम् । शाब्दादौ द्वयोरपि बाधत्वप्रसिद्धेः । तस्मादुभयानुगतमेतदुच्यते । रजतत्वादिना विज्ञातस्य पुरोवर्तिनः शुक्तित्वादिना
विज्ञानं खल्वन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानं भवति । एवमसतो रजतस्य सत्त्वादिनाऽवगतस्यासत्त्वादिना विज्ञानमप्यन्यथाविज्ञा-
तस्य सम्यग्विज्ञानं भवत्येव । सम्यग्विज्ञानं बाध इत्येवोक्ते सर्वमपि सम्यग्ज्ञानं बाधः प्रसज्यते । न च तथा व्यवहारः । तन्नि-
वृत्त्यर्थमन्यथाविज्ञातस्यैत्युक्तम् । अन्यथाविज्ञातस्य ज्ञानमित्येवोक्ते धारावाहिकश्रमे रजतत्वेनावगतस्य शुक्तिकाशकलस्य पुनर्नाग-
वङ्गत्वादिज्ञानेऽपि प्रसङ्गः । तन्निरासाय सम्यगित्युक्तम् । अन्यथेति । तत्स्वरूपापेक्षया तेन घटस्यैव पटाद्यपेक्षयाऽन्यथा घट-

तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति ॥

टि०-दृष्टान्तदूषणानुकत्या न्यूनतां भाष्ये परिहर्तुमिदमेव भाष्यं तदूषणपरतयाऽपि योजयति ॥ अथवेति । नन्वत्र शुक्तिरजतादौ साध्यवैकल्यासम्भवे साधनवैकल्यमपि न स्यात् । अत्यन्तासत्त्वेन तत्र साधनवैकल्यसम्भवे च साध्यवैकल्यमपि तत एव सम्भवति । साध्यवैकल्यसम्भवे च साधनवैकल्यमात्रोक्तिर्भाष्यकारीया न्यूनतेति न दृष्टान्तदोषो भाष्याभिमत इत्यन्तोऽनुक्तसमुच्चयार्थापिपदेन तस्याप्युक्तेर्न न्यूनतयाशयेनाह ॥ अपिपदेनेति । ननु वक्ष्यमाणस्य वा प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपस्य वा बाध्यत्वस्य दृष्टान्ते प्रतिवादिनोऽपि सम्भूत्या न तद्वैकल्यमित्यत आह ॥ तुशब्द इति ॥ अभिमतादिति । दृष्टान्ते प्रतिवादिनोऽभिमतोदित्यर्थः । अनभिमतादिति पाठे दृष्टान्तेऽसत्त्वेनानभिमतादित्यर्थः । अस्य दृष्टान्तदूषणपरत्वं घटयितुं योग्यमध्याहरति ॥ शक्तीति । असद्विलक्षणज्ञाप्येत्याद्युत्तरानुव्याख्यानोऽसत्त्वपि शुक्तिरजतादेः प्रतीत्युपपादनादिना लब्धमत्र प्रतिवादिन इत्युक्तिसूचितमत्यन्तासत्त्वं साध्यवैकल्यादौ हेतुतया योजयति ॥ शुक्तीति । नात्र ज्ञानबाध्यत्वपदेन प्रपञ्च इव शुक्तिरजतादावुभयविधमपि तुशब्देनाभिप्रेयते किन्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रम् । तस्यैव तत्र प्रतिवादिनाऽनभ्युपगमादित्याशयेनाह ॥ तद्धीति । निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यत इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधयाह ॥ तस्येति । ज्ञानप्रयोज्यतिरोभावादिरूपनिवृत्तेः प्रादुर्भावादिरूपप्रवृत्तिसापेक्षतयाऽसतश्च तदसम्भवादिति वाऽविद्योपादानकस्य ज्ञानेन तिरोभावादिरूपनिवृत्तेरसत्त्वेन निरुपादानकतया नित्यानिवृत्तेऽसम्भवादिति वाऽभिप्रायः । अत्र प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं दृष्टान्ते प्रतिवादिसम्मतमिति न सिद्धं प्रतिवादिन इति वाक्यार्थतया तद्वैकल्यप्रतिपादनमशक्यमिति ततः पृथक्कृत्य साधनवैकल्यकथनावसरे तद्वैकल्यस्यावश्यप्रतिपादनयित्वात्तद्वैकल्यं प्रतिपादयितुं शङ्कते ॥ नन्वेति । नासीदस्ति भविष्यच्चेत्याबुनव्याख्यानं मनसि निधयाह ॥ तथा सतीति । त्रैकालिकसत्तानिषेधस्य बाधत्वे सत्ताविरहव्यतिरेकेणासत्त्वस्य दुर्निरूपतयाऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात्साधनवैकल्यं तदवश्यमेवेति भावः । ननु रजतादेः प्रतीतत्वेनासत्त्वानुपपत्तौ निषेधस्य सत्त्वात्सारण

शुक्तिरजतादौ सदैवलक्षणत्वमेवास्ति । असदैवलक्षणं तु प्रमाणविरुद्धम् । अतोऽसम्भविना तेन लक्षणनोक्तेन कथं तेऽनिष्टं निग्रह-
स्थानं न भवेदित्यादियोजना द्रष्टव्या । भेदवादिन इत्यनेन मायावादिनो वियदादौ सदैवलक्षणाङ्गीकारः शुक्तिरजतादौ चास-
द्विलक्षणत्वाभ्युपगतिरग्रहमात्रमूलैवेत्यभिप्रेति । यद्युच्यत इत्यत्राद्युक्तरत्याऽसम्भवित्वादिकं ज्ञातव्यम् । सम्मात्रत्वमित्यनेनाति-
व्याप्तिरुच्यते । तथा हि । ब्रह्मणोऽपि सन्मात्रत्वं सत्त्वानधिकरणत्वमिति यावत् । मायावादिनाऽभ्युपगतमिति शेषः । निरर्थक-
त्वाङ्गीकारात् । असत्त्वानधिकरणत्वं तु निश्चितमेव । तस्मात्तदपि ब्रह्मापि सन्नो भवेत्किन्त्वनिर्वाच्यं प्रसज्येतेति । सत्त्वेना-
सत्त्वेन च विचारसहत्वमनिर्वचनीयत्वं न पुनः सत्त्वासत्त्वधर्मानधिकरणत्वम् । ब्रह्म तु सत्त्वेन विचारसहं कथमनिर्वचनीयं
स्यादिति चेन्न । सत्त्वेनेति त्वप्रत्ययार्थस्यानभ्युपगमात् । किञ्च यो वियदादौ विचारः स ब्रह्मण्यपि समान इति कथं न
तस्यानिर्वचनीयत्वम् । यथोक्तम् । सर्वैवलक्षणाङ्गीकारादित्यादि । निराकरिष्यते चासौ दुर्विचारस्तत्र तत्रेति । द्वितीयमपि
लक्षणं निराकरोति ॥ ज्ञानबाध्यत्वमिति । यदि ज्ञानबाध्यत्वं नाभोक्तविधया ज्ञाननिवर्त्यत्वं तदा वियदादौ शुक्तिरजतादौ
च न सिद्धम् । वियदादेः सत्त्वेन शुक्तिरजतादेश्चासत्त्वेनाविधोपादानकत्वाभावात् । ततश्चासम्भवित्वं लक्षणदोषः । यदि
पुनर्ज्ञानविनाशयत्वमात्रम् । तथाऽपि वियदादौ नित्ये नित्यत्वादेव शुक्तिरजतादौ चासत्त्वान्न सिद्धमित्यव्याप्तिः । यदि च प्रति-
पन्नोपायौ निषेधप्रतियोगित्वं तदपि वियदादौ न सिद्धमित्यव्याप्तिरेव । उपपत्तयस्तूक्ता वह्यमाणाश्चानुसन्धेयाः । ननु भवताऽपि
बाध्यत्वं किमप्यङ्गीकरणीयमेव । एदस्य निरर्थकत्वायोगात् । तदेवास्माकमनिर्वचनीयलक्षणं भवत्वित्यत आह ॥ प्रतिवादिनो
विज्ञातस्येति । प्रतिवादिनो यम मतमिति सम्बन्धः । तच्च सन्त्यनिर्वचनीयेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तमिति शेषः । अत्रान्यथाविज्ञान-
मेव भ्रांतिः । तत्प्रसङ्गितान्यथाकारलोडनं सम्यग्विज्ञानमेव बाध इत्यवधारयता मतान्तराणि निरस्तानि वेदितव्यानि । हिशब्देन

द्रव्यमित्येतद्बाधकतया न स्थाणुर्न द्रव्यमिति वाक्यानुमानयोरपि पुरुषोऽयं शब्दो गुण इति वाक्यादेरपि बाध्यत्वप्रसिद्ध्या प्रत्यक्षस्थले
 चाध्यस्तवस्त्वभावबोधे विरोधिभावान्तरमाननियमेन निर्णयसम्भवेऽपि समानन्यायतया तत्रायुभयोरपि बाध्यत्वनिश्चयसम्भवात्पराङ्गीकारस्य
 चाग्रहमात्रमूलवादव्याप्तिः स्यादेवेत्याह ॥ **शब्दादाविति** । अन्यथाविज्ञातस्येतद्व्याख्यानरूपमसतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीति-
 रित्यन्यथाप्रतीतौरेव भ्रान्तित्वादिति तत्त्वनिर्णयवाक्यं मनसि निधायोक्तोभयानुगममुपपादयति ॥ **रजतत्वादिनेत्यादिना** । नन्वस्य लक्षणत्वे
 पूर्वविशेषणाधिक्यम् । न च घटादिज्ञानानां बाध्यत्वनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । द्रव्यादिवद्बाधत्वजायाक्रान्तस्य कस्याचिदभावात्तस्य लक्ष्यत्वेऽ-
 प्यदोषादित्यतः परिक्षिकैर्लोकव्यवहारानुसारेणैव लक्षणस्य प्रणेतव्यत्वात्सम्यग्ज्ञानमात्रस्य चातथात्वाद्युक्तं विशेषणमित्याशयेन पूर्वविशेषणव्यावर्त्यं
 दर्शयति ॥ **सम्यगिति** । विरोधिष्वप्यविवक्षायामन्यातिव्याप्तिरेवेत्याह ॥ **रजतत्त्वेनेति** । नागं सीसं वड्ढं त्रपु ॥ **तन्निरासायेति** ।
 न च पूर्वज्ञानप्रसज्जितान्याथाकारलोडनरूपतया तस्यापि बाधत्वेन लक्ष्यत्वात्तविरासो युक्त इति वाच्यम् । भ्रमविषयत्वेन शुक्तिरजतादितुल्यस्य
 नागवड्ढत्वादिरूपस्यान्यथाकारमात्रस्यान्यथाविज्ञातस्येत्यनेन ग्राह्यतया तल्लोडनरूपत्वस्य सम्यग्ज्ञान एव सम्भवेन तस्यैव लक्ष्यत्वेन विवक्षणीयतया
 भ्रमनिरासस्यावश्यकत्वात् । (अन्यथाकारलोडनरूपस्येति । लुटविलोडने भ्वादिः । अयं दिवादावपि । भाषणार्थधुरादौ । प्रतिघाते द्युतादौ ।
 डान्तोऽयमित्येके । ततश्च दवर्गप्रथमान्तपाठस्तृतीयान्तपाठोऽपि साधुरेवेति बोध्यम्) । ननु तथाऽपि न्यूनताऽतिप्रसङ्गान्तरनिरासाय विशेष-
 णान्तरस्याव्यावश्यकत्वादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । ननु स्वरूपपेक्षयेत्यविशेषणेनातिप्रसङ्गनिरास इत्यतः शब्दसमभिध्याहारबललब्धार्था-
 दर्थांतरकल्पनया दूषणस्य छलप्रसङ्गेनानुपपत्त्या समभिध्याहारबलैर्नैवातिप्रसङ्गाप्रसक्तौ तदर्थं विशेषणस्यानावश्यकत्वादित्याह ॥ **छलेति** ।
 ननु तथाऽपि न्यूनतैव स्थलान्तरेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यादित्यतो बाधशब्दार्थनिर्वचनपरेणानेन वाक्येन बाधशब्दार्थपरधातुसत्रपर्यालोचनायां
 पूर्वज्ञानप्रसज्जितान्याथाकारलोडनरूपस्य सम्यग्ज्ञानस्य लक्षणत्वेन लाभान्न दोष इत्याशयेन धातुसत्रमुदाहरति ॥ **बाधतिरिति** । नन्वस्तु

एव पर्यवसानम् । न च सत्ताविहव्यतिरेकेणासत्त्वं दुर्निरूपमिति वाच्यम् । निरुपाख्यत्वमसत्त्वमिति तन्निरूपणात् । तथा चासत्त्वानापतोपा-
सिद्धान्ताभावान्न साधनवैकल्यामस्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । असतः प्रतीयभावे हि सर्वमिदं भवदिति शेषः । न चैवमित्यसिद्धि-
लक्षणज्ञप्त्यै निषेधो ह्यप्रतीतस्येत्याबन्धव्याख्याने वक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वियता दृष्टान्तदूषणस्य पर्यवसानात्प्रकृताननुगुणं दृष्टान्ते बाध्यत्वस्यापपा-
दकमुत्तरवाक्यमनुपपन्नमित्यतस्तन्निवर्त्या शङ्कां दर्शयति ॥ **यदीति** । आदिपदेनापासिद्धान्तसङ्ग्रहः । यदि प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रति-
योगिकमेवासत्त्वं तर्हि सतोऽपि बाध्यत्वमस्त्विति वदता त्वयाऽसत्त्वमेव न बाध्यावं वक्तुं शक्यत इति सदसत्साधारणबाध्यत्वव्यवहारस्य
प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेनानिर्वाह्यत्वात्सकल्लोकानुगतव्यवहारादिप्रयोजकबाध्यत्वमन्यदेव वाच्यम् । तदेव दृष्टान्तेऽहमपि प्रतिपाद-
यिष्यामीत्याशयः । अत्र विज्ञानविषयत्वमिति निर्देष्टव्ये यद्विज्ञानमिति निर्दिशति यच्चाभावघटिततया विरोधिभावान्तरघटिततया वा निर्देष्टव्येऽ-
न्यथाविज्ञातस्य सम्यगिति सामान्येन निर्दिशति तेन ज्ञायते उभयसाधारण्येनैव बाधलक्षणनिष्कर्षो द्रष्टव्य इत्यपि भाष्यकारस्याभिमतमिति मनसि
निधाय प्रकृत्यर्थभूतोभयविवधबाधस्य तदिति सामान्येन परामर्शे नपुंसकं तद्विषयत्वं बाध्यत्वमिति शेषपरणेन च वाक्यं योजनीयमित्याह ॥
बाध्यत्वमितीति । न चैतद्वैकाल्यकाराशयज्ञापकाभाव इति वाच्यम् । प्रकृतप्रधानबाध्यत्वस्य तदिति परामर्शेन विज्ञानशब्दस्य च पूर्ववत्त-
द्विषयत्वलक्षणमात्राभ्युपगमेन व्याख्यानोपपत्तौ बाध्यत्वशब्देनोपसर्जनतया प्रकृतबाधसामान्यपरामर्शे शेषपरणादेरेव तद्रमकात्वात् । न चैव-
मस्मिन्व्याख्याने कुसृष्टिरिति वाच्यम् । अधिकार्थलभेन तस्या आदरणीयत्वात् । अत्र प्रकृत्यर्थबाधनिर्देशेन तदिति नपुंसकोपपत्तावपि
वस्तुभावबोधो बाधो विरोधिभावान्तरज्ञानं बाध इत्यनेकभिन्नलिङ्गनिर्दिष्टयोः सामान्येन परामर्शेन व्याख्याने उभयोरपि लक्ष्यत्वसूचनेन
परोक्तलक्षणयोरव्याप्तिमुच्यते सिध्यतीत्येवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । ननु बाधस्यैकप्रकारत्वे नानेकप्रकारतया कस्याप्यभ्युपगमो नापि
भिन्नलिङ्गतया निर्देश इत्यतो वादिविप्रतिपत्तिमाह ॥ **केचिदिति** । ननु तैस्तैरपरस्यालक्ष्यत्वाद्भुङ्गीकारान्वाप्यपि रिलितः स्थाणुरयं शब्दो

मनुसन्धाय सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वे साक्षात्प्रमाणस्य निरासाज्ज्ञानबाध्यत्वरूपे तस्मिन्हेतुनिरासन्यायेन प्रमाणनिरासलाभेनानिर्वचनी-
यत्वप्रमाणनिराकरणस्य वैलक्षण्यं सतश्चापीति श्लोक्तत्रयेण लाभाल्लक्षणां निरासप्रयुक्तभाष्यन्यतापरिहारायानिर्वचनीयलक्षणनिरासपरतयाऽपि
तदाख्याति ॥ **अथेवेति** । ननु मिथ्यात्वसाधकत्वोभयोपपादकतया सदसद्विलक्षण्यप्रसक्तत्वापि नानिर्वचनीयत्वप्रसक्तिरिति तल्लक्षणनिरासपर-
तया व्याख्यानमनुपपन्नमिति चेन्न । प्रमाणनिराकरणपरतयेव लक्षणनिराकरणपरतयाऽपि व्याख्याने भाष्यद्वारास्यलाभाद्भाष्ये लक्षणनिरासोऽ-
प्यभिप्रेत एव । स च पूर्वत्र सामान्याभिप्रायेऽवश्यं कल्पनीयेऽनिर्वचनीयत्वमपि प्रसक्तमेवेति
नानुपपत्तिरित्याशयेन पूर्वं स्वयमेव दर्शितमनिर्वचनीयत्वसामान्यप्रसक्तिं सूचयति ॥ **आनिर्वचनीयमिति** । ननु तथाऽपि भाष्ये न्यूनतैव ।
लक्षणद्वयनिराकरणेऽप्यनिर्वचनीयशब्दार्थभूतलक्षणान्तरानिराकरणादित्यतः परेण लक्षणान्तराण्याशङ्क्य निराकृत्यैतल्लक्षणद्वयस्यैव व्यवस्थापित-
तयाऽप्येषां परानभिप्रेततया तदभिप्रेतयोश्च दूषणान्न न्यूनतेत्याशयेन भाष्यमवतारयति ॥ **तत्रेति** । अत्र निश्चिन्निर्वचनीयं भावेऽनीयम् । न
विद्यते निर्वचनीयं यत्र तदनिर्वचनीयं तस्य भावोऽनिर्वचनीयत्वं निश्चिकिबिह एवेत्याशयेनाद्यः कल्पः । निर्वचनसम्बन्धिनिर्वचननिमित्तमिति
यावत् निर्वचनीयमिदमर्थं छः । न विद्यते निर्वचनीयं यत्रेत्यनिर्वचनीयम् । निर्वचननिमित्तरहितं तस्य भावो निमित्तविरहोऽनिर्वचनीयत्व-
मित्याशयेन द्वितीय इति ज्ञेयम् । शब्दयोगे करणतया ज्ञानस्य विषयतयाऽर्थस्य च निमित्तत्वाद्विकल्पयति ॥ **द्वितीयेऽपीति** । विषयज्ञानं
हि शब्दप्रयोगे कारणम् । तच्च त्वयाऽप्यभ्युपेयत एवेत्याह ॥ **नाद्य इति** ॥ **यथाप्रतिभासमिति** । ननु रजताभ्युपगमे तदुचितार्थ-
क्रियाप्रसङ्ग इत्यतोऽर्थक्रियानर्हत्वरूपालौकिकत्वेन रजतादिकं विशेषितम् । ननु तर्हि तदभ्युपगमो व्यर्थ इत्यतोऽस्ततः प्रतिभासासम्भवादस्य
च प्रतिभासाविबाकतदभ्युपगम इत्याशयेन यथाप्रतिभासमित्युक्तम् । यद्वा तत्तदुचितार्थक्रियानर्हत्वे कुतस्तस्य रजतादित्वमित्यतस्तथा तथा
प्रतिभासनादित्याशयेन तदुक्तम् । अथवाऽर्थक्रियानर्हत्वरूपालौकिकत्वोपपादकप्रातिभासिकत्वेहेतुसूचनाय तदुक्तिरिति ध्येयम् । यदि पूर्ववेदेव

लोडनं तदर्थस्तदथाकथञ्चिदतिप्रसङ्गविषयेऽप्यस्तीत्यतस्तन्निष्कर्षं दर्शयति ॥ तच्चेति ॥ स्वत एवेति । बाधकानवतारोऽपि आसङ्गा-
दित एवेत्यर्थः । अन्यथोत्तरक्षण एव बाधकावतारानियमाक्षणीकत्वानुपपत्तिः । एवं च बाधकज्ञानस्य न तत्र प्रयोजकतेत्याशयः । ज्ञाननाश-
प्रयोजकज्ञाने बाधकत्वं नास्त्यपि । न चात्र विवादः । व्यवहारभावेन निश्चयोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ नार्पिति । बाधो-
त्तरमयनुवृत्तेरित्याशयः । तर्हि स्मृत्यर्थ एवानुपपन्न इत्यत आह ॥ अत इति । नन्वन्यथाकारत्वस्यासत्त्वात् लोडनमित्यत उक्तमिवेति ।
पूर्वज्ञानप्रसज्जितान्यथाकारस्यासत्त्वेऽपि तदसहनतया ज्ञायमानत्वात्तज्जनितप्रवृत्त्यादिफलपरम्पराविधटकतया तन्निवर्तकसाम्यमिवार्थ इत्याशयः ।
अत एव निबन्धे उदयनेनाव्ययमेव विषयापहारो यत्तद्विषयाधिक्षेपस्वभावसमुत्पादः स च तत्फलप्रवाहप्रतिक्षेपपर्यन्त इत्युक्तमिति ध्येयम् ।
नन्वेवं स्मृत्यर्थनिष्कर्षेऽपि न शुक्लत्वज्ञानादावतिप्रसङ्गपरिहार इत्यतो लक्षणेऽस्यार्थस्याभिप्रेततया नातिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ तथा चेति ।
लक्षणे तद्वाचकपदभावे कथमेतल्लभ इत्याशङ्कते ॥ तदिति । अन्यथाविज्ञातस्यैतत्तत्र कर्मणि भूतप्रत्ययेन पूर्वत्वस्य प्रसज्जितत्वस्य च
लाभः । अन्यथेत्यनेनान्यथाकारस्य लोडनमित्यस्य लाभं दर्शयति ॥ अन्यथाविज्ञातस्येतीति । न च सर्वसम्यग्ज्ञानस्य बाधत्वप्रसक्तौ
तद्वावृत्तये तद्विशेषणमिति वाच्यम् । तेन तद्वावृत्तावपि शुक्लत्वज्ञानाद्यव्यावृत्त्याऽतिप्रसङ्गापरिहारेणैकदेशमात्रव्यावृत्तेः प्रयोजकतया वैयर्थ्या-
निस्तारात् । न चान्यथाज्ञानपूर्वकत्वाच्छुक्लत्वादिज्ञानादेः सङ्ग्राह्यत्वमेव भाष्याभिमतं किं न स्यादिति वाच्यम् । बाध्यत्वेन व्यवहियमाणत्वस्यैव
लक्ष्यतयाऽन्यथाज्ञानपूर्वकेऽपि शुक्लत्वादिज्ञानादौ बाधत्वेन व्यवहारभावेन तस्याप्यसङ्ग्राह्यत्वात् । एवमपि सङ्ग्राह्यत्वेऽविशेषात्सर्वसम्यग्ज्ञान-
स्यापि सङ्ग्राह्यतापत्तौ तद्वावृत्त्यर्थमन्यथाविज्ञातस्येति विशेषणानुपादानप्रसङ्गादित्याह ॥ अन्यथेति । तथा च तद्विशेषणबलेन षष्ठ्यर्थतया
लोडनरूपसम्बन्धलाभात् लक्षणे तद्वाचकपदप्रक्षेप इति भावः । किं तद्वाच्यत्वमिति प्रश्नस्य व्यधिकरणमेतदुत्तरमित्यत आह ॥ तदिति ।
एवं लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धावपि लक्षणस्येतरव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपास्थितिमात्रहेतुत्वेन प्रमाणस्यैव च तत्सत्तानिश्चयकतया प्राधान्यात्तत्क्रम-

मित्युक्त्वा सदपि मायावादिनं प्रति न सद्बाधितमपि मायावादिनं प्रति न बाधितमिति मायावादिनस्तदनङ्गीकारस्य प्रमाणविरुद्धाङ्गीकारस्य च सूचनास्ततोऽप्यनङ्गीकारस्य प्रमाणविरुद्धाङ्गीकारस्य च प्रमाणमूलकत्वसम्भवेनाग्रहमात्रमूलकत्वं ज्ञापयितुं तदुक्तिरित्याशयेनाह ॥ **भेदवादिन इति ॥ उत्करीत्येति ।** वियदादौ सर्वनैकसत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यत्वपक्षे पूर्वोक्तयोजनानुसारेणापासिद्धान्तव्याहतिपर्यवसानेऽव्याप्तिः । वैलक्षण्यं सतश्चेत्यधुनोक्तयोजनान्यायेन वियदादिशुक्त्यादिविषयकतया यद्बुध्यत इत्यस्य योजनान्तरे त्वसम्भवः । योजनान्तरं तु वियदादीनां शुक्तिरजतादीनां चानिर्वचनीयत्वेन तवाभिमतत्वात्तयोश्च सर्वस्मादेकस्मात्सर्वस्माच्च वैलक्षण्यम् । सर्वनैकसत्त्वानधिकरणत्वमिति यावत् । लक्षणतया यद्बुध्यत तर्ह्युत्करीत्याऽनेकसर्वसत्त्वानभ्युपगमेऽनेकेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यापत्त्या सद्भेदसंस्थितिः । अनेकसर्वसत्त्वाधिकारणानभ्युपयानि । तेषां च वियदादिशुक्तिरजतादिव्यतिरिक्तानामभावात्तेषामेव च तदनधिकरणत्वासम्भवात्सद्वैलक्ष्यासम्भवेन वियदादावसद्वैलक्षण्यसम्भवेऽपि विशिष्टासम्भवाच्छुक्तिरजतादौ चोत्करीत्या सद्वैलक्षण्यस्य वस्तुगत्याऽसद्वैलक्षण्यस्याप्यभावेनोभयाभावाद्द्विशिष्टासम्भव इति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

सन्मात्रत्वमित्यनेनेति । अतिव्याप्तिरप्युच्यत इति पाठे पूर्ववाक्योक्तसम्भवादिमुच्यो वा सन्मात्रत्वमित्यस्य पूर्वव्याख्यानानुसारेण सिद्धसाधनपर्यवसाने आरम्भासङ्गत्या समुच्चयो वाऽप्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्र सन्मात्रत्वमिति ब्रह्मणि लक्षणप्रतिपादके पादेऽसद्व्यावृत्तसत्त्वस्य सन्मात्रपदेन विवक्षायां तस्य ब्रह्मणि सत्त्वात्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । सत्त्वानधिकरणत्वं सन्मात्रत्वमिति विवक्षायामपि ब्रह्मणोऽपि लक्षणान्तः-प्रविष्टसत्त्वाधिकरणतयाऽनुपपत्तिरेव । परमतानुसारेण तथोक्तौ च तदीयतथाऽङ्गीकारे ज्ञापकाभावः । असत्त्वानधिकरणत्वानुपपादनान्यनता च तस्मात्तदपीति द्वितीयपादस्य ब्रह्मालक्ष्यत्वप्रतिपादकता च न स्फुटेत्यत आह ॥ **नया हीति ।** भाष्योक्तातिव्याप्तेः सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्व-पक्ष एवोपपन्नत्वात्तमेव पक्षं शेषयित्वा परप्रसज्जितपक्षान्तरं निराकर्तुं शङ्कते ॥ **सत्त्वंवेति ।** एवं परिशेषमिदमेतत्त्व भाष्यं व्याख्यातम् । अधुनैतत्त्वक्षदूषणमपि भाष्यारूढमेव सन्मात्रत्वं सत्त्वेन विचारासहत्वं ब्रह्मणोऽपीति योजनोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति । ननु भिन्नत्वा-**

व्याख्यानं तर्हि तद्वोधितानां सिद्धसाधनत्वादीनामलक्षणदोषत्वाल्लक्षणनिरासकवासिद्धिरित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ आरम्भासङ्गतिरिति । न ह्यत्र लक्षणदूषणं प्रधानप्रयोजनं किन्तु न सन्प्रपञ्चः किन्त्वनिर्वचनीयः । एवं च साधकत्वाद्युपपत्तिरिति परोक्तखण्डनम् । तच्च द्वेधा सम्भवति । एवंलक्षणकेऽनिर्वचनीयत्वे तस्य सत्त्वाविरोधित्वान्न सन्प्रपञ्चः किन्त्वनिर्वचनीय इति वदता च सत्त्वविरोधिनि एव तस्य कथनीयत्वादुक्तासिद्धिरिति प्रतिपादनेन । अव्याप्यादिना लक्षणस्यासम्भवेनानिर्वचनीयत्वानुपपत्त्योक्तानुपपत्तिरिति वा प्रतिपादनेन तत्र सिद्धसाधनतादिपर्यवसाने द्वितीयप्रकारेण खण्डनासम्भवेऽपि प्रथमप्रकारेण खण्डनमक्षतमेवेति भावः । बाधादीत्यत्रादिपदेन व्याहृतिपरिग्रहः । पूर्वव्याख्यानाभ्युपगमे सिद्धसाधनतापर्यवसानपक्षेऽसाधारणलक्षणदोषालभाद्वाधादिपर्यवसाने पूर्वव्याख्यानरीत्याऽव्याप्तिभागेऽप्यसम्भवालाभात्तद्व्याभासप्रकारान्तरेण भाष्यं योजयति ॥ अथेवेति । नन्वत्र विद्यदादौ सदैवलक्षण्याभावप्रतिपादनमात्रेण नासम्भवः । शुक्तिरजतादौ लक्षणसम्भवेन यावलक्ष्यावृत्तित्वाभावात् । न च विश्वशब्देन शुक्तिरजतादेरारोपितस्य सर्वस्यापि विवक्षिततया तत्र सदैवलक्षण्यसत्त्वेऽप्यसदैवलक्षण्याभावेन तत्राप्यनैव लक्षणाभावः प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तथाऽपि यावलक्ष्यावृत्तित्वाप्रतिपादनेनासम्भवप्रतिपादकत्वायोगादित्यतो व्यावहारिकविद्यदादेः प्रातिभासिकशुक्तिरजतादेरेव च परस्यानिर्वचनीयत्वेनाभिमतत्वात्तदुभयत्र लक्षणासम्भवप्रतिपादनेऽसम्भवसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ अनिर्वचनीयत्वमेवेति । एवं योजनाबलब्धं तत्तल्लक्ष्ये व्यवस्थिततत्तदंशभावप्रयुक्तं लक्षणासम्भवं प्रदर्शयति ॥ विद्यदादाविति ॥ इत्यादीति । यतोऽस्त एव सदैवलक्षण्यमेव स्वयं सदतः सदैवलक्ष्योक्तावसरत्वमुक्तं स्यात् । पुनस्तस्यासदैवलक्षण्योक्तिकव्यहता । एवं यतः सत एवासदैवलक्षण्यमेव स्वयं सदतोऽसदैवलक्षण्योक्तौ सत्त्वमेवोक्तं स्यात् । पुनस्तस्य सदैवलक्ष्योक्तिकव्यहता । ततश्च व्याहृतेनात एवासम्भविना तेन लक्षणेनोक्तेन कथं तेऽनिष्टं न भवेदिति व्याहृतिपक्षेऽप्यसम्भवपरत्वेन योजना बाधपक्षेऽस्मदुक्तयोजना वा द्रष्टव्यव्यर्थः । ननु यदास्ति यच्चाबाधितं तस्य भेदवादिनं प्रतीव मायावादिनं प्रत्यपि सत्त्वाद्वाधितत्वाच्च भेदवादिन इत्युक्तेन फलमित्यतः सदपि बाधितमपि भेदवादिनं प्रति सद्वाधित-

तथा हि । केयमन्यथाख्यातिर्नाम । यदि तावदन्यथापरिणते वस्तुनि ख्यातिरन्यथाख्यातिः । तदा घटादिप्रत्ययाः सर्वेऽप्यन्य-
 थाख्यातित्वाद्भिन्नाः प्रसज्येरन् । किञ्च शुक्तिकाया रजताकारपरिणामः किं सकारण उताकारणः । न तावदकारणः ।
 कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । आद्ये कारणं वाच्यम् । करणदोष इति चेन्न । तस्य करणसम्बन्धिनः शुक्तिकापरिणामहेतुत्वानु-
 पपत्तेः । अन्यथा तदैव सकलार्थानां रजतरूपपरिणामप्रसङ्गात् । दुष्टकरणसंसर्गो हेतुरिति चेत्तथाऽपि किं शुक्तित्वापगमेन
 रजतरूपपरिणामः । किंवा तदनपगमेन । आद्ये पुरुषान्तरेणापि तदा शुक्तित्वं न प्रत्येतव्यम् । द्वितीये भ्रान्तेनापि तत्प्रत्ये-
 तव्यम् । किञ्च शुक्तित्वापगमे बाधेऽपि न तद्भायात् । अथ पुनः शुक्त्याकारेण रजतं परिणतमिति चेन्न । करणदोषस्य कारण-
 स्याभावात् । बाधोऽप्येवं सति भ्रमः स्यात् । अपि चैतत्समस्तत्पत्तिपत्तसाधारणमपि कुतो न भवेत् । यत्करणपरिणतं तेनैव
 गृह्यत इति चेन्न । घटादेरपि कुलालादिमात्रेणैवतापातात् । सुखादिवदिति चेन्न । बाह्यान्तरत्वेन विशेषात् । अन्यथोक्तातिप्रसङ्गा-
 निस्तारात् । किञ्च दोषवशाद्रजताकारेण परिणता चेच्छुक्तिस्तदा दोषापगमेऽपि तथैव कथं नावतिष्ठते । न हि निमित्तकारण-
 नाशात्कार्यनाशो दृष्टः । कमलकुड्मलविकासनिमित्तसावित्रतेजोपगमस्य विकासनिवृत्तिहेतुता दृष्टेति चेन्नैवम् । दलविभागो हि
 विकासो नाम । स च क्षणिकत्वात्सत्येव सावित्रतेजसि निवृत्तः । संयोगप्रध्वंसस्तु न कदाऽपि निवर्तते पुनः संयोगलक्षणो
 मुकुलीभावस्तु शीतादिनोदनजन्य एव । स्थायित्वेऽपि विभागस्यान्यदेव तन्नाशे निमित्तमिति यत्किञ्चिदेतत् । परत्वादिवत्स्यादिति
 चेन्न । विप्रतिपत्तेः । किञ्चोत्पन्नं चेद्रजतं विनष्टं तदा तथैव प्रतीतिः स्यात् । न पुनर्नदं रजतमिति बाधबुद्धिः । एतेन दुष्टकरण-
 जन्याद्विज्ञानाद्रजतजन्मेत्यपि परास्तम् । का चैवं सति दोषवाचोयुक्तिः । न हि मृदो घटाकारपरिणामस्य निमित्तं दण्डचक्रादिकं
 दोषत्वेन मन्यन्ते । किञ्च यस्याः प्रतीतिस्तदालम्बनं तत एव तज्जन्म किंवा प्रतीत्यन्तरात् । नाद्यः । परस्परश्रयप्रसङ्गात् ।

भिन्नत्वसत्त्वात्सादादिविकल्पेन विशिष्टादिनिरासकतर्काणां विषयदादौ प्रवृत्त्या तस्य विचारसहस्रवैडिपि न ब्रह्मणस्तथात्वमित्यतस्तेषां जगतीव ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तिरप्रत्यक्षा । सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारादुपेक्ष्येवमपि ब्रह्म प्रमाणादङ्गीक्रियत एव । जगतो भिन्नसामिन्नं वेत्यादिविकल्पस्तत्रापि युज्यत इत्यादिना तत्त्वोच्यते भगवत्यादेरैवास्मार्थस्य निपुणतरं प्रतिपादितत्वादित्याशयेनाह ॥ यथोक्तमिति । ननु सचेन्न बाध्यतासचेन्न प्रतीयेत्यादिविचारस्य विषयदादाविव न ब्रह्मणो सम्भवः । ब्रह्मणो बाधाभावेन सत्त्विनिश्चयसम्भवादित्यतो बाधायोगास्तत इति बाधाभावत एव हि प्रतीतिर्नास्तत इति वदन्नित्याहनुव्याख्याने विषयदादावपि बाधाभावोदः प्रतिपादयिष्यमाणत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ निराकरिष्यते चेति । अत्र स्वपराभिमतज्ञानबाध्यत्वपक्षदूषणानामेकप्रकारत्वाभावात्तत्तत्पक्षदूषणं विविच्य दर्शयति ॥ यदीत्यादिना । अत्राविद्यानिराकरणेनाविद्योपादानकत्वाभावस्य विषयदादोर्विषयदादे स्वरूपनाशाभावस्य न हि नाशोऽस्ततो भवेदित्यादिनाऽस्ततो नाशाभावस्योपापादयिष्यमाणत्वान्नोह नानेति वाक्यस्योपापात्तिर्विरुद्धत्वेन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वाप्रतिपादकत्वस्योक्तत्वाच्चास्ति भविष्यच्चेत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च नानुपपत्तिरित्याह ॥ उपपत्तय इति । नन्वत्र शुक्तिरजतादाविव विषयदादौ बाध्यत्वव्यवहाराभावेन पूर्वत्र व्यवहारविरोधोदरभावादुत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतः सतोऽपि बाध्यत्वमस्त्विति वदता त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादेर्बाध्यपदार्थतया वक्तुमशक्यतया विषयदादिशुक्तिरजतादिसाधारणस्यैव वक्तव्यत्वात्तस्य चानिर्वचनीयलक्षणत्वमोक्तौ नाव्याख्यादिकमित्याशयेन प्राप्तशङ्कापरिहारकत्वेन तत्सङ्गमयति ॥ नन्विति । तदेव लक्षणमस्त्विति शङ्कापरिहारो मूलान्न प्रतीयेतः शेषं पूरयति ॥ तच्चेति । ननु टीकाकारीयोऽख्यात्यादिपक्षानिरासो न सङ्गतः । भाष्यव्याख्यानं प्रतिज्ञायोद्वाप्यं बहुप्रमेयप्रतिपादनानौचित्यादित्यतो भाष्यकारेणैव हेतुशब्दौ प्रयुज्जानेन सूचितप्रमेयस्य व्युत्पादनार्थतया तदर्थोत्तरग्रन्थस्यातिसङ्गतत्वादित्याशयेन तच्छब्दद्वयस्य सूचितमय दर्शयति ॥ अत्रेति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

सु०--अथ पञ्चाख्यातिवादः ॥ ॥ इह खलु केचिदर्थार्थमेव सर्वविज्ञानमिति मन्यमाना नान्यथाख्यातिं सहन्ते ।

नत्वप्रसङ्गात् । अतीतानागतविषयत्वं च ज्ञानस्य न स्यात् । अतीतानागतयोरसत्त्वेन कारणत्वानुपपत्तेः । एतेन विषयतया कारणत्वमित्यपि निरस्तम् । आत्माश्रयत्वं चैवं सति स्यात् । विषयत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । किञ्चैवं विषयत्वमित्येवास्तु । किं कारणतया व्यर्थयाऽनर्थजनन्या । किं चेदं विषयत्वम् । येन यस्यातिशय उत्पद्यते स तस्य विषय इति चेत् । अतिशयो हि ज्ञातता वा स्याद्व्यवहारो वा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽप्यतीतादिज्ञानस्य निर्विषयत्वापातात् । न ह्यसति धर्मिणि धर्मोत्पादो युज्यते । न द्वितीयः । अतदर्थिनो व्यवहारानुत्पात्ताविषयत्वापत्तेः । व्याघ्रचोरादिज्ञानानन्तरमादीयमानस्य दण्डादेरपि तद्विषयत्वप्रसङ्गेऽपि । यद्विज्ञानं यदाकारं तत्तदालम्बनमिति तु तथागतमतमनुधावति । यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानं जन्यते तत्तद्विषयमित्यपि न । रूपादिज्ञानस्याकाशादिविषयतापातात् । न हि रूपादिज्ञानमुत्पादयच्चक्षुराकाशादिना न सन्निकृष्यत इति युज्यते । प्रत्यभिज्ञा च तत्ताऽसन्निकृष्टकरणज्या न तद्विषया स्यात् । न च वाक्यं वाक्यार्थेन सन्निकृष्यते । येन तज्जनित-ज्ञानस्य वाक्यार्थो विषयः स्यात् । आकाशादिविषयतैवं चापद्येत । लिङ्गज्ञानाच्चात्मसन्निकृष्टाज्जायमानं लिङ्गिज्ञानमात्मविषयमापद्येत । तस्माद्यज्ज्ञानं यत्प्रतिभासं तदेव तस्यालम्बनमिति मन्तव्यम् । तत्र रजतज्ञाने शुक्तिरवभासते न वेति वक्तव्यम् । अद्यभासत इति ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः । यदि संविदि बहुमानवान्नेति ब्रूयात्तदा कथं तच्छ्रुतिकालम्बनं स्यात् । किञ्च रजतमवभासते शुक्तिकालम्बनं चेदतिप्रसङ्गः कथं परिहरणीयः । ननु रजतावभासस्य रजतविषयकत्वे तेन रजतेन भवितव्यम् । कथं न भवितव्यम् । न हि सम्प्रतिपन्नसमीचीनरजतस्वीकारेऽपि निमित्तमस्त्यन्यद्रजतावभासात् । न ह्यन्यतररजतप्रतिभासपक्षपाते कारणमस्ति । नास्त्यत्र रजतमित्यपि प्रतिभासोऽस्तीति चेत् । सत्यम् । प्रतिभाससामर्थ्याद्रजताभावोऽव्यङ्गीकृत एव । पुरतः प्रतीत्योर्विरोधः स्यादिति चेन्न । यथा न विरोधस्तथा वक्ष्यमाणत्वात् । न चान्यथाख्याति-

उत्पन्ने हि रजते तदालम्बनायाः प्रतीतिर्जन्य तस्यां जातायां रजतोत्पत्तिरिति । न खलु निरालम्बना प्रतीतिरुत्पद्यते । द्वितीयेऽपि किं तत्प्रतीत्यन्तरं शुक्तिकालम्बनम् । उत शुक्तिरजतान्तरालम्बनम् । अथवाऽर्थान्तरालम्बनम् । नाद्यः । सर्वत्र शुक्तिप्रतीत्यनन्तरं रजतोत्पादप्रसङ्गात् । शुक्तिरजतप्रतीतिः प्राक् शुक्तिरिति प्रतीतिनियमाभावाच्च । दुष्टकरणालोचितशुक्तिसाधारणाकारप्रतीति रजतजन्मेति चेन्न । साधारणाकारमात्रदर्शनानन्तरं रजतप्रतीतिनियमाभावात् । कारणवैकल्यं तत्र कल्प्यत इति चेत् । स्यादेतदेवम् । यदि रजतजन्म प्रमितं स्यात् । प्रतीतिं तु प्रकारान्तरेणोपादयिष्यामः । न द्वितीयः । पूर्वजतस्यापि तदेव कारणमिति रजतप्रतीतिप्रवाहाविच्छेदप्रसङ्गात् । न तृतीयः । अतिप्रसङ्गात् । तदेवं भ्रातिवाधयोरनुपपत्तेर्न परिणामपक्षो युक्तः । नापि वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मनाऽवभासोऽन्यथाख्यातिरिति युक्तम् । तथा हि । किं वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मता सती उतासती । आद्ये न भ्रान्तिर्नापि बाधः । सर्वेषां च सर्वं सर्वात्मना प्रतीयेत । न हि दोषः करणसंस्कारः । तथा सत्यदुष्टकरणेन न किञ्चिदुपलभ्येत । किञ्चैवं सति रजतसंवित्समीचीना शुक्तिरेवेयमिति चासमीचीनित्यापद्येत । न द्वितीयः । असतः प्रतीत्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा किं रजतस्यापि वस्तुत्वग्रहणेन । एतेनासम्बद्धविशेषणविशिष्टप्रतीतिरन्यथाख्यातिरिति निरस्तम् । असतो विशेषणसम्बन्धस्य प्रतीत्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा किमसत्ख्यातिवादिभिरपराद्धम् । अथ ब्रूषेऽन्याकारं ज्ञानमन्यथाख्यातिरिति । तदसत् । समीचीनज्ञानस्याप्यानन्तरब्रह्मत्वादिनार्थविलक्षणकारत्वेन विभ्रमत्वापत्तेः । अन्याकारोऽखिज्ञानमन्यालम्बनमन्यथाख्यातिरिति तु विरुद्धम् । तथा हि । न तावत्सद्भावात्रस्य सर्ववस्तुप्रत्ययसाधारण्येन सर्वप्रत्ययानां सर्वार्थालम्बनत्वापत्तेः । सर्वज्ञता चैवं सति स्यात् । अतीतादिविषयस्य निरालम्बनतापातश्च । एतेन पुरोदेशे सद्भावेनालम्बनत्वमपि प्रत्युक्तम् । न च कारणत्वेनालम्बनम् । रूपादिज्ञानस्य चक्षुराद्यपि कारणमिति तदालम्ब-

विशेषः परास्तो वेदितव्यः । तद्विशेषग्राहिण्यपि विश्वासकारणभावात् । अपि च प्रतीयमानोऽयं रजताकारः कुतस्त्य इति वक्तव्यम् । न तावत्पुरोवर्तिनिष्ठ इतीष्टमन्यथाख्यादिवादिनाम् । बाधविरोधश्च तथा सति स्यात् । नापि देशान्तरवर्तीति वक्ष्यामः । ततश्च ज्ञानस्य एवायमित्यापतितम् । तथा च जितं साकारविज्ञानवादिभिर्बोद्धेः ।

टि०-॥ अथ पञ्जाख्यानिवादः ॥ ॥ अन्यथाज्ञानस्वरूपसिद्धे तद्विशेषचिन्तावसर इति तत्स्वरूपमनङ्गीकुर्वतामख्यातिवादिनां मतमनद्य निराकर्तुं प्रसज्यति ॥ इहेति । ननु बाधकाभावे साधकसद्भावेन च सिद्धतत्स्वरूपासहनमनुचितमित्यतो बाधकसद्भावं साधकाभावं च व्युत्पादयन्नयुल्लङ्घनत्वात्तदभिमतं बाधकं तावदाह ॥ तथा हीति । ख्यातिर्हि ज्ञानम् । तच्चार्थवभासिप्रकाशस्तत्रान्यथात्वमर्थविशेषणम् । अन्यथाभूतेऽन्यथापरिणत इति यावत् । अर्थे ख्यातिरिति विवक्षितम् । आहोस्विदन्यथात्वमभासविशेषणम् । तथा चान्यमर्थमन्यथाऽन्यात्मना वा तदसंसृष्टमन्यथा तद्विशेषणसंसृष्टतया वाऽभासयज्ज्ञानमिति वाऽयवाऽन्यथात्वं ज्ञानविशेषणं तस्य चान्यथात्वमर्थपेक्षयाऽन्याकारत्वेन वाऽलम्बनपेक्षयाऽन्याकारोल्लेखितया वेति शब्दार्थानुसारेणान्यथापरिणते वस्तुनि ख्यातिरिति वा (इति शब्दार्थानुसारेण) ख्यातिर्हि ज्ञानमित्यादिनाऽन्याकारोल्लेखितया वेत्यन्तेनोक्तान्यथाख्यातिपदार्थपर्यालोचनया प्राप्तान्यञ्चविकल्पान्मनसि निधायेत्यन्वयः ।) वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मनाऽवभासो वाऽसम्बद्धविशेषणविशिष्टप्रतीतिर्वाऽन्याकारं ज्ञानं वाऽन्याकारोल्लेख्यन्यालम्बनं ज्ञानं वाऽन्यथाख्यातिरिति विकल्पान्मनसि निधायान्यथाख्यातिवादिभिमतान्तिमपक्षे संविद्विरोधप्राप्तिस्तन्ते निधाय दुर्बलक्रमेण निराचिकीर्षुः परिणामपक्षं तावन्निराकर्तुमन्यथापयति ॥ यदीति । अत्र प्रथमकल्पो भास्करमतानुसारेण द्वितीयतृतीयौ नैय्यायिकमतेन चतुर्थो विज्ञानवादमतेन पञ्चमो नैय्यायिकाभिनिवान्यथाख्यातिवादिसाधारण्येनेति द्रष्टव्यम् । घटादीत्यादिपदेन परिणामिवस्तुमात्रग्रहणम् । ननु शुक्तिकाया रजताकारपरिणामस्य घटादिपरिणामापेक्षया विलक्षणत्वात्तादृशस्यैवान्यथाख्यातिलक्षणप्रविष्टत्वान्न घटादिप्रत्ययेष्वतिव्याप्तिरित्यत आह ॥ किञ्चेति । घटादिपरिणामवलक्षणं शुक्ते रजताकारपरिणामस्य किमकारणकत्वं

जनने कारणं पश्यामः । न च चक्षुरादिकम् । तस्य समीचीनज्ञानकरणतावधारणात् । न खलु जराभरणविध्वंसहेतुर्जातु सुधा तद्धेतुरपि भवति । कारणैक्ये कार्यभेदस्याकास्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चादृष्टभेदात्कार्यभेदः । तस्य कार्यभेदनिश्चयोत्तरकालं निश्चेयत्वात् । कार्यभेदस्य च विप्रतिपन्नत्वात् । दोषसहकृतादिन्द्रियादेवान्यथाज्ञानजननमित्युच्यते । दोषा हि कारणानामौत्सर्गिककार्यजननसामर्थ्यं निवृन्ति । न तु विपरीतकार्यजननसामर्थ्यमादधति । न खलु दृष्टं कुटजबीजं वटं जनयति । किं नाम न जनयत्येव कुटजाङ्कुरम् । न च वक्तव्यं दावदहनदग्धवेत्रबीजानां कदलीकाण्डजननसामर्थ्यमुपलब्धमिति । पाकेन द्रव्यान्तरोत्पत्तेस्तोषामबीजत्वात् । किञ्च प्रदर्शिताकारव्यभिचारे प्रत्ययस्य सर्वत्र व्यभिचारशङ्का दुर्वारा स्यात् । तथा च कथं बाह्यार्थनिर्ह्वं निराकुर्मः । तथा हि ज्ञानमेव खलु सर्वत्र वस्तुव्यवस्थापकं नान्यत् । तच्चेत्काचिद्व्यभिचरति । तदा तत्सर्वत्र शङ्कितव्यभिचारमेव । न च तच्छङ्कापङ्कसङ्क्षालनक्षमं किञ्चिदन्यद्विज्ञानात् । तच्च सकलमपि शङ्काकलङ्कसङ्कोचितप्रभावं न प्रभवतीत्युक्तम् । ततश्च कुतो बाह्यार्थप्रत्याशा । न च वाच्यं यथा घटादेः पार्थिवस्य वह्निव्यभिचारेऽपि न धूमस्यापि तद्व्यभिचारः शङ्क्यते । एवमेकज्ञानस्यार्थव्यभिचारेऽपि न सर्वत्र व्यभिचारशङ्केति । वैषम्यात् । अस्ति हि तत्र पार्थिवत्वाविशेषोऽप्यव्यभिचारनिश्चयोपायो धूमत्वादिरेवान्तरो विशेषः । न हि तत्र बाधकं किञ्चित् । तेनोपपद्यते तत्रावासः । प्रकृते तु न ज्ञानत्वावान्तरविशेषमनाशासनिरसनक्षममीक्षामहे । न च बाधकभावाभावरूपाद्विशेषाद्व्यवस्थेति वाच्यम् । बाधकस्यापि ज्ञानत्वेन शङ्कास्पदत्वात् । न खलु बाधकस्य किमपि शृङ्गमस्ति । बाधकाभावश्चानुपमञ्जातवाधभ्रमे समानः । संवादकभावाभावाभ्यां विशेष इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । संवादकमपि ज्ञानमेवेति तदपि कथं संशयास्पदं न स्यात् । तत्रापि संवादकान्तरान्वेषणेऽनवस्था कुतो न भवेत् । अङ्गीकृतश्च परेण धाराबाहिकभ्रमेऽनोन्यसंवादः । एतेन ज्ञानजन्यव्यवहारविसंवादाविसंवादलक्षणोऽपि

रपरिणामाभ्युपगमेऽन्यथापरिणते स्थातित्वाविशेषाङ्गान्तिरिव बाधोऽपि भ्रमः स्यादित्यर्थः । यद्वा ननु तत्रापि कारणदोषोऽङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि दुष्टकारणजन्यत्वाविशेषात् भ्रम एव केवलं भ्रमः किन्तु बाधोऽपि भ्रम एव स्यादित्याह ॥ **बाधोऽपीति** । अथवा माऽस्तु कारणदोषस्तथाऽपि रजतस्य शुक्त्याकारपरिणामे कारणान्तरेव कल्पयिष्यामीत्यतस्तर्हि प्रसिद्धपरिणामविलक्षणेऽपि परिणामे दुष्टकारणसंसर्गस्याभावेन तस्य व्यभिचारितया कार्यवैजात्यकल्पनायाश्च कार्यसिद्ध्युत्तरकालीनत्वेनान्योन्याश्रयश्रस्ततया शुक्ते रजताकारपरिणामेऽपि तस्याहेतुतयाऽन्यथा परिणते स्थातित्वस्यैव भ्रमत्वप्रयोजकत्वापातेन बाधस्यापि तथावाद् भ्रमत्वं स्यादित्याह ॥ **बाधोऽपीति** । पुरुषविशेषं प्रत्येव रजताकारपरिणाम इत्यङ्गीकृत्येदमभिहितम् । वस्तुतस्तु शुक्तित्वमपगच्छतु वा मा वा मृदादिपरिणामघटादेरिव शुक्तिपरिणामरजतादेरपि परिणामत्वाविशेषाङ्गान्तस्यैव सर्वेषामपि रजतत्वाकारभानं स्यादेवेत्याह ॥ **अपि चेति** । ननु परिणामाविशेषो भ्रान्तकारणपरिणतत्वस्यैव विशेषत्वादित्याशङ्कते ॥ **यदिति ॥ घटादेरिति** । घटादिरूपपरिणामं प्रति कुलालादिकरणस्यैव निमित्तत्वादित्याशयः । नन्वेवं घटादिवस्तुखादेरपि परिणामत्वाविशेषात्सर्वप्रतिपत्तृसाधारण्यापत्त्या पदार्थवैचित्र्यस्य त्वयाऽप्यनुसरणीयतया ममापि तत एवातिप्रसङ्गपरिहार इत्याशयेन सुखादिवत्तत्त्वात्करणपरिणतस्य तत्तद्वाह्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ **सुखादिवदिति** । परप्रत्यक्षायोग्यतत्तदान्तरोपादानकसुखादेस्तत्तद्वाह्यत्वेऽपि सर्वप्रत्यक्षयोग्यबाह्यशुक्त्याद्युपादानकरणजतादेर्धटादेरिव सर्वप्रतिपत्तृसाधारण्यमेवोचितमित्याह ॥ **नेति** । बाह्योपादानकत्वाविशेषेऽपि रजतादेस्तत्तद्ग्राह्यत्वे घटादेरपि कुलालादिमात्रवेदत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । बाह्येऽप्यवान्तरवैचित्र्यस्य रजतादेः शुक्त्यादिपरिणामत्वादिसिद्धबधीनतयाऽन्योन्याश्रयानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति** । ननु बाह्योपादानकत्वाविशेषेऽपि तत्तद्दोषसहकृतबाह्योपादानकत्वेन घटादिवैलक्षण्यद्रजतादेस्तत्तन्मात्रग्राह्यत्वमुपपन्नमित्यत आह ॥ **किञ्चेति** । ननु दोषापगमेन तदपगमावावस्थानमित्यत आह ॥ **न हीति ॥ कमलेति** । अन्यथा मुकुलीभावानुपपत्तेरिति भावः । विकासो विभागो वा तज्जन्यसंयोगप्रध्वंसो वा । नाद्यः । तस्योदाहरणत्वानुपपत्तेरित्याह ॥ **दलेति** । नामेत्यदयनादिप्र-

नेत सकारणकत्वेऽपि तत्कारणस्य प्रसिद्धरजतपरिणामकारणवैलक्षण्येनेति प्रश्नाभिप्रायः । भावत्वेन सकारणकत्वपक्षस्यादौ निर्देशेऽपि तदू-
षणस्य बहुवास्तुचीकटाहत्यायेन द्वितीयमादौ निराकरोति ॥ **नेति** । शुक्तिपरिणामरूपरजतस्याकारणत्वेऽनादित्वेन शुकेस्तद्रजतस्य च कादा-
चित्कतवानुपपत्तोरित्यर्थः । प्रथमे कारणविशेषो वाच्य इति पृच्छति ॥ **आद्य इति** । यद्वाऽस्त्वयं परिणामो विलक्षणस्तथापि शुक्तिव्यतिरिक्ता,
गन्तुककारणनिरपेक्षो वा तत्सापेक्षो वेति प्रश्नाभिप्रायः । शुक्तिमात्रनिबन्धनत्वे शुक्तौ सत्यामपि परिणामस्य कादाचित्कत्वमनुपपन्नमित्याशयेन
निरपेक्षपक्षत्वं निराकरोति ॥ **नेति** । आगन्तुककारणं पृच्छति ॥ **आद्य इति** । एवं च परिणामित्वं स्वीकृत्य सकारणकत्वादिविकल्पोऽनु-
पपन्न इति दूषणमलम्भकं द्रष्टव्यम् । आगन्तुककारणविशेषोऽपि भवन्पूर्वं पश्चाच्चासतो रजतपरिणामस्य तत्प्रतीतिरूपो वा तत्प्रतीतिकारणरूपो
वा सम्भावितः । तत्प्रतीतिकारणयोर्दोषासहकृतयोर्हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गाद्दोषोऽपि कारणकोटौ निवेश्यः । तस्य च प्राधान्यं वा सहकारित्वमात्रं वा
वाच्यम् । एवं च कारणदोषो वा दुष्टकारणसंसर्गो वा दुष्टकारणजन्यप्रतीतिर्वाऽऽगन्तुककारणविशेष इति पक्षाः प्रादुर्भवन्तीत्याशयेनाद्यमुत्थापयति
॥ **करणेति** । ननु शुक्त्यसम्बन्धिनोऽपि रजतप्रतीतिकारणसम्बन्धितया रजतरूपपरिणामहेतुत्वं कारणदोषस्य स्यादेवेत्यतस्तर्हि सर्वपदार्थानां
शुक्तितुल्यतया शुके रजताकारपरिणामदशायां सर्वेषामपि स स्यादित्याह ॥ **अन्यथेति** । एतद्दोषपरिजिहर्षया संसर्गहेतुत्वेन विवक्षेत्रेव द्विती-
यमुत्थापयति ॥ **दुष्टेति** । एवं सति पूर्वोक्तदोषपरिहारोऽपि दोषान्तरं स्यादेवेत्याह ॥ **तथाऽपीति** । क्षीरादौ क्षीरत्वाद्यपगमेन दध्याकारपरि-
णामस्य सुवर्णादौ तत्त्वानपगमेन कुण्डलत्वादिपरिणामस्य दर्शनाद्यश्रयः । पुरुषान्तरेण दोषशून्येन । कुण्डलादिकारणस्येव दोषस्य परिणाममात्र-
हेतुतया कुण्डलादि पश्यता सुवर्णत्वादिकमिव शुक्तित्वं सदोषेणापि प्रत्येतव्यमेवेत्याह ॥ **द्वितीय इति** । ननु विलक्षणत्वादस्य परिणामस्य
यदीयदुष्टकारणसंसर्गजन्योऽयं रजताकारपरिणामस्तं प्रत्येव शुक्तित्वापगमो न पुरुषान्तरिगुशुक्तित्वप्रत्ययविरोध इत्यतस्तर्हि भ्रान्तं प्रति शुक्ति-
त्वापगमाद्वाधेऽपि तं प्रति शुक्तित्वं न भयादित्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ बाधोऽपीति । शुके रजताकारपरिणामस्येव रजतस्यापि शुक्त्याका-

त्रापि स्यादित्याशङ्कते ॥ **परत्वादिवदिति** । द्वित्वादिवुद्धेरिव परत्वादिवुद्धेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽपि न परत्वादेरेपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं नापि तन्ना-
 शस्य तन्नाशनिमित्तत्वमित्यङ्गिकुर्वाणं मां प्रति तदसम्भवेतिरित्याह ॥ **विप्रतिपत्तेरिति** । ननु परत्वादेः पूर्वं पश्चाच्च सत्त्वे प्रमाणाभावाद-
 पेक्षाबुद्धिजन्यत्वतन्नाशनाश्वत्वमेवाङ्गिकार्यमित्यत आह ॥ **किञ्चेति** । यद्वाऽस्तु वा दृष्टान्ते यथातथा तथाऽपि तत्र विकासितमेव मुकुलमा-
 सीदितिवच्छुक्तिपरिणामभूतजतमेव पुनः शुक्तिरासीदिति प्रतीतिरवर्जनीयेत्याह ॥ **किञ्चेति** । शुक्ते रजताकारेण परिणामासम्भवेऽपि दृष्ट-
 करणजन्या रजताकारसांवेदेव रजताकारेण परिणमत इत्यन्यथाख्यात्येकदेशमतं प्राग्विकल्पितं तृतीयपक्षं निषेधाति ॥ **एतेनेति** । अर्थस्य रज-
 ताकारेण परिणामाच्छुक्तित्वापगमानपगमप्रयुक्तदूषणस्य संविद एव तथापरिणामाभ्युपगमात्समस्तप्रतिपत्तसाधारण्यस्य संविदोऽपगमेन रजताका-
 रापगमसम्भवादोषाभावेऽपि तथैवावस्थानदोषस्य चाभावेऽप्युत्पन्नविनाशे तथैव प्रतीतिः स्यान्नतु बाधबुद्धिरिति दूषणस्यापरिहार एवास्मिन्नपि पक्षे
 इत्यतिदेशाभिप्रायो द्रष्टव्यः । ननु दोषजन्यत्वादेव रजतपरिणामस्य तद्वशादिदं रजतमिति भ्रमबुद्धिविशेषोऽत एव नदं रजतमिति बाधबुद्धि-
 विशेषोऽप्युपपद्यत इत्यत एवेत्यतः स्यादिदं दोषबलाच्चदयिसमाधानं यदि दोषत्वमुपपद्येत । अस्मिन्परिणाममतेन चैवं विपरितकार्यकारिणो दोष-
 त्वेन लोके व्यवहारेऽपि न स्वकार्यकारिणि तथा व्यवहारेऽतिप्रसङ्गादित्याह ॥ **का चैवमिति** । नन्वर्थक्रियासमर्थयटादाकारपरिणामवैल-
 क्षण्याद्रजताकारपरिणामस्य तद्धेतौ दोषत्वव्यवहार इत्यरेचेराह ॥ **किञ्चेति** । ननु भविष्यदर्थालम्बनानुमित्यादिवदनुत्पत्तेऽपि रजते तदालम्ब-
 नप्रतीतिसम्भवान्नान्योन्याश्रय इत्यतः प्रकृतरजतेऽपरेक्षित्वप्रत्ययात्तत्प्रतीतेरनुत्पन्नविषयकत्वानुपपत्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ **न खल्विति** । निराल-
 लम्बनप्रतित्यनुपपत्त्या निरालम्बनपक्षाप्रसक्तेः प्रतीत्यन्तरग्रहणेनैवैतच्छुक्तिकारजतालम्बनत्वपक्षव्यावृत्तेः शुक्तिकातद्रजतान्तरार्थान्तरालम्बनत्व-
 पक्षानामेव प्राप्तेः प्राधान्यक्रमेण विकल्पयति ॥ **किं तदिति** । आद्येऽपि शुक्तिकालम्बनत्वं शुक्तित्वेनासाधारणाकारेण वेदन्त्वादिशुक्तिसा-
 धारणाकारेण वा विवक्षितम् । नाद्यः । अन्यव्यतिरेकव्यभिचारोदित्याह ॥ **सर्वत्रेत्यादिना** । शुक्तित्वानवभासनिमित्तकथनपूर्वं द्वितीयं

सिद्धं सूचयति । यत्किञ्चिदुत्तरसंयोगावधिवाद्भिभागस्याशुतरविनाशिवम् । न च यत्किञ्चिद्भिभागमात्रावधित्वेन संयोगस्यापि तथात्वापत्तिः । यत्किञ्चिद्भिभागात्संयोगानशेषव्यवसंयोगस्यापि यत्किञ्चिद्भिभागेन नाशान्द्रव्यानुत्पत्तिप्रसङ्गेनावयवयोरेव विभागास्तथाश्रये संयोगनाश इति स्थितिः । तथा चान्तरविनाशकारणभावात्संयोगान्तरात्पादकारणभावात्तत्कार्यदर्शनाच्चानन्यथासिद्धसंयुक्तप्रत्ययानुवृत्तिबलेन न संयोगस्याशुतरविनाशिवम् । विभागे च विभक्तप्रत्ययानुवृत्तेरभावाद्भावे वा संयोगभावाविषयकत्वेनान्यथासिद्धत्वाकं यत्किञ्चिदुत्तरसंयोगावधित्वेन क्षणिकत्वम् । न च बाधकाभावान्नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यस्य कर्तव्यपुरुषार्थपेक्षयोत्पादादवस्थानाच्चोत्तरविभागशब्दपूर्वसंयोगानिवृत्तिरूपविभागकार्यनिषेधनन्तरमपि सदवस्थानानौचित्यस्यैव बाधकत्वात् । तथा च प्रयोगः । विवादाध्यासितो विभाग उत्तरसंयोगान्तस्तावतैव कृतकृत्यत्वात्कर्मवत् । कृतकृत्यस्याप्यवस्थाने प्रायेणानुपपत्तिरित्युदयोक्तक्षणाकवोपपादनप्रकारं मनसि निधायह ॥ **क्षणिकत्वमिति** । द्वितीयोऽपि नोदाहरणत्वमस्येत्याह ॥ **संयोगेति** । ननु विकासनिवृत्तिरूपो मुकुलीभावस्तावत्सावित्रतेजोपगमे भवतीति प्रसिद्धम् । विकासस्योभयद्वयस्योत्तरीत्या सावित्रतेजोपगमेन निवृत्त्यभावे तदनुपपत्तिरित्यतो न विकासनिवृत्तिर्मुकुलीभावः किन्तु दलानां पुनः संयोग एव । सोऽपि न सावित्रतेजोपगमजन्योऽपि तु शीतपार्थिवावयवसंयोगजन्य एवेति नोक्तानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **पुनरिति** । ननु प्रायणानुपपत्तिरूपबाधकशाल्पकर्मणः कृतकार्यस्यावस्थानानुपपत्तावपि विभागस्य कृतकार्यस्याप्यवस्थाने न बाधकमिति विभक्तप्रत्ययानुवृत्तेः संयोगभावाविषयकत्वानुपपत्तेस्तद्वलेन विभागस्यापि स्थायित्वादुक्तमनुपपन्नमित्यत आह ॥ **स्थायित्वेऽपीति** । प्राथमिकमुकुलहेत्वाप्यार्थविक्रमलवयवजन्यमुकुलीभावरूपावस्थान्तरापत्तेरेव विकासनिवृत्तिहेतुत्वेन तेजोपगमस्य तदहेतुत्वात् । न च विनिगमकाभावः । तादृगवयवरहिते म्लाने कमले रात्रौ विकासानपगमस्यैव तन्त्रियामकत्वादिति भावः । अत एवान्यदेवेत्युक्तम् ॥ **यत्किञ्चिदिति** । अनुदाहरणानामेवायमुपन्यास इति सूचयति । अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशापृथक् पृथक् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाशः सप्तधाऽन्योरित्युदयनोक्तरीत्या परत्वादिनाशस्यापेक्षाबुद्धिनाशजन्यत्वात्तद्वद-

त्वन्यदेवेति न संविद्धिरोध इत्यतः पक्षान्तरप्रतिषेधेन तदेव परिशेषयितुमाह ॥ **तथा हीति** । अत्र सत्त्वस्याविषयजतादिव्यावृत्तत्वात्सर्व-
 विषयानुगतत्वाच्च सत्त्वपक्षस्य । ज्ञानकारणत्वस्य विषयविशेषनिष्ठतया कैश्चिदन्यथाख्यातिवादिभिरभ्युपगमात्तत्त्वक्षस्य ज्ञानसम्बन्ध्यतिशयत्वेन
 तृतीयस्य ज्ञानकारणसम्बन्धसम्बन्धत्वेन चतुर्थस्य प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । सद्भावेऽपि यत्र कुत्रचिदेव वा पुरोदेशे वा । आद्येऽपि यदा कदाचिद्वा
 ज्ञानकाल एव वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं तावन्निराकरोति ॥ **न तावदिति** । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधादनभ्युपगमाच्च ।
 दूषणान्तरं चाह ॥ **सर्वेति** । आद्ये द्वितीयं निराकरोति ॥ **अनीतादीति** । द्वितीयं निराकरोति ॥ **एतेनेति** । आद्यदूषणपरिहारेण
 शङ्कायामाधिक्यं द्वितीयदूषणसाम्यं चेत्यतिदेशः । एवमुत्तरत्रापि । पुरोदेशवर्तिसर्वपदार्थालम्बनत्वापत्तिरत्रापि दूषणत्वेन बोध्या । हेतुत्वेना-
 लम्बनत्वं निषेधति ॥ **न चेति** । हेतुत्वं यथाकथञ्चिद्विवाक्षितम् । तथा च रजतसदृशशुके रजतसंस्कारोद्बोधहेतुत्वादालम्बनत्वं वा विषयतया
 कारणत्वेन वा । नाद्य इत्याह ॥ **रूपादीति** ॥ **एतेनेति** । रूपादीत्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारकत्वमात्रमभिप्रेत्य वा विषयत्वमालम्बनत्वाति-
 रिक्तमिति शङ्कितुम्रेण वेदमुक्तमत एव परिहारेऽपि विषयत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वादिति वक्ष्यतीति ध्येयम् । कारणत्वस्य लक्षणकोटावधिकस्य
 प्रवेशेऽपि स्वज्ञाने स्वज्ञानोपेक्षाऽनप्यायादात्माश्रयः स्यादेवेत्याह ॥ **विषयत्वस्यैवेति** । न केवलं कारणत्वविशेषणस्यातीतादि विषयव्याप्तिसम्पादक-
 तथाऽनर्थजनकत्वमात्रं किन्तु वैष्यथ्यमपि तदनुपादानेऽतिप्रसङ्गाभावात् । तथा च विषयत्वस्यैव लक्षणत्वे वक्तव्ये सुलभ एवात्माश्रय इत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥
येनेति । ज्ञानजन्यातिशयाधार इत्यर्थः । तार्किकादीन्प्रत्याह ॥ **अनभ्युपगमादिति** । भट्टप्रत्याह ॥ **अभ्युपगमेऽपीति** । प्रतियोगित्वादिवदती-
 तादौ ज्ञातताऽयस्त्वित्यतो ज्ञाततावादिना तस्या धर्मसत्तासापेक्षत्वाभ्युपगमावैवमित्याशयेनाह ॥ **न हीति** । व्यवहारोऽप्यभिलपनं हानादिर्वा ।
 द्वयमपि निराकरोति ॥ **अतदर्थिन इति** । हानादिपक्षे दूषणान्तरं चाह ॥ **व्याघ्रेति** । ननु ज्ञानजन्यातिशयाश्रयत्वरूपविषयत्वासम्भवेऽपि
 ज्ञाने स्वाकाररूपातिशयसमर्पकत्वरूपं विषयत्वं सम्भवत्येवेत्याशङ्क्य तथा सति साकारविज्ञानख्यात्यापत्त्या नान्यथाख्यातिवादः समर्थितः

शङ्कते ॥ दुष्टेति । तत्रापि व्यभिचारमाह ॥ नेति । व्यभिचारस्यान्याथासिद्धिं शङ्कते ॥ कारणेति । अन्योन्याश्रयतया तां परिहरति ॥ यदीति । इदं रजतमिति प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिदं रजतजन्मनो नान्योन्याश्रयेत्येतोरजतजन्माभ्युपगमेऽपि प्रतीत्युपपत्तिरुच्यते रजतमिदमिति द्वे विज्ञाने इत्यादिना कथयिष्येऽतो नानुपपत्तिरित्याह ॥ प्रतीतिं त्विति ॥ तदेवेति । शुक्तिरजतान्तरालम्बनप्रतीत्यन्तरमेवेत्यर्थः । समानन्यायत्वादिति भावः ॥ अनिप्रसङ्गादिति । अर्थान्तर्ज्ञानस्य सर्वसाधारण्यत्वात्सर्वेषामपि तदनन्तरं रजतप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । उपपादितं दूषणं कण्ठतो दर्शयन्नेव परिणामपक्षनिराकरणमुपसंहरति ॥ तदेवमिति । अन्यथात्वमवभासविशेषणमिति द्वितीयकल्पं निषेधति ॥ नापीति । ननु परिणामपक्षोक्तदूषणाप्राप्तः कथमुक्तेत्यतस्तत्रोक्तभ्रान्तिबाधानुपपत्तिभ्रान्त्युपपादयति ॥ तथाहीति । ननु विद्यमानाऽपि सर्वस्य सर्वात्मता कारणदोषाभावान्न प्रतीयत इत्यतो विद्यमानसर्वात्मताप्रतीतौ कारणदोषस्य प्रयोजकत्वं वदता कारणदोषस्य यथार्थज्ञानजनककारणशक्त्युपोहकत्वकल्पं तत्संस्कारकत्वमभिप्रेतं स्यात् । तच्च तस्य कारणसम्बन्धियथार्थज्ञानजननशक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसिद्धिविरुद्धमित्याह ॥ न हीति । ननु प्रसिद्धिर्निमूलत्वादनादरणीयित्यतस्तर्ह्यसंस्कृतकारणस्याकिञ्चिक्कारत्वाददुष्टकारणेनान्यात्मतावच्छुक्तिवाद्यापि न प्रतीयेतित्याह ॥ तथा सतीति । नन्वन्यात्मताप्रतीतौ कारणेन जननीयायां दोषः संस्कारो न तु प्रतीतिमात्रे । एवं च प्रतिनियतसंस्कारकल्पनायां नानुपपत्तिरित्यतो भ्रान्तिबाधविपर्ययापत्तिरूपं युक्त्यन्तरमाह ॥ किञ्चेति । नन्वसप्रतीतिनिरासान्यथानुपपत्त्यैव तत्प्रतीतिः सिद्धेत्यतस्तर्हि रजतस्याव्यवस्तुत्वे बाधकाभावेन तदङ्गीकारापत्तावस्तत्त्व्यातिपक्षप्रवेक्ष इत्याह ॥ उपपत्तौ चेति । अन्यथात्वस्यावभासविशेषणत्वे द्वितीयकल्पमातिदेशेन दूषयति ॥ एतेनेति । तत्र तादात्म्यमस्त् । अत्र च संसर्गोऽसन्निवृत्त्यानेव विशेषः । असत्प्रतीत्यनुपपत्तिरुच्यते समानेत्याशयेनातिदेशार्थमाह ॥ असत् इति । अन्यथात्वं ज्ञानविशेषणमिति कल्पे आद्यमाशङ्कते ॥ अथेति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ अन्येति ॥ विरुद्धमिति । भासमानत्वातिरिक्तालम्बनत्वाभावादन्यावभासिज्ञानेऽन्यावभासनं विचार्य संविद्विरुद्धमित्यर्थः । ननु नालम्बनमवभासित्वमपि

भासते । वेदः स एव नान्याद्धि वेदं वेदस्य लक्षणम् । इदं रजतमित्यत्र रजतं चावभासते । तदेव तेन वेदं स्यान्न च शुक्तिरवेदनात् ।
 तेनान्यस्यान्यथाभानं प्रतीत्यैव पराहतम् । परस्मिन्भासमाने हि न परं भासते यत इति । अस्तु वा यत्किञ्चिदालम्बनत्वं रजतावभासिज्ञाने
 शुक्ल्यनवभासेऽपि शुक्तेरालम्बनत्वे घटावभासि पटानवभासिज्ञाने पटस्य पुरोवर्तिरजतज्ञाने शुक्तेश्चालम्बनत्वापत्तिश्चेत्याह ॥ **किञ्चेति ।**
 नन्वतिप्रसङ्गादिनाऽवभासिन एवालम्बनत्वे इदं रजतमिति ज्ञानस्य रजतावभासितया तदालम्बनत्वं वक्तव्यम् । तथा चासतो विषयत्वासम्भवेन
 रजतस्य सत्त्वं च स्यादिति शङ्कते ॥ **नन्विति ।** असत्त्वातिवादिनं प्रत्यस्यानिष्टत्वेऽपि मां प्रतीष्टापदनत्वात्तर्काभासोऽयमित्याह ॥
कथमिति । रजतसत्त्वस्य न तावद्वाप्राणिकहनरूपत्वादनिष्टत्वम् । अप्राप्राणिककल्पनात्वेनानिष्टत्वं च तस्याप्रामाणिकत्वं साधकप्रमाणशून्यं
 प्रमाणाविरुद्धत्वं वा । नाद्यः । तदवभासस्यैव प्रमाणत्वात् । अन्यथा वस्तुमात्रस्यासत्त्वापत्तेरित्याशयेनाह ॥ **न हीति ।** ननु निर्बाधकावभासस्य
 वस्तुसत्त्वसाधकत्वेऽपि न सबाधकस्य प्रकृतावभासस्य तथात्वमित्यतः प्रकृतेऽपि न तादृशबाधकमस्तीत्याशयेन द्वितीयं निराह ॥ **न हीति ।**
 प्रतिभासस्य विषयसत्त्वप्रयोजकत्वं वदता नास्त्यत्र रजतमिति प्रत्ययविषयोऽप्यङ्गीक्रियत एव । न च विरोधो विषयभेदादित्याह ॥ **सत्यमिति ।**
 ननु न विषयभेदः । इदं रजतमिति प्रतीत्या पुरत एव रजतसत्त्वस्य विषयीकरणादित्याशङ्कते ॥ **प्रतीत्योरिति ।** स्यादेतदेवं यदि नास्त्यत्र
 रजतमित्यस्य पुरतस्तत्त्वाभावविषयकत्वविदं रजतमित्यस्य पुरतस्तत्त्वविषयकत्वं स्यात् । न चैवम् । रजतमिदमिति द्वे विज्ञाने इत्यादिना
 ज्ञानद्वित्वस्योपपादयिष्यमाणत्वेन तस्य रजतस्वरूपमात्रविषयकत्वात् । तथा च विषयभेदाल विरोध इत्याशयेनाह ॥ **यथेति ।** एवं स्वरूपा-
 निर्वचनेनान्यथाख्यातं निराकृत्य हेत्वसम्भवेनापि तां निराकरोति ॥ **न चेति ।** यद्वा ननु विशिष्टज्ञानसामग्रीबलेन तत्सिद्धेर्न ज्ञानद्वित्व-
 कल्पनया विरोधपरिहार उपपन्न इत्यतस्तत्सामान्यभावमेवाह ॥ **न चेति ।** समीचीनज्ञानहेतुतया कल्पत्वमेवकार्थः ॥ **समीचीनेति ।**
 विरोधस्फोरणाय चक्षुरादिनाऽन्यथाख्यातिजनकम् । तद्विरोधिज्ञानसामग्रीत्वात् । वादिप्रसिद्ध्या च साध्यप्रसिद्धिरिति विवक्षितानुमाने या

स्यादिति भावेनाह ॥ **यदिति ॥ यत्सन्निवृष्टेति** । ज्ञानकरणनिष्ठसन्निकर्षप्रतियोगिवमित्यर्थः । अस्यापि प्रत्यक्षस्थलेऽतिव्याप्यव्याप्ता
आह ॥ **रूपादिति** । सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिशरीरप्रविष्टसंयोगसमवायादिरूपसम्बन्धस्यान्याख्यातिवादिभिरपि लिङ्गलिङ्गिणोः स्वीकारेण
तदभावप्रयुक्ताव्याप्तेर्लिङ्गकरणतापक्षे तद्विषये वक्तुमशक्यत्वेन वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तेस्तार्किकादिभिरनङ्गीकारेण वाक्यकरणतापक्षे तद्विषये
तत्सम्बन्धाभावप्रयुक्ताव्याप्तिमेवाह ॥ **न च वाक्यमिति** । वाक्यस्थलेऽतिव्याप्तिमप्याह ॥ **आकाशादीति** । आदिपदेन श्रोत्रग्रहणम् । यद्यपि
साध्यधर्मसन्निकृष्टलिङ्गजन्यालिङ्गीज्ञानविषयता साध्यधर्मिण्यपि लिङ्गकरणतापक्षे आपादयितुं शक्या तथाऽपि विषयताऽङ्गीकारेणापि परिहारः
सम्भवान्नात्रापादिता सिद्धान्तदशायां त्ववश्याभ्युपगमनीयलिङ्गज्ञानकरणताऽभ्युपगमेन सुपरिहारत्वाद्धर्मिणो मुख्यविषयत्वाभावाभिप्रायेणाशङ्क्य
परिहृतेति द्रष्टव्यम् । यद्यपि वाक्यार्थज्ञानस्यास्यविषयता वाक्यकरणतापक्षेऽप्यापादयितुं शक्याऽत एव न्यायामृते आदिशब्दस्तथाऽपि
वाक्यकरणतापक्षेऽव्याप्यतिव्याप्योर्वक्यस्थल उद्भावितत्वाज्ज्ञानकरणतापक्षाश्रयणेनातिव्याप्यनुद्भावेनऽप्यनुमानस्थले लिङ्गकरणतापक्षाश्रयणेन
तदुद्भावनासम्भवात् । ज्ञानकरणतापक्षाश्रयणेनातिव्याप्तिमुपपादयति ॥ **लिङ्गज्ञानान्वेति** । लिङ्गज्ञानकरणतापक्षे सम्बन्धाभावप्रयुक्ता
व्याप्तेरापादनाभावस्तु लिङ्गलिङ्गिणोः सम्बन्धसम्भवे तद्धारकस्तज्ज्ञानयोरपि सम्बन्धः सम्भवतीत्याशयेन बोध्यः । वाक्यज्ञानस्य तत्सम्बन्धाभावः
प्रयुक्ताव्याप्यनुद्भावनं तु वाक्यस्य तत्सम्बन्धाभावप्रयुक्ताव्याप्यनुद्भावेनैव ज्ञानस्थलेऽपि तस्याः सिद्धतामभिप्रेत्य सिद्धान्तदशायां तु लक्षण-
निष्कर्षाय सर्वदूषणान्याशङ्क्य परिहृतातीति ध्येयम् । यदर्थं विषयवर्लक्षणान्तरनिराकरणं तद्वक्तुं विषयत्वं परिशेषयति ॥ **तस्मादिति** । एवं
च रजतज्ञाने शुक्तेरालम्बनत्वं वदता तत्र तदवभासोऽङ्गीकार्यः । तथा च संविद्विशेष इत्याह ॥ **तत्रेति** । समूहालम्बनातिरिक्ते रजतमिति
ज्ञाने संविद्वत्त्वभावविरुद्धं शुक्तेरवभासं वदतोऽलौकिकं बुद्धिवैश्वामित्र्याशयेन ह्याघनीयप्रज्ञ इति परिहासः । देवानांप्रियः पशुः । अनवभासे
उक्तान्यथाख्यातिर्न सिद्धयेदित्याशयेनाह ॥ **यदीति** । एतच्च संविद्विशेषस्वरूपं नयवीथ्यां स्पष्टमुक्तम् । अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि

किरनुपपत्तेत्याशयेनोक्तमनाश्चानिरसनदक्षमिति । ननु ज्ञानत्वावान्तरविशेष एव वक्तव्य इति न नियमः । शङ्कानिरासस्तु विशेषान्तरा-
दपीत्याशयेन विशेषान्तरमाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । ननु बाधकत्वादेव न तत्र शङ्केत्यत आह ॥ न खल्विति । एवं भ्रमत्व-
साधकस्य बाधकत्वत्वेतोरप्रयोजकत्वमुक्त्वा प्रमात्वसाधकस्य बाधकाभावत्वहेतोर्व्यभिचारमाह ॥ बाधकेति । न हि संवादकस्य शृङ्गमस्ती-
त्युक्तोपपादनप्रकारस्यात्राप्यनुसन्धेयत्वं सूचयति ॥ उक्तेति । अधिकं वक्तुं सामान्यतु उक्तं स्पष्टयति ॥ संवादकमपीति । संवादवत्त्वं
व्यभिचारि च त्वद्रीत्येयाह ॥ अङ्गीकृतश्चेति । संवादविसंवादौ नार्थतोऽपि तु फलतः । एवं च संवादादेरर्थप्राप्त्यादिरूपत्वेन
संवादकमपि ज्ञानमेवेत्युक्तदूषणाप्राप्तिरिति विशेषशङ्ककामातिदेशेन दूषयति । ततदूषणाप्रसक्तापि तन्त्रायेन दूषणमनियार्थ-
मेवेत्याशयेनातिदेशार्थमाह ॥ तदिति । ननु स्वतः प्रामाण्यवादिना प्रामाण्यग्राहके साक्षिणि साक्षित्वादिरूपविशेषस्य भूयत्वादेरिवानाश्वास-
निरसनदक्षस्य स्वीकाराच्च तं प्रत्यनुपपत्तिरित्यत आह ॥ अपि चेति । रजताकारो बाह्य आन्तरो वा । आवेऽपि पुरोवर्तिनिष्ठो देशान्तर-
निष्ठो वेति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ न तावादित्यादिना ।

सु०—ननु तर्हीदं रजतमित्यादिप्रत्ययस्य का गतिः । उच्यते । रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे । तत्रेदमिति
पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणम् । दोषवशाच्चद्रतस्य शुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहणात् । तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्घोषक्रमेण
रजतस्मृतिं जनयति । सा च गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषवशाद् गृहीततत्तांशप्रमोषेण गृहीतिसरूपावतिष्ठते । तथा च रजतस्मृत्यः
पुरोवर्तिग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहणात्सन्निहितरजतज्ञानसारूप्येणदं रजतमिति भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे अभेद-
व्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । कुत एतदिति चेन्न । अन्यथाऽनुपपत्तेरुक्तत्वात् । किञ्चेदमिति पुरोवर्ति
नयनसम्प्रयोगजं ज्ञानमनुभव इत्याविवादम् । रजतज्ञानं च न तावदिन्द्रियजम् । इन्द्रियस्य सन्निकृष्टार्थ एव ज्ञानजननसाधयति ।

यद्विरोधिसामग्री न सा तद्धेतुरिति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तमाह ॥ न खल्विति । अप्रयोजकतापरिहाराय कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिरूपं बाधकमाह ॥ कारणेति । अन्यथोपपत्तिं शङ्कते ॥ न चेति । दोषाणां कार्यसहकारित्वमसिद्धमित्याह ॥ दोषा हीति । तेषामपि संस्कारादिवत्कार्यान्तरजनकोद्भयादिसहकारित्वे दोषत्वेन प्रसिद्धिर्न स्यादिति हिशब्देनाह । ननु तेन तत्कार्यजनने तत्सामर्थ्यस्याभावात् प्रतिबन्धकत्वेन कार्योत्पत्तौ दोषभावदशायां तेन तज्जातीयिन वा कार्योत्पादेन तत्सामर्थ्यस्य सिद्धत्वाद्युक्त्या प्रतिबन्धकत्वेन तत्कार्यजनने तत्सामर्थ्यस्य विशेषणम् । दोषाः कार्यजननसामर्थ्यानाशका न विपरितकार्यजननसामर्थ्याधायकाश्च दोषत्वादित्यनुमानयोर्दृष्टान्तं सूचयन् अन्यथा कुटजबीजस्य वटजनकत्वं स्यादित्यादिविपक्षबाधकत्वं दर्शयति ॥ न खल्विति । द्वितीयानुमाने व्यभिचारसमाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । नन्विदं जतमित्यस्य विशिष्टविषयैकज्ञानत्वस्यानुभवबलेन सिद्धेः कार्यान्यथाऽनुपपत्त्या दोषाणां विपरितकार्यजनकत्वं क्वचित्कल्पनीयमेवेत्यतः सति बाधके साधकमात्रेणार्थासिद्धेस्तदन्यथासिद्धेर्वोचितेत्याशयेनाह ॥ किञ्चेति । सर्वत्र व्यभिचारशङ्ककायामपि न नः काचिक्षतिरित्यतः साधकान्तराभावाज्ज्ञानस्याप्यसाधकत्वे ज्ञानातिरिक्तार्थासिद्ध्या स्वरूपवत्त्वेन प्रतीयमानार्थाकारस्यालीकत्वानुपपत्त्या धीरेव तदाकारेति बाह्यार्थापलापिविज्ञानवादिनः प्रति मूकता स्यादित्याह ॥ तथा चेति । ननु ज्ञानस्यार्थव्यभिचारे तेनार्थसिद्धिरेव न स्यात् तु सर्वथाऽर्थसिद्धिः । प्रमेयत्वस्य बन्धिव्यभिचारेऽपि धूमेन तत्सिद्धिदर्शनात् । ज्ञानस्यैव तत्साधकत्वेऽपि व्यभिचारशङ्ककानिर्वर्तकेन तन्निवृत्तौ ज्ञानार्थसिद्धिः सुलभैवेत्यत आह ॥ तथा हीति ॥ उक्तमिति । न हि स्वप्रतिबन्धकानिर्वर्तकं स्वयमेवेति भावः । ननु सति विशेषदर्शने साधारणधर्मदर्शनमात्रेण न व्यभिचारशङ्काऽतिप्रसङ्गादिति शङ्कते ॥ न च वाच्यमिति । अतिप्रसङ्गविषये विशेषदर्शनेऽपि न प्रकृते तदित्याह ॥ वैषम्यादिति । ननु प्रकृतविशेषवदयमप्यप्रयोजक इत्यतो वक्ष्यमाणबाधकवशेन प्रकृतविशेषानुपपत्तावपि नात्र काचिदनुपपत्तिरित्याह ॥ न हीति । नन्वत्रापि प्रमात्वादेरेव विशेष इत्यतोऽर्थव्यभिचारिज्ञानत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वादर्थव्यभिचारशङ्कया तदनिश्चये उद्भाविता तेनैव शङ्ककानिरासा-

सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च भवतः । यत्तु कज्जलकालिमाऽग्रहणं तत्तिर्यगवस्थानात् । अस्वच्छतया नयनरश्मिप्रतिबन्धकत्वाच्च ।
पित्तन्वार्जवावस्थितं काचमिव स्वच्छं न प्रतिबन्धकमिति विशेषः । एवं तिक्तो गुड इति व्यवहारोऽपि । क्वचित्तुनः स्मरणे
एवागृहीतविवेके । यथा स घटस्तत्रासीदिति । अनयैव दिशोऽलातचक्रादिव्यवहाराः सर्वेऽपि निर्वाहाः । किञ्च विपर्ययमङ्गी-
कुर्वणेनापि विवेकाग्रहो ग्राह्य एव । न हि विवेकग्रहे विपर्ययावकाशोऽस्ति । विरोधात् । अन्यथा विपर्ययानिहृत्यदुपपत्तैः ।
तथा च तत् एव सर्वस्योपपत्तौ किं विपर्ययकल्पनया । न चान्यथाख्यातौ किमपि प्रमाणमस्ति । भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहार-
बाधनैव नेदमिति विवेकज्ञानस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते । तदुपपत्तौ चागृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्य भ्रान्तिरप्यपि लोकसिद्ध-
सिद्धम् । तथा च प्रयोगः । विगीतप्रत्ययो यथार्थः । प्रत्ययत्वात्सम्भ्रतिपन्नवत् । नन्वत्र विगीतप्रत्ययो नाम किं पुरोवर्ति-
निर्विकल्पकज्ञानमुत सदृशदर्शनोत्थं रजतस्मरणम् । किं बोधयमाहोस्विद्रजतपुरोवर्त्येकज्ञानमाहोस्वित्यमुपपत्तिर्भेदं वेदनद्वयम् ।
तत्राद्यपक्षत्रये सिद्धसाधनता । चतुर्थे वाद्याश्रयासिद्धत्वमपिसिद्धान्तो व्याघातश्च । पञ्चमे प्रतिवाद्याश्रयसिद्धतेति चेत् ।
मैवम् । अस्ति तावत्पुरोवर्ति निर्विकल्पकज्ञानम् । अस्ति च सदृशपुरोवर्तिदर्शनजनिता रजतस्मृतिः । तथाऽस्त्येव च तत्समुत्थं
सविकल्पकमिदमिति वेदनात्सविवादभेदाभेदं रजतवेदनम् । तत्र विप्रतिपन्नौ भेदाभेदौ विहायेदं रजतमित्यवगममात्रमिदं रजत-
मित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारकारणं पक्षत्वेन विवक्षितं चेत्को विरोधः । न हि विप्रतिपन्नाकारेणैव पक्षीकारः क्वचित् । मा
हि भून्नित्यानित्याग्रिमदनग्रिमच्छब्दपर्वतपक्षीकारे प्रकृतदोषानुपपन्नाद्भङ्गोऽनुमानमुद्रायाः । किञ्च सिद्धस्यैव पक्षीकरणम् । विमता-
कारस्यापि सिद्धत्वे किं साध्येत । विमतौ च भेदाभेदौ विभ्रमगोचरविवादावसरे भेदे हि वेदनयोरिदं वेदनं पुरोवर्तिमात्र-
गोचरम् न रजतवार्ता वेत्ति । रजतवेदनमपि रजतमात्रग्राहि नेदमिति पुरोवर्तिनमनूय तस्यैव रजततामिदं रजतमिति

अन्यथा सर्वसाविज्ञप्रसङ्गात् । न च विप्रकृष्टेन रजतेन सन्निकर्षोऽस्ति । तत्कार्यस्य साक्षात्कारस्य कदाऽप्यदर्शनात् । न च शुक्तिशकलसन्निकर्षादेवेन्द्रियं रजतज्ञानमुत्पादयतीति साम्प्रतम् । अतिप्रसङ्गात् । न च दोषसदसद्भावाभ्यां व्यवस्था । दोषाणां विपरीतकार्यकारिताया निरस्तत्वात् । भस्मकदोषदूषितस्य जाठरजातवेदसो बहुतराहारपरिणतहेतुतोलभ्यत इति चेन्न । विप्रतिपत्तेः । दोषस्यैवाहारविकारहेतुतोपपत्तेः । न च दहनकार्यं कथं दोषः करोतीति बाध्यम् । कार्येऽपि वैजात्योपलभ्यात् । जाठराग्निपरिणता हि रसाः शरीरोपचयहेतवो न भस्मकपरिणतास्तथा । तस्मान्नेदोभिन्द्रियजम् । न च लिङ्गाद्यनुसन्धानविधुराणामपि जायमानमनुमानादिप्रभवमिति वक्तुं शक्यते । अतः प्रत्युत्पन्नकरणाभावेऽप्युत्पद्यमानेनानेन परिशेषात्स्मरणेनैव भवितव्यम् । किञ्चेदं स्मरणमनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वात्सम्प्रतिपन्नस्मरणवत् । न चेदमस्मरणम् । तत्तांशविकलत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति युक्तम् । पदात्पदार्थस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ च व्यभिचारात् । किञ्चानुभूतं तावन्न समस्तं स्मर्यते । तत्तांशश्चातीतदेशकालसम्बन्धः स्मर्यमाणधर्मः । तथा च स्मरणं च भवतु । भवतु दोषवशात्प्रमुषिततत्तांशम् । न च विपक्षे बाधकं किञ्चिदित्यप्रयोजको हेतुः । न च नेयं स्मृतिरिन्द्रियजन्यत्वात् । तच्चेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति बाध्यम् । स्मृतिबीजसंस्कारोद्बोधहेतुरोर्वर्तिसाधारणाकारग्रहण एवेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकरूपक्षणीत्वात् । नन्वेवं सत्यनाम्नादितितकस्य शिशोस्तिक्तस्मरणानुपपत्तेः । कथं तिको गुड इति प्रत्यय इति चेन्न । जन्मान्तरानुभूतत्वात् । अदृष्टवशाच्च कस्यचिदेव स्मरणमुपपद्यते । अथवा नायं नियमो ग्रहणस्मरणे एवागृहीतविवेके व्यवहारादिप्रवर्तके इति किन्तु कचिद्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे । यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनियन्त्रयनरश्मिवर्तिनः पीतद्रव्यस्य पीतत्वं दोषवशाद् द्रव्यरहितं गृह्यते । शङ्खोऽपि गुणहीनः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरितरेतरापेक्षिणोरसंसर्गग्रहात्सारूप्यात्पीतचिरवित्वादिफलप्रत्ययाविशेषणाभेदव्यवहारः

हेतुवासिद्धेर्न विप्रतिपत्तिरित्यत आह ॥ **दोषस्येति** । नन्वेवं व्यभिचारान्नाग्रेरपि हेतुत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । तदुक्तं नयवीथ्याम् । उच्यतेऽनन्यगतितः स्मृतिरत्रावगम्यते । न ह्यसम्बिहितं तावत्प्रत्यक्षं रजतं भवेत् । लिङ्गाभावाच्चाान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः । परिशेषात्स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः । तस्याः कारणसद्भावादिति । ननु दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्वे कल्पिते प्रत्युत्पन्नदुष्टेन्द्रियजन्यत्वोपपत्तेः परिशेषेऽनुपपन्न इत्यत आह ॥ **किञ्चेति** । प्रतिपक्षं शङ्कते ॥ **तेन चेति** । पदार्थस्मृत्यादेः साधकामावे स्मृतित्वस्यैवाभावापत्याऽवश्यवक्तव्यं स्मृतित्वादिसाधकं यत्ताद्विकलत्वादेवास्यास्मृतित्वं साधयिष्यामीत्याशङ्कयामाह ॥ **किञ्चेति** । स्मर्यमाणरजतमात्रस्यास्य कथमस्मरणाभिल्यत आह ॥ **तत्तांशश्चेति** । प्रतिपक्षान्तरं शङ्कते ॥ न चेति । ननु नेयं स्मरणत्वकल्पनोपपद्यते । जातमात्रस्य शिशोः यत्कारानुमेये तिको गुड इत्यादिप्रत्ययेऽस्यासम्भवादित्याशङ्कते ॥ **नन्वेति** । स्तनपानादिप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या जन्मान्तरानुभूतस्मरणस्यावश्यकल्पनीयतया नानुपपत्तिरित्याह ॥ **जन्मानन्तेरिति** । जन्मान्तरानुभवस्य सर्वत्र सुलभत्वादनुभवाभावेन स्मरणाभावः कुत्रापि न सिद्ध्येदित्यत आह ॥ **अदृष्टेति** । अस्मिन्पक्षेऽदृष्टप्रयुक्तजन्मान्तरानुभवस्य कल्पनीयतया पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** । अत्र तिको गुड इत्यस्य प्रकृतत्वेऽपि पीतः शङ्ख इत्यादौ परेणोभयोरपि ग्रहणत्वोपपादनाद् गृह्यमाणारोपेऽसङ्कीर्णोदाहरणत्वाच्च तदतिदेशेन तिको गुड इत्यस्योपपादनाय परोक्तस्थलमेवोदाहरति ॥ **यथेति** । विनिर्यदिति विशेषणेन पित्तस्यार्जवस्थितत्वं दर्शयति । गुणगुणिनोरितरेतरसापेक्षत्वोक्तिसंसर्गाग्रहोपपादनाय । अतसीपुष्पसङ्काशानयनमण्डलान्तःस्थितकज्जलस्य तेजोवृत्तिनिरोधकतया तिर्यगवस्थानमिन्द्रियोपरिभागस्थार्थग्राहकविनिर्यजनराशिमवर्तिपित्तद्रव्यस्यार्जवस्थितत्वम् । एवं च तद्रूपयोग्रहणाग्रहणे युक्ते इत्याह ॥ **यत्त्विति** । काचो हरितद्रव्यविशेषः । एतच्चोक्तं नयवीथ्याम् । अतसीपुष्पसङ्काशं यत्तावन्नैत्रमण्डलम् । तत्रस्थमञ्जनं यत्तत्तेजोवृत्तिनिरोधकम् । मण्डलान्तरसंस्थं तु यन्नाम नयनेऽञ्जनम् । तस्यानार्जवदोषेण नीलिमा नावगम्यते । इन्द्रियोपरिभागेऽपि लिप्तेन स्वच्छभावतः । पित्तेन नायनं तेजः काचेनेव न रुध्यते ।

संसर्गाभावात् । नापि स्वगतविवेकमेकज्ञानत्वादेवमेतं अपि ग्रहणस्मरणे परस्परं भिन्ने अपि स्वगतभेदं न गृह्णातो नाप्यसन्निकृष्टौ स्वर्गोचरौ तथैव निवेदयत इति सारूप्यम् । तथोक्तं नयवीथ्याम् । नन्वेवं रजताभासः कथमेष घटिष्यते । उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् । शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्विदहेतवः । ते न ज्ञाता अभिभवात् ज्ञाता सामान्यरूपता । अनन्तरं च रजते स्मृतिर्जाता तथाऽपि च । मनोदोषात्तादित्यंश-परामर्शविवर्जितम् । रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तेर्विवेचितम् । स्मृत्यातो रजताभास उपपन्नो भविव्यति । प्रहणस्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी । समग्रजतबोधात्तु भिन्ने यद्वापि तत्त्वतः । तथाऽपि भिन्ने नामातो भेदाग्रहसम्वतः । सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या । भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् स्फुरति । साधारणं हि रूपं तस्या अस्याश्च विद्यते तेन । तन्मात्रप्रतिगानात्समानतामेव मन्यन्ते । तत्तुल्यव्यवहारप्रसक्तिरपि युज्यते चात इत्यादिना । ज्ञानद्विवं स्मृतौ तत्ताप्रमाणोऽभेदज्ञाननिवन्धनाभेदव्यवहारादेर्भेदाग्रहनिवन्धनत्वं चेति बहुकल्पना निर्मूल्यशङ्कते ॥ **कुत इति** । अन्यथाख्यातिबाधकानामेवैतत्कल्पनामूलत्वमित्याह ॥ **अन्यथाऽनुपपत्तेरिति** । नन्वन्यथाख्यातिबाधकवशात्प्रत्ययादीनामेव गतिः कल्पनीया वा प्रत्ययादिवशादसत एवाकारस्य ख्यातिं दोषाणां च विपरितकार्यजनकत्वं च प्रकल्प्या-न्यथाख्यातिबाधकान्येव परिहर्षणीत्येवं सन्देह एव स्यान्न तु निश्चय इत्यतो रजतमित्यस्यानुभववानुपपत्त्या स्मृतिर्वे सिद्धे ज्ञानद्वित्वादेः सर्वस्य सिद्ध्या निश्चयोपपत्तेरित्याशयेन रजतमित्यस्य स्मृतिर्वे परिशेषमाह ॥ **किञ्चेति** । रजतमिति ज्ञानं स्मृतिः अनुभवत्वे बाधकोपपन्नत्वे सति ज्ञानत्वात् । न च विशेषणासिद्धिः । विसृतं नानुभवः प्रत्युत्पन्नकारणभावेऽप्युत्पन्नज्ञानान्वादिति विवाक्षितानुमाने नासिद्धिः । प्रत्युत्पन्न-कारणं चेन्द्रियं लिङ्गादिकं वा । आद्येऽपि तदसन्निकृष्टं सन्निकृष्टं वा । सन्निकृष्टत्वेऽप्येत्यजतसन्निकृष्टं वाऽविप्रानशुक्तिसन्निकृष्टं वेति विकल्पान्मनासि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ **रजतज्ञानं चेत्यादिना** । योगिसार्वज्ञाभ्युपगमादिष्टपत्तिनिरासायोकं सर्वेति । विप्रकृष्टेनेति हेतुगर्भविशेषणम् । कार्यादर्शनमात्रस्य कारणत्वाभावात्साधकत्वात्कदाऽपीति विशेषणम् । नन्वाहारविकाररूपकार्यान्यथाऽनुपपत्त्यैव दृष्टुजातवेदसो

पूर्वोक्तार्थनास्यान्यथासिद्धिरित्याह ॥ तदुपपत्तौ चेति । एवं सामानाधिकरण्यप्रत्ययविरोधादिरूपवाहानुपपत्तावन्यथाख्यातौ साधक-
बाधकामावभावाभ्यां व्यवहारादेरन्यथासिद्ध्या च तादृशप्रत्ययाभावेन परिहृतायां निष्कण्टकानुमानं स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यति ॥ तथा चेति ।
विमतिविषयतावच्छेदकानिरूपक्या प्राप्तमानन्तरानुपपत्तिं परिहर्तुं शङ्कते ॥ नन्वेवेति । अत्रादाकल्पत्रयमुभयसम्मतप्रसक्तिसम्मतत्रापि प्रत्येक-
मिलितभेदेनान्तरविशेषोऽभिप्रेतः । उत्तरद्वयं तु क्रमेण वादिप्रतिवादिसम्मत्या प्रसक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ निर्विकल्पकमिति । इदन्त्व-
वैशिष्ट्यावगाहिवेऽपि शुक्तिरजतत्वादिजातिविशेषवैशिष्ट्यावगाहिवेनेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । उभयपक्षस्यान्तिमपक्षस्य चैकत्र वेदनयोः
स्वरूपमात्रविवेक्षयाऽपरत्र च तयोः प्रमुषितभेदत्वस्य च विवेक्षया भेद इति ध्येयम् । रजतपुरुषवैयर्थ्यज्ञानस्य वस्तुतो वादिभतेऽभावादाश्रया-
सिद्धिस्तदङ्गीकारे चापसिद्धान्तोऽभिनवसिद्धान्ताभ्युपगमे व्याघात इत्याह ॥ अतुर्थ इति । पुरोवर्तिनिर्विकल्पकरजतस्मृतिजन्ये इदमिति
वेदनाभिन्ने पुरोवर्तिनि रजतत्वादिजातिवैशिष्ट्यावगाहनि रजतवेदनेऽख्यातिवादिनां विप्रतिपत्तावयुक्तनिर्विकल्पकस्मृत्योरैव प्रमुषितभेदत्वेऽ-
न्यथाख्यातिवादिनां विप्रतिपत्तावपि तदुभयस्वरूपमात्रे न तावत्कस्यापि विवाद इत्याह ॥ अस्ति तावदिति । एवं केवलमुभयसम्मतकारं
प्रदर्श्य तद्विवादाविषयान्तरतया तमेव दर्शयति ॥ तथेति । तदुभयसमुत्थं सविकल्पकमिदमिति वेदनाभिन्नं रजतवेदनमस्तीत्येकः । न
तादृशवेदनं किन्तु तत्कारणत्वेन तवाप्यावश्यकं निर्विकल्पकस्मृतिरूपवेदनद्वयं तदेव प्रमुषितभेदमित्येवेत्यपरः । एवमेव भेदाभेदविवादोऽत्राभिमतो
न तु तदुभयसम्यक्सविकल्पकरजतवेदने इदमिति वेदनाद्वैतभेदविवादः । असदनुवादापत्तेः । उच्यत इत्यादिपूर्वग्रन्थेन विमतो चेत्याद्युक्तग्रन्थेन
च विरोधापत्तेः । अत एवोत्तरत्र भेद एवाख्यातिवादिभिरित्यनुक्त्वाऽपाकर्तव्यश्चेत्येतावदेव वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । अतस्तस्माल्पितमित्यत्रत्य-
तच्छब्दपरामर्शविषयप्रदर्शनाय प्रवृत्तेनास्ति चेदित्यादिपूर्वग्रन्थेन वादिमतेन विज्ञानस्वरूपं च दर्शितम् । तथेत्यनेन तु प्रतिवादिमतेनेति
द्रष्टव्यम् । नन्वेतावताऽपि कः पक्षनिष्कर्ष इत्यतो वाद्यभिमतप्रमुषितभेदत्वप्रतिवादाभिमतवेदनेऽभिन्नसविकल्पकरजतज्ञानत्वयोस्तत्तदभिमत-

प्रसरवायनं तेजो ब्राह्मकं नेन्द्रियस्थितिमिति ॥ एवमिति । एतदप्युक्तं नयवीथ्याम् । मधुरे तिक्कधीरेवं व्याख्याता पित्तवर्तिनः । तैक्यस्य रसहीनस्य गुडस्य च परिग्रहादिति ॥ अनयैव दिशेति । स्वप्रस्थले स्मरणानां स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहः । द्विचन्द्रस्थलेऽङ्गुल्यवष्टभो-
नेन्द्रियस्य महसो भेदे सत्येकशीतगुविषयकयोजनतयोद्ध्योग्रहणयोः परस्परं भेदाग्रहः । ग्रहणनिष्ठद्वित्वस्य च चन्द्रेण सहासंसर्गग्रहः । ततश्च द्वौ चन्द्राविति सामानाधिकरण्यव्यवहारः । अलतचक्रस्थले सर्वतो हुतभ्रमदलतविषयकानेकग्रहणञ्जलाते तत्तद्देशसम्बधानां तद्गुणानां च सत्यापि कालभेदे तदग्रहः । चक्रे च युगपत्सर्वदेशसम्बन्धाद्भेदाभावदेव तदग्रहः । तथा च भेदाग्रहादेव चक्रव्यवहारः । तदुक्तं नयवीथ्याम् । एवं स्वप्नेऽपि वस्तूनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि । अनुभूतांशमोषेण भासन्ते गृह्यमाणवत् । संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्रादृष्टं प्रकल्प्यते । अदृष्टस्य तु हेतुत्वाज्जाततादृशी न धीः । अवस्थाऽपि ह्यदृष्टस्य सामग्रीफलसम्भवे । तथा द्विचन्द्रबोधेऽपि भिन्नमेवोन्द्रियं महः । भिन्ने जनयति प्रत्ये-
एकास्मिन्नेव शीतगौ । संविती ते न भिद्येते तद्वित्वे सति मन्यते । भिन्नार्थवृद्धितुल्यत्वमत्रापि खलु पूर्ववत् । स्मरतोऽप्येकतां तेन भ्रमोऽयम्पु-
पवते । न हि स्मृतिप्रमोषेण सर्वत्रैव भ्रमो मतः । दिङ्मोहेऽदृष्टसामर्थ्याद्विक्स्वरूपानवग्रहात् । दिगन्तरास्वरूपस्य स्मरणाच्च भ्रमो मतः ।
अलतचक्रेऽलतस्य भ्रमतः सर्वतो हुतम् । निरन्तरधियो जाताश्चक्रवृद्धिसमा मताः । कालभेदस्तु शीघ्रत्वाद्विधां तासां न लक्ष्यते । चक्रधी-
र्व्यवहारश्च तेनास्मिन्नपि युज्यते इत्यादिना । एवं प्रमाणेन ज्ञानद्वित्वमुपपादास्तु बोधमत्रापि कल्पना तथाऽपि कल्पनालाघवाद्वाद्यातिपक्ष-
निश्चयोपपत्तिरित्याह ॥ किञ्चेति । ननु प्रामाणिकं गौरवं न्याय्यमेवेत्यत आह ॥ न चेति । यद्वा स्वपक्षे साधकं परपक्षे बाधकं
चोपपाद साधकाभावं च परपक्षे दर्शयति ॥ न चेति । ननु बाधकज्ञाननुपपत्तिरेव भ्रान्तौ प्रमाणमित्यत आह ॥ भेदाग्रहेति ।
इतरेतराभावबोधादितरेतराभावाग्रहनिवृत्तौ तद्वेतुकव्यवहारनिवृत्तिर्बाधफलमित्यर्थः । तदप्युक्तं नयवीथ्याम् । बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो
मतम् । प्रसज्यमानजनतव्यवहारनिवारणादिति । माऽस्तु बाधकत्वानुपपत्तिर्भ्रान्तिविषयकप्रामाणिकव्यवहारानुपपत्तिस्तु तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यतः

कार्यकारणत्वादीनां चाविवक्षोभयसम्भवे रजतावगममात्रस्य पक्षत्वे न कोऽपि दोष इत्याशयेनाह ॥ तत्रेति । ननु भिन्नस्याभिन्नस्य वा तादृशावगमस्य पक्षत्वे उक्तदोषानतिवृत्तिः । अवगमसामान्यस्य चानुगतावच्छेदकभावान्न तत्त्वमित्यतोऽनुगतपक्षतावच्छेदकमाह ॥ इदं रजत-
मित्यादीति । ननु भिन्नस्याभिकस्य वेदं रजतमित्यवगमस्य सामानाधिकरण्यव्यवहारकारणत्वात्कथं भेदाभेदौ विहाय सामानाधिकरण्य-
व्यवहारकारणज्ञानरूपपक्षलाभः । तयोः पक्षकोटिनिवेशे चोक्तदोषानतिवृत्तिरित्यतो भिन्नावगमस्यापि तत्त्वेनापक्षत्वोपयुक्तव्यवहारकारणत्वेन
पक्षत्वमित्यत एवेति नोक्तदोषानुषङ्गः । अभिन्नत्वाच्चाकारेणपक्षत्वं च युक्तमेव । तस्य विप्रतिपन्नत्वेन तदाकारेण पक्षत्वस्यैवानुचितत्वात् ।
अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदपत्तिरित्याह ॥ न हीति । यद्वा ननु विप्रतिपन्नस्य परित्यागेऽनुमानवैयर्थ्यमित्यतो विप्रताकारस्य न पक्षकोटिनिवे-
शोऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्साध्यकोटिनिवेशाच्च नानुमानवैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ न हीति । अनुमानमुद्राया भङ्गो मा भन्न भवति हि
यस्मात्तस्मान्न पक्षीकार इत्यन्वयः । न केवलं विप्रताकारस्य पक्षत्वेऽतिप्रसङ्गः किन्तु साध्यत्वरूपस्यैवालाभ इत्याह ॥ किञ्चेति । ननु स्यादेदं
यद्वानित्यत्वाभिमतत्वादिवदभेदयोर्विमातिविषयत्वं स्यात् । न चैवम् । किन्तु यथार्थत्वायथार्थत्वयोरेव तत् । एवं च भेदाभेदयोः पक्षकोटि-
निवेशेऽपि नातिप्रसङ्गः । नापि साध्यस्वरूपालाभः । यथार्थत्वस्यैव साध्यसम्भवादित्यत आह ॥ विमतौ चेति ॥ अख्यातिवादिभि-
रिति । संसर्गाभेदस्य ख्यात्यभाववादिभिरित्यर्थः । उक्तप्रकारं परेण्यङ्गीकारयति ॥ कथमिति ॥ साधनमिति । शक्तिप्रवृत्ति-
प्रयोजकज्ञानत्वतद्विषयव्यवहारजनकज्ञानत्वादिरूपं साधनमित्यर्थः ॥ इतो दोषादिति । आबे पुरोवर्तिनिर्विकल्पकस्य पुरोवर्तिविषय-
कतायाः सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता । द्वितीये रजतस्मरणस्य पुरोवर्तिविषयत्वभावस्यैव सिद्धत्वाद्वाधः । तृतीये निर्विकल्पकांशे सिद्धसाधनता
स्मरणांशे बाधः । चतुर्थे प्रतिवादाश्रयामिद्धिः । पञ्चमे वादाश्रयासिद्धिरपसिद्धान्तो व्याघातश्चेत्यर्थः । अथ पूर्वपक्षी सामानाधिकरण्य-
व्यवहारकारणज्ञानस्य पक्षत्वमख्यातत्वादिनाऽपि त्याजयितुं तत्समानयोगक्षेमं तथाऽपीत्युक्तदूषणान्तरप्रसक्तिमत्यक्षान्तरमाशङ्कते ॥ अथेति ।

शुक्तिप्रमायामंशतः सिद्धसाधनतावारणाय रजतार्थिन इति विशेषणम् । तद्वलाच्च रजतार्थिताजन्यत्वं प्रवृत्तेर्लभ्यते तेनोभयार्थिनः शुक्तिप्रवृत्ति-
 हेतुशुक्तिप्रमायां सिद्धसाधनतेत्यलग्नं भवति । रजतप्रमायामंशतो वाधवारणाय शुक्तिकायामिति । रजतेच्छाजन्यशुक्तिप्रवृत्तिजनकारजतेच्छा-
 यामंशतः सिद्धसाधनतावारणाय ज्ञानमिति । न चैवमेव यथार्थत्वसाधनाय मया पक्षनिर्देशः क्रियत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रोपस्थितेष्टभेदाग्रहस्य
 विसंवादिप्रवृत्तिहेतुत्वं वदता त्वया कारणतावच्छेदकत्वेनेष्टज्ञानस्य तथात्वानभ्युपगमात् । इदंज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रहेतुत्वाभ्युपगमेऽपि तद्वाथार्थ्यस्य
 मां प्रति सिद्धतया सिद्धसाधनता स्यादित्याशयः शङ्कितुः । तर्हि भेदाग्रहहेतुत्ववादिनं मां प्रत्युक्तहेतु एवेष्टज्ञानहेतुत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धिः ।
 इदंज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि तस्य पुरोवर्तिविषयत्वस्य मां प्रति सिद्धतया सिद्धसाधनतेति समम् । यदि च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व-
 रूपप्रयोजकत्वमेवात्र हेतुत्वमभिमतं तच्च कारणतावच्छेदकेष्टज्ञानेऽपि तवापि सममिति तस्य पुरोवर्तिविषयकत्वसाधने न कोऽपि दोष इति
 मतं तर्हि तस्यैव मया त्वां प्रति याथार्थ्यसाधने न कोऽपि दोष इत्याशयेन सोपहासमाह ॥ मोक्षैधरिति ॥ ईश्वरेति । ईश्वरज्ञानस्य
 कार्यमात्रकारणत्वादिति भावः । अत्रोत्तरोत्तरशङ्कनीयपरिहरणीयाभिसन्धिना पूर्वपूर्वशङ्कापरिहारा इति द्रष्टव्यम् ॥ अनीश्वरेति । अत्र
 जीवज्ञानमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽप्रसिद्धविशेषणत्वेऽपि वक्तव्ये व्यर्थविशेषणत्वमात्रोक्तेरयुक्तेः । एवं व्याख्याने च पक्षतावच्छेदकाप्रसिद्धयभावेन
 व्यर्थविशेषणतामात्रोक्तेरुपपत्तिरिति काश्चित् । तन्न । व्यावर्त्याप्रसिद्धिप्रयुक्ताप्रसिद्धिविशेषणस्थले व्यर्थविशेषणत्वस्यापि सम्भवेऽप्रसिद्धिविशेषण-
 त्वमेव वक्तव्यमिति निर्बन्धायोगात् । व्यावर्त्याप्रसिद्धिरूपप्रयोजकस्याश्रयासिद्धिसम्पादकत्वरूपदूषकताबीजस्य च साम्येनैकोक्त्यैवोपपत्तौ
 व्यर्थविशेषणत्वाप्रसिद्धिविशेषणत्वयोर्द्वयोरपि पृथग्वरयावक्तव्यत्वात् । विशेषणव्यावर्त्याप्रसिद्धौ व्यावर्त्याभावेन तद्वैयर्थ्यस्यैवोपपन्नत्वाच्च । अत
 एव ठक्कुरादौ सामान्यलक्षणादजन्येत्यादिविशेषणानां व्यावर्त्याप्रसिद्धिप्रयुक्तवैयर्थ्यमेव व्याख्यातामिति यथाश्रुतेनैवोपपन्नत्वात् । अत्रोक्तरीत्या
 पक्षकोटिप्रविष्टहेतुत्वस्य प्रयोजकत्वरूपतया प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनतानुमितिहेतुभूतस्य यद्रजतं तदिष्टसाधनमिति व्याप्तिज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतया

तस्य च याथार्थस्य सिद्धतायां ऽशसिद्धसाधनतोति शङ्कते ॥ तथाऽपीति । नन्वेवं साधनद्वयस्यान्यनुपपत्त्या न निर्णय इत्यतः पक्षं परमूलैव निष्कर्षयितुं व्यवहारप्रवृत्तिप्रकारपरित्यागेन पक्षान्तर्गम्यतापयति ॥ इदंज्ञानादिति । रजतज्ञानस्य रजतविषयकत्वे साधितेऽन्यथाख्यात-
भावसिद्धिरित्याशयेनानुमानान्तरमाह ॥ किञ्चेति । रजतस्मरणमात्रस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनता । रजतपुरोक्त्येकज्ञानस्य पक्षत्वे वादाश्रया-
सिद्धिरित्यतो विवादाभ्यासितामित्युक्तम् । नन्वत्रापि विमतिविषयतावच्छेदकानिराकिरेवेत्यत इदंज्ञानादित्युक्तविमतिविषयोद्धाटनप्रकारोऽत्रापि
द्रष्टव्य इत्याह ॥ अत्रापीति । हेत्वनुपपत्तिविषयां शङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । षष्ठितत्पुरुषाश्रयणेन प्रथमस्य साकारवादिमता-
श्रयणेन द्वितीयस्य ज्ञाने शब्दमाननियमनादिमताश्रयणेन तृतीयस्याभयवादिमताश्रयणेन चतुर्थस्य मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन पञ्चमस्य
प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ असम्भवादिति । रजतज्ञानयोः संयोगसमवायादरेभावादिति भावः ॥ उभयेति । साकारवादिना तथाऽ-
ङ्गीकारोऽपि वादिप्रतिवादिमतेऽसिद्धिरिति भावः ॥ असिद्धेरिति । न च गृहीतशक्तिं प्रति शब्देनार्थस्येवार्थेन शब्दश्रवणे वायकामावा-
च्चाक्षुषबोधेऽपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो विशेषणमत एव गोलस्येव शब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वात्तत्संसर्गोऽपि तादात्म्यमेवास्त्वत एवाह न
सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यत इति । एवं च वाच्यवाचकतादात्म्यादर्थज्ञानस्य शब्द-
विषयकत्वं नासिद्धमिति वाच्यम् । चाक्षुषबोधेन तावदचाक्षुषशब्दस्यानुपपत्तितस्य भानम् । अर्थज्ञानानन्तरमाविस्मृत्युपपत्तितस्य च नार्थज्ञाने
भानमुपपद्यते । न च तदुपनायकान्तरं निर्विकल्पकानङ्गीकारिणां नियमेन पूर्वमस्ति । तस्माच्च शब्दस्य व्यक्तिमाने भानम् । केवलमर्थ-
ज्ञानान्तरं व्युत्पत्तिसमयावगतः स्पर्शते शब्दो न तस्य केनचित्संसर्गो भासते । भाने वा व्यक्तिरियं घटपदवाच्या घटजातीयत्वादित्याहनुमाना-
देव । तादात्म्यसम्बन्धोक्तिस्तु नानार्थस्थले एकस्य शब्दस्यानेकतादात्म्यानुपपत्त्याऽनुपपन्नैवेत्यर्थज्ञानस्य शब्दविषयकत्वमासिद्धमिति भावः ॥
तज्ज्ञानेति । उल्लेखार्थेत्यनुवर्तते । येन ज्ञानेन यस्य शब्दस्य स्मृतिर्जन्यते तज्ज्ञानस्य तच्छब्दस्मृतिजनकत्वमेव तच्छब्दोल्लेखवित्यर्थः ।

ज्ञानेतरकारणजन्यशब्दस्मृतितजनकत्वं ज्ञानेन तदुल्लेखित्वरूपमित्यतस्तज्ज्ञानजनितीति स्मृतिविशेषणम् । मात्रग्रहणेन तद्विशेष्यकत्वं व्यावर्तयति । रजतशब्दज्ञानजनितरजतपदस्मरणयोनित्वं तज्ज्ञानेत्यादर्थ इति केचित् । तत्र रजतपदसङ्केतज्ञानवत एवार्थज्ञानाद्रजतपदस्मरणं नान्यस्येति दोषातिथिं ताद्विशेषणमिति ज्ञेयम् ॥ **विवेकेति** । सत्यपि विवेकाग्राहे प्रवृत्त्यभावनेदंरजतमिति ज्ञानयोरवश्यकत्वाद्व्रजतज्ञानस्यापस्थितेष्टमेदाग्रहहेतुतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपीदमिति ज्ञानस्य तदभावेन हेतुत्वं प्राभाकराणां सममतमित्याशयः । प्रतिबन्दीमुखेन हेतुनिष्कर्षार्थितुं तस्या अन्यथाख्यातिस्वरूपनिष्कर्षाभावेऽनुदयादन्याकारमन्यालम्बनं ज्ञानमन्यथाख्यातिरिति वदता रजतज्ञानं शुक्तिविषयं शुक्तिरजतस्थलेऽन्यथाख्यातिरिति वक्तव्यमिति पक्षं निष्कर्षार्थितुं पक्षान्तरं दूषणाय प्रसज्जयति ॥ **मैवमन्यथेति** । विषयविषयिभावस्यैव षष्ठ्यर्थत्वाद्गर्भेण एव विषयत्वाद्धिशिष्टज्ञानस्यान्यधर्मिकस्यान्यधर्मिकत्वं व्याहृतमित्याह ॥ **व्याघातेति** । व्याघातमग्राच्छुक्तिरजतयोरन्यत्वं वा त्याज्यमित्याह ॥ **शुक्तीति** । अन्यथासङ्केतितत्वं शुक्तिरहितशुक्तिसङ्केतितत्वम् । ननु चतुर्थपक्ष एवाङ्गीक्रियते । न चोक्तदोषः । इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य प्रवृत्तिहेतुपदेन विवक्षणात् । यद्वा शुक्त्यनुसारिरजतविषयकव्यवहारजनकत्वं रजतज्ञानत्वं विवक्ष्यतेऽतो नानुपपत्तिरिति चेत्तस्यैव हेतुत्वेऽपि न मम क्षतिरित्याशयेनाह ॥ **अत इति** । धर्मिहेतुविकल्पप्रयुक्तदूषणाप्रसकरित्यन्तरमाह ॥ **अपि चेति** । सिद्धसाधनतानिरासाय साध्ये मात्रपदम् । अयथार्थव्यवहारादिदृष्टिसत्ताबनैकान्तिकतानिरासाय हेतौ तदिति ध्येयम् । एवं स्वपक्षसाधनमभिधायान्यथाख्यातिनिषेधाय स्पष्टमनुमानद्वयमाह ॥ **शुक्तिकेत्यादिना** । तत्राबं संसर्गतादात्म्यसाधारणं द्वितीयं प्रतिवादिप्रसिद्धया पक्षसिद्धिमाभिप्रेत्य प्रवृत्तं तादात्म्यसाधारणमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥

सु०—अत्रोच्यते । यत्तावदन्यथाख्यातिलक्षणं निराकृतमन्याकारोल्लेखीत्यन्तेन । तदिष्टमेवासमाकम् । अन्यदन्यात्मना विषयीकुर्वज्ज्ञानमन्यथाख्यातिरित्यङ्गीकारात् । यथोक्तम् । असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तिः सु० बा० २६

त्वादिति । नन्वन्यस्यान्यात्मता सती उतासती । असतीति द्वयः । असतो न प्रतीतिरिति चेन्न । तस्या उपपादयिष्यमाणत्वात् । एवं सति रजतस्यापि कुतः सत्त्वमङ्गीकरणीयमिति चेन्न । को हि ब्रूते रजतं सदिति । वक्ष्यामो ह्यभिनवान्यथाख्याति-
स्वरूपमुपरिष्ठात् । अत्र केनचिन्मलपितम् । खण्डो गौः शुक्लः पट इत्यादयः सर्व एव सविकल्पकप्रत्यया विभ्रमाः प्रसज्येरन् ।
सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य तादात्म्यालम्बनत्वात् । तस्य चात्राभावादिति । तदतीव मन्दम् । तथा हि । सामानाधिकरण्यप्रत्ययो
हि कयोस्तादात्म्यमवलम्बते । किं गुणक्रियाजात्यादेर्द्रव्येणोत गुणादीनामेव परस्परमथ गुणाश्रयस्य क्रियाश्रयेणेत्यादि । नाद्यः ।
असम्मतः । न हि शुक्लः पट इत्यस्य शौक्ल्यं पट इत्यर्थोऽभिमतो लौकिकानाम् । न च चलति पट इत्यस्य चलनं पट इत्यर्थोऽभि-
मतः । नापि खण्डो गौरित्येतत्त्वण्डत्वं गोत्वं च पिण्ड एवेत्यनेन समानार्थम् । तथात्वे दण्डी देवदत्त इत्यस्यापि दण्डदेवदत्ततादात्म्य-
विषयतापत्तेः । दण्डीति शाब्दव्यवहारे भेदार्थप्रत्ययप्रयोगाज्ज्ञानमपि तादृशं कल्प्यत इति चेत्सममत्रापि । शुक्लगुणोऽस्यास्ती-
त्यस्मिन्नर्थेऽर्जआदिभ्योऽजित्यकारप्रत्ययविधानात् । चलतीत्यादौ तु स्फुट एव प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदः । न हि गौरिति गोत्व-
मुच्यते । तथात्वे त्वप्रत्ययवैयर्थ्यात् । अत एव शुक्लः पट इत्युक्त्वा शौक्ल्यं पटस्येति व्याकर्तारो भवन्ति । अत एव न
द्वितीयः । न हि शुक्लः पटश्चलतीत्यस्य शौक्ल्यं पटत्वं चलनं चैकमित्यर्थश्चेतसि चकास्ति प्रतिपत्तुणाम् । तथा सति दण्डी
कुण्डली देवदत्त इत्यस्यापि ज्ञानस्य दण्ड कुण्डलदेवदत्तत्वतादात्म्यविषयतापातात् । तृतीयस्तु स्यादेव । समानमेकमधिकरणं येषां
ते हि समानाधिकरणास्तेषां भावः सामानाधिकरण्यम् । तथा च गुणादीनामाश्रयेण परस्परं च भेद आश्रयाणां चाभेदः
स्फुट एव । न हि स्वयमेव स्वास्याधिकरणम् । नापि समानमधिकरणं येषामिति परस्पराभेदे द्रुज्यते । न चाश्रयभेदे तस्य
समानताऽस्ति । न च गुणाद्याश्रयभेदे प्रमाणमस्ति । विशिष्टयोर्भेदेऽपि न तद्गुणाद्याश्रयः किन्तु गुणाद्याश्रयाश्रितं वस्तुनन्तरं तत् ।

एवञ्च यत्र भेदो न तदभेदेन प्रतिभासते । यच्चाभेदेन प्रतिभासते न तत्र भेद इति कातिव्याप्तिः । ननु गुणादीनामाश्रयेण परस्परं चाभेदो भगवतो मुनेः सिद्धान्तः । कचिद्भेदाभेदौ च । सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तु भेदनिष्ठैव व्याख्याता । तथा च पुनः शुद्धः पट इत्यादिप्रत्यया विभ्रमाः प्रसक्ताः । मैवम् । सविशेषत्वाङ्गीकारात् । विशदं चैतद्विशेषनिरूपणे व्युत्पादयिष्यामः । यदनु रन्याकारोल्लेखीत्यादिनाऽस्मदभिमतान्यथाख्यातेरनुभवविरोधं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाय यत्सन्निकृष्टकरणेनेत्यन्तेनालम्बनलक्षणनिराकरणं कृतं तदनुमतमेवास्माकम् । यद्विज्ञानं यत्सन्निकृष्टकरणेन जन्यते स तस्य विषय इत्यङ्गीकारात् । नन्वत्रापि दोषोऽभिहित इति चेन्न । सन्निकर्षस्यापि कारणतया विवक्षितत्वेन तस्यासम्बद्धत्वात् । न हि चक्षुरादेराकाशादिसन्निकर्षो रूपादिज्ञानकारणम् । नापि वाक्यस्याकाशादिसन्निकर्षो वाक्यार्थज्ञाने हेतुः । न च लिङ्गज्ञानस्यात्मना सन्निकर्षो लिङ्गिज्ञाननिमित्तम् । किं नामावर्जनीयसन्निकर्षस्तो सन्निकर्षाः । लिङ्गस्य साध्यधर्मिसन्निकर्षो लिङ्गिज्ञानकारणमिति चेन्न । लिङ्गज्ञानस्य कारणतयाऽभ्युपगमात् । अनेनैव वाक्यस्य श्रोतृश्रोत्रसन्निकर्षाश्रयणेन दूषणं परास्तम् । वाक्यज्ञानस्यैव कारणत्वाङ्गीकारात् । तथाऽपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशेन चक्षुरादेर्लिङ्गिना च लिङ्गज्ञानस्य वाक्यार्थेन वाक्यज्ञानस्य सन्निकर्षाभावादविषयतापत्तिरिति चेन्न । असन्निकृष्टज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात् । तदनुभवजनितसंस्कारसहकृतेनेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञा जायते । तद्व्याप्तलिङ्गविषयेण च लिङ्गज्ञानेन लिङ्गिज्ञानमुत्पद्यते । संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायरूपवाक्यविषयज्ञानेन वाक्यार्थज्ञानं जन्यतेऽतो नातिप्रसङ्ग इति चेत्तर्ह्यभ्युपगतः सन्निकर्षः । न हि संयोगादिरेव सन्निकर्षः किं नाम प्रत्यासत्तिमात्रम् । तथाऽपि रूपप्रतीतेरत्माविषयः प्रसज्येत । तत्र मनसः कारणत्वात् । आत्ममनःसन्निकर्षस्यापि रूपज्ञानं प्रति कारणत्वादिति चेन्न । असाधारणकारणस्य विवक्षितत्वात् । मनसश्च साधारणत्वात् । तर्हि मनःसन्निकृष्टेन चक्षुषा जायमानं रूपज्ञानं मनोविषयमापन्नमिति चेन्न । सन्निकर्षस्याप्यसाधारणकारणतया विवक्षितत्वात् । चक्षुर्मनःसन्निकर्षो हि द्रव्यादि-

स्वारसिकशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्वम् । न द्वितीयः । नियामकाभावात् ।

टि०—अन्यथाविज्ञानमेव भ्रान्तिरिति वदता भाष्यकारेणाभिप्रेतमन्यथाख्यातिलक्षणान्तरनिराकरणं पूर्वपक्षव्याजेनास्माभिर्दिशतमित्याशयेनाह ॥ यत्तावदिति ॥ इत्यन्तेनेति । अन्तशब्दो मर्यादावचनः । एतत्पर्यन्तेनेत्यर्थः । अत एवान्याकारोल्लेखीत्यस्मदभिमतान्यथाख्यातेरिति वक्ष्यति । अत्र पूर्वपक्षवादानुसारेणान्याकारोल्लेख्यन्यालम्बनं ज्ञानमन्यथाख्यातिरित्यङ्गीकारादिति वक्तव्येऽन्यदित्यादिवचनमेतत्पक्षाभिप्रेतार्थस्यान्यथाविज्ञानं भ्रान्तिरिति भाष्यारूढताप्रदर्शनाय । तथा चान्यथेतत्तामर्थलभ्यमन्यद्विषयीकुर्वदिति संयोज्य भाष्यं व्याख्यातं भवति । नन्वत्रान्यशब्दाभ्यां वस्तुमात्रविवक्षायां वस्तुनो वस्तुन्तरात्मनाऽवभासरूपान्यथाख्यातिलक्षणनिरासस्य पूर्वोक्तस्वामीष्टत्वविरोधः । वस्तुवस्तुभ्यग्रहणे च न सिद्धान्त्ये ज्ञापकमन्यथाविज्ञानमिति भाष्यस्य वस्तुमात्रविषयकत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यत्वादित्यत एतद्वाख्यानरूपतत्त्वनिर्णयस्य भाष्यकारियवाक्यानुसारेणैतद्वाच्यं व्याख्येयमित्याशयेन तत्स्थं वाक्यमुदाहारात् ॥ यथोक्तमिति । अत्र स्वमते पराभिमतान्यथाख्यातैवलक्षण्यदर्शयितुं सदसतोरसत्त्वप्रतीतिरन्यथाख्यातिरित्युक्तं लक्षणं त्वन्यदित्याद्यस्मदुक्तरीत्यैवेति भाष्ये सदसतोरसत्त्वप्रतीत्योरन्यतरस्थलेऽन्यतरसत्त्वनिर्णये लक्षणेऽन्यतरवैषण्यमनिर्णये च प्रत्येकलक्षणत्वे परस्परव्याप्तिर्मिलितस्य लक्षणत्वे चैकैकमात्रव्यव्याप्तिरित्यादिचोद्धानवकाश इत्यप्यन्यदित्याद्युक्त्या सूचितमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुनो वस्तुन्तरात्मनाऽवभास इति पक्षे पूर्वपक्ष्यद्भावितं न्यायसाध्यादत्रापि प्रसक्तं विकल्पदूषणमसद्विलक्षणज्ञाप्येत्याद्युत्तरभाष्येण निरस्तमित्याशयेन तद्विकल्पमाशङ्कते ॥ नन्विति । अत्र यत्परेणोक्तं दूषणमुपपत्तौ वा किं रजतस्यापि वस्तुत्वग्रहणेनेति तस्य वस्तुत्वग्रहणलक्षणप्रणेतृन्यायिकं प्रति सम्भवेऽपि नास्मान्प्रति प्रसक्तिरित्याशयेन समाधातुं तच्छङ्कते ॥ एवमिति । ननु रजतस्य देशान्तरेऽपि सत्त्वानभ्युपगमेऽसत्त्वातिपक्षापत्त्याऽन्यथाख्यातिपरित्याग इत्यत आह ॥ वक्ष्याम इति । विगीतप्रत्यये भासमानस्य सर्वस्य नासत्त्वमभ्युपगम्यते येनासत्त्वातिरपि तु सदेव शुक्तिकाशकलमन्यतासद्रजतात्मना भासत इति तार्किकोक्तविलक्षणान्यथाख्यातिस्वरूपं वक्ष्याम इति

सु० वा० २६९

ज्ञानसाधारणः। एवमन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवाः परिहरणीयाः। तदेवं जन्यज्ञाने विषयत्वस्यान्यथाव्यवस्थितत्वाद्यज्ज्ञानं यत्प्रतिभासमित्यन्यथापरिभाषणमनुपपन्नम्। न चैवं सत्यनुभवविरोधः। रजतावभासस्य शुक्तिकासान्निकृष्टकरणजन्यत्वेन तद्विषयत्वोपपत्तेः। न चातिप्रसङ्गः। दोषजन्यत्वतद्भावादिना व्यवस्थोपपत्तेः। अन्यथा रजतज्ञानादरजते प्रवृत्तावपि कथं नातिप्रसङ्गः। यत्पुना रजतावभासस्येत्याद्याशङ्क्य समाधानमभिहितं तज्ज्ञानैकत्वसमर्थनेन निराकरिष्यामः। अस्तु वा यदिज्ञानं यत्प्रतिभासं तत्तद्विषयमित्येव व्यवस्था। तथाऽपि नानुभवविरोधः। तर्हि रजतावभासस्य शुक्तित्वविषयतायामनुभवविरोधं ब्रूये। उतेदन्त्वाकारस्य। आद्ये सम्प्रतिपत्तिः। न हि वयमस्मिन्प्रत्यये शुक्तित्वमवभासत इति ब्रूमो येन विरोधः स्यात्। शुक्तित्वप्रतिभासस्य रजतावभासविरोधित्वाभ्युपगमात्। द्वितीये तु न कश्चिद्विरोधः। विरोधे वा समीचीनरजत इदं रजतमिति प्रतीतिर्न स्यात्। इदमाकारस्य रजतप्रतिभासविषयतामनभ्युपगच्छत एव प्रतीतिविरोधं वक्ष्यामः। एवं सति रजतस्यापि ज्ञानविषयता प्रसज्यत इति चेत्। सत्यम्। इष्टमेवैतत्। न चैवमख्यातिपक्षपातः। ज्ञानैक्याभ्युपगमात्। नापि शुक्तिकारजते इति ज्ञानं विभ्रमः प्रसज्यते। रजतस्यासत्त्वाभ्युपगमात्। तादात्म्यावभासाभ्युपगमाच्च। अत एवोक्तमसतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरिति। वक्ष्यति च विषयस्य कुतो बाधः इत्यसतो रजततादात्म्ययोर्ज्ञानविषयतामाचार्यः। न चान्यथाख्यातिजनने कारणाभावः। इन्द्रियादेरेव तत्कारणत्वात्। समीचीनज्ञानकारणस्यापि तस्य दोषकलुषितस्य विभ्रमहेतुत्वोपपत्तेः। न च दोषाणां स्वारसिकशक्तिविरोधितामात्रमिति वाच्यम्। तथा सति समीचीनव्यवहारहेतोर्विज्ञानादथार्थव्यवहारजन्मापुपत्तिप्रसङ्गात्। किञ्च सहकारिमात्रस्य विपरीतशक्त्यनाधायकत्वमङ्गीकर्तव्यं दोषाणामेव वा। आद्ये पशुहिंसा किं धर्मजनने स्वारसिकशक्तिमती उताधर्मजनन इति वाच्यम्। आद्ये कथं क्रतुबाह्यापि धर्म न जनयेत्। द्वितीये कथं क्रत्वन्तर्गतापि धर्म जनयेत्। सहकारिवशादिति चेत्। अङ्गीकृतं तर्हि सहकारिणां

भूमादिग्रहणं प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्त इत्येवंपरम् । भूमा बहुत्वम् । यस्य यावदुचितं तावदेव । निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या ।
 प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गः संयोगः । तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते न
 तु गृहावस्थितदण्डोऽपि ।] शुक्ल इत्यादौ चलतीत्यादाविव भेदार्थप्रत्ययस्यास्फुटत्वाद्भेदादेव व्यवहारोपपत्तेर्न भेदज्ञानकल्पकं किञ्चिदित्यतोऽ-
 भियुक्त्याख्यानं तद्व्यवहारस्य सम्बन्धविषयकत्वे दर्शयति ॥ **अत एवेति** । स्यादेवेत्यवशब्देनाश्रयाभेदानस्यानुभवसिद्धतां दर्शयति । ननु
 गुणादीनामाश्रयेण परस्परं भेद आश्रयाणां चाभेद इति कुतोऽर्धजरतीयमित्यतोऽनुभववशादिति समाधाने उक्तीत्या सिद्धेऽपि सामानाधि-
 कारणशब्दार्थविचारे क्रियमाणे प्रतीतेः सामानाधिकरण्यविषयकत्वं वदतोक्तप्रकारेण भेदादिविषयत्वस्यावश्यं स्वर्कितव्यतया तदनङ्गीकारे
 तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति बाधकमभिप्रेत्य सामानाधिकरण्यशब्दार्थमाह ॥ **समानमिति** । नन्वेवं शब्दार्थेऽपि कथमुक्तार्थस्य स्फुटतेत्यतो
 बाधकोक्तिमुखेन तेन तेनांशेन तत्तदर्थसिद्धिं दर्शयति ॥ **न हीत्यादिना** । नन्वेवमाश्रयतादात्म्यभानाङ्गीकारे तत्तादात्म्यस्यासत्त्वात्सामा-
 नाधिकरण्यप्रत्ययस्य भ्रमत्वं स्यादेवेत्यतस्तद्भेदग्राहकप्रमाणस्य बाधकस्याभावाच्च तादात्म्यप्रतीतेर्भ्रमत्वमित्याशयेनाह ॥ **न च गुणाद्याश्रय-**
स्येति । ननु गुणक्रियाविशिष्टयोर्भेदप्रतीतिरेव बाधिकेत्यत आह ॥ **विशिष्टयोरिति** । सिद्धान्तेऽपि यत्राभेदप्रतीतिस्तत्रैव विशिष्टयो-
 र्भेदोऽन्यत्र तु भेद एवेति भावः । यदर्थमयं यत्नस्तदाह ॥ **एवं चेति** । तर्हि सिद्धान्तानुसारेण पुनर्विभ्रमत्वमित्याशङ्कते ॥ **नन्वेति** ।
 सिद्धान्त इत्यभ्युच्चययुक्तित्वं व्यावर्तयति ॥ **भगवत इति** । वस्तुतः प्रामाणिकत्वमेव न तु तथाऽभ्युपगममात्रमिति ध्वनयति ॥ **क्वचि-**
दिति । अयावद्व्यभावविगुणादिस्थले भवदुक्तीतिमनुरुद्धवैतद्बाधकप्रवृत्तिरित्याशयेनाह ॥ **व्याख्यातेति** । गुणादीनामाश्रयेण परस्परं
 सविशेषाभेदाङ्गीकारानुपपत्तिरित्याह ॥ **सविशेषत्वेति** । नन्वेवमपि भेदनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतीतेरनुपपत्तिरेवेत्यतस्तत्प्रतीतेः सविशेष-
 विषयत्वाङ्गीकाराददोष इत्याह ॥ **सविशेषत्वेति** । ननु कुतो गुणादीनां सविशेषाभेदः कुतश्चास्याः प्रतीतेस्तद्विषयकत्वं कथं च

भावः । अनिर्वचनस्यैतत्प्रत्ययान्वयस्यातिलक्षणा निराकुर्वता विवरणकारणेऽप्येतदलक्षणा निराकृतुमनुवदति ॥ अत्रेति ॥
केनचिदिति । निरसनीयत्वेन प्रसक्तस्यातिवादिविलक्षणेनेत्यर्थः । अख्यातिवाद्युक्तदूषणस्य नैय्याधिकं प्रति सम्भवेऽपि मां प्रत्ययसम्भव
इत्येव त्वदुक्तस्य तु तं प्रत्ययसम्भवः । वक्ष्यमाणरित्या तेनापि तादात्म्यभानानभ्युपगमादित्याशयेनातीवेत्युक्तम् । यद्वा धर्माणमाश्रयेण परस्परं च
भेदस्य धर्माश्रयाभेदस्य सामानाधिकार्यप्रतीतिविषयतया स्फुटस्याज्ञानेनैवं दूषणाभिधानं परस्येत्याशयेनातीवेत्युक्तमिति बोध्यम् । ननु सामाना-
धिकार्यप्रत्ययस्य तादात्म्यानालम्बनत्वे तवान्वयस्याख्यातिरेव न सिद्धेदिति कथं मन्दमित्यत आह ॥ **तथा हीति** । सामानाधिकार्यप्रत्ययस्य
तादात्म्यालम्बनत्वेऽपि शुक्लः पटश्चलतीत्यादिप्रत्ययानां यत्तादात्म्यालम्बनता न तेषामन्यत्वं येषां चान्यत्वं न तेषां तादात्म्यालम्बनतेत्यन्यथाख्याति-
वैलक्षण्यान्नातीव्याप्तिरिति वक्तुं गुणक्रियाजातीनां तदाश्रयणां चैषु प्रत्ययेषु भानात्तादात्म्यावभासेनातीव्याप्तौ वदता च गुणादीनां स्वाश्रयैर्वा गुणादीनां
परस्परं वा तदाश्रयणां परस्परं वा तादात्म्यभानमाश्रित्यातिव्याप्तेर्वक्तव्यतया तदभिप्रायं ज्ञातुं पृच्छति ॥ **सामानाधिकार्येति** ।
तवासम्मातिरप्रयोजिकेत्यतोऽनुभवविरुद्धेऽर्थे सम्मतिर्न युक्त्याशयेनानुभवविरोधमाह ॥ **न हीति** । अनुभवमतिक्रामन्तं प्रति बाधकमाह ॥ **तथात्व**
इति । वैषम्यं शङ्कते ॥ **दण्डीतीति** । प्रत्ययस्य भेदाविनाभूतसम्बन्धार्थकतया भेदार्थत्वोक्तिः ॥ **शुक्लगुण इति** । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्य
इति तदस्यास्यास्मिन्नित्यनेन वार्तिकेन शुक्ल इत्यस्योपपत्ताद्यन्यतोदात्तत्वार्थमशङ्कादिभ्योऽनित्यत्राशेनादिगणे वर्णादिति पाठात्तदभिप्रायेणैव-
मुक्तामिति द्रष्टव्यम् । [गुणवचनेभ्य इति । गुणे तद्वति च प्रसिद्धाः शुक्लादय एव गृह्यन्ते न तु रूपादयोऽपि । शुक्लगुणेऽस्यास्तीति शुक्लः
पटः । कृष्णः । तदस्यास्यास्मिन्निति मतुप् । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् । अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते । कालस्तु विवक्षित एव ।
धने गते भाविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलभार्थः । तथा च वार्तिकम् । भ्रमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽ-
तिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय इति । अस्ति विवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भ्रमादिविषयेषु भवन्तीत्यर्थः ।

तथाऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धस्यैव पक्षत्वनिग्रहस्तथा ननुमित्यसाधारणविषयत्वमित्याशयात् । यत्तु तादृशल्लिङ्गधर्मितारूपसन्निकर्षाश्रयत्वेन
 पक्षस्यैव विषयत्वं स्यान्न तु लिङ्गिनि इति तत्राव्याप्तिरित्येतत्तात्पर्यमिति । तन्न । अतिव्याप्तिप्रत्यपाठविरोधात् । लिङ्गज्ञानकरणताभ्युपगमेऽपि
 लिङ्गस्यैव तज्ज्ञानस्यापि लिङ्गिना सन्निकर्षानुपपादनेन लिङ्गिगिन्यव्याप्तेः परिहारवाक्येनाप्यपरिहाराच्च । न च ततोऽप्यग्रिमग्रन्थेन तत्परिहार
 इति वाच्यम् । तथा सति तेनैवोपपत्तावेतच्छङ्कासमाधानयोर्भूयोरपि वैयर्थ्यमेवेत्यास्तां तावत् । अतीतादिस्थले लिङ्गगदाभावेऽप्यनुमित्यादि-
 दर्शनेन लिङ्गज्ञानादेरेव करणत्वस्यावश्यक्याभ्युपगमनीयतया लिङ्गस्य करणत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति पक्षस्यासाधारण्यविषयत्वाभावाभ्युपगमेनैव
 समाधत्ते ॥ **लिङ्गज्ञानस्येति** । श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजन्यवाक्यार्थज्ञाने श्रोत्रस्य विषयत्वापत्तिरपि वाक्यस्य करणत्वाभावेन परिहार्येत्याह ॥
अनेनैवेति । परिहारसाम्येऽप्यस्य पृथक्करणं पक्षस्य स्वसाध्यधर्मित्वाल्लिङ्गस्य तत्सन्निकर्षापेक्षा वाक्यस्य स्वप्राहेकोन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रसन्निकर्षा-
 पेक्षेति विशेषं द्योतयितुमिति ध्येयम् । यदपि श्रोत्रवाक्यसन्निकर्षस्य वाक्यज्ञानजनकतयाऽप्यत्रासिद्धत्वेन न वाक्यार्थज्ञानजनकत्वमित्यपि
 समाधातुमुचितम् । तथाऽपि ज्ञानकरणत्वस्य स्वसिद्धान्ततया तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थकोपेक्षेपाय च ज्ञानकारणत्वोक्त्या वाक्यस्य कारणत्वा-
 भावेनैव समाधानसम्भवे सन्निकर्षे विवक्षितकारणत्वाश्रयणेन न किमपि प्रयोजनमित्याशयात् । अयमाशयो लिङ्गज्ञानविषयेऽपि द्रष्टव्यः ।
 एवमतिव्याप्तिं निरस्य पूर्वपक्षोद्भावितां तत्तांशेऽव्याप्तिमिदानीमुपक्षिप्तलिङ्गज्ञानवाक्यज्ञानविषये च तां सन्निकर्षोपपादनेन परिहर्तुं तच्छङ्का-
 मत्थापयति ॥ **तथाऽपीति** । परमुखेनैव सन्निकर्षविशेषं तत्रापि द्रढयितुमसन्निकृष्टज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात्सन्निकर्षोऽवश्याभ्युपगमनीये किं तद्विशेष-
 चिन्तया तावत्तैवव्याप्तिपरिहारादिति तावत्समाधत्ते ॥ **असन्निकृष्टेति** । ननु नियामकसद्भावान्नसन्निकृष्टज्ञापनेऽप्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते ॥
तदनुभवोति । ननु संयोगादेरनङ्गीकारेण सन्निकर्षाभ्युपगम इत्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते ।
 संयोगादेरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तमिति तादृशनियामकाभ्युपगमे कथं सन्निकर्षानभ्युपगम इत्याह ॥ **न हीति** । करणे

भेदनिष्ठप्रतीतिः सविशेषभेदविषयत्वेन निर्वाहः । अन्यथा दण्डित्यादिप्रत्ययानामपि सविशेषभेदविषयकतया निर्वाहोपपत्त्या सामानाधिकरण्या-
प्रतीतिर्भेदनिष्ठता कुत्रापि न स्यात् । सविशेषभेदविषयकत्वे चास्याः प्रतीतिरभेदाभिभवेन भेदव्यवहारजनकत्ववद्द्विशेषाभिभवेनाभेदव्यवहार-
जनकत्वं च स्यादित्यादिबाधकादुक्तमनुपपन्नमिति ततो गुणादीनां दण्डादिवद्भेदेनानुपलभ्येन गुण्यादीनां परस्परं च सविशेषभेदस्य विशेषस्य
भेदकार्यनिर्वाहकतायाश्चभेदेभेदकार्यप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या जनाधिकरणादावेतत्प्रतीतिः सविशेषभेदविषयकत्वव्यवहारविशेषजनक त्वादेश्च
सविशेषवसीयत इति वाक्यव्याख्यानानुसारे समयपादे समर्थयिष्यमाणत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ विशदं चेति । एवं च पूर्व भेदशब्द-
प्रयोगो विशेषाभिप्रायेण दण्डित्यादिबाधोक्तिस्तद्गुणादीनां निर्विशेषभेदाभावमभिप्रायेण । आश्रयभेदोक्तिर्निर्विशेषभेदाभिप्रायेण । तथा च
यत्र विशेषो न तन्निर्विशेषभेदेन भासते यच्च निर्विशेषभेदेन भासते न तत्र विशेष इति नियम एवं चेत्यादिनाऽभिमत इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु
तार्किकमतेन पूर्वं समाधानमिति वदन्ति । तत्र विशिष्टयोरित्यादिग्रन्थास्वारस्यं बोध्यम् । अनेनात्र केनचिदित्युक्तदूषणपरिहारप्रकारस्य मूलरूढ-
तोक्तेति द्रष्टव्यम् । इत्यन्तेनेत्यत्रापि पूर्ववदेव व्याख्यानम् ॥ तदनुमतमेवेति । एतत्पर्यन्तं विषयत्वलक्षणनिराकरणं पूर्वपक्षमुखेनास्माभिरेव
कृतमिति ध्वनयति । दोषोऽतिव्याप्यव्यापिलक्षणः । तत्रातिव्याप्तिं तावदुद्धरति ॥ सन्निकर्षस्येति । सन्निकर्षकारणताविवक्षामात्रेण
प्रत्यक्षवाक्यानुमानस्यलेशकसन्निकर्षणामन्यथासिद्धयोक्तातिव्यापेरुद्धार इत्याह ॥ न हीत्यादिना । यद्यपि लिङ्गज्ञानस्थलेऽतिव्याप्यद्वारो
लिङ्गज्ञानकारणताभ्युपगमानन्तरं युक्तः । अन्यथा लिङ्गस्येत्युत्तरग्रन्थास्वारस्यापत्तेः । तथाऽप्यवर्जनीयसन्निधित्वरूपैकसमाधानसमभवेन लघव-
मनुसृत्याभिहित इति द्रष्टव्यम् । एवं कारणत्वान्तर्गतान्यथासिद्धशब्दव्याकृत्यं प्रदर्श्य लिङ्गपक्षसन्निकर्षस्यान्यथासिद्धत्वत्पत्त्यादाय पक्षस्य
लिङ्गिज्ञानविषयत्वापत्त्याऽतिव्यापिरैवेत्यतोऽतीतादित्यले लिङ्गस्यातीतत्वेन तस्याकारणतया तत्सन्निकर्षस्यापि कारणसन्निकर्षत्वाभावान्नाति-
व्याप्तिरिति परिहर्तुं ज्ञानस्य कारणत्वोक्तिनिवर्त्यमाशङ्कते ॥ लिङ्गस्येति । यद्यप्यत्र पक्षस्याप्यनुमितिर्विषयत्वमिष्टमेवेति शङ्का निर्दलेव भाति

सन्निकर्षे चासाधारण्यं विवक्षितं तद्वाक्यं शङ्कते ॥ तथाऽपीत्यादिना । ननु तथाऽपि चाक्षुषज्ञानावच्छिन्ने चक्षुर्मनस्संयोगस्यासाधारण-
त्वाच्चाक्षुषज्ञाने मनसो विषयत्वं स्यादेव । वायुसंयोगादिजन्ये वायुस्पर्शज्ञाने वायुपत्नीतावयवगन्धादिज्ञाने च वायुतदवयवोदेर्विषयत्वं स्यात् ।
कूटलिङ्गज्ञानतत्पर्यप्रभजन्यलिङ्गिज्ञानवाक्यार्थज्ञानयोस्तद्वाप्ताविषयकत्वादसम्भवेन लिङ्ग्यादिविषयकत्वानापत्तिश्च । सन्निकर्षासाधारण्य-
विवक्षयैव रूपप्रतीतिरसामिषयकत्वाभासिद्धौ करणासाधारणत्वविवक्षाया वैक्यर्थ्यं चेस्यादिदोषानेदं लक्षणं युक्तमित्यत आह ॥ एवमिति ।
अत्र केचित्तत्तादिन्द्रियमनस्संयोगानां तत्तज्ज्ञानकारणत्वकल्पनस्यानेकारणतदवच्छेदकल्पनया गौरवकारत्वेन चाक्षुषज्ञानत्वावच्छिन्ने चक्षुर्म-
नस्संयोगस्याकारणत्वाच्चादोषप्रसङ्ग इति परिहाराहः । तन्न । तथा सति गौरवोदेव रूपचक्षुस्सन्निकर्षादिसाधारणकारणस्याकल्पनीयतया
सन्निकर्षासाधारण्यविवक्षायां रूपप्रतीतिरूपविषयकत्वाभावप्रसङ्गात् । न च यत्किञ्चिद्वेदेन यत्किञ्चिद्वदवद्वत्किञ्चिदर्थेन्द्रियसन्निकर्षेऽ-
प्यन्यविषयकज्ञानापत्त्या प्रागभावस्येव तत्तादिन्द्रियसन्निकर्षस्य तत्तज्ज्ञानहेतुताया अवश्याङ्गीकार्यत्वेऽप्यर्थसन्निकर्षेन्द्रिये मनस्सन्निकर्षस्य हेतुत्वा-
भ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाभावेनात्र विशिष्य हेतुहेतुमद्भावस्य न कल्पनाऽप्यथा दण्डादावपि विशिष्य तत्कल्पनापत्तेरिति वाच्यम् । अर्थसन्निकर्षे-
न्द्रियान्तरे मनस्सन्निकर्षे स्वार्थसन्निकर्षचक्षुषि मनस्सन्निकर्षाभावेऽपि तेन स्वार्थज्ञानापत्तिरूपसङ्गस्यात्रापि सत्त्वात् । तस्मादोग्यसन्निकर्षस्यैव
विवक्षितत्वाच्चादो दोष इत्येव परिहारो युक्तः । अत एव न द्वितीयोऽपि । ज्ञानकारणस्थले तद्वाप्ततया तल्लिङ्गकाविषयकत्वस्य संसर्गधर्म-
कपदार्थपरतया ज्ञातपदसमदायविषयकत्वस्य ज्ञानघटितसन्निकर्षस्य कल्पनात् तृतीयदोषप्रसङ्गः । केचित्तु प्रत्यक्षज्ञानेऽसता रजतादिना
सन्निकर्षाभावेऽप्यतीतादिना तत्सद्भाववत्कूटलिङ्गादिस्थलेऽप्यसता सन्निकर्षोऽगत्या स्वकीर्तव्य एवेति न तृतीयदोषप्रसङ्ग इत्याहुः । सन्निकर्षा-
साधारण्यविवक्षयोक्तानुपपत्तिपरिहारेऽपि चक्षुर्मनस्सन्निकर्षासाधारणकारणताया अर्थनैवोपपादितत्वाच्चक्षुस्सन्निकर्षमनोजन्यरूपज्ञाने चक्षुषेऽ-
विषयत्वाय कारणासाधारण्यस्यापि विवक्षणीयत्वात् । न च सन्निकर्षयोग्यताविवक्षणेनैवेतद्वापपरिहारादसाधारण्यं न क्वापि विवक्षणीयमिति

वाच्यम् । एतद्वलेनैव तद्विवक्षाया लाभादित्याशयात् । तस्मान्न चतुर्थोऽपि दोषः । तद्याप्तालिङ्गविषयकत्वादेः सन्निकर्षत्वेनैव लक्षणशरीर-
प्रवेशान्नात्माश्रयोऽपीति । ज्ञानासाधारणकारणनिष्ठासाधारणकारणसन्निकर्षप्रतियोगित्वं विषयत्वमिति निरवयं लक्षणमिति भावः । नन्वाश्विन-
ज्ञानादिविषयेऽव्याप्तिस्तथाऽपि स्यादेवेत्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति ॥ **तदेवमिति** । रजतज्ञानस्य शुक्त्यवभासित्वेऽनुभवविरोधस्तदुद्भाविता
रजतज्ञाने शुक्तेरतादृशालम्बनत्वेन प्रसरतीत्याह ॥ **न चैवमिति** । नन्वज्ञानुभवविरोधाभावेऽप्यन्यावभासस्यान्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेऽतिप्रसङ्गः
किञ्चेत्युक्तरीत्या स्यादेवेत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । ननु दोषजन्यत्वादिना व्यवस्थां प्रकल्प्यातिप्रसङ्गः परिहर्तव्यो न तु शुक्तेरना-
लम्बनत्वकल्पनेनेत्यत्र न नियामकमिति चेत् । रजतज्ञानस्य रजतालम्बनत्वे रजतसत्त्वापत्तेरेव नियामकत्वादत्र परोक्तं समाधानं निराकर्तुमनुव-
दति ॥ **यत्पुनरिति** । या चैयं प्रक्रियेत्यादिना रजतज्ञानस्य स्मृतित्वाभावस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वेन रजतमितिज्ञानस्य पुरः सत्त्वविषयकत्वे
वक्तव्ये नास्त्यत्र रजतमिति प्रत्ययविरोधेन रजतसत्त्वस्यानुपपन्नत्वाद्रजतालम्बनत्वे तत्सत्त्वापत्तिरिष्टेत्याह ॥ **तदिति** । नन्वस्य जन्यज्ञान-
विषयत्वलक्षणत्वेऽजन्यज्ञानविषयत्वस्यान्यादृशतयाऽनुगतविषयत्वव्यवहारानुपपत्तिर्द्विधा कल्पनापत्तिश्च । उत्तरत्रासतोऽपि प्रतीतिविषयत्वोपपादनेन
विषयस्य कुतो बाध इति भाष्यकारीयेण वचनेन विरोध इति भासमानत्वस्यैव विषयत्वरूपत्वे वक्तव्ये संविद्विरोधस्तदवस्थ इत्यतस्तमेव पक्षमभ्यु-
पगम्य संविद्विरोधं निरस्यति ॥ **अस्तु चेति** । शुक्तेरालम्बनत्वेऽनुभवविरोधः किं तस्याः शुक्तिवरूपासाधारणाकारोणापि । तथात्वे वाऽद्योऽ-
नभ्युपगमपरारहतः । न हि शुक्तिवप्रतिभासस्य रजतावभासविरोधमभ्युपगच्छता रजतावभासस्य शुक्तिवविषयत्वमभ्युपगन्तुमुचितम् । द्वितीये
साधारणाकारप्रतिभासे न काश्चिद्विरोधः । न चेदन्त्वं न साधारणाकारः किन्तु शुक्तिवमिव शुक्त्यसाधारणाकार एवेति वाच्यम् । तथात्वे
सत्यस्थले इदन्वोल्लेखिरजतप्रतीतिर्न स्यादित्याह ॥ **तत्किमित्यादिना** । किञ्च विशिष्टविषयैकज्ञानस्यानुभवसिद्धताया अनुभव एवेति ब्रूमः ।
यथा ह्यित्यादिनोत्तरत्रोपपादयिष्यमाणतया तैवानुभवविरोध इत्याह ॥ **इदमाकारस्येति** । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **एवं सतीति** ।

न स्यात् । प्रत्यभिज्ञानस्य च तत्तांशो विषयो न भवेत् । तत्र निरूपकत्वा (दि) मात्रेण विषयत्वाङ्गीकारे रजतादेरपि ज्ञान-
निरूपकत्वेन विषयत्वोपपत्तेः । कथमसतो निरूपकत्वमिति चेत् । (न) । गुरुणां टीका कुरुणां क्षेत्रमिति वदुपपत्तेः । अती-
तादिविषयानुमित्यादिव्यावर्तकत्वं च प्रमेयस्य न स्यात् । तत्र व्यावर्तकं कदाचिदस्ति । रजतादिकं कदाऽपि नास्तीति वैष-
म्यमिति चेत् । तत्किं यदाकदाचित्ततः कारणत्वं पूर्वक्षणेऽसतो वा । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । द्वितीये तु किमनेन । अथ
नातीतादिरर्थः स्वसामर्थ्येनानुमित्यादिकं व्यावर्तयति । येन तत्सत्तापेक्षा स्यात् । किन्तु स्वहेतुसामर्थ्यादर्थव्यावृत्तं ज्ञानमुपघत
इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । किञ्च सत्यस्थलेऽपि न साक्षात्साक्षात्कारं प्रति कारणत्वमर्थस्य किन्त्विचिन्द्रियसन्निकर्षस्यैव । स च
यत्रासता नोपपद्यते । तत्रार्थसत्तामपेक्षत इति पारम्पर्येणैवार्थस्य कारणत्वम् । ननु तर्हसता रजतादिना सन्निकर्षायोगात्कथ-
मिन्द्रियेण तज्ज्ञानजन्मेति चेन्न । शुक्तिकासन्निकृष्टं दुष्टमिन्द्रियं तामेवात्यन्तासद्रजतात्मनाऽवगाहमानं ज्ञानं जनयतीत्यङ्गीकारात् ।
अत एव नास्तव्यातिप्रसङ्गः । यावत्खलु विगीते प्रत्यये भासते तस्य सर्वस्यासत्त्वेऽस्तव्यातिः स्यात् । न चैवमित्युक्तम् ।
यच्चोक्तं विषयव्यभिचारे ज्ञानस्य सर्वत्रानाश्वास इति तदौत्सर्गिकम् । ज्ञानानां प्रामाण्यमपवादाद्विपर्यय इति वदताऽचायैव
परिहरिष्यते । साक्षी खलु चैतन्यरूपो नियतयाथार्थ्यः कदाचिदपि संशयानास्कन्दितोऽन्तःकरणवृत्तीनां याथार्थ्यं स्वयमेव
गृह्णाति । परीक्षासहकृतस्त्वयाथार्थ्यमिति बादरायणीयं मतम् । अत एवानाश्वासनिरसनोपायो न ज्ञानेषु कश्चिद्विशेषोऽस्तीति
निरस्तम् । अन्यथा परस्यापि कथं विषयव्यभिचारे व्यवहृतेर्व्यवहारान्तरे समाश्वासः स्यात् । तदभावे च कथं व्यवहारदर्शने-
नान्वितार्थं व्युत्पत्तिः । कचिद्विवेकाग्रहे च कथमन्यत्र विशिष्टप्रत्यये विश्वासो भवेत् । तदभावे च कथं निःशङ्का प्रवृत्तिः ।
बाधकाभावादिना समाश्वासस्तु परोक्तरीत्यैव निरस्तः । किञ्च प्रवृत्त्युत्तरकालीनो बाधकाभावः कथं निःशङ्कप्रवृत्तावुपयुज्यते ।

तथैव परिहरति ॥ सत्यमिति । रजतस्य ज्ञानविषयत्वं वदतां शुक्त्यविषयकारजतज्ञानविषयत्वं वा शुक्तिविषयज्ञानविषयत्वं वा वक्तव्यं गत्यन्तराभावात् । तत्रावेऽव्यातिपक्षपक्षपातः । द्वितीये तु शुक्तिरजतोभयविषयकज्ञानं भ्रम इत्युक्तं स्यात् । तथा च शुक्तिरजते इति समूहालम्बनस्य भ्रमत्वापत्तिरित्याशये परेणोद्धाटिते आदामनभ्युपगमेन परिहरति ॥ ज्ञानैक्येति । समूहालम्बनविषयोक्त्याऽतिप्रसङ्गं निरस्यति ॥ रजतस्येति । वस्तुस्थितिमनुरुद्धांशे भ्रमरूपसमूहालम्बनादपि वैषम्यमाह ॥ तादात्म्येति । रजतासत्त्वतत्तादात्म्यावमासाभ्युपगमं मूलसम्भवा द्रव्येति ॥ अत एवेति । अस्तु वेत्युक्तपक्षस्य भाष्यकारिण्यभिमतज्ञापकमाह ॥ वक्ष्यमीति । अनेन विषयत्वदूषणपरिहारः प्रकारस्य मूलदेव लाभः सूचित इति द्रष्टव्यम् । एवमन्यथाख्यातिस्वरूपमुपपाद्य परोक्तकारणभावं निरस्यति ॥ न चेति ॥ तथा सतीति । न च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादिन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानकारणत्वस्वाभाव्येऽपि बाधकाभावेन ज्ञानस्योभयविधव्यवहारहेतुत्वसम्भवाच्च साम्यमिति वाच्यम् । असति दोषे ज्ञानस्य समीचीनव्यवहारहेतुत्वनियमेऽपि तत्स्वाभाव्याभावे इन्द्रियादीनामपि साध्यात्वतः प्रामाण्यमेव न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् ।

सु०—किञ्च काचादयोऽपि विपरीतज्ञानजनने सहकारिण एवाङ्गीक्रियन्ते । दोषत्वं त्विष्टकार्यविघातितामात्रेणोच्यते । कासुकस्य कामिनीविभ्रमेषु गुणत्वाभिमानात् । न चैवं भर्जिता (ताः) कुटजधाना वटाङ्कुरं कुतो न जनय (यं) तीति वाच्यम् । पदार्थशक्त्यैविचित्र्यात् । केचिद्वस्त्वन्तरशक्तिमेव प्रतिबध्नन्ति । यथा भर्जनादयः । केचित्सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतामपि शक्तिमादधति । यथा विषस्य मारकत्वशक्तिं प्रतिबद्धचारोग्यादि (जनन) शक्तिमादधानाः पदार्थाः । गुणा एव न ते दोषा इति चेत् । काचादयोऽपि गुणा एव न ते दोषा इत्युक्तमेव । ननु जनकस्यैव साक्षात्कारित्यविषयत्वं दृष्टम् । न च रजतस्येदं तादात्म्यस्य वाऽसतो जनकत्वमस्ति । तत्कथं विषयत्वमिति । मैवम् । तथा सतीश्वरज्ञानस्य नित्यस्यार्थो विषयो

विषयत्वोपपादनदशायामैवैतदनुपपत्तिपरिहारस्यापि कर्तव्यत्वे कारणोपपादनानन्तरभावित्वमनुपपन्नमिति दूषणमलग्रकम् । उभयोक्त्यनन्तरमेवै-
तच्छङ्कोक्त्यानादिति द्रष्टव्यम् । ननु जनकत्वस्य साक्षात्कारप्रत्ययविषयत्वव्यापकत्वादृजतादेस्तादृशित्वौ व्याप्यभूताविषयत्वमपि निवर्ततेत्युक्त-
मयुक्तमिति शङ्कते ॥ **नन्विनाति** । व्यभिचाराजनकत्वसाक्षात्कारिप्रत्ययविषयत्वयोर्व्याप्यव्यापकभाव एवासिद्ध इत्याह ॥ **तथा सतीति** ।
न च जन्यसाक्षात्कारिप्रत्ययविषयत्वं जनकत्वव्याप्यमतो न व्यभिचारः । प्रकृतस्य च जन्यसाक्षात्कारिप्रत्ययत्वादृजतादेर्जनकत्वस्य निवृत्त्या
तादृक् प्रत्ययविषयत्वस्यापि निवृत्तिरिति वाच्यम् । जनकत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरेणाजन्यसाक्षात्कारिविषयत्वजन्यसाक्षात्कारिविषयत्वस्यापि
निमित्तान्तरेणोपपत्तेरप्रयोजकत्वेन जन्यत्वविशेषितस्यापि तस्य जनकत्वव्याप्यत्वासम्भवात् । अस्तु वा जन्यत्वं विशेषणं तथाऽपि विशिष्टस्यापि
व्यभिचार इत्याह ॥ **प्रत्यभिज्ञानस्येति** । ननु जनकस्यैव साक्षात्कारिप्रत्ययविषयत्वमित्युत्सर्गः । ईश्वरज्ञानविषयादौ च बाधकवशाज्ज्ञानं
प्रति निरूपकत्वादिमात्रं विषयत्वप्रयोजकत्वेनाङ्गीक्रियतेऽतो न दोष इति चेत् । तर्हि बाधकवशादेव रजतादेर्यपवादविषयत्वाज्ज्ञानं प्रति
निरूपकत्वमात्रेण तस्यापि विषयतोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तन्निरूपकत्वादीति** । निरूपकत्वं व्यावर्तकत्वम् । आदिपदेन ज्ञानजन्याति-
शयोक्तिस्त्वज्ञानभाननियतभास्यमानत्वादेः सङ्ग्रहः । नित्यज्ञानविषयस्य तदंशस्य (तत्तांशस्य) च सत्त्वाविरूपकत्वादिसम्भवेऽत्यन्तासतो रजतादे-
र्निरूपकत्वादेरपि सम्भव इति वैषम्यं शङ्कते ॥ **कथमिति** । अत्र वक्तव्यं निरूपणदशायां सत्त्वस्य निरूपकत्वे प्रयोजकतया रजतादेर-
त्यन्तासतस्तदभावाच्च निरूपकत्वमित्यशयो वा कदाचिदपि सत्त्वस्य निरूपकत्वप्रयोजकतयाऽत्यन्तासतस्तदभावाविरूपकत्वासम्भव इति वा ।
आवेऽपि निरूपणदशायां सत्त्वं निरूपकत्वमात्रप्रयोजकत्वेनाभिमतं ज्ञाननिरूपकत्व एव वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **गुरुणा-**
मिति । न द्वितीयः । असतो ज्ञानेतरनिरूपकत्ववज्ज्ञाननिरूपकत्वस्याप्युपपत्तेः । अभ्युपेत्याह ॥ **अतीतादीति** । आद्यादिपदेनानागत-
प्रहणम् । द्वितीयेन शब्दसङ्ग्रहः । चशब्देन प्रत्यभिज्ञाव्यावर्तकतदंशसङ्ग्रहः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **तत्रेति** । कार्यकालेऽसतः कदाचित्सत्त्व-

बाधकाभावादिना विशिष्टज्ञानस्वरूपनिश्चयमङ्गीकुर्वोणः कथं स्वप्रकाशविज्ञानवादं न जहात् । औत्सर्गिकी प्रवृत्तिरपवादाविष्टातिरिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । यदप्युक्तं विपरीतख्यातिपक्षे ज्ञानं साकारमापतेदिति । तदनुपपन्नम् । अत्यन्तासत एवाकारस्य स्फुरणाङ्गीकारात् । अन्यथा व्यवहियमाणस्याकारस्य बहिरभावाद्बहारेऽपि तदाकारः प्रसज्येत । या चेयं प्रक्रिया रजतमिदमित्यादिनोक्ता सा ज्ञानद्वित्वे रजतज्ञानस्य च स्मृतित्वे प्रमाणाभावादनुपपन्ना । विशिष्टज्ञानवाधकानां परिहृतत्वात् । अनुमानानां च दूष्यत्वात् । यस्तु रजतज्ञानस्य स्मृतित्वे परिशेषोपन्यासः सोऽपि प्रत्युत्पन्नक (का) रणदुष्टेन्द्रियादिजन्यतोषादनात्सारिशेषानुपपत्तेश्च । अनाकालितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वं गगनादावनैकान्तिकम् । रजतज्ञानवत् एवोत्पद्यमानत्वं विवक्षितमिति चेन्न । तथाऽपि रजतसंस्कारव्यवहारादौ व्यभिचारात् । ज्ञानत्वे सतीतिविशेषणाददोष इति चेन्न । रजतनिर्विकल्पकज्ञानवत् एवोत्पद्यमाने रजतसविकल्पकानुभवे व्यभिचारतादवस्थ्यात् । रजतसविकल्पकज्ञानवत् एवोत्पद्यमानत्वं विवक्षितमिति चेन्न । हानादिबुद्धिष्वनैकान्तिकताऽनिस्तारात् । संस्कारमात्रसहकृतमनोजन्यत्वोपाधिप्रसूतं चानुमानम् । न चानेनैव हेतुनाऽस्य पक्षे साधनम् । व्यभिचारस्योक्तत्वात् ।

टि०—पराम्युपगमरीत्या दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्वमुपपाद्य सहकारिप्रतिबद्धाऽपि तदुपपादयति ॥ किञ्चेति । ननु न नियामकामावः । दोषत्वस्यैव नियामकत्वात् । अत एव केचित्सहकारिण एव केचिदोषा एवेति व्यवस्थाऽन्यथा सा न स्यादित्यस्वसादाह ॥ किञ्चेति । एवं चेष्टविधातित्वादोषत्वव्यवहारेऽपि न दोषत्वजालाक्रान्तः काश्चिदोष इति व्यवस्थैव नेत्याशयः । उक्तं काचदीनां सहकारित्वमेव पूर्वपक्ष्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारे आकाङ्क्षाक्रमेण व्यापारयितुं प्रोक्तातिप्रसङ्गाभाशङ्क्य निषेधति ॥ न चैवमिति । एवमसतो ज्ञानविषयत्वे तज्ज्ञानस्येन्द्रियादिजन्यत्वे चोपपादिते तर्होन्द्रियजन्यज्ञानांशे पुनरसतो विषयत्वानुपपत्तिरेवेत्याशङ्कानिरासायोत्तरो ग्रन्थः । एवं च

दिनोल्लेखित्वादिमात्रं न तु वस्तुछूतम् । इदं च ननु कथमसतो भाति भास्यत इति कर्तृत्वमित्याद्येतदधिकरणोत्तरग्रन्थे साव्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न बोभयमित्यनुव्याख्याख्यानरूपोत्तरग्रन्थेऽभावज्ञानोपयोगिज्ञानतामात्रस्य प्रतियोगित्वादिति तत्त्वोद्योतटीकायां स्फुटमिति दिक् । ननु तर्ह्यव्यभिचारादस्तु लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वव्यापकत्वं जनकत्वस्य । तथा च रजतादेरसतोऽजनकस्य लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वानुपपत्तिरेवेति चेन्न । अजनकस्याप्यतीतादेरलौकिकसाक्षात्कारविषयत्ववदजनकस्यापि निरूपकत्वादिमात्रेणलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वाभ्युपगमे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् रजतांशेऽलौकिकत्वस्य प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांश इवाङ्गिकर्तृमुचितत्वाच्चेति समाधाने स्थितेऽपि स्वमतेऽभिनवान्यथाख्यातिस्वरूपप्रतिपादनाय शङ्कामुत्थापयितुमुपक्षेपाय सन्निकर्षजनकतयाऽन्यथासिद्धत्वाच्च लौकिकत्वाच्चेति समाधाने स्थिते किं साक्षात्कारेऽपि विषयस्य जनकत्वमिति प्रकारान्तरेण समाधत्ते ॥ **किञ्चेति** । अस्तु तर्हि सन्निकर्षसम्भवादेवासतो विषयत्वानुपपत्तिरिति शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । माऽस्तु तत्सन्निकर्षोऽधिष्ठानसन्निकर्षादेव ज्ञानोत्पत्त्युपपत्तेरित्याशयेनाभिनवान्यथाख्यातिस्वरूपमाह ॥ **शुक्तिरिति** । एवं सत्यन्यदपि सिद्धं फलमित्याह ॥ **अत एवेति** । अपवादाभावे ज्ञानग्राहकेण प्रामाण्यनिश्चयादपवादकसद्भावे च तदग्रहणादप्रामाण्यग्रहणान्नानानाध्यास इत्याशयेनाह ॥ **तदिति** । ननु ज्ञानग्राहकस्यापि ज्ञानत्वाद्विषयव्यभिचारशङ्कया न तेन प्रामाण्यनिश्चयः । न च तदग्राहकेण तत्र प्रामाण्यनिश्चयः । अनवस्थापत्तेः । न च तस्य स्वप्नकाशवाङ्गीकारान्नानवस्थेति वाच्यम् । तथाऽपि ज्ञानत्वप्रयुक्तानाश्चासतशङ्काया अपरिहारात् । न च तस्य यथार्थनियमाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् । किञ्चिद्दूरं गत्वा स्वप्नकाशत्वयथार्थनियमाभ्युपगमादप्यादावेव सर्वज्ञानानां स्वप्नकाशत्वाद्यभ्युपगमस्योचितत्वात् । अपवादकस्थले ज्ञानग्राहकस्यैवाप्रामाण्यग्राहकत्वे तस्यापि स्वतस्त्वापत्तिश्चातो नैतत्समाधानं युक्तमित्यत आह ॥ **साक्षी स्वत्विति** । ननु साक्षी स्वयमेव यथार्थं गृह्णातीत्युक्तम् । तथात्वे ज्ञानग्राहकेण साक्षिणा सर्वत्र प्रामाण्यग्रहणापत्त्याऽपवादाभाव इत्युक्तानुपपत्तेः संशयादिनिवृत्तये परिक्षापेक्षाभ्युपगमात् ।

स्याप्रयोजकत्वात् तद्वैषयापादकमित्याह ॥ तत्किमिति । ननु न कथ्यतातार्थस्य व्यावृत्तिजननशक्तिमत्त्वरूपं वा व्यावृत्तिबुद्धिजननशक्ति-
मत्त्वरूपं वा व्यावर्तकत्वमभ्युपगच्छामो येन शक्तिमतोऽभावे शक्यसम्भवदोषः प्रसज्येत । किन्तु ज्ञानेऽन्यसाद्या व्यावृत्तितज्जननशक्ति-
ज्ञानहेतुत्वेव । ज्ञानमन्यसाद्यावृत्तमिति व्यावृत्तिबुद्धिजननशक्तिस्तु ज्ञानहेत्वासादितेऽवस्थाभ्युपगमनीये ज्ञाननिष्ठस्वाभाविकविशेषे एव । एवं च
तदुभयविधं व्यावर्तकत्वं ज्ञानहेतुज्ञानगतस्वाभाविकविशेषणैरेव । अतीतार्थं तु ज्ञानहेतुजन्यव्यावृत्तिविशिष्टज्ञाने वा ज्ञानहेत्वासादितस्वाभाविकवि-
विशेषेण जन्यव्यावृत्तिबुद्धौ बोल्लेखित्वात्र व्यावर्तकत्वं विषयत्वप्रयोजकत्वेनाभ्युपगम्यते । तच्च न तत्सत्तापेक्षम् । न चैवं त्वया वक्तुं शक्यम् ।
अतीतादिज्ञानस्य प्रमात्वेन जन्यज्ञाने तत्ताभानोपयुक्ततानुभवजन्यसंस्कारादेः सामग्रीकोटौ निवेशेन तत्र हेतुतामर्थ्यादिकल्पनासम्भवेऽप्य-
संज्ञानस्य भ्रमरूपत्वेन जन्यज्ञानेऽसंज्ञानोपयुक्ततत्सन्निकर्षादेरसम्भवेन तस्य सामग्रीकोटावनिवेशेन न तत्रैतत्कल्पनासम्भव इत्याशयेन शङ्कते ॥
अथेति ॥ अर्थव्यावृत्तमिति । अर्थनिरूपितव्यावृत्तिमादित्यर्थः । अर्थस्य व्यावृत्तिनिरूपकत्वं चोक्ताविव्यावर्तकत्वरूपमेवेति भावः ।
अतीतादिज्ञानस्य प्रमात्वात्समीचीनतामश्रयादितज्ञाने तादृशतामश्रयादितस्वाभाविकविशेषजन्यव्यावृत्तिबुद्धौ बोल्लेखितत्वं रजतादि-
ज्ञानस्य भ्रमत्वात्तदसमीचीनतामश्रयादितज्ञाने तादृशज्ञानोत्पादितज्ञानगतस्वाभाविकविशेषजन्यव्यावृत्तिबुद्धौ बोल्लेखितत्वमित्येतावन्मात्र-
विशेषसद्भावेऽपि स्वसामग्र्यासादितज्ञानोल्लेखितमात्रस्य व्यावर्तकत्वादिरूपतया ज्ञानसामग्रीसमीचीनत्वादेरकिञ्चिकारत्वात् शक्तिसिद्धि-
कर्षतादृश्यादिदोषादेरेव जन्यज्ञानेऽसतो भानोपयुक्तस्य भ्रमसामग्रीकोटावपि प्रवेशेन तादृशव्यावर्तकत्वादेरसत्यपि सत्त्वात् काऽन्यनु-
पपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **समं प्रकृतेऽपीति ।** इदं च सर्पभ्रमादपि हील्यनुव्याख्याव्याख्यानरूपोत्तरग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव तत्त्वबो-
तटीकायां न विषयत्वं नाम वस्तुतामर्थ्यं किं नाम कारणतामर्थ्यादुल्लेखिज्ञानमुच्यते स विषय इत्युच्यत इत्याहुः । एवमधिकरणत्वकर्तृत्व-
कर्मत्वप्रतियोगित्वादिकमपि तादृशतादृशज्ञानसामग्र्यासादितायां तत्तदधिकरणत्वतत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वतत्प्रतियोगित्वादिप्रतीतावधिकरणत्वा-

न च तर्हि परीक्षानवस्था स्यादिति वाच्यम् । मनोवृत्तिविषय एव संशयप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थं परीक्षायाः साक्षिसिद्धिसुखाद्यवतारपर्यन्तयाऽ-
नवस्थाभावात् । न च मनोवृत्तिविषय इव साक्षिविषयेऽपि संशयः कुतो नेति वाच्यम् । स्वरासिकसंशयस्य विशेषादर्शनादिदोषमूलकतयाऽऽ-
हार्यसंशयस्य च प्रथमज्ञाने दोषजन्यत्वशङ्कामूलकतया दोषाणां च ज्ञानस्य दोलायमानतया बलवद्वाधकोपनिपातेन च कल्प्यतया साक्षिदर्श-
नस्य च निर्णयात्मकत्वेन बाधकशून्यतया च दोषमूलकत्वासम्भवाच्च मनोवृत्तितुल्यतेत्याशयेनोक्तं कदाचिदपि संशयानास्कादित इति । नचैवं
स्वतः प्रामाण्यभङ्गः । प्रामाण्यग्रहणे परीक्षानपेक्षणात्तदिदमुक्तमेवेति । ननु साक्षिणो बाध्यत्वस्याक्वचिदभ्युपगमेऽपि नानिष्टमिति चेन्न । साक्षिणः
क्वचिदयाथार्थ्येऽविश्वसनीयत्वापत्त्या कारणदोषाद्यनिश्चयप्रसङ्गेन ज्ञानानां भ्रमत्वाभ्रमवनिर्धारणभावाप्रसक्त्याऽथतथात्वात्तानिर्णयभावांनु-
षङ्गेन हानोपानादिव्यवहाराभावापत्त्या सर्वलोकासिद्धानिःशङ्काविमोक्षादिव्यवहाररूपकार्यसिद्धये कारणीभूतवस्तुतथात्वात्तानिश्चयस्य तत्सिद्धये
च कारणदोषादिनिश्चयद्वारा साक्षिणा ज्ञानानां भ्रमत्वाभ्रमवनिश्चयस्य तदर्थं च साक्षिणो विश्वसनीयत्वस्य तदर्थं च साक्षिणो निर्दोषत्वयाथार्थ्य-
नियमस्यावस्थाभ्युपगमन्तव्यतया बाध्यत्वं तस्य न क्वचिदपि युक्तमित्याशयेनोक्तं नियतयाथार्थ्य इति । ननु माऽस्तु परीक्षानवस्था ग्राहकानवस्था
तु स्यादेव । न च स्वप्रकाशत्वात्साक्षिणः स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वामिति वाच्यम् । तर्हि वृत्तिज्ञानानामेव स्वप्रकाशतायाथार्थ्यनियमाभ्युपगमेन
सर्वस्योपपत्तौ साक्षिणस्तदभ्युपगमो व्यर्थ इत्यतश्चैतन्यरूप इत्यन्तःकरणवृत्तीनामिति चोक्तम् । अत्रैकवचनबहुवचनाभ्यामोक्तस्यैव याथाार्थ्यनियमाद्य-
भ्युपगमेन सर्वस्योपपत्तौ किमप्रामाणिकसर्वप्रमाणविरुद्धसर्वप्रत्यययाथार्थ्यनियमाद्यभ्युपगमेनेति चैतन्यरूपत्वान्तःकरणवृत्तित्वोक्त्या च साक्षिण-
श्चैतन्यरूपत्वात्सर्वप्रकाशत्वयाथार्थ्यनियमोपपत्तावयन्तःकरणवृत्तीनां जडत्वाच्च तत्सम्भव इति वक्ष्यमाणमुपपादनप्रकारं सूचयति । प्रामाण्यग्रहणे
दोषनिवृत्त्यभिव्यक्तिः परीक्षापेक्षावत्प्रामाण्यग्रहं तथा किन्तु व्यभिचारदम्प्रामाण्यग्रह एवेति नाप्राप्यस्वतस्त्वापत्तिरित्याशयेनाह ॥ परीक्षेति । तत्र-
माणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति । जैमिन्यभ्युपेतत्वादाराणमतर्हस्यानभिज्ञस्य कथं जैमिनिसूत्राख्यातृत्वमिति परिहासाय बादरायणीयमित्युक्तम् ।

यद्वा त्वदुक्तानां श्वासप्रसङ्गस्य गौतमीयादीनां प्रति सम्भवेऽपि न वादरायणीयानमानमानप्रतीत्याशयेनैतदुक्तम् ॥ अत एवेति । चैतन्यरूपत्वस्य ज्ञानत्वावान्तरविशेषस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । उत्सर्गापवादव्यायेन समाधानं परमुखेनापि दर्शयितुं प्रतिबन्दीमाह ॥ अन्यथेति । बाधकाभावेन समा-
 श्वासं परोक्षरीत्या निरस्य वस्तुगतिमनुरुद्धयापि निरस्यति ॥ किञ्चेति । अपसिद्धान्तेनापि तद्विरस्यति ॥ बाधकोति । एवं बाधकानि परि-
 तृप्त्य न केवलं बाधकानामुक्तरीत्याऽन्यथासिद्धिः किन्त्विदं रजतमित्यादिप्रत्ययानां गत्यन्तराभावाच्चेत्याशयवान्परोक्षगत्यन्तरनिरासायाह ॥ या-
 चेयमित्यादिना । ननु रजतज्ञानस्य स्मृतित्वादिज्ञानस्य च सर्वाविवादानुभवत्वात्प्राप्तमेव ज्ञानद्वित्वमित्यत आह ॥ रजतेति । अन्यथाऽ-
 नुपपत्तेरुक्तत्वादित्युक्तं ज्ञानद्वित्वे प्रमाणं निरस्यति ॥ विशिष्टेति । ननु प्रत्ययत्वाद्बानुमानान्येव तत्र प्रमाणानीत्यत आह ॥ अनुमानानां
 चेति । एवं च सतीत्यादिना दूष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु तथाऽपि स्मृतिर्वे प्रमाणाभावादित्यनुपपन्नम् । परिशिषादेरुपन्यस्तत्वादित्यतस्तत्क्रमेण
 निरस्यति ॥ यस्त्विदित्यादिना । ननु यथाश्रुतेऽनैकान्तिकतायामपि द्वौ नञाविति न्यायलब्धार्थविवक्षायां न सेत्याशङ्कते ॥ रजतेति ॥
 हानादीति । अत्रापि तद्वातिरिक्तेति विशेषणोपादानेऽतिप्रसङ्गाद्विशिष्टहेतोरप्रयोजकत्वापत्तेश्चेल्याशयः । उपाधौ संस्कारेति मात्रेण च
 विशेषणं पक्षे साधनाव्यापकत्वमित्यर्थमुपाध्यभावेन साध्याभावसाधनेऽसिद्धिपरिहारार्थं चेति द्रष्टव्यम् । अनेनैव स्मृतिवसाधनायोपात्तेनानाकलि-
 तरजतस्थानुत्पदान्वेनैवोक्तत्वादुक्तप्रायत्वात् ।

सु०—किञ्चेदं स्मरणत्वं साध्यं न तावत्सामान्यं गुणेषु प्राभाकरैरभ्युपगतम् । अनुभवत्वमिति चेत् । तदपि किमु-
 भवादित्यत्वमनुभवत्वानधिकरणत्वं वा । आद्येऽनुभवस्यापि तत्सम्भवेन सिद्धसाधनता स्यात् । द्वितीयेऽनुभवत्वं किमिति वाच्यम् ।
 स्मृत्यन्यत्वमिति चेन्न । स्मृतावपि प्रसङ्गात् । इतरेतराश्रयप्रसक्तेश्च । ज्ञानसंस्कारमात्रप्रभवत्वं स्मृतिव्यमिति चेन्न । मानस-
 प्रत्यक्षज्ञा स्मृतिरित्यस्माभिरङ्गीकृतत्वेन पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वात् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च । किञ्चेन्द्रियव्यापारान्वयव्यति-

रेकानुविधायीदं रजतज्ञानं तत्कार्यमित्यवसीयते । तथा च बाधितविषयत्वम् । अन्यव्यतिरेकयोरन्यत्रोपयोगाद्वैवमिति चेत् । तत्किमस्य स्मृतित्वे सिद्धेऽन्यत्रोपक्षयः कल्प्यते उतैवमेव । नाद्यः । तद्भावात् । अस्मादेवानुमानाच्चित्सिद्धावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । समीचीनरजतप्रत्ययेऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । अन्यत्रोपक्षयः शङ्कित इति चेन्न । तथाऽपि सन्दिग्धकालाली-
तताऽनिस्तारात् । समीचीनरजतानुभवेऽपि कथमन्यत्रानुपक्षयो निश्चितो भवता । अनुभवत्वनिश्चयादिति चेन्न । इन्द्रियव्यापार-
स्यान्यत्रोपयोगशङ्कयाऽनुभवत्वस्यापि सन्दिग्धत्वात् । पुरोवर्तिव्यवहारसंवादादनुभवत्वनिश्चय इति चेन्न । संवादानुभवस्याप्य-
निश्चितत्वात् । असति बाधके न वृथाऽन्यत्रोपक्षयः शङ्क्यत इति चेत् । समं प्रकृतेऽपीति । एतेनाप्रत्युत्पन्नकारणप्रभवत्वं
स्मृतित्वमित्यपि परास्तम् । संस्कारोत्पन्न्यनन्तरमेव जातायां स्मृतावनैकान्तिकत्वं च । अनुभूतविषयत्वं स्मृतित्वमित्यपि चेन्न ।
द्वितीयादिभ्रमे सिद्धसाधनत्वात् । साध्याविशिष्टताप्रसङ्गाच्च । तच्चोश्लेषित्वं स्मृतित्वमिति चेन्न । अनुभवबाधितत्वात् । एतेन
ज्ञानसम्भिन्नार्थगोचरत्वमित्यपि परास्तम् । अनेनैव प्रतिपक्षानुमानद्वयमपि समाहितं वेदितव्यम् । नेदं स्मृतिरिति व्यवहर्तव्यं
तत्तोल्लेखादिस्मृतिचिह्नविकलत्वादिति प्रथमप्रयोगे विवक्षितत्वात् । अत एव तिक्रतुगुडदिप्रत्ययप्रक्रियाऽपि परास्ता ।

टि०-॥ किञ्चेति । यद्यपि साध्यदूषणस्य हेतुदूषणात्पूर्वमेव एवोचितस्तथाऽपि साध्यदूषणप्रसङ्गे इतरेतराश्रयादेरन्यस्यापि क्वचि-
दृष्टान्तदूषणस्य क्वचिदनैकान्तिकत्वादिहेतुदूषणस्याध्ययमानतया साध्यमात्रदूषणत्वाभावेन हेतुमात्रदूषणोक्त्याऽऽनन्तर्यस्यैवोचितत्वादिति भावः ॥
अभ्युपगममिति । गुणत्वं न जातिरनुगततयाऽप्रत्यक्षत्वाद्वातिरेकेण गोत्ववत् । रूपं रूपत्वतद्वाच्यभिन्नसत्ताव्याप्यजातिमन् तत्त्वेनाप्रतीय-
मानत्वाद्गोत्ववदित्यनुमानात् । न च सामान्यत्वे सति स्पर्शरहितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वमित्यादिव्यञ्जकवशात्तदुपलब्धिरिति वाच्यम् । कर्मादि-
साधारणस्य तस्य गुणत्वाव्यञ्जकत्वादर्थं कर्मान्यत्वेन विशेषणे रूपान्यत्वादिनाऽपि विशेषयितुं शक्यतयाऽनपेक्षितव्यावृत्तेरतिप्रसङ्गकत्वात् ।

न च रत्नतत्त्वमिवोपदेशसहकृतचक्षुरादिना तदुपलब्धिः । सामान्यनियतधर्मात्मनिर्वनोपदेशस्य जातिग्राहकतया प्रकृते तदभावात् । अत एव
न रूपादेरपि जातित्वं चक्षुरितरबहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वादिना रूपादिसंज्ञोपपत्तेश्चेति तेषामाशय इति भावः । अत्र नाभ्युपगताभिन-
भ्युपगममात्रोक्त्या परोक्तसामान्यत्वदूषणस्य परिहार्यत्वं सूचयति । तथा हि । परस्परविरुद्धसंयोगविभागलक्षणकार्योत्पादकत्वरूपव्यञ्जकत्व-
ङ्गत्वाया उत्क्षेपणादिरूपकर्मवृत्तिजातेरवस्थाङ्गीकृतव्यतया विरुद्धकार्यजनकरूपादिगुणानां कर्मजनकजातियत्वनुपपत्त्याऽकर्मकत्वेन तद्वैलक्षण्यस्य
च द्रव्यादिसाधारणतया विरुद्धकार्यजनकत्वाविशेषेऽपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां द्रव्यकर्मणोर्वैजातीयत्ववत्सामान्यत्वकार्यानाश्रयत्वाविशेषेऽपि
विरुद्धाविरुद्धकार्याभ्यां गुणकर्मणोरपि विजातीयत्वमावश्यकम् । एवं च कार्यानाश्रयत्वविशिष्टाविरुद्धकार्यजनकत्वादिव्यञ्जकवशाद् गुणत्वद्वय-
लब्धिरूपपन्नैव । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगेन नोपाधिनिबन्धनत्वं रूपादिसंज्ञानामपीति गुणत्वस्य जातित्वमिति दिक् । अनुभवशब्देन
काचिदनुभवव्यक्तिरुच्यतेऽनुभवत्वावच्छिन्नं वेत्याशयेन विकल्पयति ॥ किमिति । यद्वा नञोऽन्यार्थत्वमावश्यकं चेत्याशयेन विकल्पयति ॥
किमिति । स्मृतिशब्देन यत्किञ्चित्स्मृतिविवक्षायामाह ॥ **स्मृताविति** । सर्वस्मृतिविवक्षायामाह ॥ **इतरिति** । वेगादिमात्रप्रभवपतनादाव-
तिव्यापेराह ॥ **ज्ञानेति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्यादोषत्वमतेऽप्याह ॥ **हृष्टान्तस्येति** । नवस्वयं तर्हि केवलव्यतिरेकी । न च साधारण्यम-
नुकूलतर्कमात्रदशायामेव तस्य दोषत्वात् । अत्र चानुकूलतर्क व्युत्पादयिष्यामीत्यतो दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । यद्वा गानसप्रत्यक्षजन्यस्य
स्मृतौ परेणानङ्गीकृततयाऽस्योपपाद्यदूषणत्वदूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । अन्यत्रानुपक्षिणत्वेनान्वयव्यतिरेकयोरविशेषणे प्रत्यक्षसिद्धिलिङ्गकरण-
कलिङ्गिज्ञाने व्यभिचारो विशेषणे च हेतुविशेषणासिद्धिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **अन्वयव्यतिरेकयोरेति** । आद्येऽप्यस्य स्मृतित्वसिद्धिः
प्रकारान्तरेण वा यस्यानाकालितरजतस्यानुरूपद्वयमानत्वस्य बाधितविषयत्वमस्माभिर्व्युत्पाद्यते तत एव वा । आद्ये आह ॥ तदिति । द्वितीये त्वाह

॥ अस्मादेवेति । समीचीनस्थलेऽनुभवत्वनिश्चायकस्य शङ्कानिर्वर्तकत्वेऽपि न प्रकृते तन्निवर्तकं किञ्चिदिति सन्दिग्धहेतुविशेषणासिद्धिः स्यादेवेत्याशङ्कते ॥ अन्यत्रेति । हेतुसन्देहहितसाध्यसन्देहोऽपि बाधसंशयपर्यवसन्नबाधोष एवेति भावेनाह ॥ तथाऽपीति । समीचीनस्थले शङ्कानिर्वर्तकसद्भावं प्रकृते तदभावमभ्युपगम्य सन्दिग्धकालातीतत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्रापि तन्निवर्तकमिति नोक्तातिप्रसङ्गपरिहार इति प्रकृते उपक्षयशङ्कानिर्वाते परमुखनैवोपपादयितुमाह ॥ समीचीनेति । अनुभवत्वनिश्चयोऽपीन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वप्रयुक्ततज्जन्यत्वनिश्चयनिवन्धनो वा प्रकारान्तरेण वा । नाव इत्याह ॥ इन्द्रियेति । द्वितीयं शङ्कते ॥ पुरोवर्तीति । इदानीं साम्यं वक्तुं शङ्कानिर्वर्तकं परमुखेनाशङ्कते ॥ असतीति ॥ एतेनेति । प्रत्युचोन्द्रियजन्यत्वोपपादनाद्बाधितविषयत्वेनेत्यर्थः ॥ एतेनेति । ज्ञानसम्भितार्थविषयकत्वाभावस्यानुभवसिद्धतयाऽनुभवबाधितत्वेनेत्यर्थः । ननु द्वितीयपक्षसमाधानेऽपि न प्रथमपक्षसमाधानं पदात्पदार्थस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ च व्यभिचारापरिहारादित्यत आह ॥ नेदमिति । स्मृतिस्वरूपजातेः परेणानभ्युपगमादन्यस्य चोक्तरीत्यैवानुपपत्त्या स्मृतिचिन्तयेतत्त्वस्यैव स्मृतित्वेन वक्तव्यतया साध्यविशेषात्तत्रापि न स्मृतित्वाभावसाधनं सुशकामित्यतो व्यवहर्तव्यमित्युक्तम् । ततोऽल्लेखादीत्यादिपदेन पदार्थस्मृत्यादौ ततोऽल्लेखाभावेऽपि पदार्थं स्मरामीत्यनुव्यवसायादिरूपस्मृतिचिन्तनस्येवेति न व्यभिचार इति सूचितं भवति ॥ अत एवेति । ज्ञानद्वित्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

सु०—यदपि विपर्ययाभ्युपगमे कल्पनागौरवमुक्तम् । तद्विवेकाग्रहमात्रेण प्रवृत्त्यादेरुपपत्तौ तथाऽस्तु । न चैवमिति वक्ष्यामः । किञ्चैवमन्यतन्तुसंयोगपर्यन्तं कारणक्रलापमुपादाय पटोऽपि नाङ्गीकरणीयः । तन्मात्रेण सर्वस्यापपत्तेः । पटोऽपि प्रमितो न हातुं शक्यते । न च तेन विनैकत्वादप्रत्ययोंपपत्तिरिति चेत् । विपर्ययेऽप्येवमिति कुतो गौरवम् । अन्यथाख्याता किं प्रमाणमिति चेत् । अनुभव एवेति ब्रूमः । तथा हि । पुरोवर्तिनि रजते रजतमिदमिति विशिष्टविषयमेकमेव विज्ञानं स्वप्रकाश-

तथा वा मानसप्रत्यक्षतया वा साक्षिणा वाऽवभासते । तथेदमपीति कुतोऽस्य न विशिष्टविषयैकज्ञानत्वम् । न हि ततोऽस्य मात्र-
याऽपि विशेषं पश्यामः । दर्शने वाऽस्मात्प्रवृत्तिर्न स्यात् । केवलमेकं तादृज्विषयसद्भावाद्यर्थं तदभावादपरमयथार्थमवशिष्टविषय-
मनेकमपि तद्विशिष्टविषयैकत्वेन प्रतिभासत इति चेन्न । अन्यस्यापि विशिष्टविषयैकत्वे समाश्वाससम्भवप्रसङ्गात् । विपर्ययाङ्गी-
कारप्रसक्तेश्च । नास्त्येव विशिष्टविषयैकत्वग्राहिप्रत्यय इति चेन्न । अनुभवसिद्धज्ञानापलापे स्मृत्यनुभवस्वरूपापलापप्रसङ्गात् ।
किञ्च रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिरन्यथाऽनुपपन्नाऽन्यथाज्ञानमाक्षिपति । नन्विदं प्रवृत्तिः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदाद्देन-
द्वयादुपपद्यत इति चेत् । कोऽयं भेदो नाम । किं स्वरूपम् । उत पृथक्त्वम् । अथवा वैधर्म्यम् । न
प्रथमः । स्वप्रकाशज्ञानज्ञेयप्रतिभासे तदनवभासानुपपत्तेः । न द्वितीयः । गुणे गुणानभ्युपगमात् । सर्वत्र भेदाग्रहसम्भवेनान्या-
र्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तृतीये वक्तव्यम् । किमिदं रजतत्वयोरन्योन्याभावो नावभासते उतेदं रजतयोरिति । नाद्यः ।
अपर्यायशब्दस्मारकयोजोर्जातिव्यक्त्योस्तदनवभासासम्भवात् । किञ्चान्योन्याभावो नामान्योन्यस्वरूपमेव परस्य । तच्चोपलब्धमिति
कथं तदनुपलम्भः । अत एव न द्वितीयः । नापि चतुर्थः । रजतासम्भविनः पुरोवर्तिनिदन्त्वस्य पुरोवर्त्यसम्भविनश्च रजते
रजतत्वस्य गृहीतत्वात् । इदं रजतत्वयोरसंसर्गग्रहो विवक्षित इति चेन्न । असंसर्गो हि संसर्गस्याभावः । स चेदं रजतत्वयोः
स्वरूपमेव परेषामिति कथं तदवभासे नावभासते । विपर्ययाभ्युपगमवादिभिरपि भेदाग्रहोऽभ्युपगमनीय एव । तत्रापि समानो
दोष इति चेन्न । भेदस्य स्वरूपतावन्मात्रत्वानभ्युपगमात् ।

टि०—किञ्चेत्यादिना पूर्ववाद्युक्तकल्पनागौरवपर्यवसानं सूचयन्नेव तदनद्य दूषयति ॥ यदपीति ॥ अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तु-
तस्तु प्रमाणसिद्धविपर्ययाभ्युपगमे कल्पनागौरवप्रसक्तिरेव नेत्यन्यथाख्यातिप्रमाणोपन्यासाय तच्छङ्कामुत्थापयितुं प्रस्तावाय प्रतिबन्दिमुखेन

पुरोवर्तिवृत्तिर्लेन भेदस्याग्रहणात् । रजतप्रतियोगित्वस्मरणस्थले पुरोवर्तिवृत्तिर्लेन भेदज्ञानेऽपि तद्विशेषणतया रजतस्याग्रहाद्भुयत्रा-
 पि रजतस्य पुरोवर्तिवृत्तिर्लेन गृहीतभेदविशेषणत्वरूपत्वात्तन्मत्तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेः । अत एव पुरोवर्तिनिष्ठभेदे रजतप्रति-
 योगित्वज्ञानविषयत्वाभावस्य पुरोवर्तिनिष्ठभेदप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावस्य वा हेतुत्वं भेदाग्रहस्य हेतुत्वं वदतो ममाभिमतमिति निरस्तम् । रजतानु-
 भवरजतस्मरणात्मके रजतभेदानुभवरजतप्रतियोगित्वस्मरणात्मके वा रजत एव नेदं रजतमित्यादावुभयत्राप्यभयविधाभावसद्भावेन तत्रापि प्रवृत्त्या-
 पत्तेः । न च पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदे रजतप्रतियोगिकत्वज्ञानविषयत्वाभावस्य पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदविषयत्वाभावस्य वा हेतुत्वमभिपत्ताम् ।
 रजते नेदं रजतमित्यत्र रजतभेदस्मरणस्थले रजतप्रतियोगित्वेन ज्ञातभेदस्य रजते संसर्गाग्रहस्य तज्ज्ञानस्य च सत्त्वात् रजतभिन्नत्वस्य च रजतेऽ-
 संसर्गाग्रहतज्ज्ञानस्य च सत्त्वात् प्रतिबन्धकस्यैव सत्त्वेन न तदुभयाभाव इति वाच्यम् । रजतनिष्ठभेदानुभवरजतप्रतियोगित्वस्मरणात्मके तत्रैव-
 तदुभयाभावमादायोक्तदोषानतिवृत्तेः । न च पुरोवर्तिनिष्ठतया ज्ञायमानभेदे रजतप्रतियोगित्वज्ञानसमानकालीनो यस्तदसंसर्गाग्रहतदभावस्य
 हेतुत्वोक्तौ नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । रजतानुभवरजतभेदस्मरणात्मके एतादृशाभावस्यापि सत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गात् । न च पुरो-
 वर्तिनिष्ठभिन्नत्वज्ञानसमानकालीनो यस्तदसंसर्गाग्रहतदभावस्य हेतुत्वेनायं दोष इति वाच्यम् रजतनिष्ठभेदानुभवरजतप्रतियोगिकत्वस्मरणात्मके तस्य
 सत्त्वेनातिप्रसङ्गानिस्तारात् । तस्मान्न भेदाग्रहस्य हेतुत्वं सुवचमिति चेन्न । प्रवृत्त्यभावनियतानां मिलितानामेतेषां सर्वेषामेकस्यैवाभावस्य
 हेतुत्वे दोषलेशाभावात् । एतेन भेदग्रहासंसर्गाग्रहप्राणामेषां प्रतिबन्धकानां बहुविधतया तावदभावानां हेतुत्वे गौरवमित्यपि निरस्तम् । न
 च ग्राह्याभावानवगाहिनो ज्ञानस्य जनकीसूतज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकतया भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वं वदताऽभेदग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वीकर्त-
 व्यमेवेति वाच्यम् । अस्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्यान्योन्याभावगर्भव्यापिज्ञानं प्रतीव मणिमन्त्रादिवत्स्वरूपेणैव वा मत्तिस्मान्ते शक्तिविधट-
 कत्वेनैव वा भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः । तस्मान्न प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यथाख्यातिसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति । अत्रा-

दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । इदं रजततया प्रत्यभादिति वेदं रजततया जानामीति वाऽनुभवस्य प्रकृतस्य विशिष्टविषयवैकल्यानिश्चायकत्वे पुरोवर्तिरजतस्थलेऽपि तज्जानानुभवस्य न तन्निश्चायकत्वं स्यादविशेषादित्याह ॥ **न हीति** ॥ अतएव दृष्टान्ततया पूर्वं तदुपपादनम् । ननु तज्जानानुभवस्यापि विशिष्टविषयैकत्वविषयत्वे पुरोवर्तिरजतज्ञानवदेवास्यापि यथार्थत्वोपपत्त्या याथार्थ्यविभागमभिलपता तदनुभवयोर्विशिष्टविषयैकत्वाविषयकत्वतदभावाभ्यां विशेषः स्वैकत्वव्य एवेत्यत आह ॥ **दर्शने वेति** । कथं तर्बुक्तदूषणपरिहार इत्यतो विशिष्टविषयैकत्वाविशेषेऽपि विषयसदसत्त्वाभ्यामेव ज्ञानयाथार्थ्यतदभावोपपत्तेर्ननुपपत्तिरित्याह ॥ **केवलमिति** । ननु तथाऽपि नैतदनुभवबलादिदं रजतमिति प्रत्ययस्यान्यथाख्यातित्वसिद्धिः । एतदनुभवस्यैवान्यथात्वोपपत्तेरित्याशङ्कते ॥ **अविशिष्टेति** । अत्रापि समानिज्ञानानुभवप्रतिबन्दीभवेनोत्तरमाह ॥ **अन्यस्यपीति** । वायव्याभावादिना समाध्यासस्तु पूर्वमेव निरस्त इति भावः । किञ्चेदं रजतमिति ज्ञानस्य विशिष्टविषयैकत्वे विपर्ययप्राप्तेर्बिभ्यतैतज्जानानुभवस्य विपर्ययत्वमङ्गीकर्तव्यमेवेतीदं रजतमिति ज्ञानस्यैव तदस्तु विपर्ययाङ्गीकारस्यापरिहार्यत्वादित्याह ॥ **विषययेति** । नन्वङ्गीकारवादेन मया त्वदुक्तानुभवस्य कथञ्चिदुपपत्तिरुक्ता मदभिमतं वित्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नास्त्येवेति** । नन्वेव सत्यनुभवकलह इत्यतः प्रत्यक्षे विप्रतिपदमानं प्रत्यर्थोपपत्तिमाह ॥ **किञ्चेति** । ननु भेदाग्रहादेवं प्रवृत्त्युपपत्तेर्न तदनुपपत्त्याऽन्यथाख्याति-सिद्धिः । ननु विषयतोऽगृहीतभेदज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वं युक्तम् । रजतानिष्टभेदाग्रहादप्रवृत्तेः । न चेष्टेतिविशेषणादेषः । इष्टपुरोवर्त्यनानु-स्थितावपि तत्सत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेः । न चोपस्थितत्वेनष्टपुरोवर्तिनो विशेषणादेष इति वाच्यम् । रजते नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेः । न च स्वातन्त्र्यमुपस्थितेष्टविशेषणं तत्किमन्याविशेषणत्वमावाविशेषणत्वं वा । आद्ये रजतवादिदं गेहमिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यभावापत्तिः । द्वितीये इदं रजतं गेहे नास्तीत्यादौ प्रवृत्त्यभावापत्तिः । न च पुरोवर्तिवृत्तित्वेन गृहीतभेदाविशेषणत्वं तत् । अन्यथाख्यातिमिया रजतानुभवरजतगदराणात्मतया रजतभेदानुभवरजतप्रतियोगित्वस्मरणात्मतया वा त्वया कल्पमाने रजत एव नेदं रजतमित्यादौ रजतभेदस्मरणस्यलं

सु०—अथ मन्यसे पुरोवर्तिनो यः शुक्तित्वादिधर्मो रजतव्यावर्तको यश्च रजते व्यवहितदेशत्वादिधर्मः पुरोवर्तिव्यावर्तक-
 सत्थोरग्रहणं प्रवर्तकमिति । तदसत् । पुरोवर्तिनो हि शुक्तित्वाग्रे न शुक्तिकार्थी तत्र प्रवर्तते । रजतस्य चासन्निहितत्वादिधर्माग्रे
 रजतार्थी न तत्र प्रवर्तताम् । रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिस्तु कुतः । किञ्च भेदाग्रहादन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिमाचक्षाणः प्रष्टव्यः ।
 किमयमेव व्यवहारो भेदाग्रहादन्यस्त्वभेदग्रहात् । उत सर्वोऽपि भेदाग्रहादिति । नाद्यः । अनियतकारणतापातात् । ननु च
 सर्वत्राभेदग्रह एव प्रवर्तकः । तत्सारूपाद्भेदाग्रहोऽपि तथेष्ट्यते । यथा हि । अस्ति तावत्प्रवर्तकत्वाभिमतप्रत्ययेऽध्यपेक्षितो-
 पायपुरोष्टस्यवगमांशयोः स्वरूपतो विषयतश्च भेदविरहादेव भेदाग्रहः । तथाऽत्राप्यविवेचकं साधारणं रूपमवगम्यते नावगम्यते च
 विवेचकोऽसाधारणधर्मो वेद्ययोर्वेदनयोश्च । ततश्चैकप्रवर्तकप्रत्ययसदृशवपुरुषजनयतीदं वेदनद्वयं प्रवृत्तिमिति । मैवम् । अनियत-
 हेतुकत्वानिस्तारात् । किञ्च प्रवर्तकसादृश्यात्प्रवृत्तिरित्यत्रैव कल्प्यते । उत यद्यत्सदृशं तत्तत्कार्यकारीति सर्वत्र नियमः । नाद्यः ।
 अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । प्रवृत्तिलोभादिस्थमास्थायित इति चेन्न । तस्या विपर्ययाङ्गीकारादेव सुव्यवस्थितेः । न द्वितीयः ।
 कृशानुसदृशाद् गुञ्जापुञ्जाच्छीतनिवृत्तेरदर्शनात् । नन्विदं रजतमिति यथा रजतसाध्या बुद्धी रजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद्भवति
 भवताम् । तथा प्रवर्तकज्ञानसदृशाज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिरपि कुतो न स्यात् । मैवम् । अर्थस्य साक्षाज्ज्ञानकारणत्वानभ्युपगमात् ।
 सादृश्यं तु काचादिवदोपतयोपयुज्यते । अपि चेदं ज्ञानद्वयं प्रवर्तकसादृश्यमात्राद्यदि प्रवृत्तिमुपजनयेन्नवृत्तिमपि कुतो न जनयेत् ।
 अस्ति हि तत्र निवर्तकभेदग्रहसारूप्यमभेदाग्रहणम् । ननु च यथा भेदाग्रहो भवतामभेदग्रहं जनयति तथा प्रवृत्तिमपि किं न जनये-
 दिति । मैवम् । वैषम्यात् । ज्ञानजनने हि कारणानां स्वातन्त्र्यं न पुरुषस्य तानि च यादृशसामग्रीमध्यपतितानि तादृशं ज्ञान-
 मुपजनयन्ति । न तु पुरुषाकाङ्क्षामपेक्षन्ते । हेयोपेक्षणीयज्ञानजननात् । प्रवृत्तौ तु पुरुष एव स्वतन्त्रो न ज्ञानम् । स हि

गृहीतभेदाद्वेदनद्वयादिति भेदाग्रहस्यावच्छेदकत्वं वेदेनद्वयस्य हेतुत्वमिति सूचनाच्चेतनव्यापाररूपप्रवृत्तेः कथमग्रहणमात्रपर्वकत्वमिति शङ्काः
पहस्तिताभवति । अत्र भेदशब्दो भेदनं भेद इति व्युत्पत्त्या तच्छादिप्रसिद्धार्थको वा भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या व्यावर्तकपरो वेति विकल्पं
मनसि निघायाद्यं विकल्पयति ॥ **किमिति** । स्वरूपमिति प्राभाकारमतेन । अन्योन्याभाव इति नैव्यायिकैकदेशिमतेन । पृथक्त्वमिति वैशेषि-
कमतेन । वैधर्म्यमिति कारणव्युत्पत्त्याश्रयणे तत्सर्वमतेन । आद्यत्रयस्याभेदाद्वैधर्म्यस्यापि क्वचिद्वेदशब्देन व्यवहारात्वमतेन सर्वमपि । ज्ञान-
वसासप्रयुक्तवेदोदाग्रहस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतया परेणान्यन्यपुगमादवभासपक्षमाश्रित्यैव दूषणमाह ॥ **न प्रथम इति** । ननु ज्ञानानवभासाज्ज्ञान-
योर्भेदाग्रह उपपद्यत एवेत्यतः स्वप्रकाशेति ज्ञानविशेषणम् । अनन्यपुगमादित्यनुभवसिद्धस्यापलापं सूचयति ॥ **सर्वत्रेति** । पृथक्त्वगुणशून्य-
ज्ञानमात्रे तद्विषये च भेदाभावादव तदग्रहसम्भवेनेत्यर्थः । संसर्गतादात्म्यारोपाभिप्रायेण विकल्पयति ॥ **तृतीय इति** । अपर्यायेति जाति-
व्यक्त्योर्भावेऽपि तद्वेदाप्रतिमाने इदमिति रजतमित्यपर्यायशब्दस्माकत्वं न स्यादिति हेतुगर्भं विशेषणमेतत् । परमतेन दूषणमाह ॥ **किञ्चेति** ।
एवेति निर्विशेषत्वमाह । नन्वेवमपसिद्धान्त इत्यतः परस्येत्याह ॥ **अत एवेति** । किञ्चेत्युक्तदूषणादेवेत्यर्थः । रजतासम्भविनः पुरोवर्त्य-
सम्भविन इति इदं त्वरजतत्वयोः परस्परालयन्ताभावसामानाधिकरण्यात्परिवर्तद्वत्त्वप्रदर्शनम् । भेदविकल्पवदसंसर्गस्यैकरूपत्वेन विकल्पाप्रसाराद-
संसर्गाग्रहस्य हेतुत्वेन दूषणप्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **इदमिति** । यद्वाऽपर्यायशब्दस्माकतया जातिव्यक्तिभेदस्य ब्राह्मत्वेऽप्यसंसर्गस्यावश्य-
ब्राह्मत्वे नियामकाभावात्तदग्रहस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **इदमिति** । अभावमात्रस्य त्वन्मतेऽधिकरणमात्रतयोक्तदूषणानिस्तार-
एवेत्याशयेन दूषयति ॥ **नेति** । एवशब्देन परस्येत्यनेन सूचितं स्वपक्ष एतद्विषयप्रसरं स्पष्टयितुं भेदाग्रहस्य स्वमते प्रवर्तकत्वादेवैतदूषणाप्रसक्त-
स्तत्परिहारसूचनमयुक्तमित्यतस्तदनुगुणां शङ्कामुत्थापयति ॥ **विपर्ययेति** । यद्वा प्रतिबन्दिमत्वेतदूषणं परिहर्तुं न परस्य शक्यमिति भावेन
सूचितदूषणं स्पष्टयितुं प्रतिबन्दी शङ्कते ॥ **विपर्ययेति** । भेदग्रहे विपर्ययैवासम्भवादिति भावः ।

धर्मधर्मिणोः परस्परकाङ्क्षाविषयत्वमिति चेत् । तत्किं तयोः स्वरूपमुतान्यत् । आद्ये तदपि निर्विकल्पके प्रकाशत एव । द्वितीये किं तदैन्द्रियकमुतातीन्द्रियम् । प्रथमे कथमविकल्पके न प्रकाशते । द्वितीये कथं सविकल्पके प्रकाशते । अथ तद्वस्तु-
दर्शनसाक्षेपदर्शनं निर्विकल्पकेऽचक्रासदपि सविकल्पके भातीति चेत् । तर्हि न तत्संसर्गातिरिक्तमस्तीति संसर्गग्रहादेव सविकल्प-
कोपपत्तिः । न च निर्विकल्पकस्य प्रवर्तकत्वमस्ति । किञ्चासंसर्गग्रहादेव सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे मध्यमवृद्धप्रवृत्तेरपि तथात्वेन
बालस्य तदीयसंसर्गज्ञानानुमानोपायाभावात् । पदानामन्वितार्थेषु व्युत्पत्त्यनुपपत्तौ शाब्दप्रमाणोच्छेदप्रसङ्गः ।

टि०—भेदाग्रहो नाम व्यावर्तकाग्रह इति चतुर्थपक्षे विशेषं शङ्कते ॥ अथेति । एवं वदन्प्रष्टव्यः । यद्वावर्तकधर्माग्रहस्तदर्थिनोऽ-
न्यत्र प्रवृत्तिरित्यभिमतमुत यद्वावर्तकयदीयधर्माग्रहो यत्र तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरिति । अथवा रजतव्यावर्तकपुरोवर्तिनिष्ठशक्तित्वादिधर्माग्रहो यत्र
पुरोवर्तिनि तत्र रजतार्थिनः प्रवृत्तिरिति । नाद्यः । रजतव्यावर्तकपाषाणत्वादेः पुरोवर्तिन्यग्रहेण रजतार्थिनः पाषाणादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । न
द्वितीयः । पुरोवर्तिनि शक्तित्वाग्रहेऽपि पाषाणत्वाग्रहेण रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्त्यापत्तेः । नापि तृतीयः । अतिगौरवापत्तेः । तस्माच्चत्र
यन्निष्ठधर्मग्रहणं तत्र तदर्थिनः प्रवृत्तिरित्येव वक्तव्यम् । तथा च शक्तित्वादिधर्माग्रहेण हेल्वभावान्माऽस्तु शुक्त्यर्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिः ।
माऽस्तु वा रजतनिष्ठासन्निहितत्वाद्यग्रहेण रजतार्थिनोऽसन्निहितदेशे प्रवृत्तिः । रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिस्तु कुतः । पुरोवर्तिनि रजतत्वा-
ग्रहेण हेल्वभावादिति भावेनाह ॥ पुरोवर्तिनो हीति । ननु भेदादेः स्वरूपतन्मात्रत्वादिकमनभ्युपगच्छतां तावद्भेदाग्रहादिस्वरूपसम्भवाद-
र्थपित्तेत्यथासिद्धिः सुलभैव । अन्येषामपि तन्मात्रांशेऽन्यवभासाभ्युपगमेनान्यथासिद्धिव्युत्पादनं सुलभमेवेत्यतो भेदाग्रहमभ्युपगम्यापि तस्य प्रवर्तका-
त्वानुपपत्तिमाह ॥ किञ्चेति ॥ अनियमेति । तथा च परस्परव्यभिचारैकस्यापि कारणत्वमित्याशयः । नन्वनियतकारणत्वं यत्र परस्पर-
निरपेक्षया स्वातन्त्र्येण कार्यजनकत्वं तत्रैव । यथा तूणादीनां बन्धादौ । प्रकृते त्वभेदग्रहस्यैव प्रवृत्तिजनकत्वं क्वचिद्भेदाग्रहस्य तत्त्वे प्रवर्तका-

सत्यपि ज्ञानेऽपेक्षित एव प्रवर्तते । न तु ज्ञानं जातमित्येवोदासीनविपरीतयोरपि । तथा च भेदग्रहदोषकलुषितानि नयनादीनि विपर्ययं जनयन्ति । न तु पुरुषः प्रवर्तकसादृश्यमात्रेण प्रवर्तितुमर्हति । तथात्वे वा निवर्तकसादृश्यात्वेक्षावाग्नित्वेतापीत्युक्तम् । किञ्च ज्ञानमर्थे प्रवृत्तिं किं साक्षादुपजनयति । उतच्छाप्रयत्नद्वारेण । नाद्यः । हेयोपेक्षणीययोरपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । द्वितीयं कथमगृहीतभेदज्ञानद्वयात्प्रवृत्तिः । पुरोवर्तिप्रवृत्तिर्हि साक्षात्कारणं प्रयत्नः । तस्य चेच्छा समीहितसाधनतानुमानम् । न च तत्संभवति । रजतत्वस्य पक्षधर्म (तायाऽप्र) तयाऽप्रतिपन्नत्वात् । अथ रजते प्रतिपन्नेन तत्समीहितसाधनतानुमानमुपजातं भेदग्रह (भेदग्रहेऽभेदग्रह) सारूपात्पुरोवर्तिनीच्छामुपजनयतीति चेन्न । तथा सति भेदग्रहसारूपादभेदग्रहादुप-
क्षाया अप्यापातादिति । नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । तथा हि । सत्यरजते तावदस्ति रजतव्यक्तज्ञानं रजतत्वजातिबाधश्च । न चास्त्यसंसर्गज्ञानम् । एतावतैव तत्र तदर्थिनां प्रवृत्तिः । न हि तयोस्तादात्म्यं पश्यन्ति । जातिव्यक्तयोस्तादात्म्याभावात् । न च तत्र संसर्गग्रहः प्रवर्तकः । समवायो हि तयोः संसर्गः । न चासौ प्रत्यक्षः । इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । नाप्यनुमानतस्तदा शक्यते ज्ञातुम् । लिङ्गाभावात् । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टसाक्षाद्भूतारूपसहोपलम्भो हि तल्लिङ्गम् । न चाविसंवा-
दित्वं प्राक् प्रवृत्तेः । शक्याधिगमम् । अस्ति चेदं सकलमपि प्रवर्तकं विभ्रमेऽपीति कुतो विपर्ययाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । इदं-
रजतत्वाधारयोर्भेदग्रहो वा सत्यरजते प्रवृत्तिहेतुः । अस्ति चासौ प्रकृतेऽपि । न च पुरोवर्तिनि रजतत्वाप्रतीताविच्छानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । रजतत्वेन सहागृहीतासंसर्गतया वा रजतादगृहीतभेदतया वा समीहितसाधनतानुमानोपपत्तेरिति । एतदप्युक्तम् ।
असंसर्गग्रहभेदग्रहयोर्निस्तत्वात् । किञ्चैवं सति सविकल्पकप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गः । वस्तुमात्रग्रहस्यासंसर्गाग्रहस्य च निर्विकल्पक-
साम्यात् । रूपरूपिभावः सविकल्पके चकास्ति । निर्विकल्पके तु वस्तुस्वरूपमात्रमिति भेद इति चेत् । कोऽयं रूपरूपिभावः ।

सादृश्यात्तथेति वदता कारणसादृश्यं सादृश्यत्वेन निमित्ततयाऽऽश्रयित इत्यदृष्टकल्पनाऽतिप्रसङ्गौ तवैवेत्याशयेनाह ॥ सादृश्यं त्विति । एवं सादृश्यस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं विकल्पेन निराकृत्य नन्वधिष्ठानं च सदृशमिति वदता त्वयापि सादृश्यस्याङ्गीकार्यत्वे दोषत्वेनान्यथा वेति वैलक्षण्यमप्रयोजकमित्यतस्तत्प्रतिबन्धाऽपि निराचष्टे ॥ अपि चेति । ननु प्रवर्तकाभेदग्रहसादृश्याद्भेदाग्रहाभिवृत्तौ निवर्तकभेदग्रहसादृश्यादभेदाग्रहाभिवृत्तिरपि स्यादित्यापादयताऽपि भेदाग्रहस्य विपर्ययोत्पादप्रयोजकतया स्वीकारात्तं प्रति मयाऽप्यापादयितुं शक्यमेव । यदि भेदाग्रहादभेदग्रहरूपविपर्ययस्तर्ह्यभेदाग्रहाद्भेदग्रहरूपसमीचीनज्ञानं किं न स्यादिति तत्र दोषादिरूपसहकारिभावावरूपस्तव परिहारप्रकारो ममापि सम इत्याशयेन शङ्कते ॥ ननु चेति । तथा चेत्यादिना परिहारं वक्तुमुपोद्धातमाह ॥ ज्ञानेति । यदि कारणानां स्वातन्त्र्यं तर्हि भेदग्रहरूपसमीचीनज्ञानमेव कुतो नोत्पादयेयुरित्याशङ्कतां परिहरन्नेव तेषां स्वातन्त्र्यमुपपादयति ॥ तानि चेति । यादृक्सामग्रीम्यपतितानीति सामान्यनोक्तस्य प्रकृतारूढतया विशेषोत्कीर्तनं भेदाग्रहदोषाभ्यां क्लृप्षितानीति ॥ तथा चेति । अयमाशयः । यदाकार्यं स्वतन्त्रं तदेव तत्सहकारिविशेषभावाभावाभ्यां तादृशतादृशकार्यं जनयतीति हि प्रसिद्धम् । एवञ्च ज्ञानजनने स्वतन्त्राणां चक्षुरादीनां दोषादिरूपसहकारिसद्भावे तैर्विपर्ययजननम् । अन्यथा समीचीनज्ञानजननमिति दोषसद्भावाच्छुक्तिरजतादिस्थले विपर्यय एव न तु भेदग्रहरूपसमीचीनज्ञानमिति कल्पयितुं युक्तम् । पुरुषाधीनतया ज्ञानानधीनार्थां तु प्रवृत्तौ प्रवर्तकज्ञानसादृश्यस्य ज्ञानगतस्य नोपयोगः । अथ पुरुष एव स्वप्रवृत्त्यर्थं प्रवर्तकसादृश्यमुपादत्त इति साम्प्रतम् । तर्हि तत्रैव विद्यमानं निवर्तकसादृश्यं कथं नोपादद्यात् । न निवर्तते च । अथ चेतनप्रवृत्तिं प्रति स्वरूपसत्तत्तस्यानुपयोगात्प्रवर्तकसादृश्यमालोच्य प्रवर्तते तर्हि निवर्तकसादृश्यमप्यालोच्य कथं न निवर्तते । अन्यथा प्रेक्षावत्त्वहानेरिति न ज्ञानतुल्यता प्रवृत्तेरिति । अत एवोक्तं प्रेक्षावानिति । नन्वस्तु तर्हि पुरुषापेक्षाऽप्यधिका सहकारिणी ज्ञानं स्वतन्त्रमेव प्रवृत्तौ कारणमुपेक्षणीयादौ च सहकार्यभावादप्रवृत्तिः । न च ज्ञानस्य स्वातन्त्र्ये ज्ञानादेव साऽपि स्यादिति वाच्यम् । तस्या विषयसौन्दर्याधीनत्वात् । नन्वसुन्दरेऽपि कथं कस्यचिदिच्छा । तस्याः पुरुषस्वभाव-

भेदग्रहसादृश्यं निमित्तमिति प्रतिनिधिवदभेदग्रहपतन्त्रत्वात् भेदाग्रहस्य स्वातन्त्र्यमित्याशङ्कते ॥ ननु चेति । भेदाग्रहोऽपीत्यस्यागृहीतभेद वेदद्वयमित्यर्थः । अत एव शङ्कोपसंहारे तथोक्तिः । क्वचिद्वेदविहाद्वेदग्रहः । क्वचिच्च सत्यपि भेदे भेदकाग्रहात्स इति भेदाग्रहप्रयोजके विशेषसद्भावेऽपि भेदाग्रहे न काश्चिद्विशेष इति भावेनागृहीतभेदेत्वेन सादृश्यमुपपादयति ॥ तथा हीति । एवं हि वदताऽप्यभेदग्रहे वेदनद्वये चानुगतमगृहीतभेदज्ञानत्वमेकं प्रवर्तकतावच्छेदकमिति वक्तुं तावन्न युक्तम् । तथात्वे उत्तरपक्षवदेकप्रवर्तकाभ्युपगमेनाभेदग्रह एव सर्वत्र प्रवर्तकस्तत्सारूप्याद्भेदाग्रहोऽपि तथेभ्यत इति पक्षाभ्युपगमानुपपत्तेः । किन्त्वभेदग्रहत्वं तत्सदृशत्वं चेति द्वयं प्रवर्तकतावच्छेदकमित्येव वक्तव्यम् । तथा च कारणतावच्छेदकानेकत्वेनानियतकारणत्वप्राप्त्या परस्परसम्बन्धमात्रस्याप्रयोजकत्वादित्याशयेनाह ॥ अनियतेति । ननु तृणादिस्थल इव कार्यवैजात्यस्य वा कारणेवैकशक्तिकत्वस्य वा कल्पनात्रायं दोष इत्यरुचेराह ॥ किञ्चेति । ननु प्रवृत्तिरूपकार्यान्यथानुपपत्तिसिद्धेऽर्थे नादृष्टकारणेनैत्याशङ्कते ॥ प्रवृत्तीति । ननु विपर्ययसङ्गीकुवर्णिनापि विषयजन्यत्वाज्ज्ञानस्य रजतसाध्यता नियामकान्तराभावाद्विपर्ययरूपज्ञाने प्रयोजकत्वेन तद्विषयशुक्तौ रजतसादृश्यमभ्युपेयम् । मया च प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन ज्ञानयोः सादृश्यमाश्रीयते । तत्र यदि मां प्रत्यदृष्टकरूपनाऽतिप्रसङ्गौ ताँ त्वां प्रत्यपि तत्परिहारोपायस्तवेव ममापित्याशङ्कते ॥ नन्विदमिति । अर्थसन्निकर्षस्यैव ज्ञानकारणतयाऽसता सन्निकर्षासम्भवे तत्प्रयोजकत्वेनार्थस्यान्यथासिद्धतयाऽकारणत्वात् तत्सादृश्यं शुक्तौ ज्ञानप्रयोजकतया मया वाच्यम् । अभेदग्रहस्य प्रवृत्तिकारणत्वाद्भेदाग्रहस्य तत्सादृश्यं त्वया वाच्यमिति न सामर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ अर्थस्येति । ननु माऽस्तु ज्ञानस्य रजतसाध्यत्वेन सादृश्यकारणत्वात् । रजतसन्निकर्षसाध्यज्ञानस्य शुक्तिसन्निकर्षाज्ज्ञानाङ्गीकुर्वता तन्निमित्तत्वेन शुक्तौ रजतसादृश्यं स्वीकर्तव्यमेव । अन्यथा सादृश्याभ्युपगमवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतोऽन्यसन्निकर्षसाध्यस्यान्यसन्निकर्षाज्ज्ञानमदोषवशादित्येव मदभ्युपगमः किन्तु स दोषः क्वचिदन्यः क्वचिन्नादृश्यमित्येव । अत एव पीतः शङ्ख इत्यादौ यत्र कामिलादिरूपं दोषान्तरं न तत्र विषयोः सादृश्यमाश्रीयते । त्वया त्वभेदग्रहस्यैव प्रवर्तकत्वं वेदनद्वयं तु

तदन्वयज्ञानं प्रवृत्तौ नियतमुतानियतमिति वाच्यम् । आद्येऽस्तु तत्प्रवृत्तावुपयोगि मा वा भूत् । अन्यथाख्यातिं विना न रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिरिति तावत्सिद्धम् । द्वितीये तु शब्दोच्छेदस्तदवस्थः । किञ्च नियतपूर्वभावि चाकारणं चेत्यनुपपन्नम् । प्रतिभासमानयोरसंसर्गाग्रहे सति संसर्गाग्रहोऽवर्जनीयसन्निधिरिति चेन्न । विपर्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । अवश्यं चैतदेवम् । व्यवहारो हि व्यववर्तव्योपलम्भनिबन्धनो युक्तः । न तु व्यवहरणीयविपर्ययानुपलब्धिनिबन्धनः । न हि घटव्यवहारो घटप्रतिभतिक्रम्य तद्विपर्ययाप्रतिभासे सति भवति । तदमी प्रयोगाः । विमतो व्यवहारो व्यववर्तव्यज्ञानपुरःसरो व्यवहारत्वाद्व्यवहारवत् । विवादपदं ज्ञानं पुरोवर्तिविषयं तद्विषयव्यवहारजनकत्वात्सम्मतवत् । पुरोवर्ती वा रजतज्ञानगोचरो रजतानुपायत्वे सति तदर्थिप्रवृत्तिविषयत्वात्सम्यग्रजतवत् । विवादपदं रजतज्ञानमिदंज्ञानान् भिद्यते प्रकाशमानात्ततोऽप्रकाशमानभेदत्वे सति प्रकाशमानत्वात्सम्प्रतिपन्नरजतज्ञानवदित्यादयः । किञ्च विपर्ययाभावे नेदं रजतमिति ज्ञानस्य बाधकत्वमनुपपद्यमानं तं गमयति । न हि तथात्वे बाधकत्वमस्ति । न तावदग्रहणनिवर्तकतया बाधकत्वम् । सर्वप्रत्ययानां तथात्वापातात् । नापि व्यवहारविच्छेदकत्वेन । अतर्दार्थिनां व्यवहारानुत्पत्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानस्याबाधकत्वप्रसङ्गात् । व्याघ्रचोरादिज्ञानस्यापि प्रवृत्तिविच्छेदकत्वेन बाधकत्वप्रसङ्गेऽपि । न चार्थस्य व्यवहारयोग्यताविच्छेदकत्वेन । समयान्तरेऽपि तत्र विभ्रमात्प्रवृत्त्यभावापत्तेः । न च व्यवहारप्रतिबन्धकत्वेन । अविवेकनिवृत्तौ कारणाभावादिव व्यवहारानुत्पत्तेः प्रतिबन्धककल्पनायोगात् । व्याघ्रचोरादिज्ञानस्य बाधकतापत्तेश्च । विमतमयमर्थं बाध्यत्वान्नावहारवदिति । अत एव भ्रान्तिव्यप्रसिद्ध्याऽपि विपर्ययासिद्धिः । एवञ्च सति प्रत्ययत्वानुमानं कालात्ययापादिष्टं वेदितव्यम् । अदृष्टवरणजन्यत्वोपाधिग्रस्तं च । एतेन रजतज्ञानत्वानुमानमपि निरस्तम् । अन्यथा विमतो व्यवहारो यथार्थो व्यवहारत्वात् । रजतविषयो वा रजतव्यवहारत्वादित्यपि स्यात् । यदपि ज्ञानत्वं च यथार्थमात्रवृत्तीत्यादि तत्र किमिदं ज्ञानत्वं

विशेषप्रयुक्तत्वादिति चेन्न । अन्ततोऽपि पुरुषप्रवभावाश्रणे आदावेव तत्कल्पनौच्यतात् । अस्तु वा ज्ञानस्य प्रवृत्तावपेक्षा सहकारिणी त्वत्यक्षे साऽपि नोपपद्यत इत्याह ॥ किञ्चेति ॥ अभेदग्रह (भेदाग्रह) सारूप्यादिति । पुरोवर्तिसमीहितसाधनमेदाविषयकत्वादगृहीतमेदविषयकत्वेन सारूप्यादित्यर्थः ॥ नन्वस्त्विति । प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्यसंसर्गमेदाग्रहयोरेव कारणत्वाभ्युपगमेनानियतकारणत्वादानपत्तिरिति भावः । ननु संसर्गग्रहस्य लघुत्वात्तस्यैव सत्यस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वीकर्तव्यमित्यतस्तदनुपपत्त्या गुरुभूतस्याप्यसंसर्गग्रहस्यैव तदुक्तमित्याशयेनाह ॥ तथा हीति । एतावतैवेत्युक्तं परिशेषं समर्थयितुं प्रसक्तं तादात्म्यज्ञानं संसर्गज्ञानं च क्रमेण निराचष्टे ॥ न हीत्यादिना । समवायस्याद्रव्यत्वेन समवायान्तराभावेन च संयोगसमवाययोरेभावाद्द्विशेषणविशेष्यभावस्य च सम्बन्धवत्यैवाभावेन तस्येन्द्रियेण न सन्निकर्ष इत्याह ॥ इन्द्रियेति । इदं रजतमित्युपलम्भः सम्बन्धविषयको (समवायत्यर्थः) ऽविसंवादिबन्धहारजनकसाकाङ्क्षारूपरूपसहोपलम्भत्वादित्यनुमानमभिप्रेत्याह ॥ अविसंवादीति । अत्र घटः पट इति ज्ञानद्वयव्युदासायैकोपलम्भत्वादिति घटपटाविति ज्ञानव्युदासाय धर्मधर्मिपदम् । घटरूपालोकाविति ज्ञानव्युदासाय साकाङ्क्षेति । अत्र धर्मधर्मिणोः साकाङ्क्षत्वं नाम संसर्गमर्यादया भास्मानव्यावर्त्यव्यावर्तकभावापन्नत्वम् । पीतः शङ्ख इत्यादिव्युदासायाविसंवादीति । एतावतैवेत्युक्तं विशदयति ॥ प्राक् प्रवृत्तेरिति । इदं व्यक्तिज्ञानादिकं जातिव्यक्तिसंसर्गविषयकत्वेनैव सविकल्पकस्य निर्विकल्पकाद्वैलक्षण्यं वाच्यं गत्यन्तराभावात् । संसर्गाविषयकत्वे च सविकल्पकं नास्त्येवेत्युक्तं स्यात् । तथा च निर्विकल्पकमेव प्रवर्तकमिति वक्तव्यम् । तच्चानुभववाधितमित्याह ॥ किञ्चेति । एवं प्रत्यक्षे संसर्गमानासम्भवादसंसर्गाग्रहादेव प्रवृत्तिरिति वदन्तं प्रति प्रत्यक्षविशेषोच्छेदमभिधायासंसर्गाग्रहादेव सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे शब्दप्रमाणसामान्योच्छेदं बाधकमाह ॥ किञ्चेति ।

अथैवं मन्येत । अस्त्येव व्यवहर्तुरन्वयज्ञानम् । किं नाम सदपि न प्रवृत्तावुपयुज्यते । अतो न कश्चिदेष इति । तत्र किं

मेव भ्रान्तिरित्यंशसूचितयुक्तिमभिधान्यान्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानमेव बाध इत्यंशसूचितं दूषणं वक्तुं वक्ष्यमाणे बाध्यत्वानुमानेऽन्यथासिद्धि-
 शङ्कानिरासायोपोद्धातमाह ॥ **किञ्चेति** । विपर्ययाभावे कथं बाधकत्वानुपपत्तिरित्यतो विपर्ययाङ्गीकारे बाध्यलाभात्तत्प्रसज्जितान्यथा-
 कारलोडनेनैव बाधकत्वोपपत्तावपि तदनङ्गीकारे बाध्यालामात्रं तदुपपत्तिरित्याह ॥ **न हीति** । तदर्थिनामिति विशेषणेऽप्यातिव्याप्तिरपित्याह
 ॥ **व्याघ्रेति** । **न चेति** । व्यवहारानुपपत्तिस्थलेऽपि तदोग्यताऽस्येवेति भावः ॥ **न चेति** । पूर्वं व्यवहारयोग्यताप्रतिबन्धेऽपि समयान्तरे
 प्रवृत्त्युपपत्तिरिति भावः ॥ **अविवेकेति** । सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याशयः । यदर्थमयं प्रयत्नस्तदाह
 ॥ **विमतमिति** । भेदाग्रहनिवर्तकत्वेन बाधकज्ञानस्य बाधकत्वोपपत्तौ भेदाग्रहमात्रेण भ्रान्तिव्यप्रसिद्धयन्यथासिद्धावपि तदसम्भवप्रतिपादनेन
 पूर्वज्ञानप्रसज्जितान्यथाकारलोडनेन तस्य बाधकत्वे वक्तव्ये पूर्वज्ञानस्यान्यथाकारप्रसज्जकत्वेनैव भ्रान्तिव्यस्यैव वक्तव्यत्वाद्भ्रान्तिव्यप्रसि-
 द्धयन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यथाख्यातिसिद्धिरित्याह ॥ **अत एवेति** ॥ **एवंच सतीति** । उक्तानुभवानुमानादिभिरन्यथाज्ञाने सिद्धे सतीत्यर्थः ।
अदुष्टेति । दुष्टकारणजन्यत्वाभाव इत्यर्थः । तेन नेश्वरज्ञानमादाय साध्याव्यापकता । कारणत्वस्य च वैवाक्षिकत्वाच्च यादृच्छिकसंवादिस्थलेऽपि
 सेति ध्येयम् । अनुमानद्वयेऽप्याभाससाग्यं चाह ॥ **अन्यथेति** । धर्मविकल्पप्रयुक्तदूषणालाभाय ज्ञानत्वस्य पक्षतया निर्देशेऽपि तत्प्रयुक्तदूषणं
 स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ **तत्रेति** । वादीति ॥ वादिना गुणगतजातेः प्रतिवादिना चानुगतसामान्यस्य क्वाप्यनन्युपपत्तादिति भावः । प्रथमानु-
 मानदोषः कालालयापदिष्टत्वम् ॥ **अदुष्टेति** । अदुष्टसामग्रीजन्यवर्तिने सत्तादात्रागर्थज्ञानावृत्तिवाभावेन समव्याप्तिभङ्ग इत्यतः समव्याप्त्यैवो-
 पाधित्वमिति पक्षे तदर्थं मात्रपदम् । दुष्टसामग्र्यजन्यमात्रवृत्तिविवेकज्ञानत्वे साध्याव्यापकत्वम् । उपाधौ मात्रेतिविशेषणं च पक्षे
 साधनव्यापकत्वसिद्धयर्थम् । उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनेऽसिद्धिपरिहारार्थं चेति द्रष्टव्यम् । ननु मेरुसर्षपतादात्म्यं नैव प्रतिषिध्यत इत्यतः
 प्रतिषेधस्यानुभवसिद्धत्वात्तादात्म्याप्रतिषेधेऽन्यस्याप्रसङ्गात्पदार्थप्रतिषेधो वक्तव्यः । स च पदार्थानां स्वरूपेण सत्त्वेन बाधितत्वाच्च युक्त इत्याह ॥

सामान्यं वा प्रतिनियतं वा । नाद्यः । वादिप्रतिवादिनोराश्यासिद्धेः । द्वितीये यथार्थज्ञानवृत्तिज्ञानत्वे सिद्धसाधनता । विमतज्ञानवृत्तिज्ञानत्वपक्षीकारेऽपि मात्रेति व्यर्थं स्यात् । तत्त्यगेन च प्रतिज्ञाने प्रथमानुमानदोष एव । किञ्च यथार्थमात्रवृत्तौत्ययथार्थवृत्तित्वमात्रं विवक्षितम् । उतायथार्थज्ञानावृत्तित्वम् । आद्ये सिद्धसाधनम् । अयथार्थव्यवहारवृत्तित्वस्य सिद्धत्वात् । द्वितीये परस्याप्रसिद्धविशेषणता । अदृष्टसामग्रीजन्यमात्रवृत्तित्वमुपाधिश्च । यच्च शुक्तिका रजतत्वेन नावभासत इत्यादि तद्व्यसत् । मेरुः सर्पप इत्यादिवाक्यान्मेरोरपि सर्पत्वेन प्रतिभासादृष्टान्तस्य साध्यैवकल्यात् । अन्यथा तथाविधवाक्याभासं श्रुतवता तत्रतिषेधो न क्रियेतामसक्तत्वात् । न हि पदार्थप्रतिषेधो युक्तः । अपि चैवं सत्याग्निरनुष्ण इति बाधितविषयस्य वाक्यस्य घटः पचतीत्यपार्थकाद्भेदो न स्यात् । यदपीदं रजततादात्म्यमित्यादि । तच्चायुक्तम् । तदप्रतीतावाश्रयासिद्धेः प्रतीतौ व्याघातात् । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वाच्चेत्यास्तां विस्तरः ॥ २ ॥

टि०—ननु संसर्गस्य प्रत्यक्षाविषयस्वासम्भवादसंसर्गाग्रहादेव प्रवृत्तिं वदन्तं प्रति सविकल्पकोच्छेदशब्दप्रमाणोच्छेदप्राप्तावपि स्वरूपेण संसर्गज्ञानमङ्गीकृत्याप्यसंसर्गाग्रहादेव प्रवृत्तिं वदन्तं मां प्रति न तावित्यख्यातिमतविशेषं शङ्कते ॥ अथेति । संसर्गज्ञानस्य प्रवृत्तिनियतत्वे नान्यथाख्यातिसिद्धिः । अनियतत्वे च व्यभिचारेण प्रवृत्त्या संसर्गज्ञानानुमानासम्भावच्छाब्दप्रमाणोच्छेदस्तवापित्याह ॥ तत्रेति । प्रवृत्तिसमनियतत्वेनान्यथाख्यातिमुपपाद्य प्रवृत्तिकारणत्वेनापि तामुपपादयति ॥ किञ्चेति । नन्वेवं सति न प्रवृत्तिकारणत्वानिश्चयः संसर्गज्ञानस्येत्यत आह ॥ अवश्यं चेति । एवमसंसर्गाग्रहादिनिरासेनान्यथासिद्ध्यादिपरिहारान्निश्चयः प्रयोगा इत्याह ॥ तदमी इति । रजतार्थप्रवृत्तिविषये रजतज्ञानागोचरे रजतोपायेऽव्यभिचारायाह ॥ रजतेति । आदिपदेनेदं ज्ञानं रजतज्ञानान्न मिदते उक्तहेतोरेव विमता प्रवृत्ती रजतपुरोवर्तिविशिष्टज्ञानसाध्या रजतार्थज्ञानपुरोवर्तिप्रवृत्तित्वादित्यादीनां सङ्ग्रहः । अत्र फलैक्येऽपि प्रकारभेदाद्भेदो द्रष्टव्यः । एवमन्यथाविज्ञान

यानि तावच्छ्रुक्तिकादिषु रजतादिसद्भावे श्रुतिपुराणसूत्राणि पठितानि तानि तेजोब्रह्मादीनां मिश्रतामभिदधति । न पुना रजता-
 दीनां श्रुक्तिकादौ सद्भावम् । न हि कारणसद्भावे । कार्यस्य सद्भावो नियतो येनोपपत्त्याऽपीमर्थं प्रतीमः । तथात्वे शुक्तौ
 रजतवत्सर्वस्यापि प्रतीतिः प्रसज्येत । अदृष्टादिवशान्नैवमिति चेन्न । कार्यनिश्चयोत्तरकालीनत्वादस्याः कल्पनायाः । श्रुतार्था-
 पचिस्त्वत्यन्तायुक्ता । तथा हि । पूतिकादौ सोमाद्यवयवा भूयांसः कल्पन्ते । उत समाः । अथाल्पीयांसः । आद्ये सोम
 एवासौ तत्कथमनुकल्पः स्यात् । न हि सोमोऽपि केवलः सोमः । किन्तु सोमांशभूयस्त्ववान् । न द्वितीयः । उभयदर्शनप्रसङ्गात् ।
 तृतीयं तु कथं सोमकार्यं कुर्यात् । अन्यथा श्रुक्तिकाऽपि कुतो रजतार्थक्रियां न कुर्यात् । श्रुतिप्रामाण्यात्तदर्थक्रियाकारिताऽव-
 गम्यत इति चेत् । किं तर्हि सोमावयवकल्पनया श्रुतिप्रामाण्यादत्यन्तविविक्तानामेव वस्तूनामर्थक्रियासाम्यमुपगम्यताम् । सादृश्यं
 च सामान्यं वा धर्मान्तरं वा नान्योन्यावयवसंयोग इति वक्ष्यामः । किञ्च घृततैलोरन्योन्यसदृशयोरन्योन्यावयवसंयोगादन्यो-
 न्यार्थक्रियया भाव्यम् । न भाव्यं च विसदृशयोर्द्रव्ययोः । किञ्च मातृमातङ्गमदिराद्यतिसादृश्यं भार्यादिष्वप्यस्तीति तदुपभोगे
 प्रत्यवायः स्यात् । अल्पावयवसंयोगान्नैवमिति चेत् । कथं तर्हि नीवारा व्रीहिकार्यं कुर्युः । श्रुतिप्रामाण्यादिति वदतो दत्त-
 मुत्तरम् । अपरावयवसंयोग एव सादृश्यं चेत् । कथं ककारस्वकारयोः सादृश्यमिति चिन्त्यम् । रजतार्थिनः श्रुक्तिकार्या
 प्रवर्तकं च किं भूयसां श्रुत्यवयवानामदर्शनमुताल्पीयसां रजतावयवानां दर्शनमुतोभयम् । नाद्यः । सुप्तस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।
 द्वितीयेऽपि किं तेषामल्पीयस्त्वज्ञानम् । उत भूयस्त्वज्ञानम् । अथवा ज्ञानमात्रम् । आद्ये तस्यारजतत्वमेव विदितमिति कथं
 ततः प्रवृत्तिः । द्वितीयेऽन्यथाख्यातिप्रसङ्गः । तृतीये सदृशमात्रे प्रवृत्तिप्रसक्तिः । न तृतीयः । किमपि तत्रास्तीत्यादिज्ञाना-
 दपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । कथं चास्य ज्ञानस्य भ्रान्तिरिति चेत् । नूनं ब्रह्मज्ञानमपि महाभ्रान्तिरापन्ना । अत

॥ न हीति ॥ यद्वाऽस्तु तर्हि प्रसक्तत्वात्पदार्थानामेव प्रतिषेध इत्यतोऽयुक्तः स इत्याह ॥ न हीति । ननु मेरुः सर्षप इत्यस्यानन्वितत्वात्प्रतिषेध इत्यत आह ॥ अपि चेति । तत्त्वभिरनुष्ण इत्यस्य मेरुः सर्षप इत्यतोऽविशेषत्वादनन्वितवाचकप्रयोगत्वादेव दुष्टत्वोपपत्तौ बाधितापार्थक्याभेदो न स्यादित्यर्थः । असतोऽपि प्रतिर्वक्ष्यमाणत्वेनासत्त्वादित्तेनामप्रयोजकत्वादेः सुज्ञानत्वादुपरम्यत इत्याशयेनाह ॥ आस्तामिति । यद्वैतचक्षुरेतेचक्षुर्जन्यार्थज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकं चक्षुष्टादिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुरन्तरादिन्द्रियान्तरवच्च । विमतानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रतिपादकान्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्सम्मतवदित्यावन्यथाख्यातिसाधकानुमानानां विपर्ययानभ्युपगमे प्रतिपक्षप्रतिपत्तौ तन्निरासाय कथारम्भासम्भवा इत्यादिबाधकानां चोपपत्तौ तदनुपन्यसेन कथमुपरम्यत इत्यतोऽनुमानानामप्राधिप्रतिपक्षकलङ्कितत्वेन तन्निरासेन बहुयत्नसापेक्षेण न फलं परेषां तु बालतयाऽयुक्तो वाक्प्रपञ्चः । अविरुद्धसाधकबाधकयोरुक्तरीत्या सुज्ञानत्वादुपरम एवोचित इत्याशयेनाह ॥ आस्तामिति ॥ २॥

सु० :—कश्चित्पुनरेवमाह । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैकैकामकरोदित्यादिश्रुतेः समेत्यान्योन्यसंयोगमिल्यादिपुराणात् त्र्यात्मकत्वादिमुत्राच्च सर्वस्य सर्वात्मकत्वं प्रतीयते । किञ्च सोमाभावे पृतिकग्रहणं व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणमन्यथाऽनुपपद्यमानं पृतिकनीवारयोः सोमव्रीह्यवयवसद्भावं गमयति । अपि च वस्तुनो वस्त्वन्तरसादृश्यं प्रत्यक्षत एव प्रतीयते । न च तद्द्रव्यावयवयोगादन्यत्सादृश्यं नामास्ति । अतः शुक्तिकादिषु रजतदेः सद्भावाद्यर्थ एवायं रजतप्रत्ययो निर्देशव्यवस्थाऽर्थक्रियाव्यवस्था च भूयस्त्वादुपपद्यते । दोषवशादिन्द्रियं भूयान्समप्यंशं परित्यज्याख्यायांसमंशं प्रकाशयतीति रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरपि युज्यते । अपगतं तु दोषे भूयस एवांशस्योपलम्भे निवर्तते । बाध्यबाधभावोऽपि ज्ञानयोरत एवोपपद्यते । पीतशङ्खादौ नयनवृत्तिपित्तसम्भिन्ना नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते । ततः पित्तगतपीतिमाऽभिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न शृण्वते । अतः सुवर्णानुल्लिप्तशङ्खकर्पीतः शङ्ख इति प्रतीयते । एवं स्वप्नस्फटिकलोहित्यमरीचिकाजलालातचक्रदर्पणमुखादिगन्तरादिचन्द्रादिप्रत्ययाः सर्वेऽपि यथार्था बोद्धव्या इति । तदिदमयुक्तम् । तथा हि ।

चेति । तर्हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्सर्वत्र सर्वशब्दप्रवृत्त्या सर्वस्य सर्वार्थत्रिधाकारित्वापत्त्या च निर्देशादिव्यवस्था न स्यादित्यत आह ॥ निर्देशेति । ननु तर्हि तथैव शुक्तौ रजतांशभूयस्त्वामावेन रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरपि न स्यादित्यत आह ॥ दोषेति । तर्हि पश्चान्निवृत्तिर्न स्यादित्यतः प्रागभिभावकांशानुपलभप्रयुक्तप्रवृत्तावयविभावकांशोपलभाभिनिवृत्तिः पश्चादुक्तैवेत्याह ॥ अपगते त्विति । ननभयोः सद्विषयकत्वाच्च बाध्यबाधकभावोपपत्तिरित्यतोऽल्पांशभूयोऽशविषयकत्वाभ्यामेव तदुपपत्तिरित्याह ॥ बाध्येति । भूतसदृशयोर्भूतसदृशान्तरसद्भावप्रकारस्य पीतशङ्खादावनपपत्त्या तत्र प्रकारान्तरमाह ॥ पीतेति । पित्तद्रव्यरहितं पीतरूपं गृह्यते पित्तद्रव्यं न गृह्यते इति प्राभाकारमतम् । रूपद्रव्ये चक्षुषः सामर्थ्यात्पित्तद्रव्यमपि गृह्यत इत्येतन्मते विशेषः ॥ एवमिति । स्वप्ने प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतत्तत्कालावसानाश्चर्यभूततथाविधपदार्थाः सृज्यन्त इत्यर्थस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रादिभिर्निर्णीतत्वात्तत्पदार्थविषयकज्ञानं प्रमेव । विततजपाकुसुमप्रभा स्वच्छद्रव्यसंपुक्ता स्फुटमुपलभ्यत इति जपाकुसुमप्रभाभिभूततया तत्समीपवर्ती स्फटिकमणी रक्त इति प्रतीयत इति साऽपि यथार्थैव । मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजःपृथिव्योरम्बुनोऽपि विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण च तेजःपृथिव्योरग्रहणाददृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणादयथार्थत्वम् । अलान् चक्रस्थलेऽप्यलान्तस्य द्रुतगमनेन सर्वदेशसंयोगात्पूर्वोत्तरकालभाविनोस्तत्तत्प्रदेशोऽशेषालान्तसंयोगयोः क्रमाग्रहणाच्च तथा प्रतीतिरुत्पद्यते । सम्यक् चक्रप्रतीतावयन्तरालाग्रहणपूर्वकं तत्तद्देशसंयुक्ततत्तद्द्रुतग्रहणमेव । इयांस्तु विशेषः । तत्रान्तरालाभावादग्रहणम् । अत्र तु शैड्यादिलालतचक्रप्रतीतिरपि यथार्थैव । दर्पणादिप्रतिहता नायनरश्मयो दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं दर्पणदेशमुखान्तरालाग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्तीति दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्थैव । दिङ्मोहेऽपि दिगन्तरांशस्य दिगन्तरांशस्य दिगन्तराग्रहेण दिगन्तरांशस्यैव ग्रहणाभाति दिगन्तरे दिगन्तरप्रतीतिरपि यथार्थैव । द्विचन्द्रादावङ्गुल्यवष्टम्भेन नायनतेजोगतिभिर्देन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यानिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वं स्वदेशरहितं चन्द्रं गृह्णाति । अतः सामग्रीद्वयेन

एव न वाधस्य बाधकत्वमपि । पित्तगतपीतिमानुलिप्तश्चेच्छङ्खः कथं तर्हि न तथा पार्थस्येन दृश्यते । सूक्ष्मत्वादिति चेत् । किमिदं सूक्ष्मत्वम् । अतीन्द्रियत्वं चेत् । न तर्हि भ्रान्तेनापि दृश्येत । अन्यच्चैत्किमनेन । पिचोपहेतेन तु सामीप्यादृश्यत इति चेत् । किमिदं सामीप्यं नाम । इन्द्रियसन्निकर्षश्चेत् । स तर्ह्युभयोः समानः । शरीरसामीप्यं चेत्तदनुपयुक्तम् । अन्यथा परशरीरसमीप-स्थानां दण्डकुण्डलादीनामदर्शनप्रसङ्गात् । पीतः शङ्खः प्रतीयत इति कोऽर्थः । किं पीतरूपवचयेत्युत पीतरूपद्रव्यसंयुक्तयेति । नाद्यः । अन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽनुभवविरोधः । एवमुदाहरणान्तराणि विप्रतिपन्नानि निरसनीयानीत्यलभपहसनीय-प्रक्रियानिराक्रियाविस्तरेण ।

टि०—यथार्थख्यातिमतत्वाविशेषेऽप्यवान्तरविशेषानिराकरणेन प्रभाकरमतनिरासमात्रेण तन्निराससिद्धिरिति रामानुजमतनिरासाय तदुपन्य-स्यति ॥ **काश्चिदिति** । आदिपदेन तेजआदिभूतत्रिवृत्करणसम्भावकतत्कार्याश्रयादिरूपत्रयप्रदर्शनपरस्य यदग्रे रोहितं रूपमिति परोदाहृत-वाक्यस्य वा त्रिवृत्करणपरवाक्यान्तरस्य बोपादानम् । तत्त्वान्तरेऽपि मिश्रताप्रतिपादकत्वात्पुराणस्य भूतत्रयमात्रविषयकश्रुत्यपेक्षयाऽधिकाविषयक-त्वम् । आदिपदेन परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमिति वाक्यशेषस्य पुराणवाक्यान्तरस्य बोपादानम् । श्रुतिस्मृत्योरुक्तार्थपरतानिर्णयाय सूत्रोपादानम् । आदिपदेन तच्छेषस्य वा सूत्रान्तरस्य वा ग्रहणम् । यद्यप्येवं वाक्यानां तत्त्वमिश्रिताप्रतिपादकतया न रजतादिभ्रमे उपयोगस्तथाऽपि तत्त्वे तत्त्वान्तरभ्रमे साक्षात्कारमिश्रतायाः कार्यरजतादिभ्रमेऽपि परम्परयोपयोगेऽस्त्येव । अत एवाह ॥ **सर्वस्य सर्वोत्पत्तकत्वमिति** । अन्यथा तत्त्वस्य तत्त्वान्तरात्मकत्वमित्यवश्यम् । यथा चैतत्तथा तन्मतदूषणावसरे स्पष्टयिष्यते । भूतादित्रिवृत्करणस्य सदृशे सदृशान्तरभ्रमे उपयोगात् भूतत्रिवृत्करणश्रुत्यादिकमुपन्यस्य सदृशे सदृशान्तरभ्रमोपयोगितया श्रुतार्थापत्तिमुपन्यस्यति ॥ **किञ्चेति** । श्रुतार्थापत्त्या ब्रह्मादि-सद्भावे निवारणार्थे सिद्धे शुक्त्यादौ रजतादिसद्भावः कल्पित इत्याशयः । साक्षादेव शुक्त्यादौ रजतादिसद्भावे प्रमाणमुपन्यस्यति ॥ **अपि**

त्रिवृत्तत्वादेव शुक्तौ नानापरिणामविशेषवदंशस्य नानापरिणामविशेषवत्तुवर्णादितेजोऽशस्य नानापरिणामविशेषवत्पाषाणादिपृथिव्यंशस्य तत्तत्सदृशावयवानां च सत्त्वाच्छुक्तौ रजतस्येवान्यस्य प्रतीतिप्रसङ्ग इत्याह ॥ तथात्वे चेति । सिद्धे शुक्त्यादौ सर्वकार्यसद्भावे रजतादि-प्रतीतिविशेषनियामकतयाऽदृष्टकल्पना तस्यां च सत्यामतिप्रसङ्गाभावात्तासिद्धिरिति परस्परश्रयतेत्याशयेनाह ॥ कार्येति । एवमाद्यसाधक-निरस्य किञ्चेत्युक्तसाधकस्वरूपं दर्शयन्नेव तदनुपपत्तिं प्रतिजानीते ॥ श्रुतेति । अदृष्टादिवशाच्छुक्तेरेव प्रतीतिरित्यादिसमाधानासौत्प्रेक्षायाः पूर्वत्र सम्भावनावदत्र तथाभूतोत्प्रेक्षाया अव्यसम्भव इत्याशयेनात्यन्तपदाद्वयमाणरित्या प्रसक्तप्रकारेणैकस्याप्यनुपपत्त्या श्रुत्यनुसारेण चावयव-कल्पनारूपमूलस्यैव हानापत्त्या वैतत्साधकस्यात्यन्तायुक्तत्वम् । ननु प्रतीकावयवानामपि सत्त्वाद्युक्तं सोमानुकल्पत्वमित्यत आह ॥ न हीति । अनेनार्थापत्तावाक्षेपकासिद्धिरुक्ता भवति । उभयेत्यनेनानिष्टप्रसङ्ग उक्तो भवति ॥ तृतीये त्विति । तदर्थक्रियाप्रयोजकतदंशभूयस्त्वस्या-भावादुपपादकमप्रयोजकमिति भावः । नन्वशभूयस्त्वतदभावौ नार्थक्रियातदभावप्रयोजकावपि त्वनुकल्पबोधकश्रुतिरेवेति नीवारादौ तत्सद्भावा-च्छुक्तिकादौ च तदभावाच्चानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ श्रुतीति ॥ किं तर्हीति । अनेनाक्षेपकान्यथासिद्धिरुक्ता भवति । अपि चेत्युक्तसाधक-निरासाय परोक्तसादृश्यस्वरूपं खण्डयति ॥ सादृश्यं चेति । सामान्यादिरूपत्वोक्तिमात्रेणान्योन्यावयवसंयोगरूपतानिबेधलाभ इत्याशयेन वक्ष्याम इत्युक्तम् । सामान्यपरीक्षादाविति शेषः । अथादिवृत्तिरासभसादृश्यस्याश्रवत्वात्परत्वे सर्वाश्वानां रासभसादृश्यापत्त्याऽपरत्वे च रासभेऽप्यश्व-त्वापत्त्या जातिसङ्करप्रसङ्गात्कार्थं सादृश्यस्य सामान्यत्वम् । अथरासभादिद्रव्यगुणावयवकर्मवृत्तिसामान्यानामेव सादृश्यत्वेऽथो रासभसदृश इत्यादिव्यवहाराणामुख्यत्वापत्तिरिति बाधकं मनसि निधाय धर्मान्तरं वेत्युक्तम् । गौर्गवयसदृशीत्याद्यानुभवेन सादृश्यरूपधर्मान्तरस्य सिद्धत्वा-दित्याशयः । अस्तु वाऽन्योन्यावयवसंयोगरूपसादृश्यं तथाऽपि तत्कल्पनार्थक्रियोपपुक्तया वाऽर्थक्रियोपपुक्त्युक्तमंशभूयस्त्वस्यैव सादृश्यं तु तदवयव-सद्भावमात्रकल्पकमित्याशयेन वा । नाद्य इत्याह ॥ किञ्चेति । तैलधृतादावन्योन्यार्थक्रियाकारित्वमस्येवेति विप्रतिपदमानं प्रत्यलौकिकतया

युगपदेशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन आद्याकारविशिष्टभेदात् । अत्रैकत्वाग्रहणाच्च द्वौ चन्द्राविति प्रतीतिः । तत्र देशान्तरस्य विशेषणत्वं चन्द्रं प्रत्यप्रधानत्वमेव । तथा च चाक्षुषतेजोगतिभेदरूपसामग्रीजन्यमातिशयैव ग्राह्यतादृशगतभेदं ज्ञात्वाग्रहणमहातैकत्वं चन्द्रमगृहीतान्तरालदेशान्तरं च निरन्तरं गृह्णातीति तत्प्रत्ययोऽपि यथार्थ एव । प्राभाकरमते नेत्रवृत्तिर्वित्तिगतद्विजगृहीतभेदं गृह्णातीत्येवात्र तु देशगतद्वित्वं चागृहीतभेदं गृह्णातीति वैषम्यमित्येवं तदीयोपादनप्रकारो बोद्धव्य इति भावः । तथा हीति परोक्तसर्वयुक्तीनामयुक्तवाचिशदनं प्रतिज्ञाय प्रथमयुक्तेस्तावदयुक्ततामुपपादयति ॥ **यानीति** । आदिपदेन पुराणोक्तमहदादितत्त्वसङ्ग्रहः । तथा चास्माकं तत्त्वे तत्त्वान्तरस्याभावात् । तत्त्वसाक्षात्कारवतां योगिनां च भ्रमस्यैवानुपपत्त्याऽस्मदादिभ्रमविषयशुक्तिरजतादौ चैतच्छ्रुत्यादेरप्रयोजकत्वात्तदुदाहरणमसङ्गतमिति भावः । ननु श्रुत्यादेः साक्षाच्छ्रुत्यादौ रजतादिसद्भावाप्रतिपादकत्वेऽपि तेन स सिद्ध्यत्येव । श्रुत्यादिनां त्रिवृत्करणे प्रतिपादिते कार्ये कारणसद्भावनिमित्तमात्पार्थिवशुक्त्यादेरपि त्रिवृत्कृतपृथिवीकार्यतया शुक्त्यादौ तेजोऽशस्य सत्त्वतैजसरजतसद्भावोऽपि तत एव सिध्यतीत्यत आह ॥ **न हीति** । ननु पाञ्चभौतिकेष्वपि पार्थिवेषु किञ्चित्कार्ये केनाचिद्धतेन परिणामविशेषवतारब्धम् । तत्र यादृशपरिणामविशेषवद्भूतप्रचुरं किञ्चित्कार्यं तादृशपरिणामविशेषवत्तद्भूतं कार्यान्तरेऽपि । यदापि त्रिवृत्करणदशायामवान्तरपरिणामविशेषो नास्ति तथाऽपि त्रिवृत्करणेन कार्यानुप्रविष्टस्य भूतस्य कार्यान्तरानुप्रविष्टसमानपरिणामसम्भवात् । तथा च येन तेजोभूतेन प्रचुरेण परिणामविशेषवता रजतमारब्धं तत्परिणामविशेषवत्तेजोभूतं शुक्त्यादौ विद्यत इति शुक्त्यादौ रजतादिसद्भावासिद्धिः । तथा त्रिवृत्करणेन शुक्त्यावान्तर्गततेजोऽशस्य शुक्लभास्वरूपेण परिणामवतो रजतसादृश्यद्रजतावयवत्वमुपपन्नम् । रजतावयवसादृशाकारत्वमेव हि रजतावयवत्वं न तु रजतादिभ्य आनीय निवेशितत्वम् । गेहस्थापणस्थरजतयोरपीदमेव सादृश्यम् । पूतिकादिषु प्रतीयमानसोमलताद्यवयवानां सम्प्रतिपन्नसोमलतावयवसदृशाकारत्वमेव सोमलताद्यवयवत्वम् । एवं च शुक्त्यादौ रजतावयवासिद्धिः । अयं च पक्षः शुक्त्यादौ रजतादि-सद्भावप्रतिपादनप्रसङ्गात्काथितः प्रथमपक्ष एव च प्रथमयुक्तिदूषणावसरे सङ्गतः । तथा च कथं न शुक्त्यादौ रजतसद्भावासिद्धिरिति चेत्ताह

णामात्प्रतीतिर्यथार्थत्वमित्येव तत्त्वम् । मरीचिकाजलस्थले दिङ्मोहादिस्थले चैकत्रापरावयवसद्भावे प्रमाणाभावोपपादनेनाल्पावयवग्रहणादिमात्रेण भ्रमत्वादासम्भवोक्तेश्च तत्प्रतीत्योर्यथार्थत्वमेव । अलातचक्रस्थलेऽन्तरालाभावाविषयकारणेऽन्तरालग्रहणतद्देशसंयुक्तवस्तुग्रहणमात्रेण कथं चक्रं प्रतीतिः । न च सम्यक् चक्रप्रतीतिस्थलेऽप्येवमेवेति वाच्यम् । विप्रतिपत्तेः । अतु वा तत्र तथाप्रतीतिर्यथार्थमत एव विप्रतिपन्नानीत्युक्तमिति । दर्पणादिस्थले च दर्पणप्रहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् । व्यानुवन्त्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखाभिति परोक्तचौयऽपि न तथोपपद्यते । परावृत्य स्वमुखग्रहणे पार्श्वस्थस्य मुखद्वयप्रतीत्ययोगादस्यां क्रियायां स्वच्छताया उपयोगाभावेन शिलादामिहतानामपि नायनश्मिनीं स्वमुखग्राहकत्वापाताच्च । तस्मादर्पणादेः प्रतिमुखावात्मना परिणामादेव तत्प्रतीतिर्यथार्थम् । द्विचन्द्रादिस्थले चात्माविशेषगुणानां यौगपद्यायोगेन सामग्रीद्वयेन युगपद्ग्रहणद्वयोक्ययोगः । देशान्तरसंयुक्तया चन्द्रान्तरप्रतीतिः सत्त्वेन देशान्तरस्य चन्द्रं प्रत्यप्राधान्यमात्रोक्त्ययोगश्च । अतस्तत्प्रतीतिरप्ययथार्थैव । तदेवं कासाञ्जिवदयथार्थत्वात्कासाञ्चित्प्रतीतिनां यथार्थ्येऽपि प्रायस्त्वदुक्तप्रकारासम्भवाद्दाहरणान्युपपन्नानीति भावः । नन्विदं रजतमित्यादिप्रतीतिनां यथार्थ्येऽसदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवविरोधः । अल्पांशग्रहणमात्रेण भ्रमत्वेऽतिप्रसङ्गश्चेत्यादिदूषणं स्पष्टमपि किं नोच्यत इत्यत आह ॥ अलमिति ॥

सु०—अन्यस्तु मन्यते । गृह्यमाणयोर्भेदाग्राहिसविकल्पकमेकमेव विज्ञानं भ्रमः । तथा हि । रजतसंस्कारदोषसचिवमिन्द्रियं शुक्तिशकलसन्निकृष्टं रजतशुक्तीदमंशविषयं तत्संसर्गासंसारविनवगाहमानमेकमेव सविकल्पकज्ञानमुत्पादयति । तथा च तयोरेकविज्ञानोपारोहिणोर्भेदाग्रहादयथार्थव्यवहारः । तन्निरासादेव विवेकज्ञानं बाधकमित्युच्यते । न पुनरन्यदन्यात्मना प्रतीयत इति । तदिदमनुपपन्नम् । विवेकाग्रहः किं सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुस्तात्रैवेति प्रागुक्तदोषाणामशेषाणामविशेषात् । किञ्च प्राभाकराणां वेदप्रामाण्यसिद्धयङ्गतयाऽस्त्यख्यातिस्वीकारे प्रयोजनमिति विद्यते भ्रमः । कणभक्षाक्षरणपक्षपातिना त्वतास्मिस्तदिति प्रत्ययो

तादृग्विप्रतिपत्तिशङ्काशून्यमतिप्रसङ्गमाह ॥ **किञ्चेति** । द्वितीयं शङ्कते ॥ **अल्पेति** ॥ **कथं तर्ह्येति** । निवारेषु ब्रह्मवयवभूयस्त्वे तेषां ब्रीहिवपुत्तोरियुत्त्वादिति भावः । ननु निवारणां ब्रीहिकार्यकारित्वे ब्रह्मवयवसंयोगरूपतत्सादृश्यं न प्रयोजकं येन घृतादावतिप्रसङ्गापत्तिः । नापि तदवयवभूयस्त्वं येन ब्रीहिवपुत्तिः किन्तु तदवयवभूयस्त्वशून्यानामपि तेषां केवलं श्रुतिबलादेव तत्कार्यकारित्वमतो नानुपपत्तिरिति चेत्-
ह्यत्यन्तविविक्तानामेव तेषां श्रुतिबलत्तदर्थक्रियाकारितोपपत्तौ नान्योन्यावयवसंयोगरूपसादृश्यतदवयवभूयस्त्वादिकल्पना युक्त्याशयेनाह ॥ **श्रुतीति** ॥
चिन्त्यमिति । आलङ्कारिकादिशास्त्रसिद्धस्य तस्यापलापानर्हत्वादिति भावः । एवं युक्तिप्रयमर्थक्रियाप्रयोजकतयोक्तं भूयस्त्वं च निरस्य दोषवशादित्युक्तप्रवृत्तिप्रयोजकं निरस्यति ॥ **रज्जुतार्थिन इति** । परित्यागस्यादर्शनातिरिक्तस्यैवाभावात्परित्यज्येत्यनेके तात्पर्यं वाऽप्यीयां-
सामित्यादिनोक्तेः उपरज्जुतावयवदर्शने बोधयन्नापि वेत्याशयेन विकल्पः । बाध्यबाधकभावोऽपीत्यादिनेके भ्रान्तिबाधयोर्भ्रान्तिबाधत्वे निरस्यति ॥ **कथं चेति** ॥ **ब्रह्मेति** ॥ ब्रह्मणोऽतिमहत्त्वेदर्शनी जायमानब्रह्मज्ञानस्यात्यलयांशग्रहणरूपत्वादिति भावः ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मज्ञानस्य भूयस्तदंशाविषय-
कत्वेनाबाधकत्वप्रसङ्गादिति भावः । उदाहरणान्तरं निरस्यति ॥ **पित्तेति** ॥ **किमनेनेति** । परिणामाल्पत्वादेर्दर्शनादर्शनरूपभ्रान्तपाश्चस्यै-
लक्षण्याप्रयोजकत्वादिति भावः । तद्वैलक्षण्यप्रयोजकं शङ्कते ॥ **पित्तेति** ॥ **किमिदमिति** । आबो सामीप्यतदभावस्य वैलक्षण्यप्रयो-
जकत्वासिद्धत्वाद्वितीये तस्य स्वरूपतः सत्त्वेऽपि तद्वैलक्षण्याप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ **एवमिति** । स्वप्नस्थलेऽर्थज्ञानयोरेव सत्त्वं वा तत्र
प्रतीतिजान्त्रत्वस्यापि वा । आबो सम्प्रतिपत्तिः । द्वितीये तु तस्यैवसृष्टत्वेन प्रमाणाभावाद्बाधकसद्भावाच्च न तदंशे याथार्थ्यं ज्ञानस्य । जप-
कुसुमप्रभास्वच्छद्रव्यसंयुक्तेतिरक्तः स्फटिक इति प्रतीयत इत्यपि न । प्रमाया गुणत्वेन गुणाद्वाऽऽलोकवादिति सूत्रसिद्धतयाऽन्यत्र टीकाकारे-
र्निपुणतरं प्रतिपादिततया गुणानां च द्रव्यसमवेततया तदभिन्नतया वा तत्संयोगासिद्धेः शुक्लः स्फटिक इति वदक इति प्रतीतेरपि रक्तरूपसम-
वायाविषयकत्वेन तदभेदविषयकत्वेन वाऽनुभवसिद्धतया रक्तद्रव्यतद्रूपसंयुक्तताविषयकताङ्गीकारोऽनुभवविरोधाच्च । तस्माद्रक्तरूपेण स्फटिकपरि-

तदनन्तराभावात्तदपवर्ग इति द्वितीयसूत्रस्थवार्तिकवचनमतस्मिन्निति । मिथ्याज्ञानमनकप्रकारम् । तदथा नित्येऽनित्यमिति निर्णये समगमिति भाष्यमादिपदेनोपादत्ते । अपसिद्धान्त इत्यनुक्त्वा परमतप्रमोष इति वदता वध्यतां वध्यतां बालो नानेनार्थोऽस्ति जीवता । स्वपक्षहानिकर्तृत्वाच्च कुलाङ्गारतां गत इति न्यायविषयतासूचनमुखेनापसिद्धान्तः सूचितो भवति । न तावत्पूर्वाचार्यवचनानादरो विशिष्टप्रत्यये साधकाभावात्तस्याननुभवसिद्धताया उपपादितत्वादिति व्यवहारप्रतिबन्दिमुखेन वक्तुं शङ्कनामुत्थापयति ॥ असदिति । तर्हि व्यवनश्यापि परिहर्तव्यत्वात्तद्वृत्ति-
कथनाय भेदाग्रहोक्त्यनुपपत्तिरित्याह ॥ नेति । नापि बाधकसंज्ञावात्तदनादरतदभावादित्याशयेन बाधकं शङ्कते ॥ नन्विति । अख्याति-
मतत्रयेऽयस्यान्यथाख्यातिबाधकत्वेनाभिमतत्वात्सर्वशेषज्ञापनाय मतत्रयनिरासन्ते तदभिमतं बाधकमाशङ्कन्म निराकृतमिति व्येगम् । एवञ्च पक्षद्वये सत्यपि साम्येऽर्धजरतीयं कुर्वता न केवलं पूर्वाचार्यवचनविरोधः सकललोफानुभवविरोधश्चाधिकः सम्पादितो न तु लाघवमित्याशये-
नोक्तं सकलेति । आरोप्यमाणसत्त्वासत्त्वविचारस्योपसिद्धयर्थिनत्वादवसरसङ्गत्योत्तरविचारारम्भ इत्याशयेनाख्यातिगतत्रयनिरासासिद्धं फलगाह
॥ सिद्धमिति ॥ ३ ॥

सु०—तत्रारोप्यमाणं रजतं सदेवेति केचिदातिष्ठन्ते । तथा हि । यदि यथावभासते तत्रथेत्यौत्सर्गिको न्यायः । अप-
वादस्तु बलवद्बाधकोपनिपातात् । तथा चेदं च रजतं च तत्तादात्म्यं चेति त्रितयमिहावभासते । इदं च रजतत्वं च तत्संसर्गश्चेति
वा । तत्र रजतरजतत्वयोरिदंकारास्पदस्य च बाधकामावाज्ञासत्त्वमुपपद्यते । संवादसञ्ज्ञाच्च । तत्तादात्म्यस्य संसर्गस्य वा
बाधकाद्विसंवादाच्चासत्त्वमस्तु । यथोक्तम् । असम्भवि च यावत् तावत्सत्त्परिहीयतामिति । न च नेदं रजतमिति बाधबोधो
रजतस्याप्यसत्त्वमावेदयतीति वाच्यम् । तस्य तादात्म्यमात्रगोचरत्वेनोपपत्तौ रजतगोचरत्वकल्पनायां गौरवमशङ्कन् । यथाहुः ।
एकदेशापवादेन कल्यमाने च बाधके । न सर्वबाधनं युक्तमिति न्यायविदः स्थिता इति । किञ्च रजतस्यासत्त्वतोरात्वे प्रतिगात्मा

विपर्यय इति पूर्वाचार्यवचनमनादृत्य परमतप्रमाणः कस्मादिष्यते । असत्ख्यातिपरिहारार्थमिति चेन्न । तथा सत्ययथाव्यवहार-
स्यापि परिहारप्रसङ्गात् । न ह्यसत्प्रत्येतुमशक्यं शक्यं तु व्यवहृतुमित्यत्र कारणविशेषोऽस्ति । व्यवहारः प्रतीतिसिद्ध इति चेत्तल्लिङ्गं
विशिष्टप्रत्ययो न प्रतीतिसिद्ध इत्यलम् । ननु विपर्ययाभ्युपगमे कथं वेदप्रामाण्यसिद्धिः । वेदजनितप्रत्ययेऽपि विपर्ययशङ्काप्रसारात् ।
सर्वस्यापि विज्ञानस्य याथार्थ्यं तु नेयं शङ्कावकाशमासादयतीति । मैवम् । तथा सति विवेकाग्रहस्याप्यनङ्गीकार्यत्वापातात् ।
तथा हि । न तावेदवाच्यं पदार्थेषु प्रमाणम् । तेषामन्यतोऽधिगतत्वात् । नापि संसर्गे । विनाऽपि संसर्गग्रहसंसर्गग्रहेणैव
व्यवहारान्पश्यतो वेदजनितविज्ञानेऽपि शङ्काप्रसारात् । अपौरुषेयत्वादिना सा निरसिष्यत इति चेत् । किं तर्हि सकललोकावसित-
विपर्ययासनिरासेन तच्छङ्काया अपि तत एव निराकर्तुं शक्यत्वादिति । सिद्धमेतच्छुक्ती रजतत्वेनावभासत इति ॥ ३ ॥

टि०—न्यायकल्पतरूदितमख्यातिमतान्तरमथापयति ॥ अन्यस्ति चेति । एकज्ञानत्वोक्त्या प्राभाकरमताद्भेदसिद्धिः । निर्विकल्पकेऽन-
तिव्याप्तये सविकल्पकमिति । नेदं रजतमित्यतो व्यावृत्तये भेदाप्राप्तिरिति । घट इत्याद्येकवस्तुप्राप्तिविज्ञानव्यावृत्तये गृह्यमाणयोरिति । ननु शुक्ति-
सचिकर्षजन्यज्ञानस्य रजतेर्नेन्द्रियस्य सन्निकर्षभावेन तदजन्यत्वात्कथं तद्विषयता । न च संस्कारस्तथा । तथावे रजतज्ञानस्य स्मृतिव्यापातेन
नैकज्ञानता । संस्कारस्योद्भूतसहकारित्वे च प्रत्यभिज्ञावेदकत्वादप्यथाख्यापयित्तिरित्यत आह ॥ तथा हीति । संसर्गो विषयकत्वे कथं संसर्ग-
विषयकव्यवहार इत्यत आह ॥ तथा चेति । एवं व्यवहारान्ध्याऽनुपपत्तिं निरस्य बाधकत्वान्ध्याऽनुपपत्तिमन्यथाख्यातौ प्रमाणत्वेनोक्तं विध-
त्यति ॥ तदिदं । विवादविषयं स्पष्टमुदाहरति ॥ न पुनरिति । ज्ञानस्वप्रकाशत्वस्याभावस्य धर्म्यत्वकतायाश्चानभ्युपगमेन कोपं भेदो
नामेत्यादिविकल्पदोषाप्रामोर्विकल्पं विशिनाष्टि ॥ विवेकाग्रह इति । एतन्मतासाधारणं दोषमाह ॥ किञ्चेति । वेदप्रामाण्यसिद्धयङ्गत्वं च
नन्वित्यादिवक्ष्यमाणशङ्काग्रन्थे स्पष्टम् । भ्रमलोकिस्तु तथा सतीत्यादितत्परिहारमिप्रायेण । दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराप्राये

तरकालमपि स्वरूपद्वयानुवृत्तेः । यत्र पुनरसन्निहितमारोप्यम् । तत्र तत्तादात्म्यं चोभयमप्यसत् । उक्तन्यायेनेति । तदेवं नैवं विधान्यथाख्यातिवादोऽप्युपपन्नः ।

टि०-तत्रासत्तः सञ्ज्ञानार्थान्वास्तपक्षस्य तत्रापि बहिःसत्त्वनिरासार्थान्वास्तःसत्त्वसिद्धेर्हेतुकपरिगृहीततया च बलवत्त्वाद्बहिःसत्त्व-
पक्षस्य प्रथमोपस्थिततया प्रथमनिरसनं युक्तमित्याशयेनाह ॥ **तत्रेति** । ननु न तावद्रजतं पुरोदेशे सत् । अदर्शनात् । नापि देशान्तरे ।
प्रमाणाभावादित्यतो विमतं रजतं देशान्तरे सत्पुरोऽसत्त्वे सति सत्त्वात्सम्मतवदिति विवक्षितं परिशेषानुमानं स्थिते चैवमित्यादिना वक्तुं तत्र
विशेष्यासिद्धिशङ्कायां विमतं सत्तथा प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितानुमाने शुक्तिरजततादात्म्यादौ व्यभिचारशङ्ककामुत्सर्गापवादविषये व्यभि-
चारचोदनमतिप्रसङ्गकरमित्युपेक्षतेनाह ॥ **यद्वीति** । यद्वा प्रमाणाभावात्कथं सत्त्वमित्यतो विमतं सत्तथा प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितानु-
माने उक्तीत्या व्यभिचारशङ्कानिरासकत्वेन यद्वीत्यादिग्रन्थं योजयित्वा तर्हि प्रवृत्तस्य कथं रजताप्राप्तिः कथं वा श्रमत्वाद्बुधपत्तिरित्याशङ्का-
निरासकत्वेन स्थिते चेत्यादिग्रन्थो योजनीयः । ननु तर्हि बाधकसद्भावाद्भजतमप्यपवादविषय एवास्त्वित्यतो बाधकस्य तादात्म्यसंसर्गविषयक-
त्वेनान्यथासिद्धिं वक्तुं तादात्म्यसंसर्गारोपभेदेन भ्रमविषयं तावन्निरूपयति ॥ **तथा चेति** । नन्वेवं विषयव्यवस्था न युक्ता नियामकाभावादि-
त्यतो नियामकोक्तिपूर्वं तामाह ॥ **तत्रेति** । इदंकारादस्य चेति दृष्टान्ततयोपात्तं संवादेति । बाधोत्तरमपि पुरोवर्तिप्राप्तेरिव देशान्तरे रजत-
स्यापि प्राप्तेरित्यर्थः ॥ **विसंवादाच्चेति** । शुक्तिरजततादात्म्यसंसर्गयोः कदाऽपि कुत्राप्यप्राप्तेरित्यर्थः । बाधकसत्त्वासत्त्वयोर्विषयसत्त्वासत्त्व-
प्रयोजकत्वे सम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । यावत्तावदित्यवधारणे । ननु बाधाभावोऽसिद्धो नेदं रजतमित्यस्यैव रजतबाधवादित्याशङ्कते ॥
न चेति । तादात्म्येत्यतः पूर्वमसत्त्वेनोभयसम्भतेति शेषः । बाधकस्यैकदेशविषयकत्वकल्पना युक्तेत्यत्राभियुक्तसम्मतिगाह ॥ **यथाऽऽहुरिति** ।
न्यायविदो लाघवगौरवन्यायविदः । न चैवं बाधकस्य रजतमात्रविषयकत्वमस्तु लाघवस्यैवमप्यनुग्रहादिति वाच्यम् । रजतस्य सत्त्वे तत्तादात्म्या-

नोपपद्यते । स्थिते चैवं सत्त्वे बाधसमये पुरोऽदर्शनाद्देशान्तरे सत्त्वमास्थीयते । दोषदूषितं चक्षुः शुक्तिशकलमात्रसन्निकृष्टमपि निप्र-
कृष्टरजतत्पना तदा दर्शयतीति को दोष इति । एतदप्युक्तम् । सत्त्वेऽपि रजतस्यासदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवविरोधात् ।
अत्रासत्त्वेऽप्यन्यत्र सत्त्वमङ्गीक्रियत इति चेन्न । अत्र प्रतीतस्यैवान्यत्र सत्त्वे मानाभावात् । तथा हि । आन्यनुभवो वा तत्र प्रमा-
णम् । बाधानुभवो वा । आन्यनुपपत्तिर्बाधानुपपत्तिर्वा । नाद्यः । तस्याप्रमाणत्वात् । अत्रैव सत्त्वावेदकत्वाच्च । न द्वितीयः । तस्य-
ह रजतनिषेधात्मनोऽन्यत्र सत्त्वासत्त्वयोरौदासीन्यात् । न तृतीयः । आन्तेः पुरोवर्तीन्द्रियदोषादिभिर्विनाऽनुपपद्यमानायास्तन्मात्रा-
क्षेपहेतुत्वात् । असत्त्वे कथं प्रतीतिरिति चेत् । सत्त्वेऽपि कथम् । न ह्यन्यत्र सत्त्वमत्र प्रतीतिरुपकारि । इन्द्रियसन्नियपर्यर्थं वा तदास्य-
यम् । संस्कारसिद्धयर्थं वा । नाद्यः । विप्रकृष्टेन सन्निकर्षाभावात् । पुरोवर्तिसन्निकर्षमात्रेणैव आन्युत्पादाङ्गीकाराच्च । न द्वितीयः ।
संस्कारो हि रजतानुभवमाक्षिपेत् । अनुभवश्च यथार्थो रजतसत्ताम् । अत्र प्रतीतस्यैवान्यत्र सत्ता कुतः कल्या । किञ्च घटान्तरं
विनष्टोत्पत्त्यमानघटान्तरतया यदा प्रत्येति । तदा कथम् । न हि विनष्टोत्पत्त्यमानयोरन्यत्र सत्ताऽस्ति । कालान्तरेऽस्तीति
चेत्सत्यम् । न तस्या भ्रान्तावुपयोगं साक्षात्पश्यामः । संस्कारादिना हि तदुपयोगः । स च रजतान्तरानुभवमात्रेण भविष्यतीति
व्यर्थः तस्यैवान्यत्र सत्त्वकल्पना । एतेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिरपि परास्ता । किञ्चासतः प्रतिभासासम्भवे तादात्म्यमपि न प्रतिभासते ।
तस्य कुत्राप्यभावात् । धर्मधर्मिभावस्तु वैधर्म्यमात्रम् । न चतुर्थः । बाधस्यान्यत्र सत्तया विनाऽनुपपत्त्यभावात् । अत्रैव रजत-
सत्तानिषेधानुपपत्त्याऽन्यत्र सत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । तस्यात्रैव प्राप्तत्वेनैवोपपत्तेः । एतेन यद्यथावभासते तत्तथैवेत्यादि परास्तम् ।
असदेव रजतं प्रत्यभादिति रजतासत्त्वप्रमाणस्योपन्यस्तत्वात् । तद्विषयसङ्कोचप्रमाणस्य निरस्तत्वात् । तत्किं सर्वत्रारोग्यमत्यन्ता-
सदेव उच्यते । यत्रारोग्यमाधिष्ठानसन्निहितं तत्र तत्तादात्म्यमात्रमसत् । यथा दूरस्थयोश्चूतपनसयोरैक एवायं च्युत इति । बाधो-

प्रतीत्युपयोगो न तावत्साक्षात्तदर्शनादपि तु सन्निकर्षादिसिद्धिद्वारा परम्परयैव । एवं च पुरोदेशसत्तायाः सन्निकर्षप्रयोजकत्वेन यस्यकस्यचि-
द्रजतस्य सत्तायाः संस्कारप्रयोजकत्वेन तत्र तत्प्रतीत्युपयोगेऽपि नान्यत्र तत्सत्तायाः पुरोदेशतत्प्रतीत्युपयोग इत्याह ॥ न हीति । एतदेव
विशदयति ॥ इन्द्रियेति । नन्वेवं तत्प्रतीतिरपरोक्षत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ पुरोवर्तीति । मात्रपदेन रजतसन्निकर्षमात्रं व्यावर्त्यते । न
तु दोषसंस्कारादिकम् ॥ संस्कारो हीति । रजतत्वप्रकारकसंस्कार एव हि भ्रान्तिहेतुः । स च रजतत्वप्रकारकानुभवेन विनाऽनुपपन्नमान
स्तमेवाक्षिपति । रजतत्वप्रकारकानुभवेऽपि यथार्थ एव स्वविषयरजतसत्ताक्षेपकोऽयथार्थस्यैतद्बदेव स्वविषयसत्ताक्षेपकत्वात् । एवं च यत्किञ्चि-
द्रजतानुभवजन्यसंस्कारमात्रेण जायमानाया भ्रान्तिर्नैतत्प्रतीतिरजतस्यान्यत्र सत्ताक्षेपकत्वम् । न चैतत्प्रतीतिरजतानुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वाद् भ्रान्ते-
स्तस्या अभ्रान्तिपूर्वकत्वाच्च भ्रान्तिमूलानुभवस्य याथार्थ्यात्तदनुभवविषयस्यान्यत्र सत्त्वेऽवश्यं कल्पनीयेऽत्र प्रतीतस्य देशान्तरे सत्त्वं सिद्धमेवेति वाच्यम् ।
यत्किञ्चिद्रजतानुभवजन्यसंस्कारेणैव भ्रान्तिसम्भवेनैतद्रजतानुभवजन्यसंस्कारस्यैव भ्रान्तिहेतुत्वे कल्पकाभावेन गौरवापत्त्याऽनुभवविरोधाच्च नैव तत्क-
ल्पना युक्ता । न च विशिष्टज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकाविशेषणज्ञानसाध्यतानियम एव तत्कल्पक इति वाच्यम् । लाघवेन विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वेन त्वदुक्तनियमस्यैवासिद्धिरिति भावः । अन्यत्र सत्ताया भ्रान्त्युपयोगं वदतोऽपि भ्रान्तिसमानकालिनदेशान्तर-
सत्ता तदुपयोगिनीत्यभिमतमुत यदा कदाचित् । नाबः । घटान्तरं विनष्टोत्पत्त्यमानघटान्तरात्मतया यदा प्रत्येति तत्रारोपकाले आरोप्य-
स्यान्यत्र सत्ताया अभावाद्वाभिचारः । यदा कदाचिदिति द्वितीयेऽपि यदा कदाचित्सत्तायाः साक्षाद् भ्रान्त्युपयोगादर्शनात्तज्ज्ञानजन्यसंस्कार-
तज्जन्यस्मरणादिद्वारेणैवोपयोग इत्यकामेनापि स्वीकर्तव्यम् । तस्य च संस्कारादे रजतारोपस्थले उक्तीत्याऽन्यथासिद्धौ व्यर्था रजतस्यान्यत्र
सत्ताकल्पनेत्याह ॥ किञ्चेति । ननु रजतार्थप्रवृत्ते रजतज्ञानसाध्यत्वाद्भ्रजतस्यात्यन्तासत्त्वे तज्ज्ञानासम्भवेन तत्साध्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति दूषणं
च प्रतीतेर्यत्किञ्चिद्रजतानुभवजन्यसंस्कारमात्रेणोपपन्नाया देशान्तरेऽपि तत्सत्तानपेक्षत्वेनात्यन्तासत्त्वेऽय्युपपत्तेस्तत्साध्यप्रवृत्तेरपि नानुपपत्तिरिति

सत्त्वोपपत्तावपि रजतस्यैवासत्त्वे तत्तादात्म्यसत्त्वस्य कथमप्यनुपपत्त्या वाधकस्योभयविषयकत्वावश्यभावेन गौरवापरिहारात् । संवादविस्वादास-
द्भावस्योक्तत्वाच्च । अत्रैव युक्त्यन्तरमन्याह ॥ **किञ्चेति** । रजतस्य सत्त्वे तद्धर्मभूतस्यासतोऽपि तादात्म्यस्य सदुपपत्तयाम् भानोपपत्तावपि धर्मि-
भूतरजतस्यैवासत्त्वेन कथमपि प्रतिभासोपपत्तिरिति भावः । ननु तर्हि यथा प्रतिभासं पुरोदेश एव रजतस्य सत्त्वापत्त्या बाधाद्यनुपपत्तिरित्यत
आह ॥ **स्थिते चैवमिति** । नन्वेवं रजतज्ञानस्यापरोक्षत्वानुपपत्तिः । विप्रकृष्टेन सविकर्षासम्भवेन रजतसविकर्षाज्जन्मत्वात् । न च शक्तिस-
न्निकर्षजन्यतया तस्यापरोक्षत्वमिति वाच्यम् । तथा सति तज्ज्ञाने रजतप्रतिभासानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **क्षोभेति** । भाव्यकारेण स्थलान्तरे
स्फुटोदितम् । अन्यथा विज्ञानमित्यत्रापि सूचितं दोषं रजतस्य सत्त्वाङ्गीकारे दर्शयति ॥ **सत्त्वे सतीति** । अनुभवेऽन्यथासिद्धिमाशङ्कते
॥ **अत्रेति ॥ मानाभावादिति** । न च पुरोदेशेऽश्वत्थे सति सत्त्वं तस्यान्यत्र सत्त्वे प्रमाणमुपन्यस्तमिति वाच्यम् । तत्रैव हेतुविशेषा-
सिद्धयर्थमनुभवविरोधोपन्यासात् । तद्वलेनानुभवसङ्कोचे च सिद्धेऽनुभवसङ्कोचे च विरोधाभावात्परोऽसत्त्वेनान्यत्र सत्त्वसिद्धिस्तिसिद्धौ चैत-
सङ्कोचसिद्धिरिति परस्परश्रयापत्त्याऽनुभवसङ्कोचाय प्रमाणान्तरमेव वक्तव्यम् । तच्च नोपपद्यत इति भावः । अत एव प्रमाणान्तरनिरा-
सानन्तरमनुभवविरोधेन तदप्यतिदेशेन निरस्यतीति द्रष्टव्यम् । ननु कथं मानाभाव इत्यतः प्रकृते सम्भावितप्रमाणानि निराकर्तुं विकल्पयति ॥
तथा हीति । प्रत्यक्षमर्थोपपत्तिर्वा मानं तदुभयमपि द्विरूपमिति पक्षचतुष्टयोक्तिरिति ध्येयम् । आन्तेरप्रमाणत्वेनोपन्यासानर्हत्वमुक्तम् । अङ्गी-
कृत्यापि भ्रान्तिप्रमाणत्वमन्यत्र सत्त्वाविषयकत्वात्तत्र तदुपन्यासानौचित्यमाह ॥ **अत्रैवेति** । अन्यत्र सत्त्वाद्बौदासीन्यमुपपादयितुं बाधविषयप्र-
दर्शनमिह रजतेति । यद्धि प्रमितं स्वयमनुपपद्मानं स्योपादनाय यदपेक्षते तत्तादक्षिणीति व्याप्तेर्भ्रान्तिश्च स्वकारणेन विनाऽनुपपद्मानागारत-
दक्षेपकत्वेऽपि न देशान्तरे रजतादिसत्त्वाक्षेपकत्वमित्याह ॥ **भ्रान्तेरिति** । आदिपदेनेन्द्रियसविकर्षसंस्कारादिपरिशुद्धः । पुरोवर्त्यादिब्रह्म-
तादिसत्त्वस्यापि प्रतीतिप्रयोजकतया तदभावेन भ्रान्तिरित्याशङ्कते ॥ **असत्त्वं इति ॥ सत्त्वं कथमिति** । प्रतीतिरित्यनुवर्तते । सत्त्वस्य

हितत्वेऽपि रजते वा शुक्तिकायामेव वा गृहस्थरजतामिदमित्याद्यारोपस्थले तादात्म्यमात्रस्यासत्त्वं वक्तव्यम् । बाधोत्तरं स्वरूपद्वयानुवृत्तेस्तत्त्वमेतदिति चेन्न । आरोप्यासन्निहिताधिष्ठानकारोपस्थले प्रायेणोभयारोपाभिप्रायेणैतदग्रन्थप्रवर्तनात् । अतः पूर्वमाकर एवाधिष्ठानासन्निहितं विनष्टोत्पत्त्यमानघटयोः सतोरप्यारोप्यत्वमुक्तमिति ध्येयम् । यद्वैवं तद्रजतमित्यादौ विनष्टोत्पत्त्यमानघटादिस्थले च तादात्म्यमात्रस्यैवारोप्यत्वं यत्र चोभयारोपोऽधिष्ठानासन्निधानं चारोप्यस्य तदभिप्रायेणैवैतदग्रन्थप्रवृत्तिः । न चैवं रजतारोपेऽप्येवमेवासिक्वति वाच्यम् । बाधोत्तरं विनष्टः स उत्पत्त्यमानस्य स नार्यं स इति तद्रजतं गेहेऽस्ति नेदं तदिति स्वरूपद्वयानुवृत्तिवदत्रारोपितमन्यत्रास्ति नात्रेति प्रत्ययाभावात् । प्रत्युत नास्ति नासीन्न भविष्यतीति रजते सर्वदेशकालासम्बन्धप्रत्ययेन वैषम्यात् । तदिदमुक्तमुक्तन्यायेनेति रजतासत्त्वग्राहकप्रमाणसद्भावेन तत्सङ्कोचकप्रमाणनिराकरणेन चेत्यर्थः । यद्वा गेहस्थरजतविनष्टघटादेः सत्यरजतस्य च प्रधानत्वात्तज्ज्ञानजन्यसंस्कारे सति शुक्त्यादिसविकृष्टेन्द्रियेणासद्रजततादात्म्यवेदेतद्देशासम्बन्धसद्देहस्थरजतैतत्कालसम्बन्धसिद्धिनष्टघटादितत्तादात्म्ययोस्मयोरप्यारोप उभयोरप्यसत्त्वं चेत्यारोप्यासन्निहिताधिष्ठानकारोपस्थल उभयोरप्यसत्त्वमिति यथाश्रुत एव ग्रन्थः साधुः । पूर्वग्रन्थस्याप्ययमेवाशयः । रजतं गेह एवास्ति नेदं तदित्यादिव्यवहारा अपि न सन्त्येव । सत्त्वे वा प्रधानसत्त्वाश्रयणनौपचारिका इति द्रष्टव्यम् ।

सु०—अपरे पुना रजतं सदेव किन्त्वन्तरेवेति मन्यन्ते । तथा हि । न तावदसदेव रजतं प्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि पुरत एव सद्भान्त्यनुपपत्तेः । बाधविरोधाच्च । न च देशान्तरे सत् । प्रमाणाभावात् । अतः परिशेषाज्ज्ञानाकारमेवावतिष्ठते । किञ्चैदज्ञानरूपमिन्द्रियसम्प्रयोगेऽसत्यपरोक्षत्वाज्ज्ञानवत् । न च सत्यत्वे भ्रान्त्यनुपपत्तिः । आन्तरस्यैव बाह्यतयाऽवभासो भ्रम इत्यङ्गीकारात् । तस्य नेदमिति बाह्यतानिषेधेनैव बाधकस्य बाधकत्वोपपत्तिरिति । एतच्चानुपपन्नम् । सत्त्वेऽसदेव रजतमित्यसत्त्वावेदकप्रत्ययविरोधस्योक्तत्वात् । असतः प्रतीत्यनुपपत्तौ च बहिष्ठताया अपि प्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तत्सत्त्वे भ्रान्तित्वानुपपत्तेः ।

दुक्त्यायेनैव परिहृतमवागन्तव्यमित्याह ॥ एतेनेति । यद्वैष्टमेदज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाद्भ्रजतस्यात्यन्तासतोऽनिष्टत्वात् कारणाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिदूषणं चेष्टतावच्छेदकप्रकारकारमेदज्ञानस्य चोक्तरीत्या । रजतत्वप्रकारकानुभवजन्यसंस्कारमात्रेण सम्भवाच्च प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति समाहितमवागन्तव्यमित्याह ॥ एतेनेति । रजतस्यासत्त्वेऽपि तत्प्रतीतिं तादात्म्यप्रतिबन्धाऽपि घटयति ॥ किञ्चति । ननु रजतस्य सत्त्वे सदुपरकतादात्म्यरूपतद्गमस्य प्रतिमानसम्भवेऽपि न धर्मभूतारजतस्यासतः प्रतिमानसम्भव इति तत्राह ॥ घटति । पूरोवर्तोन्त्रियसविकर्षदोषोऽप्यसंस्कारादिसामग्रीसद्भावे धर्मभासेऽनुपपत्तेरभावात्सामग्र्यभावे च धर्मस्याप्यसतः प्रतिभासानुपपत्तेरर्धधर्मभावसदुपरकत्वोपन्यासस्य व्यर्थत्वादिति भावः । इह सत्तानिषेधमात्रस्यान्यत्र तत्सत्ताक्षेपकत्वं वाऽन्यत्रापि तस्यासत्त्वे इहैव तन्निषेधानुपपत्त्येहैव तन्निषेधस्य वा । नाद्य इत्याह ॥ बाधस्येति । द्वितीयं शङ्कते ॥ अत्रैवेति । तस्येति । प्रसक्तप्रतिषेधात्वात्वाद्बाधस्य सर्वत्रासतोऽपि रजतस्यान्यत्राप्रसक्त्याऽत्रैव च प्रसक्त्यैहैव निषेधोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । रजतस्य सत्त्वाङ्गीकारे बाधकतयोक्तमनुभवं परोपन्यस्तप्रमाणनिरासेऽपि व्यापस्यति ॥ एतेनेति ॥ असदेवेति । तथा चायमप्यपवादविषय एवेति भावः । अपवादकान्यथासिद्धिनिरासमुक्तं स्मारयति ॥ तद्विषयेति । नन्वेवमारोप्यतादात्म्ययोरुभयोरसत्त्वमारोपमात्रे वा क्वचिदेव वा । नाद्यः । दूरस्थचूतपनसयोरुत्थतादात्म्यारोपस्यले आरोप्यचूतसत्त्वस्य प्रमाणसिद्धतया तत्र तादात्म्यमात्रासत्त्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । न द्वितीयः । उभयासत्त्वतादात्म्यमात्रासत्त्वप्रयोजकारोपोपाधिनिषेधस्य दूरवधारणत्वान्नियमकाविशेषदर्शनाच्चेत्याशयेन गूढामिसन्धिः शङ्कते ॥ तत्किमिति । आरोप्यसन्निहिताधिष्ठानकारोपत्वतदसन्निहिताधिष्ठानकारोपत्वयोरुपाधिनिषेधाद्वितीयस्वरूपानुवृत्तितदभावयोरैव नियमाकत्वाच्च द्वितीयक्षेपेऽनुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ उच्यते इति । एक एवायमिति तादात्म्यारोपत्वप्रदर्शनम् । चूत इति चूतस्यारोप्यत्वप्रदर्शनम् । चूतयोरेव तादात्म्यारोपस्यले चूतस्यारोप्यत्वासम्भवादयग्रहणम् । आरोपोपपादनाय दूरस्थत्वग्रहणम् ॥ बाधोत्तरमिति । चूतपनसामिधौ न त्वेक एवायं चूत इति बाधोत्तरमित्यर्थः ॥ यत्र पुनरिति । नन्वारोप्यस्यासन्नि-

च सन्निकर्षयोगात् । शुक्त्यादिना सन्निकर्षोऽस्तीति चेन्न । तथा सति तज्ज्ञानस्यावर्जनीयत्वात् । अथ संवृत्तिरेव रजता-
दिप्रतिभासकारणम् । तदाऽन्धस्याप्यसन्निहिते शुक्तिशकले किं न स्यात् । अथ काचादिवच्छुक्तीन्द्रियसन्निकर्षोऽपि संवृतः
सहकारीति चेन्न । तथात्वे भूतलवच्छुक्तेरपि शुक्तिर्वेनावभासप्रसङ्गात् । दोषनिमित्तः शुक्तित्वानवगमोऽपि कारणमिति चेन्न ।
अधिष्ठानत्वानभ्युपगमे भूतलशुक्तिशकलयोरविशेषेण कस्यानवगमः कारणमिति विवेक्तुमशक्यत्वात् । अपि चासदेव रजतमव-
भासमानं न तावदसत्तयैवावभासते । अर्थक्रियानर्हे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्तया प्रतिभासे त्वन्यथाख्यातिरङ्गीकृताति शुक्तिरेव रूप्य-
तयाऽवभासत इति कुतो नाङ्गीकरणीयम् । तथा सत्यङ्गुल्यग्रनिर्देशादयोऽप्यनुकूलिताः स्युः । केशोण्डूकादिभ्रमस्तर्हि कथमिति
चेत् । सोऽपि तेजःप्रभृतिद्रव्यमालम्ब्यैवेतिवदामः । तस्मान्नैवं विधासत्ख्यातिपक्षोऽपि साधीयान् ॥ ४ ॥

टि०—एवं बहिस्सत्त्वपक्षं निराकृत्य तन्निरासाधीनसिद्धिकमन्तःसत्त्वपक्षं निरसितमनुवदति ॥ अपर इति । प्रमाणाभावात्तदसम्भव-
इत्यतः प्रमाणं वक्तुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति ॥ देशान्तर इति । बहिरिति शेषः । नन्वसत्प्रतीतेरुक्तवक्ष्यमाणन्याथसिद्धयान्तरत्वे
प्रमाणाभावाद्बहिस्सत्त्वमेवेति देशान्तरसत्त्ववादिना परिशेषस्य कर्तुं शक्यत्वाच्च नायं प्रकारो युक्त इत्यतोऽनुमानमाह ॥ किञ्चेति ॥ इदमिति ।
रजतमित्यर्थः । अत्र सम्प्रयोगः सम्बन्धमात्रमभिमतं न तु तद्विशेषः संयोगादितो रूपादिना नानैकान्यम् । न च विज्ञानवादिमते साध्यस्यापि
तत्र सत्त्वान्नैकान्यमिति वाच्यम् । प्रमाणाभावाद्बहिस्सत्त्वं नेति वदता भ्रमविषयस्यैव विज्ञानरूपताऽभ्युपगमेनैतद्विशेषणोपादानात् । अन्यत-
रानैकान्तिकत्वपरिहारार्थत्वाच्च । अधिष्ठानादिनाऽऽध्यासिकसम्बन्धेनैवापरोक्षत्वाद्वज्रतस्य विशेषणसिद्धिपरिहारोयेन्द्रियेति । तथा चेन्द्रियसन्नि-
कर्षानधीनापरोक्षत्वादिति हेतुशरीरं सिद्धं भवति ॥ ज्ञानवदिति । तस्य स्वतः सिद्धतया तत्र हेतुसद्भाव इति भावः ॥ तस्येति । इदन्ता-
निषेधकत्वेनैव बाधकत्वोपपत्तौ रजतनिषेधकत्वस्यापि कल्पने गौरवमित्याशयः । अत एवाह ॥ निषेधेनैवेति । परिशेषं विवदयितुमनुभवविरोधं

सु० वा० ३०*

बहिस्त्वमेवास्यत्ययेन निषिध्यत इति चेन्न । आन्तरत्वे प्रमाणाभावात् । इन्द्रियसम्प्रयोगमन्तरेणारोक्षत्वस्य हेतुर्बाह्यतायामनैकान्त्यात् । शुक्तिसंप्रयोगेणारोक्षतायाः स्वीकारादसिद्धेः । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । ज्ञानस्यापीन्द्रियसम्प्रयोगादेवापरोक्षताऽङ्गीकारात् । किञ्च गुञ्जापुञ्जादौ दहनादिसमारोपे तस्यान्तःसत्त्वे देहदाहादिप्रसङ्गः । अन्यथाऽन्तरेऽपि तदसदित्यन्तासदेवापन्नमिति नात्मख्यातिपक्षोऽप्युपपत्तिमान् । अन्ये पुनरिदं रजतमिति प्रतीतिरसदालम्बनैवेत्यास्थिताः । तथा हि । न तावदिदं सदेव । बाधबोधविरोधात् । नापि सदसत् । तत्रैव तदैव तस्यैव सदसत्त्वविरोधात् । देशकालप्रकारव्यवस्थया सदसत्त्वाङ्गीकारे घटादितुल्यतापातात् । किञ्चैवं सति सद्विदं रजतमिति ज्ञानं भ्रान्तिर्नैव भवेत् । सत्त्वस्य विद्यमानत्वात् । सदसदात्मकं सत्त्वेन विषयीकृत्यत्वं न भ्रान्तिरिति चेत् । तत्किमेकदेशदर्शनं भ्रान्तिः । तथा च बाधकप्रत्ययोऽप्यसत्त्वमात्रावलम्बी न कथं भ्रान्तिः । सदेवेत्यसत्त्वनिषेधाद्भ्रान्तित्वमिति चेत् । तर्ह्यसदेवेति सत्त्वप्रतिषेधाद्बाधस्यापि भ्रान्तिरिति स्तारः । तस्मादसदेव विभ्रमालम्बनम् । न चासतोऽवभासानुपपत्तिः । विवेकाग्रहवादस्य निरस्तत्वात् । अन्यथाख्यातिवादिभिरसत एव तादात्म्यस्य संसर्गस्य वा प्रतिभासाभ्युपगमात् । विज्ञानख्यातिवादिभिरप्यसत्याया एव बाह्यतायाः प्रतीत्यङ्गीकारात् । सत एव प्रतीतिरिति पक्षे न भ्रान्तिर्नापि बाध इति । अत्रेदं विवेचनीयम् । केयमसत्त्व्यातिरिति । यदि सदेव शुक्तिकाशकलं सकलदेशकालासद्रजतात्मनाऽवगाहमानं ज्ञानमिति तदाऽनुज्ञया वर्तमाने । यथोक्तम् । तस्माद्यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते । तन्निरालम्बनं ज्ञानमसदालम्बनं च तदिति । यदि पुनरिदं रजतमित्यवभासे चकासदसदेवास्त्विति । तदसत् । इदङ्कारास्पदस्य शुक्तिकाशकलस्य प्रागृर्ध्वं सत्त्वावगातात् । यदि च न तदिदङ्कारास्पदं तदा न भ्रान्तिर्बाधयोरङ्गुल्यग्रेण निर्दिशेन्नोपादद्यान्न परित्यजेत् । किञ्चास्य ज्ञानस्य कारणं वक्तव्यम् । दुष्टेन्द्रियादिकमिति चेन्न । तस्य सन्निकर्षाद्यनपेक्षस्य कारणतायामिति प्रसङ्गात् । असता

इकारास्यदतानिश्चय इत्यतः स्वपक्षे उपोद्बलकमाह ॥ तथा सतीति ॥ सोऽपीति ॥ अन्यत्र तदभावादिति भावः ॥ ४ ॥

सु०--मायाबादिनो वदन्ति । अनिर्वचनीयमेव शुक्तिकादौ प्रतीयमानं रजतादिकमिति । तदनुपपन्नम् । प्रमाणाभावात् । शुक्तिरजतादिकमनिर्वाच्यं दोषप्रयुक्तभानत्वाद्भ्रान्तिसिद्धतादात्म्यवदित्यनुमानं मानमत्रेति चेत् । किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम । यन्न सन्नासत्त्वापि सदसदनिर्वाच्यं तस्य भावस्तत्त्वमिति चेन्न । शुक्तिरजतादेस्सत्त्वस्य चास्माभिरनङ्गीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वात् । अथासत्त्वाभावमात्रं साध्यम् । तथाऽप्यसदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवविरोधः । किञ्चेदं दोषप्रयुक्तभानत्वं किं दोषजन्यज्ञानविषयत्वं किंवा दोषजन्यप्राकट्याश्रयत्वम् । नाद्यः । दोषजन्येतिविशेषणवैयर्थ्यात् । असतो ज्ञानविषयत्वानङ्गीकारेण व्यावर्त्यभावात् । किञ्च मायाबादिमतेऽधिष्ठानज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तित्वेन सत्यत्वान्न दोषजन्यत्वम् । भ्रमस्य दोषजन्यत्वेऽप्यविद्यापरिणामतया न ज्ञानत्वम् । साक्षिणस्तु जन्यत्वमेव नास्तीत्यसिद्धो हेतुः । अपि चास्माकं ज्ञानस्यैकत्वेन तज्ज्ञानविषयताऽधिष्ठानस्याप्यस्तीति व्यभिचारः । न द्वितीयः । असिद्धेः । न चान्यदोषप्रयुक्तभानत्वं निरूपयितुं शक्यम् । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । भ्रान्तिप्रतिपन्नतादात्म्यस्यास्माभिरसत्त्वेनाङ्गीकृतत्वात् । विवादपदमनिर्वचनीयं भ्रमविषयत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथात्मेत्यनुमानमस्त्विति चेन्न । अत्रापि सिद्धसाधनत्वाद्यपरिहारात् । अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । शुक्त्यादावात्मानि च वर्तमानतया विरुद्धश्च हेतुः । विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वाद्वातिरेकेणात्मवदित्यनुमानं भवत्विति चेन्न । सिद्धसाधनताबाधप्रसिद्धविशेषणत्वानामपरिहारात् । सदसत्त्वे एकधर्मिनिष्ठान्तताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादूर्परसवदित्यनिर्धारितधर्मिनिष्ठतया सामान्यतः सिद्धस्य सदसद्वैलक्षण्यस्य केवलव्यतिरेकिणा रजतधर्मिनिष्ठतयोपसंहाराद्वाप्रसिद्धविशेषणतेति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोरत्यन्ताभावप्रतियोगितासाधने घटादावपि सत्त्वाद्यभावप्रसङ्गेन बाधितविषयत्वात् । यद्धि सकलदेशकालासत्तदत्यन्ताभावप्रतियोगीत्युच्यते । यथा शशविषाणादिकम् । घटादौ च सत्त्वम-

स्मारयति ॥ सत्त्व इति । एवं परिशिष्यमाणे बाधार्थशेषानुपपत्तिमभिधायोक्तरीत्या सत्त्वोपपत्तौ प्रसक्तप्रतिषेधासम्भवेनापि तदनुपपत्तिमाह ॥ असत् इति । अनुभवविरोधं परिहर्तुं शङ्कते ॥ बहिरिति ॥ नेति । अन्यथाऽन्यथाश्रयः स्यादिति भावः स्वनिष्ठत्वेनेन्द्रियसर्व-
कर्षो विशिष्यते न वा । आद्य आह ॥ इन्द्रियेति ॥ अन्य आह ॥ शुक्तीति ॥ हृष्टान्तश्चेति । वृत्तिज्ञाने स्वप्रकाशताया निराकारिष्य-
माणत्वादिति भावः । अङ्गकारादित्यनेन साक्षिण इन्द्रियत्वानङ्गीकारिण एतदोषप्रसरेऽपि मां प्राति तदप्रसर इति सूचयति । आरोपविशेषे
दोषमाह ॥ किञ्चेति । अन्यथा बुद्धावपि तस्यातात्त्विकत्वादत्तरसत्त्वे । अत्र शुक्तिस्मरणयोगेऽप्युद्भेदन्ताया अनिषेधान्न कल्पनागौरवमिति ।
असदेव रजतमित्यनुभवोक्त्या च रजतनिषेधकत्वमेव बाधकप्रत्ययस्य युक्तमिति सूचयति । सत्यक्षनिरासानन्तरमसत्त्वक्षं निरसितुमनुवदति ॥
अन्य इति ॥ एवेति स्वपक्षाद्वैलक्षण्यं प्रदर्शयति । सदेवेत्यन्तर्बहिःपुरोदशदेशान्तरसत्त्वोक्तिः । स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कौशिकदाचनोति रजतं स्वरूपेण सत्तत्र कस्याचिसद्रूपप्रतीतिरपरस्यासद्रूपप्रतीतिरिति कस्याचित्यक्षमाशङ्क्य निषे-
धति ॥ नापीति । भेदभेदवस्तत्त्वास्त्वयोर्विरोध एव नास्तीति वदन्तं प्रत्याह ॥ किञ्चेति । ननु तथाऽपि परिशिष्यमाणेऽन्यनुपपत्ति-
रित्याशङ्कते ॥ न चेति । प्रसक्तैर्वादिभिरुदनुपपत्तेरनुद्भावनीयत्वमाह ॥ विवेकेत्यादिना । एवमनूदितं पक्षं निरसितुं स्वपक्षाद्विवेचयति ॥
अत्रेदमिति । सकलकालदेशेत्यन्यथाख्यात्यन्तरपक्षाद्विवेचनम् । अविरुद्धत्वात्कस्याचिदन्यथाख्यातिवादिन उक्तं संवादयति ॥ यथोक्तमिति ॥
नन्वयं घट इत्यत्रानिदङ्कारास्पदस्य भूतलस्येवानिदङ्कारास्पदशुक्तेरप्यङ्गुल्यादिनिर्देशः किं न स्यादित्यत आह ॥ किञ्चेति ॥ अधिष्ठा-
नत्वानभ्युपगम इति । यत्र शुक्तित्वानवगमः कारणतया तवामिमत्तत्र दोषनिमित्तकभूतलानवगमः कारणमित्यपि वक्तुं शक्यतया शुक्ति-
त्वानवगमकारणतानिर्धारणानुपपत्त्या तदर्थं भूतलाद्विशेषेऽवस्थाङ्गीकर्तव्ये तत एव शुक्तेरिदङ्कारास्पदतासिद्धिरिति भावः । ननु भूतलादधिष्ठा-
नत्वादिरूपो विशेषोऽस्तु शुक्तेरिदङ्कारास्पदता तु रजतस्यैवास्त्वित्यत आह ॥ अपि चेति । नन्वेतावताऽपि पक्षद्वयसाम्यान्न शुक्तेरिद-

विशेषणतेति । मैवम् । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् । अन्यथा शशविषाणोल्लेखिता भूरित्याद्यप्रसिद्धविशेषणोदाहरणऽप्यैकदेशशसिद्धि-
व्युत्पादनसम्भवेन तदभावप्रसङ्गात् । सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वे स्वतन्त्रे साध्ये इति चेन्न । सिद्धसाधनस्योक्तत्वात् । तर्ह्यसद्व-
लक्षण्यमात्रं साध्यमस्त्विति चेन्न । जगद्ब्रह्मणयोरसद्विलक्षणयोरद्वैतबोधव्यवस्थासाधारण्यापातात् । प्रतीतत्वस्य चासत्यपि दृरे-
र्वक्ष्यमाणत्वात् । बाध्यत्वविकल्पदूषणानि चोक्तवक्ष्यमाणान्यनुसन्धेयानीति नानुमानाच्छुक्तिरजतदेरनिर्वच्यतासिद्धिः । ख्याति-
बाधान्यथाऽनुपपत्तिश्चानैव निराकृता वेदितव्या । किञ्चानिर्वचनीयं चेद्रजतं कथं तर्हि प्रतीतिसमये सदित्युत्तरकालं चासदिति
प्रतीयते । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतिः कुतो न भवेत् । अधिष्ठानेदन्तासंसर्गवत्तत्तासंसर्गस्यारोपात्तातीतिकसत्त्वस्यः रजतेऽपि
विद्यमानत्वाद्वा न सत्प्रत्ययविरोध इत्येतदनन्तरमेव निराकरिष्यते । असदित्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमेव सत्त्वं निराक्रियते नात्य-
न्तासत्त्वं गृह्यत इति चेन्न । अर्थक्रियासामर्थ्यस्य तवाप्रसक्तत्वात् । प्रसक्तौ चान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसक्तेश्च । वक्ष्यते चैतत् ।
किञ्चेदं रजतं नित्यमनित्यं वा । आद्ये सर्वदोषलभ्यप्रसङ्गः । द्वितीये कारणं वाच्यम् । अविद्येति चेन्न । तस्यास्त्वन्मतेऽ-
नुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चाविद्याया आत्मनिष्ठत्वात्तत्परिणामभूतं रजतमपि प्रत्यक् प्रकाशेत । आत्मनः सर्वगतत्वाच्छुक्त्यव-
च्छिन्नचैतन्यस्याविद्याविवर्तभूतं तत्सम्भिन्नतया प्रतीयत इति चेन्न । तथा सति सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । अपि चेदधिन्द्रियस-
न्निकर्षोपलभ्यते घटादिवत्संस्काराद्वा अतीतघटादिवत् साक्षिणा वा सुखादिवत् । नाद्यः । प्रतीतिसमय एव रजतजन्माङ्गी-
कारात् । न द्वितीयः । अनुभूतत्वात् । न तृतीयः । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात् । अधिकरणग्रहणे तदुपक्षया-
न्नोति चेन्न । रजतग्रहेऽधिकरणग्रहस्योपयोगाभावात् । रजतं गृह्यमाणं साक्षिणा शुक्तिसम्भिन्नं गृह्यते । न हि शुक्तिः साक्षात्साक्षिवद्वा ।
व्यावहारिकत्वात् । किन्त्विन्द्रियव्यवधानेन । रजतं तु प्रातिभासिकं नेन्द्रियव्यवधानमपेक्षते । अतोऽस्ति रजतप्रतीताविन्द्रियोपयोग

भावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्त्वं च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति कथं न बाधितविषयत्वम् । अभावप्रतियोगिताभात्रसाधनेऽयन्योन्याभावमुपादा-
यार्थान्तरत्वापातः । एकस्मिन्नस्त इति साध्यत इति चेत् । किमिदं सत्त्वं नाम । सत्तासमान्यं वा स्वरूपसत्त्वं वा । नाद्यः । आश्रयासिद्धः ।
अस्माभिरप्यनुगतसत्ताया अनभ्युपगमात् । तदभ्युपगमवादिनां च सामान्यादित्रये सत्त्वासत्त्वयोरभावार्थान्तरतदवस्थयात् ।
न द्वितीयः । यत्किञ्चित्स्वरूपसत्त्वपक्षीकारे घटादौ पटादिस्वरूपसत्त्वस्यासत्त्वविशेषस्य चाभावेनार्थान्तरतानिस्तारात् । सर्वाणि
स्वरूपसत्त्वानि सर्वाणि चासत्त्वान्येकयमनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीनीति साधनेऽपि स्वरूपसत्त्वस्य धर्मत्वाभावेनासिद्धिः स्यात् । विशेष-
णत्वं धर्मत्वम् । तच्च वस्त्वन्तरापेक्षया सर्वस्याप्यस्तीति चेत् । तथा सति वस्तुत्वमात्रं हेतुरित्युक्तं स्यात् । तच्चात्मन्यभावप्रतियोगित्वर-
हितेऽप्यस्तीति व्यभिचारः । अपि च प्रमेयत्वादिनाऽवैकान्तिकं धर्मत्वम् । प्रमेयत्वादीनामपि सकलधर्मरहिते ब्रह्मण्यदृक्तेः सपक्षतेवेति
चेत्तर्हि तस्मिन्नेव सत्त्वासत्त्वयोरभावेन प्रकृतप्रतिज्ञातार्थपर्यवसानादर्थान्तरता स्यात् । एकब्रह्मेकत्वगुणवतो विवक्षितत्वाद्ब्रह्मणो गुणा-
भावोति चेत् । तथाऽप्येकत्वगुणवद्विभिन्नाधिकरणसंसर्गराहित्येन प्रतिज्ञातार्थसम्भवादर्थान्तरताऽपरिहारात् । सत्त्वमसत्त्वानधिक-
रणानात्मानिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीति प्रतिज्ञाने न दोष इति चेन्न । प्रमेयत्वादिषु व्यभिचारात् । असत्त्वं सत्त्वानधिकरणानात्म-
निष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगि । अनात्मानिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वादूपवदित्यनुमीयत इति चेत् । किमिदमसत्त्वं नाम । अभाव-
प्रतियोगित्वमात्रं चेत् । तदनात्मानि सर्वत्रास्तीति परेणाङ्गीकृतत्वादसिद्धो हेतुः । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं चेत् । तदाऽपि
वक्तव्यम् । किं प्रतिज्ञाहेतोरनात्मपदेनात्मव्यतिरिक्तमात्रं विवक्षितम् । उतात्मव्यतिरिक्तं वस्तु । आद्ये शशविषाणादावनात्मानि
निर्धर्मके सत्त्वासत्त्वयोरभावनेनार्थान्तरत्वापातः । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । रूपदीनां सत्त्वानधिकरणानात्मवस्तुनिष्ठ-
संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यासम्प्रतिपत्तेः । स्यादेतत् । सद्विलक्षणत्वमसत्त्वसद्विलक्षणत्वं च सति प्रसिद्धमेव । अतः कथमप्रसिद्ध-

पपन्नेश्चेति भावः । भानशब्दस्य सौरालोकादौ प्रसिद्धत्वे प्रकृते तस्य न शङ्कानर्हत्वमपीत्याशयेनाह ॥ न चेति । अस्तोऽपि । प्रतीतिविष-
 यतामुपपादयिष्यामीत्याशयेन साध्यवैकल्यमुपपादयति ॥ **भ्रान्तीति** ॥ **अत्रापीति** । हेतुभेदेऽपि साध्यनिर्देशस्यैकप्रकारत्वादिति भावः ।
 अन्यव्यतिरेकत्वाभिमानेन प्रवृत्ते पूर्वानुमानेऽप्रसिद्धविशेषणतामनुद्गाव्य केवलव्यतिरेकत्वेन परस्यापि सम्प्रतिपन्नेऽसिद्धानुमाने तामाह ॥
अप्रसिद्धेति । अधिष्ठानतया भ्रमविषये शुक्त्यादौ नाद्याप्यनिर्वचनीयतासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **शुक्त्यादाविति** । तत्त्वप्रदीपिकोक्तमनु-
 मानं शङ्कते ॥ **विस्मयमिति** । तदुक्तमप्रसिद्धविशेषणतापरिहारं शङ्कते ॥ **सदसत्त्वे इति** । अत्र च भावत्वाभावत्वे सत्त्वासत्त्वे सद-
 सत्त्वे एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनी धर्मत्वादौ धर्मौ तावेकधर्मिनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगिनी यथा रूपरसौ भिन्नाधिकरणनिष्ठा-
 ल्यन्ताभावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरनिरासार्थैकधर्मीति । न चैवं बाध्यत्वानुमानवैज्यमित्यतोऽनिर्धारितेत्याद्युक्तम् । ननु घटादौ सत्त्वादभावो न
 समानिष्ट इत्यतो घटादेरनिर्वचनीयताया अद्याप्यसिद्ध्या तत्र सत्त्वादभावाम्युपगमः प्रमाणविरुद्ध एवेत्याशयेनाह ॥ **घटादाविति** । असत्त्वस्य
 धर्मिसत्तानिरेक्षतासाधनसापेक्षेण शशशङ्खाद्यसत्त्वप्रामाणिकत्वेदाहरणेन किं फलम् । घटादावेव तदुदाहरणेन प्रकृतसिद्धेरित्याशयेनाभावप्रति-
 योगित्वलक्षणमित्युक्तम् । यद्वा सत्त्वासत्त्वयोः स्वरूपेण प्रामाणिकत्वेऽप्येकस्मिन्धर्मिण्यप्रामाणिकत्वादेकधर्मिनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगिसाधनेन बाध
 इत्यत एकास्मिन्नापि तयोः प्रामाणिकत्वं दर्शयितुमभावप्रतियोगित्वलक्षणमित्युक्तम् । अत्यन्तपदपरित्यागेन साध्यनिर्देशे दूषणमाह ॥ **अभावेति**
 ॥ **एकास्मिन्निति** । एवं च संसर्गाभावसाधनान्न सत्त्वाभावप्रसङ्ग इति भावः । अभ्युच्चयेन सत्ताऽभ्युपगमादिमतेनापि दूषणमाह ॥ **तदिति** ।
 उभयथाऽपि सत्त्वासत्त्वे इति निर्देशसम्भवाद्विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ **यत्किञ्चिदित्यादिना** । ननु धर्मत्वं विशेषणतावि-
 शेषोऽनुभवैकत्वेवोक्तो नासिद्धिर्नापि वस्तुत्वतुल्यतेत्यत आह ॥ **अपि चेति** ॥ **तर्हीति** । न च निर्धर्मकत्वादेव सत्त्वासत्त्ववत्तदभावोऽपि
 ब्रह्मणि नास्तीति वाच्यम् । सत्त्वादभावभावे सत्त्वाद्यापातेनोभयाभावस्य विरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रतिपन्नेन विरोधशङ्केत्यस्य निर्धर्मकत्वस्य श्रुत्यर्थतासि-

इति चेन्न । शुक्तिरसम्भेदप्रतीतिनियमे नियामकाभावात् । किञ्चेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणं रजतग्रहणं च साक्षिणेत्यङ्गीकारे आख्या-
तिमतानुमतिप्रसङ्गेन प्रष्टव्याद्यनुपपत्तिः । शुक्तितादात्म्यमपि रजतस्य साक्षिणा गृह्यते । अतो नैवमिति चेन्न । तथाऽपि ज्ञान-
दयाङ्गीकारेणानुभवविरोधापरिहारात् । इन्द्रियजन्यवृत्तेरपि साक्षिचैतन्यमेव फलमिति फलैक्याद्वेति चेन्न । अस्याः प्रज्ञायाया
निरसिष्यमाणत्वात् । अनिर्वचनीयनिराकरणं च तत्र तत्राचार्यः स्वयमेव करिष्यतीत्यलं पल्लवेन । तस्मात्साधूक्तं विज्ञातस्या-
न्यथा साम्यजिज्ञानं ह्येव तन्मतमिति ॥ ५ ॥ इति पञ्चाख्यातिः वादः समाप्तः ॥ छ ॥ छ ॥

टि०—सदसत्सदसत्पक्षाविस्य ताविल्लय्यतयाऽधुनाऽनिर्वचनीयख्यातिं निराकरोति ॥ मायेति । न्यायतन्दीपावत्युक्तमनुगानं शङ्कते ॥
शुक्तीति । शुक्तिरजतस्येव तत्तादात्म्यस्यान्यत्र सत्त्वस्य कैरप्यनभ्युपगमात्प्रतीतिमात्रेणासद्वैलक्ष्ये साधिते युक्तं दृष्टान्तत्वमित्याशयेन तादात्म्य-
वदितुं । सत्त्वादिना विचारासहत्वमनिर्वचनीयत्वमिति तत्त्वप्रदीपकायामुक्तं सिद्धान्तलक्षणमाशङ्कते ॥ यन्निति । सद्विलक्षणत्वादिनां
प्रत्येकसाधने मिलितानां साधनेऽप्युक्तरीत्या सिद्धसाधनमित्याह ॥ **शुक्तीति** । उपलक्षणं चैतत् । विशिष्टसाधनेन वैयर्थ्यमुद्देश्यसिद्धवर्थत्वादे-
रगतिवर्गातिवादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **तथाऽपीति** । विशिष्टसाधनेऽपीदं द्रष्टव्यम् । अनिर्वच्यस्य प्रकारान्तरेण निर्वचनेनैतदोधाप्रसर इत्यतोऽस्तु
यत्किञ्चित्तत् । उक्तवक्ष्यमाणरीत्या दूषणसौलभ्याद्धेतुदूषणमात्रेणाप्यनुमानं दूष्यतीत्याशयेन हेतुं दूषयति ॥ **किञ्चेति** । भानं ज्ञानम् । बहु-
व्रीहिलब्धसम्बन्धो विषयत्वमिति वा भानं प्राकट्यं स सम्बन्धस्वाश्रयत्वमिति वेति विकल्पशयः ॥ **असत इति** । ब्रह्मणस्तु ज्ञानविषयत्व-
स्यैवभावाद्भावे वाऽधिष्ठानत्वादिना दोषजन्यज्ञानविषयत्वस्यापि सत्त्वात् व्यावर्त्यमित्याशयः । नन्वसतोऽपरोक्षज्ञानविषयत्वाभावेऽपि ज्ञानविष-
यत्वाद्वावर्त्यत्वमित्यरेचाराह ॥ **किञ्चेति** । प्रकृते यज्ज्ञानं न यच्च दोषजन्यं न तज्ज्ञानमित्याशयः । अवाच्छिन्नसाक्षिणो यथाकथञ्चिद्दोष-
जन्यत्वाभ्युपगमेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर इत्याह ॥ **अपि चेति** ॥ **असिद्धेरिति** । प्राकट्यस्याप्रामाणिकत्वादसच्छुक्तिरजतादेस्तदाश्रयानु-

दिदूषणान्येव सामान्येन तत्रातिदिशति ॥ स्वयन्तीति । नन्वस्तु सदन्यत्वमनिर्वचनीयत्वं तत्र प्रमाणं तु रजतं सदिति प्रत्यक्षम् । तथा हि ।
 रजतमेव सद्बुद्धिविषयो वा सत्तारूपस्तद्धर्मो वा । नाद्यः । तथाचे सद्रजतशब्दयोः पर्यायत्वापत्त्या सहप्रयोगानुपपत्तेः । प्रपञ्चमात्रानुगतसद्-
 बुद्धे रजतमात्रविषयकत्वानुपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः । सर्वत्र सद्बुद्धेरधिष्ठानचैतन्यविषयत्वेनोपपत्त्या ऽतिरिक्तसारूप्यधर्मे प्रमाणाभावात् ।
 धर्मोऽपि भवत्सत्ताजातिरूपो वा बाधायोग्यत्वं वा । नाद्यः । सामान्यादौ तदसम्भवात् । नान्यः । उक्तरीत्या प्रपञ्चे सद्बुद्धेरधिष्ठानचैतन्यविष-
 यत्वेन लाघवेनैकाविषयत्वसम्भवेनैकाविषयत्वरूपनायोगेनान्यत्र बाधायोग्यत्वात् । तस्मादधिष्ठानसद्बुद्धिक्तादात्म्यविषयकत्वमेव सद्बुद्धेर्वक्तव्यम् ।
 तादात्म्यं च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वमेव । गुणगुण्यादावप्येवंभावस्यैव युक्तत्वात् । एवं च तादात्म्यस्य भेदघटिततया सदाधिष्ठान-
 तादात्म्यविषयकप्रत्यक्षेण सदन्यत्वरूपानिर्वचनीयत्वसिद्धिः । अनुमानं चात्र मानम् । विमतं सदन्यद्व्याख्यत्वादज्ञैवं
 तत्रैवं यथा ऽस्मेति । यद्वा । एकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वम् । तत्रानुमानं तु अव्याप्यवृत्त्य-
 र्यन्ताभावप्रतियोगिशुक्तिरजतं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिगत्वमनिर्वचनीयत्वम् । अत्र चोक्तविशेषणवति रजते स्वसमानाधिकरणा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धौैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपविशिष्टसाध्यासिद्धिः । यद्वा । न प्रपञ्चभावो
 ब्रह्मातिरिक्तः । एवं च स्वानाधिकरणानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वम् । तत्रानुमानं तु । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-
 प्रतिभागे शुक्तिरजतं समानाधिकरणमात्रावृत्त्यन्ताभावप्रतियोगिग दृश्यत्वात्संयोगादिवदिति । अत्रापि विशिष्टसाध्यासिद्धिः पूर्ववदेव । अत्यन्ता-
 भावस्य स्वानाधिकरणमात्रावृत्तित्वं च स्वाधिकरणवृत्तित्वेन वा सर्वत्रावृत्तित्वेन वा । तत्र संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात्संयोगे
 साध्यपर्यवसानम् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पक्षविशेषणात्स्वाधिकरणवृत्तित्वेन पक्षे साध्यपर्यवसानस्य बाधितत्वात्सर्वत्रा-
 वृत्तित्वेन सिद्धयत्स्वाभिमतं साध्यमादाय सिद्धयतीति । साध्ये मात्रापदं विना साध्यप्रसिद्धेर्न विवक्षितसाध्यसिद्धिरिति तदुपादानम् । व्यधि-

द्वयधीनतयाऽन्योऽन्यश्रयापातेनावकथ्यत्वात् । अन्यथा मीमांसाऽनवतारप्रसङ्गात् । सत्त्वादितदभावयोरिव प्रेमयत्वादितदभावोरुभयोरपि ब्रह्म-
ण्यभावापत्त्या प्रेमयत्वादेरन्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् । ब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्याप्यभावे प्रेमयत्वादौ धर्मसाध्याभावो नैकान्यतादवस्थ्याच्च ।
न चात्माश्रयात्प्रमयत्वादेः स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवेति वाच्यम् । सदैवलक्षण्यामिथ्यात्वदृश्यत्वादिवदन्यथासिद्धप्रतीतिबलेन स्वयत्तिताभावात् ।
वक्ष्याङ्गीकार्यत्वादिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । एकशब्दस्यैक्यार्थकत्वे एकस्मिन्नुभयाभावसिद्धावपि सङ्ख्यार्थकत्वेऽभावद्वयस्य भिन्नाधिकारणनि-
ष्ठतयोभयाभावसिद्ध्याऽपि साध्योपपत्तेरित्याशयः । यद्यत्र वक्ष्यमाणानुमान इव पूर्वानुमान एवैकशब्दस्यैक्यत्वसङ्ख्यावत्स्वरूपाद्वैक्यत्वादे-
प्यव्यवहितपूर्वदोषानिवृत्तेः प्रेमयत्वादौ व्यभिचारस्य च वक्ष्यमाणप्रयोगेऽप्यनिवृत्तेः प्रयोगान्तरोपादानं नावश्यकं तथाऽपि सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयोः
पक्षत्वे रूपसंसयोरुभयोरपि दृष्टान्तत्वेन निदृष्टव्यतया गौरवापातेन यत्परेण लघुप्रयोगशरीरं प्रदर्शितं तन्निरासस्यापि सूचनाय तदनुवदति ॥
सत्त्वमिति । भिन्नाधिकारणनिष्ठतया ब्रह्मनिष्ठतया वा भावद्वयसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय क्रमेणासत्त्वानधिकारणानाम्नेति साध्यविशेषणे । प्रयोग-
त्वाद्यव्यभिचाराय वक्ष्यमाणहेतुविशेषणस्य सत्त्वपक्षकानुमाने हेत्वसिद्ध्यापादकत्वेनानुपपत्त्याऽसत्त्वपक्षकानुमानमाह ॥ असत्त्वमिति । दूषणा-
व्यवस्थितत्वात्पक्षं विकल्पयति ॥ **किमिदमिति** । द्वितीयेऽपि व्यवस्थितदूषणं वक्तुं विकल्पयति ॥ **किमिति** ॥ असत्त्वमिति पक्षेति ।
रूपादिसंसर्गाभावाधिकारणानामवस्तुनः सत्त्वानधिकारणत्वस्य तदनिवर्चनीयतासिद्धयधीनत्वादिति भावः । अप्रसिद्धविशेषणश्च एव इति सामा-
न्येनोक्तत्वाद्विशिष्टस्य साध्यत्वेऽप्रसिद्धविशेषणतोऽकेलजानानो वैकदेशप्रसिद्धिमात्रेण विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि तत्साधनेन तस्यादोषवन्वित्यभिमा-
नेन वा शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । एवं प्रसिद्धिमपपादयतो विशिष्टस्य साध्यत्वमभिप्रेतं स्वतन्त्रयोर्वा । नाद्य इत्याह ॥ **विशिष्टमेवेति** ।
द्वितीयं शङ्कते ॥ **सदिति** ॥ **जगदिति** । जगतो बाध्यत्वस्याप्यसिद्धेरिति भावः । माऽस्तु बाध्यत्वं हेतुः प्रतीतत्वमेव हेतुर्भाष्येति तस्य
आह ॥ **प्रतीतत्वस्य चेति** । ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तेर्भाष्यकारेणैवोक्तत्वातिविशदं निराकारिष्यमाणत्वात्प्रतीतत्वस्यपि वक्ष्यमाणत्वादित्याह ॥

स्यैवोपपादयिष्यमाणत्वादसिद्धिः । संयोगतदस्यन्ताभावयोरपि भिन्नाधिकरणनिष्ठतया दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च । दृश्यत्वेनैव संयोगवदेव साध्या-
 भावस्यापि सुसाधत्वात्प्रतिपक्षश्च । एवमन्यदप्युद्धम । तृतयानुमानेऽपि ब्रह्मणोऽत्यन्ताभावरूपत्वासम्भवेन बाधितत्वम् । हेतुदृष्टान्त-
 दूषणं च पूर्वज्ञेयम् । भ्रान्तिज्ञानत्वसिद्धेः सादृश्यकत्वेनाप्युपपत्तेः । सतो बाधस्यासतोऽपि प्रतीतिश्चोपपादयिष्य-
 माणत्वान्नार्थापत्तिरपि अनिर्वचनीयतायां प्रमाणमिति युक्तमुक्तं प्रमाणाभावादिति । यद्वा । अनिर्वचनीयं चेत्कथं सति प्रतीतिः । अनिर्व-
 चनीयमित्येव प्रतीतिः स्यादिति वक्ष्यमाणतर्के सति प्रतीतेरेवानिर्वचनीयप्रतीतित्वादिष्टापादनशङ्काप्रापकतया परोदरितप्रत्यक्षोपपादन-
 प्रकारमुपन्यस्यानिर्वचनीयमिति कोऽर्थो व्यावहारिकमिति वा प्रातिभासिकमिति वेति विकल्पपूर्वकवक्ष्यमाणदूषणैरनुपदमस्मदुक्तदूषणैश्च तन्निरासो
 बोद्धव्यः । किञ्च यदुपपादनायानिर्वचनीयत्वमाद्रियते ताभ्यामेव भ्रान्तिबाधाभ्यां विरोधोऽनुमानस्येत्याह ॥ **किञ्चेति** । रजतस्यानिर्वचनीयत्वे
 घटादिवत्तत्त्वप्रतीत्या विषयीकर्तव्यम् । तस्याभ्रान्तित्वेन तदप्रतीतौ च बाधप्रतीत्या वा विषयीकर्तव्यम् । न चोभयेनाप्यानिर्वचनीयत्वं विषयी-
 क्रियते । प्रत्युत तद्विरुद्धे सत्त्वासत्त्वे एवेति तद्विरोध इति भावः । ननु यथा ह्यपुरोवर्तनो रजतस्य पुरोवर्त्यधिष्ठानोरोपात्युरोवर्तित्वप्रतिभास-
 स्तथा सद्विलक्षणरजतस्य सदधिष्ठाने समारोपास्तद्विबोध्यत्वं न पुनः सत्त्वादिति नानुभवविरोधः । अथवा सदिदमिति प्रातिभासिकसत्त्वमनु-
 भूयते । नारभार्थं त्वव्यावहारिकवैलक्षण्यं च साध्यते इति भिन्नविषयत्वाच्च तद्विरोध इत्याशङ्कते ॥ **अधिष्ठानेति** ॥ **निराकरिष्यत**
इति । तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्यनुव्याख्यानस्य त्वदुक्तप्रकारद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः । एवं सति
 प्रत्ययविरोधमुपपाद्यासदिति प्रत्ययविरोधं चोपपादयितुं परोक्तसमाधानाभासं शङ्कते ॥ **असदितीति** । तथा च नानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारे
 तद्विरोध इति भावः ॥ **तवेति** । अविद्यापरिणामरूपप्रातिभासिकामिनवजतोत्पात्तिर्वादिन इत्यर्थः । नन्वमिनवजतोत्पत्तिमभ्युपगच्छताऽपि
 मयाऽर्थक्रियासामर्थ्यस्य तत्प्रतीतिविषयता स्विक्रियत एवेत्यत आह ॥ **प्रसक्तौ वेति** । ननु स्यादपसिद्धान्तो यदि प्रातिभासिकं व्यावहारिकार्थ-

करणप्रकारकात्वादेरसम्भावात् । अनिर्वचनीयार्थविषयकत्वेनैव ध्रान्तिज्ञानत्वस्य वक्तव्यतया ध्रान्तिज्ञानत्वाप्रसिद्धयर्थ्याऽनुपपत्तिरपि तदनिर्वचनीयत्वे मानम् । एवं ख्यातिबाधान्याऽनुपपत्तिरपीत्याह तत्सर्वमनैवापहस्तितं भवति । तथा हि । सदिति प्रत्यक्षस्य सदन्यत्वविषयकत्वं तावद्विरुद्धम् । सदबुद्धे रजतमात्रविषयकत्वसत्ताजातिविषयवासम्भवेऽपि बाधायोग्यत्वविषयकत्वसम्भावात् । तत्प्रपञ्चप्रतीतिविषयभूतं सच्छुक्तिरजतादिप्रतीति-विषयीभूतं त्वसदित्येव विशेषः । न च तत्प्रतीतिश्चैतन्यविषयकत्वोपपत्तौ ब्रह्मणोऽन्यत्र न तादियुक्तमिति वाच्यम् । तर्हि नीलो घट इत्यादौ प्रतीयमानैरन्येरापि ब्रह्मरूपत्वापत्त्या घटादौ नैत्यादौ न स्यात् । घटादौ नैत्यादस्ति सत्त्वं तु नेत्यस्यारोपितत्वसिद्धयर्थीनतयाऽन्योन्याश्रयात् । अन्यथा ब्रह्मैव सदन्यदसदित्यस्याबाप्यसिद्ध्या सत्यं ज्ञानमित्यत्राप्याधिष्ठानपरत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अधिष्ठानसत्ताया एव प्रपञ्चादिनिष्ठत्वे । प्रपञ्चादेः पारमार्थिकत्वापत्तेश्च । आरोपितत्वेन च नाधिष्ठाननिष्ठत्वं कल्प्यम् । न ह्यन्यथाख्यातित्रादिवदनिर्वचनीयव्यातिवादिनोऽप्यारोपित-स्यान्यत्र सत्त्वमावश्यकमिति वक्ष्यमाणत्वात्पारमार्थिकसत्ताया अपि प्रतीतिः पारमार्थिकत्वेन वा व्यावहारिकत्वेन वेत्यादानुपदवक्ष्यमाणदूषणग्रासाच्च । तादात्म्यविषयकत्वेऽपि तस्याभेदरूपत्वेन भेदघटितत्वाभावाद्गुणादावप्यभेदस्य वैशेषिकपरीक्षायामुपपादयिष्यमाणत्वाच्च । तस्मान्न प्रत्यक्षं तत्र मानम् । अनुमानेऽपि सदन्यत्वं सत्त्वाभावमात्रं साध्यमुत सत्प्रतियोगिकाभ्योन्याभाववत्त्वम् । नोभयमपि । उक्तरित्या सिद्धसाधनत्वात् । द्वितीये बाध्यत्वं हेतूक्तं किमन्यथाविज्ञातस्येत्यादास्मदुक्तस्यमुत विनाश्यत्वमाहोस्त्वित्त्वैकालिकानिषेधप्रतियोगित्वरूपम् । आद्ये आत्मानि व्यतीकट्टन्ते साधनाभ्यावृत्तिः । द्वितीये तु न हि नाशोऽसतो भवेदिति वक्ष्यमाणरीत्या नारथवस्य सत्त्वव्याप्ततया विरुद्धत्वम् । तृतीये तु तादृशबाध्यत्वस्यासत्यपि सत्त्वादसतो निःस्वरूपत्वेन सदभ्योन्याभावाद्भावस्य त्वथैवोपपादनार्हकान्त्यापत्तेः । अन्यथा सदन्यत्वरूपानिर्वाच्यत्व-लक्षणस्य तत्रैवातिव्याप्यापत्तेः । द्वितीयानुमानेऽप्यभेदेऽपि रजतमित्यादानुसवेन रजतस्यासत्त्वेन निराधिकरणत्वात्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-योगित्वसाधने बाधः । हेतूक्तं दृश्यत्वं च वृत्तिविषयत्वं चेत् । ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वम् । चैतन्यविषयत्वं चेत् । शुक्तिरजतादेरपि वृत्तिविषयत्व-

विशेषाच्चच्छिन्नचैतन्यस्थमृदादिपरिणामघटादेः स्वोपादानमदृढाधिकरणभूतलविशेषसम्भेदप्रतीतिनियमाभाववद्भजतस्य स्वोपादानभूताविदासम्भेद-
प्रतीतिनियमावश्यभावेऽपि भूतलादितुल्यशुक्तिसम्भेदप्रतीतिनियमे कारणाभावादिति भावः । अत एवासत्त्वातिनिरासावसरे शुक्तिभूतलशरीरविशे-
षेण्युक्तम् । शुक्तेरारोपाधिष्ठानत्वावस्य मत्तद्वयेऽपि सांग्यादिति । ननु रजतोपादानाविदायाः शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याधिकरणात्तात्त्वानियमाव-
शुक्तेर्घटाद्युपादानमृदाविनियताधिकरणभूतलादितुल्यतेति चेन्न । रङ्गादावपि रजतारोपसम्भवेन तत्रापि नियमाभावात्कार्योपादानानिनियताधिकर-
णविशेषतुल्यताया अपरिहाराच्च । अस्तु वा यत्किञ्चिन्नियामकं तथाऽप्यधिकरणग्रहे उभयकल्पनाऽनुपपन्नैवेत्याशयेनाह ॥ किञ्चेति । प्रवृत्त्या-
दीत्यादिपदेन ज्ञानैक्यानुभवग्रहणम् ॥ तथाऽपीति । तादात्म्यावभासाभ्युपगमेनाख्यातिमतप्राप्तप्रवृत्त्यनुपपत्त्यभावेऽपि तन्मतप्राप्तज्ञानैक्यानु-
भवविरोधोऽपरिहार्य एवेत्यर्थः । नन्वविदावृत्त्यन्तःकरणवृत्त्योर्भेदेऽयविदावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावाद्विदुत्तिप्रतिबिम्बितेन तदभिब्यक्तेन वेदमं-
शावच्छिन्नख्याधिष्ठानसाक्षिचैतन्येनैव ख्यप्रकाशाभ्युपगमादन्तःकरणवृत्तेरप्यज्ञानत्वाज्ज्ञानत्वेऽपि वा तस्या अप्रकाशकत्वेनेदमाकारान्तःकरण-
वृत्तिप्रतिफलितेदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैवदमंशप्रकाशकत्वादविदावृत्तिफलभूतरूप्यप्रकाशकसाक्षिचैतन्यस्यैवान्तःकरणवृत्तिफलत्वेन न ज्ञानै-
क्यानुभवविरोधः । इदमंशरूप्योभयप्रकाशकेदमंशावच्छिन्नसाक्षिरूपज्ञानस्यैकत्वाद्विदुत्तयोश्च ज्ञानत्वाभावादित्याशङ्कते ॥ इन्द्रियेति ।
यद्वाऽन्तःकरणवृत्तिफलभूतेदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैव स्वभावाविवर्तजतादिसिद्धत्वेनोभयोरपदिमंशावच्छिन्नैकसाक्षिवत्त्वेन फलभेदाभावात्ता-
नुभवविरोध इत्याशङ्कते ॥ इन्द्रियेति । सम्भावितदोषेन्द्रियजन्यवृत्तेरेव ख्यप्रकाशकत्वस्यान्यथाख्यातेः समर्थनेनोपपन्नत्वेनावशाङ्गीकृतं
व्ययार्थनियमस्य साक्षिचैतन्यस्याविद्यमानख्यप्रकाशकत्वं न सम्भवतीत्यर्थस्य यत्त्ववचिद्वाभिचारि स्याददर्शनं मानसं हि तदित्यादिना व्युत्पादयि-
ष्यमाणतया वृत्तिप्रतिफलनादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वेन प्रक्रियामात्रत्वमित्याशयेनाह ॥ अस्या इति । यदापदिमंशस्येदमाकारान्तःकरणवृत्ति-
प्रतिबिम्बितेन वा तदभिब्यक्तेनेदमंशानवच्छिन्नेनेदमंशाधिष्ठानचैतन्येन वा वेदतया ख्यस्य च ख्यकाराविदावृत्तिप्रतिबिम्बितेन वा तदभि-

क्रियासमर्थत्वेन प्रतीयत इत्यभ्युपगम्यते । किन्तु रुद्धवदर्थक्रियासामर्थ्यस्यापि प्रातिभासिकस्यैवारोपभ्युपगमादित्यतस्तस्यानिर्वचनीयत्व इत्यनु-
व्याख्यान एव व्यावहारिकत्वं कथं प्रतीयत इत्यादिविकल्पनिरासेनैतददूषणं वक्ष्यतीत्याह ॥ वक्ष्यति चेति । ननु रजतस्य सत्स्वरूपव-
त्त्वत्वादसदित्यादिप्रत्ययस्य गत्यन्तरं कल्प्यमेवेत्यतः सत्स्वरूपत्वमेवासिद्धिमित्याशयेनानुमाने प्रतिकूलतर्कपराहतिमाह ॥ किञ्चेति । ननु
मन्मतेऽविद्याऽनुपपत्तावपि तदुपपत्तिपक्षे तदुपादानकत्वे रजतस्य नानुपपत्तिरित्यतस्तत्पक्षेऽपि तदनुपपत्तिमाह ॥ किञ्चेति । ननु देहावच्छि-
न्नात्माऽविद्याविबुधभूतं न रजतं किन्तु शुक्त्यवच्छिन्नात्माऽविद्याविवर्तभूतम् । न च स एवासिद्ध इति वाच्यम् । आत्मनः सर्वगतत्वेन शुक्त्यव-
च्छिन्नत्वस्यापि सम्भवात् । अतो न बहिःप्रकाशानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ आत्मन इति । अत्र बहिष्ठेति वक्तव्ये शुक्त्यवच्छिन्नोति वचनं
रजतस्य शुक्तिसामानाधिकरण्यापवादनायेति बोध्यम् । नन्विदं नित्यत्वानित्यत्वनिराकरणं तदुभयविलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वपर्यवसायितया न
ममानिष्टमिति चेत् । असत्त्वेनाप्युपपत्तेः । न च प्रतीत्यनुपपत्तिः । उपपादयिष्यमाणत्वात् । अनिर्वचनीयत्वेऽपि तदनुपपत्तिरित्याह ॥ अपि
चेति । यद्वा तत्स्वरूपस्य प्रतीतिसिद्धत्वादुक्तप्रकारयोग्यतरद्वा प्रकारान्तरं वा कल्पनीयमेवेत्यतः सैवासिद्धेत्याशयेन तत्स्वरूपं निरस्य तदुप-
लब्धिमपि निरस्यति ॥ अपि चेति । यद्वा सर्वदोषलब्धिकारणाभावादसर्वदोषलब्धिरित्यतस्तत्कारणमेवासिद्धमित्याह ॥ अपि चेति ।
घटादिवदित्यादिदृष्टान्तकथनं कल्पनाप्रसक्तिसम्पादनायेति द्रष्टव्यम् । यद्वा परिहारे तद्वैषम्यप्रतिपादनेन दूषणसौकर्याय पूर्वदृष्टान्ततया तदुपादा-
नमिति ज्ञेयम् ॥ प्रतीतीति । प्रतीतिजनकसद्विकर्षाय तत्पूर्वं सत्त्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ अननुभूतत्वादिति । प्रतीतिमात्रसम-
यस्य पूर्वानुभवाभावेन संस्कारासम्भवादिति भावः ॥ रजतेति । तस्य घटादितुल्यतयाऽधिकरणप्रधानपक्षणादिति भावः ॥ न हीति । शुक्तेः
साक्षात्साक्षिवद्वात्वे साक्षिणः सर्वदा सत्त्वादावत्स्वत्वमाविद्यादिवत्प्रतीभासेन प्रातिभासिकत्वापातेन व्यावहारिकत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥
शुक्तीति । न च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्याविवर्तत्वमेव शुक्तिसम्भेदप्रतीतिनिग्रमे नियामकमिति वाच्यम् । आत्मनः सर्वगतत्वाद् भूतल-

अनु०—असद्विलक्षणज्ञप्त्यै ज्ञातव्यमसदेव हि ॥ तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥

सु०—शुक्तिरजतादौ सदसद्विलक्षणत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं च न विद्यते । असत्त्वादित्युक्तम् । तदयुक्तम् । असतः प्रतीत्यभावात् । अस्य च प्रतीतत्वादित्यत आह ॥ असद्विलक्षणोति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादसद्विलक्षणत्वज्ञप्त्यै असज्ज्ञातव्यमेव तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेनासद्विलक्षणं शुक्तिरजतादिकमिति जानता निवार्यते । कथन्तरां च तथा रजतादेरसत्त्वं निवार्यत इति चशब्दार्थः । इदमुक्तं भवति । स्यादिदं प्रतीतत्वहेतुना शुक्तिरजतादेरसत्त्वाभावानुमानम् । यदि यदसत्तन्न प्रतीयत इति व्याप्तिः स्यात् । न चैवम् । परस्यैवासत्प्रतीतिमत्त्वेन व्याप्तिभङ्गात् । विप्रतिपन्नोऽसत्प्रतीतिमान् । असद्विलक्षणमिति प्रतीतिमत्त्वात् । यो यद्विलक्षणं प्रतीयते स तत्प्रतीतिमान् । यथा घटविलक्षणः पट इति प्रतीतिमान्देवदत्तो घटप्रतीतिमानित्यनुमानात् । ननु भवत्वसद्विलक्षणं रजतामिति ज्ञानं मा भूवासज्ज्ञानम् । न च बाधकं किञ्चिदिति चेन्न । विलक्षण्यज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । कारणाभावे च कार्योत्पत्तौ नियामकाभावेन कादाचित्कत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कारणत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यते । तदिदमुक्तमसद्विलक्षणज्ञप्त्या इति चतुर्थीप्रयोगेण । अन्यथाऽसद्विलक्षणज्ञेनेत्यवश्यम् । किञ्चास्तां तावदन्यो व्यवहारः । असतोऽप्रतीतावसत्प्रतीतिश्च कथं तेन मायावादिना निवार्यते । न हि यो यन्न जानाति स तत्सम्बन्धितया किञ्चिन्निषेधति । अयमत्र प्रयोगः । विमतोऽसत्प्रतीतिर्मास्तत्सम्बन्धिधर्मनिषेधकत्वात् । यो यत्सम्बन्धितया किञ्चिन्निषेधति स तत्प्रतीतिमान्यथा घटस्य नास्ति शौक्यमिति निषेधको घटप्रतीतिमानिति । असत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यत इति व्यतिरेकप्रदर्शनं चान्वयावधारणार्थम् । असत्प्रतीतिनिषेधसामर्थ्यात्तस्यासत्प्रतीत्यभावावधारणाद्धाधितविषयतेति चेत् । तर्हि मूकोऽहमिति वचननिषेधसामर्थ्यात्तस्य वचनाभावावधारणाद्वचनप्रतीतेरपि बाधितत्वं स्यात् । स्वक्रियाविरोधात्प्रतिषेध एवायुक्त इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । किञ्च नरशिरसि विषणमस्तीति वाक्यं बोधकं न बा । आद्ये स बोधः सद्विषयोऽसद्विषयो वा । नाद्यः । बाधाभावमसङ्गात् । द्वितीये कथमसतः प्रतीत्यभावः । अनिर्वचनीयार्थः-

व्यक्तेर्दमशावच्छिन्नरूप्याधिष्ठानचेतन्येन वा वेदातयाऽवच्छिन्नफलं तन्मतेऽपि भिन्नमेव । न हि रूप्यं प्रतविदमशं प्रत्यर्पादमंशावच्छिन्नमाधिष्ठा-
नम् । बाह्याश्रयापातात् । नापीदमशं प्रतीव रूप्यं प्रत्यर्पादमंशानवच्छिन्नमाधिष्ठानम् । इदं रूप्यमिति धीविरोधात् । अफलाचिन्नात्रामेदरतु-
सर्वत्राविशिष्ट इति ज्ञानैक्यानुभवविरोधस्तदस्य इत्यपि वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि प्रतिफलनकल्पनाया अप्रामाणिकत्वेनैव तदुक्तनिरासोपपत्तौ तद-
ङ्गीकारेण दूषणाभिधाने न प्रयोजनमित्याशयात् । इदमंशावच्छिन्नचेतन्यस्यैवेदवृत्तौ रूप्यवृत्तौ च प्रतिफलनाज्ञानैक्यमिति तु तस्यातदाकाररूप्य-
वृत्तौ प्रतिफलनायोगेन निरस्तम् । एतेन विषययोरैक्यापक्षतया ज्ञानैक्यमुपचरितमिति । (उपचरितमिति भातीति च विवरणोक्तमित्यन्वयः) ।
ययेदमंशावच्छिन्नचेतन्याविद्याविवर्तत्वाद्व्याप्यमिदन्तत्वेन भाति तथेदंवृत्तवच्छिन्नचेतन्याविद्याविवर्तत्वाद्व्याप्यज्ञानमिदज्ञानत्वेन भातीति च विवरणोक्तं
निरस्तम् । अबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधापरिहारादित्याशयेनोक्तमलं पल्लवेनेति । यद्वाऽख्यात्यादिमतदूषणानामतिबहुवेऽपि अन्यगौरवभयादत्रा-
क्यनमित्याशयेनाह ॥ अलं पल्लवेनेति ॥ तस्मादिति ॥ १ ॥ इति पञ्चाख्यानिवाहः
समाप्तः ॥ छ ॥

समुच्चायकत्वाभ्यन्तर्भवत्पूर्वसङ्गतिः सूचनाय फलसमुच्चयपरतया व्याख्याति ॥ **कथन्तरां चेति** । नन्वसत्त्वाभावसाधकप्रतीतत्वानुमानेन किमप्य-
नेन दूषणसिद्धं प्रयुत विमतं नासत्प्रतीतत्वादित्युक्तेऽसद्विलक्षणत्वप्रतीतिमत्त्वाद्धिमतोऽसत्प्रतीतिमिति साधनं व्यधिकरणं चेत्यतस्तद्दर्शयन्भाष्या-
भिमतानुमानप्रकारं तद्बाधकपरिहारं च दर्शयति ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **व्याप्तिभङ्गादिति** । असत्येवेति शेषः । चतुर्थीप्रयोगसूचित-
कार्यकारणभावानुपपत्तिरूपं विषये बाधकं दर्शयितुं तद्विवर्याशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विनि** । लोकगूणार्थतया प्राप्तां तदन्यथासिद्धिं परिहरति ॥
अन्यथेति । अत्र पूर्वार्थोक्तहेतोरुत्तरार्थोपादान इव तदनुपादानेऽपि योग्यतयाऽसत्त्वाभावसाधनमनुपपत्तिमिति फलेन सम्बन्धस्य गुज्ञानत्वादुत्तरा-
र्थस्य न विशेषप्रयोजनमित्याशयेन प्रतीतिर्नासत इति वदद्गङ्गीकरोति तामिति वक्ष्यमाणदूषणान्तरपरतया तद्योजयति ॥ **किञ्चेति** । अनेन
चशब्दस्यादृत्याऽप्यर्थ इयुक्तं भवति । अत्र हेतोः पक्षधर्मताया वाक्यार्थबलेनैव लाभान्तेनेति मायावादिस्वरूपमात्रपरतया योजयति ॥ **नेनेने** ।
नन्वेवमभिप्रायेऽसत्प्रतीतिश्च तेन निवार्यत इति ऋजूक्तिः स्यादित्यत आह ॥ **असदिति** । नन्वसत्प्रतीतौ तद्विषयानुपपत्त्या विमतो नासत्प्र-
तीतिमांस्तद्विषयकत्वादिति निषेधैवाऽसत्प्रतीत्यभावधारणान्तद्बाधोऽनुमानस्येत्याशङ्कते ॥ **असदिति** । तर्हि मूकोऽहमिति निषेधस्य वचनत्वेऽ-
नुपपत्त्या नायं वक्ता तत्प्रतिषेधकत्वादिति वचनप्रतिषेधैव वचनाभावाधारणान्तद्बाधो वचनप्रतीतिरपीति स्वाक्रियाविरोधवातेवोच्छेद्येत्याह ॥
नर्हीति । ननु वचनक्रियाविरोधेन वचनप्रतिपाद्यवचननिषेधस्यैवानुपपत्तौ कस्य सामर्थ्याद्वचनाभावाधारणमिति न बाध इति चेत् । तर्ह्यसन्न
प्रतीयत इति प्रतिषेधप्रतिपादनक्रियाया असत्प्रतीतिप्रापकतया तत्क्रियाविरोधेन प्रतिपाद्ययिषिताऽसत्प्रतीतिनिषेधस्यैवानुपपत्त्या कस्य सामर्थ्यादस-
त्प्रतीत्यभावधारणमिति न बाध इति प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याशयेनाह ॥ **स्वक्रियेति** । एवमसत्प्रतीतिश्चेत्यनुव्याख्यानमसत्प्रतीतिनिषेधेन हेतुनाऽ-
सत्प्रतीतिसाधनपरमिति व्याख्यायानुना नराशिरसि विषणमस्तीत्यादिवाक्याज्जायमानाऽसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते न कथमपि तद्बाधक्ये बोधक-
त्वाभावस्य तद्बाधेऽसद्विषयकत्वाभावस्य चानुपपन्नत्वादिति तदर्थमभिप्रेत्योपपादयति ॥ **किञ्चेति** । प्रमाणाभावेनानिर्वचनीयस्य निरस्तत्वाद्यापि
तद्विषयकत्वं युक्तमित्याह ॥ **निराकृतत्वादिति** । अस्तु वा विमतं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादित्यादे । तत्र प्रमाणं शशविषाणादेरप्यनिर्वचनी-

प्रतीतिरसाविति चैव । निराकृतत्वात् । अपि च शशविषाणादिकमपि चेन्नासत् । तदा कुतो वैलक्षण्यं शुक्तिरजतादेराशास्यते । निरुपाख्यादिति चेत् । तर्हि तद्वैलक्षण्यं नाम सोपाख्यत्वमेव । न च तत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते । येनायं परस्य प्रयासः सार्थकः स्यात् । कश्चिदाह । नास्माद्वक्यान्नरशिरसि विषाणबोधो जायते । किन्नाम विकल्पमात्रम् । यथोक्तम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति । स प्रष्टव्यः । कोऽयं विकल्पः । ज्ञानमन्यद्वा । द्वितीयो द्वितीयोऽन्तर्भवति । आद्ये वस्तुशून्य इति कोऽर्थः । किं किमप्यनुल्लिखन् असदेवोल्लिखन्वा । आद्येऽनुभवविरोधः । न हि विषयानुपरक्तो घटादिवदसामनुभूयते । यो हि शशविषाणं नास्तीति न प्रतीतवान् । तस्य शशविषाणशब्दज्जायमानं ज्ञानं न गोविषाणज्ञानाद्विशिष्यते । द्वितीयं सिद्धं नस्समीहितम् । नापि द्वितीयः । अनुभवविरोधात् । विमतानि पदानि स्वार्थान्वयप्रतिपत्तिजनकानि । आकाङ्क्षासन्निधिभक्ष्यत्वात् । गामानयेत्यादिपदवदित्यनुमानविरोधाच्च । न च योग्यतावच्चमुपाधिः । प्रतिवादिप्रयुक्तापेक्षु साध्याव्यापकत्वात् । तेषां च स्वार्थसंसर्गबोधकत्वे बोधरविषादवद्वादिवचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः । अत एव योग्यताराहित्येन प्रतिपक्षोऽपि परास्तः । ननु कथमसतो भाति भास्यत इति कर्तृत्वं कर्मत्वं वा समस्तसामर्थ्यविराहतत्वादिति । अथ समस्तसामर्थ्यरहितत्वमपि कथम् । भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वदर्शनात् । बौद्धमेवाभावश्रयत्वं वस्तुकृतम् । अतो न विरोध इति चेत् । संप कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि । अन्यथा जायते घट इत्यादि न स्यात् । सत्कार्यवादं त्वारम्भणाधिकरणे निराकरिष्यामः । अतोऽसतः प्रतीत्युपपत्तेः प्रतीतत्वान्नासच्छुक्तिरजतादिकमित्युक्तम् ।

टि०—ननुत्तरभाष्यमसङ्गतमित्यतोऽनिर्वचनीयतासाधकत्वातिवाधान्यथाऽनुपपत्तिनिरासोपयोग्यसत्प्रतीतिप्रतिपादनपरतया योजनायाः सतो बाधस्याप्रतिपादनेन पृथगाधिकरणे स्पष्टप्रतिपादनेन चानुपपत्त्याऽसत्प्रतीतिमात्रोपपादनस्याख्यात्यादिनिरासायावद्व्यापेक्षत्वाच्च ज्ञानबाध्यत्वमपि पूर्वभाष्यस्य दृष्टान्तदूषणपरतायोजनया सङ्गातयोनरभाष्यं योजयति ॥ शर्क्तीति । प्रकृतार्थसिद्धेरभावेन प्रसिद्धयर्थकत्वासम्भवादुत्तराधेन पूर्वार्थस्यैकवाक्यतायै दिशब्दार्थमाह ॥ हीति । पूर्वार्थोक्तहेतोः पक्षधर्मतासमर्पणपरतया तेनेति व्याख्याति ॥ तेनेति । चशब्दस्योक्त-

जायते घटं जनयतीत्यनुशङ्कस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं च तस्मात्कार्यस्य कारणभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादवधि युज्यते नाप्यत्यन्तासतः कार-
कत्वमित्यादिग्रन्थेन घटादीनां पूर्वसत्त्वेन घटो जायत इत्यादेश्यपत्तिर्वक्ष्यते । अत्र तु कर्तृत्वादेर्वौद्धत्वानश्रययोगे घटो जायत इत्यादि न स्यादिति ।
तथा च कथमेषां परस्परं न विरोध इति चेत् । न तावद्वक्ष्यमाणग्रन्थयोः परस्परविरोधः । अत्यन्तसत्कारिणश्रययोगेऽपि कारणस्मना सत्ताऽभ्युप-
गमात्कारकव्यापारात्प्रागकार्यात्मकस्य कारणस्य कारकव्यापारेण कार्यरूपतापत्तेः सद्भवत्कार्यभेदे जनिवान्मृत्तिका घटीभर्तृत्वादिद्वयो जायत इत्यादे-
रर्थ इति न कर्तृत्वादानुपपत्तिरित्यसद्वक्रणादिहेतुनिराकरणग्रन्थाशयः । तस्मान्प्रध्वस्तभेदादिति व्याख्याग्रन्थस्य तात्पर्यान्निमित्तत्वस्योत्तरायाऽनेकानु-
पपत्तिग्रस्तत्वात्कार्यस्य कारणात्मनाऽपि सत्त्वानश्रययोग उक्तजनपदार्थसम्भवाद्धटो जायत इति कर्तृत्वादानुपपत्तिरेव । न चात्रोक्तप्रकारेण बौद्धक-
र्तृत्वाद्यभ्युपगमेनोपपत्तौ कारणात्मना कार्यसत्त्वसाधकतया कर्तृत्वाद्युत्तिरयुत्तेति नाशयः । प्रतीतिसिद्धप्रत्यक्षयोगे अत्यन्तरेणानुपपत्त्या तद-
र्थतया कारणात्मना सत्त्वस्य तत एव तादृशजनपदार्थस्य चावश्याङ्गीकार्यत्वे सिद्धे कर्तृत्वादेरपि सिद्धाहे इत्यादेश्यारुन्धत्यश्रुक्तितया कर्तृत्वादे-
रुपन्यासात् । अत एव भाष्ये स्वशब्देन भेदग्रहणम् । आदिपदेन च कर्तृत्वादेश्रुपादाने न तु कर्तृत्वादेश्रुपादाने । अथवा भार्ता-
त्यादिभानादिक्रियाकर्तृत्वस्य बौद्धस्यासति व्यवहारवद्वैद्धस्य जनिकर्तृत्वस्य नाशयन्तासति व्यवहार इत्याशयेनानुपपत्तिरपि साधकत्वयोपन्यास इत्याशयः ।
एवञ्च वक्ष्यमाणग्रन्थयोरेकवाक्यतायां नानुपपत्तिः । अत एव सर्वमात्रेण भाष्ये सिद्धसाधनमिति पूर्वग्रन्थेनाप्यत्यन्तासतः कारकत्वमित्यन्तपदमुच्चार-
ग्रन्थेनापि वक्ष्यमाणग्रन्थग्रन्थमस्य विरोधः । अत्र परं प्रति प्रतिबन्दिमुत्तेन च प्रवृत्त्या पराङ्गीकृत्यत्यन्तासत्कार्यवादायानुपपत्तया वक्ष्यमाणस्या-
सदसत्कार्यवादस्य च परेणानश्रययोगमादभावाश्रयत्वादिवकर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानङ्गीकारे तत्र घटो जायत इत्यादेश्रुपपत्तिरेवेत्याशयात्तस्मान्न कुत्रापि
विरोध इति ।

अनु०—अन्यथात्वमसत्त्वस्मान्नान्तावेव प्रतीयते ॥ सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्येव प्रतीतता ॥

सु०—स्यादेतत् । न ब्रूमो वयमसतः प्रतीतिरेव नास्तीति किन्नामापरोक्षतया सत्त्वेन च । यथोक्तम् । न हि नरशृङ्गं भाति

सु० ३१*

यत्वे तदपि नोपपद्यत इत्याशयेनाह ॥ अपि चेति ॥ तद्वाति । सदैवलक्षणमिति सतो ब्रह्मणो वैलक्षण्यमिति वच्छशविषाणादेरप्यनिवर्तनी-
यत्वे निरुपाख्यादेतस्माद्विलक्षणमिति निर्देष्टुमशक्यत्वाच्चिरुपाख्यवैलक्षण्यशब्दस्य सोपाख्यत्वमित्येवार्थो वक्तव्य इति सिद्धार्थता स्यादिति भावः ।
विकल्पशब्दार्थं सम्मस्येवाह ॥ यथोक्तमिति । विकल्पमात्रमित्यस्य बोधरूपो विकल्पो नराशिरसि विषाणबोध इति
विकल्प एव जायते न तु बोध इत्यपि तात्पर्यसम्भवेन साधारणत्वाद्विकल्पयति ॥ स इति ॥ अन्येद्वेति । इच्छादिबन्धनोद्वयन्तरं वेत्यर्थः ॥
द्वितीय इति । चेतोवृत्त्यन्तरं जायत इत्युक्त्याऽर्थबोधो न जायत इत्युक्तं स्यात् । तथा च न बोधकमिति द्वितीयपक्षान्तर्भावान्नदूषणैव दुष्ट-
तेत्यर्थः । वस्तुशब्दस्य विषयमात्रपरत्वमसाद्विषयपरत्वं च सम्भवतीत्याभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ किमपीति । विषयानुपरको नानुस्यूत इत्युक्त्या
विषयोपरक्त एवानुभूयत इति लब्धमनुभवमभिनयेन दर्शयति ॥ यो हीति । यद्वा न तथाऽनुभव इत्येव न किन्तु विपरं तश्चेत्याह ॥ यो हीति ।
अनुभवविरोधादित्युपलक्षणम् । प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । विमतान्याकाङ्क्षासाक्षिधामात्रवन्तीति सिद्धसाधनान्निरासाय पदानां वक्तृविशेषा-
नुमापकतयाऽप्यन्यप्रतीतिजनकत्वेन सिद्धसाधननिरासाय स्वार्थेति । उभयस्तुरगः खदिर इत्यादिष्वनैकान्तिकताव्युदासायाकाङ्क्षेति । गामानय
प्रासादं पश्येत्तत्र साकाङ्क्षयोः परस्परान्वयप्रतीत्यजनकयोगां पश्येत्तनयोस्तद्व्युदासाय साक्षिधामिति । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि-
त्यत्र राज्ञ इति पुरुष इति च पदयोः साक्षिहितत्वेऽपि पुरुषपदनैराकाङ्क्षेणान्वयप्रतीत्यजनकयोस्तद्व्युदासायाकाङ्क्षेति ॥ अत एवेति । वादि-
प्रयुक्तपदेष्वनैकान्त्यादेवेत्यर्थः ॥ बौद्धमेवेति । बुद्धिहेतुद्वयं न तु घटादिवद्विषयहेतुद्वयं नापि पाकजरूपादिवद्बुद्धिहेतुभिन्नागन्तुक्रत्वहेतुद्वय-
मित्यर्थः । कर्तृत्वकर्मवयोर्बुद्धिहेतुद्वयत्वे उपोद्बलकमाह ॥ अन्यथेति । ननु पूर्वं सत एव कार्यस्य कारकव्यापारादिनाऽभिव्यक्त्याङ्गीकाराद्घटो
जायत इत्यादौ नानुपपत्तिरित्यत आह ॥ सदिति । सदित्यतः पूर्वमन्यन्तेति शेषः । नन्वत्यन्तस्तत्कार्यवाद्याभिमतसदकरणदिहेतुनिरासावसरे
नन्वसतः कथं कर्मत्वं सतः कार्यत्वमपि कथमिति समानम् । अनेन घटो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् । तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । सृत्तिकां घटो
करोतीति सृत्तिका घटीभवतीति ग्रन्थेन घटो जायत इत्यादीनामर्थान्तराभ्युपगमोपपत्तिर्विश्यते । तस्मात्प्रवृत्त्यन्तमेवादीति वाक्यव्याख्यावसरे घटो

निर्वचनीयं मन्यमानस्यापि यते तत्किमनिर्वचनीयतया प्रतीयते । उतासत्त्वेन । अथवा सत्त्वेन । न प्रथमद्वितीयौ । तथाप्रती-
त्यनुपलम्भात् । तथाप्रतीतो प्रष्टव्यभावप्रसङ्गाच्च । न ह्यसत्प्रतीभासिकं वा कदाचिदननार्थक्रियासूपयुज्यमानं दृष्टम् ।
येनास्यासत्त्वादिकं प्रतीत्याऽपि प्रवर्तेत । तस्मात्सत्त्वेनैव प्रतीयत इत्येव स्वीकार्यम् । तथा चानुभवः सद्विदं रजतमिति । प्रवृत्ति-
र्थेवमुपपद्यते । रजतप्रतीतिमात्रात्प्रवृत्तिरिति चेन्न । उक्तानुभवविरोधात् । विधिनिषेधावधूय प्रत्ययार्थोपात्तम् । तथा च तत्सत्त्वं
सदसदनिर्वचनीयं वा । नाद्यः । अनिर्वचनीयताविरोधात् । न हि यस्य सत्त्वं सत्तदनिर्वच्यमिति सम्भवति । द्वितीयस्तु स्यात् ।
ततश्च यथाऽसतोऽन्यथात्वस्यापरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीतता स्वीकार्या । एवमसत्सत्त्वस्यापि विशिष्टप्रतीतता स्वीकार्यैव ।
तथा च यदसत्तदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेस्तत्त्वे भ्रमत्वात् । एतेन हेतुना नासत्त्वाभावो रजतस्यानुमातुं शक्यत
इति । आह । अपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीतत्वमसत्यन्यथात्वे वर्तमानमनैकान्तिकमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । अन्यथात्वस्यास-
त्त्वाभावात् । शुक्तो तावदिदन्ता सत्यैव । तत्संसर्गश्च रजते रजतत्ववदनिर्वचनीय एवारोपितः । एवं रजतत्वं च रजतेऽनिर्वचनीयं
तत्संसर्गश्चैदमास्पदेऽनिर्वचनीय एवारोपितः ।

टि०—नन्वन्यथात्वमसदित्यादिग्रन्थो व्यर्थः । न च यदसत्तद प्रतीयत इति व्याप्तेर्मङ्गाय स्थानान्तरप्रदर्शकोऽयमिति वाच्यम् । उभय-
सिद्धासति व्याप्तिमङ्गं प्रदर्श्य प्रसाध्यासत्यन्यथात्वादौ तत्प्रदर्शनस्यानुचितत्वादित्यतोऽन्यथात्वसत्त्वोरपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीयमानयोरुदाहर-
णेन भ्रान्तावित्याद्यापवादैन च पराभिमतपरोक्षत्वादिविशिष्टहेतोरपि व्याप्तिमङ्गाय भाष्यकारयोऽयं यत्न इत्यवगमाद्विशिष्टहेतुव्याप्तिमङ्गास्य
चोभयसिद्धासत्यनुपपत्त्या स्थलान्तरप्रदर्शकभाष्यसार्थक्यमेवेत्याशयेन भाष्यसन्तारयति ॥ **स्यादेतदिति** । नन्वनिर्वचनीयवादिना मयाऽन्यथा-
ख्यातिवादिवदन्यथात्वभानान्भ्युपगमात्कथमेतदित्यत आह ॥ **रजतादिकमिति** । ननु तादात्म्यावभासाभ्युपगमेऽप्यन्यथाख्यातिवादापत्त्योक्त-
वचनमन्यार्थमित्याशङ्कते ॥ **न चेति** । अधिष्ठानस्य संस्पृष्टरूपेण मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमे संस्पृष्टरूपेणारोपितेऽ-

गवीविति । शुक्तिरजतादिकं चापरोक्षतया सत्त्वेनावभासते । अतः कथमसदित्यत आह ॥ अन्यथात्वमिति । रजतादिकम-
निर्वचनीयं प्रतिपद्यमानेनापीदं रजतयोस्तादात्म्यावभासोऽङ्गीक्रियत एव । यथोक्तम् । अध्यासो नामातस्मिन्नास्तीति प्रत्यय इति ।
न चैवमन्यथाख्यातिप्रसङ्गः । अधिष्ठानस्य संसृष्टरूपेण मिथ्यात्वंऽपि स्वरूपेण सत्यत्वम् । अन्यस्तस्य संसृष्टरूपेण च मिथ्यात्व-
मिति मायावादिभिरङ्गीकृतत्वात् । तथा चोक्तम् । सत्यानृतं मिथुनीकृत्य लोकव्यवहार इति । अन्यथाख्यातिवादिभिरधिष्ठाना-
रोप्ययोरुभयोरपि संसृष्टरूपेणैवासत्त्वं स्वरूपेण तु सत्त्वमेवत्यङ्गीकृतम् । इदं रजतयोस्तादात्म्यानवभासे प्रष्टव्याद्यसम्भवश्च । तत्र
यदन्यथात्वं शुक्तिकेदमंशस्य रजतत्वसंसर्गो रजतस्येदन्तासंसर्गस्तावदसदेव । प्रतीयते चापरोक्षतया सत्त्वेन च । अपरोक्षाव-
भासस्यानुभवसिद्धत्वात् । सत्त्वेनाप्रतीतो प्रष्टव्यनुपपत्तेश्च । न हि प्राण्याधारसत्यरजतदन्तासंसर्गादयं संसर्गो मात्रयाऽपि विलक्ष-
णोऽनुभूयते । तथा चासदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेरन्यथात्वे भगवन्नानेन हेतुनाऽसत्त्वाभावोऽनुभातुं शक्यत
इति । स्यादेवं यद्यन्यथात्वमसत्स्यात्तत्कुत इति चेत् । शुक्तिकेदन्तरजतादिसंसर्गरूपस्य अन्यथात्वस्यासत्त्वमन्युपगच्छतः काऽभिप्रायः ।
किं तदन्यथात्वं सदिति उतानिर्वचनीयमिति । द्वितीये वक्ष्याम इत्याशयेनाद्यं दूषयति ॥ तस्मादिति । एवेति तस्मादित्यने-
नापि सम्बध्यते । असत्त्वादेव हि तदभ्रान्तादेव प्रतीयते । यदि सत्स्यात्तर्हि शुक्तिकादिददभ्रान्तवपि प्रतीयेत । न चेदम् । तस्मान्न
सत् । न हि कारणसामर्थ्ये सति कार्यानुत्पत्तिर्युक्तेति । किञ्चान्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकत्वमपि चैतसस्त्यात्तदाऽतस्मिन्नास्तीति न
भवेत् । किन्तु तस्मिन्नास्तीति । तथा च न तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तिर्यत्वं स्यात् । सत्त्वरजतप्रत्ययवत् । तदिदं शुक्तमन्यथात्वमिति भ्रान्ता-
विति च । उपलक्षणं चैतत् । अन्योन्यसंसर्गस्य सत्त्वे वाधोऽपि नेदं रजतमिति न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । असदपरोक्षतया
सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेः स्थानान्तरेऽपि व्यभिचारं दर्शयति ॥ सत्त्वदस्येति । एवंशब्दः संसृष्टचये उपमार्थो वा ।
हिशब्दोऽनुभवप्रसिद्धोतनार्थः । स्वीकार्येवेति युक्त्यनुपेततामाह । प्रतीतामपरोक्षतया सत्त्वेन चेति शेषः । अयमर्थः । रजतम-

भ्रान्तावेव प्रतीयमानत्वं बाधस्याप्युपलक्षणाभिहितं भावः । सत्त्वस्यासत् इत्युत्तरवाक्यस्य पूर्वोक्तार्थफलप्रतिपादकत्वं वा कार्त्तमाश्रित्येदं निष्ठापादना-
 रत्वं वा प्रतीयते । तदुभयमध्यनुपपन्नमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **असदिति** । स्थानान्तरे व्यभिचारप्रदर्शनं मूलरूढं कर्तुमाह ॥ **एवंशाब्द-
 इति** । समुच्चयार्थत्वेऽन्यथात्वसत्त्वयोः समकक्षता प्रतीयेत न त्वन्यथात्वप्रतीतिरदङ्गीकृतत्वम् । सत्त्वप्रतीतिरङ्गीकर्णार्थत्वं च तदुभयमपि मूल-
 रूढं कर्तुर्मेव शब्दमन्यथा व्याख्याति ॥ **उपमेति** । अत एव तादात्म्यावभासोऽङ्गीक्रियत एवेत्युक्त्वा तद्वाक्यमुदाहृतम् । अत्र तु कल्पान्तरनि-
 रासेन सत्त्वप्रतीतिं परिशेषयिष्यतीति ध्येयम् ॥ **अनुभवेति** । सत्त्वानुभवप्रसिद्धीत्यर्थो न तु सत्त्वप्रतीत्यनुभवेति । अनुभवशब्दप्रपाठवाधा-
 पत्तेः । अत एव तथा चेदित्यादिना तथैव वक्ष्यत इति ध्येयम् ॥ **युक्तीति** । सत्त्वप्रतीतिः प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपयुक्तिसिद्धत्वादिति भावः ।
 विशिष्टहेतौ व्यभिचारस्य भाष्यारूढतायै शेषं पूरयति ॥ **अपरोक्षतयेत्यादि** । ननु रजतनिर्वचनीयत्ववादिमते सत्त्वस्य प्रतीतिरेवाभावाद्दे-
 विशिष्टप्रतीतिसद्भावेऽपि न सत्त्वस्यासत्त्वमिति नेदं व्यभिचारस्थलमित्यतस्तदुभयमुपपादयति ॥ **अयमर्थ इति** । अत्र हेवशब्दाभ्यां सत्त्वस्या-
 नुभवसिद्धतायास्तत्प्रतीतिश्च युक्त्युपेततायाः कथनेन कल्पान्तरेऽनुभवाभावस्य युक्तिविरोधस्य च सूचनात्कल्पान्तरनिरासेन सत्त्वप्रतीतिपक्षपरिशेषाय
रजतमिति । कल्पान्तरनिरासे तौ व्यापारयितुं विकल्पयति ॥ **रजतमिति** । हेवशब्दसूचितं साधकमाह ॥ **तथा चेति** । युक्तेरन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥
 स्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु नास्त्येव सद्विदं रजतमित्यनुभवोऽपि स्थिदं रजतमित्येव । स च स्वरूपमात्रविषयक एवेति कथमनुभवविरोध इति चेन्न ।
 अनुभवापलापपातात् । अस्तु वा रजतमिदमित्येवानुभवः । तथाऽपि तद्विरोधः स्यादेवेत्याह ॥ **विधीति** । तथा चेदं रजतमिति विधिप्रत्यय-
 स्यैव सत्त्वविषयकत्वमिति सत्त्वाविषयकत्वे विधिप्रत्ययत्वमेव न स्यादिति भावः । सत्त्वस्यान्यत्र दृष्टत्वाच्चैक्यायिकादिभिर्ङ्गीकृतत्वाद्वाऽसत्त्वस्य च
 स्वमतेनानिर्वचनीयत्वस्य च मायिमतेन प्रसक्तेस्तथैव विकल्पयति ॥ **तथा चेति** । रजतसत्त्वस्याभ्रान्तावपि प्रतीयमानत्वात्तादात्म्यवद्भ्रान्तावेव
 प्रतीत्या तत्सत्त्वाभावस्य साधयितुमशक्यत्वाद्युक्त्यन्तरेण तं साधयति ॥ **अनिर्वचनीयतयेति** । अनिर्वचनीयत्वे मतां युक्तिं सूचयेव तं पक्ष-

प्यात्मनि सत्यपदमध्यस्ते चानतृपदं ज्ञापकमित्याशयेन तत्सम्प्रतिमाह ॥ तथा चोक्तमिति । एवं च तादात्म्यावभासस्योभेदप्रामाण्येऽन्य-
थाख्यातिवादिर्भी रजतदेरव्यस्तस्य देवान्तरे सत्त्वाद्युपगमेवान्यस्य वस्तुनो वस्तुवन्तराक्षता भागाद्युपगमादन्वयश्चागतावप्रगर्गिध्वनीयस्वस्य माया-
वादिभिरगुपामेन वस्तुनतरात्मना भावानगुपमादन्वयथाख्यात्यप्रसक्तिरिति भावः । न केवलं सहावधारिणा तादात्म्यावभासाङ्गीकारो भायावा-
दिनामद्वयते किन्त्वावश्यकश्च तेषामपि तादात्म्यावभास इत्याह ॥ तदभिनि । ननु परपरयत्नसमाश्रयसत्त्वमम, ऽङ्गीकाराद्वयवृत्त्याश्च ताद-
न्मात्रेणोपपत्त्या न तादात्म्यावभासो म मा स्वीकार्य इत्यतस्तादात्म्यशब्देन मयाऽपि सर्वभेदसर्ग एव व्यवहृत इत्याशयेन भाव्यं योजयति ॥ नन्वेति ।
अत्रान्यथात्वशब्देन संसर्गोऽपि व्याख्यातव्य इत्येव तात्पर्यं न तु परेण तादात्म्याध्यासानङ्गीकारादगुपपत्तेर्वा तादात्म्यं नान्यथात्वशब्दार्थ
इत्यत्र । अन्योन्यस्मिदन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाव्यययति तद्वाप्यात्मिकेवाव्युत्तरग्रन्थेऽन्योन्यात्मिकमित्यादि व्यवहाराचेनि द्रष्टव्यम् ।
यद्वाऽध्यासमाप्ये विवरणकारेण तादात्म्याध्यासप्रतिषेधेन संसर्गाध्यासैर्येवोपपादनात् नुसारेणैवं व्याख्यातम् । किञ्चेत्युत्तरग्रन्थेऽपि तादात्म्यशब्दस्य
संसर्गपरतया व्याख्यातत्वाच्छात्रवेन तथैव व्यवहारः । अत एव पूर्वग्रन्थेऽप्युक्तं परार्गव्यासप्रतिपादनावसरे तादात्म्यशब्देनैव तद्व्यवहार इति द्रष्ट-
व्यम् । ननु तस्मादित्युत्तरवाक्येऽन्वयस्यासत्त्वस्य भ्रान्तावेव प्रतीयमानत्वे हेतुतयोपन्यासोऽनुपपन्नः । अन्यथात्वे सत्त्वस्यासिद्धत्वादभ्रान्तावेव प्रती-
यमानत्वस्य सिद्धत्वाच्च । न च द्विपरितो हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षित इति वाच्यम् । तद्व्यतिरेक्येनाप्युपपत्त्या भ्रान्तावेव प्रतीय-
मानत्वस्यासत्त्वासाधकत्वादित्यतो विपरित एव हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षितो वक्ष्यमाणप्रकारेणान्वर्चनयत्वाभावावसिद्धौ सत्त्वाभावे चानेन हेतुना
सिद्धे सुलभा सत्त्वसिद्धिरित्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ स्यादेवमिति । विवक्षितहेतुहेतुमद्भावं भाष्याहं करोति ॥ एवेतीति । हेतुच्छि-
त्तिरूपं विपक्षे बाधकं कथयन्नुत्तमेव विवृणोति ॥ असत्त्वादेव हीति । एवं भ्रान्तिवस्तुशुणाम्य भ्रान्तावेव प्रतीत्या सत्त्वं निराकृतम् । अथु-
नाऽन्यथात्वस्य सत्त्वे भ्रान्तिवस्तुमेवानुपपत्तमित्याह ॥ किञ्चेति ॥ तदिदमिति । किञ्चेत्युक्तमिप्रायाभावे तादात्म्यमिति स्पष्टोक्त्यैव विवक्षि-
तार्थलाभादन्यथात्वमिति निर्देशो न स्यात् । सति च तस्मिन्वृत्तास्मिन्सिद्धसूचनेनायमभिप्रायो ज्ञायत इति भावः ॥ उपलक्षणं चेति ।

कालमेव भवन्तीति । ज्ञानानां यौगपद्यायोगात् । अधिष्ठानसिद्ध्यन्तरकालीनत्वाच्चापरापस्य । यथा विसर्पणविशिष्टः सर्पो रज्जावरोप्यते । एवमेक एवायं विशिष्टारोप इति चेन्न । अनन्तानिर्वच्यविशेषणविशिष्टार्थगर्भस्यारोपस्याननुभवात् । विशेषणभेदेन विशिष्टप्रत्ययभेदस्यावश्यकत्वाच्च । ननु च संसर्गद्वयं न प्रातिभासिकतया प्रतीयते । नापि व्यावहारिकतया । किन्तु स्वरूपेणैव । अतो नानवस्थेति चेत् । व्यावहारिकत्वाप्रतीतिविष्टाभ्युपायत्वानुमानाद्यनुपपत्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अन्यथा रजतावभासादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ किं संसर्गग्रहणेनेति वदता जितं प्राभाकरेण । तस्मादपरिहार्यैवैवयमनवस्था । तदिदमुक्तं स्यादेवेति । ननु भवत्पक्षेऽपि रजतस्य प्रतीयमानं सत्त्वं सदसद्वा । नाद्यः । रजतस्यापि सत्त्वापत्तेः । द्वितीये किमसत्त्वेन प्रतीयते किंवा सत्त्वेन । नाद्यः । प्रवृत्त्यभावापत्तेः । द्वितीये तदपि सदसदेति समानो दोषः । न समानः । विधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविशिष्टविषयत्वाभ्युपगमात् । न च सत्त्वस्यापरं सत्त्वमस्माभिरभ्युपगम्यते । किन्तु रजतविधिप्रत्ययमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः । न चैवं परस्याभ्युपगमः । सत्त्वेऽप्यकान्तरभेदाङ्गीकारेण तत्प्रतीतिमात्रस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति । अपर आह । सदिदं रजतमिति प्रतीयमानं सत्त्वं नासत् । येनोक्तव्यासभङ्गः स्यात् । किं नाम ब्रह्मणीव पारमार्थिकमम्बरादेरिव मायोपाधिकं व्यावहारिकं शुक्तिरजतादावप्यविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्त्वमस्त्येवेति । तदसत् । सत्त्वविध्यस्यैव दूषितत्वात् । दूषणान्तरं चाह ॥ तस्येति । तस्य सत्त्वस्यानिर्वचनीयत्वे प्रातीतिकत्वे तथैव प्रतीतौ स्वरूपमात्रप्रतीतौ वा स्यादेवाभवस्थितिः । अव्यवस्थितिः । प्रवृत्तेरिति शेषः । व्यावहारिकत्वाद्याकारेण प्रतीतौ पूर्ववदनवस्थितिः स्यादेवेति । तस्मान्न विद्यदादिप्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वमिति सिद्धम् ।

टि०—नन्वत्र संसर्गद्वयस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेऽपि तथैव प्रतीत्या व्यावहारिकत्वेन प्रतीतावपि व्यावहारिकतायाः सत्त्वेनासत्त्वेन वोपपत्तौ नानवस्थाप्रसङ्ग इत्यतो दूषणान्तरेण पक्षान्तरनिरासेन प्रातिभासिकव्यावहारिकत्वेन प्रतीतिपरम्पराकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गं व्युत्पादयितुमाह ॥ **तथा हीति** । अत्र संसर्गद्वयमित्युक्तिरन्यथात्वशब्दार्थेत्येदन्तारजतत्वंसंसर्गयोरेकत्वमित्यभिप्रेत्य ।

मुस्थापयति ॥ **आहेति** । अन्यथाशब्दबोधितस्येदन्तारजतत्वसंसर्गस्य तथा सत्त्वसंसर्गस्यासत्त्वं किमिदन्तारजतत्वमत्त्वानामसत्त्वादभ्युपगम्यते आहो-
स्वित्तेषां सत्त्वेऽपि संसर्गाणामारोपितत्वमात्रेण । नाद्यः । सत्त्वेदन्त्वयोः शुक्तिकायां सत्त्वाद्वजतत्वस्य च रजते प्रातिभासितत्वादसत्त्वाभावात् । न
द्वितीयः । प्रातिभासिकत्वेनैवारोपितत्वापत्तेरित्याशयेनाह ॥ **शुक्तौ तावदित्यादिना** । अत्रानिर्वचनीय इत्येव वक्तव्ये आरोपित इत्यभ्यु-
क्त्याऽधिष्ठानसत्तासंसर्गप्रतिभास एवात्र प्रातिभासिकत्वं न तु सत्त्वान्तरमित्येष पक्षोऽत्राशङ्क्यत इति सूचयति ।

अनु०—तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यानवस्थितिः ॥

सु०—यदपि रजते सत्त्वमसदेवापरोक्षतया सत्त्वेन प्रतीयत इत्यभिमतम् । तच्चानुपपन्नम् । शुक्तिकायां सदेव सत्त्वं रजते प्रती-
यते । न तु रजतस्य परं सत्त्वं नामास्तीत्यङ्गीकारात् । शुक्तिदेदन्तासंसर्गवत्तत्तासंसर्गस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवारोपितस्य प्रतीय-
मानत्वादिति प्राग्विकल्पितं पक्षमाशङ्क्य परिहरति ॥ तस्येति । इदन्तारजतत्वयोरितरेतरसंसर्गस्य तथा रजते शुक्तिकासत्त्वसंसर्गस्या-
निर्वचनीयत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽनवस्थितिः स्याद्धि यस्मात्तस्मादुभयमसदेवाङ्गीकरणीयमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तथा हि । संसर्गद्वयमनिर्व-
चनीयमिति कोऽर्थः । किं व्यावहारिकमुत प्रातिभासिकमिति । नाद्यः । अनङ्गीकारात् । तथात्वे वा रजतस्यापि व्यावहारिकत्वापा-
तात् । द्वितीये प्रातिभासिकतयैव प्रतीयते । व्यावहारिकतया वा । नाद्यः । प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । न हि प्रातिभासिकमर्थक्रिया-
सम्युक्तं कचिदुपलब्धम् । यतस्तद्भावं प्रतीत्यापि प्रवर्तेत । द्वितीये तु किं व्यावहारिकता सती । अथासती । नाद्यः । प्रातिभा-
सिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपरोक्षतया सत्त्वेन चासतोऽपि प्रतीतिप्रसङ्गः । अथ सा व्यावहारिकताऽप्यनिर्वचनीयैवारोपितेत्युच्यते ।
तदाऽनिर्वचनीयेति कोऽर्थः इत्यादेरावृत्त्यारोपपरम्परपर्यवसानपत्तिः स्यात् । यत्रैवारोप्यपर्यवसानं तत्रैव प्रवृत्त्यभावो वाऽसतो
विशिष्टप्रतीतिर्वा प्रसज्येत । न चेयमपर्यवसिता परम्परा सिद्धविषया । येन बीजाङ्कुरपरम्परावददूषणं स्यात् । न चेयं कस्याप्य-
प्रतिबन्धकत्वाददोष इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वारोपानुपपत्तावुत्तरोत्तरारोपानुपपत्तेः । प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च वाच्यं सर्वेऽप्यारोपा एक-

विषयवस्यावश्यकतया स्वरूपेण प्रतीतेश्च न चैवं परस्याभ्युपगम इत्यादिवक्ष्यमाणरित्याऽसम्भवात्प्रातीतिकत्वेन प्रतीतेश्च प्रवृत्त्यनुपपत्त्याऽसम्भवेन
 व्यावहारिकत्वेन प्रतीतत्वे वक्तव्ये व्यावहारिकत्वस्य व्यावहारिकत्वेन या प्रतीतितत्सोपेक्षता संसर्गद्वयव्यावहारिकता प्रतीतरेकता स्यात् । व्याव-
 हारिकत्वस्य प्रातीतिकत्वाभावे व्यावहारिकत्वेन तत्प्रतीत्यभावे संसर्गद्वयस्य व्यावहारिकत्वेन प्रतीत्यनुपपत्तेः । एवं व्यावहारिकत्वे व्यावहारिकत्व-
 स्यापि प्रातिभासिकत्वात्स्वनिष्ठव्यावहारिकत्वप्रतीतितापेक्षप्रतीतिकत्वमिति स्वीपपत्तये कल्पनीयप्रतीत्यनुपपत्तौ स्वस्याप्यनुपपत्तिरित्यनवसितपरम्परा-
 पत्त्या संसर्गद्वयस्य प्रातिभासिकत्वानुपपत्तावप्रामाणिकप्रातिभासिकतत्सोपेक्षत्वे प्रामाणिकप्रवृत्तेः परित्यागापत्त्या प्रवृत्तिरूपप्रयोजनपरिक्षयरूपमूलक्षया-
 देतदनवस्थाया अपि दूषणत्वं युक्तमेव । न ह्युत्पत्तिज्ञप्तिपरित्यागरूपाया एव दूषणत्वं न तु प्रवृत्तित्यागरूपाया इत्यत्र नियामकं किञ्चित् । किं तर्हि
 प्रामाणिकमात्रपरित्यागरूपाया इति नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **पूर्वपूर्वेति** । यद्यपि कल्पकस्य संसर्गप्रातिभासिकत्वस्यासिद्ध्याऽप्रामाणिककल्पना-
 रूपत्वं प्रकृतानवस्थाया व्युत्पादयितुं शक्यम् । अत एव समयपादेऽप्रामाणिककल्पनारूपाया अपि प्रामाणिकपरित्यागवद्दूषणत्वं व्युत्पाद्य धर्मानवस्थां
 व्युत्पादयिष्यति । तथाऽपि प्रकृते प्रवृत्तिरूपप्रामाणिकपरित्यागास्यापि सम्भवोद्देश्यमुक्तमिति ध्येयम् । यद्यपि चाधिष्ठानसिद्धिरूपप्रातिभासिकसंसर्गा-
 धारोपस्याप्रामाणिकत्वात्तत्त्वबन्धनोत्तरोत्तरव्यावहारिकत्वाधारोपानुपपत्त्या प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यते । तथाऽपि तथोत्तरप्रामाणिककल्प-
 नायां पर्यवसानात्तस्य च सिद्धविषयत्वाभावोक्त्या सिद्धत्वाद्यावहारिकत्वाधारोपनिबन्धनत्वात्संसर्गारोपस्य तदनुपपत्तौ तदनुपपत्त्या प्रवृत्तिरूपफलक्षये
 प्रामाणिकपरित्यागं वक्तुमेवमुक्तमिति ध्येयम् । यद्वाऽयमेव ग्रन्थ एतदाशयेनैव वर्णनीयः । एवं चाधिष्ठानसिद्धयुत्तरकालीनत्वादित्युत्तरग्रन्थस्वारस्य-
 मिति द्रष्टव्यम् । ननु सत्यां परम्परायां सिद्धविषयत्वादिविचारः सैव नास्तीत्याशङ्कते ॥ **न चेति** । नन्वरोपाणामनेकत्वानभ्युपगमादङ्गोस्ति शुक्ते-
 रेवाधिष्ठानत्वाच्च नोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ **यथेति** । अनुभवे विप्रतिपद्यमानं प्रत्याह ॥ **विशेषणेति** । विशिष्टश्चासौ प्रत्ययश्चेति विग्रहः ।
 प्रत्ययश्चाध्यासः । एवं चाध्यासस्य स्वरूपेणैकत्वेऽप्यनिर्वाच्यानन्तविशेषणानां भेदेन तत्तद्विशेषणविषयकत्वोपाधिना विशिष्टाध्यासस्य
 गगनवद्भूतस्यैकविशेषणविशिष्टप्रतीत्यनन्तरमपरविशेषणविशिष्टाध्यासप्रतीतिरिति प्रतिपत्तिः पौर्वापर्यस्य चावश्यकत्वात्तत्त्वबन्धनानवस्था दुष्परि-

अत्र संसर्गद्वयव्यावहारिकतापक्षस्य परानभिमतत्वेऽव्यनिर्वचनीयशब्दार्थतया प्रसक्तोर्विकल्पयति ॥ किमिति । प्रतीतत्वरूपप्रातिभासिकत्वार्थं व्यावहारिकत्वस्य वाऽर्थनिबन्धनवाभावेन प्रतीतिमात्रनिबन्धनतया प्रातिभासिकत्वं वदता प्रतीतिविषयव्यवशयवस्त्यव्यावहारिकत्वपक्षे प्रतीत्यविकल्पेन दूषणान्तरमेवोक्त्वा प्रातिभासिकत्वपक्षेऽपि स्वरूपेण प्रतीतिनिराकरिष्यमाणत्वात्सत्त्वेन प्रतीतिपरिशेषमभिप्रेत्य तां विकल्पयति ॥ द्वितीयोऽपि ॥ तदेति । संसर्गद्वयव्यावहारिकताया अनिर्वचनीयत्वस्य व्यावहारिकत्वरूपस्यानङ्गीकारादङ्गीकारे वा संसर्गद्वयस्यापि व्यावहारिकत्वापत्तेः । प्रातिभासिकत्वरूपत्वे च प्रतीतिरोक्त्वकत्वात्प्रातिभासिकत्वेनैव प्रतीतौ प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गेन व्यावहारिकत्वेन प्रतीतौ च तस्या व्यावहारिकताव्यावहारिकतायाः सत्त्वे व्यावहारिकतायाः प्रातिभासिकत्वानुपपत्त्याऽसत्त्वे चासतो विशिष्टप्रतीत्यापत्त्या व्यावहारिकतानिष्ठव्यावहारिकताया अनिर्वचनीयत्वे उक्तरीत्याऽनवस्थेत्यर्थः । ननु संसर्गद्वयस्य व्यावहारिकतायाश्च व्यावहारिकत्वासत्त्वपक्षयोऽनङ्गीकारपराहतत्वेनाशङ्कनीयत्वेऽपि प्रातिभासिकत्वेन प्रतीतावसतोऽसत्त्वेन सत्त्वेन वा प्रतीत्यभ्युपगमे आरोपपरम्परप्रसक्तेरभावाद्यानवस्थेत्यत एतत्पक्षत्रयेऽनवस्थाऽप्रसक्तानव्यवहारेय प्रवृत्त्यभावापत्त्या तृतीये सतोऽपि विशिष्टप्रतीत्यापत्त्येतत्पक्षत्रयं प्रदूष्य प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिकेन व्यावहारिकत्वेन प्रतीतिपक्षं परिरोध्यानवस्थाप्रसङ्गास्यात्राभिमतत्वानुपपत्तिरित्याह ॥ यत्रैवेति । एवकारसूचितापरिहार्यत्वोपपादनाय प्रसक्तपरिहारप्रकारानाशङ्क्य निरस्यति ॥ न चेत्यादिना । ननुत्तित्वाप्रतिबन्धकत्वेनैवानवस्थाया दूषणत्वात्प्रकृतायाश्च तथात्वात्त दूषणत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ न चेति । यद्वा ननु मूलक्षयाभावाद्यानवस्थेत्यतो मूलक्षयो नाम कल्पकाभावश्चैकत्वकस्य रजतानिर्वचनीयत्वस्याप्रामाणिकतया कल्पकाभावः सिद्ध एवेत्याशोनाह ॥ न चेति । प्रयोजनपरिक्षयो मूलक्षय इत्याशयेन शङ्कते ॥ न चेति । घटोत्पत्त्यादेः प्रामाणिकत्वात्तस्य चाप्रामाणिके घटान्तरोत्पत्त्यादिसापेक्षत्वे तस्याप्येवमित्यनवसितपरम्परापत्त्या कारणभूतपूर्वपूर्वाप्त्यनुपपत्त्या कार्यभूतोत्तरोत्तरोत्पत्त्यनुपपत्तौ प्रामाणिकैतद्धटोत्पत्त्यभावापत्तेन प्रामाणिकघटोत्पत्त्यादिपरित्यागारूपप्रयोजनपरिक्षयरूपमूलक्षयात्तदनवस्थाया दूषणत्ववस्तुशङ्कतेऽपि संसर्गद्वयस्य प्रातिभासिकत्वं वदता पक्षान्तरासम्भवाव्यावहारिकत्वेनैव प्रतीतिरङ्गीकार्यत्वात्तद्व्यावहारिकत्वस्य चोक्तरीत्या सत्त्वासत्त्वव्यावहारिकत्वरूपकल्पान्तरासम्भवेन प्रातिभासिकत्वे वक्तव्ये प्रतीति-

ध्यपक्षस्य विवरणे उपन्यासात्तस्य पश्चादुपादानमिति द्रष्टव्यम् । पारमार्थिकं नाम कालत्रयबाधाभावोपलक्षितं स्वरूपं मायाशब्देन व्यावहारिकसत्त्व-
सम्पादन्याविद्याऽविद्याशब्देन प्रातिभासिकसत्त्वनिर्वाहकमज्ञानमुच्यते । यद्यपि तन्मतेऽपि मायाऽविद्ययोर्न भेदस्तथाऽप्येकस्मिन्नेव वातुनि विक्षेप-
जनकत्वावश्यकत्वोपाधिना वा स्वेच्छार्धानत्वतन्त्रियमाभावोपाधिना वा तद्भेदाभ्युपगमादेवमुक्तिरिति ध्येयम् । इदं च हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं
वैधैरित्यनुव्याख्यावसरे स्वयमेव वक्ष्यति । प्रातिभासिकत्वपक्षं मूलारूढं कृतवोक्तविकल्पनिरासकत्वेन स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्येतद्वृत्त्या योजयति ॥
तस्येत्यादिना । ननु निर्विशेष इत्यादिरज्ञानानुपपत्तिप्रतिपादको ग्रन्थोऽसङ्गत इत्यतो विषयप्रयोजनोपयुक्ततया परेणोक्तस्य बन्धाध्यासवर्णनस्य
तदनुपयुक्ततां बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्येनाभिधाय मिथ्यात्वमपि बन्धस्येत्यादौ नैतत्पर्यन्तेन ग्रन्थेन तस्या युक्तोपापादिता । अधुनोपादाना-
न्तरासम्भवप्रतिपादनपूर्वमज्ञानोपादानकतायास्त्वया बन्धाध्यासस्योपापादिता । तदसम्भवाच्चाध्यासानुपपत्तौविषयप्रयोजनानुपपत्तौः शास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्य-
ज्ञानाभावत इत्यादिना वस्तुमज्ञानानुपपत्तेरेन प्रतिपादनाच्चानुपपत्तिरित्याह ॥ **एवमिति** । निर्विशेष इत्याद्यव्यवहितग्रन्थेनैवाज्ञानोपादानकत्वानु-
पपत्तेः कण्ठतोऽनुक्तिरित्याशयवानित्युक्तम् ।

अनु०—निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृत्तं भवेत् ॥ मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते ॥ न चावरणमज्ञानम-
सत्ये तेन चेष्यते ।

सु०—एवं बन्धस्याध्यस्तत्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्यभिधायानुना यत्परेण मिथ्याज्ञाननिमित्त इति बन्धस्य मिथ्या-
भूताज्ञानोपादानकत्वमुक्तं तदप्यनुपपन्नमित्याशयवान्परमतेऽज्ञानासम्भवं तावदाह ॥ निर्विशेष इत्यादिना । तथा हि । यत्ता-
वत्परेण भावरूपमज्ञानमङ्गीकृतम् । तत्किं जीवाश्रयम् । उत जडाश्रयम् । अथ ब्रह्माश्रयम् । नाद्यः । प्रकृत्यधिकरणे निराकारिण्य-
माणत्वात् । न द्वितीयः । अनभ्युपगमात् । जडस्याज्ञानकल्पितत्वेनेतरेतराश्रयत्वात् । कारणस्य कार्याश्रितत्वादशनाच्च । तृतीयेऽपि
वक्तव्यम् । किं तद्ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मेव प्रतिबध्नाति । उत जीवम् । अथ जडम् । आद्ये तस्य ब्रह्माश्रितस्य ब्रह्मावरणस्याज्ञानस्य

हरेति भावः । एतेन विशेषणभेदेन विशिष्टभेदेऽपि न विशिष्टप्रत्ययभेदः । अनेकविशेषणविशिष्टैकप्रत्ययदर्शनद्विशिष्टवैशिष्ट्यावाहादिप्रत्ययदर्शनाच्चानेकाधिष्ठानकानेकारोप्यैककारोपानुपपत्त्यभिप्रायस्य च शुक्तेरेकस्या एवाधिष्ठानतया परेणोक्तत्वात्तथैव निर्देशापत्त्या विशेषणभेदेनेत्यादिविन्वयासायोगाच्चानुपपत्तिरिति दूषणमलम्बकं वेदितव्यम् । अत एव विवरणे सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेति लोकव्यवहार इत्यत्र मिथुनीकरणलोकव्यवहारदिशब्दानध्यासपरतया व्याख्याय तर्ह्यध्यासर्यैकत्वात्पौर्वापर्यासम्भवेऽत्र क्वाप्रत्ययानुपपत्तिमाशङ्क्यैकत्वेऽप्याध्यासस्य सत्यानृतेऽहमिदं ममेदमिति विशेषणभेदप्रयुक्तभेदात्प्रतिपत्तितः पौर्वापर्याद्युक्तः क्वाप्रत्यय इति समाहितम् । तथा च तदभिप्रायेण्यमुक्तिरिति नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वारोपस्यानेकाविशेषणविषयकत्वमपि नाभ्युपगम्यते । अतो नोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ ननु चेति ॥ परिहारान्तरासम्भवात्प्रतिबन्धाऽनवस्थां कर्तुं शङ्कते ॥ नन्वेति । कुतो न समान इति चेन्न । स्वरूपेणैव सत्त्वप्रतीतेर्मयाऽभ्युपगमात् । न च विधिनिषेधावबधूय प्रत्ययाभावात्कथं स्वरूपेण तत्प्रतीतिरिति वाच्यम् । रजतविधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविषयत्वाङ्गीकारेण सत्त्वविषयकविधिप्रत्ययान्तरानङ्गीकारेण प्रतीतिपरम्पराभावाच्चा नुपपत्तिरित्याह ॥ विधीति । विधिप्रत्ययान्तरानभ्युपगमे निमित्तमाह ॥ न चेति । नन्वेवं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह ॥ रजनेति । तथा च सत्त्वे सत्त्वान्तरानभ्युपगमात्स्वरूपेणैव सत्त्वप्रतीत्यभ्युपगमाच्च सत्त्वं सदसदिति सत्त्वेनासत्त्वेन वा प्रतीयत इति विकल्पानवकाश इति भावः । यद्वा कुतो न समान इति शङ्कापरिहारत्वेन स्वरूपेण सत्त्वप्रतीत्यभ्युपगममुक्त्वा सत्त्वं सददिति प्रतीतेः कथं स्वरूपेणैव तत्प्रतीत्यभ्युपगम इत्यतो विधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविषयकत्वेन सत्त्वं सददिति प्रत्ययानभ्युपगमादित्याशयेनाद्यं वाक्यं योजयित्वा सत्त्वं सददिति प्रत्ययानभ्युपगमाननिमित्तत्वेन न चेति वाक्यं योजयित्वा ननु माऽस्तु सत्त्वं सददिति प्रत्ययः सत्त्वविधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वे सत्त्वविषयकत्वाच्च सत्त्वस्य स्वरूपेण भानं प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चरित्यतो रजतेति वाक्यं योजनीयमिति ज्ञेयम् ॥ सत्त्वेऽपीति । मम च सत्त्वावान्तरभेदानभ्युपगमेन सत्त्वप्रतीतिमात्रेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति भावः । अधिष्ठानसत्त्वसंसर्गारोपपक्षनिराकरणपरत्वेन तस्येति भाष्यं योजयित्वा प्रातीतिकसत्त्वसद्भावपक्षदूषणान्तरपरत्वेन तद्वोजयितुं तं पक्षमुपन्यस्य पूर्वदूषणं च स्मारयति ॥ अपर आहत्यादिना । अधिष्ठानसत्तासंसर्गस्य सदसाद्विलक्षणत्वे तत्सत्त्वानुभवाविरोधतादवश्यकमित्याशङ्कापरिहाराय सत्त्वत्रैवि-

णतः स्वरूपप्रज्ञया वा त्रेधाऽपि सर्वज्ञत्वमज्ञानमाक्षिपत्येव न तु प्रतिक्षिपतीति वाच्यम् । अविद्यारहिते तुरीयेऽपि तुरीयं तत्सर्वदृक् सदेतिः सर्वज्ञ-
 श्रुतेः स्वरूपप्रज्ञयैव सार्वज्ञोपपत्तेः । असङ्गश्रुतिस्तु पापलेपाभावविषयत्वेन सावकाशा । आन्यादिना सार्वज्ञेऽपि यादृशतादृशसावज्ञस्यापि विशेष-
 षाज्ञानविरोधित्वेन सति तस्मिन्ननुपपत्तेः । अन्यथा शुक्तिज्ञानवतोऽपि तदज्ञानं न विरुद्धयेतीति अमानुच्छेदप्रसङ्गः । एतेन सविशेषमेव सार्वज्ञ-
 मिति निरस्तम् । द्वितीयेऽपि वस्तुतो ब्रह्मान्यस्य जीवशब्देनोक्तावपासिद्धान्तः । अविद्याऽऽविद्यकबुद्ध्यादिना व्यवच्छिन्नस्य तत्तात्प्रतिबिम्बितस्य वा
 कल्पितभेदस्य जीवशब्देनोक्तावविद्यादिसिद्धौ जीवसिद्धिस्तस्मिद्धौ च तदाश्रिताविद्यादिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाद्यापत्तेः । न च यथा निर्देशोऽप्याकाशे
 घटस्तदस्थ एव तमुपलक्ष्यैकदेशं सम्पाद्यते न सम्बध्यते तद्वदविद्याऽपि तदस्थैव चिन्मात्रमुपलक्ष्यैकदेशरूपं जीवं सम्पाद्य तत्रावतिष्ठत इति नेतरे-
 तराश्रय इति वाच्यम् । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्यासिद्धिस्तस्मिद्धौ तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापरिहारात् । न च बीजाङ्कु-
 रवददोष इति वाच्यम् । वैषम्यात् । व्यक्तिभेदेन हि तत्रादोषत्वम् । न चात्र जीवाविद्याव्यक्तिभेदोऽत्रापि व्यक्त्यभेदाङ्गीकारे चक्रकानवस्थापतेः ।
 न च जीवाज्ञानादेरनादित्वेनोत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वादनवस्थादिदोष इति वाच्यम् । सर्वथानपेक्षायां सत्यत्वेनापसिद्धान्तापत्त्या भ्रान्तिकल्पितत्वं वदता
 प्रयुक्त्यादौ परस्परापेक्षाया अवश्यवाच्यतया तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवान्योन्याश्रयाद्यापत्तेः । उत्पत्तिञ्जसिप्रतिबन्धकत्वेनैव तस्य दोषत्वे चैत्रमैत्रादेरन्योन्या-
 रोहणस्याप्यङ्गीकारप्रसङ्गः । न च प्रमेयत्वाभिधेयत्वादेरन्योन्यवृत्तिवदन्योन्यापेक्षोपपत्तिः । तद्वदस्याप्रमितत्वादहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिश्च ज्ञानाभाव-
 विषयत्वेन सप्तभेदेऽनुपपत्तेः । अन्यथाऽन्योन्याश्रयत्वादिः क्वापि दोषो न स्यात् । तस्मान्न जीवाश्रिताज्ञानपक्षो युक्त इति ब्रह्मणश्चेत्कव सार्वज्ञमित्या-
 दिनोपपादयिष्यत इत्याशयेनाह ॥ **नाद्यः प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादिनि** । मिथ्याविशेषोऽपि न चावरणमित्यादिवक्ष्य-
 माणन्यायलब्धं दूषणं जडाश्रितत्वपक्षे प्रतिपादयति ॥ **अनभ्युपगमादिति** । तत्र निमित्तं दर्शयन्नेव हेत्वन्तरमाह ॥ **जडम्येति** । स्वयं-
 प्रकाशमानस्य स्वनिष्ठेन स्वात्मानं प्रत्यावरकेणावृतत्वेऽनुपपत्त्यभावात् । स्वयं भात इति मूलोक्त-
 दूषणस्य पक्षान्तरेऽनुपपत्त्या ब्रह्मविषयकत्वपक्षेऽपि ब्रह्माश्रितत्वतः प्रत्यावरणत्वपक्ष एवं दूषणमित्याशयेन ब्रह्माश्रितत्वपक्षेऽपि विकल्पान्तरमापाद्य ब्रह्म

प्रतिबन्धकत्वेऽनुपत्त्यभावाच्च । न चोक्तविकल्पदोषापत्तिः । भावरूपावर्णपक्षेऽपि साम्यात् । न च तत्र स्वावभासांशपरिरत्यागस्यार्धजन्यताया-
प्यहमश्च इत्यनुभवः कल्पक इति वाच्यम् । तस्य ज्ञानाभावविषयकताया वक्ष्यमाणत्वात् । कर्मविषयकपरोक्षानुभवस्य तत्रार्धजन्यतायिकल्पकत्वोपपत्तेश्च ।
न च संस्काररूपत्वाच्च कर्मणां प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । तेषां संस्काररूपत्वासिद्धेः । सिद्धौ वा संस्काररूपस्यापि प्रतिबन्धकत्वेऽनुपपत्त्यभावाच्च ।
न चैवं रजतश्रमसंस्कारस्यापि शुचित्तत्वावभासप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । दृढत्वादृढत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेः । धर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनाया लघ्वीयस्त्वाच्च ।
ज्ञानमादृत्य तु तम इति स्मरणात्तमोगुणो वाऽस्तु तत्प्रतिबन्धकः । न च तस्य ज्ञानादविद्वत्तावनिर्माणप्रसङ्गः । निवृत्तौ च नाममात्रे विवाद इति
वाच्यम् । नैयायिकाद्याभिमतमनआदिवत्कायाक्षमत्वेनाप्युपपत्तौ ज्ञानानिवृत्तेरभावेन नाममात्रत्वाभावात् । अतो नैतद्वक्तव्यं भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति दिक् ।
न च जीवाश्रितत्वपक्षस्य जड इत्यननुवर्त्य न चावरणमित्यनेन निरसितुं शक्यत्वात् । जड इत्यनुवृत्तावपि जडं प्रतिबध्नातीतिवज्जडाश्रितवत्तद्विषयकारवपक्ष-
योस्तेनैव निरसितुं शक्यत्वात् । तथाऽव्याख्याय बहिरेव तत्पक्षदूषणं कृत इति वाच्यम् । जीवशब्दस्य चिन्मात्रपरत्वेऽस्य इत्याद्युक्तहेत्वयो-
गात् । विशिष्टपरत्वेऽपि भाग्यादौ जीवाश्रितत्वपक्षाम्युपगमेन तेन च नेष्यत इत्युक्तहेत्वयोगाद्विवरणमतानुसारेण कथञ्चित्तदुक्तिसम्भवे सकलमतान-
नुसारेणासम्भवात् । प्रकृत्यधिकरणे चान्यगा चेत्स्वतोऽन्यतेत्यादिना स्पष्टमेव जीवाश्रितत्वपक्षस्य सविस्तरं निरासन्न तथा व्याख्यातम् । नापि
जडाश्रितत्वादपक्षनिरासकतया । अप्रकाशस्वरूपस्याप्यज्ञानाश्रयविषयत्वयोरनुपपत्त्यभावेनोत्तरवाक्योक्तहेत्वनुपपत्तेः । अतस्तदुपपत्तये विकल्पान्तरमत्र
विधाय तत्रत्यजडपक्षनिरासपरत्वेनैव तद्वक्तव्यं योजितम् । अत एवेतादृशवाक्यरहिते उपाधिलण्डनादौ कं प्रतिबज्जातीति विकल्पमद्वत्त्वाऽऽश्रयविषय-
विकल्पमात्रदूषणपरतयैव व्याख्यानं कृतमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ब्रह्माश्रितत्वस्य विवरणकारणेन जीवाश्रितत्वस्य भाग्यामर्ग्यकारेण तस्यापि प्राधान-
न्यसूचनायादौ ग्रहणम् । यद्वा ब्रह्माश्रितत्वपक्षस्य भाष्ये निराकरणान्नं शेषयितुं प्रसक्तपक्षयोर्बहिरेव निराकरणिययोर्मध्ये पराङ्गीकृततया जीवाश्रि-
तत्वपक्षस्य प्राधान्यादादौ ग्रहणम् । जीवाश्रितत्वं वदता जीवशब्देन चिन्मात्रमेवोच्यत उत तदन्यत् । नाद्यः । तस्य सर्वज्ञत्वेन समानविषयक-
ज्ञानज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानाश्रितत्वानुपपत्तेः । न च आन्तेः प्रमातृत्वादेश्चाज्ञानमूलकत्वादसङ्गत्स्वरूपज्ञेयविधां विना विषयमव्यतिर्मान्या प्रमा-

पि कल्पितभेदेनाज्ञातत्वादीति वाच्यम् । भेदकल्पनाया अज्ञानसिद्धयधीनत्वेन वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयापत्तेः । तथा चाद्वितीयत्वब्रह्माभेदादीनां ब्रह्मभेदे वक्तव्ये नास्तीत्यादिव्यवहारदिना तेष्वज्ञानसिद्धावपि चिन्मात्रे तादृशव्यवहारदिना नाज्ञानसिद्धिरिति चिन्मात्राज्ञानपक्षो न समर्थितः स्यात् । अद्वितीयत्वादिविशिष्टाज्ञानपक्षस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयेण सुनिरस्तत्वात् । किञ्च ब्रह्माभेदादेरभावादेव तद्व्यवहाराद्यभावोपपत्तौ न तस्याज्ञान-
 कल्पकत्वम् । यदत्रोक्तं श्रुतियायसिद्धत्वात्तस्येति । तन्न । श्रुत्यन्यथासिद्धेन्यायानामाभासत्वस्य च सविस्तरं व्युत्पादादयिष्यमाणत्वात् । अस्तु वा ब्रह्म-
 जीवाभेदादि तथाऽपि प्रमाणाभावादेव तद्व्यवहाराभावाद्युपपत्तेर्नानाज्ञानसिद्धिः । न च तत्स्वप्रकाशतासिद्धेयुक्तमिति वाच्यम् । नास्ति न प्रकाशत
 इति व्यवहारविषयतामङ्गीकुर्वणेन ब्रह्माभासत्वमस्तीत्यादिनित्यसिद्धव्यवहारानुरोधेन स्वप्रकाशताया अनङ्गीकर्तव्यत्वात् । स्वप्रकाशाभासकतया
 स्वप्रकाशशब्दस्य च सप्रतियोगिकब्रह्माभेदादेर्निष्प्रतियोगिकब्रह्मणाऽभेदानुपपत्त्याऽनुपपन्नत्वात् । अस्तु वा स्वप्रकाशब्रह्माभेदेन स्वप्रकाशत्वम् । तथाऽ-
 पि स्वप्रकाशो तस्मिन्विपरितव्यवहारयोग्यत्वादि विरुद्धमेव । न च प्रमाणतः स्वप्रकाशतया प्रतिपन्ने तद्विपरितव्यवहारदर्शनकल्पितयोग्यताया
 अप्यनीले नमसि नीलिम्न इव मिथ्यात्वान्न विरोध इति वाच्यम् । अधिष्ठानप्रकाशो तदप्रकाशादारोपस्यानुपपत्तेः । न च शुक्तित्वेनेवाद्वितीयत्वादिना न तत्प्र-
 काश इति वाच्यम् । अद्वितीयत्वादेस्तन्मात्रत्वेऽप्रकाशानुपपत्तेः । तद्धर्मत्वे च पूर्वकल्यान्तभावेन निर्विशेषत्वभङ्गापत्तेः । आविद्यकत्वे च वक्ष्यमाणान्योन्याश्र-
 यप्राप्तः कल्पितयोग्यतायामप्यन्योन्याश्रय एव । न चानादित्वाददोष इति वाच्यम् । अनादिभूताया अपि तस्या जीवब्रह्मविभागादेरिवाज्ञानार्थनिर्दिक्-
 त्वात् । अन्यथाऽनादित्वाज्जीवब्रह्मविभागस्यान्योन्याश्रयपरिहारासम्भवाज्जीवाज्ञानपक्षकक्षीकरणानुपपत्तेः । तादृशव्यवहारयो-
 ग्यतायाः कल्पितत्वे कल्पितप्रकाशकार्यस्याहं ब्रह्मेति व्यवहारस्यापत्तेश्चान चाविद्याप्रतिबन्धात्तदभावः । आविद्यया क्रियमाणेन तादृशविपरितव्यवहारयोग्य-
 तारूपेण कल्पितेन प्रतिबन्धादकल्पितकार्यानुदयायोगात् । अन्यथा वन्हौ समारोपितशुद्धापुञ्जन कल्पितेन मणिना वा वास्तवबन्धिकाद्यहंप्रतिबन्धापत्तेः ।
 किञ्च स्वप्रकाशचैतन्यस्थाविद्ययाऽन्यं प्रति तदप्रकाशोऽपि स्वात्मानं प्रति तदप्रकाशोऽनुपपन्नः । न हि घटाद्यावृत्तोऽपि दीपो न स्वयं प्रकाशते । न
 च कल्पितभेदजीवचैतन्यं प्रत्येव तदप्रकाशो ब्रह्म प्रत्यावरणमिति पक्षपरित्यागापत्तेर्जीवं प्रत्यावरणमिति पक्षस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । न च चेत-

प्रत्यावरणमिति पक्षेऽपि ब्रह्मविषयकत्वपक्ष एवेदं दूषणं योजयितुमाह ॥ तृतीयेऽपीति । अत एव ब्रह्माश्रितस्वपक्षस्य प्रकृत्याधिकरणे निराकरणेऽप्यत्र तत्पक्षस्य ब्रह्म प्रत्यावरणमिति पक्षस्य वाऽऽश्रयणेनैव ब्रह्मविषयकत्वपक्षनिरासाच्च तथा चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । धर्मस्वरूपयोरान्वयिमाणत्वाभावे हेतु-
नुक्तिप्रयुक्तन्यूनतां परिहरति ॥ हेत्वेति । तर्हि प्रश्नार्थककिंशब्दानुपपत्तिरित्यत आह ॥ किमिति । ननु प्रकाशमानस्याप्यावृत्तत्वे को
विरोध इति चेत् । आवरणेण स्वविषये क्रियमाणाऽऽवृत्तिः किं सिद्धप्रकाशानुपपत्तिः । अथवा प्रकाशस्य विषयासम्बन्धो यद्वा
प्राकट्याख्यतत्कार्यप्रतिबन्धो वाऽऽहोस्मिन्नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारोऽस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा तदुभयव्यवहारयोरव्याप्यत्वोपपत्त्ये
वा । नाद्यौ । प्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वात् । न तृतीयः । ज्ञानस्य विषयसम्बद्धत्वभावत्वात् । नापि चतुर्थः । अपसिद्धान्तात् । नापि पञ्चमपक्षौ ।
चैतन्यमस्ति प्रकाशत इति व्यवहारस्यैव सत्त्वेन विपरीतव्यवहारतदभावयोरसिद्धेः । एतेनास्तत्त्वं नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहार आत्मानि
भावरूपावरणनिमित्तकः । अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारपुष्कलकारणे सत्यपि तद्विपरीतव्यवहारत्वात् । यद्यैवं तदैवं यथाऽस्ति प्रकाशते घट इति
व्यवहारः । न च कारणपौष्कल्यमसिद्धम् । नित्यसिद्धस्वप्रकाशचैतन्यातिरेकेणात्रान्यापेक्षाया अभावात् । तथा चास्तन्युक्तव्यवहारयोग्यत्वमेवावरण-
कृत्यमिति निरस्तम् । अस्तीत्यादिव्यवहारस्यैव सत्त्वेन विपरीतव्यवहारासिद्धेः । यदत्रोक्तं नव्येनास्ति प्रकाशते चैतन्यमिति व्यवहारसद्भावेऽपि नानां
ब्रह्मेति सर्वेषां व्यवहारोऽहं ब्रह्मेति व्यवहारभावश्चास्त्येवेति विपरीतव्यवहारदर्शनेन तद्योग्यतास्वरूपव्यवहारदर्शनेन तदयोग्यता चेति धर्मविशेषत-
देवावरणमनवभासत इति शब्दैरभिधीयते । न च पुरुषान्तरसंवेदनवज्जीवब्रह्मणोभेदेव भेदव्यवहारोभेदव्यवहाराभावश्चेति वाच्यम् । तस्य
जर्वरूपतया श्रुतिन्यायसिद्धत्वात् । न चैवं विद्यमानेऽपि तस्मिन्पटादाविव प्रमाणाभावादेव स इति वाच्यम् । तत्त्वप्रकाशताया अपि सिद्धत्वात् ।
तस्माद्भ्रमविषयशुक्तिकादिविशेषस्यैव ब्रह्मणोऽपि स्वप्रकाशतया यावत्स्वरूपव्यवहारसामग्र्यां सत्यामपि विपरीतव्यवहारकार्यदर्शनेनैवैतद्योग्यताविशेषः
कुतश्चित्प्रतिबन्धकाद्भवतीति तदेवावरणं तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वं चाज्ञानादन्यत्र न सम्भवतीति तदज्ञानमेवेति नानुपपत्तिरिति । तत्र । ब्रह्माभेदा-
द्वितीयस्वादेः प्रकाशमानब्रह्ममात्रत्वे नास्तीत्यादिव्यवहारस्यैवानुपपत्त्या तदुपपादकाज्ञानकल्पनस्यानुपपत्तत्वात् । न च तेषां प्रकाशमानात्ममात्रत्वेऽ-

ध्यात्वं सिद्धवस्तुस्य दूषणाभिधानमित्यत आह ॥ **अद्वितीयत्वादिधर्मो हीति** । ननु मिथ्याधर्मस्याप्यकार्यत्वात्कार्यत्वेऽपि वा स्वकारणसा-
पेक्षत्वेनाज्ञाननिरेपेक्षत्वादज्ञानस्य चानादित्वेन मिथ्याधर्मनिरपेक्षत्वात्कथमितरेतराश्रयत्वमित्यतो भाष्ये कण्ठत उक्तं मिथ्याधर्मस्याज्ञानसिद्धयर्थानिव-
मुक्तशङ्कामार्गलब्धं भाष्याभिप्रेतमज्ञानस्य मिथ्याधर्मसापेक्षत्वं चोपपादयति ॥ **यत इत्यादिना ॥ अत एवेति** । अदिद्याधवाच्छिवचैतन्यरू-
पस्य जीवस्याविद्यासापेक्षत्वादेवेत्यर्थः । यद्यप्येतत्पक्षद्वयमुत्तरवाक्योक्तदूषणातिदेशेन दूषयितुं युक्तम् । तथाऽप्युत्तरवाक्योक्तसकलदूषणातिदेशासम्भ-
वादितरेतराश्रयमात्ररूपमिथ्याविशेषदूषणातिदेशेनैव दूषितामिति द्रष्टव्यम् । उत्तरवाक्यस्य जडाश्रितत्वजीवाश्रितत्वजीवप्रतिबन्धकत्वनिरासविषयकत्व-
प्रतीतिस्तस्य चोक्तरीत्याऽनुपपत्तेस्तद्विषयं दर्शयति ॥ **मा भूदिति** । असत्य इत्यस्य हेतुसमर्पकत्वात्साधारण्याच्च तेन पक्षविशेषालाभात्पक्षविशेष-
विषयकत्वं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **जड इतीति** । न चेत्यस्य निपातसमुदायत्वकल्पनाप्रसिद्धेन युक्तेत्याशयेन पक्षान्तरनिरासकत्वं मूलारूढं कर्तु-
माह ॥ **तेनेति** । अत्र वाक्ये आवरणमित्यस्य न हेतुसमर्पकत्वं युक्तमिति पराभिमतविषयविशेषसमर्पणं तत्प्रयोजनमाह ॥ **आवरणमितीति** ।
जड इत्यनेन पक्षविशेषसमर्पणासिद्धेरसत्य इति व्यर्थमित्यत आह ॥ **असत्य इतीति** । ननु नेदं जडप्रतिबन्धकत्वपक्षनिराकरणं किन्तु जडा-
श्रितत्वपक्षस्य । अन्यथा सप्तम्यनुपपत्तेः । असत्यत्वं च जडस्य न तत्प्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुप्रयोजकत्वापत्तेः । तेन च नेष्यत इत्यप्यसिद्धमित्यत
आह ॥ **तदयमर्थ इति** । अत्र जडत्येति तत्प्रतिबन्धकत्वपक्षनिरासविषयकत्वप्रदर्शनं तस्येत्यस्य सत्यत्वस्य हेतुत्वसमर्थनम् । सप्तम्यनुपपत्तिपरि-
हाराय तत्सूचितयुक्तिप्रदर्शनं आरणस्येति । यत्प्रति प्रतिबन्धनं तस्यैवाभावे तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेस्तेन विनाऽनुपपद्यमानत्वरूपं त्रिदाश्रितत्वमिहाभिमतं
न तु तदधिष्ठितत्वरूपम् । तादृशेऽप्याश्रितशब्दप्रयोगात्तच्च कारणस्य कार्यं प्रति न युक्तमित्याश्रितत्वसमर्थकसप्तम्या सूचितमित्याशयः ।

अनु०—अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडेऽज्ञानं न मन्यते ॥ अज्ञानाभावतः शास्त्रं सर्वं व्यर्थमिविष्यति ॥

सु०—यदाह । सा च न जडेषु वस्तुषु तत्स्वरूपावभासं प्रतिबध्नातीति । केन हेतुना मायावादी जडेऽज्ञानं नाङ्गीकरोती-
त्यत आह ॥ अप्रकाशेति । आवरणमित्यत्राप्यनुवर्तते । न मन्यते मायावादीति शेषः । सति पुष्कलकारणे कार्यानुदये न

न्यस्य दीपस्यैव स्वविषयकत्वाभावौ द्वैष्यम् । स्वविषयकत्वाभावेन परविषयकत्वाप्यभावेन ज्ञानत्वानुपपत्तेः । तस्य स्वपरविषयकत्वाभावेनैव तादृश-
व्यवहाराद्यभावोपपत्तावावरणकल्पनावैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादावरणकृत्यं परपक्षे युक्तमित्याशयेनाह ॥ **आवरणकृत्याभावादिति** । आवरण-
स्यावरकस्याज्ञानस्य कृत्यं कार्यमावृत्तिस्तस्या लभावादित्यर्थः । अत्र परोक्षेषु केषाञ्चिद्विषयकारणमुक्ते न निर्विशेषत्वेन केषाञ्चिद्वक्ष्यमाणान्योन्याश्र-
येण निराससौलभ्यादावरणकृत्याभावादिति नित्यसिद्धत्वेन सामान्यत एव केषाञ्चिद्विशिष्टाः कृत इति द्रष्टव्यम् । ननु चावरणकृत्याभावेऽपि प्रकाश-
मानेऽव्यस्त्वज्ञानम् । न च वैयर्थ्यम् । अवच्छेदकविषयाज्ञाने तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानाधीनो न त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेस्तत्र
प्रमाणतया प्रमाणसिद्धार्थस्य च प्रयोजनाभावेनापहवेऽतिप्रसङ्गात् । न च प्रकाशाज्ञानयोर्विरोधात्तदसम्भवः । साक्षिरूपज्ञानस्याज्ञानस्योत्पत्तेरकत्वेन
विरोधाप्रसक्तमर्थमेतदिति चेन्न । प्रत्यक्षव्यवहाराद्योज्ञानाभावविषयकत्वेनान्यथोपपत्तेर्वैयर्थ्यापत्तेन प्रमाणाभावात् । अवच्छिन्नज्ञानेऽवच्छेदकज्ञानहेतु-
ताया अपि दर्शनबलकल्पनीयतया विशेषे ज्ञाते तदज्ञानाधियोऽदर्शनादवच्छेदकमामान्यज्ञानस्यैवावच्छिन्नाज्ञानज्ञानादिहेतुताया यथानुबन्धं कल्पनीय-
त्वाच्च । सामान्यविशेषभावस्त्वतिप्रसङ्गभङ्गकः । यदपि साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वमुक्तं तदपि न । त्वन्मते वृत्तेरज्ञप्तित्वेन साक्षिरूपज्ञानस्यैव ज्ञप्ति-
रूपतया न जानामीति ज्ञप्तिविरोधितयाऽनभूयमानाज्ञानस्य साध्यविरोधासिद्धेः । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादावप्यज्ञानापत्तेः । तदिदमुक्तं न हि प्रकाश-
मानं चावृतं चेति सम्भवतीति । ननु तत्रैवैक्यमसङ्गात् । न च मिथ्याविशेषस्याज्ञानावृत्तत्वनिरासाय तदिति वाच्यम् । क्षणिकत्वादिमिथ्याविशे-
षावरणतयाऽज्ञानस्य परेणाप्यनभ्युपगमात् । अद्वितीयत्वादीनां च मिथ्यात्वाभावाद्वादादृशतादृशविशेषस्य निर्विशेषत्वप्रतिकूलत्वेन परेण
शङ्कितुमशक्यत्वाच्चेत्यतस्तत्प्रसङ्गमयति ॥ **स्यादेतदिति** । ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्कथं तद्धर्मश्चाध्यस्येत्युच्यत इत्याशादव्यनन्दो विषयानु-
भवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा इति पञ्चपादिकायामुक्तं तदुत्तरावकाशमेवोपयुक्तत्वादुदाहरति ॥ **यथोक्तमिति** । ब्रह्मस्वरूपभूतानामपि तेषां
प्रथमवभासनाद्धर्मवारीप इत्यर्थः । अज्ञानसिद्धिसापेक्षताऽन्यस्य नोक्तेति समुच्चयासम्भवेनैकवाक्यताऽनुपपत्त्या भिन्नवाक्यतामङ्गीकृत्यापिपदार्थमाह ॥
नेति । अस्य हेतुसमर्पकत्वं धोतयितुमाह ॥ **हिशब्द इति** । नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणां स्वरूपेणैवावृत्तत्वसम्भवात्कथमज्ञानसिद्धिसापेक्षतान्मि-

निष्कलङ्ककरसाद्वितीयस्य चैतन्यस्य तदयोगात् । योगं बाह्यद्वारजतादिसमारोपस्यापि तथात्वापत्तावज्ञानकल्पनावैयर्थ्यात् ।
चैतन्यमात्रहेतुकस्य मोक्षेऽपि प्रसङ्गाच्च ।

टि०—अभ्युपगामासिद्धिपरिहाराय पञ्चपादिकावाक्यमुदाहरति ॥ यथेति । मायावाद्यनभ्युपगमं मूलारूढं कर्तुं शेषं पूरयति ॥ नेति ।
अप्रकाशस्वरूपत्वस्य हेतुलभ्युपपादयितुमनुवर्तितस्यावरणमित्यस्य तदुपपादकत्वं धटयति ॥ सतीति ॥ उदाहृतप्रतिज्ञावाक्यार्थं प्रति हेतुसमर्पकं तद्व्या-
क्यमेव सम्मतितयोदाहरति ॥ यथाऽऽहेति । नन्वस्य भवदुर्गतेहेतुसमर्पकत्वाभावाद्वा सम्मतित्वमित्यतस्तदर्थमाह ॥ प्रमाणेति । प्रमितिः प्रमाणं
प्रकाश इति यावत् । तद्वैकल्यात्तद्रूपत्वाभावादित्यर्थः । यद्यप्यत्र न जडेपु वस्तुषु तत्स्वरूपवभासं प्रतिबध्नातीति वाक्येऽनात्मवस्तुप्रतिभासं प्रति
प्रतिबन्धकत्वाभावरूपप्रतिज्ञातार्थं जडेवित्युक्तस्याचिद्रूपत्वस्यैव हेतुत्वमचिद्रूपे प्रकाशप्रसवतेरभावेन सति पुष्कलकारणे कार्यानिर्दयप्रयोजकत्वप्र-
तिबन्धकत्वानुपपत्तेरिति तद्वाक्यव्याख्यानम् । तर्ह्यनात्मनः स्वतोऽनावृतरूपत्वेऽज्ञात इति व्यवहारानुपपत्तिरित्यतः प्रवृत्तस्य प्रमाणवैकल्यादेव तद्व्यव-
हारासिद्धेरिति वाक्यस्यानात्मविषयान्तःकरणवृत्तिवैकल्यादज्ञातव्यवहार इति न तदनुपपत्तिरिति पूर्ववाक्योक्तप्रकाशप्रतिबन्धकं यानुपपत्तिरयुक्तम् ।
अचिद्रूपत्वेन स्वतःप्रकाशाप्रसक्तावपि स्वप्रकाशचैतन्यसम्बन्धादस्यैव प्रकाशप्रसक्तिरित्यतः प्रवृत्तस्य प्रमाणेति वाक्यस्य प्रमाणस्य साधकत्वाभा-
वतुचैतनस्य वैकल्यात् । तथा चानावृत्तचैतन्यस्य विषयसाधकत्वात्तदावराणादेव विषयानवगतिरिति सिद्धौ पृथगनात्मन्यावरणकल्पनौद्देश्यार्थम् । न हि संय-
मेऽव्यवहिते रात्रावातपपरिहाराय छत्राद्यपेक्षितमिति व्याख्यानं विवरणाभिमतम् । तथाऽप्येवमपि कैश्चिद्व्याख्यातत्वाद्वा प्रवृत्तौपपत्तयः स्वभाव-
व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् । आत्मानं प्रति तद्विषयकावरणपक्षं परिशेषयितुं प्रसक्तप्रतिषेधाय प्रवृत्ते सा च न जडेविति वाक्ये जडेवित्यस्य पक्ष-
विशेषसमर्पणपरत्वं तद्वाक्यप्रतिज्ञातार्थं हेतुसमर्पणाय प्रवृत्ते च द्वितीयवाक्ये प्रमाणवैकल्यादित्यस्य हेतुपरत्वम् । तत्र च प्रकाशस्वरूपत्वाभावादिति
वक्तव्ये प्रमाणवैकल्यादिति या सामान्योक्तिः सा तत्प्रकाशप्रसक्तिः स्वतो वा प्रमाणबलाद्वा चैतन्यबलाद्वा । नाद्यः । प्रकाशस्वरूपत्वाभावात् । न
द्वितीयः । प्रमाणनिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वायोगात् । नापि तृतीयः । चैतन्यावरणादेव तस्मिद्वाचनात्मानि पृथगावरणरूपनानवैयर्थ्यादिति

खलु प्रतिबन्धकमावरणं कल्प्यम् । जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादेव स्वप्रग्रहणासम्भवे किमावरणकल्पनयेति परो मन्यते । यथाऽऽह । प्रमाणवैकल्यादेव तद्ग्रहणसिद्धेरिति । प्रमाणवैकल्यात्प्रकाशस्वरूपत्वाभावादित्यर्थः । अथवा । अप्रकाशस्वरूपत्वादित्यनेन जडाश्रयत्वेऽविद्यायाः प्रतीत्यभावप्रसङ्गमाह । प्रतीतिर्हि स्वप्रकाशतया वा प्रकाशाश्रयतया वा । न तावदाद्यः । अविद्याया अप्रकाशस्वरूपत्वात्तस्याः । नापि द्वितीयः । तदाश्रयस्य जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादिति । अनेन परोक्तिव्याजेन जडाज्ञानावरणनिराकरणे युक्त्यन्तरमुक्तं भवति । यद्यप्यत्राप्यप्रकाशस्वरूपत्वादित्येवालम् । तेन नेष्यत इत्यनेनान्वयोपपत्तेः । तथाऽपि तेन नेष्यत इत्यनावयोर्यै स्वमतैर्नैव युक्तिरभिहितेति प्रतीतिः स्यात्तदर्थं जडे ज्ञानं न मन्यत इत्युक्तम् । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अज्ञानाभावत इति । आवरणं खलवाश्रयादिमत्तया व्याप्तमुपलब्धम् । यथा नयनपटलादि । अज्ञानावरणस्य चाश्रयाद्युक्तविकल्पान्यतमत्वेन व्याप्तम् । अतिरिक्तस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । व्यापकाभावे व्याप्याभावः सुलभ एव । तथा चोक्तविकल्पानुपपत्तावाश्रयाद्यभावेऽज्ञानावरणस्याप्यभावः परमते प्रसक्तः । अज्ञानाभावे च बन्धस्य न तदुपादानत्वम् । ततश्च सर्वं शास्त्रं वेदतन्मीमांसामकं व्यर्थो भविष्यति । अर्थो विषयः प्रयोजनं च । प्रसङ्गस्यानिष्टत्वव्यापनायाभूततद्भावार्यस्य च्वेऽप्रयोगः । मायावादिना हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्तासिद्धयर्थमात्मनि मिथ्याभूताज्ञानोपादानको बन्धाध्यासो वर्णितः । अज्ञानानुपपत्तौ च तदुपादानकस्यात्मानि बन्धाध्यासस्याप्यनुपपत्तेस्तदधीना विषयप्रयोजनवत्ता च शास्त्रस्य न स्यादिति । किञ्चास्तु वा बन्धोऽज्ञानोपादानकस्तथाऽप्यज्ञानस्य सत्यत्वे बन्धस्यापि सत्यत्वात्सत्यस्य च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाभ्युपगमाच्छास्त्रस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव । नन्वत एवाज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमुक्तं मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् । तथा हि । मिथ्या चेदज्ञानं तदप्यात्मन्यारोपितमिति वक्तव्यम् । मिथ्याभूतस्याशेषस्य तथात्वाभ्युपगमात् । तथा चाज्ञानारोपः स्वाभाविकः सहेतुको वा । आद्येऽनिर्गोक्षप्रसङ्गः । स्वाभाविकस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वाऽऽत्मरूपस्यापि तदापत्तेः । द्वितीयेऽपि किमात्मस्वरूपमेव निमित्तमज्ञानारोपस्य । उताज्ञानं नाद्यः ।

यथायोगं द्रष्टव्यः । नन्वज्ञानमिथ्यात्वनिरासपरोत्तरवाक्यमसङ्गतम् । अज्ञानमिथ्यात्वाभ्युपगमैऽप्युक्ताश्रयाद्यनुपपत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वेन परेण तरया-
 नाराङ्कनीयत्वात् । न चाज्ञानस्य सत्यत्वे तदुपादानकबन्धस्यापि सत्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वाच्छाब्दैवैयर्थ्यमेवेति दूषणान्तरेऽस्माभिरुपन्यस्ते तत्परिहा-
 राय तन्मिथ्यात्वं परेण शङ्कितुं युक्तमिति वाच्यम् । अज्ञानोपादानकत्वस्याधुनैव निरस्तत्वेन सिद्धान्तिना सत्याज्ञानोपादानकत्वप्रयुक्तसत्यत्वोपजर्जवि-
 नेन दूषणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अज्ञानमिथ्यात्वस्याज्ञानप्रयुक्तत्वाभावाद्वाक्यार्थोऽप्यनुपपन्न एवेत्यतोऽज्ञानोपादानकत्वाभ्युपगमेन दूषणान्तरस्य प्रवृ-
 त्तत्वाच्चाद्यो दोषः । मिथ्यात्वं वदता तद्यापकस्यारोपितत्वस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यतया तदारोपे स्वाभाविकत्वात्स्मरूपनिमित्तकत्वयोः स्पष्टदूषणत्वेन
 परेण स्वीकर्तुमशक्यत्वादज्ञाननिमित्तकत्वमेव वक्तव्यमित्याशयेन भाष्यप्रवृत्तेर्न द्वितीयोऽपीत्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । चेयस्यार्थकथनं किञ्चेति ॥
स्वाभाविकस्येति । अनिमित्तकस्येत्यर्थः । **निष्कलङ्केति** निष्कलङ्क्यारोपाभावे हेतुः । सकलङ्कस्यापि सत्त्वादारोप इत्यतोऽद्वितीयस्येति ।
 अस्त्वेकस्यैवोभयरूपत्वमिथ्यत एकरसेति । ननु निष्कलङ्कैकरसाद्वितीयस्यापि स्वभाववशादारोप इत्यत आह ॥ **योगे वेति** । परमात्रसिद्धत्वस्य-
 परसिद्धत्वाभिप्रायेण वाऽऽस्मत्तदितराधिष्ठानकत्वाभिप्रायेण वाऽहङ्काररजतग्रहणम् । बीजाङ्कुरदृष्टान्तः परम्परामात्रे । एकजातीयज्ञानपरम्परया
 प्रकृतायां कर्मदृष्टान्तः । अत एवोत्तरत्र कर्मप्रतिबन्दी तु मोक्षितैवेत्येकमात्रोपादानमिति ध्येयम् ।

अनु०—अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने ॥ अनवस्थितिस्तथा च स्यादन्योन्याश्रयताऽथवा ॥ स्वभावाज्ञान-
 वादस्य निर्दोषत्वाच्च तद्वदेव ॥

सु०—द्वितीये दूषणमाह ॥ अज्ञानस्येति । मिथ्यात्वं तत एवारोपितत्वं च । अभ्युपगम इति वक्तव्ये कल्पन इति वचन-
 मस्याभ्युपगमस्याप्रामाणिकत्वं सूचयितुम् । तेनाज्ञानारोपोपादानमप्यज्ञानं सत्यं चेद्वन्धस्यापि सत्यत्वापत्तिः । आरोपितत्वं पूर्व-
 वदज्ञानान्तरारोपोपगमादनवस्थेत्यदूषणं बीजाङ्कुरानवस्थावत्कर्मनवस्थावद्वाऽस्या अप्यनवस्थायाः सिद्धविषयत्वादित्यपास्तं भवति ।
 न हहङ्काररजतधारापोपादानमज्ञानमपि प्रागारोपिताज्ञानान्तरोपादानकं तदप्येवमेवेत्यत्र किमपि प्रमाणमस्ति । स्यादियमनवस्था

प्रसङ्गकत्रयनिरासकहेतुत्रयं सङ्ग्रहीतुं द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षे जड इति सप्तम्या विशेषतः स्वारस्यादर्शनादप्रकाशस्वरूपत्वादिति प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ **अथेवेति** । एवं च जडाश्रितत्वपक्षं निराचष्टे ॥ **न चेति** । इति पूर्ववाक्यमवतारितं भवति । यद्वा जडं प्रतिबद्धान्नित्यताशिरासाय पूर्ववाक्यं योजयित्वा तेन च नेप्यत इत्येतद्विवरणपरतयाऽप्रकाशस्वरूपत्वादिति वाक्यं योजितम् । अथनाऽप्रकाशस्वरूपत्वादित्येतत् पूर्वविवरणं किन्तु जडाश्रितत्वरूपपक्षान्तरनिरासकमित्याशयेनाह ॥ **अथेवेति** । तथा चात्र जडाश्रितत्वपक्षस्य मूलरूढतयैव निरासः पूर्वत्र तूष्येवेति ध्येयम् । अज्ञानमिति जड इति प्रकृतत्वादप्रकाशस्वरूपत्वस्य क्रमेणोभयसम्बन्धे कलुषद्वयनिरासः सिद्धो भवतीत्याह ॥ **न तावदित्यदिना** । एवं च जडेऽज्ञानमिति पदद्वयमावर्तनीयमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इत्युक्तं भवति ॥ **युक्त्यन्तरमिति** । प्रकाशस्वरूपत्वाभावादेव स्वपरग्रहणाभावे आवरणकरूपनावैयर्थ्यरूपं जडं प्रतिबद्धान्नित्यत्राविद्याप्रतियोग्यभावप्रसङ्गरूपं सा जडाश्रितेत्येत्यर्थः । अन्यथा परानभ्युपगमस्य स्पष्टत्वात्तेन नेप्यत इत्येतावता पूर्वेतरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावः । ननुत्तरवाक्येऽज्ञानासम्भवात्प्रतिपादनासङ्गातिरित्यतो यदर्थमज्ञानासम्भवोपपादनं तं बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वासम्भवं तत्फलक्यनपूर्वकं कथयितुमुत्तरवाक्यमित्याह ॥ **किमत इति** । नन्वेतदुक्तम् । ब्रह्मजीवजडानामज्ञानाश्रयत्वाद्यभावप्रतिपादनेऽप्यतिरिक्ताश्रयादिनाऽप्युपपत्त्याऽज्ञानाभावासिद्धिः । ब्रह्मादीनामाश्रयादीनामभावेनाश्रयाद्यभावस्य नियामकाभावेनासिद्धेः । आश्रयाद्यभावेऽपि वा गानादेरिवाश्रयविषयशून्यस्याप्यवस्थानोपपत्तेश्च परेणाप्यज्ञानाभ्युपगमादज्ञानाभावत इति सिद्धिवदुक्तिश्च नोपपद्यते । अप्रयोजकतया ज्ञानाभावस्य शास्त्रवैयर्थ्यं प्रति हेतुवानुपपत्तिश्च । न चाज्ञातस्य विषयत्वमज्ञाननिवृत्तेश्च फलत्वमित्यज्ञानानुपपत्तौ तदनुपपत्तिरित्याशय इति वाच्यम् । अतोऽधिकारीत्युत्तरवाक्येन पौनरुक्त्यापत्तेः । अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमित्यज्ञानासम्भवस्योत्तरत्र प्रतिपादनीयतया तस्यासमाप्तत्वाच्च बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वानुपपत्तेरत्रासूचनाच्च । सूचनेऽपि वा तस्या अपि न शास्त्रवैयर्थ्यपादकत्वम् । नियामकाभावात् । मायावादिशास्त्रवैयर्थ्यस्य प्रामाणिकत्वाज्ञाननिष्ठत्वमपीत्यतो वाक्याभिप्रायमाह ॥ **आवरणं हि खल्वित्यदिना** । विप्रतिपक्षं प्रत्यज्ञानस्याश्रयादिमत्त्वेन व्याप्तेर्दृष्टान्ताभावेन विशेषरूपेण प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्सामान्यरूपेण तां दर्शयितुमावरणमित्युक्तम् ॥ **अतिरिक्तस्येति** । अत्रोक्तसर्वानुपपत्तिपरिहारो

यप्रतियोगिज्ञानभूतमपि साक्षिचैतन्यं भावान्तरस्याज्ञानस्य निवर्तकम् । तस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वात् । न हि स्वज्ञानेन स्वयं निव-
 र्तेत । नन्वज्ञानस्य व्यावर्तको विषयः कथं साक्षिचैतन्येनावभास्यते । प्रमाणायत्तत्वाद्विषयसिद्धिरिति । उच्यते । सर्वं वस्तु ज्ञात-
 तयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । तत्र ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण
 वाऽज्ञानव्यावर्तकतया सदा साक्षादवभास्यत इत्युपपत्तिसहितमज्ञानप्रत्यक्षं भावरूपमेवात्मन्यज्ञानं गमयतीति सिद्धम् । किञ्च न किञ्चिद-
 वेदिषमिति परामर्शसिद्धसौपुष्टिकानुभवोऽप्यत्र प्रमाणम् । न च ज्ञानाभावविषयाऽयमनुभवः । अभावप्रतीतिर्धर्माभिप्रातियोगिवोधपराधी-
 नतया तदभावे तस्यानुभवितुमयोग्यत्वस्योक्तत्वात् । न च नायं सुपुष्टिकालीनानुभवपराभर्शः । किन्तु तदुत्थितस्येदानीमेव सौपुष्टिक-
 ज्ञानाभावानुमानमिति वाच्यम् । तदनुमापकलिङ्गसिद्धेः । न च सामर्थ्यभावो लिङ्गम् । तस्याप्यसिद्धेः । न च ज्ञानाभावेन तदनुमानम् ।
 अन्योन्याश्रयतापत्तेः । न च स्मरणाभावो ज्ञानाभावे लिङ्गम् । व्यभिचारात् । तदेवं प्रत्यक्षसिद्धेऽज्ञानेऽनुमानमपि । विवादगोचरापन्नं
 प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणत्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमो-
 त्पन्नप्रदीपप्रभाववदिति । ततश्च ज्ञानेन समानाश्रयविषयं भावरूपमज्ञानं सिद्धम् । अपि च न तावदज्ञानं ज्ञानाभावः । अभावमा-
 नागम्यत्वात् । सम्प्रतिपन्नवत् । अभावो ह्यभावस्य प्रत्यक्षस्य वा विषयः परेण्यते । अज्ञानं च न मानगम्यम् । माननिवर्त्यत्वात् ।
 सम्प्रतिपन्नवत् । किञ्च । विगीतं देवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठप्रमाणभावातिरिक्तानादेनिवर्तकम् । प्रमाणज्ञानत्वात् । यज्ञदत्तग-
 तप्रमाणज्ञानवत् । तम आसीत् । भार्या तु प्रकृतिं विधादित्याद्यागमाऽत्र प्रमाणम् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरपि
 भावरूपाज्ञानसंज्ञावे मानम् । न च प्रमाणतो न जानामीत्येवंपरतया व्यवहारोपपत्तिः । त्वदुक्तंऽर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीत्यस्य विशिष्ट-
 विषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात् । तद्विशेषणतयाऽर्थस्यापि प्रमाणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघातापत्तेः । एतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानं मम त्वदुक्तंऽर्थे
 नास्तीति च वदतो वचनव्याघातदोष एव । अस्यापि ज्ञानस्य पूर्ववदेव प्रमाणत्वात् । न च प्रमाणेन सामान्यतोऽर्थस्याधिगमेऽपि विशे-

यद्यज्ञानोपादानमज्ञानान्तरोपादानकमित्यभ्युपगच्छामः । न चैवम् । प्रथमाज्ञानस्यैव तदुपादानत्वादित्यत आह ॥ तथा चेति । अज्ञानद्वयस्याप्यन्योन्योपादानत्वं शङ्कितुर्बुद्धौ परिवर्तमानं तथा च सतीति परामृश्यते । अथवा तथाशब्द उपमायाम् । चशब्दः समुच्चये । यथा ज्ञानस्याज्ञानोपादानत्वेऽनवस्थितिः । तथाऽन्योन्याश्रयता च स्यादिति योज्यम् । दूषणसमुच्चयश्चाक्तविवक्षया व्यवस्थित इति । नन्वज्ञानस्याज्ञानोपादानकत्वेऽपि नानवस्थादिदोषः । एकमेवाज्ञानं स्वाोपादानमित्यभ्युपगमादित्यत आह ॥ अभ्यवेति । आत्माश्रयतेति शेषः । अथवेत्युक्तप्रक्षान्तरद्योतको निपातः । ननु चाज्ञानारोपस्यानादित्वात्कथमनवस्थितिप्रसङ्ग इति चेन्न । स्वाभाविकत्वसहेतुकत्वपक्षयोरन्यतरस्यावक्ष्याभ्युपगमनीयत्वात् । अपि चानादिरैकैवाविद्येत्यभ्युपगच्छताऽपि न तावत्तस्याः स्वरूपतः सत्त्वमभ्युपगतं किं नाम प्रातिभासिकम् । न च तत्प्रातिभासोऽसङ्गस्य निष्कलङ्कचैतन्यस्य विनाऽज्ञानप्रातिभासादुपपद्यते । ततो मा नाम भूदज्ञानपरम्परदिनाऽनवस्थादिदोषः । तत्प्रातिभासरम्परदिदुक्तस्तु कथं परिहरणीयः । कर्मपरम्पराप्रतिबन्दीतु मोचितेवेति । न वैकैनाक्षरेण छन्दोऽसि विन्यन्ति न द्वाभ्यामिति वचनादत्र छन्दोभङ्गो न शङ्कनीयः । अनवस्थेति वक्तुं शक्ये यदनवस्थितिरित्याह तद्वैदिकत्वज्ञापनार्थम् । स्यादेतत् । अवश्यं तावदज्ञानमनादि भावरूपं विज्ञानविलाप्यमभ्युपगन्तव्यम् । प्रत्यक्षानुमानागमार्थपत्तिसिद्धत्वात् । प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षभावसादर्शनात् । ननु ज्ञानाभावाविषयोऽयमवभासः न । अपरोक्षभावसत्त्वात् । अहं सुखीतिवत् । अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वात् । प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपि नात्मनि ज्ञानाभावावगमः सम्भवति । मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतिपत्तावात्मनि धर्मेणि प्रतियोगिनि चार्थेऽवगते तत्र ज्ञानसद्भावाज्ज्ञानाभावप्रत्ययायोगात् । अनवगतेऽपि धर्म्यादौ सुतरामभावानवगमात् । षष्ठप्रमाणगोचरं फललिङ्गाभावनुमयेऽपि ज्ञानाभावे आत्मादाववगतेऽनवगते आत्मनि ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगात् । इह च त्वदुक्तमर्थं सङ्ख्यां वा शास्त्रार्थं वा न जानामीति विषयव्यावृत्तमज्ञानमनुभूय तच्छब्दणादौ प्रवर्तते । भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादे तु सत्यप्याश्रयप्रतियोगिज्ञाने ज्ञानाभावस्यैव भावान्तरस्यापि नानुपपत्तिर्नियन्तुं शक्यते । न चाश्र-

तत्साधनसौलभ्येन परास्तम् । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारस्तु ज्ञानाभावविषयोऽपि भविष्यति । अध्यासकार्यानुपपत्तिस्तु नास्त्येव । ज्ञानस्यान्तःकरणोपादानतोपपत्तेः । सत्योपादानत्वे सत्यताप्रसङ्गस्त्विष्ट एव । न हि रजतवज्ज्ञानस्यापि बाधोऽस्ति । तथात्वे याथार्थ्यमपि स्यादिति चेन्न । स्वरूपसतोऽपि विषयासत्त्वेनाथार्थत्वोपपत्तेः । न हि स्वरूपसतो विषयसत्तयाऽपि भाव्यमिति नियामकमस्ति । साक्षिचैतन्ये व्यभिचारात् । अर्थस्तु रजतादिरसत्त्वात्कारणमेव नापक्षते । ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिस्त्वसिद्धेर्वैतुक्तम् । अतो नोक्तप्रमाणैर्भारूपज्ञानसिद्धिः । किञ्च न वयं भावरूपाज्ञानस्य परिपन्थिनः । किं नाम परपक्षे तन्न सम्भवतीति ब्रूमः । नन्वङ्गीकृतं चेदज्ञानं तर्हि भवतोऽप्युक्तानुपपत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यमापन्नमित्यत आह ॥ स्वभावसौ भावश्चेति स्वभावो जीवस्तदाश्रितं तदावरणं चाज्ञानमिति वादः स्वभावाज्ञानवादः । तस्य निर्दोषत्वाज्जडब्रह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावान्न तच्छान्स्ववैयर्थ्यमस्मन्मते भवेत् । तथा स्वयमेव भवत्यस्तीति स्वभावो नाज्ञानकल्पित इति यावत् । तदज्ञानवादस्योक्तेरंतराश्रयदोषविकलत्वाच्च तद्भवेत् । तथा स्वः स्वतन्त्रो भावः परमात्मा स्वस्य भावो धर्मः पारतन्त्र्यादिर्वा स्वभावस्तद्विषयमज्ञानं जीवस्येति वादः स्वभावाज्ञानवादस्तस्य स्वप्रकाशो स्वाविषयाज्ञानासम्भवदोषविधुरत्वान्न तद्भवेत् । तथा स्वभावभूतमेवाज्ञानं न मिथ्येति वादस्यानवस्थादिदोषरहितत्वान्न तद्भवेत् । तथा स्वभावेन स्वतन्त्रेण परमेश्वरेणाज्ञानं जीवस्येति वादस्य स्वप्रकाशस्वरूपाभिन्नधर्मविषयमप्यज्ञानं जीवे न युक्तमिति दोषहीनत्वान्न तद्भवेत् । एतदुक्तं भवति । नास्मन्मतेऽज्ञानाङ्गीकारे दोषोऽस्ति । येन शास्त्रस्य विषयप्रयोजनशून्यता स्यात् । जीवाश्रितं जीवावरणं चाज्ञानमित्यङ्गीकारात् । तस्य च स्वत एव ब्रह्मणो भिन्नत्वात् । ज्ञानस्वभावत्वाच्च । तस्य स्वप्रकाशस्यापि परमेश्वरेच्छया परमेश्वरे स्वधर्मेषु चाज्ञानं सम्भवत्येव । यद्यपि धर्माः स्वप्रकाशवैतन्याच्च भिद्यन्ते । तथाऽपि साविशेषत्वाङ्गीकारादज्ञानविषयतोपपत्तिः । अज्ञानमपि सत्यमेव नाज्ञानकल्पितम् । तथाविधस्यापि निवृत्तिं वक्ष्यामः । यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्म स्वधर्मप्रकाशात्मकम् । तथाऽपि परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहिताऽविद्यावशाच्च तथा संसारे प्रकाशयतीति ।

षानधिगमाददोषः । विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । ननु भावरूपमप्यज्ञानज्ञाननिरस्यमभ्युपगम्यते भवद्भिः । तत्कथं ज्ञायमानेऽर्थे न जानामीति व्यवहारः । मैवम् । अस्मन्मतेऽज्ञानस्य साक्षिवेद्यतया प्रमाणबोधयत्वात् । प्रमाणज्ञानोदयात्का चान्नानविशेषितोऽर्थः साक्षिसिद्धोऽज्ञात इत्यनुवादगोचरो भवति । भवति च प्रश्नार्हः । किञ्च विशुद्धब्रह्मात्मानि शुक्तिकार्यां चाहङ्कारजताद्यध्यासस्यार्थज्ञानात्मकस्य मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेव किञ्चिदुपादानमन्येषणीयम् । सत्योपादानकत्वे कार्यकारणस्वभावतयाऽध्यासस्यपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि मिथ्योपादानस्य सादित्वे तथाविधोपादानान्तरकल्पनाप्रसङ्गादनाद्येव तन्मिथ्योपादानमिति कल्पनीयमिति मिथ्याध्यास एव तथाविधाज्ञानोपादानकारणमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्कल्पयतीति । किञ्च ज्ञानाद्वन्यनिवृत्तिश्रवणाद्यन्यथानुपपत्तिरपि बन्धोपादानाज्ञाने प्रमाणम् । तदेवं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धमज्ञानं न तावदनात्मानि सम्भवति । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । अतः विशेषादात्मन्येवाज्ञानमङ्गीकरणीयम् । तत्कथमुच्यतेऽज्ञानाभावात् इति । अत्रोच्यते । यत्तावद्भावरूपाज्ञानसिद्धौ प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् । तस्य ज्ञानाभावविषयत्वे को दोषः । अभावस्य षष्ठप्रमाणविषयत्वाच्चेति चेन्न । प्रत्यक्षत्वस्याङ्गीकृतमुच्यते । तत्त्वात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानभावाभावयोरनुपपत्तिरिति चेन्न । तथा सति ज्ञानाभावस्य तव सर्वथाऽप्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । ततश्च तन्निरासप्रयासानुपपत्तिः । मम साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिरिति चेत् । तर्हीयमेव सा भवतु । सौष्ठुमिदं ज्ञानाभावानुमानेऽपि काऽनुपपत्तिः पक्षाप्रतीतेरिति चेन्न । तस्याप्यनुमानोपपत्तेः । न च ज्ञानाभावानुमाने लिङ्गाभावः । अवस्थविशेषत्वस्यैव लिङ्गत्वसम्भवात् । अनुमानं त्वसम्बद्धमेव । प्रकाशकत्वस्य ज्ञाने प्रदीपप्रभायां चैकस्याभावेनासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । शब्दसाम्यमात्रेणानुमाने तु गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वादिप्रसङ्गः । तपोविरोधित्वमेकमुभयत्रास्तीति चेन्न । तपोऽप्यविद्याऽन्धकारो वा । नाद्यः । दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः । अभावमानगम्यत्वं त्वसिद्धमेव । अज्ञानं न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वादिति चेन्न । तथा सति तत्र प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यापातात् । तदभावो व्यावर्त्यत इति चेन्न । अभावव्यावर्तनं भावसाधनमित्येकार्थत्वात् । तृतीयानुमानं तु घटादेरपि

योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणवेद्यत्ववादिनोऽभावस्यापरोक्षवाच्युपगमोऽपसिद्धान्तकर इति भावः । प्रत्यक्षाभाववादिनाः प्रत्याह ॥ प्रत्यक्षेति । कथमसम्भव इत्यत उक्तप्रतीतिमर्थिज्ञानं नास्तीत्येतत्समानविषयकताऽवश्यं वाच्या । तथा च किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाभावप्रतिपत्तिस्ताननुभूय । आद्यं निराह ॥ मयीति । द्वितीयं निराह ॥ अनवगत इति । पूर्वत्रान्यत्र कृसाभावज्ञानकारणसद्भावेऽपि विरोधगोत्रेण यदा प्रकृतज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगस्तदा धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावज्ञानकारणत्वात्तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्याशयेन सुतरामित्युक्तम् । इदं दूषणं न केवलं प्रत्यक्षाभाववादिमते किन्तु षष्ठप्रमाणवेद्यत्वादिसतेऽपि व्यवहारस्य फलत्वेन ज्ञानं प्रति लिङ्गत्वात्तदभावेन ज्ञानाभावोऽनुभवे इति मते चेत्याह ॥ पश्येति । ननु धर्म्यादिज्ञानसद्भावेऽपि न ज्ञानाभावविषयकत्वानुपपत्तिः । यज्ज्ञानमस्ति तदतिरिक्तज्ञानाभावविषयकत्वोपपत्तेरिति चेत् । न । अहमज्ञ इत्यादौ ज्ञानसामान्यविरोधी ज्ञानत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पदार्थोऽनुभूयते । तस्य चाभावत्वे वायौ रूपाभावत्वेव यावज्ज्ञानविशेषाभावरूपत्वं वा विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावरूपत्वं वा वक्तव्यम् । यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य प्रतियोगिजातीयसामानाधिकरण्येन सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवात् । तथा च ज्ञानसामान्याभावस्य यावत्तद्विशेषाभावकूटस्य वा यत्किञ्चिप्रतियोगिव्यक्तिविरोधित्वेन धर्मिज्ञानरूपाप्रतियोगितदवच्छेदकविषयज्ञानसद्भावदशायामनुपपत्त्या धर्म्यादिज्ञानाभावदशायां च कारणभावादेव कार्योदयासम्भवेन ज्ञानाभावावगमासम्भवस्यात्राभिमतत्वात् । भावरूपाज्ञानं तु सर्ववृत्त्यधिष्ठानतया तत्र ज्ञानबुद्धिप्रयोजकं यज्ज्ञानत्वसागान्ध्यरूपं चैतन्यं तद्विवृत्यतया ज्ञानसामान्यविरोध्येव । अहमज्ञ इति त्वहङ्कारसमानाश्रयतया स्थूलो गच्छतीतिवदुपपद्यत इत्यहङ्कारस्याज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तिरपि नेत्याशयः । अर्थेन सहानुभूयमानत्वादपि नाज्ञानं ज्ञानाभाव इत्याह ॥ इह चेति । यद्वैवं ज्ञानसामान्यविरुद्धमहमज्ञ इत्यनुभवप्रसिद्धज्ञानं भावरूपमेवेत्युक्त्वा विशेषज्ञानमपि भावरूपमेवेत्याह ॥ इह चेति । त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थेन सहानुभूयमानस्य कथं तज्ज्ञानाभावत्वम् । न च तत्सङ्ख्याविशेषज्ञानाभाव एवाज्ञानं तत्राप्यस्तीति वाच्यम् । न जानामीत्यनुभवस्य नियमेन तद्विषयकत्वे सङ्ख्यां न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । तत्र सङ्ख्याभावात् । न च तत्रान्यदेव विषय इति वाच्यम् । एकप्रकारानुभवस्य नानाविषयकत्वापत्तेः । न च सर्वत्रापरोक्षज्ञानाभाव एवाज्ञानमिति वाच्यम् ।

टि०—नन्वहङ्कारादिरूपबन्धोपादानत्वमज्ञानस्याङ्गोक्तवर्णं प्रति कथं नैतत्सिद्धमित्यतस्तं प्रत्ययज्ञानस्य प्रागारोपितज्ञानोपादानकत्व-
परम्परा न सिद्धैवेत्याह ॥ न हीति ॥ स्यादियमिति । पूर्वप्रसङ्गितदूषणपरिहारमात्रे दृष्टमितः शङ्केति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा
चेति परामर्शस्वारस्यलाभायक्षान्तस्माह ॥ अथवेति । नन्वेकस्मिन्क्षेपे दूषणद्वयासम्भवासमुच्चयानुपपत्तिरित्यत आह ॥ दूषणेति । अज्ञा-
नारोपस्याज्ञानारोपसापेक्षत्वमात्रे समुच्चय इति भावः । अथवेति निपातो न तस्मिन्नेव पक्षेऽनवस्थयाऽन्योन्याश्रयत्वेन वाऽऽस्माश्रयत्वस्य विकल्प-
द्योतको येनानुपपत्तिः स्यात्किन्त्वन्ववस्थावापादकपक्षपेक्षया विलक्षणस्यास्माश्रयापादानयोग्यस्य पक्षान्तरस्य द्योतक इत्याह ॥ अथवेतीति ॥
स्वाभाविकत्वेति । तृतीयप्रकाराभावेनानादिस्तस्याप्यानन्दादिवदनन्यार्थनिवे वा वक्तव्येऽनन्यार्थानुपपत्तिरित्यत आह ॥ नन्वृत्त्यभावादिनाऽनु-
पपत्त्या द्वितीय एवाश्रयणीये सापेक्षताया अवर्जनीयतयोत्तरीत्याऽनवस्थाद्यापत्त्याऽनादित्वोक्त्या किं कृतं स्यादिति भावः । उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वे-
नैव तेषां दूषणत्वमिति वृथाऽऽग्रहिणं प्रति तुष्यत्विति न्यायेन ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वमप्यस्तीत्याह ॥ अपि चेति । नन्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वानु-
रोधेन कथञ्चिदश्रयादनुपपत्तिपरिहार एव गवेषणीयो न त्वनुपपत्त्याभासैः प्रामाणिकापह्नवो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । तथा च भाष्यकारायं विषया-
द्यनुपपत्तिप्रतिपादनमनुचितमित्यतः परोदीरितप्रमाणानि निरसितुमनुवदति ॥ स्यादेतदित्यादिना । अत्रानादीत्यादिनाऽनादिभावत्वे सति
ज्ञाननिवर्त्यत्वं पराभिमतं तल्लक्षणं सूचयति । अत्र पूर्वज्ञानव्यावृत्तयेऽनादीति । प्रागभावव्यावृत्तये भावत्व इति । तच्चाभावविलक्षणत्वम् । अनिर्व-
चनीये तस्मिन्कन्यस्यासम्भवात् । आत्मव्यावृत्तये निवर्त्यत्वमिति । चिरन्तनैक्याधिकमतेन परमाणुश्रयामताव्यावृत्तये स्वमतेन जीवब्रह्मविभागादिव्या-
वृत्तये ज्ञानेति तच्च साक्षाद्विवक्षितमिति नोक्तदोष इति द्रष्टव्यम् । अवश्यमित्युक्तमुपादयितुमनेकप्रमाणान्युपन्यासितुं प्रतिजानीते ॥ प्रत्यक्षेति ।
अत्र प्राधान्यक्रमेणोद्देशात्तत्क्रमेणवोपपादयति ॥ प्रत्यक्षं तावदिति । अज्ञानाश्रयत्वमात्रे प्रथमस्यात्मानात्मकमकारज्ञानाश्रयत्वे द्वितीयस्योदाह-
रणमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथासिद्धिं शङ्केते ॥ नन्वेति । भट्ट प्रत्याह ॥ अपरोक्षेति । विमतोऽवभासो नामावविषयोऽपरोक्षावभासत्वादहं
सुखीत्यवभासवादित्यनुमानविरोधात्ताभावविषयत्वं तस्येत्यर्थः । नात्राप्रयोजकत्वं त्वया शङ्कितुं शक्यत इत्याह ॥ अभावस्य चेति । तथा च

क्तम् । प्रमाणगम्यत्वनियमाद्विषयस्यान्यथा प्रमाणवैयर्थ्यापत्तेः । तथा चासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । केवलस्य विषयस्य साक्षिवेद्यत्वाभावेऽप्यज्ञातताविशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वेन नासिद्धिरित्याह ॥ **उच्यत इति** । तत्र प्रमाणवैयर्थ्यं परिहर्तुं ज्ञाततयेलुक्तमुपादयति ॥ **तत्रेति** । प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वाच्च वैयर्थ्यमिति भावः । न च केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि न तदिति वाच्यम् । अतोन्द्रियस्यापि परमाणोः परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया मानसप्रत्यक्षवेद्यत्ववदुपपत्तेरिति भावः । ज्ञातताविशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्धास्यत्वेऽज्ञातताविशिष्टस्यापि सव्यवधानत्वं स्याद्विषयत्वाविशेषादित्यत आह ॥ **अन्यस्त्विति** । अज्ञातताया अनादित्वाच्च तज्जनने प्रमाणोपेक्षा नापि तद्व्यवधाने विरोधः । तस्मात्केवलसाक्षिवेद्यत्वमिति भावः । नन्वज्ञानस्यानुमानाद्यविषयत्वे तदुचित्वैयर्थ्यापत्त्या तद्विषयत्वे चावच्छेदकामूर्तविषयस्याप्यनुमानादिविषयत्वात्प्रमाणविषये कथमज्ञानं साक्षिचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वेऽपि प्रमाणस्य तद्विरोधित्वादिति चेन्न । परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वासम्भवेः । अन्यथाऽपरोक्षीकृतवन्देरिव पर्वते वन्दिरस्तीत्यासत्वाक्यावगतवन्दिसद्भावस्यापि पुंस इदानीं पर्वते वन्दिरस्ति न वेति संशयाभावापत्तेः । तदभावे च तन्मूलकस्तादृशः प्रश्नो न स्यादिति । यद्वा ज्ञाततयेति ज्ञातत्वाकारोणेत्यर्थः ॥ **प्रमाणव्यवधानमिति** । एतच्च बाह्याभिप्रायेणोक्तम् । सुखादौ प्रमाणव्यवधानाभावाच्चैतन्यविषये तस्मिन्ज्ञातत्वसम्भवाच्च । अन्यथा तत्र जानामीति व्यवहाराभावप्रसङ्गादिति । उपक्रान्तमज्ञानप्रत्यक्षं निगमयति ॥ **इतीति** । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योज्ञानाभावप्रतिपत्त्यनुपपत्तिरुपपत्तिशब्दार्थः । एवं विवरणोक्तं प्रत्यक्षमुदाहृत्य चित्सुखोक्तं तदुदाहरति ॥ **किञ्चेति** । अननुभूते स्मरणयोगास्तुतोत्थितस्य न किञ्चिदहमवेदिषमिति जायमानस्मरणेनोद्घातः सुषुप्तिकालिनोऽज्ञानानुभवश्चाज्ञाने प्रमाणमित्यर्थः । सुषुप्तिकाले धर्मिप्रतियोगिज्ञानाभावेन ज्ञानाभावानुभवासम्भवमाह ॥ **अभावेति** ॥ अनुभवपरामर्शोऽनुभवजन्यस्मरणमित्यर्थः ॥ **अन्योन्येति** । सामर्थ्यभावाज्ज्ञानाभावानुमानं तदभावाच्च सामर्थ्यभावावानुमानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । अनुभूतानां बहूनामर्थानां स्मरणाभावस्य प्रसिद्धेर्विशेषतो व्यभिचारस्थलानुपादानमिति ज्ञेयम् ॥ **अनुमानमपीति** । अनेनोक्तमावश्यकत्वमुपादितं भवति । धर्म्यशास्त्राज्ञाननिवर्तकत्वात्तद्व्यावृत्तये आद्यं विशेषणम् । साध्यविशेषोपादानमिद्वधर्मिविशेषपक्षीकरणाय द्वितीयम् । साध्ये आत्मपूर्वकत्वेनार्थान्तरतानिरासाय यस्त्व-

नित्यपरोक्षे शास्त्रार्थभूते धर्मादावपरोक्षज्ञानासत्त्वेन धर्मादिकं न जानामित्यनुभावापातात् । न च जानतोऽपि परपरोक्षार्थं तथोक्तिमात्रं न तु न जानामीत्यनुभव इति वाच्यम् । तथात्वे तस्य श्रवणशुश्रूषादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च तदसाधारणधर्मस्य वा तद्धर्मव्यवस्थापकधर्मस्य वा यज्ज्ञानं तदभाव एव तत्र विषय इति वाच्यम् । विशिष्येदं न जानामीति तस्याप्यनुसृत्यमानत्वात् । किञ्च यत्र कदाऽपि न विशेषज्ञानमथ च न जानामीत्यनुभवस्तत्र विशेषज्ञानप्रागभावप्रध्वंसयोर्वत्सुभशक्यतया पुरुषान्तरप्रसिद्धविशेषज्ञानात्यन्ताभावस्य चेक्षरसाधारण्येनेक्षरस्याप्यज्ञतापातेन तत्र ज्ञानाभावविषयकत्वासम्भवेन भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वक्तव्ये कृतत्वादित्यत्रापि तद्विषयकत्वमेव युक्तमित्याशयः । ननु भावरूपाज्ञानं ज्ञानसामान्यविरुद्धं चेत् । कथं न नित्यनिवृत्तं स्यात्कथं वा तदवच्छेदकार्थविषयकचैतन्येन प्रतीयेत । तस्यैव चैतन्यस्य तज्ज्ञानसामान्यरूपत्वात् । न हि प्रकारेण तमः प्रकाश्यत इत्यत आह ॥ **भावरूपाज्ञानेति** । आश्रयेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । यद्यपि ज्ञानसामान्यात्मकं चैतन्यं तदज्ञाननिवर्तकं तथाऽपि विषयापरोक्षवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मना निवर्तकम् । अविद्यावृत्तिप्रतिबन्धकावरणाभिभवस्य तदानामेव सत्त्वात् । अपरोक्षवृत्त्यव्यव्यतिरेकाभ्यां न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवेन च तथैव कल्प्यत्वात् । अतोऽभावस्येव भावस्यापि न स्वाविषयकज्ञानेन विरोध इति भावः । किञ्चाज्ञानविषयकापरोक्षवृत्त्यनाभिव्यक्तमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं नाज्ञाननिवर्तकं तत्स्फोरकत्वात् । यद्यत्साधकं न तन्मात्रं तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यभिप्रेत्याह ॥ **न चाश्रयेति** । न चाप्रयोजकत्वम् । साधकमात्रस्य निवर्तकत्वे पटादेरपि स्वज्ञानाविष्टुतिः स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ **न हीति** । यद्वा नन्वर्थज्ञानतदभावयोरिव तज्ज्ञानतदज्ञानयोरप्यसमानकालीनत्वमेव । एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतज्ज्ञानत्वादितज्ज्ञानाभाववदित्यनुमानादित्यतस्तत्राप्रयोजकत्वमाह ॥ **भावरूपाज्ञानेति** । भावाभावयोः स्वत्वेककालीनत्वं विरुद्धं न तु भावयोः । न हि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थः । एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतज्ज्ञाननिवर्तकत्वादितज्ज्ञानप्रागभाववदित्यत्रापि हेतुसाध्यज्ञानशब्देन वृत्तिविवक्षायां सिद्धसाध्यतामभिप्रेत्य चैतन्यविवक्षायामसिद्धिमाह ॥ **न चेति** । विमतं नाज्ञाननिवर्तकं तत्स्फोरकत्वात् यद्यत्स्फोरकं न तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यर्थ इति । नन्वज्ञानमित्यप्रतीत्या साक्षिचैतन्यस्य केवलज्ञानभासकत्वाद्योगेन विषयविशेषिताज्ञानभासकत्वं वक्तव्यम् । न च तद्यु-

एवं पूर्वं प्रमाणज्ञानं न दृत्तं साक्षिणा चाज्ञाननिशिष्टतयाऽर्थो विषयकृतोऽतोऽनुवादप्रश्नौ घटते इत्याह ॥ प्रमाणेति । विवरणोक्तमर्थोपपत्त्यन्तरं
 चाह ॥ किञ्चेति ॥ अर्थज्ञानात्मकस्येति । परमतौल्लक्षण्यप्रदर्शनं निरालम्बनज्ञानायोगादिति भावः । अन्यथोपपत्तिं निरस्यति ॥ सत्येति ।
 कार्यकारणशब्दौ परिणामतद्वत्परौ तदनादिस्वसिद्धिरपि लाघवतर्कानुगृहीततदर्थोपपत्त्यैवेत्याह ॥ तस्यापीति ॥ तथाविधेति । अनादिभावह-
 पेत्यर्थः । तदुक्तार्थोपपत्त्यन्तरमाह ॥ किञ्चेति । यदर्थं प्रमाणसिद्धस्योपपादनं तद्विद्वान् वदति ॥ तदेवमिति ॥ इदं नीलमने-
 नावृतमिति हि प्रत्यक्षेण ग्रहीतव्यम् । तच्च नीले गृहीते विरोधादनवगते च सुतराभेतादृशावरणानुभवायोगः । न च नीलावगमकालेऽज्ञानावरणा-
 सम्भवेऽपि विमतं नीलं पूर्वमावृतमिदानीमवगतत्वात्सम्भवदित्यनुमानात्पूर्वकालीनावरणसिद्धिरिति वाच्यम् । इदानीमवगतत्वात्सम्भवः हेतुत्वे भारा-
 वाहिकद्वितीयादिज्ञानावगते इदानीमवगतत्वात्सम्भवदित्यनुमानात्पूर्वकालावृतत्वाभावेन व्यभिचारात् । इदानीमवगतत्वात्सम्भवः हेतुत्वे चेदानीमवगातत्वेन प्रागन-
 वागतत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चैतत्सिद्धिरिति तरेतराश्रयेणासिद्ध्यापत्तेः । न च तर्हि पूर्वापरकालसम्बन्धिष्यप्रत्यभिज्ञाया मध्येऽनवगातिमन्तरेणानुपपत्त्या
 मध्ये आवृतत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । सदा स्फुरत्यप्यात्मनि सोहमिति प्रत्यभिज्ञाया दर्शनेन तस्या मध्येऽनवगात्यसाधकत्वात् । न च तर्ह्यभिज्ञाप्रत्य-
 भिज्ञयोर्मध्येऽर्थावगमे तदवगमस्य स्मृतिप्राप्तेस्तदभावेन मध्ये आवृतत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । अनुभयमाने स्मृतिनियमाभावेन मध्ये उत्पन्नज्ञानानाम-
 स्मरणोपपत्तेः । न च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयसम्बन्ध्यज्ञानानुभवात्सम्बन्धस्य चावरकत्वरूपस्यैवात्मनि दृष्टतयाऽज्ञानायापि विषयेण स एव
 सम्बन्ध इति कथं तदपलाप इति वाच्यम् । साक्षिचैतन्येन स्वस्मिन्व्यस्तानामज्ञानविषयतत्सम्बन्धानामनुभवाङ्गीकारात्सम्बन्धश्चाज्ञानविषययोः
 कार्यकारणभावो नावरणावियमाणत्वरूपोऽध्यस्तस्यावरणयोगात् । प्रतीतिकाले तावदावरणं व्याहृतमप्रतीतिकाले स्वयमेव नास्ति द्विचन्द्रादिवदध्य-
 स्तस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् । यद्यध्यस्तमप्याव्रियते तर्हि तस्य मानगोचरत्वेन तदावरणानिवृत्तेस्तत्प्रतीभास एव न स्यात् । प्रमाणगम्यं हि वस्तु
 परमार्थस्वादप्रतीयमानमपि तिष्ठतीति कथञ्चिदव्रियेत माननिवर्त्यमध्यस्तं तु कथं नामाव्रियेत । तस्माद्वास्तव्यास्मावरणे प्रमाणम् । नापि प्रयोजनम् ।
 प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धकस्यैव सर्वत्रावरणप्रयोजनत्वात् । अनात्मनि च स्वतो वा प्रमाणत्वाद्वा चैतन्यत्वाद्वा प्रकाशप्रसक्तैर्यत्कञ्चन तया जडत्वे-

न्तरेति । चक्षुराद्यष्टदृष्टान्स्वप्नागभावव्यावृत्तये क्रमेण पूर्वपूर्वविशेषणानि । स्वविषयस्वविषयावरकान्धकारविषयगतज्ञाततामिथ्याज्ञानव्यावृत्तये उत्तरोत्तरविशेषणानि । हेतौ धारात्राहिकद्वितीयादिज्ञानव्यावृत्तयेऽप्रकाशितेति । अर्थपदं स्पष्टार्थम् । दृष्टान्ते सौरात्योक्तस्थदीपप्रभान्यावृत्तयेऽन्यकारेति । द्वितीयादिप्रभाव्यावृत्तये प्रथमेति । न्यायदीपावस्तुक्तमनुमानमुदाहरति ॥ अपि चेति । अदृश्ये ज्ञानाभावत्वाभावरूपे विशिष्टे साध्ये हेतो-
रप्रयोजकतानिवृत्तये हेतावभावविशेषणम् । हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ **अभावो हीत्यादिना** । परेणेति भाट्टतार्किकावभिमतौ । अभावप्रत्यक्षे क्रमेण तदुभयाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । सम्प्रतिपक्षवच्छुक्तिरूप्यसंगतिविदित्यर्थः । चित्सुखोक्तमनुमानमुदाहरति ॥ **किञ्चेति** । अत्र पक्षव्यावर्त्य-
कथनं पूर्ववत् । अत्र प्रागभावमादायार्थान्तरतानिरासाय प्रमाप्रागभाववातिरिक्तेति । प्रमाणज्ञाननित्यस्य प्रमाप्रागभाववातिरिक्तस्यानादेः परेणानभ्यु-
पगमादप्रसिद्धविशेषणतानिरासाय देवदत्तनिष्ठेति । तथा च तादृशयज्ञदत्तनिष्ठप्रमाणप्रागभावादेः प्रसिद्धत्वाद्याप्रसिद्धविशेषणतेति । पूर्वज्ञानसुखादि-
व्यवच्छेदायानादेरिति । अत्र च दृष्टान्ते देवदत्तनिष्ठत्वरूपविशेषणतातिरिक्तत्वेन विशिष्टातिरिक्तयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावनिवर्तकतया साध्यपर्यवसानं
पक्षे चान्यप्रमाणज्ञानस्यान्यप्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वास्मभवेन तादृशयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावनिवर्तकतया साध्यपर्यवसानानुपपत्त्या देवदत्तप्रमाप्रागभावस्य च
तादृशविशिष्टातिरिक्तत्वयोगेन प्रागभावरूपविशेष्यातिरिक्तत्वेन तादृशविशिष्टातिरिक्तनिवर्तकतया साध्यपर्यवसाने भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति भावः ।
विगतिो भ्रम एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानको विभ्रमत्वादिति तदुक्तमनुमानान्तरमुदाहरणं तु वक्ष्यमाणध्यासान्यथाऽनुपपत्तिरुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
विवरणोक्तां चित्सुत्वेन समर्थितामर्थायत्तिमाह ॥ **त्वदुक्तामिति** । यथार्थज्ञानत्वेन तस्यापि प्रमाणत्वादित्यर्थः । ननु
प्रमाणतो न जानामीत्यस्यैतदज्ञानत्वप्राहिप्रमाणज्ञानव्यतिरिक्तप्रमाणज्ञानं नास्तीत्यर्थोऽतो न व्याघात इत्यत एवविधानस्यैव पूर्वनिर्दिष्टातिरिक्तप्रमा-
णत्वादेतदविषयत्ववचनं व्याहृतमेवेत्याह ॥ **एतदिति** ॥ **पूर्वोक्तेति** । अकालेऽवगतत्वादेवानवगते तु कारणाभावादेव सुतरां ज्ञानाभावप्रतिपत्त्य-
योग इति पूर्वोक्तदोषानिवृत्तेरित्यर्थः ॥ **नन्विति** । तथा च मां प्रत्युक्तव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिर्भाववरूपज्ञानपक्षेऽपि स्मेति तदङ्गीकारोऽपि न
युक्त इत्याशयः । नान्नाननिवर्तकं प्रमाणज्ञानं तद्वोधकं यच्चाज्ञानबोधकं साक्षिचैतन्यं तन्निवर्तकं तत्साधकत्वादिति परिहरति ॥ **भैवञ्चिति** । यत

क्वचिज्ज्ञानाभावं प्रतीत्यं प्रतीत्यस्तरे प्रसङ्गस्य ज्ञानाभावविषयकत्वस्य निराकर्तव्यतया तदप्रतीतौ प्रसङ्गरेवाभावेनाहमज्ञ इत्यादेस्तद्विषयकत्वनिरासा-
 नुपपत्तिरित्याह ॥ तत्र चोच्येति । न च मम स्वत एव ज्ञानाभावेऽपि प्रतिवादिवाक्यप्रसक्ततद्विरासाय यत्नोऽयमिति वाच्यम् । धर्मिप्रति-
 योगिप्रतीत्यप्रतीत्योस्तवेव प्रतिवादिनोऽपि ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्त्या तत्पूर्ववाक्यप्रयोगानुपपत्तौ ततोऽप्यप्रसक्तेः । व्याहृताभिस्थले सत्यपि व्याह-
 र्यादौ तदज्ञानेन विपरीतज्ञानेन च वाक्यप्रयोगोपपत्तावपि सति ज्ञानज्ञाने तदभावज्ञानोपपत्तेः सर्वथाऽनुपपन्नत्वात् । न च सत्यपि ज्ञानादिरूपधर्म्या-
 दिज्ञाने ज्ञानाभावज्ञानस्या तथा प्रसक्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानरूपधर्म्यादौ ज्ञायमाने तदभावज्ञानेतरप्यनुपपत्तेः । अन्यथा तद्विपरीतरेव न स्यात् ।
 किञ्च न त्वावज्ञानाभावस्वरूपमङ्गीकृत्याहमज्ञ इत्यादेस्ताद्विषयकत्वनिराकरणम् । तत्साधकप्रतीतिरेनेन तुल्ययोगक्षेमत्वाद्वान्यथा वक्ष्यमाणरित्याऽस्यैव
 तद्विषयकत्वस्याङ्गीकर्तव्यतापातात् । नापि ज्ञानाभावस्वरूपमेवानङ्गीकृत्य । साधकसद्भावेन बाधकाभावेन तत्स्वरूपापलापायोगात् । तथा हि ।
 ज्ञानाभावस्वरूपमनभ्युपाच्छता कुत्रापि प्रागभावादित्रितयमपि नाभ्युपगम्यते । उत ज्ञान एव वा तत्रापि त्रितयं वा प्रागभाव एव वा । नाद्यः ।
 पारमार्थिकत्वाकारेण प्रपञ्चे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वरूपेण विनाशं चाङ्गीकुर्वतोऽपसिद्धान्तापत्तेः । नापि द्वितीये प्रथमाद्वितीयौ । विशेष-
 हेत्वभावात् । न च साधकाभावात्प्रागभावः कुत्रापि नाभ्युपेयत इति वाच्यम् । उत्पन्नमात्रतन्तुपु पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरेव तत्साधकत्वात् । न च
 पटादिविशेषकार्यस्य विशेषप्रागभावकार्यत्वेन पटादिसामान्यरूपकार्याभावेनात्यन्ताभाववत्प्रागभावसामान्याभावावापदत्वावाच्छिदप्रतियोगिताका-
 भावविषयिण्यास्तस्याः कथं प्रागभावविषयकत्वमिति वाच्यम् । कार्यभावेऽप्यत्यन्ताभावस्येवाबाधितप्रतीतिसिद्धस्य तस्यापहोनुमशकत्वात् । माऽस्तु
 वा प्रागभावसामान्याभावस्तथाऽपि नानुपपत्तिः । तत्तत्पटत्वावाच्छिदप्रतियोगिकपटविशेषप्रागभावस्यैव प्रतीत्या विषयकृतत्वेन सामान्यस्य तदव-
 च्छेदकत्वेनाविषयीकरणात्प्रतीतस्य सर्वस्य व्यवहर्तव्यतानियमाभावेन पटो नास्तीति व्यवहारस्यैकदेशविषयकत्वेनाभ्युपपत्तेः । न चोत्पत्त्यनन्तरं प्राग-
 भावस्यैवाभावारपूर्वं च तत्तत्पटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषात्प्रतीत्या न तदवच्छिन्नाभावप्रतीतिरिति वाच्यम् । सामग्र्यादिरूपलिङ्गेन कार्य-
 विशेषप्रतीत्युपपत्तेः । एतेन प्रागभावज्ञानानुपपत्तिरपि परोक्ता समाहिता वेदितव्या । अस्तु वाऽत्र विशेषस्यावच्छेदकत्वेनाविषयीकरणम् । तथाऽ

नान्यस्य प्रकारस्य माननिश्चयस्याप्यस्य तत्प्रतिबन्धकत्वात् । द्वितीयं चैतन्यावरणादेव कार्योपपत्तावनत्यानि पृथगावरणकरण-
नवैयर्थ्येन तृतीयस्य च निरस्ततया प्रकाशप्रसक्तेरभावाच्च तदप्रतिबन्धकत्वात् । प्रयोजनमिति प्रमाणप्रयोजनयोरभावादानामन्यज्ञानं सम्भवतीति भावः ।
एवं च प्रमाणसिद्धज्ञानाफलापायोगादनास्पक्षस्य चोत्तरित्याऽनुपपन्नत्वादासाश्रितत्वं द्विषयकत्वपक्षमङ्गीकृत्य तद्वर्णनाविधाविचित्रशक्या स्वप्रका-
शस्याप्यावरणमिति कथञ्चित्परिहृतव्यमित्याह ॥ अत इति । अनेनाक्षेप्यं मूलं दर्शयति ॥ तदिति । अत्र वरपरणानादिभावत्वे सति ज्ञान-
निरवयवज्ञानलक्षणमसूचितस्यानादौ निवर्त्यत्वासम्भवस्य परमते व्युत्पादिततया निरस्तप्रायत्वाद्यासान्यथाऽनुपपत्तिस्तु चित्तस्य श्रमोपादानत्वरूपलक्षणस्य
तु ब्रह्ममाणरीत्याऽन्यथोपपत्तिप्रतिपादनेन सुनिरस्तत्वात्किं तदर्थं पृथक् प्रयत्नेनेत्याशयेन साक्षाद्विवरणकारोदितप्रमाणान्येव निरस्यन्प्रश्मोपन्यस्त-
प्रत्यक्षं निराकरोति ॥ यत्तावदित्यादिना । अभावस्य षष्ठप्रमाणमप्यत्वादिति सिद्धवदुक्तिपूर्वं प्रत्यक्षाभाववादिनोऽप्युक्त्याऽभावस्य षष्ठप्रमा-
णवेद्यत्वस्य तस्मिन्नान्तत्वं प्रत्यक्षदूषणं त्वभ्युच्येनेति गम्यतेऽतस्तदादौ बाधकत्वेन शङ्कते ॥ अभावस्य षष्ठप्रमाणं हि प्रार्ता
नाद्यभावप्रत्ययस्य प्रमाणान्तरेणानुपपत्तेस्तदर्थं स्विकर्तव्यं वा घटाद्यभावप्रत्ययार्थमेव वा । न तावदाद्यः । तत्र क्षणं ध्यात्वा नार्सत्तत्र गज इति
प्रतिपत्तेरभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि स्मर्तुं योभ्यस्मरणाभावलिङ्गानुमेयानुपपत्तिलिङ्गाकानुमानैव तदुपपत्तेः । साक्षिप्राह्वद्विमुखाद्यभावस्य नियमेन
साक्षिद्वैत्वास्मरणाभावानुमापकानुपलब्ध्यन्तरानुसरणप्रयुक्तानवस्थाया अप्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः । प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि जायमानस्य-
न्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्षफलत्वानुपपत्तेः । अपरोक्षकारत्वस्यानुभवसिद्धत्वाद्वाधकाभावान्वयान्नोपक्षयकल्पनानुपपत्तेः ।
उपपादयिष्यते चैतस्मृटमर्थापत्युपमाभावा अनुमान्तर्गतः कश्चित् । प्रत्यक्षान्तर्गतो भावः सुखादेरित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरै । एवं च ज्ञानरूप-
प्रतियोगिन आत्मरूपवर्गिणश्च योग्यत्वात्तदभावप्रत्यक्षमुचितमित्याशयेनाह ॥ प्रत्यक्षत्वस्येति । तर्हि प्रत्यक्षाभाववादिनं प्रयुक्तानुपपत्तिः स्यादेवे-
त्याशङ्कते ॥ धर्ममिति । सामान्यविशेषविषयेण प्रत्यक्षेण वा फललिङ्गाभावानुमानेन वा चित्सुखोत्तराया ज्ञानरूपलिङ्गेन वा षष्ठप्रमाणेन वा
ज्ञानाभावाद्यवगमस्योक्तानुपपत्त्या स्वयैव निरस्तत्वेन साधकाभावात्तव ज्ञानाभावप्रतीत्यभावापत्तेरित्याह ॥ तथा सतीति । न चेष्टापत्तिः । स्वयं

कचिज्ज्ञानाभावं प्रतीत्यन्तरे प्रसक्तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वस्य निराकर्तव्यतया तदप्रतीतौ प्रसक्तेरेवाभावेनाहमज्ञ इत्यादेस्तद्विषयकत्वनिरासा-
 नुपपत्तिरित्याह ॥ ततश्चेति । न च मम स्वत एव ज्ञानाभावेऽपि प्रतिवादिवाक्यप्रसक्तचिरासाय यत्नोऽयमिति वाच्यम् । धर्मिप्रति-
 योगिप्रतीत्यप्रतीत्योस्तवेव प्रतिवादिनोऽपि ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्त्या तत्पूर्वकवाक्यप्रयोगानुपपत्तौ ततोऽप्यप्रसक्तेः । व्याहृतादिस्थले सत्यपि व्याह-
 र्यादौ तदज्ञानेन विपरितज्ञानेन च वाक्यप्रयोगोपपत्तावपि सति ज्ञानज्ञाने तदभावज्ञानोपपत्तेः सर्वथाऽनुपपत्तवात् । न च सत्यपि ज्ञानादिरूपधर्मा-
 दिज्ञाने ज्ञानाभावान्तरा तथा प्रसक्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानरूपधर्म्यादौ ज्ञायमाने तदभावान्तेरप्यनुपपत्तेः । अन्यथा तद्विचृतिरेव न स्यात् ।
 किञ्च न तावज्ज्ञानाभावस्वरूपमङ्गीकृत्याहमज्ञ इत्यादेस्तद्विषयकत्वनिराकरणम् । तत्साधकप्रतीतिरेन तुल्ययोगक्षेपत्वादप्यथा वक्ष्यमाणरस्याऽस्यैव
 तद्विषयकत्वस्याङ्गीकर्तव्यतापातात् । नापि ज्ञानाभावस्वरूपमेवानङ्गीकृत्य । साधकसद्भावेन बाधकाभावेन तत्स्वरूपापलापायोगात् । तथा हि ।
 ज्ञानाभावस्वरूपमनभ्युपागच्छता कुत्रापि प्रागभावादिन्नित्यमपि नाम्युपागम्यते । उत ज्ञान एव वा तत्रापि न्नित्यं वा प्रागभाव एव वा । नाद्यः ।
 पारमार्थिकत्वाकारेण प्रपञ्चे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वरूपेण विनाशं चाङ्गीकुर्वतोऽपसिद्धान्तापत्तेः । नापि द्वितीये प्रथमद्वितीयौ । विशेष-
 हेस्वभावात् । न च साधकाभावात्प्रागभावः कुत्रापि नाम्युपेयत इति वाच्यम् । उक्तमामान्रतन्तुपु पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरेव तत्साधकत्वात् । न च
 पटादिविशेषकार्यस्य विशेषप्रागभावकार्यत्वेन पटादिसामान्यरूपकार्याभावेनात्यन्ताभावकप्रागभावसामान्याभावाभावापटत्वावाच्छिद्यप्रतियोगिताका-
 भावविधिष्यतास्तस्याः कथं प्रागभावविषयकत्वमिति वाच्यम् । कार्यभावेऽप्यत्यन्ताभावस्येवाबाधितप्रतीतिसिद्धस्य तस्यापन्होतुमशक्यत्वात् । माऽस्तु
 वा प्रागभावसामान्याभावस्तथाऽपि नानुपपत्तिः । तत्तत्पटत्वावच्छिद्यप्रतियोगिकपटविशेषप्रागभावस्यैव प्रतीत्या विषयकृतत्वेन सामान्यस्य तद्व-
 च्छेदकत्वेनाविषयिकरात्प्रतीतस्य सर्वस्य व्यवहर्तव्यतानियमाभावेन पटो नास्तीति व्यवहारस्यैकदेशविषयकत्वेनाप्युपपत्तेः । न चोत्पत्त्यनन्तरं प्राग-
 भावस्यैवाभावात्पूर्वं च तत्तत्पटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषप्रतीत्या न तदवच्छिन्नाभावप्रतीतिरिति वाच्यम् । सामग्र्यादिरूपलङ्घनेन कार्य-
 विशेषप्रतीत्युपपत्तेः । एतेन प्रागभावज्ञानानुपपत्तिरपि परोक्ता समाहिता वेदितव्या । अस्तु वाऽत्र विशेषस्यावच्छेदकत्वेनाविषयिकरणम् । तथाऽ

नान्यस्य प्रकारस्य माननिबन्धस्य तत्प्रतिबन्धकभावोऽस्ति । तस्य चैतन्यावरणादेव कार्योपपत्तावनान्तरा पृथगावरणकल्प-
नवैयर्थ्येन तृतीयस्य च निरस्ततया प्रकाशप्रसक्तेरभावाद् । तत्रैव प्रयोजनमिति प्रमाणप्रयोजनयोरभावाच्चानामन्यज्ञानं सम्भवतीति भावः ।
एवं च प्रमाणमिच्छाज्ञानपलापयोगादनास्यपक्षस्य चोक्तरीत्याऽनुपपत्तत्वादात्माश्रितत्वात्तद्विषयश्रवणपक्षमङ्गीकृत्य तद्वर्णनमविद्याविचित्रशक्त्याः स्वप्रका-
शस्याप्यावरणमिति कथञ्चित्परिहर्तव्यमित्याह ॥ अत इति । अनेनाक्षेप्यं मूलं दर्शयति ॥ न तदिनि । अत्र यत्परेणानादिभाववे सति ज्ञान-
निर्वयत्वज्ञानलक्षणमसूचितस्यानादेर्निर्वयत्वासम्भवस्य परमते व्युत्पादिततया निरस्तप्रायत्वाद्वासान्यथाऽनुपपत्तिस्तद्विचित्राश्रमोपादानत्वलक्षणस्य
तु ब्रह्ममाणरीत्याऽन्यथोपपत्तिप्रतिपादनेन सुनिरस्यत्वात्किं तदर्थं पृथक् प्रयत्नेनेत्याशयेन साक्षाद्विवरणकारोदितप्रमाणान्येव निरस्यन्प्रश्नोपपत्त-
प्रत्यक्षं निराकरोति ॥ यत्तावदित्यादिना । अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वादिति सिद्धवदुक्तिपूर्वं प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपीत्युक्त्याऽभावस्य षष्ठप्रमा-
णवेदावस्य तस्मिन्नान्तत्वं प्रत्यक्षदूषणं त्वभ्युच्चयेनेति गम्यतेऽतस्तदौ बाधकत्वेन शङ्कते ॥ अभावस्य षष्ठप्रमाणं हि प्रातर्ग
जाद्यभावप्रत्ययस्य प्रमाणान्तरेणानुपपत्तेस्तदर्थं स्वीकर्तव्यं वा घटाद्यभावप्रत्ययार्थमेव वा । न तावदाद्यः । तत्र क्षणं व्याख्या नासीत्तत्र गज इति
प्रतिपक्षेणभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि स्मर्तुं योग्यस्मरणाभावलिङ्गानुमेयानुपपत्तिलिङ्गकानुमानेनैव तदुपपत्तेः । साक्षिग्राह्यबुद्धिसुखाद्यभावस्य नियमेन
साक्षिवैद्यत्वात्स्मरणाभावानुमापकानुपलब्ध्यन्तरानुसरणप्रयुक्तानवस्थाया अय्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः । प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि जायमानस्ये-
न्द्रियान्वयव्यतिकरानुविधायिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्षफलवानुपपत्तेः । अपरोक्षकारस्वस्यानुभवसिद्धत्वाद्वाधकाभावाच्चान्यत्रोपक्षयकल्पनानुपपत्तेः ।
उपपादयिष्यते चैतत्सुदृढमर्थानुपपत्त्यावा अनुमान्तर्गताः कश्चित् । प्रत्यक्षान्तर्गतो भावः सुखादेरित्यनुव्याख्याव्यावसरे । एवं च ज्ञानरूप-
प्रतियोगिन आत्मरूपधर्मिणश्च योग्यत्वात्तदभावप्रत्यक्षमुचितमित्याशयेनाह ॥ प्रत्यक्षत्वस्येति । तर्हि प्रत्यक्षाभाववादिनं प्रत्युक्तानुपपत्तिः स्यादेवे-
त्याशङ्कते ॥ धर्मोति । सामान्यविशेषविषयेण प्रत्यक्षेण वा फललिङ्गाभावानुमानेन वा चित्सुखोक्तरीत्या ज्ञानरूपलिङ्गेन वा षष्ठप्रमाणेन वा
ज्ञानाभावावागमस्योक्तानुपपत्त्या स्वयैव निरस्तत्वेन साधकाभावात्तव ज्ञानाभावप्रतीत्यभावापत्तेरित्याह ॥ तथा सतीति । न चेष्टापत्तिः । खयं

मपि धर्म्यादिज्ञाने सति ज्ञानसामान्याभावस्यैवाज्ञानस्याप्यनुपपत्तेः । न च विषयापरोक्षवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मनाऽ-
ज्ञानविरोधित्वमित्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्याविरोधित्वं धर्म्यादित्वैतन्यमात्रसत्वेऽपि तादृशचैतन्यभावादज्ञानमप्युपपद्यत इति वाच्यम् । कल्पकाभावात् ।
न चापरोक्षवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्याविरोधित्वादनुभवश्च कल्पक इति वाच्यम् । अपरोक्षवृत्त्यन्वयव्यतिरेकयोर्वृत्तेरेवा-
ज्ञाननिवर्तकत्वमात्रेणानुभवस्य च वृत्तेरेव सामान्यधर्माक्रान्ततया विरोधित्वेनोपपत्तौ वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मना विरो-
धित्वमित्यत्राकल्पकत्वात् । एवमनुभवमार्गमनुसरता विरोधिनिरूपकज्ञानावच्छेदकस्य च सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषविषयकं भाव-
विषयस्य रूपाज्ञानमित्येव यथानुभवं कुतो न कल्पनीयम् । तच्च ज्ञानाभावेऽपि सममेव । किञ्चाज्ञानस्येव ज्ञानाभावस्यापि साक्षिसिद्धत्वं वदता वृत्तिप्रति-
बिम्बितचैतन्यमेव ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मना ज्ञानाभावविरोधि न तु चैतन्यमात्ररूपं धर्म्यादिज्ञानमित्यपि किं न कल्पनीयं कल्पकान्वयव्यतिरेका-
देरुभयत्रापि साम्यात् । न च भावयोरविरोधवद्भावाभावयोरविरोधस्यान्यत्राहृष्टत्वात्सामान्यस्य विशेषाभावप्रतिगोहितावच्छेदकतायाः सामान्यज्ञा-
नमात्रेण सामान्यधर्माक्रान्तविशेषाभावमानस्य चान्यत्राहृष्टत्वत्कथं तत्कल्पकत्वमिति वाच्यम् । धर्मिकल्पनान्योन्यान्वत्राहृष्टस्यापि यथानुभवकल्पना-
यामेव लाघवात् । अन्यथा वैचित्र्यं कुत्रापि न स्यात् । भावयोरविरोधोऽपि यथानुभवमेव कल्प्यः । अन्यथेच्छाद्वेषयोरपि विरोधो न स्यात् । एते-
नार्थेन सहानुभूयमानत्वमज्ञानप्रतिबन्धा समाहितं वेदितव्यम् । एवं च यत्र कदाऽपि न विशेषज्ञानं न च जानामीत्यनुगबध्य तत्र विशेषज्ञानप्रा-
भाप्रध्वंसयोरसम्भवेऽपि पुरुषान्तराग्निरविरोधज्ञानात्यन्ताभावस्य चेश्वरसार्वज्ञापादकतयाऽनुपपत्तावपि स्वसंस्पृष्टविशेषज्ञानात्मनाभावस्येश्वरादिव्यावृ-
त्तस्य तत्रापि सम्भवात् तादृशानुभवबलादप्यज्ञानस्यान्यत्र हृष्टत्वम् । अत एव प्रागभावादिविशेषाननुपादायाभावस्येयुक्तम् । यच्चाज्ञानस्फोरकत्वा-
त्साक्षिणो न तद्विवर्तकत्वमिति तज्ज्ञानाभावेऽपि समं साक्षिण एव ज्ञानाभावस्फोरकत्वात् । यच्च तत्स्फोरकत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहाराया-
ज्ञातताविशिष्टविषयस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वसमर्थनम् । तदपि ज्ञानाभावेऽपि समानम् । तदिदमुक्तमित्यमेव साऽस्त्विति । यच्च ज्ञानस्य केवलसाक्षिवे-
द्यत्वेऽनुमानाद्युक्त्यनुपपत्त्या तद्विषयकत्वे चाज्ञानावच्छेदकविषयस्याप्यनुमानेऽवश्यं भानात्प्रमाणज्ञानस्य चाज्ञानविरोधित्वादनुमानविषयकत्वमज्ञानस्य

तत्त्वज्ञानसाध्यत्वसम्भवाच्च । अपरिमितत्वेऽपि वा तेषामुक्तप्रमाणानुरोधेन मिथ्याज्ञानादिसहृद्वानामेव दुःखजनकतया सहकारिविधयद्वज्ञानाय शास्त्रारम्भोपपत्तेश्च । कृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मस्यादिफलनकारकाद्यभावबोधकप्रमाणानुरोधेन तस्य दुःखाभावनिश्चयवद्दुःखप्रागभावावनिश्चयस्यापि कार्यकोट्येतया तदनिश्चयेऽपि कृतप्रायश्चित्तस्य दुःखाभावनिश्चयेन वा मुमुक्षा ब्रह्मद्वेषे प्रवृत्तिश्च युज्यत एव । न चैतत्स्वप्नोपेक्षया प्रागभावत्वरूपमनङ्गीकृत्य तत्कारणत्वमेव कुतो न परित्यज्यत इति वाच्यम् । अन्यथासिद्धया त्वदुक्तस्याबाधकत्वेनोच्यमानत्वात्साधकानामुक्तवाच्य । प्रागभावान्नानभ्युपगमे त्वदग्रन्थकारस्याविरोधाच्च । तस्मात्प्रागभावविद्वित्तमप्यन्यत्र ज्ञाने चावश्यमङ्गीकर्तव्यमिति तदेतज्ज्ञानाभावप्रतीत्यभावं प्रसज्यता तस्यानिष्ठत्वसूचनात्सूचितमिति द्रष्टव्यम् । ननु साक्षीतरप्रत्यक्षेण ज्ञानाभावप्रतीतौ हेतदनुपपत्तिर्मयोद्भाव्यते न तु साक्षिणा तत्प्रतीतौ । तथा च साक्षिणा ज्ञानाभावं प्रतीत्याहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेस्तद्विषयकत्वनिरासे काऽनुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते ॥ ममेति । साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिमङ्गीदुर्वता तत्प्रतीतावयुक्तानुपपत्तीनामवश्यं परिहार्यत्वात्प्रकारसान्धान्यादहमज्ञ इत्यादीनामेव ज्ञानाभावविषयकत्वमभ्युपगम्योक्तानुपपत्तिपरिहारस्य कर्तव्यत्वे किं प्रतीत्यन्तरानुसारेणेत्याशयेनाह ॥ तर्हीति । ननु ज्ञानसामान्यविरोधिनो ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पदार्थस्याहमज्ञ इति प्रतीत्या विषयिकरणान्तस्य चाभावत्वे ज्ञानसामान्यभावयावद्विशेषभाववद्बहुदान्यतरत्वावश्यम्भावात्तयोश्च यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यक्तिविरुद्धत्वाद्धर्म्यादिज्ञाने च सति तदसंभवेनास्या न ज्ञानाभावविषय-कत्वम् । एवं त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रतीतेरप्यर्थेन सहानुभूयमानार्थविषयिण्योत्तरीत्या न ज्ञानाभावविषयकत्वमिति प्रतीत्यन्तरानुसरणं युक्तमिति चेत् । प्रतीत्यन्तरानुसरताऽपि तस्याहमज्ञ इत्यत्रैव सामान्यविरोधिविषयकत्वं वा त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिवद्विशेषविरोधिविषयकत्वं वा वक्तव्यं गत्यन्तरमावात् । तदुभयमपि त्वदुत्तरीत्यैव न सम्भवतीति ज्ञानाभावविषयकं साक्षिप्रतीत्यन्तरमिति रिक्तं वचः प्रसज्येत । अत एव तदन्यतरविषयकत्वेऽपि कथञ्चिदुक्तानुपपत्तिपरिहारे कर्तव्ये तत एवैतत्प्रतीतिविषयत्वमङ्गीकृत्य कुतो न तत्परिहार इत्यत्र तात्पर्यात् । कथं चेयमनुपपत्तिः । धर्म्यादिज्ञानातिरिक्तज्ञानविशेषस्यैव सामान्यधर्माक्रान्ततयाऽभावप्रतियोगितया भानपक्षस्य सामान्यस्यापि स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वीकारेऽनुपपत्त्यभावपक्षस्य च प्रागभावप्रतियुपपादनोत्तरीत्योपपत्तत्वात्कथमन्यथाज्ञानसामान्यविरोधितया प्रतीत्यमानपदार्थस्याज्ञानत्व-

द्रष्टव्योदयास्तमयोरन्तरालकालानुभवात्तदृष्टान्तेन निद्राकालात्पूर्वोत्तरास्तमयोदयकालयोरपि तत्कालत्वेन हेतुनाऽन्तरालकालवत्त्वानुमाय तस्याप्या-
 समत्त्वं कालत्वेनेतरकालवदनुमातुं शक्यत एवेत्यनुमानेन सुषुप्तिकालीनात्स्मरूपधर्मिप्रतीतिरुच्यते ॥ अस्यापि ति ॥ अत्र स्याद्विशेषश्चैवेने ।
 अन्यथा साक्षिवेच्छादावज्ञानासम्भवेनाज्ञानरूपलिङ्गेन सुप्तिकाले इच्छादिज्ञानाभावानुमानासम्भवाद्धिज्ञानात्त्वात्पुनरापिच्छादिज्ञाना-
 भावानुमानं न स्यादिति भावः ॥ अनुमानं त्विति । अत्र शब्देन बाधोदः स्पष्टतामाचष्टे । तथा हि । अत्र यथार्थज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे साक्षि-
 रूपसुखादिज्ञानस्याज्ञानानिर्वक्तृत्वेन तत्र बाधः । वृत्तेः पक्षत्वे च त्वन्मते परोक्षवृत्तौ बाध एवापरोक्षवृत्तेः पक्षत्वे च तदेव व्यभिचारः । परोक्ष-
 ज्ञानान्यत्वेन हेतुविशेषणे चाप्रयोजकत्वं धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां बाधोऽसिद्धिश्च । न चोत्तरोत्तरक्षणाच्छिन्नतद्विषयज्ञानं तथापि निवर्तत
 इति वाच्यम् । क्षणानामप्रत्यक्षत्वात् । तदन्यत्वेन पक्षविशेषणे वाऽऽप्तज्ञानस्य पक्षत्वेऽनाप्तज्ञाने व्यभिचारः । तथापि पक्षत्वे त्वन्मते जडावरकाज्ञा-
 नाभावाद्बाध एव । न च तथापि तदवच्छिन्नचैतन्यं तत्प्रमाणविषय इति न बाध इति वाच्यम् । रूपादिदीनस्य चैतन्यस्य चाष्टुपधायोगात् । साध्ये चाद्यावि-
 विशेषणवैयर्थ्यम् । ज्ञानस्यैव तद्विषयत्वेन स्वनिवर्त्यपदेनैव स्वप्रागभावव्यावर्तनात् । अभावव्यावृत्त्येत्येतावतैव पूर्वो स्वप्रागभाववैयर्थ्याच्च । जडा-
 वरकाज्ञानाभावाद्वितीयविशेषणमप्यसङ्गतम् । स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्तेरावरणपदेनैव सिद्ध्या स्वविषयेत्यशौचार्थं च । वृत्तिश्चिद्विरागाथेति मतेऽ-
 ज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन तृतीयमप्यसङ्गतम् । आवरणाभिभवार्था वृत्तिरिति मतान्तरेऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य वा तदज्ञाधारतया चतुर्थमप्युक्तम् । इतर-
 तस्य तदविषयतयाऽज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् । अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वेन वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य वा तदज्ञाधारतया चतुर्थमप्युक्तम् । इतर-
 विशेषणव्यावर्त्यव्यावर्तनस्य स्वविषयावरणपूर्वकमित्येनैव सिद्धेरितरैवेत्यर्थं च । प्रमाप्रागभावप्रमोषत्तिप्रतिबन्धकादृष्टाद्रेरज्ञानातिरिक्तस्यावरणत्वा-
 भावात् । तथास्यैव तैर्नैव स्वप्रकाशज्ज्ञावावरणसम्भवाद्वेतोरप्रयोजकत्वम् । न च तमोऽनुदासाय तृतीयम् । तस्य प्रमाप्रागविषयावरणत्वाभावात् ।
 तस्मान्न प्रतिज्ञा युक्तेति । अत्राह नव्यः । विवादोचरापन्नमित्यनेन जन्यसर्विकल्पकजन्यचाक्षुषप्रमाणज्ञानमन्वकारनिवृत्त्यवगवहितोत्तरकाली-
 नचाक्षुषज्ञानं वा विवक्षितम् । परमते जन्यज्ञानमात्रस्य सविकल्पकजन्यत्वत्सविकल्पकस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाच्च पक्षाप्रसिद्धिवाण्याय जन्यसविकल्प-

नोपपद्यत इत्याशङ्क्य परोक्षद्वैतरज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तेरित्याद्युक्तम् । तदपि न । परोक्षज्ञानादयज्ञानं निवर्तत एव । परोक्षतो ज्ञाते न जानामी-
त्यनुभवात् । अनुमित्या वन्धज्ञानं शालश्रवणेन च धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च । न च परोक्षद्वैत्या वन्ध्याद्याकारसत्तानिश्चयेनावारणाभि-
वात्त जानामीत्यनुभवो ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवश्चेति वाच्यम् । अपरोक्षस्थलेऽप्येवं कल्पनापत्तावज्ञाननिवृत्तितत्रापि नाङ्गीकर्तव्या स्यात् । अज्ञा-
नानिवृत्तौ परोक्षे व्यवहाराद्ययोगाच्च । न च नाविद्यानिवृत्तिव्यवहारकारणं भ्रमादपि तद्दृष्टेरिति वाच्यम् । भ्रमस्थलेऽपि व्यवहारासमानविषयकाज्ञा-
ननिवृत्तौ स्थित्वात् । न च दूरस्थदृक्षे आसवाक्यापरिमाणविशेषावगमेऽपि तदज्ञानविपरितभ्रमयोर्दर्शनात् । तस्यैव चक्षुर्विषयसंक्रियेण परिमाणवि-
शेषापरोक्षज्ञाने सति तददर्शनादन्यव्यतिरेकाभ्यामपरोक्षज्ञानमेवाविद्यानिवृत्तौ कारणमिति वाच्यम् । तत्रापि परोक्षद्वैत्याऽज्ञाननिवृत्तावप्युपाध्यादि-
दोषवशात्तादृशभ्रमोपपत्तेः । न च परोक्षद्वैतरज्ञाननिवर्तकत्वे प्रत्यक्षदृष्टवन्हेरिव पर्वतो वह्निमानित्याप्तवाक्याल्लिङ्गाद्वाऽगगतन्हेरपि पुंस इदानीम-
स्मिन्पर्वते वह्निर्न वेति सन्देहो न स्यात् । तदभावे चेदानीमस्मिन्पर्वते वह्निर्विद्यत इति प्रश्नो न स्यादिति वाच्यम् । विषयापरोक्षदशायां तत्काल-
तत्सत्तानियमेन साक्ष्युपनिवृत्तकालस्यापरोक्षप्रतीतिविषयतया तत्र सन्देहाभावेऽपि वाक्यादिजन्यपरोक्षप्रतीतिदशायां तत्कालविषयसत्ताया अनियत-
त्वेन वाक्यादिजन्यज्ञाने साक्षिणाऽपि तत्कालाप्रतीत्या कालविशेषाज्ञानादेव तादृशसंशयाद्युपपत्तेः । तस्मादज्ञानावच्छेदकविषयविशेषस्य सामान्यतो-
ज्ञानमात्रेण तदवच्छेदकतयाऽज्ञानज्ञाने भानमित्येव समाधातव्यम् । तच्च ज्ञानाभावेऽपि समानमिति नानुपपत्तिरिति तदिदं सर्वमभिप्रेत्योक्तम् । इय-
मेव साऽस्त्विति । एवं विवरणोक्तप्रत्यक्षं निराकृत्य चिखुबोक्तमपि तद्विराकरोति ॥ सौषुप्तिकेति ॥ यद्यपि न किञ्चिदित्यस्य परामर्शस्वमेवा-
भ्युपेत्य धर्म्यादिज्ञानभावावप्रयुक्तानुपपत्तिर्विषयसामान्याविशेषितज्ञानस्य सुषुप्तावज्ञाननिरूपकस्य त्वयेव मयाऽपि तादृशज्ञानस्यैव ज्ञानाभावानिरू-
पकत्वाभ्युपगमादिति समाधातुं शक्यते । अत एव मिथ्यात्वं यदि दुःखोदेरिति वाक्यव्याख्यावसरेऽहंप्रत्ययस्यास्माविषयकत्वोपादानायैतत्समानन्या-
यस्य सुखमहमस्वाप्समित्यस्य परामर्शत्वमेवोक्तम् । तथाऽपि मम साक्षिणेत्याद्युक्तरीत्यैवास्य प्रकारस्य सुज्ञानत्वात्परेणातिथित्तनिरस्तानुमानप्रकार एव
सूत्रपाद इत्याशयेनोदमिति द्रष्टव्यम् । ननु सुषुप्तिकालीन आत्मा ज्ञानाभाववानित्यनुमाने पक्षाप्रतीतेनानुमानसम्भव इत्याशङ्कते ॥ पक्षेति । अनि-

विशेषणानि । अनुदिष्टघटादिव्यंसे ईश्वरस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षसम्भवादतीन्द्रियस्यैन्द्रियकस्याप्यज्ञानदशायां घटादेरस्मादितौ ध्वंसाभावादन्यव्यतिरे-
 काभ्यां प्रतियोगिप्रत्यक्षं ध्वंसे कारणमिति न साध्यवैकल्यम् । नापि प्रागभावनिवर्तकतयाऽर्थान्तरता । तस्य सत्त्वेऽपि ज्ञानस्य तद्विवृत्तितया
 तदनिवर्तकत्वात् । निवर्तकयोग्यतासाध्येति न धारावाहिकप्रत्यक्षे बाधो व्यभिचारो वेति वा भावरूपाज्ञानसिद्धिः । मूलज्ञाने
 तु सर्गाधिकालीनं कार्यं जडोपादानकं कार्यत्वात्सम्मतवत् । तच्च लाघवादेवमित्यणुव्यतिरिक्तजडोपादानसिद्धावनादित्वे सति
 जडोपादानत्वं भावत्वं वा ज्ञाननिवर्त्यवृत्तिजडवृत्तित्वाद्दत्त्वादिवदिति जीवत्वादेरनाविद्यकत्वे ज्ञानादिवृत्त्यनुपपत्तेर्न तदादायार्थान्तरत्वमित्यनु-
 मानमिति । तत्तुच्छम् । मन्मते जन्यज्ञानमात्रस्य बुद्धिमदीश्वरजन्यत्वेऽपि तज्ज्ञानजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा निर्विकल्पकानङ्गीकारेण
 सविकल्पकस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाभावेन पक्षाप्रसिद्धेरभावेन जन्यसविकल्पकजन्येऽप्युभयोपादानतयायुक्तत्वात् । मन्मते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाना-
 जनकत्वाद्धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धौ पूर्वपूर्वज्ञानानामजनकत्वेन तस्या अपि जन्यसविकल्पकजन्यत्वेन पक्षत्वापत्तौ मन्मतेन बाधतादवस्थ्यात् । धारा-
 वाहिकबुद्धावपि साधुपनतितत्तत्क्षणभानसम्भवेन तत्तत्क्षणविशिष्टाज्ञाननिवर्तकत्वेन तस्याः पक्षत्वेऽपि बाधाप्रसक्त्या तद्धावृत्तये विशेषणोपादानानौ-
 चित्याच्च । धारावाहिकबुद्ध्यभावपक्षस्त्वनुपपन्नः । ज्ञानमेव पुनः पुनर्ज्ञायत इत्यनुभवेन तत्सिद्धेः । तदपलापे चोभयसम्प्रतिपत्तस्तद्वृत्तज्ञान इव
 धारावाहिकस्थलेऽप्याशुविनाशाभ्युपगमापत्त्या तावत्कालस्थितेरकल्पनीयत्वात् । साध्ये च व्यधिकरणघटपटसंयोगादिसमानाधिकरणेच्छादिप्रागभाव-
 व्यावृत्तये विशेषणोपादानं प्रागभावानभ्युपगान्तुरयुक्तमेव । न च परमेतेनार्थान्तरादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति तन्मतेनैवाप्रकाशितार्थ-
 प्रकाशकत्वहेतोर्विशिष्टसाध्याभावेऽपि प्रागभावादिपूर्वकत्वेनाप्युपपत्त्याऽप्ययोजकत्वात् । वस्तुतस्तदभावेनाप्रयोजकत्वपरिहारेऽर्थान्तरस्यापि तत् एवा-
 भावाद्द्विशेषणवैयर्थ्यमेव । विशिष्टसाध्यापादानेऽपि पटज्ञानानन्तरभाविचाक्षुषघटज्ञाने पटज्ञानस्य घटज्ञानसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्ततया घट-
 ज्ञानजननायोग्यतयोत्तरघटज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगितया घटज्ञानाश्रयगततया तत्पूर्वकत्वेनार्थान्तरतादवस्थ्यात् । अन्धकारकालीनत्वागिन्द्रियजन्यघटज्ञा-
 नोत्तरभाविनोऽन्धकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरभाविचाक्षुषज्ञानस्योक्ततादृशघटज्ञानपूर्वकत्वेनोपपत्त्याऽर्थान्तरतैव । द्वितीयपक्षेऽपि संशयविशेषदर्शनप्राग-

काजन्येत्युभयोपादानम् । अनेन धारावाहिकाद्वितीयादिबुद्ध्यावृत्तिः । अस्मन्मते तु धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धिरेव नास्ति । अन्तःकरणपारिणाम-
रूपज्ञानस्य द्रव्यतया घटादिवदेकस्यैव ज्ञानस्य तावत्समयास्थित्युपस्थितेर्न तस्य पक्षतापस्या बाधः । पराभिमतेश्वरज्ञानादिव्यावृत्तये चाक्षुषप्रमाणज्ञा-
नेति । साध्ये च स्वराब्दः समभिव्याहृतपरः । स्वप्रागभावपदेन स्वसमानाधिकरणः प्रागभावः कथ्यते । स्वविषयावरणेति स्वजननायोग्यम् ।
स्वनिवर्त्येति स्वजन्यध्वंसप्रतियोगि स्वदेशगतेति स्वाश्रये वर्तमानम् । एवं च पक्षिभूतज्ञानस्य घटपटादिसंयोगजनकत्वस्यैव तात्प्रागभावस्तन्निवार्य
इति संयोगादिप्रागभावामत्वस्वजनकादृष्टेच्छाप्रागभावपूर्वकत्वेनार्थान्तरव्यावृत्तये प्रतिलोभ्येनैतानि विशेषणानि । अज्ञानं चैवंभूतामिति न बाधः ।
स्वप्रागभावान्यत्वं चाभावान्यत्वादित्येदेवेति नाखण्डाभावे दैव्यश्रयम् । अथवा प्रमाणज्ञानप्रागभाव एव स्वप्रागभावः । स्वविषये संशयादिजनकता-
योग्यमेव स्वविषयावरणं स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगि स्वनिवर्त्यम् । ततश्च प्रागभावोऽपि परमते विशेषदर्शानतया संशयादिजनक इति स्वप्रा-
गभावस्वजनकादृष्टान्धकारादिव्यावृत्तये स्वप्रागभावेत्यादिविशेषणम् । परमते मनःसंयोगपूर्वकत्वेनार्थान्तरनिवृत्तये स्वनिवर्त्येति । अथवा पराभिमत-
प्रागभावान्यत्वज्ञानसमानविषयकत्वज्ञाननित्यत्वज्ञाननिसमानाश्रयत्वादीनि विशेषणानि तानि विशेषणानि न कस्यापि दैव्यश्रयम् । एकेनापि तेन
विनोदस्यासिद्धेः । अज्ञानाश्रयघटावच्छिन्नचैतन्यमेवान्तःकरणवच्छिन्नमिति तद्विज्ञानस्याप्यज्ञानसमानाश्रयत्वमवाधितमेव । घटादिचाक्षुषज्ञान-
स्यापि तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वादज्ञानस्य ज्ञानसमानविषयकत्वं चाबाधितम् । अनुभवबलादरूपस्यायहङ्कारस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमादरूपस्याप्यात्मन-
श्चाक्षुषप्रत्यक्षत्वाङ्गाकारे बाधकाभावात् । वस्तुतोऽस्मदभिमतस्मन्तः पराभिमतविलक्षणवास्तवतातुल्यतेवेति घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्य भवानुभवसि-
द्धत्वाच्चाक्षुषत्वमविरुद्धम् । न चान्तःकरणवृत्त्यादौ विषयस्याध्यासिकसम्बन्धाभावाद्धटादेर्विषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्यान्तः-
करणवृत्त्यवच्छिन्नत्वेनान्तःकरणवच्छिन्नसाध्यभेदात्तदध्यासिकसम्बन्धस्यैव साक्षिसम्बन्धत्वात् । तस्मान्नात्रानुमाने काऽप्यनुपपत्तिः । घटध्वंसाजनक-
घटापरोक्षप्रमाणज्ञानं घटं न जानामीत्यनुभवविषयनिवर्तकम् । घटापरोक्षप्रमाणज्ञानत्वादृष्टध्वंसजनकप्रत्यक्षत्वं । विषयनिवर्तकतयाऽर्थान्तरवाराण्य
पक्षे ध्वंसाजनकेति विशेषणम् । आत्मनश्चानिवर्त्यत्वात्तद्विवर्त्य भावरूपज्ञानमेव । पटादिप्रत्यक्षे परोक्षज्ञाने घटश्रमे च व्यभिचारवाराण्य क्रमेण हेतु-

बाधादेरपरिहार्यत्वादित्याशयः । यच्च घटध्वंसाजनकस्यनुमानं तदपि न । अतीन्द्रियस्यापि दुरितादेः प्रायश्चित्तादिना ध्वंसस्यारम्भद्वितो आगमन-
 त्वात्तत्रैधरज्ञानकल्पकाभावेनानुद्दिष्टघटादिध्वंसे च व्यभिचारेण प्रतियोगिप्रत्यक्षस्य ध्वंसाजनकत्वात् । अर्थान्तरारम्भबाह्यद्वंद्वंसाजगतेति पक्षविशे-
 षणैरग्रह्यम् । परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकताया उपपादितत्वेन बाधप्रसक्तेरभावेनापरोक्षविशेषणकैरग्रह्यं च । प्रागभावनिवर्तकत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्-
 त्तरता च । तस्य न जानामीत्यनुभवविषयत्वानुपपत्तेः परिहृतत्वात् । न च प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपतया न निवर्तकत्वम् । अज्ञानेऽपि
 तुल्यत्वात् । न चाज्ञाननिवृत्तिर्भविनिवृत्तिरिति चेन्नैवेति वाच्यम् । धर्मिकलानान्यायेन क्लृप्तप्रागभावनिवृत्तानेवातिरिक्तकल्पकान्योन्येन भावव्यव-
 विशेषणस्याप्रयोजकतयाऽनुपादितत्वात् । न चानवस्थादि तत्प्रयोजकतया कल्पकम् । अक्लृप्ताज्ञानकल्पनोपक्षया क्लृप्तप्रागभावनादिपरम्परारिद्धविग-
 यत्वादिकल्पनोपपत्तेः । त्वदभिमतज्ञानस्यानादित्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवस्योक्ततया बाधश्च । अमपरोक्षज्ञानयोरज्ञाननिवर्तकत्वेन हेतुबाधपरोक्षप्रागापाद-
 नैरग्रह्यं च । अनुभवविरोधस्योभयत्र तुल्यतया परोक्षज्ञानस्यैवापरोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वाभावेऽपि हेतोरुपपत्त्याऽप्रयोजकत्वं च । मूलाविधान-
 नुमाने च प्रकृत्युपादानकत्वेनोपपत्त्याऽर्थान्तरता । न च तत्र प्रमाणाभावः । चतुर्थपादे व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् । यच्चानुमानं अडोपादानत्वमि-
 त्यादि तत्र जीवत्वादिकमादायार्थान्तरता । न च तस्यानाविधकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति वाच्यम् । सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तेरुक्तत्वादप्रयोजकत्वं
 च । अज्ञानकल्पितत्वस्याद्याप्यसिद्ध्या दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च । जडोपादानत्वादिकं सादिमात्रवृत्ति जडवृत्तित्वाद्भट्टत्वादिवदित्याभारताभ्यं च । तदे-
 तदाह ॥ **अनुमानं त्वसम्बद्धमेवेति** । तुराब्दो विशेषार्थः । परोक्षक्षितोऽनुमानविशेषोऽप्यसम्बद्ध एवेत्यर्थः । हेत्वनुपपत्त्या चाऽनुमान-
 स्याभासतानुपपादयति ॥ **अनुमानं त्विति** । प्रदीपप्रभात्वरूपस्य ज्ञानहेतुत्वरूपस्य वा तस्य दृष्टान्ते सत्त्वेऽपि पक्षेऽभावात् । ज्ञानत्वरूपस्य
 च तस्य पक्षे सत्त्वेऽपि दृष्टान्तेऽभावात् । असिद्धिसाधनवैकल्यप्रतिरिक्ताह ॥ **प्रकाशकत्वस्येति** । एकस्याभावेनेति वदतोऽभावाशयः । स्ववि-
 पयावरणनिवर्तकत्वाज्ञानान्यकारान्यतरनिवर्तकत्वादिरूपस्यानुगतत्वेऽपि साध्यवैशिष्ट्यापादकतया न हेतुरारिः प्रविष्टप्रकाशकत्वशब्दादर्थतया
 विवक्षा युक्ता । साध्यवैशिष्ट्यानापादकस्य ज्ञानत्वादश्च नानुगतत्वम् । एवं व्यवहारहेतुत्वमात्रस्योद्दिष्टादौ व्यभिचारित्वेन तदर्थतयाऽविवक्षणीयम्

भावयोः प्रमाणज्ञानप्रागभावादन्यतया तद्विषये संशयादिजननयोरन्यतया प्रमाणज्ञानसत्ताक्षणनियतत्वं सप्रतियोगितया स्वाश्रयगततया च तत्पूर्वकत्वे-
नार्थान्तरतैव । स्वन्मतेऽपि विशेषणभेदेन विशिष्टपदेत्यावश्यकत्वादुदावाच्छिन्नचैतन्यान्तःकरणवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदस्यैव वक्तव्यत्वात् । अभेदेऽपि
वा घटावच्छिन्नज्ञानाज्ञानाश्रयेणानाश्रयत्वादज्ञानाश्रयविन्मात्रस्य दृष्ट्यादिरूपज्ञानानाश्रयत्वात्वाश्रयगतत्वमज्ञाने बाधितमेव । न च
तथाऽप्यज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्य ज्ञानाश्रयान्तःकरणवच्छिन्नभेदाज्ञानममानाश्रयत्वमज्ञानयोः भेदेति वाच्यम् । अवच्छिन्नगतमिष्टयात्वसंसारदरेष्य-
वच्छेदगतत्वापत्त्या तयोरपि भेदस्यावश्यकत्वात् । अनुभवबलदरूपस्याप्यहङ्कारस्य प्रत्यक्षात्वापुण्यमेऽपि सम्भट इत्यादिघटादिसतानुभवस्यात्माविषय-
कत्वाभावेऽपि विश्वसत्ताया उपपादितत्वादुपपादयिष्यमाणत्वाच्च घटादिमात्रविषयकत्वेनोपपत्त्या द्रव्यचक्षुषतायां रूपवत्त्वस्य प्रयोज्यताया विनैव बाधकं
स्यागायोगाद्घटादिचक्षुषज्ञानस्य तदवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वानुपपत्त्याऽज्ञानस्य ज्ञानसमानविषयकत्वमपि बाधितमेव । अन्तःकरणदृष्ट्यादौ विषयता-
प्रयोजकत्वाऽसिकसम्बन्धाभावात्तद्वति च दृष्टिप्रतिबिम्बितविषयाधिष्ठानचैतन्येऽज्ञाननिवर्तकत्वाभावाद्वा एव । न च घटाद्याधिष्ठानचैतन्यस्थान्तः-
करणदृष्ट्यवच्छिन्नत्वेनान्तःकरणवच्छिन्नसाक्ष्यभेदात्तदध्यासिकसम्बन्धस्यैव तत्सम्बन्धत्वमिति वाच्यम् । अधिष्ठानचैतन्यस्यावच्छिन्नाभेदासम्बन्धत्वो-
क्तत्वात् । अभेदेऽवच्छिन्नदवच्छेदस्यापि मिथ्यात्वेनाध्यासाधिष्ठानत्वासम्बन्धाच्च । तथात्वे वाऽध्यासाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वसाधनानु-
पपत्तेः । यच्चोद्देश्यसिद्धयर्थतया विशेषणसार्थक्यमुक्तम् । तत्र । यत्राविशेषितसाध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता । यथा विमतं भिन्नाभिः समानाधिकृत-
त्वादित्यादौ । यद्विशेषणं विनाऽर्थान्तरादि वा । यथेश्वरानुमानेऽष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिनि । तत्रैवोद्देश्यसिद्धयर्थत्वं वाच्यम् । न
चात्रार्थान्तरादिनिवारकत्वम् । तदसम्भवस्योक्तत्वात् । न च तद्विषयावरणसमयवर्तित्वे सति तद्विनिवर्तकत्वरूपस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वहेतोर्विशिष्ट-
साध्येन विनाऽनुपपत्तिरेव । अज्ञानातिरिक्तस्य ज्ञाननिवर्त्यस्य विषयावरणस्याभावात् । प्रागभावस्याप्रसिद्धत्वादन्त्यस्य चासम्भवादिति वाच्यम् ।
प्रागभावस्य व्युत्पादितत्वात् । तस्य चावरणत्वाभावे स्वविषयावरणपूर्वकमित्येतावतैवोपपत्तौ शेषवैयर्थ्यस्य वगलेपत्वात् । अन्यथाऽनादित्वधर्मो-
पादानत्वादिविशेषणानि प्रक्षिप्योद्देश्यसिद्धयर्थतया वैयर्थ्यसमाधानापातात् । तस्मादेदमनुमानमुपपन्नं तदेतदह ॥ असम्बद्धमेवेति । तत्र

निषेधनमित्याशङ्कते ॥ किं नामेति । एवं मूलाभिमतं प्रसङ्गवस्तुक्त्वा साक्षान्मूलव्यावर्त्य कथयन्मूलमवतारयति ॥ नन्विदानीं
 पामेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या शास्त्रवैयर्थ्यप्राप्तेः कथमङ्गीकृतं चेदित्युक्तमित्यत आश्रयाद्यनुपपत्तिप्रयुक्ताज्ञानासम्भवनमित्तकशाब्दवैयर्थ्यं तत् पूर्वव्याख्य-
 पक्ष एवेत्याशयेनोक्तुक्तानुपपत्त्येति । यद्वाऽज्ञानानभ्युपगमे शास्त्रवैयर्थ्यप्राप्तावपि न तदङ्गीकारे तत्प्राप्तिरित्यत उक्तुक्तानुपपत्तेति । अत्र नो-
 ऽप्युक्तदोषपत्तिरित्येव वक्तव्ये न तद्वेदिति मूलानुसारेण शास्त्रवैयर्थ्यमिति फलकथनमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि ज्ञानाभावाङ्गीकारेणापि कथञ्चि-
 द्विपयादि व्युत्पादयितुं शक्यम् । तथाऽपि स्पष्टागमेन संसाराद्यनुपपत्त्या लिङ्गेन च सिद्धे भावरूपाज्ञाने आश्रयाद्यनुपपत्तेरुक्तं भास्वरूपविज्ञानादयं
 प्रयत्न इति द्रष्टव्यम् । जीवाश्रितं जीवं प्रत्यावरणमिति पक्षाभ्युपगमे पक्षान्तरोक्तदोषोऽजङ्गीकारपरार्हत इत्याशयेन मूलं पक्षविरोधेऽपि न सत्य-
 व्याचष्टे ॥ स्वश्चास-धिति । नन्वात्मनि स्वशब्दो नपुंसक एव । स्वो ज्ञातावात्मनि एवं त्रिष्वल्मीये स्वोऽस्त्रियां धत्वा इत्यपरोक्षेन पक्षोऽनु-
 कर्त्तवाभिधानात् । कथं तर्हि स्वे स्वा इत्यादि । तत्र स्वशब्दस्यात्मायार्थत्वात् । अत एव तत्रात्मीया इत्यर्थ इत्येवाभिपुङ्गवाः कर्त्ता गन्तुः । तत्र न
 स्वश्चासौ भावश्चेति पुल्लिङ्गप्रयोग इति चेत् । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । कथमन्यथा स्वे स्वा इत्यादिपुलिङ्गप्रयोगः । न योवशत्सा
 तस्य सावकारात्वम् । तथा सति विभाषा जसीति प्रकरणं स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्यतया गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यानानुगमिच्छता । नञ
 निर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वाभिप्रायसिद्धेः । न चैवमुदाहृतमारसिंहोक्तिविरोधः । तत्राप्यात्मनीत्यस्य स्वी ज्ञाताविति पूर्वो-
 न्वयित्वेन स्वमित्यस्य च त्रिष्वित्युत्तरान्वयित्वेन योजनासम्भवेनात्मनि स्वशब्दस्य नपुंसकत्वे तस्यानुपपत्त्यङ्गीकारः । योः स्वर्गपद्मयोः सौ सौ पा-
 त्मनोः स्वं निजे धने इति हेमचन्द्रेण स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वल्मीयेऽस्त्रियां धन इति मेदिनीकारेण चात्मनि स्वशब्दस्य स्वर्गोः पुंस्त्वो-
 च्छेद्य । ततश्चात्मात्थस्यापि स्वशब्दस्य पुंस्त्वाद्युक्तं तथा विग्रहप्रदर्शनमिति ध्येयम् । [स्वगज्ञातिधनाख्यायाम् । ज्ञातिधनान्ननादिनाः स्वशब्दस्य
 प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् । स्वे स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वल्मीये स्वोऽस्त्रियां धन इत्यादि ।
 अत्रात्मनीति पूर्वान्वयि । स्वमित्युत्तरान्वयि । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वल्मीयेऽस्त्रियां धन इति मेदिनी । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्याः । ज्ञात-

त्वात् । साक्षाद्भावहारहेतुत्वस्य दृष्टान्ते परम्परया तस्य च पक्षेऽस्त्वेनासिद्ध्यादितादवस्थमिति । प्रकाशशब्दवाच्यत्वं प्रकाशकत्वमतौ नोत्तरेण इत्यत आह ॥ शब्देति ॥ **एकार्थत्वादिति** । उपलक्षणं चैतत् । अज्ञानाविषयकस्य तदभावव्यावर्तकत्वानुपपत्तश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आभास-
साम्योक्तौ तद्दूषणानां बाधादीनामपि लाभात्किं विशिष्य तदुक्त्येवमपि तुच्छताज्ञापनायाभाससाम्यमेव तत्त्वप्रदीपिकोक्तानुभावात्साह ॥ ननु निवेदितेति ।
अयं घटः स्वप्राग्भावातिरिक्तानादिनिवर्तको घटत्वाद्धटान्तरवदित्यपि प्रयोगस्य सुलभत्वादिति भावः ॥ **तदुक्तमिति** । न च सति ज्ञाने कथं
तदभावव्यवहार इति वाच्यम् । प्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावविषयकत्वप्रतिपादकन्यायेनोक्तोत्तरत्वात् । अज्ञानेऽप्यस्य पर्यनुयोगस्य साभ्याच्च । न चाज्ञा-
नस्य साक्षिवद्यत्वेन प्रमाणाबोध्यत्वाद्धानुपपत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानाभावस्यापि साक्षिवद्यत्वापेक्षया परिहारसौलभ्यादित्याशयात् । अधर्माणा-
त्मकमध्यासं वदतो ज्ञानानुपपत्तिरभिमतार्थानुपपत्तिर्वा । नाद्य इत्याह ॥ **ज्ञानस्येति** । पराशयमुद्धृत्य निषेधति ॥ **न हीति** । अर्थोऽप्यभि-
ष्टानभूतात्मशक्त्यादिर्न त्वाव्यनुपपद्यमानतयाऽभिमतः । रजतादितु कायमेव नेति द्वितीय निराह ॥ **अर्थस्त्विति** । असतोऽपि प्रतीतिविषय-
त्वस्योपपादितत्वादिति भावः । न पूर्वार्थापत्तिवत्किञ्चेत्युक्तायां ज्ञानाह्वयनिवृत्तिश्रवणान्यथानुपपत्तावन्यथोपपत्तिर्दोषः किन्त्वाक्षेपकस्याप्रामित्तत्वं
मेव दूरेऽन्यथोपपत्तिविचार इत्याशयेनाह ॥ **ज्ञानादिति** ॥ **उक्तमिति** । बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरेष्वेत इत्येतद्वाच्यव्याख्यावत्सर उक्तमि-
त्यर्थः । ननु प्रत्यक्षव्यवहारयोर्निर्विषयकत्वासम्भवात्तद्विषयेऽवश्यं वक्तव्ये विषयत्वेन त्वदुक्तमेवाज्ञानं मयोच्यत इत्याशङ्कं परिहरदुपसंहरति ॥
अत इति । यद्वोपक्रमानुसारेणोपसंहारेऽपि भावरूपेऽप्युक्तमिति ध्येयम् । ननु स्वभावाज्ञानादित्येव तदुक्तमिति स्वपक्षेऽनुपपत्तिरिहारोऽसंभवतः ।
आश्रयाद्यनुपपत्त्या तत्साधकप्रमाणानुपपत्त्याऽज्ञानस्वरूपस्यैव निपुणतरं निरस्ततया तदङ्गीकारप्रसक्तोरेवाभावादित्यतोऽतोऽधिकारिविषयेत्यादिना परं
प्रति वक्ष्यमाणस्याज्ञानाभावे विषयाद्यभावाच्छास्त्रवैयर्थ्यस्याज्ञानभ्युपगमे सिद्धान्तेऽपि प्रसक्त्याऽज्ञानस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात्तदनुपपत्तिश्च परम्पर-
एव न स्वपक्ष इत्याशयेन स्वपक्षे तदनुपपत्तिपरिहाराय प्रवृत्तस्योत्तरवाक्यस्य नामङ्गतिरित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । निर्विशेष इत्यादिनोक्तानां श्र-
याद्यनुपपत्तिशास्त्रवैयर्थ्यरूपं बाधकं स्वपक्षे नास्ति चेत्यर्थः । ननु भावरूपमज्ञानं निषेधस्तव कथं बाधकप्रसक्तेरित्यत उक्तं न व्यथिति । तर्हि यथ

योऽर्थो वा । आत्मात्मियज्ञातिधनवाची स्वशब्दः । तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मयौ परिशिष्टौ इत्याशयेन व्याचष्टे । आत्माया इत्यर्थे आत्मान इति वेति । विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरानिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्मवाचित्वाशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणत्वादिति ज्ञेयम् । ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्यणिनिना ज्ञातिधनयोरप्यार्मायत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताऽस्यैवेति ध्वनयति । एतदश्रमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ।] । यद्यप्यत्र स्वभावाज्ञानवाद इत्येव पक्षपरिग्रहायां तत्सार्थक्यवक्ष्यपरिग्रहमात्रयोजनायां तत्सार्थक्यवदशब्दस्य स्मातन्त्यास्येति भाति । तथाऽप्येकस्य दूषणस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवत्पक्षान्त-
दोषपरिहारार्थक्योजनायां तत्सार्थक्यवक्ष्यपरिग्रहमात्रयोजनायां तत्सार्थक्यवदशब्दस्य स्मातन्त्यास्येति भाति । तथाऽप्येकस्य दूषणस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवत्पक्षान्त-
रानन्युपगमेऽप्यन्युपगतपक्षे तदूषणप्रसरशङ्कानिरासार्थत्वात् । जीवपक्षेऽपि जडपक्षोक्तान्योन्याश्रयातिदेशेन तन्निरासप्रतिज्ञार्थत्वाद्वा तन्मूल्य न वै-
यर्थ्यमित्याशयोऽपि तस्य जडब्रह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावादित्यपि द्रष्टव्यः । एवमुत्तरत्रापीति ध्येयम् । यद्यपि स्यो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिजित्यभिधाने आत्मपर्यायस्वशब्दस्य नपुंसकत्वमुक्तम् । तथाऽप्यात्मशब्दपर्यायस्वशब्दस्य स्मातन्त्यास्येति प्रोक्त आत्माऽयं चाततत्वेत इत्यभिधानतुल्ये परमो-
पनिषद्वाक्ये परमात्मनि पुल्लिङ्गप्रयोगादात्मपर्यायः पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति स्व इत्यभिधानं तु प्रयोगाद्यज्ञानमूलमित्याशयेन स्व इत्युक्तम् । अनेनैवाशयेन
नित्योपाध्या स्वरूपयेति वाक्यव्याख्यावसरेऽपि स्व आत्मेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । माऽस्तु पक्षान्तरोक्ताऽनुपपत्तिः । जीवाश्रितत्वतदावरणत्वपक्षोक्ता-
नुपपत्तिस्तु स्यादेवेत्यतस्तत्पक्षोक्तदोषपरिहारसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे । यद्वोक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे ॥ तथा स्वयमे-
वेति । अज्ञानकल्पितत्वाभावलाभायाह ॥ अस्तीतीति । जीवं प्रत्यावरणमिति पक्षेऽतिदेशेन जीवाश्रितत्वपक्षे च भेदोऽपि भ्रमजो यदीत्युत-
रत्र स्पष्टम् । अत्राप्युक्तन्यायेतरेतराश्रय उक्तप्राय इत्याशयेनोक्तमुक्तेति । विषयविशेषपक्षयोः परिग्रहेण पक्षान्तरोक्तदोषोऽनङ्गीकारपरत्वात् इत्या-
शयेन विषयविशेषपक्षपरिग्रहपरतया मूलं व्याचष्टे ॥ तथा स्व इति । अत्राभिधानमुदाहृतवाक्यमेव । ब्रह्म प्रति ब्रह्मस्वरूपमावृणोमिति पक्षे
पूर्वोक्तः सप्रकाशो स्वविषयज्ञानासम्भवरूपो दोषो जीवं प्रति ब्रह्म स्वधर्माश्चावृता इति पक्षे न प्रसर्तयित्वा इति पक्षे न प्रसर्तयित्वा इति पक्षे
समर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे ॥ यथा स्वभावेति । अत्र चानवस्थादीत्यतः पूर्वमुक्तेत्यव्याहार्यम् । तथा पाठे तु नानुपपत्तिरिति श्रेयम् । विषय-

विशेषपरिग्रहेण पश्चान्तरप्राप्तदूषणाभावेऽपि तत्र प्राप्तदूषणापरिहार एवेत्यतस्तत्परिहारसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे ॥ तथा स्वभावेनेति । नन्वज्ञानस्य जीवाश्रितत्वाभ्युपगमे ब्रह्मजडाज्ञानवादोक्तदोषानापत्त्युक्तिरयुक्ता । जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वपक्षेऽपि ब्रह्माणश्चेत्येव सार्वज्ञमित्युक्तदूषणापरिहारात् । ब्रह्मान्यद्व्यपक्षेऽपि जीवस्य तद्वदस्य च कल्पितत्वे यो दोषो भेदोऽपि भ्रमजो यदीत्यादिना समानन्यायतया प्राप्त इतरेतराश्रयत्वरूपतया स्वभावैवास्तीत्यज्ञानकल्पितत्वाभावोक्त्या निरासेऽप्यन्यथा चेत्स्मृतोऽन्येति दोषपरिहार एव । जडपक्षोक्तस्य न चावरणमज्ञानमस्य इति दोषस्य जीवप्राकल्पितत्वोक्त्या निरासेऽप्यप्रकाशस्वरूपत्वादियुक्तदोषानिरास एव । विषयविशेषकत्वेन पश्चान्तरोक्तदूषणाप्राप्तावपि स्वप्रकाशस्वरूपाभिः प्रथमविषयभाजानानुपपत्तिरूपतस्तदूषणापरिहार एव । निमित्तविशेषकत्वेनात् । स्वतन्त्रस्यापि परमेश्वरस्य स्वप्रकाशो स्वधर्मविषयकाज्ञानसम्पादकत्ववत्त्वविषयाज्ञानसम्पादकत्वप्रसङ्गास्य निमित्तविशेषणैव समाधेयत्वात् । अन्यथा पारमेश्वरशक्त्यैव सर्वत्र निर्वाहापत्त्या निमित्तनैमित्तिकभावात् पुनः प्रागश्रयणीयतापातात् । निमित्तविशेषाभिप्रायकल्पने च परमेश्वरशक्त्युक्तेननुयोगः । अज्ञानसत्यत्वाभ्युपगमेन तत्कल्पितत्वाक्षोत्तानवस्थाप्रिहारोऽपि तत्सत्यत्वेऽपि सत्यस्यानिवृत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरपरिहाराच्च । तस्माद्वेदं मूलमुक्तदोषपरिहारक्षममित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । आश्रितत्वपक्षं परित्यज्य जीवाश्रितत्वपक्षकक्षीकरणेन जीवो परः पदार्थ इत्यर्थसूचकभावपदेन च लब्धं परिहारमाह ॥ तस्य भवति । असम्भूत इति पूर्वोक्तं सर्वत्रान्वेति । एवं चान्यथा चेत्स्वतोऽन्यतेत्युक्तोऽप्यसिद्धान्तो नास्मन्मत इति भावः । ज्ञानस्वभावत्वाच्चेति । इदं च जीवस्य प्रमाणसिद्धत्वात्स्वभावपदेनैव ज्ञानरभावत्वसूचनाद्वा भाष्याभिमतमिति सन्तव्यम् । अनेन जडपक्षोक्तस्याप्रकाशस्वरूपत्वादिति दोषस्यात्राप्रार इत्युक्तं भवति । स्वस्य विषयत्वासम्भवेऽपि स्वयमर्णां विषयत्वं सम्भवतीत्येतदर्थसूचकस्वभावपदान्तर्गतधर्मार्थकभावपदप्रयोगसूचितं निमित्तविशेषमाह ॥ तथाऽपीति । अज्ञानस्य सत्यत्वे सत्यस्यानिवृत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्युक्तानुपपत्तेः परिहारो यथा दृष्ट्या प्रसङ्ग इत्यादिवद्विषयान्नस्या सुलभ एवेत्याह ॥ तथा विधिस्यपीति । यदि स्वरूपाभिव्यक्तिविषयकाज्ञानोपपत्तौ निमित्ततया विशेष आश्रितत्वात् स्वभावपदार्थतया स्वतन्त्रपारमेश्वरशक्त्युत्पादनं व्यर्थमित्यतो विशेषबलादस्तु स्वरूपप्रकाशोऽपि धर्मप्रकाशस्त्रयाऽपि जीवचैतन्यस्यैव स्वरूपं प्रतीतिव ब्रह्म पारतन्त्र्यादिस्व-

नोक्तमुपसंहरति ॥ अत इति । परमतेऽविद्यानुपपत्तेरित्यर्थः । योगो विषयप्रयोजनयोः परस्परं शास्त्रेण च सम्बन्धः । आदिग्रहेण स्वपक्षसाधकं प्रमाणं गृह्यते । अनन्तदोषा उक्ता वक्ष्यमाणाश्च । सति खल्वज्ञाने । अज्ञा विप्रतिपन्नः सन्दिग्धो वा शास्त्रेऽधिकारी स्यात् । अज्ञातश्च विषयो भवेत् । अज्ञाननिवृत्तिश्च फलम् । न च विषयाद्यभावे सम्बन्धः सम्भवी । अधिकार्यादिवर्जितत्वादनादरणीयं दुष्टत्वादेयं च । अज्ञानमित्युपक्रम्य मायेत्युपसंहारोऽज्ञानस्यैवावस्थानेन संज्ञाद्वयं न तु कस्य भेद इति परमतादिकरणार्थः । उपपादितं चैतत्पर्येणैवेति ।

टि०—ननु भावरूपाज्ञानस्वरूपोपादाने यदि न विप्रतिपत्तिरपि तु मरणक्षे तदनुपपत्तिकथन एव तात्पर्यं तर्हि तदेव ममापि तत्परिहारोपायोऽस्तीत्याशङ्कते ॥ स्यादेतदिति । यद्वा भावरूपाज्ञानमङ्गकृत्य पारमेथराचिन्याद्भुतशक्तिमाविद्यानुपपत्तिपरिहारपेक्षया विद्याचिन्याद्भुतशक्त्यैव तत्परिहारे लाघवमिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ स्यादेतदिति । अत एव पूर्वपक्षसिद्धान्तिनौ स्वाशयं नन्वित्यादिनोद्धाटयिष्यत इति द्रष्टव्यम् । दुर्घटा विचारसहा या घटनोपपत्तिः सा रदभावो यस्याः सा तथा । दुर्घटत्वमनुपपद्यमानत्वम् । विचारासहिष्णुत्वमिति यावत् । भूषणं स्वरूपसम्पादकम् । दूषणं स्वरूपहानिकरम् । कथञ्चित्त्वेनापि प्रकारेण घटमानत्वे विचारसहिष्णुत्वे । अविद्यात्वं विचारासहिष्णुत्वम् । तदुक्तम् । नन्वविद्या स्वयंज्योतिरामानं दौकते कथम् । कूटस्थमद्वितीयं च सहस्रांशुं यथा तम इत्याशङ्क्य सेयं श्रान्तिनिरालम्बा रवन्त्यायविरोधिनी । सद्यते न विचारं सा तमो यद्वादिवाकरम् । अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम् । यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेदित्यादि ॥ तथा च्छति । स्वरूपोपपादिकायास्तदपलापकत्वानुपपत्तेरित्याशयः । उदाहृतसम्मतवशाद्दुर्घटकत्वभावत्वाय पराभिप्रेततालभेऽप्युपक्रमे सामान्योत्तेदुर्घटत्वस्य भूषणत्वांशे सिद्धान्तसम्मतितरत्तित्वाशयेनाप्युदाहरणोपपत्तेः । शङ्कितरि सम्मतिक्षोकोत्तसर्वाङ्गीकारस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन भाष्योत्तदूषणाय चोभयस्वभावत्वपक्षेऽनुपपत्त्या परोक्तसामान्यं विकल्प्योभयस्वभावत्वपक्षं तदुदाहृतसम्मत्युक्तयुक्त्यैव निरस्य द्वितीयपक्षनिराकरणपरतया भाष्यं योजयितुमाह ॥ अत्रेति । तथा चेत्युक्ताभिप्रायव्यञ्जनाय भाष्यपदमनूय विग्रहं प्रदर्शयन्नेव शेषं पूरयति ॥ अविद्याया इति । प्रसङ्गोपपादका-

धर्मान्प्रत्यपि प्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशो सत्यज्ञानयैवायोगादप्रकाशानुपपत्तिरिति शङ्कायाः पारमेश्वराचिन्यशक्यम्युपगमैव निरस्यतया तदुत्तिरित्याशयेनाह ॥ **यद्यपीति** । अत्र यद्यपीति स्थलद्वये वैचित्र्यं नेदं दूषणद्वयसमाधानभितरवसरं प्रत्युद्भावितदूषणस्य स्वपक्षे समाधानरूपमपि तु स्वपक्षप्राप्तासाधारणदूषणसमाधानमिति सूचयितुम् । यद्यपि चात्र यद्यपि जीवचैतन्यमित्यादिको ग्रन्थः समानविषयकत्वादज्ञानविषयतोपपत्तिरित्या-नन्तरं निवेशयितुमुचितः । अज्ञानमपीत्यादिस्तु प्रकारान्तरेण शास्त्रवैयर्थ्यसमाधानार्थोऽन्ते निवेशनीयः । तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या नाद्यज्ञानस्य सत्येश्वरप्रसादादिपृच्छावचिन्यशक्तेरुपयोगाद्वा ब्रह्म जीवधर्मप्रकाशो पारमार्थिके सति मिथ्याभूताज्ञाननिमित्ताप्रकाशोपपत्तावपि नाज्ञानसत्यत्वे तदुपपत्तिः । पारमार्थिकापारमार्थिकयोरविरोधवत्पारमार्थिकयोरविरोधासम्भवादित्यज्ञानसत्यताऽङ्गीकारे प्राप्तानुपपत्तेरप्यनेन परिहारात्तदनन्तरं यद्यपीत्यादिग्रन्थो निवेशित इति द्रष्टव्यम् ।

अनु०—अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्माऽपि हि तादृशः ॥ अतोऽधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितम् ॥ अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं श्रुतैः ॥

सु०—स्यादेतत् । अस्ति तावदविद्या । सा च दुर्घटघटनास्वभावा । यथोक्तम् । दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् । कथञ्चिद्वदमानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घट भवेदिति । तथा चानुपपत्तिः कथं तत्स्वरूपापलापाय प्रभवतीति । अत्र वक्तव्यम् । किमविद्या दुर्घटमुघटघटनास्वभावा वात दुर्घटकस्वभावा वा । नाद्यः । सुघटशोऽविद्यात्वाभावप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह ॥ अविद्येति । अविद्याया दुर्घटत्वं चेत्स्वभाव इति शेषः । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । तादृशोऽविद्यासदृशः । मिथ्येति यावत् । अयमर्थः । यद्यविद्या दुर्घटकस्वभावा स्यात्तदा साऽधिष्ठाना ससाक्षिका च न स्यात् । तथात्वे सुघटत्वप्रसङ्गेनाविद्यात्वाभावप्रसङ्गात् । ततश्चात्माभावेन शून्यवादापत्तिरिति । नन्वीश्वरशक्तिरपि कथम् । यावत्प्रमाणसिद्धं तावतः सुघटस्य दुर्घटस्य वा घटनायां पटुरिति ब्रूमः । न चैवं त्वया वक्तुं शक्यत इत्युक्तम् । सर्वस्यापि सुघटस्यापह्नवोऽनेनातिप्रसङ्गेनोपलक्षितो बोद्धव्यः । निर्विशेष इत्यादि-

मन्त्रौपधादेरेव मायाशब्दार्थतया नैदं तत्र लक्षणमिति वाच्यम् । तत्र मायाशब्दाप्रयोगात् । द्रष्टारो हि दृष्टमिन्द्रजालमेव मायां वदन्ति न त्वदृष्टं मन्त्रादिकम् । मन्त्रान्वयव्यतिरेकौ तु काचादिवन्निमित्तकारणत्वेनाप्युपपन्नौ । अनिर्वचनीयैन्द्रजालदेः मत्स्यान्दाशुपादानाकाशानुपपत्तेश्चानाद्यानिर्वचनीयमेव किञ्चित्तदुपादानं कल्पनीयम् । तस्य च मायाशब्दवाच्यत्वमुपादानोपादयेयोरभेदादेवोपपत्तामिति न तत्र लक्षणावृत्तातिः । स्वाश्रयव्यामोहकत्वान्भावभ्यां भेदस्यसिद्धः । ईश्वरस्याप्यवतारेषु मायया व्यामोहदर्शनात् । नाप्यविद्यायाः स्वाश्रयव्यामोहनिगमः । अलम्ब्येन्द्रजालत्वेन प्रपञ्च्यस्तेष्वपि तदूर्ध्वमुखतायां द्रष्टुरव्यामोहात् । अथात्र तीरस्थवृक्षदर्शनजन्यविवेकवशादव्यामोहोऽविद्यारवभावस्तु व्यामोहात् प्रतीते चेत् । तर्ह्येन्द्रजालिकस्यापि प्रतीकारज्ञानादव्यामोहो माया तु स्वाभाव्यान्मोहिकैव । ऐन्द्रजालद्रष्टुणां व्यामोहदर्शनात् । यतिषु प्रतीकारज्ञाने तेऽपि न मुह्यन्त्येवेत्तज्ञानाश्रयत्वं न व्यामोहप्रयोजकम् । न च मायाकर्तुरिच्छामनुसरति । मन्त्रौपधादिनिमित्तकारण एव कर्तुंस्वातन्त्र्यात् । तादृशं चेच्छानुसारित्वमविद्याया अपि दृष्टम् । नेत्रस्याङ्गुल्यवष्टम्भेन द्विचन्द्रभ्रमोत्पत्तेः । अविद्यारव रूपे कर्ता न व्याप्रियत इति चेत् । रमभितरथापि । प्रसिद्धिरपि शाल्बीया तावदस्येव । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति सम्यग्ज्ञाननिवृत्ताविद्यायां मायाशब्दप्रयोगात् । तस्यविध्यां यित्तां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी माया समेयाय तस्मै विद्यात्मने नम इति स्मृतौ मायाविद्ययोः सामानाधिकरण्येनैकत्वसिद्धेर्ध्यादिना निवरणकारणैर्दुपपादितमित्यर्थः । परमताविष्करणं चाविद्यानिरासेन मायानिरासोऽपि सिद्ध इति सूचनयेति द्रष्टव्यम् ।

अनु०--सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः ॥ न ब्रह्मतां वदेद्देशो जीवस्य हि कथञ्चन ॥

सु०--जीवब्रह्मणोरैकत्वं शरीरकभीमांसाविषयो न भवतीत्यतस्तदुपपत्त्यर्थं बन्धमिच्छात्ववर्णनमसङ्गतमित्युक्तम् । तस्यैकत्वात्तेनत्यादिना प्रपञ्चयति । तथा हि । जीवब्रह्मणोरैकत्वं शरीरकभीमांसाशास्त्रविषयं प्रतिपद्यमानेन वेदस्यापि तद्विषयत्वं प्रतिपत्तव्यम् । तदितिकर्तव्यतारूपत्वान्भीमांसाशास्त्रस्य । करणतिकर्तव्यतयोरैकविषयतानियमात् । न च वेदो जीवब्रह्मणोरैकत्ववक्ति । सर्वस्यापि मन्त्रब्राह्मणोपनिषद्रूपस्य वेदस्य भेदावलम्बनत्वावभासनात् । ननु कथं वेदो न जीवब्रह्मणोरैकत्वपरः । मन्त्र-

नुकस्या न्यूनतां परिहरति ॥ हीति । प्राधान्यप्रकृतदुर्घटवस्य न तच्छब्दपरामर्शविषयता किन्तु योग्यतयोपसर्जनभूताया अप्यविधाया प्वेत्याह ॥
तादृश इति । सादृश्यस्यानेकधा सम्भवाद्विवक्षितमाह ॥ **मिश्रेणेति ।** नवप्रयोजकतेश्चपादनता च तर्कस्थेयतो मध्ये आपाद्यमध्याहृत्य तद-
प्रयोजकतापरिहाराय हिशब्दसूचितयुक्तिं संयोज्य द्वितीयदूषणनिरासाय तर्कफलं वक्तुमाह ॥ **अयमर्थ इति ।** ईश्वरशक्तेरयदित्यदृशान्वमान-
त्वस्य त्वयाऽध्यय्युपगमात्तत्राप्यतिप्रसङ्गासाम्याभित्याशयेन प्रतिबन्दीं गृह्णाति । **नन्विनि ।** सिद्धान्ती स्वाशयं तावदाविवक्षोति । **याचति ।**
तर्हि शराविषणादिकमपि स्यादित्याशङ्कानिरासायैतत् । फलोपधानाभिप्रायेण चेदम् । अतो न शक्तेऽपि हान्यथाकहुमित्यादिना विरोध इति
ज्ञेयम् । इदानीं प्रतिबन्दीं मोचयति ॥ **न चैवमिति ॥ उक्तामिति ॥** तथाखे सुघटत्वप्रसङ्गोनेत्यादिनेति शेषः । स्यादविधात्वमात्मन इत्य-
तिप्रसङ्गसङ्ग्रहायाह ॥ **सर्वस्यापीति ।** उत्तरत्रापि तन्मतानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तन्मतनिरासोपसंहारत्वानुपपत्तेराह ॥ **निर्विशेष इत्या-**
दिनेति । उक्तोपसंहारत्वं मूलरूढं कर्तुमाह ॥ **परमत इति ।** स्वभावाज्ञानवादस्योक्तसूचनोपदेवं विशेषणम् । अयं चाविधानुपपत्तिदृष्टाणो
हेतुर्नुबन्धचतुष्टयाभाव एव न तु स्वपक्षसाधकाभावादौ । तदुक्तिश्चात्र प्रसङ्गात्तन्मतस्यातिशुद्धतात्वापनान्यथैवधेयम् । योगशब्दस्योपाश्रयभन्-
मात्रपरतायाः प्रकृतानुपयोगाद्विवक्षितमर्थमाह ॥ **दोष इति ।** अत्रानुबन्धचतुष्टयस्यापि स्वशब्देनोपात्तत्वेन तत्परत्वासम्भवादनन्तरादिना तत्पक्षे
बाधकस्योक्ततया साधकाभावस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वात्साधकप्रतयाऽऽदिशब्दं व्याचष्टे ॥ **आदीति ।** दोषाणामानन्त्यानुपपत्त्या बहुवार्यकतयाऽ-
नन्तराब्दं व्याचष्टे ॥ **अनन्तेति ।** बहुलेशितिशयद्योतनयामुल्लप्रयोग इत्याशयेनोक्तमुका इत्यादि । उदासीनत्वस्यापि सम्भवेनोपादयताप्रयोज-
काधिकार्याद्यभावस्य हेयताहेतुवासम्भवाच्चशब्दं हेयं चेत्यनेन संयोज्य तत्समुच्चितं साध्यमध्याहृत्य वर्जितं दुष्टमिति श्रुतेहेतोर्यथायाथ्य हेतुहेतुम-
द्वावं दर्शयति ॥ **अधिकार्यादीति ॥ अवस्थाभेदेनति ।** आवरणविक्षेपस्वरूपेण स्वातन्त्र्यकर्त्रिच्छाधीनत्वरूपेण वेत्यर्थः । ननु स्वाश्रय-
व्याप्तोहकत्वतद्वैरिण्यरूपलक्षणभेदालोके मायानिर्मितहस्तश्चादौ मायाशब्दप्रयोगवदविद्याशब्दप्रयोगाभावात्कथं न वस्तुभेद इत्यत आह ॥ **उपपा-**
दितं चेति । अनिर्वचनीयत्वे सति तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययावभासहेतुत्वस्य तल्लक्षणत्वात्तस्य चोभयत्राविशेषात्तयोर्भेद एव । न च सत्यभूत-

पूर्वग्रन्थसङ्गात्प्रभावेऽपि यत्सिद्धवत्कृत्य मिथ्यात्ववर्णनसङ्गातिनिरूपणं तस्मिन् जीवब्रह्मणोरैक्यस्य मीमांसाविषयत्वाभावे उपपादकाकाङ्क्षायां तत्प्रति-
 पादकत्वाच्चासङ्गातिरित्याशयेन प्रकृतप्रमेयं दर्शयन्नेव तत्सङ्गतिं दर्शयति ॥ **जीवब्रह्मणोरिति** । उक्तं बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यत्रे-
 त्यर्थः । इत्यादिनाऽतो यथार्थबन्धस्येतत्पर्यन्तेन । ननु जीवब्रह्मैक्यस्य शारीरकमीमांसाविषयत्वाभावे हेत्वादेरनुकथा सत्यत्वात्तेनेत्याय नोक्तप्रपञ्च-
 कत्वमित्यत आह ॥ **तथा हीति** । उत्तरवाक्ये हिशब्देन जीवब्रह्मैक्यस्य शारीरकमीमांसाविषयत्वे वेदाविषयत्वस्य हेतुत्वोक्त्यभिप्रायावगमाच्चा-
 नुपपत्तिरित्याशयेन वेदाविषयत्वस्य तत्र हेतुत्वं वदन् मीमांसाविषयत्वाभावे वेदाविषयत्वस्य हेतुत्वं युक्तमप्रयोजकत्वात्स्वरूपासिद्धत्वाच्चेत्याशङ्कां
 परिहरति ॥ **जीवेति** । हेतुशरीरे तदुपकर्तव्येतिविशेषणस्य विवक्षितत्वादयैक्यविरुद्धभेदविषयकतायाः स्पष्टप्रतिभासन्वाच्च न दोषद्वयमपीति भावः ।
 नन्वेवं मन्त्रब्राह्मणयोः कर्मपरतया वेदान्तेष्वपि केषाञ्चिद्वाक्यानां विशिष्टजीवब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकतया केषाञ्चित्सृष्ट्यादिप्रतिपादकतया परेपामुपास-
 नापरतया सर्वेषामपि भेदपरत्वेन स्वरूपासिद्धिशङ्काप्रसरात् । न ब्रह्मतां वदेद्वेदो हीत्येतावता पूर्तः सत्यत्वात्तेनेत्यादिहेतुत्वापादकांशो व्यर्थ इत्यतस्त-
 द्वावर्त्या शङ्कां दर्शयति ॥ **नन्वेति** । मन्त्रेत्यादिना तयोः शारीरकमीमांसोपकर्तव्यत्वाभावं दर्शयति । येषां चोपकर्तव्यत्वं तेषां साक्षात्परम्प-
 रया वैक्यविषयत्वमाह ॥ **उपनिषदामिति** । तत्पदार्थस्वरूपपराणीति स्वरूपग्रहणेन विशिष्टपरत्वाभावमभिप्रेति ॥ **सृष्ट्यादीति** । निष्प्रप-
 ञ्चताप्रतिपादनं चैक्यवाक्योपयोगीति स्पष्टमेवेति ज्ञेयम् । नन्वेवं वेदान्तानामर्द्धैते पर्यवसानं वदन्तं प्रति सत्यत्वादीत्यादि न सङ्गतम् । सर्वत्र प्रत्य-
 क्षाविरोधादेरयोगादित्यतो महावाक्यस्यैक्यपरत्वे निरस्तेऽन्येषां तत्परत्वाभावः एततः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य भाष्यकारेण महावाक्य एव प्रत्यक्षविरोधादेर-
 भिधानाच्चापुनपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **आस्तामिति** । प्रक्रियेति तद्विराससौलभ्यं सूचयति । कथञ्चनेत्येतदनुसारेण सम्भावितं करुद्वयं दर्शयति
 ॥ **तथा हीति** । मन्त्रादेरैक्यपरत्वस्य परेणाप्यनर्हगीकारात्सदेवेत्यादिजीवेश्वररूपसृष्ट्यादिप्राणधुपासनादिवाक्यानां चेश्वरानुवादेन जवैक्य-
 बोधकतयोऽहमित्यादेशश्च प्रत्यक्षविरोधादिनैक्यपरत्वाभावोपपन्नसम्भवादाह ॥ **वेद इति** । जीवानुवादेन ब्रह्मैक्यविधायकवाक्यान्तरमादिपदसङ्-
 ग्राह्यम् । कथञ्चनेत्यादिकस्य केनापि हेतुनेत्यर्थासम्भवात्प्रकारद्वयनिराकरणं मूलरूढं कर्तुमाह ॥ **कथञ्चनेति** । प्रकृतप्रपञ्चकतासिद्धये हिश-

ब्राह्मणयोरतत्त्वावेदकयोरविद्वद्विषययोर्द्वैतालम्बनत्वेऽप्युपनिषदामद्वैतनिष्ठत्वात् । तत्र हि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं साक्षाज्जीवस्य ब्रह्मतां प्रतिपादयति । सदेव सोम्येत्यादीनि वाक्यानि तत्पदार्थस्वरूपनिरूपणपराणि तत्रैव समन्वितानि । अथ यो वेदेदं जिघ्राणीत्यादीनि त्वंपदार्थपराण्यपि तत्रैव समन्वयं प्रतिपद्यन्ते । सृष्ट्यादिकथनं च ब्रह्मणो निष्पपञ्चताप्रतिपादनायानुवादतयोपयुज्यते । प्राणाद्युपासनानि चान्तःकरणस्य परावृत्तिनिरोधद्वारेणाद्वैतप्रतिपात्तावोपयुक्तानि । तदेवं वेदान्तानां जीवब्रह्मणोरैकत्वं विषय इति तदुपकरणभूता मीमांसाऽपि तद्विषयैवेति युक्तम् । अत्रोच्यते । आस्तां तावदियं समन्वयप्रक्रिया । तत्त्वमसीत्यादिबेद एव तावदेकताविषयो न भवति । तथा हि । तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदार्थस्य जीवस्य तत्पदार्थब्रह्मता मुख्यया दृष्ट्या वा प्रतिपादनीया । विरोधिभागत्यागेन स्वरूपमात्रलक्षणया वा । नोभयथाऽपि सम्भवतीत्याह ॥ सत्यत्वादिति । वेदस्तत्त्वमसीत्यादिः । कथञ्चनोक्तप्रकारद्वयेनापि । जीवस्य त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थब्रह्मतां न वेदेद्वि यस्मात्तस्मान्मीमांसाऽपि तद्विषया न भवतीति शेषः । कुतः । प्रत्यक्षेण विरोधतः । कथम् । तेन प्रत्यक्षेण दुःखादेः सत्यत्वात्सत्यत्वावधारणात् । अथवा पृथक् साध्यद्वये हेतुद्वयम् । इदमुक्तं भवति । न तावत्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं त्वंपदमुख्यार्थस्य तत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादकमिति युक्तम् । प्रत्यक्षविरोधात् । दुःखादिविशिष्टो हि त्वंपदमुख्यार्थः । तस्य निर्दुःखत्वाद्युपेततत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादने कथं न प्रत्यक्षविरोधः । स्ववचनविरोधस्य चांपलक्षणे चैतत् । नापि जहदजहलक्षणया । विरोध्याकारपरित्यागो हि विवक्षाभावमात्रेणोत तस्यानित्यत्वेनाथदा मिथ्यात्वेन । नाद्यः । तन्मात्रेण विरोधानिष्ठेः । न हि पृथिवीत्वाद्यविवक्षामात्रेण क्षितिजलादेरभेदो वक्तुं शक्यते । विरोध्याकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् । न द्वितीयः । असीति वर्तमाननिर्देशयोगात् । तथा सति तत्त्वं भविष्यसीति स्यात् । न तृतीयः । प्रत्यक्षेण दुःखादेर्विरोध्याकारस्य सत्यत्वावगमादिति ।

टि०—ननु वेदस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकत्वानिरासकोत्तग्रन्थो न प्रकृतसङ्घात इत्यतो बन्धमिथ्यात्ववर्णनस्यानपयुक्तत्वायुक्तत्वादिप्रतिपादक-

इत्यस्याः । तथा ब्रह्मत्वमपि जीवस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतेरर्थो न भवेदित्यर्थः । अत्रेभौ प्रयोगौ । जीवब्रह्मणोरेकत्वं न मीमांसाशा-
स्त्रस्य विषयस्तदुपकर्तव्यवेदाविषयत्वात् । यद्यदुपकर्तव्यप्रमाणस्याविषयः । न तत्तादितिकर्तव्यताविषयः । यथा सम्प्रतिपन्नम् ।
तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रतीतिार्थं प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् । यजमानः प्रस्तर इति वाक्यवदिति । अनेनैव परत्वनिर्दोषत्वयोर्यजमान-
प्रस्तर इति वाक्ये व्यभिचारश्च सूचितो भवति । नन्वत्र निर्दोषत्वमेव नास्ति । अगृहीतवृत्तित्वस्यैव दोषस्य विद्यमानत्वादमुख्यः
दृष्ट्या हीदं प्रवृत्तामिति चेत् । तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यमप्येवमित्यासिद्धिः । कुतोऽत्रास्तुल्यवृत्तिरिति चेत् । समं यजमानादिवाक्ये ।
प्रत्यक्षविरोधादिति वदतस्समस्समाधिः । स्यादेतत् । न यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षविरोधमात्रेण प्रतीतिार्थपरित्यागः ।
तथात्वे परमेश्वरावतारनिर्दोषतावाक्यस्यापि प्रत्यक्षविरोधेनार्थपरित्यागप्रसङ्गात् । किं नामोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात् । उपजीव्यो-
पजीवकयोरुपजीव्यं बलवदिति हि न्यायः । ननु यजमानस्वरूपं न प्रत्यक्षविषयः । शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्य । तत्कथमुपजीव्यप्रत्यक्ष-
विरुद्धा श्रुतिरिति चेत्तर्हि प्रत्यक्षविरोधोऽपि कथम् । प्रत्यक्षाकारस्य प्रस्तराभेदप्रतिपादने निर्दिशितेयमिति चेत्समं ममापीत्यत आह ॥
प्रत्यक्षस्येति । सत्यं यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिरुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रतीतिार्थं न प्रमाणमिति । तथाऽपि नोक्तदोषः । अद्वैतश्रुति-
बाधकतयाऽस्माभिरुपन्यस्तस्यापि प्रत्यक्षस्य यजमानग्राहिप्रत्यक्षादविशेषात् । अस्याप्युपजीव्यत्वात् । प्रत्यक्षावगतं हि जीवत्वमित्यनूद्य
तस्य तदसीति ब्रह्मता विधातव्या । तदनेनोपजीव्यप्रत्यक्षाविरोध एवास्माभिर्हेतूकृत इति सूचितं भवति । एवं जीवमनूद्य
तस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयन्तीनां तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिनामुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादतत्परत्वमुक्तम् । अधुना या ब्रह्मानुवादेन तस्य
जीवैक्यं विदधति तासां तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादीनामुपजीव्यश्रुतिविरोधादतत्परत्वमाह ॥ सार्वज्ञादीति । तामिति
श्रवणाद्येत्यध्याहार्यम् । सार्वज्ञादिगुणं नत एव जीवाद्भिन्नमिति विरोधस्फुरणार्थम् । एव शब्देनेशस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वमाह ।
विशब्दो यस्मादित्यर्थः । अस्यास्तद्योऽहमित्याद्यायाः श्रुतेस्तस्मात्तस्मिन्नर्थे इति वा । तदयमर्थः । ईश्वरमनूद्य तस्य जीवाभेदं प्रति-

बदवल्लब्धं साध्यमध्याहरति ॥ मीमांसाऽपीति । कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यतः प्रत्यक्षेण दुःखादेः सत्यतावगात्सलभूतविरुद्धमविषयकं प्रत्यक्षं कथं न भेदविषयकमिति तद्विरोध इत्याशयेन प्रत्यक्षविरोधोपपादकतया तेन सत्यत्वादित्येतद्व्याचष्टे ॥ तेषां च । मुख्यवृत्त्या विशिष्टाभेदपरत्वे विशिष्टभेदविषयकप्रत्यक्षविरोधः । लक्षणया स्वरूपाभेदपरत्वे च न प्रत्यक्षविरोधः । स्वरूपमात्रभेदस्य प्रत्यक्षोपपत्तिरिति । किन्तु तत्र विरोधिभागागांशो दुःखादेर्विरोधिनः सत्यतायाः प्रत्यक्षेण विपर्ययाकरणेन मिथ्यात्वरूपतत्त्वागात्सम्भवात् । एवं च प्रत्यक्षेण विरोधतः इति नोभयत्रैकप्रकारं विशिष्टाभेदपरत्वे दुःखादेः प्रत्यक्षेण विपर्ययाकरणाद्विरोधतावता ततः सत्यत्वादिति नावश्यकं विरोधिभागागांशो चावश्यकम् । एवं च कश्चित्प्रत्यक्षविरोधस्य सत्यत्वात्तेनेत्यस्य चोभयत्राप्युपयोग इत्याशयेन प्रत्यक्षविरोधत इत्यादि व्याख्याय मुख्योपयोगेन तत् सत्यतानुरोधेन विशिष्टाभेदपरत्वाभावे प्रत्यक्षविरोधत इत्यस्य विरोधिभागागाश्रयेन स्वरूपमात्राभेदपरत्वाभावे सत्यत्वात्तेनेत्यस्य हेतुसमर्पकत्वमित्याश्रयेन पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति । ननु विशिष्टाभेदपरत्वे कथं प्रत्यक्षविरोधः । दुःखादिविशिष्टस्य तदभावविशिष्टाभेदबोधने कस्या पुत्रवतीत्यादाविव स्पष्टस्ववचनविरोधस्य कथमनुक्तिः । स्वरूपाभेदपरत्वे च सत्यत्वात्तेनेत्यस्य नोपयोगः । विरोधिभागागास्याविवक्षादिनाऽपि सम्भवात्तद्विशेषो नोपयोग इत्यतो विशिष्टाभेदपक्षे प्रत्यक्षविरोधमुपपादयन्तपक्षे स्ववचनविरोधस्य स्पष्टतया मुक्तोऽनुक्तिः । सत्यत्वात्तेनेत्यस्य च मिथ्यात्वरूपविरोधिभागागांशोपयोगः । अविवक्षानित्यस्वपक्षयोः स्पष्टदूषणतया स्थलान्तरे भाष्यकारेण निरस्ततया परानभ्युपेततया चात्रागिरित इत्याश्रयेन भाष्यतात्पर्यमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति ।

अनु०—यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥ सार्वज्ञादिशुणं जीवाद्भिन्नं क्षापयति श्रुतिः ॥ ईशं तामुपजीव्यैव वतते ह्यैक्यवादिनी ॥ उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भयेत् ॥

सु०—ननु कथमेतत्प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेः प्रतीतिरार्थतत्त्वच्यवानम् । क्वाप्येवमदर्शनात् । प्रत्युत परत्वाविदोषत्वाच्च बलवत्या श्रुत्या विरुद्धं पूर्वं दोषशङ्काकलाङ्कितमहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षमेवप्रमाणं भवितुं युक्तमित्यत आह ॥ यजमानेति । श्रुतेर्यजमानः प्रस्तर

मयप्रयोजकतैव । उत्तरवाक्ये च जीवब्रह्मत्वं न तत्त्वमसिवाक्यविषयः प्रत्यक्षविरोधाद्यजमानप्रस्तरत्ववदित्यत्र प्रकृतसाध्यस्य दृष्टान्तोऽप्रसक्तप्र-
तिषेधादनुपपत्तिः श्रुतिशब्दस्योभयपरोक्तव्याख्यानानुपपत्तिश्च । तदर्थं दृष्टान्तश्रुतेरवोपादाने प्रकृतसाध्यस्य दृष्टान्तेऽप्रसक्तप्रतिषेध एव । तदर्थं च
श्रुत्यर्थो नेत्येव साध्यकरणे परस्य पक्षे यत्किञ्चिच्छ्रुत्यर्थत्वाभावस्य सिद्धत्वासिद्धसाधनता । पूर्ववाक्यानुसारेण तत्त्वमसित्यादिवेदस्य पक्षतायां
जीवब्रह्मैक्यत्वाविषयकत्वाभावरूपसाध्यस्य दृष्टान्तश्रुतावप्रसक्तनिषेध एवेत्यतो वाक्यद्वयाभिमतप्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ अत्रेमाविति । अत्र हेतौ
वेदग्रहणं प्रकृताभिप्रायेण वा पक्षे हेतूपपादनाय वा करणवाचकत्वेदोपादानादुपकर्तव्यत्वलाभसूचनाय वा सामान्यव्याप्तिर्विवक्षणाज्ञानुपपत्तिरित्या-
शयेनाह ॥ **यदिति** । न केवलं यजमानप्रस्तरादिवाक्यस्य स्वपरपक्षसाधकानुमानदृष्टान्तव्यभिचारस्थलसमर्पकतैवात्रोपादानमपि तु प्रतिबन्दीभु-
खत्वेनापि । एवं चाव्यभिचाराय तत्र निर्दोषत्वानभ्युपगमे पक्षेऽप्यसिद्धिरिति सूचितमित्याशयेन दृष्टान्ते हेत्वभावमाशङ्क्य प्रतिबन्धा समाधत्ते ॥
नन्विति । ननु यजमानप्रस्तरभेदग्राहिप्रत्यक्षेण जविशभेदग्राहिप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन विशेषप्रतिपादनमसङ्गतम् । प्रत्यक्षविरोधमात्रस्यैव प्रति-
तार्थपरित्यागप्रयोजकत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्ठाभावेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपजीव्यत्वेन विशेषस्य परेण शङ्कितुमशक्यत्वात्प्रत्यक्षविरोधमा-
त्रस्याप्रयोजकत्वे नियामकाभावेनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधस्याप्यप्रयोजकत्वमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च यजमानप्रस्तरवाक्यं प्रति प्रत्यक्षे उपजीव्यत्वस्य प्रति-
षेधसमर्पकस्वरूपस्यातिप्रसङ्गकतया शङ्कितुमशक्यत्वाद्धर्मिग्राहकस्वरूपस्य तस्य तत्रासम्भवाच्चेत्यतः प्रत्यक्षविरोधमात्रस्य प्रतीतिर्थापरित्यागप्रयोज-
कत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्ठप्रसङ्गादुपजीव्यत्तद्विरोधप्रयोजकतायाश्च न्यायबलसिद्धत्वात्सिद्धान्त्यभिमतप्रत्यक्षविरोधन्यायेनैवोपजीव्यत्वस्यापि
सूपादात्वादुपजीव्यत्वेन प्रसक्तविशेषनिरासाय प्रवृत्तं भाष्यं सङ्गततरमित्याशयेनावतारयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **नन्विति** । न च यजमान-
प्रस्तरभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधं वदतः सिद्धान्तिनो यजमानस्वरूपं न प्रत्यक्षविषय इति शङ्का निर्दलेति वाच्यम् । उपजीव्यत्वस्य प्रकारान्तरेणासम्भव-
त्वात् । धर्मिग्राहकत्वेनैव तद्वाक्यमित्युपजीव्यत्वोक्तौ साक्षाद्यजमानस्वरूपग्राहकत्वलाभवद्यजमानप्रस्तरभेदग्राहकत्वोक्तौ न तल्लभः । भेदनिरूपक-
तया धर्मिस्वरूपविषयकरणस्य स्मृतप्रतियोगिविषय्यकरणवत्स्मरणमात्रेणोपपत्तेरिति मन्यमानस्येव यजमानप्रक्षरवाक्यं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वं पर-

पादयन्त्या श्रुत्या सर्वथा तावदीश्वरसिद्धिरपेक्षिता । अप्रतीतस्यानुवादायोगात् । न चेत्परसिद्धिः श्रुतिं विना सम्भवति । ततो यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिरेवास्या उपजीव्येति वाच्यम् । सा चासर्वज्ञाजीवादीश्वरस्य भेदमेव प्रतिपादयतीति तद्विरुद्धा तद्योऽहमित्याद्या श्रुतिर्न द्वैतवादिनीति । एतेन जीवब्रह्मस्वरूपानुवादेन तदेक्यमानपराणां परेऽव्यये सर्व एकीभयन्तीत्यादिवाक्यानामुपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधोऽप्युक्तो वेदितव्यः । ननु सर्वोऽयमित्युपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धमपि नायं सर्पः किन्तु रज्जुरेवेत्युपजीविकमात्रवचनं प्रमाण इत्यत इति चेत् । तत्किमुपजीव्योपजीवकन्यायो व्यभिचरितत्वादकिञ्चित्कर इति वक्तुमुद्यमः । आहोस्वित्सापवाद इति । नाद्यः । दहनानुष्णतानुमानस्य यजमानप्रस्तर इति वाक्यस्य चाप्रामाण्यं कारणान्तरस्य वक्तव्यतापातात् । द्वितीयेऽपवादो वक्तव्यः । तत्त्वविषयेणोपजीविकेनाप्युपजीव्यं बाध्यत इति चेत् । तत्त्वाविषयता किमेवमेव निश्चिता । उत न्यायान्तरण । नाद्यः । विनिगमने कारणाभावेनानिर्णयात् । द्वितीये तदेव वाच्यम् । किमनेन । निरसिष्यते चेत्तदिति । किञ्च सर्वा अप्यद्वैतश्रुतयो द्वा सुषणेत्यादिभेदश्रुतिविरुद्धत्वाच्च प्रतीतार्थे प्रामाण्यं भजन्ते ।

टि०—ननुस्तरवाक्यं न सङ्गतामित्यतोऽत्र वाक्ये जीवब्रह्मत्वयजमानप्रस्तरत्वयोर्विशिष्योपादानेन तत्र दृष्टान्तादिसमर्पकतया सङ्गात्यसम्भवेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या प्रतीतार्थत्वाभावमात्रस्यैव साध्यतया विवक्षणाधित्वाच्चत्र दृष्टान्तसमर्पकतया प्रत्यक्षाप्रामाण्यसाधकश्रुतिविरोधोपादकश्रुतिबलवत्त्वोपादकत्वेन पराभिमतयोः परत्वनिर्दोषत्वयोर्व्यभिचारस्थलप्रदर्शकतया च सङ्गतिः सम्भवत्येवेति भावेन तन्निवर्त्यो शङ्कां दर्शयति ॥ न निवर्ति । अत्र प्रकृतत्वाच्छ्रुतिराब्देन तत्त्वमस्यादिग्रहणे ब्रह्मत्वमपि जीवत्यर्थेन यजमानप्रस्तरत्वस्य तदर्थतयाऽप्रसक्ततया यजमानप्रस्तरत्वमित्यर्थोऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः । योग्यतया यजमानः प्रस्तर इत्यस्याग्रहणे ब्रह्मत्वमपि जीवत्यर्थेन तदपत्तिरित्यतो नार्थः श्रुतेर्भवेदित्यस्यावृत्त्या श्रुतिशब्दस्य च योग्यतया दृष्टान्तदोषान्तिक्योरन्यार्थपरत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ श्रुतेरिति । ननु पूर्ववाक्यात्प्रतीयमाने मीमांसा न ब्रह्मजीवैक्यविषया वेदस्य तदविषयकत्वादिति प्रयोगेऽप्रयोजकता वैयधिकरण्यं च जीवब्रह्मैक्यं न मीमांसाविषयो वेदाविषयत्वादिति प्रयोगविवक्षाया-

णान्तरगोचरवेऽस्योपजीव्यत्वासम्भवादवशब्दसूचितमाह ॥ एवेति । प्रतिद्वयर्थत्वासम्भवादाह ॥ हिशब्द इति । ऐक्यवादिनीति सामा-
 न्यशब्दस्य विशेषपरत्वं तत्र श्रुतेरित्यस्यानुवृत्तिश्चेत्याशयेनास्या इत्यस्य परामृष्ट्यं दर्शयति ॥ अस्या इति । अपौलयेयविरोधादाह ॥ तत्त-
 स्मिन्निति । यद्वैक्यरूपार्थविशेषे उपजीव्यविरोधेन सर्वथा प्रामाण्यागानोत्तिरनुपपन्ना । अर्थान्तरे प्रामाण्योपपत्तेरित्यत आह ॥ तत्तस्मिन्निति ।
 ननु न सार्द्धादिवाक्यस्य तद्योऽहमित्याद्युपजीव्यत्वम् । ईश्वरसिद्धेरिवानपेक्षणा । अपेक्षणे वा प्रमाणान्तरेण तत्सम्भवात्कथं च तद्विरोध इत्यतोऽ-
 भिप्रायमाह ॥ तदयमर्थ इति । एवं सत्यत्वाच्चेनेति सार्द्धादिगुणमिति वाक्यद्वयं तत्तद्वाक्ये विरोधप्रदर्शनपरतया व्याख्यायोभयमेकविषय-
 तया व्याख्याति ॥ एतेनेति । अत्र मूलोक्तस्योपजीव्येनोपजीवकं बाध्यत इति न्यायस्य सापवादकतयाऽनियमत्वेऽपि प्रकृतेऽपवादाभावाद्युक्तं
 तदुदाहरणमित्याशयेन क्वचिदपवादेऽपि प्रकृते तदभावप्रदर्शनाय तदनुकूलं प्रभाति दर्शयति ॥ नन्वेति । उभयथाऽपि प्रक्षामिप्रत्यसम्भवा-
 द्विकल्पयति ॥ तन्निमित्तमिति । यदि मिथैव विमतो भेद इत्यनुमानेन विमुक्तश्च विमुक्त्यत इत्याद्यागमेन च भेदादेर्मिथ्यात्वसिद्धावभेदागमादीनां
 तत्त्वविषयकतासिद्धिरित्यभिमतं तदुक्तं साधकमुदाहृत्य तेनाभेदागमादीनां तत्त्वविषयकतानिश्चयाद्भेदप्रत्यक्षादीनामतत्त्वविषयकाणां तेषां इत्येव
 वक्तव्येऽस्मदुक्तान्यायवैपरित्येन बाध्यबाधकाभावे उदाहरणप्रदर्शने न विमपि प्रयोजनं तत्त्वविषयकत्वस्यैव बाधकप्रयोजनगोपजीवकत्वस्याकिञ्चि-
 त्करत्वादित्याह ॥ द्वितीय इति । अथ तदेवोच्यते । विपरतिबाध्यबाधकभावोदाहरणप्रदर्शनं तु तदपि तिष्ठान्तितायैवेत्यभिमतं तर्हि तद्विरा-
 सोऽपि मिथैव विमतो भेद इत्यादिपृष्ट्याधिकरणियमाप्येनैव सेत्स्यर्तत्याशयेनाह ॥ निरसिष्यते स्येतदिति । ननु निरवकाशत्वेन भेदश्रुतेः
 सावकाशाभेदश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमित्यर्थोपपादकोत्तरवाक्यस्य पूर्वप्रकृतोपजीव्यत्वापवादकत्वाभावादसद्गतिरित्यतो जीवेश्वरतदुभयवार्तिकभेदप्रतिपा-
 दकतया पराभिमतश्रुतीनां भेदकावेदनमुखेन भेदावेदकोपजीव्यप्रत्यक्षादिविरोधरूपासाधारणदूषणसूक्तत्वाऽनुना द्वैतश्रुतिमात्रस्य साक्षादपि भेदप्रतिपा-
 दकश्रुतिबाधं मनसि निधाय तदुपयुक्तप्राबल्यव्युत्पादनार्थत्वेन दूषणान्तरपरत्वाद्योत्तरग्रन्थस्य पूर्वसद्गतिर्गोप इत्याशयेनाह ॥ किञ्चेति । अत्र
 सावकाशताप्रयोजकसर्वनिमित्तोपादानात्सर्वा अप्यद्वैतश्रुतय इत्यर्थोऽवगम्यते । पूर्वं सार्द्धादिगुणं तत एव जीवाद्विज्ञप्तिभ्यस्त्वाऽत्र भेदश्रुतिरित्येव

मूलैव द्रढं कर्तुं प्रवृत्तस्य सिद्धान्तिनोऽपि युक्तैव शङ्का । अत एव तर्ह्येति परिहारवाक्यस्य भेदप्रत्यक्षे प्रतियोगिन इव स्मरणमात्रेण धर्मिणोऽ-
विषयत्वं सिद्धान्तिना त्वया न वक्तुं शक्यम् । अतिप्रसङ्गादप्यसिद्धान्तान्त्व । धर्मिप्रत्यक्षस्य भेदप्रत्यक्षतन्त्रतायाः सिद्धान्तत्वात् । एवञ्च धर्मिणो
प्रत्यक्षत्वे तद्वेदस्याप्यप्रत्यक्षावात्ताद्विरोधोक्तिरनुपपत्तेर्यथाशयो वर्णनीय इति ध्येयम् ॥ **कथमिति** । तथा च न तद्विरोधेन प्रतीतिरर्थपरित्यागो यज-
मानप्रस्तारवाक्यनिर्देशानं युक्तमिति भावः । यद्वा यजमानप्रस्तारभेदग्रहकत्वमात्रेण प्रत्यक्षविरोधसम्भवेऽपि नोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधसम्भवः । धर्मि-
ग्राहकत्वेनैवोपजीव्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । यजमानत्वस्य च दीक्षाव्रतग्रहणजन्यसंस्कारविशेषरूपस्य तान्द्रियत्वेन
प्रत्यक्षाविषयत्वेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वासम्भव इति शङ्काशयः । तर्हि भेदप्रत्यक्षे धर्मिभानिनियमाद्यजमानरूपधर्म्यग्रहणे तद्वेदप्रत्यक्षस्याप्यनुपपत्तिरे-
वेति तर्ह्युत्तरवाक्याशयः । प्रत्यक्षाकारस्य धर्मित्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षविरोधोपपादने च तादृशाकारविशिष्टधर्मिग्राहकत्वेनैवोपजीव्यत्वमपीति तद्वि-
रोधोऽपि संपाद एवेति तदुत्तरवाक्याशयः । एवं च परमुत्वेनैव धर्मिस्वरूपविशेषविवेकनायमे शङ्कासमाधाने इति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्याविशेषत
इति सामान्यवाक्ये उपजीव्यत्वस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वात्प्रत्यक्षयोरविशेष इत्यभिप्रायस्यापजीव्यविरोधेनैवोत्तरवाक्यविरुद्धत्वात् । उपजीव्यत्वस्य यज-
मानभेदप्राहिप्रत्यक्षेऽप्यभावात्प्रत्यक्षयोरविशेष इत्यभिप्रायस्य च वक्ष्यमाणोपजीव्यत्वावर्णादिवाक्यप्राप्यपाठविरोधात्पूर्वपक्षिणा दृढमपपादितत्वाच्च तथा-
भिप्रायवर्णनानौचित्यात्प्रकृतप्रत्यक्षस्याप्युपजीव्यत्वाभ्युपगमेनैवाविशेषमुपादयति ॥ **सत्यमिमत्यादिना** । नन्वेतावताऽपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वस्य
हेतोः परमेश्वरनिर्देशतवाक्ये व्यभिचारः कथं परिहृत इत्यत आह ॥ **तदनेनेति** । ननु तत्त्वमसीति वाक्ये जीवस्योद्देश्यत्वेन तत्र सार्वज्ञादि
वाक्यस्यापजीव्यवायोगात्तद्विरोधप्रतिपादकमुत्तरवाक्यमसङ्गतमित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यान्यवाक्यविषयकत्वाद्वा अनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **एव-**
मिति । एकवाक्यताभायाह ॥ **तामितीति** । भिन्नादिपदश्रवणात्कथं जीवाद्भिन्नमित्यादुक्तिरित्यतोऽप्यार्वञ्चादिकं स्वस्मिन्साक्षादुवाचस्य
सार्वज्ञादिबोधकवाक्यास्त्वालक्षणवस्तुन एव प्रतीतिरित्याशयेन तदुक्तिरित्याह ॥ **तत एवेति** । उपजीव्यत्वोपादकवाक्ये जीवाद्भिन्नमित्याश-
स्योपजीव्यत्वोपादकवाभावाद्द्वैत्यार्थमित्यत उपजीव्यविरोधेनैवोत्तरवाक्योक्ताविरोधोऽप्युपायान्न वैध्यर्थमित्याह ॥ **विरोधेति** । इहास्य प्रमा-

कृतापव्याख्याप्रत्याख्यानमुपसंहरन्परदोषं पश्यसि त्वमात्मदोषं न पश्यसीत्याभाणकविषयता भवतामापन्ना । यतः सूत्रव्याख्यान-
मुपक्रम्य परापव्याख्याननिराकरणेऽप्यसङ्गतिर्नालोचितेत्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रार्थमनुवदति ॥ अत इति । अस्मदुक्तः सूत्रार्थो न
तावच्छिष्याणां चेतसि स्थिरो भवति । यावत्परकृतापव्याख्यामापातरमणीयां पश्यन्ति । अतस्तदपकरणमपि सूत्रार्थस्थिरीकरणार्थ-
तया सङ्गततरमिति भावः । अथवाऽज्ञानं ज्ञानदो विष्णुरित्यादिवन्धमिथ्यात्वनिराकरणं तत्सत्यत्वसमर्थनं च सूत्रगततः शब्दस्यैव
वर्णकान्तरमित्यतो नासङ्गतमिति दर्शयन्सूत्रेऽप्यस्यार्थस्योपयोगं दर्शयति ॥ अतो यथेति । अत्रयमाशङ्का । अतो ब्रह्मजिज्ञासेति
खलु सूत्रखण्डेन मोक्षस्य भगवत्प्रसादकसाध्यत्वान्मुमुक्षुणा तदर्थां ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । एतदुक्तम् । मांशो बन्धनिवृत्तिमात्रं
न पुनरनभ्युदयावाप्तिः । स्वर्गादिवदनित्यतापातात् । बन्धश्च मिथ्याभूत एव । तरति शोकमात्मविदिति ज्ञाननिवर्त्यत्त्वश्रवणस्या-
प्यन्यथाऽनुपपत्तेः । न खलु सत्यं ज्ञानेन निवर्तते । सत्यशृङ्खलाबन्धस्य तथात्वाददर्शनात् । न च मिथ्याभूतस्य निवृत्तौ कस्य-
चित्प्रसादोऽपेक्षणीयः । रजतादिनिवृत्तौ तथाऽनुपपलम्भात् । किं नाम यदज्ञानकल्पितोऽयं बन्धस्तज्ज्ञानमेव । ततो न भगवत्प्रसा-
दार्था जिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येति । सेयमाशङ्काऽतः शब्देनापेक्षितार्थमाधकहेतुसूचकेन निराकृतेति । तदर्थं विष्णुप्रसादार्थम् । अत्र ।
सूत्रे । ननूक्तमत्र सत्यश्चेद्वन्धो न निवृत्तिमर्हतीति तत्राह ॥ यथेति । दृष्टया प्रमातिशययुक्तया सन् उत्तमः कृपालुत्वादिगुण-
वान् । स तथाविधगुणः । ननु विषमोऽयमुपन्यासः । सादिरयं निगडादिबन्धो राज्ञा निवर्त्यताम् । अनादिरयं कथं निवर्त्यत
इति तत्रोक्तं भगवानिति । अघटितघटकानन्तैर्भयोदिगुणवानित्यर्थ इति ।

टि०—स्वातन्त्र्यादीनां सावकाशत्वाधिकरणत्वाभावाच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्ताभिधानस्यावश्यकतया तदनुक्त्यनुपपत्तेश्चाह ॥ स्वातन्त्र्य-
इत्यादिकेति । स्थानं च मर्यादकं चेति भ्रान्तिं निरसितुमाह ॥ स्थानेति । अत्रामुख्यार्थपरत्वरूपसावकाशत्वे किं नाम सम्यक्त्वमित्यतोऽरूढ-
गौण्याच्चेपेक्षया रूढत्वमेव प्रकृतगौण्यादेर्मुख्यस्वमित्याशयेनाह ॥ सम्यगिति । यया वशीगतभ्रामं पुरुषमधिकृत्यायं भ्रामस्त्वमेवेति स्वातन्त्र्ये

वचनादुक्ता सुपर्णेत्यादिश्रुतिविशेषोऽत्राभिमत इति गम्यत इति द्रष्टव्यम् ।

अनु०—स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाङ् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः ॥ अवकाशोऽभिज्ञता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् ॥ अज्ञानासम्भवादेव मिथ्याभेदो निराकृतः ॥ अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुः सादृतः अनिवृत्तेस्तदर्थे हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥ यथा दृष्ट्या प्रसङ्गः सम्राजा बन्धापनोदकृतः ॥ एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्विन्ध्यविभेदनम् ॥

सु०—नन्वधिकबलविराधेन हीनबलप्रमाणं भवति । भेदश्रुतीनां च कथमद्वैतश्रुतिभ्योऽधिकबलत्वं येन तद्वाधकतोच्यत इत्यत आह ॥ स्वातन्त्र्ये चेति । स्वातन्त्र्य इत्यादिका । निमित्तसप्तमी । स्थानमत्यैक्ययोरिति द्वन्द्वात्परमैक्यएदं प्रत्येकमभिस्मर्यते । सम्यगिति स्वातन्त्र्यादिनिमित्तमैक्यव्यवहारसद्भावमभिप्रेति । तेन स्वतन्त्रमुख्यप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यम् । न ह्यसदायत्ते शब्दप्रयोगेऽकसादमुख्यं प्रयुज्यमह इति निरस्तम् । व्यवहारास्तु टीकाकृतोक्ता द्रष्टव्याः । काऽद्वैतश्रुतिः स्वातन्त्र्यादिषु किमितिमुपादाय प्रवृत्त्यपेक्षायामुक्तम् ॥ यथेष्टत इति । यथासम्भवमित्यर्थः । एतच्च स्पष्टीकरिष्यत्याचार्यः । वृत्तिचिन्तां च तत्रैव करिष्यामः । एतदुक्तं भवति । सावकाशानिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवत् । सावकाशा चाद्वैतश्रुतिः । विनाऽपि साक्षादद्वैतं स्वातन्त्र्यादिना निमित्तेनामुख्यार्थतयाऽपि घटमानत्वात् । भेदश्रुतिस्तु निरवकाशा । जीविशभेदमन्तरेणार्थान्तराप्रतीतेः । अतो निरवकाशतया बलवत्या भेदश्रुत्या सावकाशतया दुर्बलाया अद्वैतश्रुतेर्बाधो युक्त इति । ननु भेदश्रुतिरपि सावकाशा मिथ्याभेदपरत्वादिति चेत् । कोऽयं मिथ्याभेदो नाम । किमसन् । उतानिर्वचनीयः । नाद्यः । अनङ्गीकारात् । द्वितीये दोषमाह ॥ अज्ञानेति । अज्ञानातिरिक्तमनिर्वचनीयमज्ञानकार्यमिति हि परसम्मतम् । न चाज्ञानं तन्मते सम्भवतीत्युक्तम् । ततो मिथ्याभेदासम्भवाच्च तदर्थत्वं भेदश्रुतेरिति । ननु भेदश्रुतिरनुवादिनीत्युक्तम् । यथा नानुवादिनी तथा वक्ष्यते । किञ्च प्रमितस्यानुवादो भ्रान्तिसिद्धस्य वा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्प्रमाणप्रतिरोधो द्वैतश्रुतेः । न द्वितीयः । अज्ञानासम्भवेन निरस्तत्वात् । एतेनानुवृत्ताविरहादुक्ता भेदश्रुतिरिति निरस्तम् । पर-

स्यादनेनेत्यर्थः । ननु सूत्रार्थप्रतिपादकोत्तरवाक्यं व्यर्थम् । सूत्रार्थस्य जिज्ञास्योऽयं विधायते जिज्ञासोत्थज्ञानजातप्रसादादेव मुच्यत इत्यादिनोक्तत्वाच्चानुवादो वैयर्थ्यादित्यत आह ॥ **परेति** । अस्मिन्क्षेऽत उक्त एव सूत्रार्थ इत्येव वक्तव्यमाधिकं व्यर्थमित्यत आह ॥ **अथवेति** । यद्वैतावतो ग्रन्थस्योक्तसूत्रार्थद्वर्तकणार्थतया सङ्गातवमिति प्रतिपादयितुमेतद्वाक्यमिति व्याख्यातम् । अधुना सूत्रार्थगतातः शब्दार्थकथनपर एवायं सर्वोऽपि ग्रन्थ इत्याशयेनातः शब्दार्थान्तरकथनस्य प्रकृतोपयोगप्रदर्शनपरतयैतद्वाक्यं व्याख्याति ॥ **अथवेति** । ननु नार्थान्तरगतः शब्दस्य वक्तव्यम् । उक्तेऽर्थेऽनुपपत्त्यभावादित्यतोऽर्थान्तरकथनेन निवर्त्यमितदग्रन्थसूचितामुक्तार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति ॥ **अत्रेयमाशङ्कन्ति** । दृष्टिमात्रस्य प्रमादसाधनत्वमलौकिकमित्यत आह ॥ **दृष्टयेति** । असतोऽत्र दृष्टान्तत्वाप्रसक्तेः सत्त्वोक्तिव्यर्थेत्यतः सत्पदार्थकथनपृथक् प्रकृतोपयोगितायाऽभिप्रतार्थमाह ॥ **सन्निति** । तादृशगुणविशिष्टत्वस्यैवात्र हेतुत्वमित्याशयेन तस्य पक्षधर्मां सूचयितुं स इति तत्पदं तदर्थतया व्याख्याति ॥ **स इति** । एवं च भगवान्त्वभक्तेषु प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्वाजादिवत् । भगवान्त्वभक्तवन्धमोचकस्तेषु प्रसन्नवान्त्तद्वेदेति प्रयोगोऽत्र सूचितो भवति ।

अनु०—कार्यता च न काचित्सयादिष्टसाधनतां विना ॥ कार्यं न हि क्रियाद्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ॥ न भविष्यत्क्रिया कार्यं कस्यतीश इति ह्यपि ॥ कार्यं स्यान्नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते ॥ साम्यादेव निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा ॥ कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ॥

सु०—एवं भीमांसाप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेनातः शब्दं द्वेधा व्याख्याय विषयसमर्थनपरतयाऽपि व्याख्याति ॥ कार्यता चेत्यादिना । अत्र जैमिनीया मन्यन्ते । विध्यर्थवादमन्वात्मकः समस्तोऽप्याम्नायः कार्यनिष्ठ एव । न वस्तुतत्त्वनिष्ठः । स चाथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना भीमांसितः । तत्कथं ब्रह्मभीमांसारम्भसम्भवः । कार्यनिष्ठतैव कथमिति चेत् । इत्थम् । अनेकपदात्मकवाक्यश्रवणादनेकार्थप्रतीतावपि वाक्यस्य तावदेकत्र तात्पर्यं कल्प्यम् । अन्यर्थकवाक्यताऽसम्भवात् । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च शब्दाः । वाक्यतात्पर्यविषयश्च स एव । यत्प्रतिपादनेन वाक्यपर्यवसानं यत्प्रतिपादनाय च पदार्थान्तररोपादानम् । तथाभूतश्च

यथा विधादिविशिष्टं पुरुषमधिकृत्यास्मिन्नामे ब्राह्मणाः सर्वेऽयमेवेति वैशिष्ट्ये यथा गोष्ठे गाव एकाभूता इति स्थानेक्ये पूर्व परम्परविरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मर्यैक्येऽभिर्माणवक इति सादृश्ये चाभेदव्यवहारो दृष्ट इति टीकोत्तरं लिख्यते ॥ व्यवहाराश्चेति । यत्किञ्चिद्वैतश्रुतेः स्वातन्त्र्यादिनिमित्तेषु स्वेच्छया यत्किञ्चिदुपादानेन प्रवृत्तिर्न तु नियम इति श्रान्तिं निवारयति ॥ यथासम्भवमित्यर्थ इति । इष्टं सम्भवः । कथं सम्भव इत्यतस्तत्त्वमसीत्यत्र सादृश्यं नान्योऽतोऽतस्त्विति । यद्वा तत्त्वमसीत्यत्रापि स्वातन्त्र्यप्राप्त्या न्ये । यत्र त्वत्वेत्यादिकमुक्त्वा भेदवचने स्थानैक्यमर्यैक्ये निमित्तानिर्तामर्थं सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिद्रुम् । आहुराशेन जानयेत्युक्त्वा स्थानैक्यमैकमर्थं तु मुक्तस्य तु विशिष्यत इति वदन्नाचार्यः सुटीकारिष्यतीत्याह ॥ एनञ्चेति । ननु सादृश्यादिनिमित्तकत्वे का वृत्तिरित्यतः सादृश्यानिमित्तकत्वे गौणी प्राधान्यत्वात्स्वातन्त्र्यनिमित्तकत्वे लक्षणा स्थानैक्ये लक्षणा मर्यैक्ये लक्षितलक्षणेति वृत्तिचिन्तागुदाहृतवाक्यव्याख्यावसरे करिष्याम इत्याह ॥ वृत्तिचिन्तामिति । ननु भेदाभेदश्रुत्यां निरवकाशत्वमावकाशत्वं तथाऽपि कुतः प्राबल्यदौर्बल्ये गलभूतन्यायानुन्यासात्सावकाशोत्पत्त्य स्वातन्त्र्यादिनिमित्तेनेत्यनेन साक्षात्सम्बन्धानुपपत्तिश्च । कथं च भेदश्रुतेरनिरवकाशत्वमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । यद्यप्यत्रामुल्यवृत्त्या सावकाशत्वोक्तेः स्थलान्तरटीकया विरोध इवाभाति । तत्र सावकाशत्वं पुनः स्वयमर्थान्तरवाचित्वं न पुनलक्षणादिना कल्पनीयार्थान्तरत्वमित्युक्तत्वात् । तथाऽपि प्रकृतौण्यदे रूढगौण्यादिवेन शस्तिस्तुल्यतया न विरोधः । अत एव भेदश्रुतेरपि लक्षणादिनाऽर्थान्तरसम्भवेऽपि तस्य रूढिपूर्वकत्वाभावाद्भेदश्रुतेरर्थान्तराप्रतीतिरित्यपि युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । भिन्न्यात्वरयासत्त्वरूपत्वेऽज्ञानासम्भवेनेत्यस्य भिन्न्याभेदानिरासे हेतुत्वानुपपत्तौ पक्षमुपपेयं निरस्य पक्षान्तरदूषणपरतया मूलं संयोजयितुं विकल्पयति ॥ कोऽयमिति । नन्वस्मिन्पक्षेऽप्यप्रयोऽङ्गनतया हेतुहेतुमद्भावासम्भव एवेत्यत आह ॥ अज्ञानेति । प्रकारान्तरेण सावकाशत्वं शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ वक्ष्यत इति । न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्वदिति वक्ष्यत इत्यर्थः । येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावागम्यत इत्यनुव्याख्यानामज्ञानासम्भावदेवेत्येतदनुव्याख्यानं च मनसि निधाय व्यवस्थितदूषणेनानुवादवपक्षे सम्भावितकरणद्वयं निराह ॥ किञ्चेति ॥ एतेनेति । अनुवादासम्भवव्युत्पादनाय प्रमाणान्तराद्यासिद्धिव्यु-

दृश्य प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकाः कार्यमेवाभिधेयतीति वाक्यस्य तावत्सामान्यतः कार्यपरतामवधार्य लिङाद्यावाप्ये कार्यतावगति-
 दर्शनात् तदुद्गारे चादर्शनात् एव कार्यतावगतिं कुर्वन्ति । पदान्तराणि च तदन्वितास्तास्तानर्थानित्यावापोद्गाराभ्यामवगच्छति ।
 एतेन शब्दस्तद्वापापो वा प्रवर्तक इति निरस्तम् । बालेन स्वप्रवृत्तौ तयोः कारणतयाऽनवधृतत्वात् । तथाविधस्यैव परप्रवृत्तावधा-
 रणात् । किञ्च शब्दस्यैव प्रवर्तकत्वे सर्वेऽपि तच्छ्राविणः प्रवर्तेरन् । याऽपीयं शङ्खादिशब्दश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिः साऽपि पुरुषाभिप्रा-
 यानुमानादेव न साक्षात् । रागद्वेषयोर्थापि प्रवर्तकत्वमस्ति । यथाऽऽह । प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति । तथाऽपि सत्तयैव । न तु
 ज्ञाततया । ज्ञानं त्वबुधुत्सिन्ग्राह्यतयाऽवर्जनीयसन्निधिः । अतो न वाक्ये बोध्यतया तौ कल्प्येते । किन्तु कार्यमेवेति तदेव वेदार्थः ।
 अपि च यद्यपि बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम् । तथाऽपि वाक्यप्रयोगस्य परार्थत्वात्परप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपायिक एवार्थो वाक्यबोधोऽङ्गी-
 कार्यः । कार्यमेव तथाविधमित्युक्तमिति तत्रैव सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावाच्च ब्रह्ममीमांसारम्भः सम्भवतीति । अत्रोच्यते ।
 स्यादेतदेवम् । यदि वेदो ब्रह्मनिष्ठो न भवेत् । न त्वेवम् । तन्निष्ठत्वे प्रमाणस्योदितत्वाद्वाधकाभावाच्च । ननूक्तमत्र कार्यताबोध
 एव वाक्यस्य पर्यवसानं न सिद्धार्थबोध इत्यतः कार्यमेव वाक्यार्थो न सिद्धस्वरूपं ब्रह्मेति । सत्यमुक्तम् । सा चेद्वाक्यार्थपर्यव-
 सानोपयोगिनी कार्यतासिद्धविशेषस्य स्यात्तदा तस्यापि वाक्यार्थत्वे क्रीदशो दोषः स्यादित्याशयवान्कार्यतां तावन्निर्धारयति ॥
 कार्यता चेति । चशब्दो व्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थः । गवानयनादौ या कार्यता वाक्यपर्यवसानहेतुः सा तावदिष्टसाधनातिरिक्ता
 नास्तीति प्रतिज्ञा । कुत इत्यतोऽन्यस्या अनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य प्रसक्तान्पक्षान्निराचष्टे ॥ कार्यमिति हि कृत्यप्रत्ययान्तः
 शब्दः कृत्याश्च कर्मणि स्मर्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तत्वार्था इति । कर्म च तदुच्यते । यत्कतुः क्रिययाऽऽनुमिष्टमम् । तथा च क्रियया
 विशेषेणाप्यं कार्यं तद्भावः कार्यतेति प्राप्नोति । न च तत्सम्भवति । निषिद्धस्यापि ब्राह्मणहननादः क्रिययाऽऽनुमिष्टमत्वसा-
 म्यात् । तदपि कार्यमस्त्विति चेन्न । तत्रापि कार्यताबुद्धिमसङ्गात् । अस्त्येव निषिद्धताबोधत्वागिति चेत् । परतोऽपि किं न स्यात् ।

कार्यात्मैव । न हि गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वा देवदत्तः पचतीति वा पर्यवसितमनुभूयते । किन्तु देवदत्त गामानयेत्यादिकार्योनिष्ठ-
मेव । अतः कार्यमेव सर्वत्र वाक्यार्थः । तत्र लिङादिप्रत्ययः साक्षात्कार्यताभिधायी । पदान्तराणि तु तत्प्रतीत्ये तदन्वितस्वार्थानभि-
दधति तत्पराण्येव । एवं कार्यान्तरविधुराणि वाक्यान्तराण्यपि तदेकवाक्यतामापद्यन्ते । अनेनैव न्यायेनास्त्रायोऽप्यशेषः कार्यता-
बोधे पर्यवसितः । किञ्च प्रत्याय्यप्रत्यायकभावसम्बन्धग्रहणलक्षणव्युत्पत्त्यपेक्षो हि शब्दोऽर्थमवबोधयतीत्यविवादम् । अन्यव्यव-
तिरेकाभ्यां तथाऽवगमात् । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारदर्शनादेव । वृद्धव्यवहारश्च कार्यप्रतिपत्तिनिबन्धन इति कार्यप्रतिपादकतैव युक्ता ।
तथा हि । जलं चैत्र आहरस्वति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणात्प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टार्थविषयां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पत्त्यमानोऽन्यो बाल
एवमाकलयति । स्वार्थानाऽस्य प्रवृत्तिः सा महद्बुद्धिपूर्विकेति । पुनस्तस्यायं विमर्शो जायते । या चास्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिः सा
यद्विषया सती मम प्रवृत्तिहेतुस्ताद्विषयेवेति । तदेवमनुमानद्वयेतत् । वृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रवृत्तिर्द्विर्भिणी बुद्धिपूर्विकेति साध्यो धर्मः ।
स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिवत् । तथा वृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिर्द्विभिणी यद्विषयव बुद्धिमम प्रवृत्तिहेतुभूता तद्विषयेवेति
साध्यो धर्मः । प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धित्वात् । मदीयप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिवदिति । पुनश्च तस्यायं विमर्शः प्रवर्तते । यद्विषया सा बुद्धिः
प्रवृत्तिहेतुभूता तद्वत्त्वेन शब्देन बोध्यते तद्भावे भावात् । मम तु मानान्तरेण तद्वोध इत्यावयोविशेषः । तेन यदबुद्धा प्रवृत्तिमम तदनेन
शब्देन बोध्यत इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूतार्थबोधकतामधारयति । पुनश्च कोऽसौ प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थः शब्दाभिधेय इति निर्धारयितुं
स्वात्मानि प्रतिपन्नं प्रवृत्तिहेतुभूतार्थमनुसन्धत्ते । तत्र न तावदहं क्रियामात्रं फलमात्रं वा क्रियाफलसम्बन्धमात्रं वा बुद्धा प्रवृत्तः ।
किन्तु कार्यतामेव । ममदं कार्यमिति प्रतीत्य हि सर्वत्र प्रवृत्तोऽस्मि । आस्तां तावदन्या क्रियाऽन्ततः स्तनपानादिकमपि यावन्मया
कार्यतया नावधारितं न तावत्तत्राहं प्रवृत्त इति स्वप्रवृत्तेः कार्यताबोधपूर्वकत्वं निश्चित्य प्रवर्तमानं चैत्रं दृष्ट्वाऽनुमिनोति चैत्रोऽपि
कार्यबोधात्प्रवर्तत इति । चैत्रस्य प्रवृत्तिर्द्विभिणी कार्यबोधपूर्विकेति साध्यो धर्मः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तित्वात् । मदीयप्रवृत्तिवदिति । लिङा

कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः । कारणत्वं फलोत्पादे तं भिद्यते परस्परमिति । ननु सत्यपि चन्द्रमण्डलाविष्टसाधनत्वं न कार्य-
ताबुद्धिरिति चेत् । केयं कार्यताबुद्धिः । इष्टसाधनताबुद्धिस्तदतिरिक्ता वा । आद्ये कथं सा नास्ति । द्वितीयो न । अनिरूपणात् ।
ननु कार्यज्ञानं प्रवर्तकं नेष्टसाधनज्ञानमिति चेन्न । असिद्धेः । अतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न । तस्येदानीं मिष्टसाधनत्वाभावात् ।
अन्यथाऽतीतकार्येऽप्ययं प्रसङ्गस्तुल्यः । किञ्च कृतिसाध्यत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिष्टसाधनत्वं चेत्येकार्थसमवायिनस्त्रयां धर्माः । तत्र कृति-
साध्यतावच्छिन्नं कृत्युद्देश्यत्वं कार्यत्वं तदवगमस्त्विष्टसाधनतावगमनिबन्धन इति परस्य मतम् । यथाऽऽह । किन्तु स्वयं क्षेत्ररूपं कर्म
यस्कार्यतां व्रजेत् । फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यतेति । तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्ताविव कार्यताऽवगमेऽपि कथं नातीता-
दावतिप्रसङ्गः । न तत्रेष्टसाधनतामात्रं गमकं किन्तु कृतिसाध्यतावच्छिन्नम् । गम्यं तु कृत्युद्देश्यत्वमात्रमिति चेत् । तथाऽपि भूता-
द्यतिप्रसङ्गानिवारणात् । न हि भूतादिकं न कृतिसाध्यम् । तथा सति कथं तत्ततो जातम् । तथाऽपि नेदानीं कृतिसाध्यमिति चेत् ।
इष्टसाधनत्वमपि तथेति व्यर्थं विशेषणम् । गम्यगमकयोः कथं न भेद इति चेन्न । तद्भावस्यैवानभ्युपगमात् । ननु तथा सति लोक-
विरोधः स्यात् । तथा हि । लौकिका हीदं मे कार्यमित्युक्त्वा कुत इति पृष्ट्वा इष्टसाधनत्वादिति हेतुमाचक्षत इति चेन्न । द्विविधं
खलु कार्यमिष्टमिष्टसाधनं च । तत्रेष्टसाधनत्वादिति विवक्षितकार्यव्याख्यानं लौकिकानाम् । किञ्च प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततश्चञ्छा
ततः प्रयत्नस्ततः परिरूपन्द इत्यात्मन्येवैकार्यविषया धर्मा जायन्ते । न त्वर्थे कश्चिदतिशयोऽनुभूयते । योऽभिमतसाधनतयाऽनुमी-
यत इति । अस्तु वा वाक्यपर्यवसानस्य कारणं कार्यमिष्टमिष्टसाधनं वा । ततः किमित्यत आह ॥ साधनमिति । यीमांसाविष-
यस्य ब्रह्मणो वक्तव्यत्वे किमुच्यते भगवानिति । तत्रोक्तमिष्टदेवतेति । मीमांसाविषयत्वेनेष्टदेवता ब्रह्मैव भगवानित्यर्थः । इष्टसाधन-
मपीष्टं भवति । अतो मुख्येत्युक्तम् । निरुपाधिकमित्यर्थः ।

टि०—एतावताऽतः शब्दस्यैक पदार्थः प्रतिपादित इति भ्रान्तिं निरस्यन्नेवोत्तरग्रन्थस्याप्युत्सृज्यप्रतिपादकत्वमिति पूर्ववत्प्रयोजनसमर्थन-

न हि निषिद्धताबोधे ब्राह्मणहननदेः क्रिया व्याप्यताऽप्यगता । तन्मात्रं च कार्यतेति कथं निषेधज्ञानादपि परतो न स्यात्कार्यता-
बोधः । सति च तस्मिन्प्रवर्तेत । तस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् ॥ न भविष्यन्तिक्रियेति । देवदत्तं कृतः क्रियते
वैति पृष्ठः प्रत्याह । न मया कृतो नापि क्रियते किन्तु कार्य इति । तेन प्राप्नोति भविष्यत्क्रिया कार्यं भविष्यत्वावच्छिन्नं क्रियात्वं
क्रियागतं भविष्यत्त्वं वा कार्यतेति । तदपि नोपपद्यते । कुत इत्यत आह ॥ स्वक्षयनीति । हिशब्दो हेतौ । तथा सतीति शेषः । भविष्य-
त्क्रिया कार्यमित्यङ्गीकारे हि यस्मादंशो विश्वं स्वक्षयति देवदत्तो गामानेप्यतीति वाक्यात्प्रातिपन्नं भविष्यत्सर्जननादिकमपि कार्यं प्रस-
ज्येत तस्मान्नेति । न च तदपि कार्यम् । लिङ्गादिवाच्यताऽङ्गीकारात् । किञ्च परसम्बन्धिन्यां वाक्यादितोऽवगतायां भविष्यत्क्रियायां
परस्य ममेदं कार्यमिति प्रत्ययोऽपि किं न स्यात् । न हि परं प्रति सा न क्रिया नापि न भविष्यन्तीति । तन्मात्रशरीरा च कार्यताप्र-
वृत्तिरपि तत्र परस्य प्रसज्येत ॥ नैव चेति । कृत्याश्चेत्यावश्यकार्ये कृत्याः स्मर्यन्ते । आवश्यकत्वं चाकर्तुमशक्यत्वं तथा चाकर्तुम-
शक्यं कार्यं तद्भावश्च कार्यतेति प्रसक्तम् । तच्च प्रामाणिकैर्नैवेष्यते । कुतः । निषिद्धस्य परनारीगमनादेरप्यकर्तुमशक्यत्वसाम्यादेव ।
भवति हि कस्यचिदतिकामाद्याक्रान्तचेतसो न पराङ्मनागमनेन ब्राह्मणस्य वा हननेन विना स्यातुं शक्नोमीति बुद्धिः । न च तत्कार्य-
मेव । तस्यैव श्रुतशास्त्रस्यापि कार्यताबुद्धिप्रसङ्गात् । आस्तिककामुको ह्यकार्यमेवेदमकृत्वा स्यातुं नोत्सह इति मन्यते । यत एवं न
पक्षान्तरसम्भवः । तस्मादिष्टत्वमिष्टसाधनत्वं वा कार्यतेत्युपसंहरति ॥ तदिति । अत्रेष्टग्रहणादुपक्रमेऽपि तद्ग्राह्यम् । ननु कृति-
साध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत इति परोद्विगितं कार्यलक्षणं कुतो न शङ्कितमिति चेन्न । अनेनैव गतार्थत्वात् । तथा हि । किमिदं
प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितम् । आद्ये कृतिसाध्यत्वस्योक्तो दोषः । कार्यं न हि क्रियाव्याप्यामिति । कृतिप्रधान्यं च किमुच्यते ।
प्रयत्नोद्देश्यत्वमिति चेत् । तत्किं मुख्यमुतामुख्यम् । आद्यं त्विष्टत्वमेव । द्वितीयं त्विष्टसाधनत्वमेवेत्यङ्गीकृतमेव । न द्वितीयः ।
कृतिसाध्यताविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । एतेनैतदपि निरस्तम् । यदुक्तम् । फलसाधनता नाम या सा नैव हि कार्यता । कार्यता

नन्नेति । यद्वा कार्यस्यैव वाक्यार्थत्वे पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तत्रत्यपदानां पर्यायत्वमित्यत आह ॥ तन्नेति । तर्हि पदान्तराणां कार्यपरत्वं न
 स्यादित्यत आह ॥ **पदान्तराणीति** । तत्र प्रकृतिनियोगप्रतिपत्त्यनुबन्धित्वपरतया विषयत्वेन नियोगनिवर्तकतया करणत्वेन च धात्वर्थमभिधत्ते
 तदन्यानि च तद्विशेषणनामधेयनियोज्याभिधायकानि तत्रैव व्यापृतानीत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं विधेः कार्यपरत्वं न त्वङ्गमन्त्रार्थत्वादादिवाक्यानामि-
 त्यतोऽङ्गवाक्यानां प्रधानसन्निधौ श्रुतानामनुवादाशङ्काकलङ्घिततया कार्यान्तरशून्यान्यानामर्थक्यापत्त्या ग्राहकगृहीतानां प्रधानकार्यान्वितस्वार्थ-
 प्रतिपादकत्वेन मन्त्राणां च कार्याङ्गमन्त्राधारकत्वेनार्थवादानां च कार्यनियुज्यमानानुरूपरच्युत्पादनेन कार्यपरत्वमप्रयूहमित्याह ॥ **एवमिति** ।
 नन्वेवमपि न वेदान्तानां कार्यपरत्वसिद्धिरित्यतस्तेषामपि मन्त्रार्थत्वादादिन्यायेन कर्मकर्तृस्वरूपप्रतिपादकत्वेन तदेवताप्रतिपादकत्वेन वा कार्यपरत्वमेवे-
 त्याह ॥ **अनेनैवेति** । यद्वा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्मविध्यैकवाक्यतया कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्ववदात्मा ज्ञातव्य इति प्रतिपत्तिविध्यैकवाक्यतया
 वेदान्तानामपि कार्यपरत्वमेवेत्याह ॥ **अनेनैवेति** । एवं कार्यता चेत्यारम्भाकाङ्क्षासिद्धिर्धर्मयोग्यता यतः । तस्मिन्नेव समस्तारोपेयन्तग्रन्थनिरस्य
 परोक्तं स्वपक्षे साधकं परपक्षे बाधकमपन्यस्य कार्यपदादिवाच्यकार्यस्य वाक्यस्थेन केनचित्पदेन लक्षणया बोधनेऽपि वाक्यस्य कार्यपरत्वसम्भवा-
 छिडादीनां कार्याधिधायकत्वं न करुष्यमिति शङ्कां शक्तिग्राहकप्रमाणबलास्सिद्धार्थस्य न कल्प्येति परिहर्तुमिष्टे व्युत्पत्तिरिष्यत इति ग्रन्थनिरस्य
 परोक्तसाधकादिकं दर्शयति ॥ **किञ्चेति** । वृद्धो व्युत्पन्नः । व्यवहारो वाक्योच्चारणप्रवृत्त्यादिरूपतश्चेष्टा । बालोऽव्युत्पन्नः । वक्ष्यमाणानुमाने
 पक्षहेतुसिद्धर्थमाह ॥ **जलमिति** । नन्विमौ विमर्शौ न प्रत्यक्षगमाविति स्पष्टमेव । नाप्यनुमानं तादृशलङ्गाभावादित्यत आह ॥ तदेव-
मिति । उन्मत्तप्रवृत्त्यंशे बाधवारणाय स्वतन्त्रेति । हेतौ च तत्रैव व्यभिचारवारणाय तत् ॥ **यदिति** । प्रवृत्तिहेतुभूतमद्वुद्धिसमानविषयेत्यर्थः ।
 स्वबुद्धौ शब्दजन्यत्वाभावेन स्वबुद्धिदृष्टान्तेन शब्दजन्यत्वानुमानासम्भवाप्रकारान्तरेण तत्प्रकारं दर्शयति ॥ **पुनश्चेति** । दृष्टान्ते वक्ष्यमाणसा-
 ध्यसिद्धर्थमनुसन्धानप्रकारं दर्शयति ॥ **पुनश्चेति** । तत्र न तावदिति । क्रियाफलबोधयोर्वर्तमानापदेशादौ क्रियाफलसाध्यमाधनमावरू-
 पसम्बन्धस्य च भूतादौ प्रवृत्तिव्यभिचारविति भावः । अन्यथासिद्धत्वात् प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वानुमानमुपपद्यत इत्याशङ्कं निरस्यति ॥ एतेनेति ।

परातः शब्दार्थकभूतत्वाविति भ्रान्तिमपि निराकृतुं पूर्वोक्तप्रकरणयोरसङ्घर्षात् दर्शयति ॥ एवमिति । कार्यता चेत्पुनरप्रत्यव्यावृत्त्यभेदः प्रमाणमावेन विषयशेषपूर्वपक्षं दर्शयितुं गुरुमतमुपन्यस्यति ॥ अत्रेति । एतावता ग्रन्थकलापेनेव नोत्तरेणैतत्सत्रवृत्तिकाररूपस्यैकदेशिमतमि-
राकरणमपि तु मीमांसान्तरवृत्तिकारमतनिराकरणमिति सूचनाय नैमिण्या इत्युक्तम् । एवं चैतावत्पर्यन्तं निरसनीयतया प्रसक्तैर्मायावादिभिर्पी-
ष्टसाधनताया एव विध्यर्थत्वस्य कार्यतायास्तदतिरिक्तवाभावस्य चाभ्युपगमेन न तान्प्रति तत्साधनमुपपन्नमिति शङ्कावकाश इति ध्येयम् । विधेः
कार्यपरत्वस्यावक्याभ्युपगमनार्थवादयोश्च तच्छेषनियमात्तदतिरिक्तान्नायस्य चाभावादुक्तं समस्तान्नायस्य कार्यनिष्ठत्वमिति दर्शयितुं विध्यर्थ-
वादमन्त्रात्मक इति विशेषणम् । लिङादिचतुष्टयान्यतमप्रत्ययोपेतं वाक्यं विधिः । मन्त्र इत्यभ्युक्तप्रयोगविषयो मन्त्रः ।
ननु माऽस्तु वस्तुतत्त्वनिष्ठ आन्नायः । कार्यनिष्ठस्यैव तस्यानुग्राह्यप्रमाणत्वात्कथं ब्रह्मजिज्ञासाक्षेप इत्यत आह ॥ स चेति । ननु स्वस्वार्थप्रति-
पादकानेकपदात्मकवाक्यस्यैकार्थनिष्ठत्वमेव दुर्लभम् । कुतस्तद्विशेषकार्यनिष्ठत्वम् । एकार्थनिष्ठत्वेऽपि वा सिद्धार्थनिष्ठत्वेनाप्युपपत्तेः कुतः कार्यनिष्ठ-
त्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ कार्येति ॥ अन्यथेति । अर्थकृत्त्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागो स्यादित्युक्तेरिति भावः । उपोद्बलकान्तरं चाह ॥
यत्पर इति । यद्वाऽऽस्वेकार्थतापर्यम् । एकार्थनिष्ठत्वरूपवाक्यार्थत्वे किमायातमित्यत आह ॥ यत्पर इति । शब्दार्थो वाक्यार्थः । एव-
माद्यां शङ्कां निरस्य द्वितीयां निरस्यति ॥ वाक्येति । पर्यवसानमाकाङ्क्षानिवृत्तिः । तर्हि पदान्तर्गद्यर्थमित्यत आह ॥ यत्प्रतिपादना-
येति । पूर्वपदप्रसङ्गिताकाङ्क्षापूर्वकत्वं हि साकाङ्क्षत्वमिति भावः । एतादृशत्वं न सिद्ध्यति दर्शयितुं साकाङ्क्षत्वेन व्यावृत्त्यभ्युपगमनसाधा-
रणं स्वमतमात्रसिद्धं चेदाहरणमाह ॥ न हीति । यद्वा सिद्धान्ते इष्टसाधनादिसिद्धविशेषबोधनेन वाक्यपर्यवसानेऽपि न तत्सिद्धमात्रबोधनेनेति
द्वितीयोदाहरणस्याप्यभ्युपगमसिद्धत्वमेव । उभयोदाहरणं त्वेकत्र पूर्वपदप्रसङ्गिताकाङ्क्षापूर्वकत्वाभावेनापत्र तत्सद्भावेऽपि श्रोत्रनाकाङ्क्षिताभिधायकत्वेन
वाक्यापर्यवसानमिति भेदेनेति द्रष्टव्यम् ॥ सर्वत्रेति । लोके वेदे चेत्यर्थः । ननु कार्यस्यापदार्थत्वे तत्र लक्षणाया अप्यनुपपत्तेः पदार्थस्यैव वाक्या-
र्थत्वाच्च कार्यस्य वाक्यार्थत्वमित्यत आह ॥ तत्रेति । यद्वा कार्यस्यैव वाक्यार्थत्वे पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तत्रत्यपदानां पर्यायत्वापत्तिरित्यत आह ॥

गमेऽपि न क्षतिः । इष्टसाधनतातिरिक्तकृत्युद्देश्यतारूपायाः कालत्रयानवप्रवृत्तिविरूपाया वा परामितकार्यतायाः कार्यपदार्थत्वप्रवर्तकत्वयोरनभ्युपगमा-
 दित्यभ्युपगमवादेन निर्णयदर्शकयोः प्रवृत्तत्वात् । इह तु कार्यता च न काचित्स्यादित्यनुन्याख्यानानुसारेण कृतिसाध्यविवशेषणवैयर्थ्यं प्रतिज्ञाय तदुपादानाय
 वस्तुस्थितिमनुरुद्धय प्रकारान्तरेणातिप्रसङ्गयोः परिहृतत्वात् । कर्मनिर्णयदर्शकायां कृतिसाध्यवैक्यार्थसमवायमात्रमिष्टसाधनतायास्तज्ज्ञानमात्रस्यैव प्रवर्त-
 कत्वमित्येवंपरस्वसम्भवाच्चानचैवमिदानीमिति विशेषणेन भूतावतिप्रसङ्गनिरासेऽपि चन्द्रमण्डलादाविदानीमिष्टसाधनत्वमद्वावात्प्रवृत्तिप्रसङ्गो दुर्नार
 इति वाच्यम् । कृत्यसाध्यताज्ञानाभावदशायामिष्टापत्तेः । तज्ज्ञानदशायां तु तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं कृतिसाध्यताज्ञानस्यावश्यकत्वमिति
 वाच्यम् । कृत्यसाध्यताज्ञानाभावे कृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेऽपीष्टसाधनताज्ञानमात्रेण प्रवृत्त्या व्यभिचारेण तस्यानावश्यकत्वात् । न च साक्षादविरो-
 धिनो ज्ञानस्य जनकीभूतज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे हेतुत्वमनिवार्यमिति वाच्यम् ।
 फलेच्छाया अभावे फलं दैवादित्यकृतितो वा भवस्तिर्त्तच्छायां वा कृतिसाध्यत्वविशिष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि कृत्या फलं साधयिष्यामिति कृति-
 साध्यत्वप्रकारफलेच्छाया अभावेन प्रवृत्त्यभावेन तादृशेच्छया आवश्यकत्वात्प्रवृत्तिजनकीभूतफलेच्छाविघटकत्वेन वाऽत्यन्तान्योन्याभावागर्भग्याशि-
 ज्ञानेऽन्योन्यात्यन्ताभावागर्भव्यभिचारज्ञानस्यैव मणिमन्त्रादिवस्वरूपेण वा प्रतिबन्धकत्वोपपत्त्या जनकीभूतज्ञानविघटकत्वनियमाभावेन कृतिसाध्यत्व-
 ज्ञानहेतुतानापत्तेः । अन्यथा बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशानिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुता स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।
 तादृशज्ञानाभावेऽपि बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावमात्रेणैष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य चोक्तावश्यकफले-
 च्छाविघटकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तादृशफलेच्छाभावेनैव च विषमस्पृक्तभोजनादावप्रवृत्तिश्च । एवञ्च कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वाद्युक्तमुक्तं कृतिसाध्यत्व-
 विशेषणस्य वैयर्थ्यादीति दिक् ॥ अन्यथेति । कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं यदताऽप्यतीतकार्यं प्रवृत्तिप्रसङ्गाद्येदानमीति विशेषणविवक्षां विना
 प्रकारान्तरेण परिहर्तुमशक्यत्वादिति भावः । एवमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽतिप्रसङ्गास्य कार्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गास्तुत्य इति प्रति-
 बन्धेदानीमिति विशेषणस्यावश्यकतोपपादनेन परिहार उक्तः । अधुनेष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यताज्ञानप्रयोजकत्वं यदता त्वयाऽप्यतीतादौ कार्यताज्ञान-

विद्यानुपत्तिप्रसङ्गकर्तृभावाप्रतियोगिभूता या कृतिस्तद्विषयताप्रयोजकरूपवत्त्वलक्षणस्याहंत्वस्य चेष्टासाधनाकरण-
स्यैवेष्टानुपत्तिप्रसङ्गकत्वेन भोजनाद्यनुगतस्येष्टसाधनत्वस्यैव तादृशरूपस्य वक्ष्यत्वत्वादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वमित्युक्तं स्यात् । तथा च कृत्युद्देश्य-
त्वस्येष्टसाधनत्वे पर्यवसानेन भाष्यकारीयतद्बुद्धीकारस्य वक्ष्यमाणतया तन्न्यायेनैतादृशकृतिसाध्यत्वाद्बुद्धीकारोऽपि सूचित इति द्रष्टव्यम् । एतादृश-
कृतिसाध्यत्वस्य कृत्युद्देश्यतानतिरिक्ततया प्रत्येकलक्षणत्वस्य मिलितलक्षणत्वस्याप्ययोग इति द्रष्टव्यम् । उद्देश्यत्वं हि फलत्वम् । तथा च प्रयत्नोद्दे-
श्यत्वेष्वेष्टसाधनत्वयोश्च घटकीमूत्तेच्छाप्रयत्नयोः पुरुषनिष्ठयोर्भेदेऽपि सुखविशिष्टस्य प्रयत्नोद्देश्यत्वस्य मुख्यस्येष्टत्वातिरिक्तस्य यागादिनिष्ठस्याप्युद्देश्यो-
द्देश्यत्वस्येष्टसाधनातिरिक्तस्याभावान्त्योश्च भाष्यकृता तदिष्टं साधनमित्यङ्गाङ्गतत्वाच्च तदनुक्तिरित्याह ॥ तत्किमित्यादिना । इष्टसाधनतमा-
त्रस्य कार्यत्वरूपत्वं लिङ्गार्थत्वं चेयद्बुद्धीकारे दोषाभावेन कृतिसाध्यत्वस्य कार्यत्वरूपत्वे दोषोक्तेश्च कृतिसाध्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमित्याह ॥ ननुतीति ।
कार्यताफलसाधनतयोरेकार्यनिष्ठत्वेऽपि कार्यतायाः कृतिसाध्यत्वरूपत्वारफलसाधनतायाश्च फलोत्पादकारणतारूपत्वात्तयोर्भेद एवेति शालिकानाथोक्त-
मपि कार्यतायाः कृतिसाध्यत्वरूपत्वाभावस्येष्टसाधनतारूपत्वस्य च व्युत्पादनेन निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति । ननु चन्द्रमण्डलादौ सत्यर्थाष्टसाधनत्वे
कार्यताबुद्धेरभावेनेष्टसाधनतमात्रस्य कार्यतारूपत्वाभावे सिद्धे चन्द्रमण्डलादिरूपेष्टसाधनव्यावृत्त्यर्थत्वेनैव कृतिसाध्यताविशेषणस्य सार्थक्यमित्याश-
येन शङ्कते ॥ नन्विति । तत्र कार्यताबुद्धयभावोऽसिद्ध इत्याह ॥ केयमिति । ननु प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव कार्यत्वात्कृतिसाध्यप्रसाधनताज्ञान-
स्यैव प्रवर्तकत्वेनेष्टसाधनतमात्रस्यातिप्रसङ्गकतयाऽप्रवर्तकत्वात्कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्विति । अतिप्रसङ्गस्य
कृतिसाध्यत्वाविशेषणेऽपि सुपरिहरत्वादिष्टसाधनत्वज्ञानमात्रस्याप्रवर्तकत्वासिद्धेरिति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ असिद्धेरिति । उभौ व्याभिस-
न्धिमुद्धाटयतः ॥ अतीनादावित्यादिना । ननु चन्द्रमण्डलादौ कार्यताबुद्धिप्रसङ्गामतिरिक्तकार्यताया अनिरूपणेनेष्टसाधनताबुद्धेश्चैष्ट्येष्टतयेष्टपाद-
नतया निरस्यातीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गां चेदानीमिति विशेषणेन निरस्य कृतिसाध्यत्वरूपविशेषणस्य वैयर्थ्यव्युत्पादने कृतिसाध्यत्वविशेषेष्टसाधनताया
कार्यतारूपत्वोक्त्या तदतिप्रसङ्गाद्व्यपरिहारकतत्त्वनिरणयकर्मनिर्णयटीकाभ्यां विशेष इति चेन्न । कृतिसाध्येष्टसाधनतायाः कार्यपदार्थत्वप्रवर्तकत्वाभ्युप-

अनु०—मुख्येष्टं वा सुमनसां प्रेयस्तदिति च श्रुतिः ॥ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदेहापत्यधनादयः ॥ यत्सम्पर्कातिप्रिया आसं-
स्ततः को न्वपरः प्रियः ॥ इत्यादिवाक्यैराकाङ्क्षासन्निधिर्योग्यता यतः ॥ तस्मिन्नेव समस्तस्येतीष्टे द्युत्पत्तिरिष्यते ॥ अत्यपूर्वा-
स्तव भ्रातेत्यादावापतोऽपि च ॥ उद्धापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिवलादपि ॥ बालो द्युत्पत्तिमप्येति नानयेत्यादिवाक्यतः ॥
आनीयमानदृष्टयैव द्युत्पत्तेः सम्भवे सति ॥ एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते ॥ द्युत्पन्नो वर्तमाने तु क्रियाशब्दे भविष्यति ॥
पुनर्दृष्टयैव शब्दश्रुतपञ्चाद् द्युत्पत्तिमेव्यति ॥

सु०—नन्विष्टस्य सुखादेः साधनं भवतु भगवान्निरुपाधिकेष्टतु कथमित्यत आह ॥ सुमनसामिति । पुरुषान्तराभिला-
षाऽकलुषितमनसामित्यर्थः । यथा प्रकृतमिष्टसाधनमिष्टं चानूद्य भगवानिति विधानान्न लिङ्गव्यत्यासदोषः । यथा यदिदं दृष्टं
स स्थाणुरिति । एवं यदिष्टमिष्टसाधनं वा वाक्यपर्यवसानकारणं स भगवानिति । मुख्येष्टत्वं भगवतोऽस्तीत्यत्र सम्भावनवोक्ता
कुतः प्रमाणात्तन्निश्चय इत्यत आह ॥ प्रेय इति । न केवलं सम्भावना श्रुतिश्चान्नास्तीति चशब्दः । प्रयोऽतिशयेन प्रियम् । अति-
शयश्च निरुपाधिकत्वम् । तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विज्ञात्प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेत्युदाहृतश्रुतावात्मनो जीवस्य प्रिय-
तमत्वमुच्यत इति प्रतिभाति । ततो विस्पष्टैः पुराणादिवाक्यैर्भगवतो मुख्येष्टत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याह ॥ प्राणेति । प्राणः शरीरं वायुः ।
बुद्धिर्मनश्चान्तःकरणवृत्ती । स्वानीतरेन्द्रियाणि आत्मा जीवः । किमतो यद्येवमीश्वर इष्ट इष्टसाधनीभूतश्चेत्यत आह ॥ आकाङ्क्षेति ।
इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । स एव सर्ववेदार्थ इत्यनेन सम्बन्धः । यत्खलु येन जिज्ञासितं यच्च सन्निहितं यच्च प्रतीतान्वययोग्यं
तत्तं प्रति प्रतिपादनीयं शब्देन । अजिज्ञासितत्वाद्धि नापिपासुं प्रति जलाशयोपदेशः क्रियते । सत्यामपि जिज्ञासायां दाक्षिणा-
त्यस्य पिपासोरसन्निहितत्वादास्ति गीर्वाणतरङ्गिण्यां शीतलं जलमिति नोपदिश्यते । सतोऽपि जिज्ञासासन्निधानयोरप्यप्यत्वाच्चा-
काशपानं विधीयते । तथा च परमेश्वरेष्टसाधनत्वात्मस्तस्यापि वेदाधिकारिणोऽस्ति तस्मिन्नाकाङ्क्षाजिज्ञासा । अस्ति च स-

प्रसङ्गपश्चादानीमिति शेषसाधनताज्ञानस्यावश्यविवक्षणीयतया तुल्यन्यायतया तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गपरिहारः पुनश्च इति प्रकारान्तरेण प्रतिबन्धा तदावश्यकतामाह ॥ **किञ्चेति ॥ यथाऽऽह्वेति ।** फलसाधनता नामेत्यादिना फलसाधनताकार्यतयोर्भेद उक्तः । तत्र फलसाधनता-कार्यतयोर्भेदे फलसाधनेष्वेव कथं कार्यतामिति नियम इत्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्त्विति ॥** तयोर्भेदेऽपि फलसाधनेष्वेव कार्यतामिति नियम उपपद्यते यतो यत्कर्म कार्यतां ब्रजेत्तत्स्वयं हेतुरूपमेव । न हि दुःखाकरस्य कार्यतोपपद्यतेऽतः फलसाधनताकार्यतायां ज्ञप्तिकारणमित्याश्रयतेऽतो नियमोपपत्तिः । तदेव विवृणोति ॥ **तेनेति ।** अर्था फलसाधनता कथं तत्र कारणं प्रवृत्तिकारणत्वेन केषाञ्चित्पुण्यप्राप्त्यतिरूपमादित्यतस्तेनेति । तेन कार्यताऽप्य भवति न प्रवृत्तिरिति शालिकानाथ इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यताज्ञानहेतुतामाहेत्यर्थः । इदानीमित्याधिवक्ष्यामिपि प्रकारान्तरेणातिप्रसङ्गपरिहारसम्भवाच्च प्रतिबन्दीग्रहणं युक्तमित्याशङ्कते ॥ **न तत्रेति ।** प्रकारान्तरसम्भवाह ॥ कृतिसाध्यत्वरूपविशेषणं विवक्षित्वाऽपीदानीमिति विवक्षाया आवश्यकत्वे इष्टसाधनत्व एव तद्विवक्षयाऽतिप्रसङ्गपरिहारसम्भवे कृतिसाध्यत्वविशेषणं गमके व्यर्थमित्याह ॥ **इष्टेति ।** ननु माऽस्तु कृतिसाध्यत्वमिति विशेषणमिदानीमिष्टसाधनत्वमेवास्तु कार्यतागमकम् । तथाऽपि गम्यागमकभावोदेव भेदसिद्धेरिष्टसाधनत्वैव कार्यतैर्युक्त-हानिरेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **गम्येति ।** कार्यत्वेष्टसाधनत्वयोग्यगमकभावं वदता त्वयाऽर्पाष्टसाधनत्वे इदानीमिति विशेषणं विवक्षणीयमिति प्रवर्तकत्वेऽपि तद्विवक्षया नातिप्रसङ्ग इत्यत्रैव तात्पर्यं न तु तयोर्गम्यगमकभावेऽपीत्याशयेनाह ॥ **तद्भाष्येति ।** एवं गम्यागमकभावानुरूपगमे बाधकमुद्घृतम् । अर्थेनेष्टसाधनताज्ञानेच्छाप्रयत्नपरिस्पन्दानामेकार्थविषयाणां क्रमिकाणामात्मन्येव जायमानतया तत्तद्विषयत्वस्य तत्तत्सामग्रीजन्यस्य तत्सिद्धिनिबन्धनसिद्धिकार्येष्टसाधनतासाध्यविषयनिष्ठातिशयरूपत्वाभावाद्विषयनिष्ठस्य कृतिसाध्यत्वस्य च कार्यतागमकौटौ त्वया निवेशस्याश्रयगमादिष्टसाधनतागम्यत्वासम्भवाच्च कथमुद्देश्यत्वस्य चेष्टयागादिनिष्ठेष्टसाधनत्वातिरिक्तस्याभावेन त्वदभिमतकालत्रयानवसृष्टकार्यस्य चासत्कल्पनाया वक्ष्यमाणत्वाच्च गम्यस्यैवाभावात्कार्यगोर्गम्यागमकभाव इति तदभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **किञ्चेति ।** फलवत्साधनेऽपीच्छाया जातत्वेन तद्विषयत्वस्योभयत्र साम्यान्मुल्लग्रहणेन कथं तद्यावृत्तिरित्यतोऽभिप्रेतार्थमाह ॥ **निरुपाधिकमित्यर्थ इति ।**

वर्तमानानामनेकेषां प्रियाणां सम्भवाद्दिशेषाधारणानुपपत्तिरिति । तदयुक्तम् । सन्निहितस्वदृष्टपरित्यागेनान्यकल्पनानुपपत्तेरुक्त-
त्वात् । तत्रैव प्रियासुखप्रसवादीनां सम्भवेऽपि प्रयोगान्तरेण्वावापोद्गाराभ्यां विशेषाधारणं युज्यते । अन्यथा गामानयेति प्रयुक्ता-
दङ्गादिकमप्याददानो दृश्यत इति कथं तवापि विशेषाधारणम् । यदुक्तं यावती सिद्धार्थपरादपि वाक्यादव्युत्पत्तिः सा सत्वा-
प्रथमभाविकार्यव्युत्पत्त्यनन्तरभावित्वात्कार्यव्युत्पत्तिरेवेति । तन्निरासायोक्तं बालोऽपीति । यद्यपीह प्रभिन्नकश्लोदरे मधूनि मधुकरः
पिबतीत्यादिवाक्ये व्युत्पन्नैतरपदार्थो ज्ञातविभक्त्यर्थश्चाविदितमधुकरप्रातिपदिकार्थो यं मधुपानकर्तारं पश्यति तं मधुकरशब्दात्
जानाति । तथा पिकः कोकिल इत्युपदेशादव्युत्पद्यते । तथा सास्नादिमान्गारिति वाक्याद्वाप्तिमवधार्य सास्नादिमिति पिण्ड गो-
शब्दवाच्यतामनुमिनोतीत्येवमादिरानन्तरिकी व्युत्पत्तिः । तथाऽपि व्युत्पादिता बालस्यायुक्तविधया सम्भवत्येव । किञ्चास्या व्यु-
त्पत्तेरनन्तरभावित्वेऽपि कार्यव्युत्पत्त्यधीनत्वं कुतः । कमलादिपदानामुक्तीत्या योग्यान्वितस्वार्थ एव व्युत्पत्त्युपपत्तिरिति । एवं
सिद्धार्थे व्युत्पत्तिसम्भवमभिधायेदानीं परव्युत्पादितं व्युत्पत्तिप्रकारं निराकर्तुमाह ॥ नानयेति । देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमदृङ्-
वाक्यश्रवणात्प्रवृत्तं मध्यमदृङ्मुपलभ्य प्रवृत्तिलिङ्गेन तस्य पवर्तकबोधमनुमाय तस्य स्वात्मदृष्टान्तेन कार्यताविषयत्वमवधार्य ततः
शब्दानन्तरभावित्वेन शब्दजत्वं ज्ञात्वा पुनरावापोद्गाराभ्यां लिङादेः साक्षात्कार्यवाचित्वमन्येषां शब्दानां तदनन्वितस्वार्थवाचित्वम-
वागच्छतीति यदुक्तं तन्नेत्यर्थः । कुत इति चेत्कल्पकाभावात् । तथा हि । प्रौढमतीनामपि सिद्धार्थव्युत्पत्तौ तदनादरेण व्युत्पत्तिरुदेतां गरीयसीं
धृत इति किं सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या कल्प्यते । किंवा सम्भवत्यामपि सिद्धार्थव्युत्पत्तौ तदनादरेण व्युत्पत्तिरुदेतां गरीयसीं
प्रक्रियामाश्रयतीति । नाद्यः । सिद्धार्थे प्राथमिकव्युत्पत्तिसम्भवस्यांक्तत्वात् । द्वितीयं दूषयति ॥ आनीयमानेति । प्रयोजना-
र्थिनो हि प्रयोजन एव निर्वन्धो न तूपायविशेषे । तत्रोपायानेकत्वे च गुरुं परित्यज्य लघुमाश्रयते । न तु लघुं परित्यज्य गुरुमिति
स्वात्मान्येव तावत्सिद्धम् । व्युत्पत्तिसमानेऽप्येवं कल्पयितुं युक्तम् । तत्र देवदत्तो गामानयति तव भ्राताऽपूपानर्त्तनीति पदानामानी-

विधिः । सर्वगतत्वात् । योग्यता च बाधकप्रमाणाभावात् । यत एवं तस्मात्स एव सर्ववेदार्थो भवितुं युक्तः । कार्यं जिज्ञासाद्य-
भावं दर्शयितुमेवशब्दः । तत्त्वोपपादयिष्यते । तेन स एव सर्ववेदार्थ इत्यवधारणमुपपद्यते । ननु तथाऽपि नेश्वरे वेदस्य प्रामाण्यं
सम्भवति । केवलसिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभावात् । कार्य एव लोके व्युत्पत्तिदर्शनात् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति
न्यायात् । कार्यान्वितत्वेन व्युत्पत्त्यङ्गीकारे चेश्वरस्याप्रामाण्यप्रसङ्गेन स एवेत्यवधारणानुपपत्तेः । यद्यपीष्टत्वमिष्टसाधनत्वं च कार्य-
त्वम् । तच्चास्तीश्वरस्येत्युपपादितम् । तथाऽपि नैतावता व्युत्पत्तिसम्भवः । वृद्धचैष्टकलिङ्गत्वाद् व्युत्पत्तेः । वृद्धचैष्टयाश्च कृतिसाध्यार्थे
नियतत्वात् । न हि चन्द्रादावकृतिसाध्यैष्टसाधने प्रवृत्तिरस्ति । न चेश्वरस्य कृतिसाध्यताऽस्ति येन तत्र प्रवृत्तिं हृद्वा व्युत्पद्येत्यत
आह ॥ इष्ट इति । केवलसिद्धमात्रे व्युत्पत्त्यभावेऽपीष्टे सिद्धविशेषे व्युत्पत्तिरिष्यत एव प्रामाणिकैरिति शेषः । तत्कथयित्वा
आह ॥ अर्त्तिति । इत्यादौ वाक्ये प्रयुक्ते सति व्युत्पत्तिमेतीति सम्बन्धः । अपिशब्दश्चशब्दावावापोद्वापयोऽस्तिरतरेत्येव वर्तते ।
आदिग्रहणेनाङ्गुलिप्रसारणभ्रूविक्षेपछोटिकावादनादिकमुच्यते । अयमर्थः । छोटिकावादनादिनाऽव्युत्पन्नमभिमुखीकृत्यापानदन्तं
तद्भ्रातरमङ्गुलीप्रसरणादिना प्रदर्श्य देवदत्त तव भ्राताऽयमपूपानत्तीति वाक्ये प्रयुक्तेऽपूपादिपदार्थानां वर्तमानत्वेन प्रतिस्व-
न्यिनां प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । इष्टत्वेनाकाङ्क्षाया जिज्ञासायाः सम्भवात् । पदसमुदायस्यार्थसमुदाये तावत्सामान्यतः शक्तिमवधार्य
पुनस्तव भ्राता पयः पिबतीति प्रयोगान्तरे यदर्थप्रक्षेपे यच्छब्दप्रक्षेपां यदर्थोद्धारं च यच्छब्दोद्धारः स तस्य वाचक इति विशेष-
तोऽप्यवधारयतीति किमनुपपन्नम् । तथेयं तव माताऽयं तव पितृत्यादिवाक्ये प्रयुक्तेऽपि पूर्ववद्व्युत्पत्तिः सम्भवति । किञ्च देवदत्त
पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं विकासितवदनं देवदत्तमवलोक्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुतेन लिङ्गेन देवदत्तस्य हर्षोदयमनुभाव
तस्य चात्सहृष्टान्तेन प्रियार्थज्ञानं हेतुमवगम्य तस्य च शब्दश्रवणे सत्येव भावाच्छब्दस्य सामान्यतस्तत्र शक्तिं विदित्वा प्रिया ।
स्वहृष्टं पुत्रजन्म परित्यज्यान्यस्य कल्पनायोगात्तदेवेति ज्ञात्वा पुनरावापोद्धारार्थं विशेषतोऽप्यवगच्छति । यदत्रोक्तमतीतानागतं ।

मिति द्रष्टव्यम् । सुमनसाभिर्यनेनैव प्रमाणोक्तेः प्रेयस्त्वदित्यादेर्वैयर्थ्याभिमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **मुख्येष्टत्वमिति** । निरुपाधिकप्रियत्वं श्रुत्याल्लङ्घं कर्तुं प्रेयःशब्दं तदनुगुणतया तावद्याख्याति ॥ **प्रेय इति** । यद्वा प्रियशब्दाद्विभज्योपपदे ईयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रादेशे प्रेय इति सम्पद्यत इत्याशयेन तदर्थक्यनपूर्वकं श्रुतिं प्रकृते सङ्गमयति ॥ **प्रेय इत्यादिना** । [द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुतिङन्तादेतौ स्तः । येन पदेन द्वावर्थवुच्येते तद्विवचनं तत्कथं करणे ल्युट् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । विभक्तव्यं विभज्यम् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः । तस्योपपदेन कर्मधारयः । तेन द्व्यर्थवाचके विभजनीयवाचके चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । तच्च विग्रहवाक्य एव युज्यते । वृत्तौ गतार्थत्वाच्चावश्यकम् । एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । द्विवचनोपपदोदाहरणमयमनयोरितिशयेन लघुलुङुतरो लघीयान् । विभज्योपपदोदाहरणसुदीच्याः प्राच्येभ्यः पदुतराः पटयांस इति । प्रियास्थिरस्मिरोस्त्वहुलगुलुङ्गुत्प्रृर्दधिवृन्दारकाणां प्रस्थस्त्वर्बहिर्गर्ध्विप्रद्राविद्वन्दाः । प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिष्वित्यर्थः] । प्राणस्वशब्दयोर्मुख्यवाक्याकाशपरत्वे प्रिया आसन्नित्यस्यानुपपत्तेरिच्छाविपरित्यागेन ज्ञानस्यैव विशिष्य ग्रहणानुपपत्त्या बुद्धिशब्देन मनोग्रहणे पुनस्तैरात्मशब्देन च देहमनोग्रहणस्य च तत् एवासम्भवादधिक्रग्रहणे च यत्सम्पर्कादित्यस्यानुपपत्तेः प्राणादिशब्दान्व्याख्याति ॥ **प्राण इत्यादिना** । उक्तं प्रतिफलप्रतिपादकत्वमस्य वाक्यस्य दर्शयितुमिति शब्दं व्याख्याय तत्सम्बन्धं च दर्शयति ॥ **इतिशब्द इति** । आकाङ्क्षितत्वदेः सर्ववेदार्थत्वेन व्याप्तेर्विशिष्य दर्शयितुमशक्यतया सामान्यशुलेन तामाह ॥ **यदखान्विति** । अत्र पदप्रयोज्यजिज्ञासाविषयत्वयोग्यज्ञानजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वपूर्वपदजनितताकाङ्क्षापूरकरूपकाङ्क्षायाः पदोपस्थित्यनुकूलवक्तव्यपारे निष्फलान्वयबोधविरोधिव्यवधानाभावरूपाविलम्बितोच्चारितवरूपासत्तेश्च कार्येऽपि परेण कथञ्चिदुपपादनयत्वात् सिद्धैवेति मूलोक्तावधारणानुपपत्तेस्तदुपपत्तये जिज्ञासितार्थप्रतिपादकरूपकाङ्क्षायाः सन्निहितार्थप्रतिपादकवरूपासत्तेश्चात्र विवक्षितत्वाद्विरक्तं प्रति बाणिज्योपदेशादिव्यावर्तकतया तयोरेपि बाक्यप्रामाण्योपयोगितया तयोश्च विष्णावेव भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तादृशाकाङ्क्षादेः सामान्यतः प्रमाणबाक्यप्रतिपाद्यात्वेन व्याप्तिमुपपादयति ॥ **अजिज्ञासितत्वादित्यादिना** । एवमाकाङ्क्षितत्वादेव्याप्तिमुपपादोक्तेष्टसाधनत्वस्याकाङ्क्षि-

यमानाद्यमानवादिदर्शनैर्वाकरीत्या व्युत्पत्तिर्लघीयसी । वर्तमानत्वेन कालान्तरभाव्यर्थप्रतीक्षाभावात् । तावत्पर्यन्तं शब्दानुसन्धानप्रयासाभावाच्च । देवदत्त गामानयेत्यादिपदानामेष्यदानयनादौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी । वाक्यश्रवणानन्तरं तावत्तदनुसन्धानस्यागामिकार्यप्रतीक्षणस्य च प्रयाससाध्यत्वात् । तत्र गवादिशब्दव्युत्पत्त्यर्थं लघीयांसमुपायमानादस्यैवदानयनप्रतीक्षादिकं गरीयांसमुपायं व्युत्पत्तिमुत्तिष्ठतीति कल्पना निर्मूलवेति । तत्किं प्रयत्नगौरवाद्भविष्यत्क्रियायां तदन्वितेषु च व्युत्पत्तिर्नास्त्येव । तथा सति तच्छब्दव्यवहारोऽपि कथमित्यत आह ॥ व्युत्पन्न इति । वर्तमाने वर्तमानार्थे क्रियाशब्दे आनयतीत्यादौ व्युत्पन्नोऽथसम्बन्धज्ञानवान्भविष्यति भविष्यदर्थे क्रियाशब्दे देवदत्त गामानयेत्यादिशब्दश्रुतुनर्हष्ट्या गवानयनस्य । अयमर्थः । वर्तमानायां क्रियायां तदन्वितेषु चार्थेषु गामानयतीत्यादिपदानां सम्बन्धं प्रथमतोऽवगच्छति । भविष्यत्क्रियायां तु पश्चादानयेत्यादिपदानां सम्बन्धं जानाति त्वदुत्करीत्येत्येव ब्रूमः । न तु सर्वथा तत्र व्युत्पत्त्यभावम् । अतो न काचिदनुपपत्तिरिति । शब्दश्रुतुनर्हष्ट्येति परांक्तप्रक्रियानुवादः ।

टि०—मुखदुःखाभावेतरस्य भगवतो निरुपाधिकेष्टव्यमुक्तमित्याशङ्कते ॥ नन्विनि । सुखाभाविषाणां सुखोदेतिरुपाधिकेष्टत्वेऽपि तदभिलाषदोषशून्यानां भावदभिलाषिणां भगवतो निरुपाधिकेष्टत्वं युक्तमित्याह ॥ पुरुषेति । नन्वत्र भगवतो विशेष्यत्वाद्विशेषणानां च विशेष्यनिश्चयान्नगवानिष्टसाधनो मुख्येष्टश्चेति वक्तव्ये साधनमिति मुख्येष्टमिति चानुपपन्नमित्यत इष्टेष्टसाधनयोरनुवादत्वेन विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्वाभावाच्च लिङ्गव्यत्यासदोष इत्याशयेनाह ॥ यथा प्रकृतमिति । इष्टेष्टसाधनयोरनुवादत्वेऽपि इष्टसाधन इत्येवानुवादसम्भवे किमिदं सत्यथाऽनुवादो विशेष्यान्तराभावेन भगवत एव विशेष्यत्वेनोक्तदोषपरिहारोदित्यतो वाक्यपर्यवसानकारणं यत्कार्यं प्रकृतं तद्विशेषणत्वेन भावयति शेषणत्वाभावात्प्रकृतानुसारेण चानुवादोक्तो नुपसर्गेनानुवाद इत्याशयेन यथा प्रकृतमिति विशेषणं तदाशयमनानां प्रति दृष्टान्तपूर्वमाशयं स्पष्टं यति ॥ यथेति । अत एव वाक्यपर्यवसानकारणं कार्यमिष्टमिष्टसाधनं वेत्यवतारिकादशायामुक्तमत्रापि दाष्टान्तिके वाक्यपर्यवसानकारणमित्युक्तं

परस्परनिरपेक्षपदार्थानामेकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिन्यन्वये हि समुच्चयः । न चात्रावापोद्वापयोः परस्परनिरपेक्षयोर्युत्पत्तिप्रयोजकत्वमपि तु सापेक्षयो-
 रेवेति समुच्चयासम्भवदितरेतरयोगोऽत्र द्रष्टव्यः । स हि परस्परापेक्षणामवयवभेदानामपगमेन समुच्चयरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये भवति
 यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यमिति । न ह्येकापाये तद्वदिति । उद्धृतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनादिकमिति । तथा चात्रापिचशब्दयोः समुच्चया-
 र्थत्वानुपत्तावपीतरेतरयोगार्थत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अपिचशब्दविवर्ति** । आकाङ्क्षादीत्यादिपदेन योग्यतासत्योग्रहणे तयोः शब्दबोधो-
 पयोगित्वेन व्युत्पत्त्युपयोगाभावात्पूर्वपदप्रसङ्गिताकाङ्क्षापूर्कत्वरूपकाङ्क्षायाश्चान्वयबोधोपयोगित्वेऽपि जिज्ञासाया एवात्राकाङ्क्षापदेन ग्रहणेन तस्या
 अग्रहणाद्व्युत्पत्त्युपयोगिनस्तत्त्वनिर्णये स्वशब्देनोपात्तस्याङ्गुलिप्रसारणादेरेवादिशब्देनोपादानं युक्तमित्याशयेनादिपदसङ्ग्राहं दर्शयति ॥ **आदीति** ।
 यद्वा वर्तमानत्वोक्त्यैव प्रतिसम्बन्धिनां प्रत्यक्षत्वोपपत्त्या सन्निधेरर्थबोधोपपत्त्या सिद्धत्वेनादिपदस्य तदर्थकत्वासम्भवात्प्रकृतोपयुक्ततत्सङ्ग्राहकथन-
 मेतत् । अत एवात्र तत्सङ्ग्राहकमन्यदुक्त्वा वर्तमानमतीतं चेति वाक्ये आकाङ्क्षादीत्यादिपदेन योग्यतासन्निधिग्रहणं वक्ष्यतीति ध्येयम् । यद्वा न
 केवलं योग्यतासत्स्योः सजातीययोरेवादिपदसङ्ग्राहत्वं किन्तु व्युत्पत्त्युपयोग्यङ्गुलिप्रसारणादेर्विजातीयस्यापीति दर्शयितुमिदमिति द्रष्टव्यम् । अत्र
 छोटिकावादनादेर्वर्तमानत्वस्य च नोपयोगो दृश्यते । आकाङ्क्षाया आवापोद्वापयोश्चैकप्रकारेण शक्तिबोधोपायत्वं च प्रतीयतेऽतस्तदर्थविशेषे तेषा-
 मुपयोगं दर्शयति ॥ **अयमर्थ इति** । इत्यादावित्यादिपदसङ्गृहीतं समानन्यायं प्रयोगान्तरं तत्त्वनिर्णये कण्ठत उपात्तं दर्शयति ॥ **तथेति** ।
 विजातीयप्रवृत्तिप्रकारं सिद्धविषयं प्रयोगान्तरमप्यादिपदसङ्गृहीतमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । अपिशब्दस्य बाळ इत्यनेनान्वयमभिप्रेत्य तत्सन्धि-
 तेन सिद्धे व्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वेन व्यावर्त्यं दर्शयति ॥ **यदुक्तमिति** । इत्यादौ सिद्धे व्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वमिति विशेषोक्त्याऽन्यात्र कार्यव्युत्प-
 तेरीप प्राथमिकत्वमनुमतम् । तथाऽपि नास्माकं क्षतिः । कचिसिद्धे व्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वसिद्ध्या कार्यव्युत्पत्तित्वमेव सर्वथा इति पराभिमत-
 सिद्धेरित्याशयेन तदुदाहरणं दर्शयति ॥ **यद्यपीति** । अङ्गीकृत्य चेद्रमुदितम् । वस्तुतस्तु तत्रापि न कार्यव्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वं भाव्ये इत्यादी-
 त्युदाहरणप्रदर्शनमात्रं न तु विशेषोक्तौ तात्पर्यं कल्प्यमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । नानयेत्याद्युत्तरग्रन्थेनापि स्वयश्चतुःपादनं क्रियत इति भ्रान्ति

तत्त्वमात्रे हेतुत्वमासन्निधौगताहत्वाः प्रसिद्धत्वाद्वाव्येक्यनमित्यभिप्रेत्य स्वयं तद्धेतुप्रदर्शनपूर्वं हेतुहेतुमद्भावं प्रदर्शयति ॥ तथा चेति । कार्यं जिज्ञासाभावे गामानयेत्यादौ लिङादिव्युत्पत्तिर्न स्यादित्यतोऽस्मदभिमतकार्ये तस्याः पश्चाद्भावित्वस्य सिद्धे व्युत्पत्त्यनुसारित्वेन गौणतायाः परोक्त-
कार्ये व्युत्पत्त्यभावस्य च दृष्ट्या ज्ञातपदार्थेत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात्प्राथमिकजिज्ञासायाः कार्येऽसम्भवाभिप्रायेण वा परोक्तकार्ये सर्वथा जिज्ञासा-
भावेन वैवकारोपपत्तेर्न विरोध इत्याशयेनाह ॥ उपपादयिष्यते चेति । अवधारणफलमाह ॥ तेनेति । ननुत्तरवाक्ये सिद्धे व्युत्पत्त्युप-
पादनमनुपपन्नम् । उक्तरीत्या वेदस्य सिद्धार्थपरत्वव्युत्पादने तत्र व्युत्पत्तेरपि सिद्धत्वात् । न च लोके कार्य एव व्युत्पत्तेर्वेदेऽपि तथात्वमिति वाच्यम् ।
लोकवेदयोः सत्यपि वर्णाभेदे केनचित्स्वरछान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्यायानध्यायदिधर्मभेदेन जराराजपदयोरिव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदा-
त्स्पष्टभेदबुद्ध्युपादिशब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वादुत्ताना वै देवभावा वहन्तीति दर्शनाच्चाथान्यत्वमिति लोके कार्ये व्युत्पत्तावपि
वेदस्य सिद्धे व्युत्पत्तिसम्भवात्कार्य एव व्युत्पत्तावपि कार्यान्विततया सिद्धे प्रामाण्यसम्भवाच्च । इष्टेसाधनतातिरिक्तकार्याभावस्याधुनैव व्युत्पादि-
तत्वाच्च । तस्मान्नोत्तरभाष्यं सङ्गतमित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ नन्विनि । यत्रार्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदो यथा पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वे बहुव्राह्मणत्वमन्तो-
दातत्वे स्वार्थवृत्तित्वं स्मृतितो ब्रह्मब्राह्मणादिषु न्यूनातिरिक्तवशाज्जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वावसायः । तत्र पदभेदोऽभ्युपास्यत एव । नैवं
लोकवेदयोरर्थौपयिकधर्मभेदोऽस्ति । अनियतस्वराणां नियतस्वराणां चार्थान्यत्वस्य स्मृतितो लोक्तो वाऽन्यत्वात् । एवं देवासः तमेत्यादिषु
लौकिकेभ्यो न्यूनातिरिक्तवृत्तत्वरूपभेदे सत्यपि तदपस्यार्थान्तरानवगमात्किञ्चिदुपभेदेऽपि लौकिकप्रत्यभिज्ञानात्सत्यपि केषाञ्चिद्भेदे सर्वेषां भेदस्या-
प्रामाणिकत्वादयैके च तदर्थान्तरादुत्तानादिवचनस्य देववागीनूद्योत्तानवहनादिविधानपरत्वाल्लोकवेदयोः पदपदार्थानामेक्यस्य प्रयोगवचनाभावादर्थैकत्व-
मविभागादित्यधिकरणे सिद्धत्वाल्लोके कार्यपरत्वे वेदेऽपि तत्परत्वमपरिहार्यमित्याशयेन तत्सन्नवातिकमुदाहरति ॥ लोकेति । सिद्धे व्युत्पत्त्यभावे
चोदिते किमसङ्गातमव्यते इष्ट इतीत्यतः सिद्धविशेषाभिप्रायेणोपात्तेष्टपदतात्पर्यमाह ॥ केवलेति । इत्यादिवाक्यस्य व्युत्पत्त्यनविकरणादेऽपि
तत्प्रयोगस्य व्युत्पत्तिहेतुत्वमस्तीत्याशयेन प्रयुक्तपदाध्याहारं सत्तिसप्तमीत्वं च प्रदर्शयन्नेव व्यवहितत्वादन्वयं च दर्शयति ॥ इत्यादाविति ।

भ्राताऽपुनर्त्तरिष्यमानेति चोक्तम् । आनीयमानेति वर्तमानार्थकशानचप्रयोगलब्धं वर्तमानत्वं पुनर्दृष्ट्यैवेत्येवकारसूचितयोर्गुह्ये हेतुकथनेन कुत एव प्रतीक्षित इत्यनेन लब्धयोः कालान्तरभाव्यर्थप्रतीक्षा तावत्पर्यन्तशब्दानुसन्धानप्रयासाभावयोर्लाघवहेत्वोहेतुरित्याशयेनाह ॥ वर्तमानत्वेनेत्यादि । एवमेव्यपदसूचितं गौरवे हेतुद्वयमाह ॥ वाक्येनेति । नन्द्यदानयनादेशरित्यस्त्वेनानादरणसुक्त्वोत्तरवाक्ये तदभ्युपगमोऽनुपपन्न इत्यतस्तदभ्युपगमे कारणं दर्शयितुं वाक्यमवतारयति ॥ तत्किमिति । आनयतीत्यादिवदानयेत्यादिक्रियाशब्दस्यापि वर्तमानत्वेन भविष्यत्यानुपपत्तेः शब्दयोर्वर्तमानत्वादिकथनस्य प्रकृतानुपयोगाच्च वर्तमानादिपदमर्थपरतया व्याख्याति ॥ वर्तमान इत्यादिना । व्युत्पत्तिशब्दस्य वाच्यवाचकोभयज्ञानपरत्वाच्छब्दे वाचकत्वज्ञानवान्निर्येतावतैव पूर्वेस्तावन्मात्रार्थतया व्युत्पन्नपदं व्याख्याति ॥ व्युत्पन्न इति । ननु परोक्षप्रकारेण कार्यव्युत्पत्तिस्वीकारे उक्तगौरवात्तदनुपपत्तिरितिरिक्तप्रकारेण तत्स्वीकारे तु पुनर्दृष्ट्यैवेत्यादिपरोक्षप्रकारानुवादानुपपत्तिरित्यत आह ॥ अयमर्थ इति ।

अनु०—वर्तमानमर्तातं च भविष्यदिति च कमात् ॥ आकाङ्क्षादिद्युतं यस्माद्विधेर्गुत्पादनं कुतः ॥ इष्टया ज्ञातपदार्थस्य स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति ॥ व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्वर्तमानेऽगते ततः ॥ इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो न प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम् ॥ कापि चेष्टा तदर्थं स्यादस्तिर्ह रसवित्तये ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेण कञ्चिदिष्टं भवेदपि ॥

सु०—एवं लिङादीनां स्वार्थे व्युत्पत्तिः पञ्चात्तनीत्युक्तम् । पराभ्युपगते तु कार्ये न कदाचिदपीत्याह ॥ वर्तमानमिति । यस्माद्वर्तमानादिकमेण कालत्रयसम्बन्धेव वस्त्वाकाङ्क्षासम्बिधियोग्यताद्युक्तं च भवति । आकाङ्क्षाद्युपेत एव च व्युत्पत्तिः । न ह्यजिज्ञासितेऽर्थे प्रवृत्तिसहस्रदर्शनेऽपि व्युत्पद्यन्ते । कार्यं च कालत्रयासम्बद्धं परेण्यते । तस्मादाकाङ्क्षादिविरहादिधेः कार्यार्थानाञ्चो व्युत्पादनं व्युत्पत्तिर्लिङादिवाच्यताज्ञानं कुतस्सम्भवतीति । अथवा लिङादिशब्दो विधित्तस्य व्युत्पादनं कार्ये व्युत्पत्तिः कुत इति योज्यम् । अत्र कालसम्बन्धेयेति वक्तव्ये क्रमदर्शनेनष्टुत्तरार्थम् । किञ्च कालत्रयानवमर्शो विधेः किमर्थतः किंवा शब्दतः । आये शशविद्याणादिवत्तस्य सत्त्वमेवासम्भावितम् । व्युत्पत्तिस्तु तद्विषये लिङादीनां कुतः । द्वितीये घटादितुल्यत्वात्कालत्रयानव-

निवारयितुं तत्प्रतिपाद्यमाह ॥ **एवमिति** । यद्वाऽऽमदुदाहृतादस्यपांस्तव भ्रातेत्यादेरेव सिद्धे व्युत्पत्तिरित्यर्थप्रतिपादकस्मृत्तरवाक्यस्य भाति । तदव्युत्पत्तिम् । अप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्तेरुत्तरव्युत्पादनानुगुण्याच्चेत्यतस्तदभिप्रायं दर्शयति ॥ **एवमिति** । गामानयेत्यादिवाक्यमात्रस्यागमविधया परेण व्युत्पत्तिमाधकत्वानन्युपगमादसम्भवाच्च पराभिमततद्वाक्यमूलकमाध्यमवृद्धादिव्यवहारस्यैवात्र विवक्षा । सा च पुनर्दृष्टव्येव शब्दश्रुदित्युत्तरवाक्ये पराभिमतप्रतिषेधदेशोक्तीन्तेन समग्रप्रक्रियोपलक्षणाज्ज्ञायत इत्याशयेन पराभिमतव्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति । **देवदत्तेति** । नन्वानीयमानदृष्टवैयर्थ्येन परोक्ते व्युत्पत्तिप्रकारे कीदृग्बाधकमुच्यत इति न स्पष्टं ज्ञायत इत्यतः कल्पकाभावोऽनेनोच्यते । एतादृशव्युत्पत्तिप्रकारकल्पकं हि भवत्सिद्धे व्युत्पत्त्यनुपपत्तिर्वा व्युत्पत्त्योरेतादृशप्रकारादरणं स्वेच्छयैवेति तदिच्छा वा सम्भावितानान्यस्किञ्चित् । तत्र च सम्भवे सतीत्यनुवादमुत्तेन सूचितेन सिद्धे व्युत्पत्तिसम्भवेहेतुनाऽऽद्यपक्षनिवृत्तिः समग्रेण च द्वितीयपक्षनिवृत्तिरित्याशयेनोत्तरमूलं प्रश्नपूर्वं तल्लब्धहेतुकथनतदुपपादनादिपूर्वमवतारयति ॥ **कृत्न एतदिति चेदिति** । ननु भवदुत्तप्रकारानादरेण व्युत्पत्तिसुरेव गुरुभूतमप्यस्मदुक्तं कार्यव्युत्पत्तिप्रकारमेवाश्रयतीत्याशङ्किते स्वपरोक्तप्रकारयोर्लोपवगौरवव्युत्पादकं मूलमिदं न सङ्घातमित्यत एतत्प्रकारस्य व्युत्पत्तिरूपप्रयोजनोपायवैक्यनोपायानां च स्वत एवोपादेयत्वाभावेन प्रयोजनस्यैव स्वाभाविकाग्रहविषयत्वाभावादेनकोपायसाध्यप्रयोजनोपायेषु समेषु कस्यचिदेव स्वेच्छयोपादानेऽपि लघुगुरुपायेषु गुरुरश्रित्यगोने लघूप्रदानस्य स्वानुभवसिद्धत्वात्स्वानुभवसिद्धस्यैव च प्रकारस्य व्युत्पत्तिमावपि कल्पनीयत्वात्स्वानुभवविरुद्धस्यापि कल्पने कार्यज्ञानस्य स्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेऽपि परप्रवृत्तावन्यस्यापि प्रयोजकत्वसम्भवेन कार्यव्युत्पत्तेरेवासिद्धेर्लघुपायपरित्यागेन गुरुपायाश्रयणस्य च स्वानुभवविरुद्धत्वेनाकल्पनीयतया तादृशेच्छा न कल्पनार्हेत्याशयेन स्वपरोक्तप्रकारयोर्लोपवगौरवकथनं भाव्यकारियं सङ्घाततरमित्याशयेन प्रथमवक्तव्यं कथयन्नेव तत्सङ्घाततया भाष्यं योजयति ॥ **प्रयोजनार्थिन इत्यादिना** । आनीयमानदृष्टवैयर्थ्यदानयनायेति चैकवाक्यस्यपदविषयकमिति भ्रान्तिवारणाय देवदत्तो गामानयेत्युत्तरत्र वाक्यविशेषोपादानम् । सम्भवे सतीत्यनेन सूचितं हेतुमाह ॥

उत्तररीत्येति । नन्वानीयमानदृष्ट्या व्युत्पत्तिर्न पूर्वमुक्तेत्यतः सा स्वसमानन्यायतया सिद्धा तथा चानीयमानादिशब्द उपलक्षणपर इत्याशयेन तव

नाद्रा स्वतनुभवनान्देः कर्तारं सामान्यतो जानन्नेहमाहात्म्यज्ञानाभ्यां तद्विशेषज्ञानार्थमुत्कण्ठितमानसस्तस्मात्स्कारवशाच्चान्यदगण्यन्व-
र्तते । तं प्रत्याप्तो बन्धुरिवायं समस्तो वेदस्तत्स्वरूपं स्वप्रधानमेव प्रतिपादयति । ततो वाक्यार्थज्ञानादवाप्तपरमानन्दस्तत्साक्षात्कार-
कामयते । तं प्रति तदुपासना विधीयते । सा च प्रक्षीणान्तःकरणमलस्यैव सम्भवतीति तदर्थं कर्मविधयः । अथवा यः सांसारिक-
विविधदुःखं जिहसुः परमानन्दं च प्रेषुस्तत्साधनं जिज्ञासते । तं प्रति परमेश्वर एव प्रसन्नः परमं साधनतयोपदिश्यते । ततः
कथमसौ प्रसीदतीत्यपेक्षायां तत्साक्षात्कारस्तदङ्गतया कर्माणीत्युभयथा स्वप्रधान एव परमेश्वरो वेदार्थ इति । न च प्रयोजनशेष-
तयेश्वरस्याप्राधान्यम् । प्रतिपत्तावपरार्थत्वात् । मतिपतेरेव प्रमाणफलत्वात् ।

टि०—स्वदुक्तरात्यैवोत परोक्षप्रक्रियानुवादफलकथनम् । नन्वधुनैव लिङ्गदानां कार्यं व्युत्पत्तिं स्वीकृत्योत्तरवाक्ये तद्विरासे पूर्वोत्तर-
विरोध इत्यत उत्तरवाक्याभिप्रायमाह ॥ एवमिति । वर्तमानादिकालसम्बन्धित्वस्य व्युत्पत्तिव्याप्याकाङ्क्षादिव्याप्यत्वस्य मूलतः प्रतिभासात्काल-
सम्बन्धित्वव्यतिरेकेण कथमाकाङ्क्षादिव्यतिरेकोक्तिः । आकाङ्क्षादेर्व्युत्पत्तिव्याप्यताया मूलेऽनुक्तोर्निमूलत्वाच्च न तदभावेन व्युत्पत्त्यभावः । काल-
त्रयासम्बद्धत्वं च कार्यस्यासिद्धमित्यतस्तदुपपादयति ॥ यस्मादिति । तथा च कालसम्बन्धित्वस्याकाङ्क्षादिव्यापकत्वं मूलाभिप्रेतमाकाङ्क्षाद्युपेत-
एव च व्युत्पत्तिरित्यस्यार्थाश्लक्ष्मस्तदुपपादकं च प्रसिद्धं कालत्रयासम्बन्धित्वं च पराङ्मकारिसिद्धमित्युक्तं भवति । व्युत्पत्तिघटकशक्तिरूपसम्बन्धस्य
पदधर्मत्वेन पृष्ठास्वारस्याय पदपरत्वेन विधिशब्दं व्याख्यातुं यक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ उत्तरार्थमिति । वर्तमानार्थभविष्यदर्थयोरकाङ्क्षा-
विक्रमे उक्ते तद्व्युत्पत्त्योर्वक्ष्यमाणः पूर्वापरीभावः सुबोध इति भावः । किञ्च भाष्यकारायमाकाङ्क्षादिमुलेन व्युत्पत्त्यभावोपपादनमभ्युपगमवादेन ।
वस्तुतस्तु कालत्रयासम्बन्धित्वमात्रेण व्युत्पत्त्यभावोपपादनं सुशक्यम् । तथा हि । कार्यस्य कालत्रयासत्त्वरूपमर्थतः कालत्रयासम्बन्धित्वं वा कालत्रय-
सम्बन्धानुपस्थापकशब्दबोधव्यत्वरूपं शब्दतः कालत्रयासम्बन्धित्वं वा । तत्राद्यं शशविषाणादिवदसत्त्वापादकतया व्युत्पत्तिविरोधि । द्वितीयं तु
षटादिशब्दास्त्रिषु कालेष्वेकसम्बद्धस्याप्रतीतेर्षटादिसाधारण्याच्च विशिष्य वक्तव्यमनुभवविरुद्धं चेत्याशयेनाह ॥ किञ्चेति । इष्टेष्टसाधनत्वरूपकार्यत्व-

शुद्धो विधिरिति विशेषाभिधानं व्यर्थम् । अनुभवविरुद्धं चैतत् । कर्तव्यमिति शब्दोद्देश्यत्कालीनताप्रतीतिरुक्तत्वात् । यदप्युक्तं वर्तमानार्थक्रियादिशब्दव्युत्पत्त्यनन्तरभाविनी भविष्यदर्थक्रियाशब्दव्युत्पत्तिरिति । तदप्युक्तम् । व्युत्पत्तिसम्भवे प्राथमिकत्वस्यैवोपपत्तावानन्तरिकत्वकल्पनायां नियामकाभावादित्यत आह ॥ दृष्टयेति । प्रथमत एवानागतार्थे जिज्ञासाप्रतीक्षयोरसम्भवाच्च व्युत्पत्तिरित्युक्तम् । वर्तमानार्थस्य तु दृष्टिसम्भवेन जिज्ञासोपपत्तौ प्रतीक्षाऽध्याससम्भवाच्च प्रथमं व्युत्पत्तिस्ततो ज्ञातः पदस्यार्थो येन तस्य वर्तमानक्रियायां तदन्वितेषु चार्थेषु व्युत्पन्नस्य पश्चाद्भविष्यतीत्यतीति चाकाङ्क्षा स्यात् । देवदत्तो गामानयतीत्यादिपदानां वर्तमानक्रियायां तदन्वितेषु व्युत्पत्तौ जातायां देवदत्त गामानयेत्युक्ते गवादिपदानामानयतेश्च ज्ञातार्थत्वेनोर्वीरितप्रत्ययार्थमात्रे जिज्ञासाप्रतीक्षा च स्यात्तस्माद्वर्तमानार्थव्युत्पत्तेराकाङ्क्षादिजननद्वारेण कारणत्वेन भविष्यदाद्यर्थव्युत्पत्तेश्च कार्यत्वात्प्रावर्षयोपपत्तिरिति । अगतेऽनागत इत्यर्थः । यदप्युक्तं प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकार्थशासनाच्छास्त्रत्वम् । न च सिद्धार्थबोधस्तथा । अतः कार्यबोधस्यैव तद्भावत्कार्यपरत्वं वेदस्येति । तत्र वक्तव्यम् । किं प्रवृत्त्यादिकमेव वेदस्य मुख्यं प्रयोजनम् । उतावान्तरप्रयोजनम् । नाद्य इत्याह ॥ इष्टमिति । पुरुषार्थोपेक्षितं हि प्रयोजनं भवति । अन्यस्यानिरूपणात् । पुरुषार्थेष्टावाप्तिमिष्टनिवृत्तिं चापेक्षते । न प्रवृत्तिनिवृत्तौ क्लेशरूपत्वात् । अतो न तयोर्मुख्यप्रयोजनतेति । अस्तु प्रयोजनत्वमिष्टानिष्टप्राप्तिप्राप्त्याणयोस्तत्साधनं प्रवृत्तिनिवृत्तौ इत्यवान्तरप्रयोजनमिति द्वितीयं दूषयति ॥ अपरोक्षमिति । ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनं न प्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः । तत्किं नोपेक्ष्य क्रिया । न । क्वचित्ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ कापीति । तत्कथमित्यत आह ॥ अस्तिर्हीति । अस्तिर्धर्वादिरूपा क्रिया रससाक्षात्काराय भवति । नन्वभिमततरसादिशास्त्रकारस्यैवेष्टसाधनत्वं दृष्टम् । तत्कथं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनमुक्तमित्यत आह ॥ वाक्यार्थेति । अपिशब्दो वाक्यार्थज्ञानमात्रेणपीति सम्बध्यते । क्वचिदिति पुत्रस्ते जातः पिता ते राजा वर्तत इत्यादौ यदप्यभिमतार्थानुमितिज्ञानमपीष्टसाधनम् । तथाऽपि प्रकृतानुयोगात्तत्रोक्तम् । अयमत्राशयः । यो हि सात्त्विकप्रकृतिलोकाप्रवादात्कार्यत्वादिलिङ्गानुसन्धा-

टीकायामभिहितमिति ध्येयम् । उभयविधानप्रस्तावादनादिक्रियायाश्चोभयार्थत्वाभावादाह ॥ **रसति** । परोक्षं वैयर्थ्येयं लब्धत्वाद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेणैतत्परवाक्यं वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **नन्विति** । अतिरिक्तक्रियाविशेषोपादानलब्धवार्थक्यनमभिमतस्य पिशब्देन समुपेयक्रियान्तराभावात् भवेदित्यस्य च विरुद्धतयाऽसमुच्चयत्वात्क्वचिन् भवेदित्यस्याविरुद्धत्वेऽपि क्वचिदित्येनेनैव सिद्धतयाऽवक्तव्यत्वादपिशब्दो भिदाक्रम इत्याह ॥ **अपिशब्द इति** । क्वचिदित्युक्तमनुभवरोहायाभिनयेन दर्शयति ॥ **क्वचिदिति** । ध्रुवेणैवाप्यनिष्ठनिश्चितिसाधनबोधजनकवाक्योदाहरणे वाक्यार्थज्ञानस्य विशिष्योपादानेन पूर्वं परोक्षपदमपि तन्मात्रपरमित्यनुमितव्यावृत्तिरभिभतेति श्रान्तिं निवारयति ॥ **यद्यपीति** । वाक्यार्थज्ञानस्यैव विशिष्योपादानप्रयोजनमाह ॥ **तथाऽपीति** । अभिप्रेतवाक्ययोजनांश इत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तिनिष्ठस्योर्गुणप्रयोजनस्य वाऽविशिष्योपादानप्रयोजनमाह ॥ **प्रकृतेति** । अन्वितावाक्यार्थानामपि परोक्षपरोक्षज्ञानोस्तत्साधनत्वस्य क्रियाया ज्ञानार्थत्वस्य च वान्तरप्रयोजनत्वं वा नास्तीत्येव वक्तव्ये यदिष्टानिष्टप्रातिपरिहारयोर्मुल्यप्रयोजनत्वस्य परोक्षपरोक्षज्ञानोस्तत्साधनत्वस्य क्रियाया ज्ञानार्थत्वस्य च कथनं तेनोत्तरीत्या वाक्यपर्यवसानोपयोगिकार्यताया आकाङ्क्षादेशश्च ब्रह्मण्येव सत्त्वेन तस्य वाक्यार्थताया उपपादितत्वात्तत्परोक्षपरोक्षज्ञानयोरेवेष्टाऽप्यनिष्टपरिहारसाधनत्वादुपासनादिविवर्धनां तदापरोक्ष्यार्थत्वाच्च ब्रह्मण्येव सर्ववेदतात्पर्यसिद्धिरिति सूचितम् । तेन च लिङादेः कार्यवाचकत्वे पदान्तरस्य तदन्वितस्वार्थाभिधायित्वं वाक्यान्तरस्य च तदेकवाक्यत्वं मन्वार्थत्वादीनामपि तदन्विताभिधायित्वमित्युत्तरीत्या भवेदस्य कार्यपरत्वलोभेऽपि ब्रह्मण एव वाक्यपर्यवसानोपयोगीष्टसाधनत्वरूपकार्यताया आकाङ्क्षादिमत्त्वेन वाक्यार्थत्वस्य च प्रतिपादनेऽपि तत्र विध्यदिरूपवेदयोर्जनप्रकाराप्रतिपादनात्कथं प्रवृत्त्याद्यौपयिकार्थपरस्य सर्ववेदस्य तत्परत्वसिद्धिरित्याशङ्का परिहृता भवतीति ध्येयम् । ननु कथमेतत् । स्वरूपमात्रपरवाक्याभावात्सामान्यतो ब्रह्मस्वरूपे सिद्धे विशेषजिज्ञासायां ब्रह्मस्वरूपं विशिष्टं वाक्येन बोधनीयम् । तच्चयाशङ्क्यम् । सामान्यज्ञानोपायाभावात् । ब्रह्मज्ञानादेरिष्टादिसाधनत्वे ज्ञाते कथञ्चिद्ब्रह्मविशेषजिज्ञासोदयेऽपि स्वत एव जिज्ञासाऽनूदयाच्च । न च ब्रह्मण एवेष्टसाधनत्वात्तज्जिज्ञासोदय इति वाच्यम् । तदापरोक्ष्यस्येष्टादिसाधनत्वोक्तिव्याघातान् । न च तदापरोक्ष्येष्टसाधनतैवेव तज्जिज्ञासेति वाच्यम् । तदीष्टसाधनज्ञानविषयवमात्रापत्तौ मुख्येष्टत्वाभावेन वाक्यार्थज्ञानमात्रेणैत्युक्त्यनुपपत्तेः । कथं च वाक्यार्थभूतब्रह्मज्ञानमात्रेणैतत्परिणामनभवात्कथं च वाक्यार्थभूतब्रह्मज्ञानमात्रेणैतत्परि-

सैव लिङादिवाच्यत्वेन तस्यैव तव्यप्रत्ययबोधत्वेन क्रियागतैष्यत्कालीनत्वस्य च लिङादिवाच्यकार्यरूपत्वाभावेन तस्य कार्यत्वेन तव्यप्रत्ययबोध्य-
त्वेऽपि लढ्या विशिष्टकर्तव्यशब्दस्यैष्यत्कालीनत्वबोधकत्वेन बाधकमेत्याशयेन प्रयोगप्रदर्शनेन लढेर्न भविव्यक्रिया कार्यमिति भाष्यव्याख्यावसरे
उक्तत्वादित्याह ॥ **कर्तव्यमिति** ॥ ननुतरवाक्ये आनन्तरिकत्वं कार्यव्युत्पत्तेर्न व्युत्पादनीयम् । अधुनैव कार्यं व्युत्पत्त्यभावप्रतिपादनान् ।
प्राथमिकत्वे नियामकाभावे आनन्तरिकत्वस्यैव सिद्धेर्हेतुत्वत्वावधारणमुत्पादयति ॥ **यदुक्तमिति** ॥ आनन्तरिकत्वं व्युत्पादयताऽनन्तरं कार्य-
जिज्ञासादि भवतीतिवचनं न भवतीत्यस्यापि वक्तव्यतया तदनुकथा भाष्ये न्यूनतेत्यत एव्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षत इत्युक्त्या तत्सिद्धेर्न
न्यूनतेत्याशयेन पूर्वसिद्धमनुवदति ॥ **प्रथमत एवेति** । दृष्टेयत्वेन सूचितं वर्तमानार्थे व्युत्पत्तेः प्राथमिकत्वे हेतुं दर्शयति ॥ **जिज्ञासेति** ।
पदार्थज्ञानस्य कार्यव्युत्पत्तौ हेतुत्वलाभेऽपि किमागतं वर्तमानार्थव्युत्पत्तेरित्यत आह ॥ **ततो ज्ञान इति** । भाष्योक्तं हेतुहेतुमद्भावं विशदयति ॥
देवदत्त इति । नन्वस्तु तर्ह्यकार्णव्यां तस्याः कारणत्वं कार्यव्युत्पत्तौ किमायतमित्यत आह ॥ **तस्मादिति** । वर्तमानार्थव्युत्पत्तेरित्यर्थः ।
आगतशब्दस्यातीतव्यावर्तकत्वभ्रान्तिं निराकरोति ॥ **अगत इति** । उत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वेणासङ्गाते पूर्वपक्ष्युक्ततृतीयदूषणनिरासकत्वेन तं व्या-
ख्यातुं तस्मात्तरयति ॥ **यदपीति** । प्रवृत्त्यादेः प्रयोजनत्वस्य पराभिमतत्वेऽपरोक्षमित्यादीष्टसाधनान्तरप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्त्यादेरिष्टसाधनत्वाभावेन
प्रतिपादकोत्तरग्रन्थासङ्गातेः प्रयोजनसाधनत्वस्य तथात्वे त्विष्टमाकाङ्क्षत इति पूर्वग्रन्थसङ्गातेस्तदुभयानुसारेण प्रवृत्त्यौपयिकत्वोक्तेः साधारण्यात्तां
विकल्प्य तत्तत्कल्पदूषणपरतया भाष्यं योजयति ॥ **तत्रेति** । इष्टादेः प्रयोजनत्वादौ वक्तव्ये किमसङ्गतमाकाङ्क्षितत्वाद्युच्यत इत्यतो लाघवाय
हेतुकथनमुत्वेन तदेवोच्यत इत्याह ॥ **पुरुषेति** । विशिष्योक्तिलब्धवाधारेण प्रवृत्तसिद्धिरित्याह ॥ **ज्ञानमेवेति** । ननुतरवाक्ये ज्ञानार्थतया
क्रियाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यतः क्रियोपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या स इत्याशयेनाह ॥ **तत्किमिति** ॥ **अन्तिश्चर्वणादिक्रियेति** । एतच्चात्तिर्हिति
मूलेऽनिरिति धातुनिर्देशत्वेन च तदर्थक्रिया लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण व्याख्यानं न स्वयं धात्वर्थनिर्देशः । तथा सति क्तिन्ति अदो जग्धिर्ल्यसिक्तीति
नान्यथादेशप्रसङ्गादत एवात्तिमङ्गागनेतुतामित्येतद्व्याख्यावसरेऽन्तिमदनकर्तृत्वं धातुनिर्देशोऽयं तेन तदर्थस्य कर्ता लक्ष्यत इति टीकाकारैर्भगभाव्य-

अनु०—न च सुक्लुषवन्हादावतात्पर्यं श्रुतेर्भवेत् ॥ यत्किञ्चित्करणस्यापि यक्षतैवान्यथा भवेत् ॥ तस्मादुपासनार्थं च स्वार्थे तात्पर्यवद्भवेत् ॥ इति शब्दोक्तयेऽग्रावित्यप्युच्यते स्मृतिर्भवेत् ॥

सु०—एवमकार्यशेषतया स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदस्य प्रामाण्यसम्भवाद्युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तम् । इदानीमस्तु वा कार्यपरत्वं वेदस्य । तथाऽप्यात्मानमुपासीतित्युपासनाकार्ये कर्मकारकतया प्रतीतस्य ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपादयतां सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यानां तत्र प्रामाण्यसम्भवाद्युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेति पक्षान्तरं समर्थयमानोऽविधिपरैरभ्योऽपि वाक्येभ्यो वस्तुतत्त्वसिद्धिर्भवतीत्यत्र परसम्प्रतिपत्तिं निदर्शनमाह ॥ न चेति । आदिग्रहणाद्युपादयसर्वस्यास्त्रायस्य कार्यपरतां मन्यमानस्यापि भते यूपहवनीयादिस्वरूपे श्रुतेरप्रामाण्यं तावन्न भवेत् । किन्तु यूपे पशुं बध्नातीति बन्धनाय यूपे विनियुक्ते तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षायां खादिरो यूपो भवति । यूपं तक्षति । यूपमष्टाश्रीकरोतीति वाक्यैस्तक्षणादिविधिरपरि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यत एव । एवं सुक्लुषवादयोऽपि द्रष्टव्याः । अप्रामाण्यमिति वक्तव्येऽतात्पर्यमिति वचनं यत्परेण प्रत्यक्षादिवैधर्म्यं शास्त्रस्योक्तं तन्निरासार्थम् । कुतो न भवेदित्यत आह ॥ यत्किञ्चिदिति । अन्यथा यूपहवनीयादिवाक्यानां यूपानिस्वरूपे तात्पर्याभावे । यत इति शेषः । किमतो यद्येवं सुक्लुषवन्हादावपि श्रुतेस्तात्पर्यमस्तीत्यत आह ॥ तस्मादिति । यस्मात्कार्यान्वितत्वेन यूपहवनीयादिशब्दानां स्वार्थे तात्पर्यमस्ति । तस्मात्तत्समानन्धार्थेनोपासनाकार्यार्थत्वेन सत्यं ज्ञानमित्यादिवैधवाक्यं च स्वार्थे सकलगुणक्रियाद्युपेते ब्रह्मणि तात्पर्ययुक्तं भवत् । ननु विषमोऽयमुपन्यासः । यूपानिस्वरूपाभावे पशुबन्धादिकार्यमेव न निष्पद्यत इति तत्स्वरूपेऽपि तात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । न चैवमुपासनं विना कर्मकारकसत्तया नोपपद्यते । आरोपिताक्रोणापि सम्भवादिति । मैवम् । पार्थिवद्रव्यमात्रे बन्धनसम्भवेन खादिरत्वादावतात्पर्योपपत्तेः । तदप्यपूर्वत्वादविरुद्धत्वाच्च गृह्यत इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अथ खादिरत्वाद्यभावेनोपासीतिति चेन्न । श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यस्याप्याप्यानिश्चयात् । अविद्वमानार्थोपासनेऽपि फलाभावस्य साधदिव्य-

मानन्दं प्राप्नुयामनादिविधानां प्रवृत्तिः । साक्षात्कारादेरेषसाधनत्वे तदर्थतया ब्रह्मणः प्रतिपादने चेष्टसाधनस्यैव मुख्यप्रतिपाद्यत्वात्साक्षात्कारस्यैव मुख्यतो वेदबोधस्य ब्रह्मणस्तु तच्छेषतयस्यापत्तेः । तस्मात्कथं ब्रह्मणो वेदमुख्यार्थत्वमित्यतोऽचेष्टतयेष्टसाधनतया चाधिकारिभेदेन द्वेधा ब्रह्मणो वेद- मुख्यार्थत्वमभिमतम् । तत्र ब्रह्मणोऽयं प्रतीष्टत्वं तस्य सामान्यज्ञानविशेषजिज्ञासयोः प्रयोजनानुसन्धानेऽपि ब्रह्मणि संपपादत्वात्तं प्रति स्वप्राधान्ये- नेव ब्रह्मबोधनं वेदेनोपपद्यते । वाक्यार्थज्ञानमात्रेण परानन्दप्राप्तिश्च तस्यैव । तस्मात्साक्षात्कारमात्रेच्छुं तं प्रति तदर्थतयोपासनादिविधानामप्युपपत्तिः । यं प्रतीष्टसाधनत्वं सुखदुःखप्राप्तिप्रहाणेच्छुं तत् एव तस्माधनजिज्ञासुं च तं प्रति सुप्रसन्नो भावानेव तस्माधनतया वेदेन बोध्यते । तत्र च प्रसाद- रूपतत्त्वापारसाधनतया साक्षात्कारसूक्ष्मदर्थतया चोपासनादिविधिप्रवृत्तिरिति तं प्रत्यपि स्वप्राधान्येनैव ब्रह्म बोध्यते न तु प्रतिपाद्यान्तरशेषतया । अस्यैवेष्टसाधनत्वेन मुख्यप्रतिपाद्यत्वात् । एवं चोभयविधाधिकारिणं प्रति स्प्रप्राधान्येन ब्रह्मबोधनमुपपद्यत एवेति वेदवाक्यानां योजना द्वेधा विवक्षि- तेत्याशयेनाह ॥ **अयमन्त्राशय इति** । अन्यत्राविधमानं लोकप्रवादादिना कर्तृसामान्यज्ञानं कथमस्येत्यतो मूलकारणमाह ॥ **सान्त्विकेति** । प्रयोजनाभावे सामान्यज्ञानमात्रेण न विशेषजिज्ञासादीत्यतः प्रयोजनवशात्तन्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरपि विशेषजिज्ञासाप्रयोजकत्वमिति वक्तुं स्नेहादिका- रणोत्कर्षितं स्वतनुभवनदेः कर्तारमिति । अत्रादिशब्दोत्तसकलकर्तृत्वस्य माहात्म्यज्ञानकारणत्वमिति द्रष्टव्यम् । प्रयोजनानुसन्धाने स्नेहादिमात्रेण कथं जिज्ञासेत्यतः पुरुषार्थान्तरकलुषितमानसानां तथा न तु शुद्धमनसामित्याशयेन सुमनसामित्युत्तसम्भावकस्य सन्निमित्तस्य कथनं तत्संस्कारवशाद्- न्यदप्यविगणयन्वर्तत इति । पूर्वेण जिज्ञासाप्रतिपादनम् । अनेन सन्निधेश्च प्रतिपादनमिति द्रष्टव्यम् । अनेनैव वैराग्यातिशयः पूर्वेण ज्ञानभर्त्ता चाधिकारिविशेषणानि सूचितानि । अनेन वाक्यार्थज्ञानमात्रेण प्राप्तपरानन्दावाप्तिश्च समाहिता । दृश्यन्ते हि प्रयोजनानुसन्धाना अपि स्नेहाविशेष- मात्रेण प्रियादिकुशलजिज्ञासवस्तत्सुखवार्ताश्रवणमात्रेण प्राप्तपरमानन्दा लोकेऽपि । दृश्यते चान्यसुखाद्यजनकं स्वपुत्रदर्शनं स्वसुखमिति । यथाकथ- न्निप्रयोजनशेषतया प्रतिपादनेऽप्राधान्यमेवेत्याशङ्क्य निषेधति । **न चेति** । प्रमाणस्य साक्षात्फलं प्रमितिरेव । तत्र प्राधान्यं च तत्फलमू- प्रमित्यन्तरशेषत्वाभावमात्रेणैवेति तदफलशेषत्वं न तत्फलप्राधान्यविधातकमिति भावः ।

सम्प्रतिपत्तिस्तर्हि यत्किञ्चिदित्युत्तरवाक्ये विपक्षे बाधकोक्तिरश्लिष्टेत्यतो वैयास्यादिदमनङ्गानुवाणं प्रति बाधकप्रदर्शनं नानुपपत्तामित्याशयेनाह ॥
कुत इति । यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेदिति यत्किञ्चित्करणस्य यज्ञताया
वैपरीत्यमापद्यत इति भास्यतोऽन्यथापदार्थं कथयन्नेवास्य बाधकमस्त्वप्रदर्शनायाऽव्याहारेण पूर्वसम्बन्धं सूचयति ॥ **अन्यथेति ।** भूमादौ तेषां
वाक्यानां तात्पर्यस्य ब्रह्मणि सत्यज्ञानादिवाक्यतात्पर्यं हेतुस्वासम्भवात्समानन्यायेनेत्युक्तम् । कायंशेषतामनेतुं कार्यपदम् । ननु स्वरूपभात्रासिद्धादपि
न गुणादिसिद्धिरित्यतः सकलगुणाद्युपेतस्यैव स्वार्थत्वादित्याशयेन सकलेत्याद्युक्तम् । भाष्यकारेण साम्योक्त्या सूचितं पराभिमतवैषम्यनिरास-
प्रकारं दर्शयति ॥ **ननु चेत्यादिना ।** यद्वेतिशब्दोक्त्येऽस्मावितिआद्युत्तरग्रन्थस्य वैषम्यपरिहाराय प्रवृत्तस्यात्तत्समूचितैवैषम्यान्तरपरिहारप्रकार-
व्युत्पादनार्थत्वात्प्रसङ्गकत्वाद्वा ननु चेत्यादिग्रन्थ उत्तरवाक्यशेषो द्रष्टव्यः । अधिकरणस्वरूपे संवत्सा तात्पर्यानभ्युपगमे बन्धनादिकार्यस्वरूपा-
निष्पत्त्या कार्यातात्पर्यमेव न निष्पद्यत इत्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपबाधकसद्भाववदुपासनाकर्तृम्वरूपे तदनभ्युपगमेन बाधकमित्याशयः । तथापि
खादिरत्वादावतात्पर्यं बाधकाभावात्तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **पार्थिवेति ।** ननु माऽस्तु कार्यस्वरूपानिष्पत्तिरूपान्यथाऽनुपपत्तिः खादिरत्वादि-
तात्पर्यं मानम् । तथाऽप्यनेन प्राप्तेः प्रमाणान्तरविरोधस्य वाऽन्तार्थप्रयोजकत्वात्तदभावाप्रतीतिविषये खादिरत्वादावपि तात्पर्यमित्याशङ्कते ॥
तदपीति । ननु खादिरत्वादावतात्पर्यं कार्यस्वरूपानिष्पत्तेरभावेऽतात्पर्यप्रयोजकशून्यत्वे सति प्रतीतिविषयवस्य च प्रकृतसाम्येऽपि बन्धनाद्यनुपपत्त्या
कस्याचिन्नाभावापि खादिरत्वाद्यभावेऽपबानुत्पत्तेरप्यनुत्पत्तिरेव तत्रातात्पर्यं बाधिकेत्याशङ्कते ॥ **अथेति ।** खादिरादौ तात्पर्यसिद्ध्यर्थान्वात्तस्या-
पूर्वसाधनताया अन्योन्याश्रयापत्तिरित्याह ॥ **श्रुतेरिति ।** अस्तु बाऽपूर्वानुत्पत्तिस्तत्फलानुत्पत्तेरापि तात्पर्यसाधकत्वमित्याह ॥ **अविद्यमानेति ।**
नन्वितिशब्द एवात्र नास्ति । अस्तु वा स तथाऽपि कथं तस्य परपक्षसाधकत्वं सिद्धान्तिनः प्रत्यनिष्टत्वं च येनोत्तरवाक्ये दृष्टान्ते तस्याभ्योपा-
दानं सङ्गच्छेतेत्यत आह ॥ **नन्विति ।** इतिशब्दस्य पदार्थवैपरीत्यार्थत्वं व्याकरणसम्भस्या दर्शयति ॥ **न वेतीति ।** शब्दप्रकरण इत्यनेन
स्वं रूपं शब्दस्येतिशब्दपदार्थताप्रापकं सूचयति । न वेतिशब्दयोरेत्युक्त्या नाथं प्रतिषेधार्थो नवेत्येकनिपातः । (न वेति विभाषा । निषेधवि-

माणत्वात् । ननु श्रुतेरेवात्मादिस्वरूपे तात्पर्याभावं गमयति । आत्मन्येवापासीतित्यादाविति शब्दसम्बन्धात् । इति शब्दो हि वैपरीत्ये वर्तते । न वेति विभाषेति यथा शब्दप्रकरणे नवेति शब्दयोर्विभाषासंज्ञायां वैपरीत्यवाचिनेति शब्देन तावत्परमं व्यवस्थाप्यते । तथैवार्थप्रकरणे श्रुतेनेति शब्देनात्मनः स्वरूपेणोपासनासम्बन्धं निवार्य स्मृतिमात्रेण सम्बन्धो ज्ञाप्यते । तत्कथमात्मसिद्धिवेदादिनि चेन्न । अत्रेति शब्दस्य प्रकारवाचित्वात् । विपक्षे बाधकमाह ॥ इति शब्दोऽन्य इति । आत्मादिशब्दरिति शब्दस्य वैपरीत्यवाचिनो योगे व्याख्यायमानेऽप्यौ जुहोतीत्यादावपि वैपरीत्यार्थे इति शब्दे योजितेऽपि स्वरूपेण होमान्वयो न स्यात् । किन्तु स्मृतिमात्रेणेति ।

टि०—ननु नच शुक्लद्रव्याद्युत्तरवाक्ये लुगादावप्रकृते श्रुतेस्तात्पर्यप्रतिपादनमसङ्गतम् । न च तस्मादुपासनार्थं चेत्यादिनोपासनाकार्यशेषतया ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यस्योपादनात्तदुपयोगाच्चासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदतात्पर्यकथनावसरे तद्विरुद्धाश्रयप्रतिपादनायोगादित्यास्तत्सङ्गामयति ॥ एवमिति । अत्रादिपदसङ्ग्राहं लौकिकप्रमाणासिद्धं केवलवैदिकप्रदाथनात्तमेवेत्याशयनाह ॥ आदीति । परसम्प्रतिपत्तिं दर्शयितुमाह ॥ सर्वस्येति । तावच्छब्दो नेदं दाष्टान्तिकाभिधानमपि तु दृष्टान्तोपादनमिति नासङ्गतिरित्याशयस्य मूलारुढतासम्पादनाय । ननु विधिपरिणां वाक्यानां यूपादिस्वरूपे तात्पर्यां र्गाकारः परकायः केन प्रकारेणेत्यतस्तं दर्शयति ॥ श्रिन्तिन्वयि । चतुर्जुहं शृण्वेति श्रुत्याभिधारयति यदावहनीये जुहोतीत्यादौ चतुर्ग्रहणाद्यर्थं जुह्वदौ विनियुक्तेऽलौकिकत्वात्किं तज्जुह्वदीत्याकाङ्क्षायां पर्णमयी जुहुर्मयति स्वारिः सुवो भवत्यन्त्रादिते सूर्ये प्रातरादधातीत्यादिभिः पर्णमयीत्वादिविधियैरपि जुह्वादिस्वरूपविशेषसिद्धिरपि द्रष्टव्येत्याह ॥ एवमिति । प्रागाणस्यैव प्रस्तुतत्वात्कार्यशेषतया तदुपपादनायाप्रामाण्यं नेति वक्तव्येऽस्तात्पर्यमिति वचनं यस्येणेति वक्तव्येऽस्तत्पर्यवोधकत्वमात्रेण वाच्यत्वं प्रामाण्यं किन्तु तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वेनैव । तात्पर्यविषयीभूतश्चाशौ यः प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपायिककार्यात्मा स एव न तु सिद्धरूप इति तदनुत्तरमिति सिद्धस्यापि यूपहवनीयादेस्तात्पर्यविषयकत्वेन कार्यस्यैव तात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थसूचनायेत्याह ॥ अप्रामाण्यमिति । ननु यमेवं पर-

गां जानति । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । स्वरितमित इत्यादिपञ्चम्यामासनेपदं विहितम् । तत्समीपोच्चरितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगाभित्वं
 द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानति जानते वा । दुजोक्षिगतिवृद्ध्योः । श्रयति ।
 विभाषां श्वेः । श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्याच्छिटि यङि च । शुश्राव शुश्रुवतुः । श्रयतेर्लिटवभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिटचयासस्येति सम्प्र-
 सारणं न । शिश्वाय । शिश्विष्यतुः । यजादित्वादिति । वचिस्वयोर्यजार्दानां च सम्प्रसारणं स्याद्विनास्थित्यर्थः ।
 लिटवभ्यासस्योभयेषाम् । वच्यार्दानां ब्रह्मार्दानां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याच्छिटि । शब्दप्रकरणे इत्यनेन पदार्थवैपरीत्यमात्रे दृष्टान्तो न तु तत्रो-
 वात्रापि शब्दपदार्थकत्वनिरासेनाथपदार्थकत्वमिति सूचयति । स्मृतिमात्रेणेत्यनेन नात्रार्थपदार्थकत्वप्रहाणेन शब्दपदार्थकत्वमभिमतमपि तु प्रसिद्ध-
 स्वरूपार्थकत्वपरित्यागेन स्मृतिविषयत्वाकारेण ग्रहणमिति सूचयति । नन्वेवमाशङ्का न मूलेन प्रतिबन्दाग्रहणमात्रेण सुपरिहारा । वैपरीत्यार्थकत्वा-
 भावेऽर्थान्तराभावादिति शब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यतोऽत्रेति शब्दस्यार्थान्तरं मूलाभिप्रेतं बहिरेव द्रष्टव्यमामूलं तु विपक्षबाधकोक्तिपरमित्याशयेनाह ॥
अत्रेति । उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुं मूलं व्याख्याति ॥ **आत्मादीति ।**

अनु०—इति शब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वच्चांस्यलम् ॥ आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽग्रावपि तत्समम् ॥ एकवाक्यत्व-
 योगे तु वेदस्यापि हाशेषतः ॥ वाक्यभेदो न युक्तः स्याद्योगश्च स्यान्महाफले ॥ इति ब्रूयादिति वचोगतमग्नौ समीपगम् ॥ कल्पना-
 गौरवं चेत्स्यात्पृथक्कृतात्पर्यकल्पने ॥ कल्पनागौरवादेव पदार्था न स्युरेव हि ॥

सु०—नन्वग्नौ जुहोतीत्यत्रेति शब्द एव नास्ति तस्य वैपरीत्यार्थत्वं कुत इति चेन्न । तर्ह्युपासनावक्यानानामपीति शब्दविधुराणां
 बहुलमुपलम्भात्स्वार्थे तात्पर्योपपत्तिरित्याह ॥ इति शब्देति । अलं बहूनीति शेषः । सत्यम् । तथाऽपि तत्राध्याहारः क्रियत
 इत्याह ॥ योग इति । योगे इति शब्दस्याध्याहृतस्य योजनं । अग्नौ जुहोतीत्यत्रापि तद्योजनं समम् । आत्मादिशब्दात्परतो यत्र-
 श्रुतेति शब्दोऽध्याह्रियते तदाऽग्न्यादिशब्दात्परतोऽपि कुतो नाध्याह्रियत इत्यर्थः । एकदेशिनस्त्वेवं परिहारमाहुः । सत्यं कार्यनिष्ठा

कल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यादिति सूत्रार्थः । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विनोति सूत्रार्थः । विभाषा द्विक्समास इति प्रकृते न बहुव्रीहिविति प्रतिषेधवैयर्थ्यापत्तेः । प्रदेशेषु नशब्द एवोपोदेयश्च स्यात् । सङ्ख्यावाचकनवशब्दस्य वा प्रत्यग्रखवाचकस्य वा न वा शब्दस्योपादाने प्रदेशेष्वनुपपत्तिरेव । अतो नित्यतसमुदायस्यैवेदं ग्रहणमिति परोक्त्युक्तिं सूचयति ॥ अथपरचिति । प्रतिषेधविकल्परूपपरविक्यर्थः । (विभाषा द्विक्समासे बहुव्रीहौ । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वार्थे । न बहुव्रीहौ । बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः । उपसर्जनभूता न सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्यकारस्तु त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति रूपे इष्टपत्तिं कृतैतत्सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ) । यद्यपि प्राप्तविभाषास्थले स्वरितजित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषोपपत्तेनेति विभाषा विधीयते । विभाषाशब्दश्च विकल्पार्थतया प्रसिद्धः । तथा च भावांशस्य सिद्धत्वादभावमात्रपरत्वम् । अप्राप्तविभाषायाप्यभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरत्वं च निषेधविकल्पयोः संज्ञाऽकरणेऽपि सिध्यतीति तयोः संज्ञाकरणमनर्थकम् । तथाऽपि विभाषा श्वेरित्यत्र विधिमुखेन प्रवृत्तौ पिस्त्वेव विभाषया सम्प्रसारणं स्यात् । किन्तु तु यजग्दि-त्वाक्रियमेव स्यात् । प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तौ किस्त्वेव विकल्पेन तत्स्यान्न पितु । एकवाक्यत्वाच्च न पितु विधिमुखेन किन्तु निषेधमुखेन प्रवृत्ति-युक्तेति । प्रतिषेधविकल्पयोः संज्ञायां कृतायां पूर्वं प्रतिषेधे किन्तु प्रवृत्ते किदकिदाहो लिट् सर्व एव समीकृतो भवति । ततो विकल्पः सर्वत्र विधिमुखेन पक्षे सम्प्रसारणं सम्पादयतीत्यस्येव संज्ञाकरणे विभाषा श्वेरित्यादौ प्रयोजनमेतच्चाकृतौ पदार्थे समुदाये सदृशं प्रवर्तत इति पक्षे प्रयोजनं प्रतिलक्ष्यम् । विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारे तु क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति न संज्ञाकरणप्रयोजनम् । तथा चाकृतिपक्षे प्रतिषेधविकल्परूपैर्नवाशब्दाविति शब्दो व्यवस्थापयति तथैत्यर्थः । (स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । स्वरिततो जितश्च धातोरात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले । यजते । सुजते । अपाह्वदः । न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । णिचश्च । कारयते । समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे । व्रीही-नस्यच्छते । भास्वच्छते । वक्ष्मायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अनुपमार्गात् जः ।

श्रवणात्कर्मकाण्डेऽपि तदध्याहारः किं न स्यादिति चेन्न । वेदान्तानां कर्मकाण्डस्य च भिन्नवाक्यत्वादित्यत आह ॥ एकवाक्य-
त्वेनेति । अस्तु वा कर्मब्रह्मकाण्डयोर्वैक्यभेदस्तथाऽव्यग्न्यादिशब्दात्परमिति शब्दाध्याहारो युज्यते । कर्मप्रकरणेऽपि कचिदिति शब्द-
श्रवणादित्यभिप्रेत्याह ॥ इति ब्रूयादिति । न गिरा गिरिति ब्रूयादिति वचोऽश्रावित्यस्य समीपगम् । गतमवगतमित्यर्थः । नन्व-
त्रेति शब्दः शब्दस्वरूपग्रहणार्थ इति सत्यम् । अत एवार्थप्रकरणे शब्दस्वीकारार्थं वेपरीत्यवाचीत्युक्तमिति । तथाऽपि नापासना-
कर्मतया ब्रह्मणः सिद्धिः । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां ह्युपासनाकार्यत्वे तावत्तात्पर्यभावश्चकम् । ब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमित्यद्वी-
कारे तु कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यत आह ॥ कल्पनेनेति । एवं तर्हि गूपाहवनीयादिवाक्यानामपि पशुवन्धादिकार्ये तात्पर्यं ताव-
दावश्यकम् । गूपादिस्वरूपेऽपि पृथक् तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवं स्यात् । ततश्च वेदात्तदसिद्धौ प्रमाणान्तराभावाद्गूपादिपदार्था-
भावे एव प्रसज्यत इत्यर्थः ।

टि०—अलमित्यस्य वचोर्सात्थ्येनान्वयेऽर्थे विशेषालाभात्तदर्थमध्याहृतैनान्वयमाह ॥ अलमिति । ननु कानन्द्युपचित्वादिना सर्वव्यापि
वेदस्य कार्यपरताया एवोपपादितत्वेनैकवाक्यताऽभ्युपगमान्न प्रत्युत्तरवाक्योक्ता वाक्यभेदानुपपत्तिरित्युक्तेत्यतः स्वभूतेन स्वप्रधानतयोपासनाविनिशेपतया
च सर्वस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वमुभयथा व्युत्पाद्य कार्यपरत्वं सर्वस्य वेदस्येयता ग्रन्थेन निरस्य सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वं कर्त्तुं प्रति वृत्तिकारान्त-
राणां परिहारप्रकारनिरासायोत्तरग्रन्थः प्रवृत्त इति नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ एकदेशिनस्त्विति । नन्दत्रैकवाक्यत्वयोगेऽपीत्येकवाक्यतां शिद्ध्य-
त्तस्य योगश्च स्यादिति तस्या एव साध्यतोक्तिरनुपपन्नेत्यतो विकल्प्य तत्तत्कल्पनिरासकतया ग्रन्थं योजयितुं तावत्प्रतिजानीते ॥ सोऽग्रमिति ।
वेदस्यापीत्यपिशब्दस्य यथास्थितसम्बन्धानुपपत्तेरशेषत इत्यनेनाभिव्याप्त्यर्थस्य तस्य सम्बन्ध इत्याशयेनाह ॥ अशेषतोऽपीति । हेत्वनुत्पत्त्या
न्यूनतापरिहाराय तत्सूचकतया हिशब्दं योजयति ॥ हिशब्द इति । आदिपदेनैकवाक्यतया सम्प्रतिपन्नसकलस्थलेष्वपि वाक्यभेदकल्पना-
पातेन न कोऽय्यर्थः सिध्येदित्यत्र न इत्याशयोपनिश्चयः । नन्वत्रापि हेत्वनुत्पत्त्या न्यूनता स्यादेवेत्यतो वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेत्यतश्चास्यावसरेऽवभाशय

वेदस्तथाऽपि न सर्वः । वेदान्तास्तु परिनिष्ठितस्वरूपेऽपि ब्रह्मणि प्रमाणम् । अथातो धर्मजिज्ञासंति कार्यानिष्ठवद्भागं विचारितेऽपि वस्तुतत्त्वनिष्ठवेदान्तविचाराय शरीरकमीमांसारम्भसम्भवतीति । सांध्यमयुक्तः परिहारः । तथा हि । वेदान्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरा वेदभागः कार्यनिष्ठ इति वाक्यभेदः किमेकवाक्यत्वासांभवात्कल्प्यते इतरेकवाक्यत्वसम्भवेऽपि । न तावद्वितीयः । कल्पनानागरव्यप्रसङ्गादित्याह ॥ एकवाक्यत्ववेति । अशेषतोऽपीति सम्बन्धः । हिशब्दः कल्पनानागरवादिप्रसङ्गं हंतुं सूचयति । आद्यं दूषयति ॥ योगश्चेति । अशेषतोऽपि वेदस्यैकवाक्यताया योगो घटना च स्यादेव । यथोक्तं पुरस्तात् । वक्ष्यति च । अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणीति । किञ्च कृत्स्नोऽपि वेदः कार्यनिष्ठ इति वदन्तं प्रत्येकस्यापि वाक्यस्य परिनिष्ठितवस्तुमिति पादकत्वप्रतिपादने यः प्रयासस्तेनैव कृत्स्नस्यापि वेदस्य तथात्वे सम्भवति किं वाक्यभेदकल्पनया । दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्याद्याभियुक्तवाक्यानुरोधोदिति चेत् । तर्हि वेदोऽपरा वेदान्ता इत्यभियुक्तवाक्यं परमास्तिकेन भवताञ्जुरोद्धव्यं स्यात् । उपक्रमादिना कार्यनिष्ठावगमादेवमिति चेन्न । अवान्तरवाक्येऽप्युपक्रमाद्यानुगुण्यस्य सम्भवात् । अधिकारादिविरोधादिति चेन्न । तथा सन्तुपनिषत्त्वपि वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । अपर आह । भवतु कृत्स्नस्यापि वेदस्यैकवाक्यता । सा चात्सज्ञानस्य स्वर्गादिफलक्रमशेषतयाऽस्तु । देहव्यतिरिक्तात्सज्ञानव्यतिरिक्तेण पारलौकिककर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अथवा कर्माङ्गभूतदेवतानुस्मरणार्थमात्मप्रकरणमस्तु । तत्र फलश्रुत्यादिकस्यैवादांस्तु । यथोक्तम् । आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न तु चोदितम् । कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते । विज्ञाते चास्य पाराध्यं याऽपि नाम फलश्रुतिः । साऽर्थवादो भवेदेव न स्वर्गादिः फलान्तरमिति । तत्राह ॥ महाफल इति । महत्फलं कैवल्यं यस्मात्तन्महाफले ब्रह्म तस्मिन्नेवाशेषतो वेदस्य योगः सम्बन्धः स्यात् । न पुनरत्यफले कर्मणि । प्रयाजादिषु तथा दर्शनात् । अथवा योगेऽथापि तत्समाप्तीति न युक्तम् । सम्भवति खलूपासनाववाक्ये कचिदात्मन्येवोपासीतेतीति शब्दश्रवणादविद्यमानेति शब्देष्वप्युपासनाववाक्ये विवितिशब्दाध्याहारः । न च कर्मप्रकरणे कचिदपीति शब्दोऽस्ति । येन तदाभावस्थानेऽध्याहारो भविष्यति । अत्रैव विधिववाक्ये

शास्त्रार्थतयैकवाक्यस्य तर्हि नित्यादिकर्मणामपि चित्तशुद्धिद्वारा काम्यादेनामप्यनित्यफलकत्वादिकथनेन वैराग्यजननादिद्वारा निर्विशेषज्ञानार्थतया कर्म-
 काण्डस्यापि वेदान्तैरेकवाक्यता स्यादिति भावः । ननु भिन्नवाक्यतामङ्गीकुर्वणेनाल्पफलेऽप्येकवाक्यताऽनभ्युपगमान्महाफल इति व्यर्थमित्यतो
 मीमांसकमतनिरासाय तदित्याशयेन तद्व्यावर्त्य मतमनुवदति ॥ **अपर इति** । एकदेशिव्यतिरिक्त इत्यर्थः । पृथक् फलवत्तया श्रुतस्य कथमन्य-
 शेषत्वमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । अत्रार्थ भट्टवार्तिकसम्मतिमाह ॥ यथोक्तमिति । ज्ञानस्य न मोक्षसाधनत्वं प्रभाणामावादिति । ज्ञानं मोक्ष-
 निमित्तं च गम्यते नेन्द्रियादिनेत्यनेनोक्तम् । तर्हि वेदस्तत्र मानं रयादित्यतो द्विविधं ह्यात्मज्ञानमुपनिषत्सुपदिश्यते । देहाद्विवेकज्ञानम् । अविनाशी वा
 अरेऽयमात्मेत्यादि । आत्मानमुपासीतेति प्राणायामाद्यङ्गोपेतमुपासनात्मकं च । तत्र साङ्ख्यादिभिर्मोक्षसाधनत्वेनाश्रितं विवेकज्ञानं तावच्च वेदेन
 मोक्षार्थं चोदितमित्याशयेन न च साङ्ख्यादिविज्ञानं मोक्षदत्त्वेन चोच्यत इति पूर्ववाक्येन ज्ञापयित्वा नन्वात्मा ज्ञातव्य इति विधावप्यपुनरावृत्ति-
 र्वाक्यशेषे श्रूयत इत्याशाङ्कायामुक्तमात्मेति । तर्हि वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **कर्मनि** । विवेकज्ञानस्य पारलौकिकफलेषु ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्ति-
 रध्ययनस्येव दृष्टं फलं सम्भवति नादृष्टफलापेक्षेति भावः । निर्ज्ञेति च ज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुतया कर्माङ्गभूतदेवतानुस्मरणार्थतया वा कर्मफल-
 स्वर्गाद्यर्थत्वे वाक्यशेषस्था फलश्रुतिः पर्णमर्थान्यायेनार्थवादमात्रं स्यान्न स्वर्गादेः फलान्तरं बोधयितुमलभित्याह ॥ **निर्ज्ञेति चेति** । अयं च
 विवेकज्ञानविषयः प्रकारः । उपासनात्मकज्ञानस्य कर्मणि पुरुरूपे वा दृष्टप्रयोजनभावाददृष्टापेक्षायां श्रुत्याद्यभावेन ऋत्वर्थत्वाभावाद्वाक्यशेषोपनीता-
 भ्युदयानिःश्रेयसफलकतया रात्रिसत्रन्यायेन पुरुषार्थत्वमेवेति व्याकरणाधिकरणोक्तप्रकारस्तूपासनात्मकज्ञानविषयः । अत्र च पक्षे विधिशेषत्वेनैकवाक्यत्वं
 द्रष्टव्यम् । ननु ब्रह्मपरत्वेनैकवान्यता पूर्वमुक्ता तत्कथमुच्यते महाफल इति फलपरतयैकवाक्यता । नापि फलं प्रतिपाद्यं येन तत्परतयैकवाक्यतोऽपि
 सङ्गच्छेतेत्यत आह ॥ **महदिति** ॥ **प्रयजादिविवति** । अन्यथा दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वं प्रयाजार्दीनामेव प्रकर्णिव्यपिति स्यादिति भावः ।
 एवं परोक्तपरिहारनिरासपरतयैतद्वाक्यव्याख्यानपक्षे इति ब्रूयादित्युत्तरवाक्यमङ्गीरेव ममिता । एवं परोक्तपरिहारं निरस्य पुनः पूर्वोक्तमेवानु-
 सन्दधन्नु ब्रह्मकाण्डे क्वचिदिति शब्दस्यान्यथाव्याहारकल्पकस्य सद्भावेऽपि कर्मकाण्डे क्वचिदपि शब्दस्याभावेन कल्पकाभावाद्योगेऽप्याविति न

इत्यादिना स्वप्राधान्याभ्युपगमेनोक्तं तस्मादुपासनार्थं चेत्यादिना चोपासनादिविविशेषतयाऽपि प्रतिपादितमेकवाक्यताप्रकारं सारयति ॥
यथोक्तमिति ॥ वक्ष्यते चेति । तत्रापि कर्मणो ज्ञानार्थताप्रतिपादनेन कर्मब्रह्मकाण्डयोरेकवाक्यतायाः साष्टप्रतिपादनादिति भावः । एक-
वाक्यस्य सिद्धार्थप्रतिपादकत्वव्युत्पादनप्रयत्नेनेति शेषपूर्णेन वैकं वाक्यं प्रतिपादकं यस्य सिद्धस्यैकवाक्यं सिद्धं तत्सत्यं योगे सम्भवे केनापि-
दायासेन कस्यचिद्वाक्यस्य सिद्धार्थपरत्वव्युत्पादन इति यावत् । तेनैव न्यायेनाशेषतोऽपि वेदस्यैकवाक्यतायोगे सत्यायेकवाक्यतायोगे इत्यस्या-
वृत्त्या वा दूषणान्तरपरत्वेन मूलं योजयति ॥ **किञ्चेति** । यद्वा मूलेक्तन्यायेन लब्धं स्वयमेव दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । वेदाव्ययनस्या-
दृष्टार्थत्वादर्थज्ञानस्यानोपक्षितत्वाद्देवमर्धात्य स्यादिति स्मृत्यनुरोधेन वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवृत्तेर्ममांसारम्भानुपपत्तिमाशङ्क्य शाबरभाष्ये उक्तं
दृष्टो हीति । तस्याध्ययनविधेः कर्मावबोधनं नाम दृष्टोऽर्थां वर्तते स चार्थज्ञानद्वारक एवेत्यर्थग्रहणादिपरम्परयाऽव्ययनस्य कर्मावबोधः फलमिति
स्मृतिबोधेन धर्ममीमांसारम्भोपपत्तिरिति हि तदर्थः । तथा च वेदस्य तद्वाक्यानुरोधेन कर्मावबोधकवासिद्धेः कथं सर्वस्य ब्रह्मपरत्वाभ्युपगमेनैक-
वाक्यता वक्तुं शक्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ **दृष्टो हीति** । यद्यप्यत्र तर्हि तद्वाक्यानुरागेण सर्वस्यापि कर्मपरत्वमभ्युपगम्यैकवाक्यत्वमेव वक्तव्यं
न तु वेदान्तानां वस्तुतत्त्वनिष्ठत्वाभ्युपगमेन भिन्नवाक्यत्वम् । अन्यथाऽभियुक्तवाक्यविरोधापरिहारादित्येव दूषणं वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि कर्म-
शब्दो विचार्यतया प्रकृतकर्मकाण्डाभिप्रायेण । वस्तुतत्त्वार्थवबोधकत्वं वेदस्येति तदेवैतद्वाक्याभिप्रेतमिति न वेदान्तानां ब्रह्मावबोधकत्वाभ्युपगमे-
पि तद्विरोध इति पञ्चपादिकादावुक्तत्वात्तद्वृषणमनुक्त्वा दूषणान्तरमाह ॥ **तर्हीति** । भूमेदशेषपरम्विद्वेदेषु वेदान्ता व्यर्थो भाग इत्यर्थः ।
उत्तरीत्या युक्तिबाधितस्य तद्वाक्यस्याप्राप्त्याप्तानुसरणीयत्वमिति भावः । माऽस्तु तद्वाक्यानुरागमुपक्रममादिवशात्प्रतीतस्य कर्मकाण्डे कर्मपरत्वस्य
नापलापो युक्त इत्याशङ्कते ॥ **उपक्रममादिनेति** । अधिकारादिति कर्मथैहिकामुभिकफलकामस्य ब्रह्मविद्यायां च तदुभयभोगविरक्तस्याधिकारः ।
आदिपदेनैकत्र स्वार्थानित्यं फलमपरत्र मोक्षरूपं नित्यं फलमिति फलभेदसङ्ग्रहः । तर्ह्युपनिषत्सुपि कर्माण्डाभूतोद्देशादुपासनानां सविशेषब्रह्म-
विद्यायाश्च नित्यफलकत्वादविद्वदधिकारिकत्वाच्चैकवाक्यता न स्यादित्याह ॥ **तथा सतीति** । यदि चोपासनादीनां यत्किञ्चिद्वारेण निर्विशेष-

अनु०—प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि ॥ तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे तात्पर्यमुभयत्र च ॥ पृथगेव च वाक्यत्वं पृथग-
न्वयतो भवेत् ॥ अवान्तरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥ अङ्गीकृतत्वाद्यपि तैः पदानां तु पृथक् पृथक् ॥ क्रियापदेनान्वयस्य
वाक्यभेदो हि दूषणम् ॥ प्रत्यक्षाविशिरोधे तु गौणार्थस्यापि सम्भवात् ॥ अतात्पर्यं पदार्थेऽपि न कल्प्यमत्रिरोधतः ॥ अतो ज्ञान-
फलाभ्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि ॥ मुख्यप्रसादं विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ॥ कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ॥

सु०—ननु यूपदिषु तद्वाक्यानां तात्पर्याणि प्रमाणसिद्धानि न तु कल्पन्ते । येन खलु वाक्येन यस्यार्थस्य प्रमितिरुत्पद्यते
तत्तत्परमित्युच्यते । यूपदिवाक्याच्च यूपदिज्ञानं तावदुत्पद्यते । न चार्थं संशयः । एकाकारनियतत्वात् । न च त्रिपर्ययः । चात्र-
काभावात् । न चानुवादोऽयम् । अभासत्वात् । तत्कथं कल्पनागौरवम् । कथं च यूपदिपदार्थाभाव इत्याशङ्क्याह ॥ प्रमाणेति ।
तथैव हि तर्हि ब्रह्मवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रमाणावगतमिति न कल्पनागौरवमिति शेषः । कल्पनागौरवं परिहृत्यापसंहरति ॥
तस्मादिति । सत्यज्ञानादिपदानां पदार्थे ब्रह्मणि वाक्यार्थे कार्ये चोपासनादावित्युभयत्र तात्पर्यं प्राप्तम् । पदार्थ इत्यवान्तरया-
क्यार्थोपलक्षणम् । ननु तथाऽपि सत्यज्ञानादिवाक्यानां कथं स्वार्थे तात्पर्यम् । सत्यत्वे हि विधातव्ये ज्ञानत्वादीनामनुवादेन भा-
व्यम् । ज्ञानत्वे च विधातव्ये सत्यत्वादीनां न चैतत्सम्भवति । पुणपदाकारद्वयविराधात् । मैवम् । सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मति
पृथगन्वयेन पृथग्वाक्यत्वाङ्गीकारादित्याह ॥ पृथगेवेति । तर्हि वाक्यभेदोऽप इत्यत आह ॥ अवान्तरत्वादिति । एकवाक्यत्वे
सम्भवति स्वतन्त्रवाक्यभेदकल्पनैव दोषो न त्ववान्तरवाक्यभेदः । तथात्वे कापि महावाक्यं न स्यात् । किञ्च परेणाप्येवमङ्गी-
कृतमित्याह ॥ अङ्गीकृतत्वादिति । अरुणयकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ तैर्मिमांसकेरपि पदानामरुणेत्यादीनां
क्रीणातीत्यादिक्रियापदेनैकैक (स्या) इत्यनान्वयोऽङ्गीकृतः । अनुवादविधानयोर्युगपद्विरोधभयादरुणादीनां गवादिभिस्त्वाकाङ्क्षा-
दिवशात्प्राणिश्रान्वयोऽभ्युपगतः । ततश्च तेपामपि वाक्यभेदो दूषणं प्रसज्येत । तत्रैतावदेव वक्तव्यम् । महावाक्यभेद एव दोषो

युक्तमित्यतः कर्मकाण्डेऽपि तत्सद्भावं प्रतिपादयति ॥ इति ब्रूयादिति ॥ एवं योगोऽप्यवर्णयति ब्रूयादिति वाक्ययोगोऽर्थान्तराभावेऽपि परोक्तपरिहारनिरासस्य मूलादृढतालाभादेकवाक्यत्वयोगोऽपि वाक्यं भिन्नवाक्यतया व्याख्यातम् । इदानीं पूर्वोत्तरभावेकवाक्यतया व्याख्यानेऽपि परपरिहारनिरासस्यार्थतः सिद्धिं मन्यतः पूर्वैकवाक्यतया व्याख्यातुं प्रकारान्तरेण मङ्गमाश्रयति ॥ अश्वेति । अश्वोऽप्य वाक्यस्य द्वेधा योजनाऽप्यत्राभिमतता । एवं च परोक्तपरिहारनिरासस्य कण्ठत एव सिद्धिरैकवाक्यता च । अत एव पूर्वकृत्ये उत्तराश्रयपरिहारादृढता नम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ननुस्मिन्क्षेपे कर्मकाण्डे इतिशब्दसद्भावप्रतीकोत्तरवाक्यासङ्गातिः । एकवाक्यताप्रतिपादकप्रधानत्वेनैवैतौ कर्तृत्वापरिहारादित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ अस्तु चेति । ननु प्रतीकग्रहणार्थतयेतिशब्दप्रसिद्धेः प्रकृतेऽपि गिरागिरिशब्दप्रधानत्वेनैवैतौ कर्तृत्वाभावाद्विवादौ तद्व्याहारेऽपि न प्रसिद्धार्थपरित्यागो नार्थान्तरालाभ इति न प्रतिबन्दीसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ नन्येति । भिन्नतामता निमित्तं नार्थप्रकरणे शब्दस्वीकारार्थं येन वैपरित्यागार्थत्वं न स्यात् । प्रतीकग्रहणमपि वैपरित्यागार्थकत्वेनैवेति प्रतिबन्दीसिद्धिरित्याशयेन समापत्ते ॥ सत्यमिति । यद्वा ननु गिरागिरेति ब्रूयादित्येत्येतिशब्दस्य शब्दस्वरूपार्थकत्वेन स्वरूपार्थत्वपरित्यागेन स्मृतिमात्रपरवाभावेन वैपरित्यागान्विताभावात्कथं तद्व्याहारेऽप्यग्रेः स्मृतिमात्रेण होमान्वयः स्यादित्युक्तसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ नन्वेति । एवमप्यश्वप्रकरणेऽर्थस्वरूपस्यैव पदार्थसत्तात्पर्यस्योगेन शब्दस्वरूपार्थत्वाभ्युपगमे कथं न वैपरित्यागान्वित्वम् । श्रुतस्थले शब्दस्वरूपार्थकत्वेन वैपरित्यागार्थकत्वम् । अत्राहृतस्थले च स्मृतिविषयकत्वार्थकत्वेनेति विशेषस्त्वप्रयोजकः । स्वरूपार्थकत्वपरित्यागेन वैपरित्यागार्थकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वेन वैपरित्यागार्थकत्वमात्रे उदाहरणस्याभिप्रेतत्वादित्याशयेनाह ॥ सत्यमिति । इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वमनभ्युपगम्य वैपरित्यागार्थत्वात्समस्वरूपे तात्पर्यमित्यभ्युपगमे इतिशब्दश्रवणाच्चाभिप्रेतत्वात् तात्पर्यमिति बाधकपरिहारपूर्वग्रन्थसङ्गात्य भावेऽप्यात्मस्वरूपे तात्पर्याभ्युपगमे बाधकान्तरपरिहारार्थत्वाच्चास्मात्प्रत्यासङ्गातिरित्याशयेनाह ॥ तत्रापिपीति । ननु घटादिपदार्थाङ्गीकारे न किञ्चित्कल्पनागौरवमित्यतः प्रकृताभिप्रायेण योजयति ॥ एवं तर्हीति । ननु कथनागौरवार्थाङ्गत्वान्नस्यार्थभावेन वाक्यात्तदसिद्धावपि प्रमाणान्तरेणैव तत्सिद्धिसम्भवात्पदार्था न स्युरित्यनुपपन्नमित्यत आह ॥ ततश्चेति ।

शेषानुकत्या शङ्कासमाधानयोरभासत्वमपहस्तितं भवति । तथैव ह्यस्थितावन्मात्रेण पूर्तः प्रकृतोपयोगितयाऽध्याहारेण योजयति ॥ तथैव हीति ।
 बाधकानामद्याप्यपरिहारदुपसंहारोऽनुपपन्न इत्यत आह ॥ **करुपनेति** । तस्मादुपासनार्थं चेति पूर्ववाक्ये उपासनारूपकार्यदेशोपतया ब्रह्मणि प्रामा-
 ण्यस्योपक्रान्तत्वात्तदनुसारेणोपसंहारवाक्ये पदार्थवाक्यार्थशब्दौ तदर्थतया व्याख्याति ॥ **पदार्थे ब्रह्मणीत्यादिना** । उत्तरत्र महावाक्यावान्तरवा-
 क्यविभागकथनात्तदनुसारेण महावाक्यैकदेशासङ्गात्या पदार्थपदमवान्तरवाक्योपलक्षणतया व्याख्याति ॥ **पदार्थे इतीति** ॥ **युगपदिति** । एका-
 न्वयप्रयुक्तैकवाक्य इत्यर्थः ॥ **आकारेति** । अनुवादात्त्वविधेयत्वयोर्विरुद्धत्रिकक्षयापादकत्वेनैकत्र विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **पृथगिति** । पृथगान्वय-
 प्रयुक्तपृथगवाक्यत्वस्वीकारादित्यर्थः । न केवलमस्माभिरेव युगपदाकारद्वयविरोधपरिहाराय वाक्यभेदप्रयोजकमन्वयपार्थक्यमङ्गीक्रियतेऽपि तु परे-
 णापि तदङ्गीकृतमित्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **एवमिति** । युगपदाकारद्वयविरोधपरिहारकवाक्यभेदप्रयोजकमन्वयपार्थक्यमित्यर्थः ॥ **अरुणयैक-**
हायिन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोममित्यादि । अत्र प्रसिद्धाशाखायामरुणयैकहायिन्या पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीत्येवं पाठेऽप्यत्रैवमुदाहरणं
 शाखान्तराभिप्रायेण प्रकरणलब्धार्थानुवादाभिप्रायेण वा । यथा शावरभाष्यादावरुणयैकहायिन्या पिङ्गाक्ष्येयुदाहरणम् । अत एव तन्त्रचूडामणौ
 सुधायामिव पाठ उदाहृत इति द्रष्टव्यम् । क्रीणातीत्यादावित्यादिपदेन समदशप्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्यादेर्जातियौगिकशब्दसमाभिव्याहृताभूतैरपरस-
 गन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणार्थकशब्दोपेतवाक्यसङ्ग्रहः ॥ **अरुणयेत्यादीनामिति** । अत्रादिपदेन स्वसमाभिव्याहृतैकहायिन्यादिपदानामादिपद-
 सङ्गृहीतवाक्यस्थकारकपदानां च सङ्ग्रहः । क्रीणातीत्यादीत्यादिपदेनालभेतेत्यादिक्रियापदसङ्ग्रहः । एकैककृतेनेति स्वार्थे भावप्रत्ययः ॥ **अन्व-**
योऽङ्गीकृत इति । अरुणप्रातिपदिकप्रचृतीयाश्रुतेः क्रियाकरणत्वरूपसाम्बन्ध्याभिधायकत्वादारुण्यैकहायिनीद्रव्यसम्बन्धस्य च वाक्यार्थत्वाच्छ्रुते-
 रतदपेक्षया बलवत्त्वाद्युत्तरतस्सम्बन्धाङ्गीकार इति युक्त्याऽरुण्यक्रियान्वयस्य विगानाभावेनैकहायिनीक्रियान्वयस्य च तेन स्वीकृतत्वादिति भावः ।
 नन्वारुण्यस्यामूर्तत्वेन श्रुतिप्राप्तस्यापि कथंकरणत्वस्यानुपपत्तेः । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरितं बलाबलमिति न्यायेन श्रुतिबाधे वाक्यार्थस्यापि गुण-
 द्रव्यान्वयस्यैव स्वकीकर्तव्यतया कथमारुण्यक्रियान्वयस्वीकारस्तेषामित्यत एकहायिनीकरणकक्रयस्य विधेयत्वेन तच्छरीरप्रविष्टैकहायिन्यास्तासिन्नेव

नावान्तरवाक्यभेद इति । तदस्माकमपि समानमिति । स्यादतत् । तथाऽपि वेदान्तपदानां स्वार्थेषु तात्पर्यं नोपाद्यते । प्रत्यक्षादिविरोधात् । तथा हि । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादौ ब्रह्मानुवादेनानन्दनादित्वमद्वितीयत्वं च विधीयत इति व्याख्येयम् । ब्रह्म च प्रत्यक्षादिसिद्धो जीवः । न च तस्यैतदूपत्वं प्रत्यक्षादिकं सहते तेन तद्विपरीतोऽल्लखनादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षादिविरोध इति । न तावत्सर्वत्र प्रत्यक्षादिविरोधः । सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यानां जीवातिरिक्तेष्वरविषयत्वाङ्गीकारात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रत्यक्षादिविरोधेऽपि न स्वार्थे तात्पर्यभावः कल्पनीयः । प्रतीतिरस्य प्रत्यक्षादिविरोधादेवाग्निभाषणवक इत्यादेरिवामुख्यार्थकल्पनोपपत्तेः । न ह्याभिधानिक एव स्वार्थो नान्य इति कस्यचिदभ्युपगमः । न च गौणार्थे तात्पर्याङ्गीकृतौ कश्चिद्विरोधोऽस्ति । ननु गौणार्थाङ्गीकार्येऽपि जीवस्यानन्दादिरूपत्वमङ्गीकार्यम् । तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धम् भवम् । अविद्यावरण-तिरोभावसम्भवात् । तदिदमुक्तमविरोधत इति । योगश्च स्यान्महाफल इत्युक्तं प्रपञ्चश्रुक्तार्थमुत्सृजितत्वभ्रमनिरासायातः शब्दाखण्डं कुर्वन्मुपसंहरति ॥ अत इति । अत्र ज्ञानफलान्येव कर्माणीत्युक्तप्रपञ्चनम् । अतः श्रुतिप्रामाण्ययोगतो ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वा-ज्जिज्ञासा कर्तव्यव्युत्पसंहारः । न विषयसद्भावमात्रेण जिज्ञासोपपत्तिरित्यत उक्तं प्रयोजनसम्बन्धं स्मारयति ॥ ज्ञानमेव हीति । हि यस्माज्ज्ञानमेव विष्णोर्मुख्यप्रसाददम् । (जिज्ञासायाश्च) जिज्ञासाया एव तज्ज्ञानं भवेत्तेन न तु विषयादिसिद्धिमात्रेणिति । मुख्यप्रसादा माक्षहेतुप्रसादः । कर्माणि तु जिज्ञासाजनकत्वेन ज्ञानफलानीत्युक्तानीति न विरोध इति ।

टि०-ननु कल्पनागौरवपरिहारोपायानुक्तेर्न प्रतिबन्दीमात्रेणार्थसिद्धिरित्यतः परमुत्तेनैव तत्परिहारोपायं वक्तुं प्रतिबन्दीग्रहणमित्याशयेनोत्तर-भाष्यं सङ्गमयति ॥ नन्विति । अनेन यूप्राहवनीयादिवाक्यं यूपदिपरं तत्प्रामितिजनकमिति यावत् । तत्प्रामितिजनकत्वातिरिक्ततात्पर्याभावा-त्संशयविषयथानुवादाभिक्रान्जनकत्वात्सम्भवादित्यनुमानं तात्पर्यं प्रमाणमुक्तं भवति । अनुवादत्वं प्राप्तार्थविषयकत्वमभिमतम् । यद्वाऽनुवादमि-क्षत्वे संति संशयविषयथान्यज्ञानजनकत्वादिति हेतुशरीरं विवक्षितम् । एवं प्रमाणविशेषस्वरूपकथनेन प्रमाणावातत्वं चेन्निति मूले प्रमाणस्वरूपवि-

परत्वेन विभागाद्वाक्यद्वयस्य स्वशब्देनोपादानम् । यद्वा प्रकृतत्वात्सत्यज्ञानादिवाक्योपादानम् । गौणार्थपरत्वेनावश्यं प्रतिपादनीयत्वेनोत्तरवाक्याभि-
 प्रेततया तत्त्वमसीत्यस्येति द्रष्टव्यम् । अत्र प्रत्यक्षादिविरोधे सति गौणार्थत्वं न तु तदभावस्थल इत्याभिप्राययोगेण प्रत्यक्षादिविरोधे । इत्यनेन कथं न-
 प्रत्यक्षादिविरोधो नास्तीति सूचितम् । तेन च सत्यज्ञानादिवाक्येनानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ न तावदिति । ननु कथमेतद्व्युत्पन्नं नयेत्युक्तं शोभा-
 परिहारादित्यतस्तदेवासिद्धमित्याशयेन तद्विषयं दर्शयति ॥ सत्यमिति । यद्वा स्पष्टत्वाद्वाप्यकारोपेक्षितं स्वयोगेन सत्यज्ञानादिवाक्यं विविपयता-
 नुपपत्तिपरिहारं दर्शयति ॥ न तावदिति । व्यवहितत्वाद्हेतुसाध्यसम्पर्कप्रदानां विविच्य तदर्थमाह ॥ तत्त्वमसीत्यादिति । तावत्तार्थ-
 कार्ये परेण तात्पर्यनिश्चयगामादपिशब्दो भिन्नक्रमेण योजितः । अतःशब्दव्याख्या प्रतीतार्थस्येत्यादि । तत्त्वमसीत्यादौ लाक्षाणां कार्यव्याप्यव्युत्प-
 रमादौ शब्दोऽमुस्वार्थपरतया व्याख्यातः । नन्वस्तु गौणार्थकल्पना तथाऽपि स्वार्थे तात्पर्याभाव एवेत्यत आह ॥ न हीति । पञ्चातिगो-
 धितस्यैव स्वार्थत्वम् । अन्यथा लाक्षणिकादेर्वाक्यार्थान्वयो न स्यादित्युपपत्तिविरोधानाभिधानिकस्यैव स्वार्थत्वमित्येव न किञ्च । तथाऽप्युपपत्तिर्गण न
 कस्याचिदिति सूचनायाऽप्युपासशब्दः । नन्वत इत्यनेनैव हेतुकथनादविरोध इति व्यर्थम् ॥ अन इति । प्रत्यक्षादिविरोधादमुस्वार्थकल्पनाभावमुक्त्वा
 तदभावकथनं विरुद्धं चेत्यतोऽतःशब्दोक्तस्य प्रतीतार्थे प्रत्यक्षादिविरोधस्य गौणार्थार्थोक्तिरे हेतुत्वेनोक्तावपि गौणार्थार्थाकारे विरोधाभावस्या-
 विरोधपदेनोक्तत्वादपौनरुक्त्यमविरोधश्चेत्याशयेनाविरोधत इत्यस्यार्थमाह ॥ न चेति । ननु तत्र विरोधप्रसक्तेरेवाभानात्तद्वैयर्थ्याभावात्तत्र विरो-
 धप्रसक्तिं दर्शयति ॥ नन्विति । ननुत्तरवाक्यस्योपसंहाररूपत्वे ज्ञानपक्षानि कर्माणि त्वस्यानुक्तत्वादुपादानायोगः । एतदप्रतिपादनपरत्वे चेतुरांश-
 वैयर्थ्यम् । उपसंहारस्यातः श्रुतिप्रामाण्यं युज्यत इत्येतावन्तैव पूर्वमिज्ञासा कर्तव्येत्यादिवैयर्थ्यं च । कथं च भाष्यकारेण स्वयमुक्तास्ति च श्रुति-
 प्रामाण्ययोगस्य सौत्रप्रतिज्ञाया हेतुत्वेनान्वयकथनमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ योगश्च स्यादिति । अत इति गौणपक्षानुवादेन श्रुतिप्रामाण्ययोगेन
 इति व्याख्यानम् । अनेन भाष्ये उभयोपादानवैयर्थ्यमित्यपि परास्तम् । एवं च सौत्रातःशब्दार्थस्यैव श्रुतिप्रामाण्ययोगस्य मिज्ञासातिव्यये हेतुत्वे-
 नोक्ततया नोक्तानुपपत्तिरिति सूचयतोऽन्वयितृत्वभ्रमो निरस्तो भवति । यद्वा श्रुतिप्रामाण्ययोगे पूर्व भाष्यकारोत्तरमात्रकादौनागतःशब्दोऽनोपादानम् ।

वाक्ये गुणं प्रत्यनुवाधावस्य विरुद्धत्रिकद्वयापादकत्वेनानुपपद्यतथा वाक्यार्थगुणद्वयान्वयास्वीकारेण श्रुतिप्राप्तक्रियाकारकान्वयस्वीकारेण तेषाम्
चित इत्यभिप्रायेणाह ॥ **अनुवादेति** । नन्वरुणगुणपरिच्छिन्नैकहयिनाद्रव्येण कुर्यादित्येकान्वयप्रयुक्तैकवाक्यत्वस्य तैरनुवादिनत्वाकश्च प्रत्यनुव-
यस्वीकारस्तेषामित्यतोऽह्यया क्रीणातीति साधनत्वेन गुणविधायकशब्देन यथाऽनेन साधयितुं शक्यते तथा कुर्यादिति सामान्यतो गुणस्य धान-
साधनत्वेऽभिहितेऽनुवर्तनेन साक्षात्तस्य क्रयसाधनत्वाशक्तेर्द्रव्यपरिच्छेदमुखेन क्रयसाधनत्वसम्भवात्किं तत्परिच्छेदमिति परिच्छेदक्रम्य गुणस्य परिच्छे-
दद्वयकाङ्क्षायामेकहयिन्या क्रीणातीति शब्देन चैकहयिन्याः क्रयसाधनत्वे बोधितेऽपरिच्छिन्नद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या परिच्छेदद्रव्यस्य
परिच्छेदकगुणाकाङ्क्षायां समानवाक्योपात्तद्रव्यगुणयोः परस्परान्वययोग्यत्वाच्च पाठिको विशिष्टान्वय इत्येकान्वयप्रयुक्तैकवाक्यत्वस्य प्रथमत्वयो-
कारोपजीव्यकत्वात् तद्विद्यतकत्वमित्याभेदप्रत्याह ॥ **अरुणादीनामिति** । आकाङ्क्षाद्वाद्यादिपदेन योग्यतासिद्धयोः परिशदः । ननु गीर्वाण-
कैरन्वयभेदाङ्गीकारेऽपि क्रीणातिपदार्थभूतक्रयभावनाया एकत्वेन पदैकवाक्यताया एव स्वकाराद्वाक्यभेदस्य च भावनाभेदनिबन्धनत्वाच्च वाक्यभेद-
पात्तिरित्यतः क्रियाभेदस्यापि क्रियान्वयभेदद्वारैव वाक्यभेदप्रयोजकत्वात्क्रियाभेदाभावेऽपि तदन्यभेदे वाक्यभेदेऽङ्गीकर्तव्यं एव । अन्यथा
युगपदाकारद्वयविरोधापरिहारादित्याशयेनाह ॥ **ततश्चेति** । एवं च यत्कस्यचिन्मतमित्यन्यथानुवाद इति क्लानं तदेवान्यथावादरूपमिति बोध्यम्
तदीयान्वयभेदाभ्युपगमस्यानूदितत्वात्तस्य च तदग्रन्थपर्यालोचनायां स्पष्टत्वात् । वाक्यभेदस्य चापादितत्वानस्य चोक्तरीत्या पूर्वोत्तरपर्यालोचनायां
सुराकत्वात् । अत एवान्वयोऽभ्युपगत इति वाक्यभेदः प्रसज्येतेति चोक्तम् । एतेनैव चैतदूषणपरिजिहीर्षयाऽभ्युपगतमित्येतदभ्युपगमनयिगिनि
व्याख्याय विशिष्टविधिपक्षेऽपि भामत्युक्तरात्या वाक्यभेदः स्यादेवेति केषाञ्चित्समाधानं निरस्तम् । अन्यभेदाभ्युपगमस्य तदीयस्य स्पष्टत्वेनाभ्यु-
पगमनीयमित्यन्यथाकरणे निमित्ताभावात् । विशिष्टविधेरैकवाक्यत्वमङ्गीकृत्यैवान्वयभेदेनान्तरवाक्ययोर्भेदस्याकारे स्पष्टप्रतिभासाभेदास्तां तावता
ननु स्वार्थे वेदान्तानां प्रत्यक्षादिविरोधप्राप्तमतस्यार्थं परिहर्तुं गौणार्थपरत्वप्रतिपादकसुत्तरवाक्यमव्यवहितपूर्वग्रन्थमङ्गीकृतानुपपन्नं च प्रत्यक्षाविरोधा-
प्रसक्तेरित्यतो बाधकान्तरपरिहारतया तत्प्रवृत्तिरित्याशयेन प्रत्यक्षादिविरोधमुपपादयन्नेव तत्सङ्गमयति ॥ **तथाऽपीति** । परमते पदार्थगोचरार्थ-

किञ्चाप्तानामप्रयुक्तयान्नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति वाक्ययोरस्ति काश्चिद्विशेषो न वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । पुरुषं विशेषां-
 स्तीति चेन्न । तस्य वाक्योच्चारण एवोपक्षीणत्वेन तदुत्पाद्यज्ञानेऽनुपयोगात् । द्वितीये तु कथमेकस्यार्थविसंवादोऽपरस्य तु संवादः ।
 अतः सम्भावनामात्रेण शब्दात्कृष्यादाविव प्रवृत्तिः । तदेवं शब्दस्यैवाप्रामाण्यात्कुतस्तद्विशेषस्य वेदस्य प्रामाण्यं कुतस्तरां सिद्धरूपे
 ब्रह्मणि कुतस्तमां च तन्मीमांसारम्भ इत्यत आह ॥ प्रत्यक्षवच्चचेति । चशब्दो व्याख्यानान्तरद्योतकः । न केवलं सिद्धविषयत्वं
 प्रामाण्यं चेति वाऽनुमानवच्चचेति वा । हेतुसमुच्चये वा । तथा हि । शब्दात्कचिज्ज्ञानमुत्पद्यते न वा । नेति पक्षेऽनुभवविरोधः ।
 स्वक्रियाविरोधश्च । न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति ब्रूते परप्रत्यायनार्थं च शब्दमेव प्रयुङ्क्त इति । आद्ये स बोधः संज्ञयो विपर्ययो
 वा । नाद्यः । एकाकारनियतत्वात् । न द्वितीयः । बाधबोधविरहात् । सर्वत्रापि बाधाभ्युपगमे स्वप्रयुक्तवाक्यस्य तद्भावाभादयो-
 स्यव्याघातात् । एवं व्यवस्थिते प्रयुज्यते । शब्दः प्रमाणं संशयविपर्ययाजनकत्वं सति ज्ञानजनकत्वात् । प्रत्यक्षादिवदिति । न हि
 प्रत्यक्षादेरप्यन्यत्राप्रामाण्यनियामकमस्ति । नन्विदमेव प्रामाण्यमिति साध्याविशिष्टत्वम् । न । याथार्थ्यं प्रामाण्यमिति वक्ष्यमाण-
 त्वात् । यदुक्तं सत्यपि शब्दे प्रमानुदयादप्रमाणं शब्द इति । तदयुक्तम् । सत्यपि चक्षुषि रूपज्ञानानुत्पत्तेस्सत्यपि धर्मेऽग्निज्ञानानु-
 दयात्प्रत्यक्षानुमानयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथ ब्रूये नेन्द्रियमात्रं प्रत्यक्षम् । किन्त्वन्तःकरणाधिष्ठितं विषयसन्निकृष्टं च । तथा
 न धूममात्रमनुमानम् । अपि तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेनानुसंहितम् । न च तस्मिन्सति न प्रमोत्पद्यत इति । तर्हि वयमपि ब्रूमां न
 शब्दमात्रं प्रमाणम् । किन्तु श्रुतोऽनुस्मृतसम्बन्धश्च । न चैवविधे शब्दे सति न प्रमोत्पद्यते । तथा च शब्दमात्रपक्षीकरणे सिद्धसाध-
 नम् । विशिष्टशब्दपक्षीकारे चासिद्धिरिति । तदिदमुक्तं प्रत्यक्षवच्चचेति । यदुक्तं विषयाभावाच्च शब्दः प्रमाणमिति । तदप्ययु-
 क्तम् । तथा सति चाक्षुषप्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्यापि हि परोक्षाऽपरोक्षां वा विषयः । नाद्यः । तस्यानुमानविषयत्वात् ।
 न द्वितीयः । तस्य श्रोत्रादिविषयत्वादिति वक्तुं शक्यत एव । तत्र चैवं वक्तव्यम् । उत्पद्यते तावच्चक्षुषा शुक्रोऽयं पट इति प्रमा ।

तथा चोक्तयुक्त्या श्रुतिप्रामाण्ययोगत इत्यर्थः । अत्र प्रतिज्ञातजिज्ञासाकर्तव्यत्वे श्रुतिप्रामाण्ययोगस्य हेतुत्वेनोत्तरेव गौत्रप्रतिज्ञाहेतुसमर्थकानां शब्दानां श्रवसिद्धिरिति तदुक्त्यैवारय हेतोः सौत्रातः शब्दार्थत्वमचनानुसूत्रितत्वभ्रमनिरास इति द्रष्टव्यम् । एवं चातः शब्दस्य भ्रमप्रत्यय व्याख्यानायाग-
वादे उपसंहारवशापकं नात्र किञ्चिदित्यपि परास्तं भवति । अथाऽपि ज्ञानमेवेत्यादौ वैयर्थ्यभेदेत्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ न चेति । प्रयोजनाभावा-
शङ्कापरिहारकत्वं फलस्य दर्शयितुं मुख्यपदं व्याख्याति ॥ मुख्येति । ननु जिज्ञासाया ज्ञानजनकत्वे ज्ञानफलाणि कर्माण्युत्पत्तिविशेष इत्याह ॥ कर्माणीति ।

अनु०—प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥

सु०—ननु शब्दस्यैव तावत्प्रामाण्यं दुर्लभम् । तथा हि । प्रमाकरणं हि प्रमाणम् । प्रमाकरणं च तदुच्यते । यस्मिन्सति प्रमा भवत्येव नासति । सत्यपि शब्दे न प्रमा जायते तत्कथं प्रमाकरणं स्यात् । किञ्च प्रमाणं हि विषयसद्भावेन व्याप्तम् । विषयश्च द्वेधा । अपरोक्षः परोक्षश्च । तत्रापरोक्षः प्रत्यक्षसिद्धः । परोक्षस्त्वनुमानवेद्य इति विषयाभावाच्च प्रमाणं शब्दः । अपि च यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकं दृष्टम् । यथा धूमज्ञानम् । अविज्ञानात्मकश्च शब्दोऽतो न प्रमाणम् । एवं बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादुत्मान्यनाश्रितत्वाच्च घटवत् । आकाशगुणत्वाच्च तत्परिमाणवत् । किञ्च किं शब्दोऽर्थेन सम्बद्धस्तं बोधयति । उतासम्बद्धः । आद्ये सम्बन्धस्तादात्म्यं संयोगः समवायो वा । न प्रथमः । (बन्धा) अन्यादिशब्दोच्चारणे सति मुखदाहादिप्रसङ्गात् । वर्तमानस्य शब्दस्य तीतादिनार्थेन तादात्म्येऽर्थस्यापि वर्तमानतापत्तिः । शब्दस्य वाऽतीतत्वादिप्राप्तिः । न द्वितीयः । गुणत्वात् । द्रव्यत्वेऽपि मूर्तस्य क्रियार्थसंयोगेऽन्तरावस्थितार्थविषयत्वापत्तिः । सर्वगतत्वे तु सर्वार्थप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः । सर्वथाऽतीतादिना संयोगानुपपत्तौ तदप्रतिपादकत्वं स्यात् । न तृतीयः । आकाशगुणस्यान्यत्र समवायायोगात् । सर्वशब्दानामाकाशार्थतापत्तेश्च । द्रव्यस्यापि मूर्तस्यामूर्तस्य वा न घटादिना समवायो युज्यते । असम्बद्धस्य च बोधकत्वे नियामकाभावात्सर्वोऽपि सर्वं बोधयत् ।

संयोगः कल्प्यते । श्रोत्रस्य शब्देन संयोगाद्वसम्भवात्समवायः । अनुमानस्य च ध्रुमादरन्त्यादिना संयोगादरन्त्याप्यतिव्याप्या-
दिनाऽसम्भवाद्याप्यव्यापकभावः कल्पितः । एवं शब्दस्यासम्बन्धस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तादात्म्यादेरसम्भवात्सम्बन्धान्तरं कल्प-
नीयम् । न पुनः स्पष्टदृष्टतत्कार्यपलापो युक्तः । तदिदमाह ॥ प्रत्यक्षवचेति । स च सम्बन्धः पारमपरः सङ्केत एवैकैकः ।
स्वाभाविकः प्रत्याग्यप्रत्यायकत्वलक्षण इत्यपरे । तत्र कः सम्बन्धो विवक्षित इत्यपेक्षायुक्तं स्वत एवेति । स्वाभाविकेनेव सम्ब-
न्धेनेत्यर्थः । तदुक्तं जैमिनिना । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । वक्ष्यति चाचार्यः । नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थेनैव
निर्दिश्यते इति । ननु यदि शब्दस्य स्वाभाविकी बाध्यविषया शक्तिस्तदा व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोऽपि शब्दार्थं प्रतीयते । न ह्यग्निरग्निदित-
शक्तिर्न दहतीति । मैवम् । यथा प्रत्यक्षस्य चक्षुरादेः स्वाभाविक्या रूपप्रतीतिजननशक्तौ सत्यामप्यागन्तुकसन्निकर्षोपेक्षया रूपप्रत्यायक-
त्वम् । यथा च लिङ्गस्य सत्यपि स्वाभाविकं साध्यसम्बन्धे तदनुसन्धानोपेक्षयैव गमकत्वम् । एवं शब्दस्यापि सत्यस्यार्थेन स्वाभाविकं
सम्बन्धे विदितसम्बन्धस्यैव बोधकत्वं नान्यथेति नियमात् । तदेतदप्याह ॥ प्रत्यक्षवच्चेति । अथापि स्यात् । स्वाभाविकोऽपि सम्ब-
न्धः । किं सर्वेषां शब्दानां सर्वैरर्थैरुत कस्यचिच्छब्दस्य केनचिदर्थेन । नाद्यः । शब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गान् । न द्वितीयः ।
ऋष्यार्थम्लेज्ज्छानामनियमाभावप्रज्ञात् । तथा हि । यवशब्दमार्या दीर्घशूके प्रयुज्जते । यवशब्दादीर्घशूकमेव प्रतिपद्यन्ते । म्लेज्ज्छान्तु
म्रियङ्गो प्रयुज्जते । म्रियङ्गुमेव प्रतिपद्यन्ते । त्रिष्टुच्छब्दमार्या लताविशेषे प्रयुज्जते । ऋषयोऽन्यत्रेत्येवमादिरनियमः स्वाभाविक्यां शब्द-
शक्तौ न स्यात् । न हि प्रदीपां रूपप्रकाशनशक्ती रसमपि कदाचित्प्रकाशयति । साङ्केतिकत्वे त्वनियमो युज्यते । पुरुषेच्छाधीनत्वात् ।
तस्याथानियतत्वात् । चेष्टासङ्केतवदिति । अत्रोच्यते । न वयं क्वचिदपि शब्दस्य सङ्केताद्बोधकत्वं नास्तीति ब्रूमः । किन्त्वर्थविशेष
स्वाभाविकी च शक्तिरस्तीति । तथा च स्वाभाविक्या शक्त्या कचिद्विशेषः कचित्सङ्केतादित्यनियमो युज्यते । अथवाभ्यत्र स्वाभाविकी
शक्तिरस्तु । व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमसम्भवात् । यथा खलु शुक्तिसन्निकृष्टेन चक्षुषा कश्चिच्छुक्तिकां प्रतिपद्यते । कश्चिद्रजतम् । न

तथा चापरोक्षत्वेऽपि विषयस्य श्राद्धाद्यविषयत्वाद्युक्तं तत्र चक्षुषः प्रामाण्यम् । किञ्च प्रयोजनाभावेन न स्पष्टदृष्टं वस्तु निराकृतं शक्यते । सर्वापलापप्रसङ्गात् । किन्तु वस्तुदर्शनात्प्रयोजनमपि किञ्चित्कल्पनीयमिति । तदतच्छब्देऽपि समानम् । पराशोऽपि स तादृशः कश्चिद्विषयो यो नानुमानस्य विषय इति वक्ष्यामः । एतदयुक्तं प्रत्यक्षवदिति । तथाऽपि चक्षुरादीनां प्रत्यक्षत्वं च्छब्दानुमानयोरैकजातीयत्वं स्यादिति चेत् । तर्हि सर्वथा न यथाकथञ्चित् । अथानुमानत्वेन । नाद्यः । चक्षुरादावप्यभावात् । न द्वितीयः । इष्टापादनात् । न तृतीयः । वैलक्षण्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चैवं विषयविकल्पेन शब्दनिराकरणे शब्दमुपादानुमानमपकर्तव्यं प्रति किं वक्तव्यम् । अनुमानाप्रामाण्ये सकललोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । परचित्तवृत्त्याद्यसङ्कीर्णविषयदर्शनात्परोक्षविषयत्वेऽपि शब्दाद्विभक्तं तदङ्गीकरणीयमिति वाच्यमिति चेत् । सममेतच्छब्देऽपि । एतदपि चशब्देनोक्तमनुमानमिति । यच्चाविज्ञानात्मकत्वाच्च शब्दः प्रमाणमिति । तदव्ययुक्तम् । यथेन्द्रियमिन्द्रियसन्निकर्षो वा प्रत्यक्षमविज्ञानात्मकमपि विज्ञानकरणत्वात्प्रमाणम् । तथा शब्दस्याप्युपपत्तेः । किञ्च धूमाद्यनुमानस्याविज्ञानात्मकस्यापि प्रामाण्यं दृष्टमिति शब्दस्य कथं न स्यात् । अथ न धूमादिकेभवानुमानं किं नाम तज्ज्ञानम् । यथाऽऽहुः प्रमाणविदः । लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । तर्हि शब्दमात्रं न प्रमाणम् । किन्तु तज्ज्ञानमेवेत्यसिद्धिः । एतदप्याह ॥ प्रत्यक्षवचेति । एतेन बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादात्मन्यसमेतत्वादित्यपि हेतुद्वयं निरस्तं वेदितव्यम् । बाह्यकरणप्रत्यक्षस्यापि धूमवत्प्रामाण्यापत्तेः । आत्मन्यसमेतस्यापि प्रत्यक्षवदनुमानवच्च तत्सम्भवात् । ज्ञानाङ्गीकारेण व्यभिचारपरिहारे शब्दोऽपि ज्ञानात्म्यसिद्धिरिति । यदप्याकाशगुणत्वादिति । तदसिद्धम् । वर्णात्मा हि शब्दः प्रमाणम् । न चासावाकाशगुणस्तत्त्वविदाम् । अत्र च प्रत्यक्षवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा प्रत्यक्षस्य नाकाशगुणत्वं तथा शब्दस्यापीति तस्य प्रामाण्यं न विहन्यत इति । अपयोजनार्थे हेतवो विपक्षे बाधकाभावादवगन्तव्याः । यच्चोक्तं शब्दस्यार्थेन सम्बन्धोऽस्ति न वेति । तत्रास्तीति द्रवम् । स च तादात्म्योद्देशसम्भवेऽन्यो भविष्यति । यथा खलु चक्षुरादेः प्रत्यक्षस्यासम्बन्धस्य ग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तादात्म्योद्देशसम्भवात्कार्यवशादेव घटादिना

सर्व एव साधवोऽसाधवो वा स्युः । मैवम् । परमेश्वरसमयपरिपालनार्थत्वात् । तथा चैषां पदानामेवैशेष्येण परमेश्वरेण कृतः सम्म-
यस्तानि तत्र साधून्यसाधूनि चेतरेत्रेति विभागाय व्याकरणमर्थवदिति । अत्र ब्रूमः । परस्यापि मते किमीश्वरसङ्केत एवावगमा-
ङ्गम् । उतास्मदादीनामपि । आद्ये कथमप्यर्थम्लेच्छानामनियताः प्रयोगप्रत्ययव्यवहाराः । किञ्चेश्वरसङ्केतोऽपि गृहीत एवाव-
गमाङ्गं न स्वरूपेण । व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि प्रतिपत्ति (तीति) प्रसङ्गात् । तदग्रहश्च त्वदुक्तरीत्यापदेशादिर्नैव । तथा चारन्वस्मदा-
द्युपदेश एव । किमदृष्टेश्वरसङ्केतकल्पनयति समानम् । अस्मदादिभिरपि पूर्वतनस्सङ्केतो द्वाप्यत एव न तु क्रियत इति चेत् । तर्ह्यस्मन्तेऽपि
वृद्धेन स्वाभाविकी शक्तिर्द्वाप्यत एव । नत्वपूर्वस्सङ्केतः क्रियत इति तुल्यम् । द्वितीये तु व्याकरणादिवैयर्थ्यम् । व्यवहारमात्रं हि
शब्दप्रयोजनम् । तच्चेश्वरानीश्वरसङ्केतयोः समानम् । अदृष्टार्थमिति चेन्न । प्रमाणाभावात् । श्रुत्यादेः सङ्केतशक्तिप्रसङ्गात् । अर्थो-
किञ्च चरमभाविनं सहकारिणमुपदेशादिकमुपादाय शक्तिप्रत्याख्यानोऽतिप्रसङ्गः । अर्थोत्पत्तिकशक्तिसद्भावे किं प्रमाणम् । अर्थो-
वर्वाधस्य स्वरूपसहकारिभ्यां शब्दसङ्केताभ्यामेवोपपत्तेरिति । उच्यते । किं स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तातीन्द्रिया शक्तिः कापि
नाङ्गीक्रियते । उत शब्द एव । आद्यं वक्ष्यामः । द्वितीयेऽधुनातनास्तावन्न सङ्केतयितार इति तवापि सम्मतम् । न च लोकोत्तरे
सङ्केतयितारि प्रमाणमस्ति । तथा च स्वभाव एवार्थ शब्दानामिति गम्यते । गवादिशब्दाः साङ्केतिकाः । शब्दत्वादेवदत्तादिशब्द-
वदिति चेत् । किमत्र साङ्केतिकत्वमात्रं साध्यम् । उत सास्त्रादिमत्यर्थे । आद्ये सिद्धसाधनम् । गुप्तभाषणादौ मया गोशब्दस्य
घटेऽपि सङ्केतितत्वात् । द्वितीयं व्यभिचारः । न हि सर्वेऽपि शब्दाः सास्त्रादिमति पिण्डे सङ्केतिता इत्यत्र प्रमाणमस्ति । गोशब्दः
सास्त्रादिमत्यर्थे सङ्केतितः । तत्र प्रयुज्यमानशब्दत्वात् । गाव्यादिशब्दत्रादिति चेन्न । असाधुशब्दत्वस्योपाधित्वात् । साधनावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वेनाप्युपाधिन्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथाऽस्मदादिविशेषणप्रक्षेपोऽपि प्रतिज्ञायां प्रसज्येतेति । तद्वं शब्दस्यार्थ-
सम्बन्धसम्भवात्ताभ्रामाण्यम् । यत्पुनरुक्तमात्राप्रयुक्तयोरित्यादि । तदप्यसारम् । प्रत्यक्षवद्वेषोपपत्तेः । चक्षुरादिप्रत्यक्षं हि कचि-

चैतावता चक्षुषोऽर्थप्रत्यायकत्वमस्वाभाविकं दोषसहकारिसदसद्भावाभ्यामनियमसम्भवाद्यथा कृतकत्वाह्लिङ्गात्काश्चिदनित्यतां प्रत्यति ।
काश्चिन्नित्यताम् । अन्यथा विरुद्धहेत्वाभासानवसरप्रसङ्गात् । तावता न तस्यास्वाभाविकं गमकत्वम् । अनियमस्य सम्बन्धग्रहणदोष-
भावाभावाभ्यामुपपन्नत्वात् । तथा शब्दस्यापि शक्त्यनुसारीयननुसारिव्युत्पात्तिलक्षणसहकारिवशादनियमेऽपि स्वाभाविकशक्तिसद्भावा-
सम्भवतीति । तदिदमाह ॥ प्रत्यक्षवच्छेत्ति । इयांस्तु विशेषः । शब्दसंज्ञेतादपि प्रमापको नैवं चक्षुरादि । तेन संवादविस्वादा-
पपत्तिरिति । ननु ये स्वाभाविकं सम्बन्धमास्थिपत शब्दार्थयोस्तेषामपि नैष सत्तामात्रेणावगमाङ्गम् । अपि तु विज्ञातस्सन् । वि-
ज्ञाने चास्यायमर्थस्य वाचक इति वाऽऽस्मादयं बोद्धव्य इति वा संज्ञेत एवोपायः । वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिशब्दानां दैवदादि-
शब्दवत्संज्ञेतपूर्वक एव । तद्वरमतु संज्ञेत एव । कृतमत्र स्वाभाविकेन सम्बन्धेन । तन्मात्रादेव प्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणामुपपत्तेः ।
नन्वयं संज्ञेत एव केषाञ्चिच्छब्दानामसति स्वाभाविकार्थसम्बन्धे न शक्यः कर्तुं निर्दिश्य बर्थं ब्रूयादयमस्माद्वोद्धव्य इति । न च
निर्देशोऽस्मिन् स्वाभाविके सम्बन्धे केषाञ्चिच्छब्दानां सिध्यति । संज्ञेताधीने तु वाचकत्वे सर्वेषां शब्दानामकृतसमयत्वात्किं केन
निर्दिशेत् । तस्मात्संज्ञेतकरणमेव स्वाभाविकसम्बन्धं प्रतिपादयति शब्दानाम् । भैवम् । सर्गादिभूवां महर्षिदेवतानां परमेश्वरानुग्रहा-
द्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नानां परमेश्वरस्य तावत्सुकर एव संज्ञेतः कर्तुं तद्व्यवहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहः संज्ञेतः । तथा हि । वृद्ध-
वचनानन्तरं तच्छ्राविणो वृद्धान्तरस्य भव्यचिह्नैर्लोकभयादिमतिपत्तेस्तद्धेतुं प्रत्ययमनुमितिं वाचस्तस्य सत्स्वयन्येष्वभूतस्य वाक्य-
श्रवणसमनन्तरं भवतो वाक्यश्रवणेहेतुतामवगच्छति । तदवयवानां च पदानामावापोद्धारभेदेन तत्तदर्थप्रत्ययजननोपायत्वदर्शनात् ।
तेषु तेष्वर्थेषु तेषां पदानां वाचकत्वं च कल्पयति । एवं पदावयवेषु प्रकृत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । स्वाभाविकी शक्तिमभ्युपगच्छताऽ-
प्येषा प्रक्रियानुसारिणी या साऽपि न सत्तामात्रेणावगमाङ्गमित्युक्तम् । स्यादेतत् । यदि शब्दानां साङ्केतिकः सम्बन्धो न स्वाभा-
विकः कृतं तर्हि साञ्चसाधुविभागपरेण व्याकरणेन । स्वाभाविकं हि यस्य वाचकत्वं स शब्दः साधुरसाधुश्वेतरः । सामयिकत्वे तु

त्वम् । अर्थव्यभिचारित्वमिति चेत् । नन्विदमेवामाण्यमिति साध्याविशिष्टता । न चानृतत्वभक्तदेशपीति सूत्रकार एव वक्ष्यति । व्याघातेन चाप्रामाण्यं साधयान्किं वाक्यद्वयं पक्षीवुर्यादुर्तेकमेव । नाद्यः । व्याहृतयोः प्रत्यक्षयोरनुमानयोर्वा मध्येऽन्यतरप्रामाण्यसम्भववद्वाक्ययोरप्यन्यतरप्रामाण्यसम्भवात् । न द्वितीयः । अनिश्रितदशायामन्यतरप्रत्यक्षादिवत्पक्षीकृतस्यापि प्रामाण्यसम्भवात् । अपि च व्याघातोऽप्यापाततः सर्वथा वा । नाद्यः । आपाततो व्याघातवताऽपि प्रत्यक्षादेरिव वेदस्यापि प्रामाण्यसम्भवात् । न द्वितीयः । प्रत्यक्षादाविवासिद्धेः । यथा चासिद्धिस्तथा सूत्रकृदेव वक्ष्यति । पौनरुक्त्येऽपि प्रत्यक्षादिवद्देवद्वेदप्रामाण्यं सम्भवति । न होकास्मिन्नर्थे सम्भूतमानं प्रत्यक्षमनुमानं वाऽप्रमाणं भवति । अर्थवैपरीत्ये हि तत्स्यात् । न हि प्रत्यक्षेण गृहीतां घटः पुनर्गृह्यमाणः पटो भवति । नापि कृतकत्वेनानित्यतयाऽनुमितः शब्दस्तीव्रादिधर्मोपेतत्वेन पुनस्तथाऽनुमीयमानो नित्यो भवति । नथा शब्देऽपि । वैयर्थ्यं तु कथञ्चिच्छब्दकथेत । तच्चाभ्यासानुवादादिरूपेण व्याख्युर्वेद्विरैव वृद्धेः परिहृतमिति ।

टि०—ननु वेदप्रामाण्यप्रतिपादनमुत्तरवाक्येऽयुक्तमसङ्गतेः । शब्दप्रामाण्ये च सति विशिष्येऽप्यप्रामाण्यमपि काभावाच्च । न च शब्दप्रामाण्यप्रतिपादनमेवैतदिति वाच्यम् । असङ्गत्यपरिहारात् । तदप्रामाण्यप्रपक्काभावाच्चेत्यतस्तत्तद्व्यामर्थिः । शब्दप्रामाण्ये प्रापकं वक्तुं प्रतिजानीते । नन्विदमिति । नन्वेतादृशबाधकस्य सर्वत्र सम्भवात्करणमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यत आह । किञ्चेति । विषयेति । न च विषयभावोऽप्यतीतानागतगोचरानुमानयोगिप्रत्यक्षयोः प्रामाण्येन विषयसद्भावस्य प्रामाण्याद्व्यापकत्वाच्च तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिरिति वाच्यम् । अत्र विषयशब्देनालम्बनस्य निवृत्तित्वात्तस्य च तत्रापि सत्त्वादिति भावः । परोक्षमस्ति चेति । न चानुमानवदागमस्यापि परोक्षार्थविषयकत्वोपास्यन्यथाऽऽगमप्रामाण्यमभ्युपगम्यानुमानोऽप्येतादृशप्रत्ययस्थानं मुलभमिति वाच्यम् । परचित्तवृत्त्याद्यसङ्कीर्णविषयसद्भावानुमानप्रामाण्यस्यावश्यकत्वे सकलपरोक्षार्थसंवेदनस्य तेनैवोपपत्तावमङ्कीर्णविषयाभावेन नागमप्रामाण्यमिति भावः । ननु शब्दस्यापि बोधकत्वादसङ्कीर्णो विषयोऽपि वक्ष्यनीय इत्यतः स्वयमप्रकाशात्मकस्यान्यप्रकाशकत्वोपपन्नमित्याशयेनाह ॥ अपि चेति । विज्ञानमेव प्रमाणं प्रत्यक्षस्थलेऽपीन्द्रियजन्यज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न स्विन्द्रियादेरिति मतेनेदम् । अत एव न्यायवार्तिके

यथार्थज्ञानं कचिदयथार्थज्ञानं जनयदपि प्रमाणमङ्गीक्रियत एव । दोषसदसद्भावाभ्यां तत्र भेद इति चेत् । तर्हि तत्राप्यनाप्तवस्तुसदसद्भावाभ्यां भेदो भविष्यति । वक्ता वाक्योच्चारण एवोपयुज्यत इति चेन्न । यतस्तदेवाविषये प्रयुज्ज्ञानो दृष्टं करोति । निश्चातव्यं सिमाकाशे प्रयुज्ज्ञान इव । अन्यथाऽनुमानमप्यप्रमाणं स्यात् । कृतकत्वं हि शब्दानित्यत्वसाधने साध्वसाधु चान्यवयवविभोऽनुभवत्वसाधने । तत्कस्माद्विशेषात् । व्याप्तिपक्षधर्मताभावाभावाभ्यामिति चेन्न । कालातीतत्वस्य पृथग्दूषणताया नश्यथाणत्वात् । ततोऽविषयवृत्तित्वतदभावरूप एव विशेषो वक्तव्यः । स च समानः शब्दोऽपीति । तदिदमुक्तं प्रत्यक्षवच्चति । एतद्वैपमयान्ते विच्छब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावमिच्छन्ति । अपरे पुनरपौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य शब्दतयैव प्रामाण्यम् । पुरुषत्रयसात्वतनुमानतयेत्यातिष्ठन्ते । तदुभयमप्यत एवायुक्तम् । किन्तु प्रत्यक्षवदनुमानवच्च शब्दमात्रस्यापि प्रामाण्यं स्वतः स्वैवैव रूपेण न त्वनुमानत्वेन । अत एव श्रुतः प्रकृतत्वेऽपि सर्वशब्दपरिश्रहायागमस्येत्युक्तम् । हिशब्दस्तत्र प्रमाणप्रसिद्धिर्गतकः । तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः । ननु तथाऽपि वेदस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषात् । तथा हि । अनृतमप्रमाणं दृष्टम् । यथा विप्रलम्भकवाक्यम् । अनृतश्च वेदः पुत्रकाशेऽथनुष्ठानेऽपि फलानुपलब्धेः । व्याहृतं चाप्रमाणम् । यथान्मत्तवाक्यम् । व्याहृतश्चायमतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति । नातिरात्रं षोडशिनं गृह्णाति । उदिते जुहोत्यनुदितं जुहोतीत्यादि । पुनरुक्तं चाप्रमाणम् । पुनरुक्तश्च वेदे त्रिः प्रथममन्वाहेत्यादिदर्शनादिति । तदिदमप्युक्तम् । तथा हि । किं वेदमात्रं पक्षीकृत्येतर्हेतुमिश्रप्रामाण्यं साध्यते । उत तदेकदेशम् । नाद्यः । यथा कस्याचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वाऽनृतत्वादी सत्यध्यन्यस्य प्रामाण्यमेवं वेदस्याप्यनृततादिभागपरिश्रारेण प्रामाण्योपपत्तेः । अन्यथा हेतूनां भागासिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वास्तां विप्रतिपन्नो वेदभागः । सम्प्रतिपन्नवेदभागमभिभासा कथमनुपपन्ना । अथ वेदत्वात्तस्यापि वेदभागस्याप्रामाण्यं साधयामीति मन्यसे । तन्न । यथा कस्याचित्प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वाऽप्रामाण्येऽध्यन्यस्य प्रामाण्यं न प्रत्यक्षत्वादिमात्रेण विहन्यते । तथा वेदस्यापि । अन्यथा सर्वप्रत्यक्षानुमानविलयप्रसङ्गः । किञ्चेदमनृत-

तत्सूचकतया चशब्दं व्याख्याति ॥ **हेत्विति** । कोऽत्र हेतुरित्यतो योग्यतादलात्संशयविपर्ययाजनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वेवेत्याशयेन बोधयति ।
मेवानभ्युपगच्छन्तं प्रत्यसिद्ध्यापत्त्या हेतोरुपपादनीयत्वाद्विशेषणविशेष्यासिद्धिपरिहारेण हेतुमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । प्रत्यायनार्थं
शब्दप्रयोगाक्रियया शब्दस्य प्रत्यायनसाधनता प्राप्तेति शब्दो नार्थप्रत्यायक इति वाक्यार्थस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावस्य तादृशक्रियया विरोध इत्या-
शयेन स्वक्रियाविरोधमुपपादयति ॥ **न शब्द इति** ॥ **सर्वत्रापीति** । सर्वं शब्दजन्यं ज्ञानं बाधितं सर्वः शब्दोऽप्रमाणमित्यादि स्वप्रयुक्त-
शब्दजन्यबोधस्य बाधितत्वे शब्दजन्यज्ञानोदरबाधितत्वाद्यापत्तिः । अबाधितत्वे त्वस्यैवाबाधितत्वेन प्रतिहतप्रमाणत्वात्सर्वशब्दजन्यज्ञानबाधितत्वादि-
रूपस्वाभिमततासिद्धिरिति स्वव्याघातादित्यर्थः । यद्वा शिष्यादीन्प्रति तद्बोधाय त्वत्प्रयुक्तयत्किञ्चिद्वाक्यजन्यज्ञानस्य बाधितत्वे तद्वाक्यप्रयोगानुपपत्तिः ।
अबाधितत्वे च सर्वत्रापि बाध इत्युक्तहानिरिति भावः । विपक्षबाधकसूचनेनाप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **न हीति** । एवं स्वपक्षसाधनकथनपरत्वेन मूलं व्या-
ख्याय यथा प्रत्यक्षानुमानयोरेतद्बाधकपरिहारेण प्रामाण्यं तथा शब्देऽपार्थार्थमाभिप्रेत्येतद्बाधकपरिहारेऽप्येतदेव मूलं व्यापारयिष्यन्प्रत्यक्षानुमानयोरेतद्बा-
धकाप्रसक्तौ तत्परिहारप्रकारस्यानुपपन्नत्वे तत्प्रकारस्य शब्देऽसम्भवे वा तथा मूलस्य योजयितुमशक्यत्वात्प्रत्यक्षादौ तत्प्रसक्त्यादि दर्शयितुमाह ॥ **यदु-
क्तमित्यादिना** । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र चक्षुषीति धूम इति वदुद्राहरणतथैवोपादानं न तु चाक्षुषप्रत्यक्षस्येत्यादिवक्ष्यमाण इवात्रापि प्रत्यक्षमात्रोपा-
दानसम्भवाभिप्रायेणेति बोध्यम् । अनुसृतसम्बन्धश्चेत्यत्र चशब्देनाकाङ्क्षादिमत्तया प्रतिसिद्धितत्स्वरूपानुक्तस्यापि समुच्चयौ द्रष्टव्यः । नन्वेताव-
ताऽपि शब्दो न प्रमाणं सत्यपि तस्मिन्प्रमाऽनुदयादित्यनुमाने निष्कृष्य द्रूपणं नोक्तं स्यादित्यतो विकल्प्य करुपभेदेनाभिमतद्रूपणं योजयति ॥ **तथा
चेति** । अत्रापरोक्षविषयकप्रमाणान्तराभावेन प्रत्यक्षमात्रे परोक्षादिविबुधप्रवृत्तद्रूपणानुपपत्तेः परोक्षेऽनन्तरभेदविवक्षया शब्दप्रामाण्यस्य व्युत्पा-
दयिष्यमाणत्वाच्च प्रत्यक्षेऽनन्तरभेदविवक्षया तद्द्रूपणं तत्परिहारं च प्रवर्त्य तद्भेदेव परोक्षेऽप्यवान्तरभेदविवक्षया तत्परिहारसाम्यं व्युत्पादयिष्य-
न्मूलस्थप्रत्यक्षपदं तद्विशेषपरमित्याशयेनाह ॥ **चाक्षुषेति** । एवं विशिष्यासङ्कर्णविषयं प्रदर्श्य सामान्यतोऽसङ्कर्णविषयकल्पनाप्रकारं दर्शयति ॥
किञ्चेति । चक्षुषा जायमानयटादिज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात्स्वगादिनाऽपि तस्मिद्ध्या प्रयोजनाभावेन चक्षुषः प्रामाण्यनिरासे प्रयोजनशून्यस्पष्ट-

यप्रमाणं तद्विशानात्मकं यथा प्रत्यक्षमित्युदाहृतम् । अत एव च परिहारदशायामत्रापि यथेन्द्रियमिन्द्रियसन्निकर्षो वा प्रत्यक्षं विज्ञानकरणत्वाद्वि-
ज्ञानात्मकमपि प्रमाणमिति दृष्टान्तकथनावसरे विज्ञानकरणत्वादिति हेतुपादानम् । एवं चात्रापि यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्ये करणप्रसङ्गादथा धृम-
ज्ञानमित्येवोक्तमिति ध्येयम् । मानसप्रत्यक्षलिङ्गाज्ञानव्यावृत्त्यै बाधेति । घटवदित्युक्त्याऽन्यथा घटस्यापि प्रमाणत्वं स्यादित्युक्तं भवति । अविज्ञा-
नात्मकत्वेनाप्रामाण्येऽपि घट एवान्वयदृष्टान्तः । आकाशो महत्प्रत्ययविषयो महत्त्वपरिमाणवत्त्वादित्यादौ लिङ्गतयाऽऽकाशपरिमाणस्य प्रमाणत्वेऽपि
लिङ्गातानाक्रान्तस्य तस्य न प्रमाणत्वमिति न तत्रनैकान्तिकता । अन्यथा सङ्ख्याया अपि क्वचिलिङ्गत्वोपपत्त्या तस्या अपि दृष्टान्तत्वं न
स्यात् । तथा च सङ्ख्यां दृष्टान्ततयोपादाय परिमाणेऽनैकान्तिकत्वोद्भावनं केषाञ्चिद्द्वार्तिककारादीनामनुचितमिति दर्शयितुं सङ्ख्याया आदिदेवेऽपि
तामनुपादाय परिमाणं दृष्टान्ततयोपादत्ते ॥ **तत्परिमाणवदिति** । उक्तहेतूनां विषये बाधकाभावादप्रयोजकताशङ्काक्रान्ततया तच्छङ्कानास्पदं
हेतुमाह ॥ **किञ्चेति** । कल्हादीत्यादिशब्देन शब्दादि । दाहादीन्यत्र मुखपाटनादि ग्राह्यम् । दूषणान्तरमाह ॥ **वर्तमानस्येति** । ननु शब्दो
द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धत्वात्सङ्ख्यावत्त्वाच्च घटवत् । श्रोत्रं नित्यद्रव्यप्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वान्नोवदित्यादिना शब्दस्य द्रव्यत्वस्थितेर्गुणत्वम-
सिद्धमित्यत आह ॥ **द्रव्यत्वेऽपीति** । एवं मूर्तत्वामूर्तत्वपक्षयोः पृथग्दूषणमभिधाय पक्षद्वयेऽप्येकं दूषणमाह ॥ **सर्वेथेति** । मूर्तत्वपक्षेऽमूर्तत्व-
पक्षेऽप्यस्यर्थः । प्रथमे द्वितीयकल्पं निषेधति ॥ **असम्बद्धेति** । ननु सम्बन्धाभावेन शब्दस्याबोधकत्वे तद्वोधात्प्रवृत्तिसंवादे न स्यादित्यतोऽप्य-
बोधकत्वं वदताऽपि संवादविसंवादहेतोर्निरूपयितुमशक्यत्वात्प्रवृत्तेः सम्भवात्तन्मात्रहेतुकत्वं क्वचित्संवादस्य काकतालीयत्वकामोनापि स्वीयतेत्य-
मित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तस्येति** । पुरुषस्य वाक्योपाध्यानेऽप्युपयोगाङ्गीकारे त्वन्मतेनापौरुषेयवाक्ये पुरुषाभावेन तस्य बोधकत्वं न
स्यादिति भावः । एवं शब्दप्रामाण्यमुपपाद्य तत्प्रकृते बाधकत्वेन दर्शयन्माप्यमवतारयति ॥ **तदेवमिति** ॥ **व्याख्यानान्तरत्वेति** ।
सौत्रातःशब्दसम्बन्धीति शेषः । अस्मिन्पक्षे वाक्यस्थपदैरन्यथालाभादाह ॥ **न केवलमिति** । अत्रापि भिन्नकल्पं दोष इत्यत आह ॥
अनुमानवच्चेति । प्रत्यक्षरूपैकदृष्टान्तोक्त्या योष्यताबलादनुमानदृष्टान्ततायाः प्रत्येतुं शक्यत्वात्सर्वथा हेत्वगुक्तिप्रयुक्तन्यूनापरिहाराय

सूचितं भवति । एवं सम्बन्धासम्भवाद्गमकत्वं शब्दस्येति वदन्तं प्रति स्पष्टदृष्टकार्यानुसारेण प्रत्यक्षादिदृष्टान्तेन सम्बन्धसामान्यमभ्युपेयम् ।
 तद्विशेषविन्ता त्वार्द्रकवणिजो वहित्रिचिन्तावद्ध्यैवेत्युक्तम् । अस्तु वा सा विशेषमप्यापि मुनिरुपत्वाज क्षतिरित्याशयेन स्वत एवेति मूलं तत्सम्बन्ध-
 विशेषसमर्पकतया योजयितुं तद्भावस्यैवाङ्गोत्थापनाय तत्प्रसङ्गकतया मतभेदमाह ॥ **स चेति ॥ औत्पत्तिक इति ।** उत्पत्तिमारभ्य
 प्रवृत्तोऽनागन्तुकः स्वाभाविक इति यावत् ॥ **तदेतदिति ।** प्रत्यक्षानुमानयोः स्वत एव प्रामाण्यं स्वाभाविकशक्त्यादिना गमकत्वं यथाऽऽगन्तु-
 कसन्निकर्षादिना व्युत्पाद्यते तथा शब्दस्यापि सम्बन्धानुसन्धानेन तद्व्युत्पाद्यमिति मूलं न्याय्येयमिति भावः । अत्र प्रत्यक्षादिकरणभाभ्योक्त्या कर-
 णावाप्तस्य बन्दिहृष्टान्तवैषम्येऽपि न क्षतिरिति सूचितं भवति ॥ **शब्दार्थोति ।** कुतश्चिदेव कश्चिदेवार्थः प्रतीयते न तु सर्वसामर्थ्य इति शब्दार्थ-
 व्यवस्था सर्वेषां सर्ववाचकतायां न स्यादित्यर्थः ॥ **अनियमेति ।** प्रयोगप्रतिपत्त्योरिति शेषः । यत्रार्थे यस्य शब्दस्य स्वाभाविको शक्तिरतस्य
 तत्रैव सर्वेषां प्रयोगाद्यापस्या तदन्यत्र केषामपि प्रयोगादि न स्यादित्यर्थः ॥ **अप्योऽन्यत्रेति ।** स्तोत्राद्यानुवाक इत्यर्थः । कुतो न स्यादि-
 त्यतोऽन्यत्र स्वाभाविकशक्तस्यान्यप्रकाशकत्वे रूपप्रकाशनशक्तेर्दीपस्य रसप्रकाशनत्वापातेनातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **न हीति ।** नन्यसम्बद्धस्य
 शब्दस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गेन स्वाभाविकशक्तेरावश्यकत्वे तत्र प्रामदोषः सर्वैरपि कथञ्चित्परिहर्तव्य एवेत्यतः स्वाभिमतपक्षे न कोऽपि दोष इत्याह
 ॥ **साङ्केतिकतथपक्ष इति ।** कस्यचिच्छब्दस्य केनचिदर्थेन स्वाभाविकः सम्बन्ध इति द्वितीयपक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषं सङ्केतस्यापि
 बोधकत्वाङ्गीकारेण परिहरति ॥ **न वयमिति ।** अत्र शक्तिसङ्केतोभ्याङ्गीकारे विज्रातीयद्वये बोधकत्वाङ्गीकारापत्तेरेकजातीयैव बोधक-
 त्वकल्पनं युक्तमित्याशयेनाद्यपक्षतुल्यं पक्षमभ्युपैति ॥ **अथेति ।** न सर्वशब्दानां सर्वार्थः स्वाभाविकः सम्बन्धो येनोक्तातिप्रसङ्गः किन्तु यत्र
 प्रयोगादिकं तत्र सर्वत्रेति परिहारं सूचयति ॥ **उभयत्रेति ।** नन्वेवमपि सैन्यवादिशब्दवत्सर्वेषामुभयार्थप्रतीत्याद्यापत्त्या ऋध्यायस्तेऽल्लेष कस्य-
 चिच्छुत्रचिदेव प्रयोगादेरनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यतस्तेषां तेषां तत्तदर्थस्वाभाविकसम्बन्धमात्रज्ञानं न त्वन्यार्थे विद्यमानस्यापि स्वाभाविकसम्बन्धमर्थेति न
 नियमानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **व्युत्पत्तीति ।** एवं पक्षद्वयमुपपाद्य कस्यचिद्व्यवस्थायां शक्तिरित्याद्यपक्षे यस्येण प्रदीपदृष्टान्तेनैकत्र स्वाभाविक-

वस्तुमात्रापलापपत्त्याऽसङ्कीर्णविषयकल्पनया तस्मिद्धिः प्रयोजनतया कल्पनीयेति भावः । धर्माधर्मस्वान्नरकादिप्रमायाः शब्दोच्चाशानत्वात्परो-
क्षत्वेऽपि विषयस्यानुमानाविषयत्वाद्युक्तं तत्र शब्दप्रामाण्यम् । वन्हिः पर्वतेऽस्तीत्याद्यास्तवाक्याज्ज्ञानादेः स्पष्टदृष्टतयाऽपलापानर्हत्वात्तदनुसारेणापू-
विषयस्यापि कल्पनीयत्वाच्चेति समाधानं शब्देऽपि समानमिषाह ॥ तदेतदिति । ननु रूपादेः श्रोत्राद्यविषयत्ववद्भेदेऽनुमानाविषयत्वाद्यनुपपत्तेर-
सङ्कीर्णविषयाभावान्न चक्षुषा शब्दस्य साम्यमित्यतः शास्त्रयोनिसूत्रे धर्मादावप्यतीन्द्रियार्थे ईश्वररूपास्यलौकिकार्थे च केवलानुमानप्रवृत्त्याभावो-
पपादयिष्यमाणत्वाच्चानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **परोक्षोऽपीति ॥ वैलक्षण्यस्यापीति ॥** शब्दे व्याप्तिवलेनार्थमाकर्त्तव्याभावस्य वैषय्यवैक्या-
र्थयोर्देशतः कालतश्चान्वयव्यतिरेकाभावादिति प्रातिपादनेन युक्तिभावे प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । अनुमानं परोक्षविषयकमित्यङ्गीकृत्य शब्दप्रमा-
कुर्वणं प्रति चक्षुष्वदेरिवानुमानेऽवान्तरजातेरभावेन चक्षुरादिवदधान्तरभेदविवक्षया विकल्पानुपपत्तेर्विषयविकल्पेनानुमाननिराकरणानुपपत्त्याऽनुमान-
वदिति मूलस्य योजयितुमशक्यत्वाच्छब्दमुपादायानुमानमपाकुर्वणेन त्वां प्रत्येव विकल्प्य दूषणे यत्स्वदीयः परिहारस्तस्मात्साम्यमनुमानमादाय शब्द-
प्रामाण्यं निराकुर्वणं प्रत्यपीत्याशयेनानुमानवदिति मूलं योजयति ॥ **किञ्चेति ॥ यथेन्द्रियमिति ॥** इन्द्रियादेरविज्ञानात्मत्वेऽपि विज्ञानकरण-
त्वात्प्रमाणत्वं भाववत्करणेऽपि प्रमाणसिद्धस्यानुशासनादिभिद्वत्वादिति भावः । एवं प्रत्यक्षस्याविज्ञानात्मकस्यापि प्रामाण्यमुपपाद्य तत्साम्येनावि-
ज्ञानात्मकस्यापि शब्दस्य प्रामाण्योपपत्तावविज्ञानात्मकत्वमप्रयोजकमित्याशयेन प्रत्यक्षवदिति योजितम् । अनुमानस्थलेऽनुमानस्थेवाविज्ञानात्मक-
स्यापि शब्दस्य प्रामाण्योपपत्तावप्रयोजकत्वं ज्ञानात्मकत्वे चानुमानस्य शब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञानात्मकत्वादिसिद्धिरित्यपि परिहार इत्याशयेनानुमानव-
दिति योजयति ॥ **किञ्चेति ॥ ज्ञानाङ्गीकारेणेति ॥** अनुमानमात्रविषयकपरिहारोऽयम् । यद्वा प्रत्यक्षस्थलेऽपीन्द्रियादिजन्यज्ञानमेव प्राणां
नेन्द्रियादिकमिति वैयात्यमात्रप्रवृत्तं प्रति प्रत्यक्षविषयकोऽयं परिहार इति द्रष्टव्यम् ॥ **उक्तेति ॥** द्रव्यत्वेऽपीति सुधाऽवतारिकायादुत्तरित्यर्थः ॥
न चासाविति ॥ उक्तानुमानद्वयेन प्रत्याभिज्ञा कूटस्थनित्यताप्रतिपादकागमैश्च नित्यव्यापकवर्णनमातादृशकाशगुणत्वासम्भवादिति भावः ॥
तद्विदमिति ॥ अनेन प्रत्यक्षवदित्यस्य प्रत्यक्षानुमानयोः किञ्चित्सम्बन्धासम्भवेऽपि सम्बन्धान्तरकल्पनया प्रामाण्यवच्छब्दस्यापीति व्याख्याने

सङ्केतेन । तस्य पूर्वमसत्त्वादित्याह ॥ न येति ॥ अङ्गतसमयत्वादिति । सृष्ट्यादाविति शेषः । तथा च प्रलये विच्छेद एवानुपपन्न इति भावः । सङ्केतकरणं किमस्मदार्दानां परमेश्वरस्य वाऽस्मदार्दीनाप्रत्यक्षव्यमुत परमेश्वरस्यापि देवादानीत्यपत्तिः । नाद्यः । इष्टापत्तेः । नापि द्वितीयः । महर्षिदेवादानीं धर्मादिसम्पत्त्या सर्गाद्यकालीनपदार्थान्परमेश्वरं च साक्षात्कर्तुं समर्थत्वान्नाम्नप्रति परमेश्वरेणाङ्गुल्यादिनैव तांस्तानर्थान्निर्दिश्य शब्दविशेषसङ्केतस्य स्वेच्छयैव कर्तुं शक्यत्वेन शब्देनैव तद्निर्देशानावश्यकतया स्वाभाविकसम्बन्धानपेक्षणात् । अस्मान्प्रति सङ्केतकरणं च नावश्यकम् । तद्व्यवहारसिद्धतस्सङ्केतज्ञानमात्रेणास्मदादिप्रयोगादुपपत्तोरित्याह ॥ **सर्गादिमुवामित्यादिना** । तान्प्रति महेश्वरेणायमस्यार्थस्य वाचक इत्यसादयमर्थो बोद्धव्य इति वा गवादिपदानां सास्नादिमदर्थेषु सङ्केतः सुकर इत्यर्थः । कथमतीन्द्रियेश्वरप्रत्यक्षं तदुपदेशादिकं च तेषामित्यतः परमेश्वरानुग्रहादित्यादि विशेषणम् । प्राथमिकसङ्केतत्वज्ञापनाय सर्गादिति । ननु तर्हि शक्तिपक्ष एवास्तु । एतादृशप्रक्रियाया सङ्केतग्रहपक्षस्य गौरवकरत्वादित्यत आह ॥ **स्वाभाविकीमिति** । स्वाभाविकशक्तिवादिनाऽपि तद्ग्रहोपायत्वेन सङ्केतस्य तद्ग्रहोपायतया चास्याः प्रक्रियाया अवश्यानुसर्तव्यत्वेनातिगौरवमिति भावः । स्वाभाविकसम्बन्धपक्षे साध्वसाधुविभागस्य स्वाभाविकसम्बन्धोपेतानां गवादिपदानां साधुत्वं तद्वहितानां गाव्यादीनामसाधुत्वमिति कर्तुं शक्यत्वेऽपि सङ्केताधीनवाचकत्वपक्षे गाव्यादिशब्दानामिव गवादिशब्दानामपि सङ्केतितत्वाविशेषेण साध्वसाधुविभागो न कर्तुं शक्य इत्याह ॥ **स्वाभाविकं हीनि** । यद्यप्यत्र स्वाभाविकवाचकत्वादिकमेव साधुत्वानामपि विक्रमभेदेन व्याख्यापकभावानुपपत्तेः । नापि साधयति बोधयतीति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं साधुत्वम् । गाव्यादीनामपि साधुत्वापत्तेः । नापि शक्तत्वं तत् । विकरणानामनर्थकतया पचतीत्यादौ तेषामसाधुत्वापत्तेः । लाक्षणिकानामपि लक्ष्ये शक्ततयाऽसाधुत्वापत्तेश्च । क्वचिच्छक्ततया साधुत्वे तु ह्यदतिशक्ताश्चास्वशब्दयोर्द्विराश्वयोरपि साधुता स्यात् । नापि वृत्तित्वं तत् । द्योतकनिपातानामसाधुत्वापत्तेः । औपसन्दानिकी शक्तिरव्योतनीति चेत् । प्राप्तरजित्वद्योतरदृक्त्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहाच्छक्तताप्राप्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च द्विर्वचनाद्यव्यवस्थापत्तिः । नापि जातिविशेषः साधुत्वम् । कस्वाद्विना सङ्करापत्तेः । एवं च साधुत्वस्यानिरुक्त्या व्याख्यापकभावानुपपन्नमपि विवाधाति ।

शक्तिमत्तो न परप्रकाशकत्वम् । अन्यप्रकाशकत्वे वा न तत्र स्वाभाविकशक्तिरिति दूषणमुक्तम् । तस्य प्रदीपादेस्तादृशसहकार्यभावेन स्वादाप्रकाशत्वेऽपि प्रमाकरणान्तरे स्वार्थप्रमाजननशक्तिमत्त्यपि दोषादिसहकारिवशादन्याथज्ञानजनकतादर्शनाच्छब्दस्याप्येकत्र स्वाभाविकशक्तिमतः सहकारिवशादन्यार्थज्ञानजनकतोपपत्तिरिति परिहारं प्रत्यक्षवदिति मूलसूचितं विवक्षुराह ॥ **यथा खल्वित्यादिना** । न च सन्निधानाद्येन्यादिग्रन्थोऽव्यवहितपक्षोपपादकत्वेन किं न व्याख्यायत इति वाच्यम् । तथात्वे उभयत्र स्वाभाविकसम्बन्धे व्यवहारनियमस्यैवोपपादनीयत्वेनानियमापपादनासङ्गतैरुभयत्र स्वाभाविकशक्तौ प्रत्यक्षादेः प्रमाप्रमोभयजननशक्तेः स्वाभाविकत्वापातेनाप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापत्तेश्चोभयत्र स्वाभाविकशक्तौ व्युत्पत्तिद्वयस्यापि शक्यनुसारिखेन शक्यनुसार्यननुसारित्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्चोभयत्र शक्तिपक्षे सङ्केतप्रसक्तेरभावेन विसंवादाप्राप्त्या चैयाम्नुशक्तौ इत्याद्यनुपपत्तेश्च । न चैवमुभयत्रेति पक्षस्य सर्वादी वाऽऽद्यपक्षोपपादनान्ते वा निवेशः स्यादिति वाच्यम् । दोषरूपसहकारिणां प्रत्यक्षादी विदोषे नामप्रमाजनकत्वमेव । तदभावे प्रमाजनकत्वमेवेति सहकारिवशाद्यवहारनियमस्यापि दृष्टतया प्रकृतेऽपि व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमोपपत्तिरित्यस्याप्यर्थेन्यादिग्रन्थेन सूचिततया व्युत्पत्तिवशाद्व्यवहारनियमस्य तत्पक्षोपपादकस्याप्यनेनोपपादनलाभाच्चदनन्तरभावोपपत्तेः ॥ **अर्थप्रत्यायकत्वमिति** । अर्थप्रमापकत्वमित्यर्थः । अर्थज्ञाब्दो वा विषयविशेषपर इति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथेति** । कृतकत्वाकस्यापि नित्यत्वाप्रतीतौ तत्पूर्वकप्रयोगानुपपत्त्या विरुद्धत्वाभासोच्छेदप्रसक्तेरिति भावः । नन्वेवं दोषसहकृतप्रत्यक्षादिजन्यज्ञानस्याप्रमात्वेन विसंवादिववच्छक्यननुसारित्युत्पत्तिसहकृतशब्दजन्यज्ञानस्याप्रमात्वाद्यापत्तिरित्यत आह ॥ **इयांस्तु विशेष इति** । स्वाभाविकसम्बन्धमभ्युपगच्छता तदग्रहोपायत्वेन सङ्केतस्यैव वदन्त्यस्वात्तेनैव प्रयोगाद्युपपत्तौ तदर्थतया स्वाभाविकसम्बन्धकल्पने गौरवमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । नन्वस्तु तावत्सामयिकेषु देवदत्तादिशब्देष्वेवम् । ये युनरिदं प्रथमव्यवहारप्रवृत्तास्तेषु कथं समयापेक्षेत्यत आह ॥ **बुद्ध्व्यवहारोऽपीति** । गवादिशब्दा अपि समयाधीनवृत्तयः पदत्वाद्देवदत्तादिपदवादित्यर्थः । न चानादितयाऽप्येतदुपपत्त्यते प्रलये विच्छेदादिति भावः । स्वाभाविकसम्बन्धभावे सङ्केतकरणस्यैवासम्भवाद्द्विपरितुप्तुपर्जाव्योपजीविकत्वमिति शङ्कते ॥ **नन्वयमिति** । निर्देशो हिशब्देनैव । स च स्वाभाविकसम्बन्ध एव सम्भवति । तस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । न तु

नियमाभावेन साध्वसाधुविभागाभावेन पारमेश्वरसमयपरिपालनस्यानावश्यकतया साध्वसाधुविभागपरव्याकरणवैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु प्रयोगप्रत्य-
यादिजनकत्वेनैव न शब्दस्य साधुत्वमपि त्वदृष्टजनकत्वेन तच्चेष्टजनकत्वेन तच्चेष्टजनकत्वेन तच्चेष्टजनकत्वेन तच्चेष्टजनकत्वेन तच्चेष्टजनकत्वेन ॥ ७. दृष्टा-
र्थमिति चेदिति । ईश्वरसङ्केतितानामेवादृष्टजनकत्वेन साधुत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाच्चैवमित्याह ॥ **प्रमाणाभावादिति** । ननु साधुभिर्भाषि-
तं ननु । साधूनेव प्रयुज्यते न म्लेच्छेतेव नापभाषेत वै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्यादिश्रुत्यादिकं तावत्साधूनामेव प्रयोज्यत्वमासाधूनां तदभावं
बोधयति तच्च शब्दस्य प्रयोगप्रत्ययादिजनकत्वेनैव साधुत्वे सर्वेषामपि प्रयोगादिजनकत्वादनुपपन्नमित्याहृष्टजनकत्वेनैव वाच्यम् । तच्चानाश्वरसङ्केति-
तानां न हि कल्पयितुं युक्तम् । न च प्रकारान्तरेण साधुत्वं शक्यव्युत्पादनमिति तादृशश्रुत्यादिकमेवेश्वरसङ्केतितानामेवादृष्टजनकतया साधुत्व-
कल्पकमित्यतः स्वाभाविकशक्तिमतामेवादृष्टजनकत्वेन साधुत्वं तदन्येषामसाधुत्वमित्यभिप्रायेणापि श्रुत्याद्युपपत्तिर्न तेनेश्वरसङ्केतितानामेव
सिद्धिरित्याह ॥ **श्रुत्यादेरिति** । किञ्च स्वाभाविकशक्तौ व्युत्पन्नवद्व्युत्पन्नस्यापि शब्दार्थावगमे प्राप्ते पश्चाज्ज्ञापकतया सहकारित्वेन कल्पितो-
पदेशादिना शक्तेरेवापलापे सन्निकर्षव्याप्युपदेशादिनेन्द्रियव्याप्यादेरप्यपलापप्रसङ्ग इत्याह ॥ **किञ्चेति** । ननु स्वाभाविकशक्तः प्रामाणिकत्वे
तद्व्याप्युपदेशादेस्तज्ज्ञापकत्वकल्पनं श्रुत्यादेरन्यथासिद्धिकल्पनमतिप्रसङ्गोक्तिरुत्तरीत्या बाधकपरिहारश्चोपपद्यते तदेव तु कथमित्याशङ्कते ॥
अथेति । अर्थावबोधान्यथाऽनुपपत्तिमन्यथयति ॥ **अथेति** । अतीन्द्रियशक्तिमात्रानभ्युपगमप्रयोजिकायाः स्वरूपसहकारिभ्यामन्यथोपपत्तेरुक्त-
त्वाच्छब्दतत्सङ्केताभ्यामिति चोक्तेर्विकल्प्य दूषयति ॥ **किमिति** ॥ **आद्ये वक्ष्याम इति** । लिङ्गपादे शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनि-
र्यता ज्ञेयतनुव्याख्याव्यावसरे स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति केचिन्नेषां श्रुत्यादिविशेष इत्यादिनेत्यर्थः । द्वितीये तु
शब्दस्यास्याबोधकत्वासम्बद्धबोधकत्वानुपपत्त्या सङ्केतस्याप्यनुपपत्तौ परिशेषात्स्वाभाविकशक्तिसिद्धिरित्याह ॥ **द्वितीये चेति** । ननु सर्व-
विप्रतिपन्नशब्दानां पक्षीकारास्तुत्र व्यभिचार इत्यतो घटादिशब्दानां सास्नादिमत्यर्थे साङ्केतिकत्वस्य तत्कार्यादर्शनेनाकल्पनीयत्वात् । तद्यत्तिरि-
क्तानां पक्षीकारे तेषां सास्नादिमत्यर्थे साङ्केतिकत्वस्य परेणाप्यभ्युपगमात्तत्रैव व्यभिचार इत्याशयेन तत्र साध्याभावं व्युत्पादयति ॥ **न हीति** । तत्त-

तथाऽप्यनपभ्रष्टानादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता । व्याक्रिया व्यङ्गनीया वा जातिः काऽपीह साधुता । तत्र शक्तित्वैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टा-
तदभावोऽनपभ्रष्टता । सैव हि साधुता । सा चार्थविशेषान्तर्भावेनैव । तथा हि । यमर्थं शक्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा याहक-
शब्दोऽनादिः प्रयुक्तः स तस्मिन्नेव दोषादन्यथात्वं प्राप्तोऽसाधुरन्थथा तु साधुरनादिता वाऽभ्युदययोग्यता वा रस्तत्त्ववच्छिन्नपरिशिलनशालिभि-
र्गन्यो जातिविशेषो वा साधुता । न च जातिसङ्करो दोषः । दूषकतावजाभावेनोपाधिसङ्कृतत्वाप्यदोषत्वादिति दैयाकरणाद्युत्तरात्या साधुत्वा-
वेर्निर्वक्तुं शक्यत्वात्तस्य स्वाभाविकसम्बन्धव्यापकत्वोपपद्यत एव । लाक्षणिकादावपि परम्परया स्वाभाविकसम्बन्धप्रयोज्यताऽस्त्येवेति नानुपपत्तिरिति
भावः । गवादिपदानां गाव्यादिपदानां च सङ्केतितत्वाविशेषेऽपि गवादीनां परमेश्वरसङ्केतिततयाऽन्येषां तदभावेन सङ्केतेऽप्यवान्तरविशेषसद्भावत्पर-
मेश्वरसङ्केतितानां साधुत्वमन्येषामसाधुत्वमिति परमेश्वरसङ्केतपरिपालनार्थतया व्याकरणसाधक्यं सङ्केतपक्षेऽपि सम्भवत्येवेत्याह ॥ **परमेश्वरेति ।**
ऋष्यादिप्रयोगादीनामनियमानुपपत्तिप्रसङ्गाव्याकरणादिवैष्यर्थ्यं च सङ्केतपक्षेऽपि प्रतिपादयितुं विकल्पयति ॥ **परस्यापीति ॥ आद्य इति ।**
ईश्वरसङ्केतस्यैकमात्रविषयकत्वेन सर्वविषयकत्वाभावादिकत्रैव ऋष्यादीनां सर्वेषां प्रयोगापत्त्याऽनियतप्रयोगाद्यनुपपत्तिः । ईश्वरसङ्केतस्य सर्वविषय-
कत्वेनेश्वरोपदेशपूर्वकवृद्धव्यवहारादिना सैन्धवादिशब्दवदनेकत्र सर्वेषामपि प्रयोगापत्त्याऽनियतप्रयोगाद्यनुपपत्तिरेव । तेषां तदन्यत्र सङ्केतज्ञानक-
ल्पने च तदन्यत्र व्यवहारादि पश्यतामपि तथाऽप्रयोगाद्यनुपपत्तिरेवेति भावः । ननु केषाञ्चित्सङ्केतान्तराज्ञानादन्येषां चाज्ञानपूर्वकत्वपूर्वद्वयवहारा-
द्याग्रहेणान्यत्र सङ्केतभावज्ञानाद्वाऽन्यत्राप्रयोग इत्यतो दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति ॥ तथा चेति ।** शक्तिज्ञापकसङ्केतमादाय शक्यपलापे
सङ्केतज्ञापकास्मादाद्युपदेशादिना सङ्केतापलापेऽपि स्यादित्यर्थः । ननु नाममदीनां सङ्केतकारकत्वं येनास्मादाद्युपदेश एवायमस्मात्पादादोद्ब्रूय
इत्याद्याकारकोऽवगमाङ्गं स्यादपि तु पूर्वतनतज्ज्ञापकत्वमेवातः सङ्केत ईश्वरीय एक एव कल्प्यत इत्याशङ्कते ॥ **अस्माभिरपीति ।** तर्हि-
श्वरस्य वृद्धानामपि न सङ्केतकारकत्वमपि स्वीश्वरज्ञापितस्वाभाविकशक्तिज्ञापकत्वमेवेति न सङ्केतनापि शक्यपलाप इति तुल्यमित्याह ॥ **तर्हीति ॥**
द्वितीये त्विति । अस्मदादिसङ्केतस्याप्यवगमाङ्गात्वे तेनापि प्रयोगाद्युपपत्त्या शब्दप्रयोजनसिद्ध्या तेषामपि साधुत्वेनेश्वरसङ्केतितानामेव साधुत्व-

व्यभिचाराभावेमासिद्धयभावेन च दोषान्तरप्राप्तेः । पक्षे च व्यभिचाराप्रसक्तेः पक्ष एव बाधेन साध्याभावस्य निश्चयात्पक्षस्यैव विपक्षत्वान्नैत्रैव व्यभिचारेण व्याप्तिभङ्गास्य चोपजीव्येनाविषयवृत्तिवैवानुमानस्य दुष्टत्वे जघन्यप्रतिपत्तिकस्याननुसरणियत्वात् । एवं च व्याप्तिग्रहणसमये हेतुमति क्वचित्साध्याभावोपस्थितौ तदानीं विषयस्य बुद्धावनारोहाद्व्याप्तिभङ्गास्य पुरःस्फूर्तिकत्वाच्च । दोषत्वेऽपि परार्थप्रयोगोत्तरमविषयवृत्तिवमेव दोष इति कालातीतस्य पृथग्दूषणताया भक्तिपादे प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायाः सर्वे भवन्ति हि । न्यायाभारा अमूलाः स्युन्यार्थस्यान्यस्य तौ पुनः । अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् । ज्ञायते साक्षिणवाद्धा मानाभावे न तद्वेदित्यनुव्याख्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वात्तनुमानेऽविषयवृत्तित्वं दोष एवेत्याह ॥ **कालातीतताया इति । अत्र स्वत एवेत्यागमस्येति चोक्त्या व्यावर्तितमद्वयनिरासेऽप्युक्तयुक्तिमेव योजयितुं तन्मत्तद्वयमुपन्यस्यति ॥ एतदिति ॥ अत एवेति । यद्दोषभयादागमत्वेन सर्वागमस्य च प्रामाण्यत्यागस्तद्दोषाणां परिहृतत्वादेवेत्यर्थः । न वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानम् । वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतश्चान्वयव्यतिरेकाभावात् । वाक्यं वाक्यार्थवद्वाक्यत्वादित्यत्र वाक्यार्थमात्रसाधने विशेषोप-
 प्रतिपत्तौर्निबन्धनत्वापत्त्या विशेषसाधने च पूर्वं विशेषप्रतिपत्तौ वाक्यवैयर्थ्यापत्त्या तदप्रतिपत्तौ चाप्रसिद्धिविशेषणतापत्त्या विशेषस्यान्यत्राभावेनानैकान्तिकत्वान्मतुषर्थानुपपत्तेश्च नायमनुमानप्रकारो युक्तः । विमतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गाच्चानुपूर्वकाण्याकाङ्क्षादिमत्पदवद्भक्त्यादिति च न । विनाऽप्यन्वयप्रामितिं दैवात्प्रयुक्तेष्वकाङ्क्षादिमत्स्वनैकान्त्यात् । आसत्प्रयुक्तत्वेन हेतुविशेषणे च साध्यार्थस्य हेतुप्रवेशापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तस्य चाध्यापकप्रयुक्तेऽनैकान्त्यात् । मूलप्रमाणानुमाने चापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेरित्यादिनाऽऽगमस्यानुमानत्वेन प्रमाणत्वाभावस्य व्युत्पादयिष्यमाणतया पदानामन्विताभिधाने शक्तेः पदानामेव च वाक्यत्वाद्वैदिकपदानामेव च लौकिकत्वाभावे लोकवेदाधिकरणविरोधापत्त्या वक्तुः पदज्ञान एवोपयोगित्वेन लोकवेदयोः प्रकारभेदानुपपत्त्यादिना वेदस्यागमत्वेन पौरुषेयानुमानत्वेन प्रामाण्यमिति प्रकारस्य निरस्यमानतया च पर्यवसानास्या सर्वागमस्यागमत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरित्याशयेन हिशब्दं तदर्थतया योजयति ॥ **हिशब्द इति ।** युक्तिपादे भगवत्पादोदितप्रत्यक्षानुमानादिव्युत्पादनावसरेऽवसितमनुमानं निर्दोषं वाक्यमित्यादिना प्रमाणं व्युत्पादयिष्याम इत्याशयेनाह ॥ **तच्चेति ।** वेदप्रामाण्यं विशेषयुक्त्याऽऽक्षिपतोऽपी-**

सङ्ख्येनामेव पञ्चैवात्रापि पक्षत्वे व्यभिचारनिरासाय हेतुविशेषणं वक्तुं प्रयोगान्तरं दर्शयति। **गोशब्द इति** सास्नादिमत्यर्थं सङ्केतित्वेष्टविशेषे गुण-
भाषादौ तत्र सङ्केतितशब्दादिशब्दे च साध्याव्यापकत्वादाह। **साधनेति** ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य नोपाधिवत्त्वं। उपाधेः पक्षादिप्रतिषेधो-
त्तरकालं प्रतिपक्षोदायकत्वेनैव दूषकतयोपाध्यभावेन साध्यादिमत्यर्थं साङ्केतिकत्वाभावे साध्ये गुणभाषणादौ गवि सङ्केतिते षटादिशब्दे
व्यभिचारापन्ना दूषकताबीजासम्भवादित्यत उक्तं वक्ष्यमाणत्वादिति । यद्वच्छिन्नसाध्ये य उपाधित्तिद्विशेषणावच्छिन्नसाध्याभावस्योपाध्यभावेन
साधनसौलभ्याद्यथा सम्भवायः समवेतः सम्बन्धवात्संयोगादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य कृतकत्वस्योपाधित्वात्मभावः सम्बन्धत्वे सति सम्-
वेतत्वेन हानोऽकार्यत्वादिति साधनं तथा गवादिशब्दाः सास्नादिमत्यर्थं प्रयुज्यमानत्वे सति तत्र सङ्केतितानां साधुराब्दत्वादिति प्रकृतेऽपि प्रयो-
गसम्भवात् । न च साध्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यादाविव व्यभिचारवारकतया
सार्थक्यादित्यर्थस्य युक्तिपादे साध्यव्यापकत्वैलोभ्यमव्याप्तिरित्यनुव्याख्याव्यावसायकसरे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । न चैवमुपाध्यभावेनावच्छिन्नसाध्याभावे-
सिद्धावपि तस्यावच्छेदकाभावेनाप्युपपत्त्या पक्षे न शुद्धसाध्याभावसिद्धिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकीभूततत्र प्रयुज्यमानत्वाभावस्य पक्षे बाधित-
तया साध्यरूपविशेष्याभावमादायैव साध्यपर्यवसाने वक्तव्ये पर्यवसानास्या शुद्धसाध्याभावस्यैव सिद्धेरित्याशयः । एवं सत्यपि वैयात्यमात्रेण यः
शुद्धसाध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वं मन्यते तं प्रत्याभाससाम्यमाह ॥ **अन्यथेति** । तत्रागत्यैतादृशोपाधेरिव स्वर्कितव्यत्वादित्याशयः । वाक्ये स्वाभा-
विकदोषाणामभावद्वक्त्तुपुरुष एव स्वाज्ञानादिवशादविषये वाक्यं प्रयुज्जानस्तत्राविषयवृत्तित्वरूपं दोषं सम्पादयतीति युक्तं तस्यानाप्तवक्तृत्वेनाप्रा-
माण्यमित्याह ॥ **यत इति** । अन्यथाऽविषयवृत्तित्वस्यादोषत्वे । अविषयवृत्तित्वस्य दोषत्वं वदता व्याप्त्यसिद्धयोदोषत्वस्य स्वीकारित्वात्तेनैवो-
पपत्तावविषयवृत्तित्वस्य तत्रापि न दोषत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **व्याप्तीति** । अत्र वक्तव्यम् । अविषयवृत्तित्वं तत्र नास्त्येव वा विद्यमानमध्य-
न्यथासिद्धन्या न दोष इति वा । नाद्यः सर्वन्यायानां धर्म्यादिप्राहकत्वेन प्रत्यक्षागममूलकत्वादुपनीव्यप्रबलप्रत्यक्षादिविरुद्धन्यायाभासानां तद-
पहृतविषयेत्वेनाविषये प्रमाजननासामर्थ्येनाविषयवृत्तितया दोषत्वस्यावश्यकत्वात् । न द्वितीयः । सर्वे तेजोऽनुणं कृतकत्वादित्यादौ पक्षादन्यत्र

दितं कालं विधत्ते । अपरमनुदितम् । न चैक एव होमस्तदा तदशक्यः कर्तुम् । न च कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानभूतहोमानुष्ठानिर्मुक्ता । न चोदितानि-
 वाक्ये होमाभ्यासः श्रूयते । अतः परस्परव्याघातादप्रामाण्यमेवेति । अत्र वात्स्यायनीयभाष्ये उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्य-
 मिति विधाय श्यामोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यामशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः
 समयाध्युषिते जुहोतीति वेदः स्वयमेव व्याहरतास्युदितहोमादिविधिवक्तव्यानां निन्दाभिव्याघात इत्युक्तम् । तद्वार्तिके चाग्निहोत्रं जुहोतीति विधि-
 वाक्यस्योदितदिहोमकालनिन्दावाक्येव्याघातः । उदितदिहोमकालानां निन्दया प्रतिषेधादन्यकालस्य चाभावादित्युक्तम् । तदुभयानुसारेणादिप-
 देन निन्दावाक्यानामग्निहोत्रविधायकवाक्यस्य च ग्रहणम् । परिहारदशायां वाक्यद्वयग्रहणेन विधिनिन्दावाक्यद्वयग्रहणं व्याख्येयम् । एवं चातिरात्र
 इति श्रौतविधিনিषेधयोस्ताहरणम् । उदित इति तु निन्दया प्रतिषेधव्याप्तत्वाद्द्विभिनिन्दालैङ्गिकप्रतिषेधयोस्ताहरणमिति द्रष्टव्यम् । यद्वोदितानु-
 दितवाक्ययोर्विरोधत्वेऽप्युक्तरीत्या साक्षाद्वाघातसम्भवे तद्वाप्यकारियं विधिनिन्दालैङ्गिकप्रतिषेधयोर्व्याघातव्युत्पादनमयुक्तम् । वार्तिककारियं तदव्यु-
 त्पादनं स्वयन्तानुक्तम् । उदितदिकालानां निन्दया प्रतिषेधेऽपि मध्याह्नपराह्णसायाह्नदिकालानामप्रतिषिद्धत्वेन नाग्निहोत्रविधिवक्तव्यस्य काल-
 विरोधप्रतिषेधपरवाक्येव्याघातः । न चोदयानन्तरभाविकालस्यैवोदितकालत्वान्मध्याह्नादिनामप्युदितकालत्वेन प्रतिषेधविषयत्वमेवेति वाच्यम् ।
 मध्याह्नादिषूदितव्यवहाराभावेनोदयाव्यवहितोत्तरकालस्यैवोदितशब्देनोक्ततया तेषु प्रतिषेधप्रसक्तेः । एवं च पक्षद्वयस्यायुक्तत्वादोत्तराया व्याघ्रा-
 तोपादानमभिप्रेत्योदितानुदितवाक्ययोरेवोपादानमिति द्रष्टव्यम् । आदिपदेन चैवजातीयकवाक्यान्तरस्याकाशादिसादित्वानादित्वप्रतिपादकवाक्या-
 न्तरस्योपादानम् । अत एव च वक्ष्यति । यथा चासिद्धिस्तथा सूत्रद्वयेन वक्ष्यतीति ॥ पुनरुक्तिश्चेति । प्रथमोत्तमयोस्त्रिराभिधानेन पुनरुक्त-
 त्वम् । भागासिद्धिं वक्तुं प्रत्यक्षवच्चेति मूलं यथा तत्सूचकं भवेत्तथा योजयति ॥ नाथो यथेति । अनृतादिभागपरिहारेणेति भागासिद्धेरूल-
 स्यचित्तस्वरचनम् । अत्र दृष्टान्तकथनमुपपत्तिस्मभावकत्वेन । प्रामाण्योपपत्तेर्नाथः सर्वपक्षीकरणपक्षो नेत्यन्वयः । एवं मूलं व्याख्याय तत्सूचितं
 दूषणमभिनयेन वक्तुमाह ॥ अन्यथेति । सर्ववेदपक्षीकरण इत्यर्थः । यथाप्यत्र क्वचिदनुदितत्वादिना वेदमात्राप्रामाण्यसाधने सर्वत्रानुदितत्वेन वा

दमेवानुव्याख्यानुसृतमित्याशयेन तदाक्षेपप्रकारमनुवदति ॥ नन्वितीति ॥ तथाऽपीति । शब्दस्य प्रमाणत्वोपादानेन तदप्रामाण्यप्रयुक्तताप्रामाण्यशङ्कानिरसनेऽपीत्यर्थः । प्रामाण्यमविपरितार्थप्रतिपादकत्वम् । अनृतत्वमयथाभियानम् । विरुद्धार्थोपस्थापकत्वेन पदयोर्विपर्ययोर्वा यद्वागम्यो व्याघातः । पूर्वोक्ताभियानं पुनरुक्तं प्रत्येकं चैतेषां हेतुत्वम् । एकवचनं चैकार्थसाधकत्वेन । तत्त्वनिर्णयटीकायां निरर्थकत्वादीनामन्वयान्वाप्राप्यहेतुतयोपादानेऽव्यवधानतत्त्वादीनां त्रयाणामेवोपादानं तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति गौतमसूत्रे त्रयाणामेवोपादानाद्वा निरर्थकत्वस्य व्याघातनिरासकेणापाततः सर्वथा वेति विकल्पनिरासकन्यायेनापाततो नैरर्थक्यमनैकान्तिकं शक्तितत्परापरिज्ञानार्थाप्रतिपत्तेः सर्वथा नैरर्थक्यमसिद्धमित्येवंप्रकारेण नैरर्थक्यस्यानृतत्वनिरासकन्यायेन प्रमाणान्तरविषयवादस्य पौनरुक्त्यनिरासकन्यायेन च प्रमाणान्तरशिद्धान्त्यस्य सुपरिहारत्वात्मानं वादराहित्यस्य चासिद्धत्वादपूर्वतासम्पादकत्वेनादोषत्वाच्च पृथगुपादानस्यानावश्यकत्वाद्वा युक्तं तत्त्वनिर्णयटीकायां तु स्पष्टत्वात् तदुपादानमिति । अत एव तत्रानृतत्वादोषपरिहारातिदेशादिना नैरर्थक्यादिनिरास इति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताशून्यत्वाच्चैतेषामप्रामाण्यहेतुत्वमित्यत आह ॥ तथाऽहीति । बौद्धमते उदाहरणोपनययोर्द्वयोरेवावयवत्वात्तथैवोदाहरति ॥ अद्वुतमिस्यादिना । वेदः पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतस्यादिः ॥ अनिराग्य इत्यादि । ज्योतिष्टोमसंस्थाविशेषोऽतिरात्रः षोडशा ग्रहविशेषः । तत्र पूर्ववाक्यविहितं ग्रहणमुत्तरवाक्ये प्रतिषिध्यते । उपदेशातिदेशाभ्यां सोमे आज्यभागप्राप्तेरभावेन प्रतिषेधपुन्युदासयोरसम्भवात्सोमस्य यथाज्यभागौ न कर्तव्यौ तथा पशवर्पाति न सोम इत्यस्य न पशवित्येतदर्थवादत्वेऽपि प्रकृते पूर्ववाक्येनैव प्राप्याऽप्राप्तेरभावादप्राप्ताविषयकविधेरेवार्थवादत्वेन नातिरात्र इत्यस्य नार्थवादता । सामान्यविषये विधौ विशेषविषयो नञ् पुन्युदासरूपेण विधिवाक्यशेष इति यजतिषु येयजामहङ्करोति नानुयजेषु येयजामहङ्करोतित्यादाववयवजन्यतिरिक्तयजतिषु येयजामहङ्करोतिरिति निष्यत्वाऽनुयाजेषु येयजामहस्याविहितत्वादेव विहितप्रतिषेधत्वाभावेन नानुयजेष्वित्यस्य पुन्युदासत्वेऽपि प्रकृते विधिनिषेधयोरुभयोरपि विशेषोपविषयकत्वेनातिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यर्थानुपपत्त्या पुन्युदाससम्भवात्पूर्ववाक्यविहितप्रतिषेधरूपत्वमेव नातिरात्र इत्यस्य वक्तव्यं तथा न व्याहतिरिति भावः । विधिनिषेधयोर्व्याघातमुदाहृत्य विध्योरेव व्याघातमुदाहरति ॥ उदित इति । अग्निहोत्रं जुहोति वाक्यविहितहोमानुवादेनैकं वाच्यम् ।

वाक्यविहितहोमानुवादेन कालत्रयविविपरामेषां वाक्यानां परस्परार्थप्रतिषेधकत्वाभावात् । यद्यपि चैको होमः समुच्चयेन तदा न शक्यः कर्तुम् । तथाऽपि विकल्पेन करिष्यते । व्यवस्थिते वस्तुविकल्पासम्भवेऽप्यनुष्ठानेऽनागतोत्पाद्ये विधिप्रतिषेधविकल्पानामविरोधात् । अत एवाह गौतमः । उभयप्रतिषेधानभिधानादिति । नाप्येषां निन्दावाक्यैर्विरोधः । न हि निन्दान्यायेनेतरस्तुत्यर्थतयाऽऽधानकाले नियमपरिगृहीतोदितादिकालातिशयोक्त्युपेतकालातिक्रमेण तद्विषयतया वा निन्दाद्युपपत्तेः । अत एवाह गौतमः । अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनादिति । जैमिनिरपि प्रक्रमाद्वा नियोगेनेति । नाप्याकाशादिसादित्वानादित्ववाक्यानां विरोधः । व्यवस्थायास्तत्राप्याप्यविरोधोपपत्तेरिति भावः । यद्यपि ग्रहणाग्रहणोदितादिवाक्येषु व्याघातपरिहारः सूत्रकृता न वक्ष्यते । तथाऽपि शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णय इत्युक्तत्वादाकाशादिसादित्वानादित्वादिगुणोपसंहारानुपसंहारादिश्रुतीनां व्याहृतिपरिहाराय व्यवस्थाविकल्पादिकं गौण्यसम्भवात् अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यं न वा प्रकरणभेदात् परोवरियस्त्वादिवत् पूर्वविकल्पः प्रकरणास्त्याक्त्रियामानसवत् मन्त्रादिवद्वा विरोध इत्यादिसूत्रैः प्रतिपादयता सूत्रकृताऽन्यत्रापि विरोधपरिहाराय व्यवस्थादिकमनुसर्तव्यमित्यर्थस्याभ्यनुष्ठानात्सर्वत्रापि वेदे व्याघातः सूत्रकृता परिहृत एवेत्याशयेनाह ॥ **यथा केति** । ननु प्रत्यक्षादौ प्रवृत्तस्य प्रत्यक्षान्तरादेरप्रामाण्याभावेऽपि शब्दप्रामाण्ये सप्रयोजनत्वस्य व्यापकत्वात्पुनरुक्तेश्च वैयर्थ्येन तद्विवृतौ तद्याप्यप्रामाण्यनिवृत्तिरावश्यकृत्याशङ्क्यामाह ॥ **वैयर्थ्यं त्विति** । कथञ्चिविति सूचितं परिहारमाह ॥ **तच्चेति** । समिधो यजतीत्यादावभ्यासः कर्मभेदात्पर्यधोतनार्थः । क्वचिच्च गुणविधानादर्थोऽनुवादः । एवं च सप्रयोजनत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । यद्वाऽनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तम् । सार्थकोऽभ्यासोऽनुवादः । एवं चैकादशसामिधेनानामुत्पत्तौ पठितानां प्रथमोत्तमयोर्निर्वचनं सामिधेनीनां पञ्चदशवारजत्वं मन्त्रोक्तं सम्पादयस्यप्रयोजनमिति गौतमादिभिरनुवादोपपत्तेश्चेत्यादिभिः सूत्रैः परिहृतमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तद्वाप्याद्युत्तरास्त्याऽभ्यासानुवाद इत्यस्यानुवादरूपोऽभ्यास इत्यर्थः ।

अनु०—अनवस्थाऽन्यथा हि स्यादप्रामाण्यं तथाऽन्यतः ॥ मिथ्याहसिप्रलम्भावेस्तेन वेदविरोधि यत् ॥ न मानमपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता ॥ न हि धर्मोदिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना कञ्चित् ॥

तत्साधने प्रत्यक्षादेरपि तत एव तत्साधनसौलभ्यात्सर्वप्रत्यक्षानुमानविलम्बप्रसङ्गोत्तरत्रेवाप्याभाससमानयोगक्षेप्तत्वं वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि वद-
माणरीत्या सुशान्त्वाद्दृष्टान्तोत्तिमात्रेण तत्सूचनसम्भवादन्ते तदुक्तेः सर्वशेषवाचात्र तदनुक्तिः ॥ द्वितीये स्थिति । प्रकृतमभिंसाप्रवृत्तिप्रति-
बन्धकत्वाभावान्तसाधनमारम्भासङ्गतमिति भावः ॥ अथेति । अयमथशब्दः शङ्कार्थक आनन्तर्यार्थकश्च । अनन्तत्वादिना वेदैकदेशेऽप्रामा-
ण्यानुमानानन्तर्यं च तदर्थः । एवं च दृष्टान्तसिद्धिः सूचिता भावति । तथा च नासङ्गातिरिति भावः । अत्रापि विवक्षितं दूषणं वक्तुं तथा मूलं
योजयति ॥ यथा हीति । दृष्टान्तोक्तिबलव्धमर्थमभिनेयनाह ॥ अन्यथेति । एवमनन्तत्वादितेदुत्रयं साधारणदूषणेन प्रदूष्य प्रत्येकदूषणे-
नापि दूषयति ॥ किञ्चेत्यादिना । नन्वविपरितार्यप्रतिपादकत्वमप्राप्यमनृतत्वं चायथाभियानमित्युक्तमित्यत आह ॥ न चेति । बोधक-
वेदे प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वादकारणकार्योत्पत्त्यसम्भवेनाप्राप्यकारणदोषाभावेऽप्रामाण्यस्यासम्भवादनन्यथासिद्धापौरुषेयतया स्वतो दोषशून्यत्वाक्य-
रूपवेदे पुरुषदोषनिबन्धनदोषाभावेनापवादकाभावेन प्रामाण्ये निश्चिते साम्प्रतिकल्पप्रतिबन्धकसद्भावाभ्यामन्यथासिद्धफलविंसंवादस्य पुत्रकामादि-
वाक्यबोध्यनुश्लेषिषाध्यसाधनभावाविघातकतया तद्वाक्येऽयथाभिधानाभावेन तादृशानन्तत्वस्याप्यसिद्धतया यादृशतादृशफलव्याभिचारमात्रस्यायथा-
भिधानानापवादकतया नानृतत्वेन वेदाप्रामाण्यमित्येतत्प्रमेयं नित्यस्वस्वतः प्रामाण्यरूपपाशुपतादिस्मृतिवैलक्षण्यं न विलक्षणत्वादित्यत्र वदन्सूत्रकार एव
वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ व्याहृतयोरिति । तथा च सन्दिग्धकालातीतत्वमिदं रजतमिति प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेनदं रजतमिति प्रत्यक्षादानेनैकान्तिकत्वं
चेति भावः ॥ अनिश्चितेति । तथा च सन्दिग्धबाध इति भावः ॥ आपातेति । तथा चनैकान्त्यमिति भावः ॥ असिद्धेरिति । न
तावत् षोडशीग्रहणाग्रहणवाक्ययोर्व्याघातः । नातिरात्र इत्यस्य पर्युदासार्थवादत्वासम्भवेऽपि प्रतिषेधत्वसम्भवात् । नन्वत एव विविधप्रतिषेधयोर्वि-
रोध इत्युक्तमिति चेन्न । यदा विधिस्तदा न प्रतिषेधो यदा प्रतिषेधस्तदा न विधिरिति विविधनिषेधयोः परस्परबाधकत्वेन पक्षे एकस्य मिथ्याप्रत्य-
यत्वकल्पनात् । न च विधिप्रतिषेधयोः सर्वदा प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रयोगवचने एककृष्णग्रहणेनैराग्रहणोपपत्तेः । प्रतिषेधवैयर्थ्याया ग्रहणेऽपि क्रतुसिद्धेः ।
विविधत्वत्वायानुष्ठाने फलभूयस्त्वस्य च कल्पनेनोभयोपपत्तेः । नाप्युदितादिवाक्ये परस्परमभिहानं जुहोतस्थिनेन च विरोधः । अभिहोत्रं जुहोतीति

तिरिक्तं कारणं गुण एव वक्तव्यः । स चाप्तोक्तमेव शब्दे । न च तस्यान्वयव्यतिरेकौ प्रामाण्यमनुकरोति । वेदाणारुषेयत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । इत्थौ स्वतस्त्वेऽपि प्रामाण्यं ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यप्रामाण्येतरज्ञानसमवेतधर्मत्वात् । ज्ञानत्ववत् । न च प्रामाण्यं परतो ज्ञायते ।
अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वादप्रामाण्यवदिति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणत्वात् । असिद्धिपरिहारार्थमिति चेन्न । तथाऽनभ्युपगमात् । अथा-
यथोक्तं स्वयमेव । एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयाऽऽपक्षेति । अन्यथा शरीराजन्यत्वहेतोरपि विशेषणवैयर्थ्यं नोद्भाव्येत । अथा-
नभ्यासदशायामिति प्रतिज्ञाविशेषणम् । तथाऽपि स्वतःप्रमाणतया त्वदभ्युपगतधर्मित्यक्षानुमानोपमानेऽपि संशयादिदर्शनेनानैका-
न्यमिति । इत्थौ स्वतस्त्वानभ्युपगमे बाधकमाह ॥ अनवस्थेति । अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमाज्ञानवस्थेति चेत् । निःशङ्कप्रवृत्तावश्य-
वेद्यत्वात् । तथा हि । ज्ञानं तावद् बुधुस्सितग्राह्यतया तीव्रसंवेदनम् । ज्ञाते च तस्मिन्प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्धौ कथं संशयो न
स्यात् । सति च प्रामाण्यसंशयेऽर्थसंशयोऽपि कथं न स्यात् । तथा च कथं निःशङ्का प्रवृत्तिः स्यात् । तथाऽप्यनुमानात्प्रामाण्यग्रहण-
मनुमिति (ते) श्र स्वतः प्र (प्रा) माण (ण्य) मिति कथमनवस्थेति चेन्न । धर्मिलिङ्गदृष्टान्तद्वारिकायास्तस्या अनिवारणात् ।
किञ्चानुमितिप्रामाण्यं येन ज्ञानेन विषयीक्रियते । तस्यापि प्रामाण्यमन्येनेति कथं नानवस्था । ननु स्वतःप्रामाण्येऽपि कथं नानवस्था
इत्थम् । साक्षी खलु वृत्तिज्ञानग्राहकः । स एव च तत्प्रामाण्यं गृह्णातीति तेषां स्वतः प्रामाण्यम् । स च स्वप्रकाशः स्वप्रामाण्यमपि
गृह्णातीति तस्य स्वतःप्रामाण्यम् । तस्य यथार्थत्वनियमाग्राहार्यसंशयविषयत्वमपीति । ननु यदि प्रामाण्यमुत्पत्तौ इत्थौ च स्वतः
स्यात् । तर्हि बौद्धादिवाक्यजनितमपि ज्ञानं प्रमाणं स्यात् । अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः । अन्यथा ज्ञानमपि न स्यात् । तथा
प्रमाणतया ज्ञायेत । ज्ञानग्राहकसङ्कावात् । अस्तु तदपि प्रमाणमिति चेत् । तस्य वेदविराधिवात् । वेदविराधिनः प्रामाण्ये
पुनर्वेदप्रामाण्यं न स्यात् । वस्तुनो द्वैतूप्यं वाऽऽपक्षेतेति सर्वथा मीमांसाऽनुपपत्तिरित्यत आह ॥ अप्रामाण्यमिति । तथा-
शब्दस्समुच्चये । नायं नियमो यज्ज्ञानकरणमिन्द्रियं लिङ्गं शब्दो वा प्रामाण्यमेवेत्यादयतीति । किं नामेन्द्रियादीनामी-

॥२४८॥
सु०दि०

दावनुभवानुव्यवसायात् । अन्यथा सुखमनुभवापीतिवद्धर्ममनुभवापीति स्यात् । स्वर्गादीनां तु विमकुष्टत्वाच्च प्रत्यक्षगोचरता । न च योगादिसिद्धानां प्रत्यक्षमस्मदतीन्द्रियार्थविषयमिति वाच्यम् । तेन तेषां कथञ्चिद्धर्मादिसिद्धाव्यवसायकं तन्निश्चयोपायाभावात् । न हान्यप्रत्यक्षेणान्यस्य निश्चयोऽनुष्ठानं वा सम्भवति । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । सामान्यतो दृष्टेन कथञ्चित्तत्त्वरूपमात्रसिद्धावपि साधनफलसम्बन्धरूपस्तादृशेषोऽनुष्ठानयोग्यो नानुमातुं शक्यः । न हीदृश्यद्भानादिभिरुपजनितो धर्मः फलमीदृशं जनयतीत्यादयः सूक्ष्मतरा विशेषास्सर्ववादिभिरनुष्ठायमानाः शक्यानुमानाः । वाक्यमपि न पारुष्यं धर्मादिनिश्चयाय प्रभवति । पुरुषाणामज्ञानसंशयविप्रलम्भापदुत्तरणत्वस्य बहुलमुपलम्भेन धर्माद्युपदेष्टव्याश्वासानुपपत्तेः । तदेवमपौरुषेयवाक्यं विना धर्मादिनिश्चयासम्भवात्सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामपौरुषेयं किमपि वाक्यं धर्मादिप्रतिपादकमस्तीति सर्ववादिभिरभ्युपेयमिति ।

टि०—नन्वस्मिन्पक्षे वेदस्येति वक्तव्यं नागमस्येति स्वत एवेति च व्यर्थम् । न च प्रामाण्योपादानाय तदिति वाच्यम् । अप्रामाण्ये परिहृते प्रामाण्यस्यैव सिद्धतया तदनुपपत्त्यप्रसक्त्या तदुपपादनस्यानावश्यकत्वादित्यतस्तदनुपपात्तिप्रकारं दर्शयति ॥ **नन्विति** । उत्तरमाह ॥ **ज्ञानकारणस्येति** । प्रामाण्यमित्यनुवर्तते । स्वत इत्यतः परमुत्पाद्यत इति शेषः । यद्वोत्पद्यते ज्ञायते चेति शेषः । कुत इति पूर्ववाक्यमप्युत्पत्तिश्रुत्याक्षेपपरत्वेन व्याख्येयम् । तथा च स्वत एव ज्ञानजननशक्त्युत्पादकैवेव तथा ज्ञानजनकस्वरूपं प्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेत्यर्थः । नात्र पूर्वत्रैव वाक्यैकदेशस्यैवोपयोगः प्रत्युत समग्रस्यापीत्याशयेन प्रत्यक्षवच्चैत्यंशं मतभेदेन द्वेधा सङ्गमयति ॥ **ये हीत्यादिना** । यद्यपि प्रत्यक्षज्ञानमर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारदुत्पद्यतेऽपि तु सत्तामात्रेणावस्थितादेव । नन्वभिन्द्रियादीन्यपि न गृहीताव्यभिचाराणि । व्यभिचारीणि चार्थेन शब्दज्ञानं तु नार्थादुत्पद्यते । न च शब्दस्यार्थाव्यभिचार इति न तयोः सतोऽर्थाव्यभिचारग्रहणमिति प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वाऽर्थाव्यभिचारायाश्रयणीयम् । तथाऽप्यनुमानोपमानवार्मिज्ञानानुव्यवसायानां स्वत एव तद्व्याप्तिपक्षधर्मतावन्वग्राह्येणैवानुमाने कारणतः स्वरूपतश्च व्यभिचारशङ्कानिरासात् । उपमानेऽप्यतिदेशवाक्यसादृश्यज्ञानयोः प्रामाण्यावधारणेनानुव्यवसायेऽप्यज्ञानाननुव्यवसायेन

तत्सर्गिकी शक्तिः प्रामाण्यजनने दांपापवादादप्रामाण्यमपि जनयत्येव । दोषाणां सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतकार्यजनत्तसामग्री-
निवेशात् । तर्हि दोषाभावः प्रामाण्यस्य कारणमित्यायातमिति चेन्न । तथा सत्युत्सर्गापवादयोः काप्यभाद्रप्रसङ्गात् । तथा न ज्ञान-
ग्राहकस्य साक्षिणोऽयं नियमः । यत्प्रमाणतयैव गृह्णातीति । किन्तु महस्यसामर्थ्यादिनाऽपवादकस्य सद्भावेऽप्रामाण्यमपि गृह्णात्येव ।
आत्मसर्गिकत्वात्प्रामाण्यस्वतस्त्वयेति । किमतो यद्वैवमित्यत आह ॥ मिथ्याज्ञाहिति । यत एवमप्रामाण्यं परतस्तेन कारणेन मि-
थ्याज्ञानविमलम्भापदुकरणत्वलक्षणादपवादोद्विग्राहि यज्ज्ञानं तदप्रमाणमेवोपपद्यते न प्रमाणम् । बाधकप्रत्ययाच्चापवादोदप्रमाण-
मेव गृह्यत इति नोक्तदोषः । ननु मिथ्याज्ञानादिमूलत्वं तेषां कुतः कल्प्यते । वेदाधिराधित्वादित्युक्तम् । वस्तुनो वैरूप्यासम्भवात् ।
पौरुषेयेषु तत्सम्भवाच्च । अथ वेदस्यैव तत्कुतो न कल्प्यमिति चेत् । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषदोषमूलत्वासम्भवादित्याह ॥
अपीति । अथवा कुतोऽप्रामाण्यस्य दोषकारणत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चेत् । हन्त तर्हि गुणान्वयव्यतिरेकित्वात्प्रामाण्य-
मपि तल्लन्यं स्यात् । न । वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदभावादित्याह ॥ अपि वेदानामिति । अपिः समुच्चये । प्रामाण्यं नित्यताऽ-
पीति । हिशब्देन वाचा विरूप नित्ययेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । अत्र नित्यताशब्देनापौरुषेयता विवक्षिता । नित्यताया दौद्धा-
गमेष्वापि सत्त्वात् । यस्मान्नित्यताऽङ्गीकार्या तस्मान्नोक्तदोष इति वा । ननु कोऽयं वेदः किञ्च तस्यापौरुषेयत्वम् । क्रमविक्षे-
षविशिष्टवर्णा वेदस्तस्य नियतैकप्रकारत्वमपौरुषेयत्वम् । स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वाभाव इति यावत् । अत्रोपपत्तिमाह ॥ न हीति । कचि-
दिति निमित्तसम्पत्ती । केनापि प्रमाणेनेत्यर्थः । उत्तरवाक्योपक्रमे वा । अस्ति तावद्धर्मधर्मस्वर्गनरकादिकं सर्ववादिसम्प्रतिपक्षम् ।
यस्तु तन्नाङ्गीकरोति चार्वाकस्तं प्रत्युपपादयिष्यमाणत्वात् । तच्च प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्वदवत् । न हि विना प्रमाणेन धर्मादिसिद्धि-
विनिश्चयः सर्ववादिनां भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । तदेवं सामान्यतः सिद्धं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि बाह्यं मानसं वा
स्यात् । न तावद्वाह्यम् । तस्य रूपादिमति द्रव्ये तत्समवेतगुणकर्मसामान्येष्वेव प्रवर्तमानत्वात् । नापि मानसम् । सुखादिवद्धर्मा-

णमिति । करणप्रामाण्यवैलक्षण्यप्रदर्शनयैतत् । याथार्थ्यं चार्थं ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वं ज्ञेयाव्यभिचारित्वं विषयस्य ज्ञेयतायापुपाधित्वे सति ज्ञेयं यथाभूतं सतथाभूतसदेकगोचरत्वमिति यावत् । एतादृशयाथार्थ्यरूपं ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **ज्ञानेति** । जनकं सामग्रीं । क्वचित्सामग्रीशब्दो-
 पेतापाठोऽपि । मात्रपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयव्यतिरिक्तगुणदोषतद्भावव्यवच्छेदः । एवं च ज्ञानजनकजन्यत्वे सति यत्तदति-
 रिक्तजन्यत्वं तद्भावः स्वतस्त्वम् । तच्चाजन्येक्षरादिज्ञानप्रामाण्येऽपि सम्भवत्येव । यद्वा जन्यज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरुक्तिरेवेयमिति ज्ञेयम् । अथवा
 जनकादिशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्तिसाधारणप्रयोजकादिमात्रपरत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । अप्रामाण्यं तथाऽन्यत इति वाक्यव्याख्यानावसरे दोषाभावकारण-
 ताया निरासाल् पूर्वोक्तपरतत्त्वापत्तिदोष इति भावः ॥ **करणानां चेति** । याथार्थ्यजनकत्वं याथार्थ्यजननं ज्ञानजननशक्येयं न तु तदतिरिक्त-
 शक्येति ज्ञानजननशक्यभिक्षतत्वाथार्थ्यजननशक्तिमत्त्वं करणानां स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । यद्वा याथार्थ्यजनकत्वं याथार्थ्यजननशक्तिः सा ज्ञान-
 जननशक्यैवेति सहयोगे तृतीया । तथा च सा ज्ञानजननशक्या सहितैवेति तद्वत्सहजत्वं लभ्यते । एवं च ज्ञानजननशक्तिवत्सहजनतयाथार्थ्य-
 जननशक्तिमत्त्वं स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । यद्यपि ज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानजनकमात्रजन्यत्वं स्वतस्त्वमिति श्रारणप्रामाण्यस्य यथाथज्ञानजनकत्वस्य
 करणजनकमात्रजन्यत्वं स्वतस्त्वमित्येव वक्तुं युक्तम् । करणजनकस्यैव तन्निष्ठज्ञानतत्वाथार्थ्यजननशक्तिजनकत्वात् । अत एवोत्तरत्र करणस्वरूपतत्वा-
 माण्यग्राहकयोर्भेदेन करणप्रामाण्यस्य ज्ञसौ परतस्त्वोक्तोरिवात्रोत्पत्तौ तदुक्त्यभावः । तथाऽपि करणजनकस्यैव तत्वाथार्थ्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः ।
 करणनिष्ठज्ञानयाथार्थ्यजननशक्तेस्तन्निष्ठज्ञानजननशक्यभेदमात्रेण तद्वत्सहजत्वेनैव वा स्वतस्त्वोपपत्तेः । परन्तु करणजनकस्यैव तत्वाथार्थ्यजनकत्वं
 प्रकृतेऽधिकं लब्धं न तु तेन विना स्वतस्त्वहानिः । अत एवाथवेत्यादिना ज्ञप्तिप्रामाण्यस्वतस्त्वं करणग्राहकतत्प्रामाण्यग्राहकयोर्भेदेऽपि करणनिष्ठ-
 ज्ञानजनकत्वतत्वाथार्थ्यग्राहकयोर्भेदमात्रेण व्युत्पादयिष्यते । ज्ञानप्रामाण्यस्य तु ज्ञानजनकतिरिक्तजन्यत्वे स्वतस्त्वहानिरेवेयाशयेन ज्ञान प्रामाण्य-
 स्वतस्त्वविलक्षणतया करणप्रामाण्यस्वतस्त्वोक्तियुक्तैवेति ध्येयम् ॥ **नथेति** । ज्ञानग्राहकेत्यत्र ज्ञानपदेन याथार्थ्यस्येति सन्निधानादग्राह्यप्रामाण्याश्रयो
 ज्ञानं विवक्ष्यते । ग्राहकशब्देन तद्विपर्ययकरणशक्तिमान्साक्षेव विवक्षितः । मात्रपदेन च साक्षिनिष्ठाप्रामाण्यग्रहणशक्तेस्तन्निष्ठज्ञानग्रहणशक्तिभिन्नत्वं

धर्मिज्ञानेऽप्यभ्रान्तत्वनियमेन तच्छब्दकानिरासादित्याशयेन विमतं ज्ञानमर्थव्यभिचारिसमर्थप्रवृत्तिजनकवाद्यादि पुनरेवं नाभविष्यन्न ममार्था प्रती-
मकारिष्यद्यथा प्रमाणाभास इति व्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकी वा । अनुमानस्य स्वतः प्रमाणतयाऽन्वयस्यापि सम्भवादिति तथा चानुमानस्य परतो निर-
स्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यम् । अनुमेयाव्यभिचारिच्छिद्वासमुत्थत्वात् । एतेनोपमानं व्याख्यातामित्यादि च प्रमाणतोऽप्रतिपत्ता-
विति प्रथमभाष्यव्याख्यानावसरे न्यायवार्तिकटीकायां वाचस्पतिनोक्तमिति भावः । ननु स्वतस्त्वमित्यत्र स्वशब्दस्य स्वपरत्वं वा स्वायपरत्वं वा ।
आद्ये स्वजन्यत्वं तदित्युक्तं स्यात् । द्वितीयेऽपि स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वं वा स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वं वा ज्ञानसामग्र्यामात्र-
जन्याश्रितत्वं वा । नाद्यः । पौर्वापर्यासम्भवेन स्वस्य स्वेहेतुत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । ज्ञानस्य गुणत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति समवायिकारणत्वासम्भ-
वात् । न तृतीयः । प्रामाण्यस्योपाधिरूपत्वे स्मृतित्वानधिकरणज्ञानस्य बाधायन्ताभावस्तत्त्वमिति वक्तव्यम् । तस्य चात्यन्ताभावरूपस्य न जन्म
सम्भवति नापि जातिरूपत्वे तस्य जन्मसम्भवः । नापि चतुर्थः । अप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वप्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि मात्रग्रहणेनाप्रमां व्यावर्तयताऽ-
प्रमासामग्रीरूपदोषसाहित्यद्वारेण तदभावसाहित्यमपि ज्ञानसामग्र्यां विवक्षितमुत दोषसाहित्यमात्रम् । नाद्यः । परतः प्रामाण्यवादिभित्तानुपवेशापा-
तात् । नापि द्वितीयः । विशेषदर्शनस्य भ्रमनिवृत्तिहेतुत्वेन तद्विषयस्य भ्रमहेतुत्वदोषासहकृतज्ञानसामग्रिजन्यं ज्ञानं प्रमेत्यङ्गीकुर्वता प्रमां प्रति
दोषाभावस्य हेतुताया अनिराकार्यत्वात् । न केश्वरप्रमायामिव दोषाभावस्यावर्जनीयसन्निधितया न प्रमात्वप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । नित्यद्रव्येण
द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वप्रयुक्तत्वदोषाभावाभ्यामप्यजन्यत्वेऽप्यश्वरज्ञानस्य तत्र प्रमात्वस्य दोषाभावप्रयुक्तत्वोपपत्तेः । न च दोषाभावस्याभावत्वादकारण-
त्वम् । विशेषदर्शनाभावस्य भ्रमहेतुत्ववद्विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्ववच्च तदुपपत्तेः । तस्माद्य स्वतस्त्वं निर्वक्तुं शक्यमिति स्वत एवेत्यनुपपन्न-
मित्याशङ्कते ॥ नन्विदं । अत्र करणप्रामाण्ये प्रसक्तेऽपि तत्स्वतस्त्वस्य ज्ञानसामान्यगुणादिजन्यत्वेऽनुपपत्त्या तत्स्वत-
स्त्वाधीनतया ज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वव्युत्पादनेन करणप्रामाण्यस्वतस्त्वव्युत्पादने सौलभ्यमित्याशयेन करणप्रामाण्यप्रसङ्गाज्ज्ञानप्रामाण्यमपि व्युत्पाद-
यिष्यन्करणफलभेदेन प्रमाणद्वैविध्यं तावदाह ॥ प्रत्ययेभ्योऽपि सामान्येन प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम् ॥ याथाथ्यलक्ष-

त्रेण साक्षात्कारिवादिव्यवहारोपपत्त्या तत्र साक्षात्कारित्वादेरभावेन व्यभिचाराभावात्प्रमात्वस्य साक्षात्कारित्वव्यापकत्वोपपत्तेर्भ्रमादौ प्रमात्वाभावेऽ-
 प्यबाधितानुभववादिमात्रेण परिभाषोपपत्तेश्च । न चैवं सर्वत्र प्रमाव्यवहारस्योपाधिनैवोपपत्त्या कृतं जातिकल्पनयेति वाच्यम् । गौरीत्यादिव्यव-
 हारस्यैव प्रमिणोपीत्यबाधितानुगतव्यवहारस्यानुगतजातिनिबन्धनताया औत्सर्गिकत्वादन्यथा गोत्वादिजातिव्यञ्जकोपाधिनैव व्यवहारोपपत्त्या गोत्वा-
 दिजातिरपि न स्यादित्याशयः । अत्र ज्ञानत्वप्रयोजकहेत्वतिरिक्तेहेतुजत्वस्य ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तसामग्र्यजन्यत्वस्यानित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यता-
 न्यकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वस्य चोक्तहेतुना साधनमनित्यप्रमाया जन्यत्वेन प्रमाप्रमोभयहेतुभिरहेतुजन्यत्वात् प्रमाप्रमान्यतरत्वेन प्रमाप्रमा-
 न्यतरप्रतिबन्धकजन्यत्वस्यानित्यानुभवत्वेन स्वविरोध्यनुभवप्रतिबन्धकजन्यत्वस्याप्रमादिजातीयकार्यत्वेनाप्रमाव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक-
 कारणजन्यत्वस्याप्रमाकारणविजातीयकारणजन्यत्वस्य वा साधनमतिरिक्तकारणादिजन्यत्वरूपसाध्यपर्यवसानं ज्ञानस्य प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धस्य तथा-
 त्वेन वेत्यादिपक्षनिरासेन निरस्तप्रायम् । अनित्यप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम् ।
 अनित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वादप्रमात्ववदिति तु तादृशकार्यताश्रयो ज्ञानमेव वा सातिशयं तद्व्यावृत्तदूषणेनानित्यप्रमात्वस्याजातित्वा-
 ज्ञाने जात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमादित्युक्तदूषणेन च निरस्तमित्युदयनमताच्चिरन्तनमतानि न पृथगाशङ्क्य निरस्तानीति द्रष्टव्यम् । प्रकारान्तरेण
 बाधं वक्तुमाह ॥ **किञ्चेति** । दोषाभावकारणताया निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । नन्वस्वतिरिक्तकारणं गुण एव । स च शब्दे योग्यता
 तत्प्रमा वेति न कोऽपि दोष इति चेन्न । योग्यता किं शब्दप्रतिपाद्यसंसर्गस्य सत्त्वमुत तदविनाभूतं धर्मान्तरम् । नाद्यः । विषयसत्त्वस्य प्रमात्वा-
 न्तर्गतत्वेन तद्धेतुत्वायोगेन प्रत्यक्षादिप्रमास्वपि विषयसत्त्वसद्भावात्तदुक्तशब्दासाधारण्यासम्भवेनाप्रमाया अपि विषयासत्त्वस्यैव दोषत्वापातेन
 शाब्दप्रमां प्रति शाब्दप्रमाया वा तद्विषयस्य वाऽजनकत्वेन च तादृशसत्त्वरूपयोग्यतायास्तत्प्रमाया वा गुणत्वासम्भवात् । नापि द्वितीयः । तद्वि-
 नामूतधर्मान्तरं चानन्वयप्रमाविरहो वाऽनन्वयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं वा वाच्यम् । न च तद्व्युक्तम् । निर्दोषत्वे सति तयोस्तत्प्रमयोवा
 व्यतिरेकेण शाब्दप्रमाव्यतिरेकादर्शनेन तद्योगुणत्वकल्पकाभावात् । अन्यथा प्रत्यक्षादावपि विषयसत्त्वाविनाभूतविषयासत्त्वप्रमाविरहादिगुणवापत्त्याऽ-

वा भिन्नत्वेऽपि वाऽऽनुक्तकारणान्तरासंश्लेषत्वं वा निवार्यते । ग्राह्यत्वं च विषयीक्रियमाणत्वम् । साक्षाति वक्तव्ये ज्ञानग्राहकेति वचनं साक्षिनिष्ठप्रामाण्यग्रहणशक्त्येद्वेदो वा यदपेक्षयाऽऽगन्तुकत्वं वा मात्रपदेन निरस्यं तस्या ज्ञानविषयीकरणशक्त्येर्लाभाय । एवं च स्वनिष्ठग्राह्यप्रामाण्यग्रहणज्ञानविषयीकरणशक्त्यभिज्ञा वा तद्वत्सहजा वा या प्रामाण्यग्रहणशक्तिस्तद्वत्साक्षिविषयत्वं स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । अत एव ज्ञानं विषयीकृतं साक्षिणा प्रामाण्यविषयीकरणान्यान्यपेक्षामात्रनिरासस्याभिप्रेतत्वादेव ज्ञानग्राहकेत्यत्र सामान्यविवक्षायां परतस्त्ववादिनाऽपि ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यग्रहणस्वीकारासाक्षिरूपविशेषविवक्षायां च तदतिरिक्तानुमानादिनापि स्वतस्त्ववादिमतेऽपि प्रामाण्यग्रहणान्तरागन्तुपत्तिरित्यादिदूषणमल्लङ्घं वेदितव्यम् । **प्रामाण्यमिति** । ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । साध्ये ज्ञानकरणमिति ज्ञानसामान्यसामग्री विवक्षिता । तेन न थलिङ्घ्यज्ञानकारणातिरिक्तेन्द्रियादिसापेक्षत्वाद्वाधः । हेतौ तु रूपादावव्यभिचाराय विशेष्यम् । अप्रामाण्ये तद्वारणाय प्रामाण्येति । अत्र चाप्रामाण्यपदेन प्रामाण्यविशेषोऽभिप्रेतः । प्रामाण्यसमन्यतस्य दोषजन्यत्वादेस्तद्व्याप्यसंशयादेश्च लाभान्नद्यादौरेष्यप्रामाण्येतिरत्यनेनैव सिद्धेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेष्ये ज्ञानैकधर्मत्वादिति विवक्षणीयमिति कस्याचिन्मतं निरस्तं वेदितव्यम् ॥ **न चेति** । अत्र ज्ञानस्वरूपसामान्यावच्छिन्ने प्रमात्वावच्छिद्धरूपपक्षातिरिक्ते च ज्ञानं कार्यत्वेत्तोरव्यभिचाराय हेतौ तद्विशेषत्वादिति विशेष्योपादानमिति ज्ञेयम् । गुणरूपे ज्ञाने द्रव्यगुणकर्मविशेषाणामन्युपगमात्समवायस्य च प्रमात्वनिरूपितत्वेन तद्रूपत्वानभ्युपगमात्समवाये प्रमात्वसङ्केतस्य च सम्बन्धपक्षोक्तदूषणैर्नैव दृष्टत्वादुपाधिरूपसामान्यस्य च परम्परसम्बद्धा जातिरेवोपाधिरिति पक्षे जातिकोटिप्रवेशात्पक्षान्तरे च तस्य धर्मस्वरूपत्वेन ज्ञानवृत्तित्वासम्भवाच्च जात्यन्यभावपक्षसम्भव इत्याह ॥ **नाद्यो ज्ञान इति** । प्रच्यंस्यत्र प्रमायासम्भवेन ज्ञानहेत्विति रिक्तेत्वधीनत्वेनाभिमतं यत्प्रमाधर्मिभूतप्रमात्वं तद्रूपत्वासम्भव इत्याह ॥ **प्रच्यंस्य चेति** । एतेन प्रमात्वस्य जातितदन्यरूपत्वासम्भवप्रतिपादनेन । ननु प्रमात्वस्य जातिर्वेऽपि तत्पक्षीकृत्य ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यव्यक्तिमात्रनिष्ठत्वाद्यनाद्य बाध इत्याशङ्कते ॥ **अस्ति चेति** । ननु प्रमात्वस्य कथं जातिवाच्यगुणमः । साक्षात्कारित्वादिना परापरमावानुपपत्तेः । जातेर्व्याप्यवृत्तित्वेन अमादौ तदभावापत्त्या सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विषय इति यौक्तिकपरिभाषानुपपत्तेश्चेति चेत् । विभ्रमादाविन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वादिहोपाधिमा-

त्रेण साक्षात्कारित्वादिव्यवहारोपपत्त्या तत्र साक्षात्कारित्वादेरभावेन व्यभिचाराभावात्प्रमात्वस्य साक्षात्कारित्वव्यापकत्वोपपत्तेर्भ्रमादौ प्रमात्वाभावेऽ-
 प्यबाधितानुभवत्वादिमात्रेण परिभाषोपपत्तेश्च । न चैवं सर्वत्र प्रमाव्यवहारस्योपाधिनैवोपपत्त्या कृतं जातिकल्पनयेति वाच्यम् । गौरीरित्यादिव्यव-
 हारस्यैव प्रमिणोमीत्यबाधितानुगतव्यवहारस्यानुगतजातिनिबन्धनताया औत्सर्गिकत्वादन्वयथा गोत्वादिजातिरपि न स्यादित्याशयः । अत्र ज्ञानत्वप्रयोजकहेत्वतिरिक्तेहेतुजत्वस्य ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तसामग्र्यजन्यत्वस्यानित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यता-
 न्यकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वस्य चोक्तहेतुना साधनमनित्यप्रमाया जन्यत्वेन प्रमाप्रमोभयहेतुभिन्नहेतुजन्यत्वस्य प्रमाप्रमान्यतरत्वेन प्रमाप्रमा-
 न्यतरप्रतिबन्धजन्यत्वस्यानित्यानुभवत्वेन स्वविरोध्यनुभवप्रतिबन्धजन्यत्वस्याप्रमादिजातीयकार्यत्वेनाप्रमाव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक-
 कारणजन्यत्वस्याप्रमाकारणविजातीयकारणजन्यत्वस्य वा साधनमतिरिक्तकारणादिजन्यत्वरूपसाध्यपर्यवसानं ज्ञानस्य प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धस्य तथा-
 त्वेन वेत्यादिपक्षनिरासेन निरस्तप्रायम् । अनित्यप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिव्यक्तिप्रकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम् ।
 अनित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वादप्रमात्ववादिति तु तादृशकार्यताश्रयो ज्ञानमेव वा सातिशयं तद्वेत्याद्युक्तदूषणेनानित्यप्रमात्वस्याजातित्वा-
 ज्ञाने जात्यतिरिक्तभावानभ्युपगमादित्युक्तदूषणेन च निरस्तमित्युदयनमताच्चिरन्तनमतानि न पृथगाशङ्क्य निरस्तानीति द्रष्टव्यम् । प्रकारान्तरेण
 बाधं वक्तुमाह ॥ **किञ्चेति** । दोषभावकारणताया निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । नन्वस्वतिरिक्तकारणं गुण एव । स च शब्दे शोध्यता
 तत्प्रमा वेति न कोऽपि दोष इति चेन्न । योग्यता किं शब्दप्रतिपाद्यसंसर्गस्य सत्त्वसुत तदविनाभूतं धर्मान्तरम् । नाद्यः । विषयस्वत्वस्य प्रमात्वा-
 न्तर्गतत्वेन तद्वेतुत्वायोगेन प्रत्यक्षादिप्रमास्वपि विषयसत्त्वसद्भावत्वादुक्तशब्दासाधारण्यासम्भवेनाप्रमाया अपि विषयासत्त्वस्यैव दोषत्वाभावेन
 शाब्दप्रमां प्रति शाब्दप्रमाया वा तद्विषयस्य वाऽजनकत्वेन च तादृशसत्त्वरूपयोग्यतायास्तत्प्रमाया वा गुणत्वासम्भवात् । नापि द्वितीयः । तदवि-
 नाभूतधर्मान्तरं चानन्वयप्रमाविरहो वाऽनन्वयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं वा वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । निर्दोषत्वे सति तयोस्तत्प्रयोगोवा
 व्यतिरेकेण शाब्दप्रमाव्यतिरेकादर्शनेन तयोर्गुणत्वकल्पकाभावात् । अन्यथा प्रत्यक्षादावपि विषयसत्त्वाविनाभूतविषयासत्त्वप्रमाविरहादेशुणत्वापत्त्याऽ-

वा भिन्नत्वेऽपि वाऽऽन्तुकारणान्तरसापेक्षत्वं वा निवार्यते । ग्राह्यत्वं च विषयीक्रियमाणत्वम् । साक्षीति वक्तव्ये ज्ञानग्राहकेति वचनं साक्षिनिष्ठप्रामाण्यग्रहणशक्त्येद्वेदो वा यदपेक्षयाऽऽगन्तुत्वं वा मात्रपदेन निरस्य तस्या ज्ञानविषयीकरणशक्तौलाभाय । एवं च स्वनिष्ठग्राह्यप्रामाण्यश्रयज्ञानविषयीकरणशक्त्यभिना वा तद्वत्सहजा वा या प्रामाण्यग्रहणशक्तिस्तद्वत्साक्षिविषयत्वं स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । अत एव ज्ञानं विषयीभूतम् । साक्षिणा प्रामाण्यविषयीकरणयान्यापेक्षामात्रनिरासस्याभिप्रेतत्वादेव ज्ञानग्राहकेत्यत्र सामान्यविवक्षायां परतस्त्ववादिनाऽपि ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यग्रहणस्वीकारात्साक्षिरूपविशेषविवक्षायां च तदतिरिक्तानुमानादिनापि स्वतस्त्ववादितेऽपि प्रामाण्यग्रहणान्तरपक्षानुपपत्तिरियाद्विदूषणमल्लङ्घनं नेदितव्यम् । **प्रामाण्यमिति** । ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । साध्ये ज्ञानकरणमिति ज्ञानसामान्यसामग्री विवक्षिता । तेन न यत्किञ्चिज्ज्ञानकारणातिरिक्तेन्द्रियादिसापेक्षत्वाद्वाधः । हेतौ तु रूपादावव्यभिचाराय विशेष्यम् । अप्रामाण्ये तद्वारणाय प्रामाण्येति । अत्र चात्रामाण्यपदेन प्रामाण्यनिरोधिनोऽप्रामाण्यसमानितस्य दोषजन्यत्वादेस्तद्व्याप्यसंशयादेश्च लाभान्तद्व्यावृत्तेरप्यप्रामाण्येति तेनैव सिद्धेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेष्ये ज्ञानैकगम्यत्वादिति विवक्षणीयमिति कस्यचिन्मतं निरस्तं वेदितव्यम् ॥ **न चेति** । अत्र ज्ञानस्वरूपसामान्यावच्छिन्ने प्रमात्वावच्छिद्धरूपपक्षान्तिरिक्ते च ज्ञाने कार्यत्वेतोरव्यभिचाराय हेतौ तद्विशेषत्वादिति विशेष्योपादानमिति ज्ञेयम् । गुणरूपे ज्ञाने द्रव्यगुणकर्मविशेषाणामनगुणमात्सगद्यस्य च प्रामाण्यनिरूपितत्वेन तद्रूपत्वानभ्युपगमात्समवाये प्रमात्वसङ्केतस्य च सम्बन्धपक्षोक्तदूषणेनैव दुष्टत्वादुपाधिरूपसामान्यस्य च परपरसम्बद्धा जातिरेवोपाधिरिति पक्षे जातिकोटिप्रवेशात्पक्षान्तरे च तस्य धर्मस्वरूपत्वेन ज्ञानवृत्तित्वासम्भवात् जात्यन्यभावपक्षसम्भव इत्याह ॥ **नाद्यो ज्ञान इति** । प्रथमस्यात्र प्रमायामसम्भवेन ज्ञानेहैवतिरिक्तहैवधीनत्वेनाभिमतं यत्प्रमाधर्मिभूतप्रमात्वं तद्रूपत्वासम्भव इत्याह ॥ **प्रथमस्य चेति** । एतेन प्रमात्वस्य जातितदन्यरूपत्वासम्भवप्रतिपादनेन । ननु प्रमात्वस्य जातिवेऽपि तत्पक्षीकृत्य ज्ञानकारणातिरिक्तकरणजन्यव्यक्तिमात्रनिष्ठत्वसाधनाद्य इत्याशङ्कते ॥ **अस्ति चेति** । ननु प्रमात्वस्य कथं जातिवाभ्युपगमः । साक्षात्कारिवादिना परापरभावानुपपत्तेः । जातेऽप्यवृत्तित्वेन श्रमादौ तदभावापत्त्या सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति यौक्तिकपरिभाषानुपपत्तेश्चेति चेन्न । विभ्रमादाविन्द्रियसमप्रयोगजन्यत्वादिरूपोपाधिभा-

छाद्यवाच्च प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् । न चार्थनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि पतिः शङ्क इत्यादावप्रामाण्यज्ञानं प्रतिबन्धकमिति वाच्यम् । साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकीभूतज्ञानविरोधित्वेनैव प्रतिबन्धकतया प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणताया एव प्राप्तेः । प्रामाण्यशङ्कोत्तरनिःशङ्कप्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणताया अवश्यकत्वाच्च तत्र प्रामाण्यशङ्कानिरासोपक्षयकल्पनायाश्चाभावानां कारणत्वकल्पनोक्तगौरवादिना निरस्तत्वात् । प्रामाण्यशङ्कानिरासे प्रामाण्यनिश्चयोपयोगेऽपि तस्यावश्यकत्वादन्वयस्यास्यदेवान् च बहुवित्तव्ययायाससाध्येऽपि धर्मिज्ञानकोटिस्मरणाद्यभावेनैव प्रामाण्यशङ्काद्यभावोपपत्तेर्न तत्रापि प्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकतेति वाच्यम् । धर्मिज्ञानाद्यभावानुपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **तथा हीति** । यद्वा नन्वर्थनिश्चयार्थेव प्रवृत्त्युपपत्तौ न प्रामाण्यनिश्चयोपेक्षा । न च प्रामाण्यशङ्के तदाहितार्थसन्देहोऽवर्जनय इत्यर्थनिश्चय एवानुपपन्न इति वाच्यम् । धर्मिज्ञानाद्यभावेनैव प्रामाण्यसन्देहाभावोपपत्तार्थनिश्चयाविश्रान्तादित्यत आह ॥ **तथा हीति** । अत्र वक्तव्यं न तावद्धर्म्यज्ञानं युक्तम् । योग्यस्य धर्मिणो ज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मसमवायरूपसम्प्रयोगवत्त्वेनैवोपस्था ज्ञानत्वेन ज्ञानज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । ननु ज्ञानज्ञाने बुभुत्साया हेतुत्वात्तस्याश्वासावत्रिकत्वाच्च ज्ञानज्ञानमित्यत उत्तमबुभुत्सितेति । सुखादिवज्ज्ञानस्यापि योग्यात्मविशेषगुणत्वादिति भावः । उपलक्षणं चेत्तत् । ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनस्य यागादौ निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थं प्रामाण्यादिविशेषबुभुत्सायाश्च सत्त्वेन कोटिस्मरणसामग्र्याश्च सत्त्वेन तदस्मरणमपि नोपपद्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्याप्रामाण्यानुपलब्ध्यावित्यनेन विशेषादर्शनसद्भावमाह न न विषयान्तरसञ्चारादसन्देह इति वाच्यम् । यागादौ निष्कम्पप्रवृत्तिहेत्वसन्देहप्रयोजकविशेषावधारणाय विषयान्तरसञ्चारस्यैव निरोद्धव्यत्वात् । न हि प्रेक्षावन्तो बहुवित्तव्ययायाससाध्ये साधनत्वानिश्चये विषयान्तरसञ्चारसम्पादितसन्देहमात्रेण चैत्यवन्दनादौ प्रवर्तन्ते तदेतद्वाह । **कथं संशयो न स्यादिति** । ज्ञानग्राहकतिरिक्तेन प्रामाण्यग्रहणपक्षे ह्यनवस्थोक्ता । न च सा युक्ता । ज्ञानान्तरप्रामाण्यस्य परतस्त्वेऽपि प्रामाण्यग्राहकानुमितेः स्वतः प्रमाणतय तत्प्रामाण्यस्यानुमितिग्राहकप्राह्यतया ज्ञानग्राहकतिरिक्ताग्राह्यत्वेन तत्रैव पर्यवसानाज्ञानवस्थेति शङ्कते ॥ **तथाऽपीति** । एतावता फलमुत्पानवस्थापरिहारेऽपि धर्मिलिङ्गान्याप्यादिज्ञानप्रामाण्यानिश्चयेऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गेन तन्निश्चयायानुमित्यन्तरानुसरणे तज्जनकलिङ्गादिज्ञानप्रामाण्यनि-

प्रमाया अपि विषयासत्त्वाविनाभूतविषयाभावप्रमाविषयासत्त्वावच्छेदकधर्मवत्त्वयोस्तत्प्रमयोर्वा दोषत्वापत्त्येन्द्रियार्थसविकर्षादिगुणत्वस्य कानोद्देशोप-
लब्ध्याप्यभावापत्तेः । एवं च ब्राह्मप्रमाया वा विशेष्यनिष्ठविशेषणज्ञानस्य वाऽविद्यमानासंसाग्रहस्य वा प्रमासाधनाधारणस्य विषयसत्त्वप्रत्यक्षस्य
विषयसत्त्ववृत्तिप्रमां प्रति हेतुत्वासम्भवेन गुणत्वानुपपत्त्याऽसाधारण्यस्य योभ्यतादेरप्युक्तरीत्या तत्त्वानुपपत्त्या परिशेषादसोक्तत्वमेव शब्दासाधारणानु-
त्वेन वक्तव्यमित्याशयेनाह ॥ **स चेति** । यद्यपि विप्रलम्भकवाक्यजन्यायां शुकादिवाक्यजन्यायां च यादृच्छिकसंवादेन प्रमायामस्यापि व्यभिचारोणान्वयव्य-
तिरेकाभावो व्युत्पादयितुं शक्यत एवातथाऽपि वक्ष्यमाणमूलोक्तवेदापौरुषेयव्युक्त्या तन्निरसनं युक्तमित्याशयेनाह ॥ **वेदेति ॥ ज्ञप्ताविति** । अत्र सा-
निकर्षो निरुक्तिनिकर्षोक्तरीत्या द्रष्टव्यः । यद्यपि दोषादिदशायां जायमानं संशयादिकं स्वतस्त्वाविधातकमित्यप्रयोजकत्वमपि वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि
तस्यौत्सर्गिकप्रामाण्यग्रहणादिशक्त्युत्पादकोत्तरग्रन्थरीत्या मुग्रहत्वाद्वाष्पणान्तरमाह ॥ **व्यर्थेति** । अनभ्युपगमं व्युत्पादयितुं बौद्धशिक्षारोपणमुपलब्धवाक्य
संवादयति ॥ **यथोक्तमिति** । स्वयमेवेत्यक्यैकामसिद्धिमित्यादि स्वयमेवोक्त्वा पुनरेतादृशानुमानप्रयोक्तुः स्वोक्तविस्मरणशीलतां सूचयति ।
स्वरूपासिद्धिं परिहरतो व्याप्यत्वासिद्धिरापत्तेति तद्व्याख्याः ॥ **तथाऽपीति** । धर्मिष्वर्मभावाद्यपलापाय बहिष्कारोपवादिनां बौद्धानां धर्मिज्ञानम-
प्रमाणमिति विपर्ययसंदर्शनादनुमानोपमाने अप्रमाणमिति चार्वाकस्य विपर्ययसंदर्शनात्तद्विप्रतिपत्त्याऽन्येषां तत्प्रामाण्यादौ संशयादिदर्शनादित्यर्थः ।
परोक्तमनवस्थापरिहारं निरसितुं प्रवर्तनीयेन यनेमैवानवस्थाप्रतिपादनप्रकारः सुबोध इत्याशयेन परोक्तपरिहाराशङ्कते ॥ **अवश्येति** । अर्थ-
निश्चयमात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेरर्थसन्देहेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च न प्रामाण्यमवश्यवेद्यमिति भावः । कृप्यादावर्थसन्देहात्प्रवृत्तावपि बहुवित्तव्यथासमाख्ये
पारत्रिकफलके यागादौ निष्कम्पप्रवृत्तये प्रामाण्यमवश्यं वेद्यमित्याह ॥ **निःशङ्केति** । ननु तत्सन्नाथनिश्चयादेव निःशङ्कप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत् ।
शङ्कः पीतवेनैव भातित्यनुभवेनैकाकारनिरयते संशयान्यज्ञानरूपे शङ्कः पीत इत्यादिनिश्चये सत्यपि पीतार्थिनः प्रवृत्त्यदर्शनेन प्रामाण्यनिश्चयस्यान-
श्यकत्वात् । न चाप्रामाण्याज्ञानमप्यर्थनिश्चयस्य सहकारिती वाच्यम् । अप्रामाण्यप्रामाण्यात्यन्ताभावतद्याप्यदोषजन्यत्वाद्विज्ञानाभावानामनेकेषां
सहकारिस्वकल्पनायां गौरवात् । प्रामाण्यनिश्चयस्यैकत्वेन लभुत्वात् । अभावानां प्रामाण्यनिश्चयविरोध्यभावत्वेनैकत्वे त्वादप्यवत्त्वा-

श्रयस्याप्युक्तरीत्यैवावश्यकत्वे तदर्थं लिङ्गाद्यन्तरं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयश्च स्वकार्यः । एवं तत्र तत्रापीति करणमुखानवस्था स्यादेवेत्याह ॥
धर्मीति । अङ्गाद्वृत्य चेदमुदितम् । अनुमितिप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनानुमितिग्राहकतिरिक्ताग्राह्यत्वेऽपि तत्प्रामाण्यस्यानुमितेः स्वप्रकाशत्वाभा-
 वेन स्वेनैव ग्रहणानुपपत्त्या स्वग्राहकैर्गैव प्रामाण्यग्रहणे वक्तव्येऽनुमितिग्राहके प्रामाण्यस्यानुमित्यन्तरेणैव ग्राह्यतया तदनुमितिप्रामाण्यस्यापि तदनु-
 मितिग्राह्यता वाच्या । एवं तत्र तत्रापीति फलमुखानवस्थाऽपि स्यादेवेत्याह ॥ **किञ्चेति** । नन्वेवमनुमितिग्राहकेनानुमितिप्रामाण्यग्रहणेऽपि यद्वान-
 वस्था तर्हि त्वन्मतेऽपि सा स्यादेव । त्वयाऽपि ज्ञानग्राहकतिरिक्ताग्राह्यत्वमात्रस्य स्वतस्त्वेनोक्तत्वात्तस्य चोक्तरीत्याऽनवस्थानिवारकत्वाभावादि-
 त्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** । मन्मते वृत्तिज्ञानग्राहकस्य साक्षिणो वृत्तिज्ञानातिरिक्तत्वेन वृत्तिज्ञाने स्वातिरिक्तसाक्षिरूपग्राहकान्तरापेक्षायामपि
 वृत्तिज्ञानग्राहकतिरिक्तग्राहकानपेक्षणमात्रेण वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं वृत्तिज्ञानप्रामाण्यग्राहकस्य च ज्ञानग्राहकस्य स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वेन
 साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकतया ज्ञानग्राहकान्तरानपेक्षणे तत्रैव पर्यवसानेनानवस्थाभावश्चेति न कोऽपि दोष इत्याह ॥
साक्षीति । ननु साक्षिणा स्वप्रामाण्ये गृहीतेऽपि प्रामाण्यग्राहकसाक्षिण्येव प्रामाण्यसन्देहाहितः साक्षिगृहीते स्वप्रामाण्येऽपि सन्देहः स्यादेवेत्यत
 आह ॥ **तस्येति** । ननु वेदस्य प्रामाण्यं कुत इत्याशङ्कापरिहाराय तत्स्वतस्त्वोपपादनस्यैव सङ्गतत्वात्तस्य च कृतत्वादप्रामाण्यपरतत्त्वोपपाद-
 नार्थकोत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न चोक्तस्वतस्त्वे बाधकत्वेन बौद्धादिवाक्यजनितज्ञानप्रामाण्ये परेण प्रसङ्गिते तन्निरासार्थोत्तरवाक्यं सङ्गतमिति वाच्यम् ।
 स्वतस्त्ववादिनं प्रति तस्यानिष्ठत्वाभावेन तेन तस्यानिरसनीयत्वादित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ **नन्विति** । विरुद्धयोर्द्वयोः प्रामाण्यानुपपत्त्या वेद-
 विरुद्धत्वाद्बौद्धागमस्याप्रामाण्यमङ्गकार्यम् । वेदविरोधिनीऽपि तस्य प्रामाण्याङ्गकारे वेदस्य वा प्रामाण्यं नाभ्युपेयमित्याह ॥ **तस्येति** । विरु-
 द्धोभ्यप्रामाण्याभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **वस्तुन इति** । प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यैवोपादितत्वेन तस्य दोषायत्त्वाभावादप्रामाण्यपरतस्त्वे प्रामाण्यस्य
 दृष्टान्तत्वानुपपत्त्या यथा प्रामाण्यं स्वतस्त्वथाऽप्रामाण्यं परत इत्यभिप्राये चोपमास्वारस्यहानेः प्रामाण्यस्वतस्त्व एवानुपपत्तेः शङ्कितत्वेन तस्याद्याप्य-
 सिद्धेश्चोपमार्थत्वानुपपत्त्या समुच्चयार्थतया तथाशब्दं व्याचष्टे ॥ **तथेति** । ननु सामग्रीसद्भावद्वादिवाक्ये प्रामाण्योपपत्तिज्ञप्तयोः प्रसङ्गितयोः

किमसङ्गतं कारणान्तराप्रामाण्यमुच्यते । न च बौद्धादिवाक्ये उत्तरवाक्येन तत्प्रसङ्गं निरसितुमुपोद्धाततया ज्ञाने कारणान्तराप्रामाण्यमु-
 त्पाद्यते ज्ञायते चेत्यनेन वाक्येन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तर्हि कारणान्तराप्रामाण्यवत्प्रामाण्यसामग्र्याः सत्त्वाज्ज्ञाने तदपि स्यात् । परस्परप्रति-
 बन्धनैवमपि वा स्यात् । न चाप्रामाण्यकारणेनैव प्रामाण्यसामग्र्याः प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । तर्हि ज्ञानसामग्र्या एव प्रामाण्यसामग्रीत्वाज्ज्ञान-
 मपि न स्यादित्युक्तत्वात् । न चाप्रामाण्यकारणस्य प्रामाण्यांश एव ज्ञानसामग्रीप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । तस्यैवानुपपत्तेः । न हि ज्ञानकारण-
 मिन्द्रियादि तद्वति तत्प्रकारकत्वादित्युक्तं ज्ञानस्वरूपमेवोत्पादयत्यप्रामाण्यकारणं तु तत्र तदभाववति तत्प्रकारकत्वमुत्पादयतीति वाक्यं युक्तम् ।
 ज्ञानरूपस्यैव तेन विनाऽनिर्वाहात् । नार्पणमिन्द्रियादिविलक्षणैव काचिदप्रामाण्यसामग्र्यप्रामाण्यविशिष्टं ज्ञानमुत्पादयन्ती प्रामाण्यविशिष्टज्ञानसामग्री-
 मिन्द्रियादिरूपां प्रतिबन्धातीति युक्तम् । तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धेरित्यत इन्द्रियादिरूपज्ञानसामग्र्युत्पादितज्ञानेऽप्रामाण्योत्पादकत्वमात्रं कारणान्त-
 रस्य नोच्यते । न वाऽप्रामाण्यविशिष्टज्ञाने सामग्र्यन्तरं कल्प्यतेऽपि तु प्रमाणसामग्रीभूतेन्द्रियादीनामेव दोषरूपाप्रामाण्यकारणसहकृतानामप्रामाण्य-
 विशिष्टज्ञानजनकत्वमुच्यत इति न कोऽपि दोष इत्याशयेनाह ॥ **नायमिति** । तर्ह्येन्द्रियादीनां प्रामाण्यवदप्रामाण्यजनकत्वाभ्युपगमे स्वतस्त्वादित्ति-
 हानिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । इन्द्रियादीनामभयजनकत्वेऽपि प्रामाण्यजननशक्तेः सहजत्वमप्रामाण्यजननशक्तेरनन्याहितत्वमित्ये-
 तावन्मात्रेण स्वतस्त्वपरतस्त्वविभागस्याभिप्रेतत्वान्नापसिद्धान्त इत्याशयः । ननु प्रामाण्यजनने सहजशक्तिमतां कथं तदजनकत्वं कथं च सहकारि-
 मात्रेण तद्विपरीतकार्यजनकत्वं चेत्यत आह ॥ **दोषाणां चेति** । न च मण्यादिवदोषाणां सहजशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि सहजशक्तिमतां तद्वि-
 परीतकार्यसम्पादकत्वं कथं तेषामिति वाच्यम् । अस्यातिमतनिरासावसरे दोषवैचित्र्यस्योपपादितत्वेनादोषत्वात् । न च यादृच्छिकसंवादस्थले
 सत्यपि दोषे प्रामाण्यस्यैव जननात्कथं तस्य सहजशक्तिप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । विषयसत्त्वस्योत्तेजकतया तदभावविशिष्टदोषस्यैव प्रतिबन्ध-
 कत्वादिकल्पनात् । तत्र चोत्तेजकसद्भावेनादोषत्वात् । इमं मा दहेत्यादौ मन्त्रादेरुद्देश्यव्यक्तिविशेष इव विषयसत्त्वाभावस्थल एव दोषाणां प्रति-
 बन्धकत्वकल्पनाद्यादृच्छिकसंवादस्थले केवलप्रतिबन्धकाभाक्स्यापि सत्त्वाच्च न हि जात्यैव कश्चिदोष इति भावः । तर्हि प्रतिबन्धकाभावस्य

हिशब्देनेति । इतरान्प्रति तूपपत्तिं वक्ष्यतीति भावः ॥ **नित्यताया इति** । एवं चाविवक्षायां वेदस्य बौद्धागमादिवैलक्षण्यं नोक्तं स्यादिति भावः । वक्ष्यमाणोपपत्त्यैवोभयान्प्रत्यपि वेदापौरुषेयत्वसिद्धेरपि वेदानामित्यादिप्रत्यथोक्तोपपादकत्वं भाष्यारूढं कर्तुं नोक्तदोष इत्यन्याहारेण हिशब्दं हेत्वर्थतया व्याख्याति ॥ **यस्मादिति** । ननु किमिदं वेदत्वम् । न तावद्वाक्यत्वमष्टविषयनाकप्रत्वं वा । बौद्धादिवाक्यानागपि तत्प्राप्तेः । नाप्यष्टविषयकप्रमाणवाक्यत्वम् । मन्वादिवाक्यानामेव तत्प्राप्तेः । नाप्यपौरुषेयवाक्यत्वम् । पक्षतावच्छेदकताश्चार्थोरभेदान्पत्तेः । नापि वैदिकशब्दलक्षणोपेतत्वम् । भारतादिष्वपि तस्य सत्त्वात् । नापि वेदव्यवहारगोचरत्वम् । इतिहासादिष्वपि तद्भावात् । नापि मुख्यतद्गोचरत्वम् । वेदत्वस्यैवानिर्णयेन व्यवहारमुख्यत्वामूल्यत्वानिश्चयात् । नापि निर्णयमात्रत्वम् । अक्रमव्युक्रमोच्चरितेष्वपि तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि क्रमवद्वर्णत्वम् । भारतादावपि सत्त्वात् । किञ्च स क्रमो वर्णनिष्ठो वोपलब्धिनिष्ठो वा । आद्येऽपि स किं देशतः कालतो वा देशकालाद्यनुपाधिकः पौर्वपर्यलक्षणो वर्णरूपवस्तुनिष्ठ एव वा । नाद्यौ । वर्णानां नित्यसर्वगतत्वात् । न तृतीयः । विरोधात् । न ह्युभयोरेकस्मिन्काले राजा जार इति प्रयोगसमये एकस्यैव जकारस्य रेफात्पूर्वपरभाव एकैव युक्तः । नापि द्वितीयः । उच्चारणतत्क्रमयोः श्रोत्रविषयत्वाद्वेदस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वात् । न तृतीयः । उपलब्धिनिष्ठत्वे चान्यधर्मत्वात्क्रमस्य वर्णानां तद्वत्त्वानुपपत्तेः । उपलब्धिनिष्ठक्रमोपलक्षितवर्णानां वेदत्वे च कदाचित्सम्बन्धिन एवोपलक्षणत्वाद्वेदस्य च सदा क्रमवत्त्वेनोपलम्भेनोपलक्षणत्वपक्षानुपपत्तेः । अस्तु वा क्रमविशिष्टवर्णा एव वेदः । तथाऽपि न तस्यानादित्वरूपमपौरुषेयत्वमुपपद्यते । उपलब्धेर्जन्यत्वेन तद्वतक्रमस्यापि जन्यत्वात् । अत एव न पुरुषपूर्वकत्वाभावरूपमपि तदित्यपि । वेदानामित्युक्तमयुक्तमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । अत्रैकवचनप्रस्तावादि वेदस्येति वक्तव्ये वेदानामिति बहुवचनप्रयोगेण पौरुषेयतेति वक्तव्ये नित्येति तद्व्याख्यानेन च सूचितं परिहारमाह ॥ **क्रमेति** । अत्र विशेषग्रहणेन भारतादिव्यावृत्तिः । तद्विशिष्टत्वं च विशिष्टक्रमोपेतबुद्धिविषयत्वम् । न चैवं पदादिभावस्याभिव्यक्तिघटितत्वे इदमेकं पदमित्यादिप्रतीतिः श्रावणां न स्यात् । पदाद्युपाध्याभिव्यक्तेरश्रावणत्वादिति वाच्यम् । मानसोपनीतस्याभिव्यक्तिक्रमस्य श्रावणत्वोपपत्तेः । नियतैकप्रकारत्वं च पूर्वोत्तररूपेण च भारतादिसाधारण्यम् । अथमस्यापौरुषेयशब्दाथशब्द-

कारणत्वादोषाभावापेक्षायां ज्ञानजनकतिरिक्तापेक्षया स्वतस्त्वहानिरित्याशङ्कते ॥ तर्हीति । प्रतिबन्धकाभावे कारणत्वेन कारणाभूतदण्डाभावादौ च प्रतिबन्धकत्वेनाव्यवहाराच्च सामग्रीविशेषेण प्रसक्ते औत्सर्गिकत्वस्य सत्यपि पुष्कलकारणे यद्दशाकार्याभावो विपरितिकार्यं वा तस्यापवादकत्वस्य च सर्वसिद्धत्वात् । प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्वे तस्यापि सामग्रीकोटिप्रवेशापत्त्या सर्वसिद्धोत्सर्गापवादपलापः स्यादित्याह ॥ तथा सतीति । न चानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धं दोषाभावस्य कारणत्वं कथं नेति वाच्यम् । तर्हि दण्डत्वद्वयद्विदिरपि कारणत्वव्यवहारापत्तेः । लोके कारणत्वाव्यवहारेण तत्रान्यथासिद्धिकल्पने च प्रतिबन्धकाभावेऽपि तदव्यवहारेणैतर्गिककार्यापवादकाविरहस्यव्यवहारापत्तेः । परिशेषत्वात्प्रतिबन्धकाभावस्य प्रयोजकत्वमात्रं तु स्वीक्रियत एव । एवञ्च भाष्यटीकायास्तदभिप्रायेण प्रवृत्तत्वाच्च तद्विरोधः । काऽऽमेकवत्स्यगुणजन्यत्वस्यैव दोषाभावजन्यत्वस्यापौरुषेयत्वाविघातकत्वादपौरुषेयत्वसाधनस्यैव च तत्र प्रस्तुतत्वात्प्रकृताभिप्रायेणानुपपत्तिः । न दोषाभावकारणतोक्तिः । अत्र तु प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यैवोपपादनीयतया तदर्थं वस्तुस्थितिकथनमिति द्रष्टव्यम् । उक्तप्रकारं ज्ञातव्यमुपादधीति ॥ तथेति । नन्वस्तु दोषादप्रामाण्यं बौद्धादिवाक्ये दोषाभावादप्रामाण्यं न युक्तमित्याशङ्कतेतरत्वेनोत्तरभाष्यं योजयति ॥ किमत इति ॥ नन्वेवमपि श्रद्धानामिति वाक्यं प्रकृतासंङ्गतमित्यतो मिथ्याज्ञसीति वाक्ये बौद्धागमादीति वक्तव्ये वेदविरोधीति वचनं बौद्धागमादेर्मिथ्याज्ञानादिमूलकावे युक्तिसूचकत्वेनेत्यभिप्रायतर्हि वैपरीत्यं किं न स्यादित्याशङ्कायां वेदस्य तद्वैलक्षण्यप्रतिपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ नन्विति । वेदविरोधित्वेऽपि तेषां मिथ्याज्ञानादिमूलकात्वं कुत इति वदतः किं वेदविरोधित्वेऽपि न तेषां मिथ्याज्ञानादिमूलकत्वमित्याशय आहोम्बिद्वेदविरोधाविशेषाद्वेदस्यापि तत्किं न स्यादिति । आद्येऽपि वेदस्यैव तेषामपि प्रमाणत्वमभिमतमुत तेषु तदसम्भावितमिति । नद्य इत्याह ॥ वस्तुन इति । न द्वितीय इत्याह ॥ पौरुषेयत्वमिति । तृतीयं शङ्कते ॥ अथेति । एवं मिथ्याज्ञसीत्येतद्वाक्यसङ्गततयोत्तरवाक्यं व्याख्याय प्रतिपक्षानुमाने किञ्चेत्युक्तनोदोपपादनायाप्रामाण्यं तथाऽन्यत् इत्यादिपूर्वसङ्गतितयाऽपि तच्चाख्याति ॥ अथवेति । यथाश्रुतापिशब्दस्य वैयर्थ्याक्रियतेत्यनेनान्वयं दर्शयति तद्व्याह ॥ अपिरिति । इति समुच्चयेऽपिरित्यन्वयः । वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्य तन्नित्यत्वे विप्रतिपक्षमानान्प्रति नित्यत्वश्रुतिसूचकं हिशब्दं व्याख्याति ॥

मानं प्रति योगिप्रत्यक्षस्याप्यासिद्धिरेवेत्याशयेन कथञ्चिदिति । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां तस्याप्यपौरुषेयवाक्यं विनाऽसिद्धिरित्युक्त्वा किञ्चेत्यादि-
 नाऽस्माकं तन्निश्चयाभावोक्तिः । नन्वस्माकमुपायाभावाद्धर्माद्यानिश्चयेऽपि योगिप्रत्यक्षात्तस्माद्विरप्रत्यूहा । न हि वस्तुसिद्धिः सर्वप्रत्यक्षसापेक्षेत्यतोऽ-
 स्मदीयं धर्माद्यनुष्ठानं नारमदीयतान्निश्चयेन विना सम्भवतीत्याशयेनानुष्ठानं वेत्युक्तम् । सामान्यतो हृष्टेनेति । देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेष-
 गुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तभोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रत्ययजन्यस्यसागादिवदिति वा कार्यवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरूपेण वेष्टावप्रवृत्तेः फलन
 विनाऽनुपपत्तिरूपेण वा सामान्यतो हृष्टेनेत्यर्थः । देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं साक्षात्साध्यं परम्परया वा । नाद्यः । धर्माधर्मयोरप्यार-
 म्यकप्रेरणदिरूपेणैवोपायोऽङ्गाकारात् । देवदत्तशरीरं न साक्षादेवदत्तविशेषगुणजन्यं शरीरत्वाद्यद्देवदत्तशरीरवदिति प्रतिपक्षाच्च । द्वितीये तु
 जन्मान्तरीयप्रत्यक्षाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरन्तरता । देवदत्तविशेषगुणजन्यतया विनाऽप्याकाशादेरिवधरेच्छया देवदत्तस्य भोगहेतुता सम्भवती-
 त्यप्रयोजकता च । कार्यवैचित्र्यं च दृष्टकारणवैचित्र्येणोपपद्यते । आदिकालीनं च तस्यागभाववैचित्र्येण । प्रेक्षावत्त्वं च तदंशेऽसिद्धमित्याभिप्रायेण
 कथञ्चिदित्युक्तम् । वाक्यान्मुखतः प्रतीयमानं वेदापौरुषेयत्वरूपप्रकृतार्थसम्भावककथनरूपं वाक्यतान्पर्यमाह ॥ तदेवमिति ।

अनु०—अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च ॥ कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो
 वस्तुत्वादिति चोदिते ॥ न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥

सु०—स्यादेतदेवम् । यदि धर्मादिकं पुरुषवचसा न निश्चेतुं शक्येत । शक्यते तु बुद्धर्षभजिनकापिलपशुपतिप्रभृतिप्रणीता-
 गमादवधारयितुम् । न च तेष्वनाश्वासकारणमस्ति । परमाप्तत्वेन विप्रलम्भादिशङ्काविषयत्वादित्यत आह ॥ अविप्रलम्भ
 इति । अविप्रलम्भो विप्रलम्भाभावः । तज्ज्ञानं धर्मादिप्रमितिः । तत्कृतत्वं तेन पुरुषेण कृतत्वम् । आदिग्रहणात्करणपाटवं कृपा-
 लुत्वभैरवमित्यादीनां ग्रहणम् । चो यस्मादित्यर्थे । ज्ञापकं निश्चायकम् । धर्मादिरिति शेषः । भवेदेवं यदि बुद्धादीनामाप्तत्वं निश्चितं
 स्यान्न धैवम् । प्रमाणाभावात् । वक्तव्यार्थतत्त्वज्ञानं विप्रलम्भाभावो विवक्षा करणपाटवं चेत्येतत्त्वत्वाप्तत्वं नाम । न चैताः पर-

मित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **स्वतन्त्रेति** ॥ **अत्रेति** । वेदनित्यत्र इत्यर्थः । यद्यपि न हीत्यादिना कथ्यमानसामान्यागिद्धिपरिशेषयोर्धर्मादिप्रति-
पादककिञ्चिदपौरुषेयवाक्यसाधकत्वेऽपि विशिष्यवेदरूपपौरुषेयवाक्यसाधकत्वाभावेन वेदापौरुषेयत्वसम्भावकत्वेऽपि न तदुपपत्तित्वम् । अत एव
तत्त्वनिर्णयटीकायामेतयोः सामान्यसिद्धिपरिशेषयोस्तत्सम्भावकत्वमेवोक्तमित्युपपत्तिमप्याहेत्यनुपपत्तिमिवाभाति । तथाऽपि न हीत्यादिग्रन्थस्य न
केवलमेतत्सामान्यसिद्धिपरिशेषप्रतिपादकत्वमपि तु वेदातिरिक्तानां केषाञ्चिद्धर्मादिव्यवस्थापकत्वाभावात्केपाश्चिद्व्यवस्थापकत्वेऽपि कर्तृप्रसिद्धिभत्वा-
द्धर्मादिव्यवस्थापकापौरुषेयवाक्यं वेद एवेत्यत्र तात्पर्यमित्यभिप्रेतार्थमिष्टोपपत्तिवोक्तेः स्फुटत्वात् । तत्त्वनिर्णयटीकायां तु न चापौरुषेयं वाक्य-
मेव नास्तीति वाच्यम् । इत्युपक्रमवाक्यबलादपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धं वेदकर्तृप्रसिद्धिरिति वेदापौरुषेयत्वे परिशेषस्य मूलकारेण पृथक् प्रतिपाद-
नाच्च । तदभावे सर्वसमयाभिमेतयादिवाक्यानां सम्भावनापरत्वेन व्याख्यानं कृतं न तु तदुपपत्त्यर्थैव वेदापौरुषेयत्वपर्यन्तत्वं वर्णितम् । अत्र तु
तद्वैलक्षण्यतात्पर्यन्तत्वं वर्णनयमेव । अत एवोत्तरत्र तेषां वाक्यानां तथाभावं वर्णयिष्यतीति द्रष्टव्यम् । क्वचिच्छब्दस्य देशविशेषपार्थक्यवेदुपयो-
गात्प्रकृतोपयोगितया व्याख्यातुं सप्तम्यर्थं तावदाह ॥ **क्वचिदिति** । धर्मादिसद्भावे प्रमाणान्तराभावरय प्रसिद्धयर्थकहिशब्देनैव सुबोधत्वात्स-
मसिद्धारस्यलाभाच्च क्वचिदित्येतदुत्तरवाक्यान्वितं वेत्याह ॥ **उत्तरंति** । ननु धर्मादिक्रमपौरुषेयशब्दप्रमाणकमिन्द्रियलिङ्गपौरुषेयशब्दप्रमाण-
कत्वे सति सप्रमाणकत्वात् । यद्यदप्रमाणकत्वे सति सप्रमाणकं तत्तदितरप्रमाणकं दथा सम्मतम् । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं सामान्यव्यापेस्तत्त्वेन
व्याप्तौ सत्यां तस्यादोषत्वादित्यभिप्रेतेऽनुमाने आश्रयासिद्धिविशेषणविशेष्यासिद्धिप्राप्तेः कथमेतदित्यतो धर्मादिरूपश्रयस्य तस्मिन्नेव सिद्धवदनु-
वादेन विशेषनिषेधनार्थतः प्राप्तसामान्यसिद्धेरभिप्रायेण च सूचितमाश्रयविशेष्यासिद्धयोः परिहारं केनापीति सूचितं विशेषणासिद्धिपरिहारं हीति
सूचितं तत्सर्वोपपादनप्रकारं च दर्शयति ॥ **अस्ति तावदित्यादिना** । आदिग्रहणेनार्तान्द्रियवियत्यं पक्षतावच्छेदकमिति सूचयति ॥ **क्वचि-
नामिति** । समर्थितमित्यर्थः । अप्रामाणिकारूपगमे समर्थित्वमेव तेषां न स्यात् । न ह्यप्रामाणिकविषयः समर्थस्युपपन्नमिति भावः ॥
तस्येति । घ्राणश्रोत्ररसनानां गन्धशब्दरसरूपनियतविषयत्वाच्चक्षुःस्पर्शनयोश्च रूपादिमद्वय्यतदुणादावेव प्रवर्तनादिति भावः । धर्मादौ विवद-

मानस्येति शेषः । अयमर्थः । न तावद्धर्मादिः कस्यचित्प्रत्यक्षां वस्तुत्वादित्यनेनैव सामान्यानुमानेन बुद्धस्य धर्मादिदर्शित्वसिद्धिः । किन्तु परिशेषतः । न च परिशेषोऽनुमानान्निवृत्ते । तस्य चोक्तानुमानप्रतिहतत्वेन न प्रामाण्यमुपपद्यते । तदनुपपत्ती च तदुपजीवि-
नोऽविप्रलम्भादिसाधनस्य गर्भस्रवणैव गतत्वात् दूषणान्तरमन्वेपणीयमिति पुनः कल्पनागौरवं तदवस्थमिति । ननु धर्मादिः कस्य-
चित्प्रत्यक्षो वस्तुत्वा (दृढत्व) इति सामान्यानुमानं तावददुष्टम् । तस्य च बुद्धे न चेत्यर्थवसानं तदा किं पुरुषान्तरं तदास्थीयते
किंवा न कुत्रापि । नाद्यः । पुंस्त्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सामान्यसिद्धिव्याघातात् । उच्यते । अस्मदादिषु कुतो
न सामान्यपर्यवसानमास्थीयत इति वाच्यम् । बाधितत्वादिति चेत् । कथं तर्हि बुद्धेऽपि पर्यवसानम् । ततश्च धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धत-
दितरान्यतरवृत्तिर्त्वेन व्याप्तम् । व्यापकाभावात्स्वयमपीति नास्तीति सिद्धम् । एतेन धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धनिष्ठमन्यत्र वृत्तौ बाधकोपप-
न्नत्वे सति क्वचिद्वृत्तिमन्त्वादिति विशेषणानुमानस्याश्रयासिद्धिविशेष्यासिद्धी सूचितं भवतः । ननु सामान्यसिद्धिवलात्पुं-
स्त्वमाभासीकुर्मः । किंवा पुंस्त्वबलात्सामान्यसिद्धिर्बाधिता भवत्विति सन्दिह्यते । अस्तु तावत्सन्देहः । तावताऽपि परानुमानस्या-
निश्चायकत्वं सिध्यति । विशेषावधारणार्थां सामान्यानुमानस्य प्रत्यक्षतासामग्रीसद्भावेन संपाधिकत्वादाभासत्वं युक्तम् । तस्यापि
पक्षे साधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षस्याप्यापातः । उद्धतरूपादिरूपत्वात्तस्य । साध्यव्यापकत्वादिनैवोपाधित्वे व्यतिरिक्ताभावो न दोषाय ।
सामान्यानुमानदूषणस्यागमबाध इति चेन्न । तस्य पौरुषेयस्योक्तविधया प्रामाण्यानिश्चयात् । अपौरुषेयस्य चानङ्गीकृतत्वात् ।
स्यादेतदेवं यदि बुद्धादीन्पक्षीकृत्यानुमानम् । ईश्वरवादिनं प्रति तु कथम् । ईश्वरो हि तनुभवनादीनां कार्यत्वेन कर्ता सिध्यन् सर्वज्ञ
एव सिद्धः । यथा चेश्वरपक्षीकारेण सर्वज्ञतासाधनेऽपि नाश्रयासिद्धिर्भिन्नाहकारिणोऽपि । तथाऽऽचार्य एव शास्त्रयानिमुने वक्ष्यति ।
तदेवं धर्मादिसिद्धयन्यथाऽनुपपत्त्याऽपौरुषेयं वाक्यं किमपि सर्ववोदिभिरभ्युपेयमिति स्थितम् । तच्चापौरुषेयं वाक्यं वेद एव । परि-
शेषात् । तदतिरिक्तानि हि कर्तृप्रसिद्धिमन्ति । न च धर्मादिव्यवस्थापराणि न चैवं वेद इति भावः । नन्वेवं सति वेदादेव

चित्तवृत्तयोऽस्माकमध्यक्षाः । नापि तत्रानुमानं प्रवर्तते । वाक्यं तु पौरुषेयमुक्तानुपपत्तिग्रस्तम् । अपौरुषेयं तु नाङ्गीक्रियते । अतः केवलमविप्रलम्भभादयः क्वचित्पुंसि कल्प्या एव । न चाप्तत्वकल्पनामात्रेणास्य विवक्षितवाक्यस्य तत्प्रणीतत्वं सिध्यति । अतः क्वचिद्वाक्ये तत्प्रणीतत्वमपि कल्प्यमेव । यस्मादेवं तत्तस्मात्कल्पनार्गोर्वदोपेण पुरुषवाक्यं न धर्मादिनिश्चायकम् । न हि लोकं विना प्रमाणेन कस्यचिन्पुरुषस्याप्तत्वं प्रकल्प्य कस्यचिद्वाक्यस्य तत्प्रणीततां कल्पयित्वा तदर्थनिश्चयं कुर्वन्तः प्रेक्षावन्तो दृश्यन्ते । किन्तु प्रमाणतः प्रामाण्यं निश्चित्यैव । यद्यपि क्वचिदल्पायाससाध्यं विप्रक्षेऽनर्थतितिशयहीनेऽपि कर्मणि वाक्यप्रामाण्यमनिश्चित्यापि प्रेक्षावतामस्ति प्रवृत्तिः । तथाऽपि महायाससकलवित्तव्ययादिसाध्यैऽर्थं प्रामाण्यानिश्चयेन कल्पनया वा प्रवृत्तिरिति । ननु च धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वाद्दृढवदिति सामान्यतस्तावद्धर्मादिद्रष्टा सिद्धः । स च नास्मदादिस्सम्भवति । अस्मदादीनां धर्मादिदर्शनस्य बाधितत्वात् । न चार्हतादयस्तथा । तेषां तत्र तत्र स्तबलद्वचनत्वेन तदनुपपत्तेः । तस्मात्परिशेषतो भगवान् बुद्ध एव धर्मादिमाशात्कारवानवसीयते । धर्मादिमाशात्कारवतश्च तस्य न रागेद्वेषादिदोषास्सम्भवन्ति । अज्ञानमूलत्वाच्चेष्टाम् । रागादिदोषरहितस्य न विप्रलम्भसम्भवः । तस्य तत्कार्यत्वात् । न ह्येवमेव कश्चित्कश्चिद्विप्रलब्धुमिच्छति । न चैवम्भूत आत्मीयहिताहितप्राप्तिपरिहारसाधनमविदुषो नानाविधव्यसनसागरं निभशान् जन्तूनवलोक्यक्यक्यनुपदिश्य स्थानुमर्हति । न चैवम्भूतस्य महानुभावस्य करणानामपाटवं सम्भावयितुमपि शक्यम् । यदस्मदादिष्वपि प्रायेणासम्भावितमतः सामान्यतस्तदीयधर्माद्युपदेशे सिद्धे प्रसिद्धपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पनानुपपत्तेर्बौद्धागम एवासाविति सिध्यति । तथा च तदुक्तप्रकारेण धर्माद्यवगतौ कास्ति कल्पनानां रावम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेः सर्वस्यापि तत्र प्रमितत्वादिति बौद्धाः । एवमार्हतादीनां स्वागमप्रामाण्यप्रसाधनप्रकारो द्रष्टव्यः । तदेवं पौरुषेयवचनाद्धर्मादिसिद्धौ परिशेषानुपपत्तेर्नपौरुषेयवाक्यसिसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ प्रत्यक्ष इति । उक्ताशेषशङ्कासमुच्चयार्थश्चशब्दः । उदिते पूर्वपक्षिणा तं प्रति सिद्धान्तिना वक्तव्यमिति शेषः । किं वक्तव्यमित्यत आह ॥ न बुद्ध इति । अनुमाहतिः परिशेषानु

ईश्वरनिमित्ततामात्रसाधने तु प्रामाण्यासिद्धिरिति । किञ्चेश्वरः सर्गादौ यं वेदं निर्मायैकस्मै शिष्यायोपादिशति । तमेवान्यस्मा उप-
 दिशति । उत वेदान्तरं निर्मायेति वक्तव्यम् । तमेवेति चेत् । कुतोऽयं भवतो निर्णयः । प्रथमरचितस्याविस्मरणाद् वृथा वेदान्तर-
 कल्पकाभावाच्चेति चेत् । तत्किं पूर्वकल्पे रचितं वेदं व्यस्मार्पदीश्वरो येनात्र पुना रचयतीति कल्प्यते । एवं पूर्वतरपूर्वतमादि-
 कल्पेष्वपीत्यनादितैव ज्यायसी । एवं तर्हि पुराणादीनामप्यपौरुषेयता स्यादिति चेत् । स्याद्यदि तेषामविगानं सकर्तृकत्वे प्रमाणं
 न स्यात् । प्राक्तनेषु पुराणादिषु प्रतीतिपरिवर्तिषु किमर्थं पुना रचनमिति चेन्न । ईश्वरप्रवृत्तेः स्वयोजनाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
 परप्रयोजनानि तु स्मृमाण्युत्प्रेक्षितुं न वयं स्थूलदृष्टमानः प्रभवामः । किं नाम प्रमितं कार्यमनुसृत्य प्रयोजनसद्भावमात्रं सम्भावयामः ।
 अन्यथा कण्टकशैकल्याद्यपलापप्रसङ्ग इति । विशिष्टव्यतिरेकिणश्च पौरुषेयपदस्थानेऽपौरुषेयपदप्रक्षेपेण सत्यतिपक्षाः । कालपदेन
 च काल एवाभिधीयते । तदुपाधयो वा । आद्येऽयमित्यन्यकालवदिति चायुक्तम् । द्वितीये कालोपाधिना वेदस्य सम्बन्धानिरूपणा-
 द्बाधितविषयत्वम् । आकाशनिष्ठत्वं चाकाशसमवेतत्वं तत्संयुक्तत्वं वा । आद्ये वेदव्यतिरेकेनाकाशसमवेतत्वरहितेन तन्वादिनाऽ-
 र्थान्तरता । संयोगवृत्त्याकाशस्य तद्वत्तोपपत्तेः । द्वितीये त्वाकाशसमवेतैस्संयोगविभागद्वित्वादिभिरर्थान्तरत्वम् । आकाशनिष्ठत्वं
 तद्वत्त्वं च समवाय एवेति चेन्न । अमसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य । अस्माभिस्समवायानङ्गीकारात् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च ।
 किञ्च वर्णास्तावन्नित्यद्रव्यत्वान्न कचित्समवेताः । क्रमस्तु वर्णधर्म इति बाधितविषयता च । श्रुतिस्तु सत्यतिपक्षा न निश्चयाय
 भवति । किञ्च ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादित्यनीश्वररचितत्वमपि श्राव्यन्त्याः कथमस्या न सत्य-
 तिपक्षता । सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेनेयं सावकाशेति चेत् । तर्हि द्वे अपि न्यायोपेतनित्यत्वश्रुत्यनुरोधेन तथा किं न स्यातामिति । ननु वर्णा
 एव तावदनित्यास्तात्कुतस्तदात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वमिति । मैवम् । न हि वयं वेदं कूटस्थनित्यं ब्रूमः । किन्तु नियतैकप्रकारम् ।
 तत्र को वर्णनित्यत्वस्योपयोगः । वस्तुतत्त्वविचारकं प्रति तु वर्णानां कूटस्थनित्यत्वं भगवत्पादैरेवान्यत्रोपपादितमित्यास्तां विस्तरः ।

सर्वेषां धर्मादिप्रतिपत्तिरित्यायातम् । सत्यमेवमेतत् । किन्तु धर्मादिस्वरूपे वेदात्मनिति तद्विशेषेषु तमतिक्रम्य स्वमतिदोषाद्वा-
दिनां विप्रतिपत्तयः प्रतीयन्त इति । ननु वेदस्यापि सकर्तृकत्वमनुमानागमसिद्धम् । तथा हि । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि ।
वाक्यत्वात्कालिदासवाक्यवत् । अयं कालो वेदव्यतिरिक्तदानिन्तनत्वरहितपौरुषेयवाङ्मालत्वात् । अन्यकालवत् ।
आकाशो वेदव्यतिरिक्ताकाशानिष्ठत्वरहितपौरुषेयवाङ्मालत्वात्तुवत् । श्रोत्रं वेदव्यतिरिक्ताश्रोत्राग्राह्यत्वरहितपौरुषेयग्राह्यम् ।
इन्द्रियत्वात् चक्षुर्वत् । प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्र आसीत् नाहरासीत् न रात्रिरासीत् स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्ते-
पानाच्चत्वारो वेदा अजायन्तेति । तत्कथम् । परिशेषाद्देवस्यापौरुषेयतासिद्धिरिति । मैवम् । अनुमानानां विपक्षे बाध-
काभावेनाप्रयोजकत्वात् । पौरुषेयत्वे कर्तुराप्त्यनिश्चयेन ततो धर्माद्यनिश्चयापत्तकत्वाच्च । ईश्वरः प्रमावान् । पुरुषत्वादहमिव ।
ईश्वरो न विमलित्मावान् । ईश्वरत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथाऽहमिति । ईश्वरस्यात्मत्वासिद्धिरिति चेन्न । पुरुषत्वेनाप्र-
माविमलित्मस्योरपि साधनसौलभ्यात् । आश्रयासिद्ध्यादेश्च परिहरिष्यमाणत्वात् । किञ्च प्रमावत्त्वमात्रसाधने सिद्धसाधनम् । ताव-
ताऽऽत्मत्वासिद्धेः । न हनातः कदाचित्प्रमावान्न भवति । अप्रमावत्त्वव्युदाससाधने दृष्टान्तस्य साध्यविकलता हेतोरनैकान्त्यं च ।
ईश्वरत्वहेतुश्च सपक्षादपि घटादेर्व्यावृत्तेरसाधारणः पूर्ववत्सिद्धसाधनश्च । यथार्थचिख्यापयिषा नियतिसाधने च बुद्धर्षभादीश्वराव-
तारंवापि विमलित्मादर्शनाद्बाधः । अशरीरत्वेन सत्प्रतिपक्षतां च सूत्रकार एव वक्ष्यति । किञ्चात्मत्वेऽपीश्वरस्य वेदास्तत्प्रणीता
इत्यत्र न प्रमाणम् । ननु वेद ईश्वरप्रणीतः । वेदत्वाद्वात्यतिरेकेण गगनवदिति चेन्न । एवमनीश्वरप्रणीतत्वस्यापि शक्यतायनत्वात् ।
स्मृतीतिहासपुराणेभ्यः सपक्षेभ्योऽपि व्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वाच्च । तेषामपि पक्षत्वे भागासिद्धेः । वेदादित्वस्यैकरूपस्याभावेन
हेतुकर्तृमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियविषयवाक्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न । जिनादिवाक्येषु व्यभिचारात् । तान्यपि पक्षतुल्यानीति चतु ।
तथात्वे व्यर्थविशेषणत्वात् । वाक्यत्वमात्रं हेतुरस्त्विति चेन्न । ईश्वरप्रणीतशब्देन तदाप्तिपूर्वकतासाधने बौद्धादिवाक्ये व्यभिचारात् ।

सिद्धस्य धर्मादित्वे तेषां विरुद्धत्वादित्वेन वस्तुविकल्पप्राप्तेः । संवेषामेकप्रकारेण परिशेषासुपपत्तेश्च । एकस्यैव धर्मादिसाक्षात्कारे चान्यप्रतिषेधे हेत्वभावेन परिशेषानुपपत्तेरतच्छङ्कायाः सर्वसाधारण्यानापत्तेश्च । अतु वा सामान्यसिद्धिबलात्परिशेषेण क्वचिद्धर्मादिसाक्षात्कारसिद्धिः । न तावताऽप्याप्तत्वसिद्धिः । अविप्रलम्भविवक्षापटुकरणत्वानां सामान्यसिद्धिबलादसिद्धेः । न च परिशेषसिद्धधर्मादिसाक्षात्कारबलान्तरसिद्धिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वेन तेन तदसिद्धेः । तत्कृतकत्वं तु विवक्षितवाक्यस्य न कथमपि सिध्यतीत्यसङ्गतमुत्तरवाक्यमित्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ ननु चेति ॥ न चार्हतादय इति । एवञ्चाभिमानिकस्तेषां तेषां तीर्थकरान्तरप्रतिषेध इति भावः । ततः सामान्यत इत्यादिना विवक्षितवाक्यस्य तत्कृतकत्वव्युत्पादनमेवमार्हतादीनामिति पृथक् पृथगेव तेषां तेषां परिशेषप्रकारोऽतो नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । चोदित इत्यस्यैकपदत्वसम्भवेऽप्युक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमनन्तसमुच्चयार्थतया चशब्दं पृथक्कृत्य व्याख्याति ॥ उक्तेति । सामान्यसिद्धेर्न विशेषविषयेण प्रतिपक्षसम्भव इत्यतः शेषपूर्णेन व्याख्याति ॥ अनुमेति । ननु प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्म इत्यनुमानमाशङ्क्य तदूषणमतुक्त्वा परिशेषे तदुपन्यासोऽसङ्गतो नापि स युक्तः । अनुमाने प्रतिपक्षसम्भवे परिशेषे तदनुपपत्तेः । अविप्रलम्भमादिसाधने तु दोषानुत्तिरेवेत्यसङ्गतमेतदित्यत आह ॥ अयमर्थ इति । सामान्यसिद्धिर्न विवक्षितार्थसाधिका साक्षात् किन्तु परिशेषद्वारैव । तस्मिंश्च दूषिते विवक्षितासिद्ध्या वैयर्थ्यमेव सामान्यसिद्धौ दूषणमेवेति भावः । नन्वेवं सामान्यसिद्धेः स्वतो दोषरहितत्वेन विशेषे पर्यवसानस्यावश्यकत्वात्पुरुषान्तरे पर्यवसानस्य पुंस्त्वहेतोस्तत्रैव व्यभिचारापादकत्वेनासम्भवाद्दुद्धेऽपि पर्यवसानानङ्गीकारे सामान्यसिद्धिस्त्वव्याघातात्परिशेषदूषणस्याभासत्वमुपपाद्य सामान्यसिद्धिर्युत्पादनीया । तथा च मदर्भाष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते ॥ नन्वेति । आन्तोऽसि न हि वयं सामान्यसिद्धेरदुष्टस्त्वमङ्गीकृत्य परिशेषमाभासीकुर्मो येनैव पर्यनुयोगः । अपि तु बाधादसम्भवादपि सामान्यसिद्धिपर्यवसानाभावबहुद्धेऽपि । तत एव पर्यवसानासम्भवात्सामान्यसिद्धिर्योपकानुपलम्भबाधितेत्येव ब्रूमः । वैयर्थ्योक्तिस्तु मुखतः । तथा च कथमेतदाशङ्काकाश इत्याशयेनाह ॥ उच्यत इति ॥ एतेनेति । सामान्यसिद्धेरेव दुष्टस्त्ववर्णनेत्यर्थः । ननु पुंस्त्वादिवलात्सामान्यसिद्धेर्बाधितत्वे सामान्यसिद्धिबलादनैकान्तिकत्वाप्रयोजकत्वादिना पुंस्त्वस्याभासता किं न स्यादित्याशङ्कते ॥ नन्वेति । नैतावताऽपि स्वदर्भाष्ट-

टि०—नन्वज्ञानादिसम्भवाच्च पौरुषेयवाक्याद्धर्मादिनिश्चय इति पूर्ववाक्येनैव बोधिततया विशेषप्रापकभावात्पुनः कल्पनागौरेयेण पौरु-
षेयवाक्याद्धर्मादिनिश्चयानुपपत्तिप्रतिपादकोत्तरवाक्यैवेयमिष्यतः क्वचिदित्युक्त्याऽऽसत्तादेः कल्पनीयतोक्त्या च सूचितं पुरुषविशेषस्यासत्तया
तद्वाक्याद्युक्तो धर्मादिनिश्चय इति विशेषप्रापकमस्तीत्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **स्यादेतदेवमिति** । विरोधिवाद्यसम्भवेनाभावाथकस्यापि
नञो ज्ञापकात्समासोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अविप्रलम्भ इति** । सिद्धिं प्रति गुणतया प्रकृतस्यापि धर्मादेर्योग्यतया तच्छब्देन परामर्श इत्याह
॥ **तज्ज्ञानमिति** । बुद्धिस्थस्यात्रापि वाक्ये पुमित्यादिना निर्दिष्टस्य योग्यतया तत्कृतमिति तच्छब्देन परामर्श इत्याह ॥ **तत्कृतत्वमिति** ।
आसत्तयाऽऽश्वासकारणत्वं पराभिमतामस्याशयं मूलरूढं कर्तुमासताशरीरान्तर्गतं करणपाटवं तदन्तर्गतविवक्षुद्वयप्रयोजकं दृषालुत्वं तदन्तर्गतवर्मादि-
साक्षात्कारादिप्रयोजकमैश्वर्यं च मूलस्थादिपदार्थतया व्याख्याति ॥ **आदिति** । अपिपदेनैव समुच्चयसिद्धेस्तादित्येतत्प्रतिसम्बन्धिसमर्पकतया च-
शब्दं व्याख्याति ॥ **अ इति** । सर्वथाज्ञापकत्वाभावस्य बाधितत्वाच्चतुस्तेरनुयोगाच्च ज्ञापकपदार्थं कथञ्चनैव प्रकृतोपयोगितया शेषं पूरयति ॥
ज्ञापकमिति । नन्वविप्रलम्भादिकल्पनाया दोषत्वोक्तिर्युक्ता । तथात्वे सर्वथापि कल्पनीयत्वात्पदार्थमात्रासत्त्वापत्तेः । न चाप्रामाणिककल्पनैव
दोषो न प्रामाणिककल्पनाऽतो न पदार्थासत्त्वापत्तिः । अत्र तु प्रमाणाभावात्केवलकल्पनैवेति दोष इति वाच्यम् । बुद्ध्यासत्तादावपि प्रमाणाभावा-
सिद्धेरित्यतो भाष्यकारीयासतेति वक्तव्येऽविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्युक्तिर्न केवलं कल्प्यानेकव्यवृत्तिपादनायापि त्वासिस्वरूपविवरणेन तस्य परचित्तवृत्तितया
परप्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन प्रमाणाभावोपपादनार्थैवेत्याशयेन प्रमाणाभावोपपादनपूर्वं कल्पनामात्रत्वमुपपादयति ॥ **भवेदेवमित्यादिना** । ननु
सति प्रमाणे कल्पनाया अदोषत्ववत्तदभावेऽपि तर्हि न स्यादित्यतोऽतिप्रसङ्गाच्च तथेयाशयेनाह ॥ **न हीति** । ननु माऽस्त्वर्थनिश्चयः । न
चैवं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । सन्देहेन कल्पनया वा तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **यद्यपि** । ननु प्रमाणाभावेन बुद्ध्यादीनामासत्त्वाद्यभाव
उक्ते प्रत्यक्ष इत्याद्युपन्यासोऽसङ्गातः । न च सामान्यतो धर्मादिद्रष्टृसाधकस्याप्यस्य परिशेषेण बुद्ध्यादीनां धर्मादिसाक्षात्कारसाधने उपयो-
गान्नासङ्गातिरिति वाच्यम् । सामान्यसिद्धेरस्मदादिविषयत्वेनोपपत्त्या परिशेषासिद्धेः । सर्वेषां तीर्थकारणां च धर्मादिसाक्षात्काराभ्युपगमे च तद्वाक्य-

भेदो न स्यादित्याशयेन शङ्किता स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **किन्त्वि** । वेदापौरुषेयस्वसाधनस्य बाधं प्रतिपक्षं वा शङ्कते ॥ **नन्वि** ॥ अयं
काल इति । वेदव्यतिरिक्तं यदिदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवानिति साध्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि । अत्र सर्वत्र विशिष्टव्यतिरेकिषु विशेष्यभावा-
 यन्तविशिष्टाभावमादाय दृष्टान्ते साध्यपर्यवसानं पक्षे च तमादाय साध्यपर्यवसानस्य बाधितत्वाद्विशेषणभावायत्तविशिष्टाभावमादाय साध्यपर्यवसाने
 वेदापौरुषेयत्वासिद्धिरिति भावः । आद्यानुमानदृष्टान्तेऽन्यकालभवं वस्तु पौरुषेयम् । द्वितीये पटतन्तुरूपदि । तृतीये रूपादि । तत्र पौरुषेयत्वो-
 क्तिरौपचारिकी तद्वाक्य एव ढङः स्मरणादिति ध्येयम् । आश्रयासिद्धेरित्यादिपदेन धर्मिग्राहकविरोधग्रहणम् । अन्योश्च व्यवस्थितदूषणत्वमिति
 द्रष्टव्यम् ॥ **पूर्ववदिति** । न ह्यनाप्तः क्वचिद्विप्रलिप्साभाववान् भवतीति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** । पाशुपतसमयनिरासकाधिकरण इति शेषः ॥
तेषामिति । स्मृत्यादीनां मनुष्यासादिद्वृतत्वेऽपीश्वरकृतकवासिद्धेरिति भावः ॥ **तान्यपीति** । कुलालादिद्वृतवटार्दीनामीश्वरकृतत्ववज्जनादि-
 कृतानामपि तेषामीश्वरकृतत्वं सिपाघयिषितमेवेति भावः । तर्हि लौकिकवाक्यानामपि तादृशावदतीन्द्रियविषयकेतिविशेषणं व्यर्थमित्याह ॥
तथात्व इति । एवं सर्वानुमानसाधारण्येनाप्रयोजकत्वप्रतिबूलतर्कपराहती उक्त्वा विशिष्टव्यतिरेकिमात्रासाधारणं दूषणमाह ॥ **विशिष्टेति** ।
 तत्रापि तत्तदनुमानसाधारणदूषणान्याह ॥ **कालपदेनेत्यादिना** । **सम्बन्धानिरूपणादिति** ॥ शब्दरूपगुणतयाऽङ्गीकृतस्य द्रव्यस्य वा
 वेदस्यसूर्यगत्यादिरूपोपाधिना संयोगस्य समवायस्य च स्वयाऽनङ्गीकारास्त्वरूपसम्बन्धादेश्च सम्बन्धत्वस्यैवासम्भवादिति भावः ॥ **किञ्चेति** । स
 एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वान्नोवादित्यनुमानेन तैर्वर्णैरित्याद्यागमैश्च तेषां नित्यत्वादेः सिद्धिरिति
 भावः ॥ **श्रुतिस्त्विति** । अङ्गीकार्या हि नित्यतेत्यत्र हिशब्दसूचित्वाचा विरूपनित्ययेतिनित्यत्वप्रतिपादकश्रुत्या सत्प्रतिपक्षेत्यर्थः ।
 अनीश्वराणामनन्तेवदप्रणयनस्यासम्भावितत्वासम्भावितार्थेश्वरप्रणीतवश्रुतिविरोधेनानीश्वरप्रणीतत्वश्रुतिः सावकाशेत्याशङ्कते ॥ **सम्प्रदा-**
येति । यदि सम्भावनामूलत्वेन बलवत्त्वं तर्हि नित्यत्वश्रुतेन्यायोपेततया सुतरां बलवत्त्वमित्याशयेनाह ॥ **न्यायेति** । सामान्यसिद्धिपरिशेष-
 रूपन्यायोपेत्यर्थः । तर्हि कथं तत्त्वनिर्णये तदुपपादनमित्यत आह ॥ **वस्तुनस्त्विति** । वस्तुतत्त्वमत्रापि व्युत्पादनयिमेवेत्यत आह ॥ **आस्ता-**

सिद्धिरित्याह ॥ अस्त्विति । ननु माऽस्तु पौरोष्यवाक्येन धर्मादिसिद्धिरिति मदभीष्टसिद्धिः । अनयोरन्यतराभासत्वानिश्चये पौरोष्येण न धर्मा-
विनिश्चय इति तत्रापि न सिध्यतीत्यत आह ॥ विशेषेति । ननूपाधिव्यतिरेकसाध्यव्यतिरेकयोः पक्षादन्यत्र सम्भावने साधनवति पक्षे साध्य-
व्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्त्यापत्तेन व्यभिचारोच्चायकत्वतया वा स्वव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिसाधनेन प्रतिपक्षोच्चायकतया नोपाधेरुप-
सम्भवेऽपि प्रकृतोपाधिव्यतिरेकस्यान्यत्रादर्शनेन कथं दोषस्वमित्यतः केवलान्वयिस्थले व्यतिरेकाभावेऽपि व्याप्यव्यापकताग्रहव्यातिरेकशून्यस्यापि
साध्यव्यापकत्वादेः सम्भवेन साध्यव्यापकताद्यविघातकत्वात् । अन्यत्र व्यतिरेकाभावेऽपि साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वनिश्चये साधनवत्यपि
पक्षे व्यापकोपाधिव्यावृत्त्या व्याप्यसाध्यव्यावृत्त्या व्यभिचारोच्चायकत्वस्य यो यद्यापकव्यावृत्तः स तद्याप्यव्यावृत्तः इति सामान्यतोऽन्वयव्याप्तेः
साध्योपाधयन्वयव्याप्तेरेव तद्व्यतिरेकयोर्व्यतिरेकव्याप्तिवच्च प्रतिपक्षोच्चायकत्वस्यापि सम्भवाच्चापनुपपत्तिरित्याह ॥ साध्येति । यद्वा ननु व्यति-
रेकिधर्मत्वस्योपाधिलक्षणत्वात्कथं व्यतिरेकशून्यस्यास्योपाधित्वमित्यतोऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपस्यैवोपाधिलक्षणतया वक्तव्यत्वात् ।
व्यतिरेकिधर्मत्वस्य चातथात्वेन साध्यव्यापकत्वादेरेव तादृशत्वेन वक्तव्यत्वे आवश्यकत्वात्तैवोपाधिवोपपत्तौ व्यतिरेकाभावोऽकिञ्चित्कर इत्याशये-
नाह ॥ साध्येति ॥ सामान्यानुमानदूषणस्येति । अत्र परिशेषविषयनद्वारा दूषणस्य पुंस्त्वादिरूपस्य साक्षाद्दूषणस्य व्यापकानुपलब्धि-
बाधस्योपाधिव्यतिरेकरूपस्य च सङ्ग्रहाय दूषणस्येति सामान्यनिर्देशः । अन्यथा विशिष्टैव निर्दिशेत् । आपमेन बुद्धादेर्धर्मादिसाक्षात्कारप्राप्ति-
पादनादिति भावः ॥ वक्ष्यतीति । वनकृत्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेतिरित्यादिनेति शेषः । एवं सम्भावकयुक्तिं समर्थोपसंहरति ॥ तदेव-
मिति । पूर्वमुपसंहारदशायामभ्युपेयमितिदानीं च स्थितमिति वैचित्र्येण पूर्वं प्रमाणोपन्यासमात्रमिदानीं च तत्समर्थनेन दृढीकरणमिति सूचयति ।
एवं मुक्ततः प्रतीतां सम्भवयुक्तिमुक्त्वाऽपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यादिना तात्पर्यतो लब्धं वेदानित्यस्ये उप-
पत्तिमाह ॥ तच्चेति । अथवाऽपौरोष्यवाक्यविषयिणीं सामान्यसिद्धिं मुक्ततः प्रतिपादितामुपपाद्य वेदापौरोष्यत्वविषयकमभिप्रायतो लब्धं परि-
शेषमाह ॥ तच्चेति । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्वेति । तथैवोत्तरमाह ॥ सत्यमिति । प्रमापकप्रमाणैकत्वे धर्मादौ वादिनां मत-

मयोग्यतया न शृह्यत इति न स्यात् । सत्यां तु वादिविप्रतिपत्तौ सति चायोग्यतया कचिदनुपलब्धिः संशयमेव सम्पादयति । किमनुपलम्भभावास्ति धर्मादिकमुत वाद्यन्तरोक्त्या चक्षुषाऽनुपलभ्यमानो रसो रसनैवायोग्यतया प्रत्यक्षणानुपलभ्यमानमपि प्रमाणान्तरादस्तीति । न हि न्यायमतिक्रम्य स्वसमयमात्रेण संशयोत्तरो युज्यते । एतत्संशयनिरासार्थमपि वाक्यं प्रमाणमङ्गीकरणीयम् । यथा प्रत्यक्षयोग्येऽर्थे स्थायुर्वा पुरुषो वेति संशयनिवृत्तये विशेषप्रत्यक्षमिति । तदिदमुक्तं संशयसम्पत्तौ सत्यामिति । तदेवमपौरुषेयत्वाद्देहस्य कर्तृदोषमूलत्वाभावेन स्वत एव प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

टि०—॥ **सर्वमिदमिति** । कर्तृषु विश्वासकारणाभावाद्धर्मादीनिश्चयथापौरुषेयत्वाङ्गीकारेऽपि संस्कारकेषु विश्वासकारणाभावात्पनस्तदनिश्चयापोतेनापौरुषेयत्वाङ्गीकारो धूलिनिर्हरणार्थं गजस्नानं पुनर्धूलिप्रक्षेपेणैव व्यर्थ इत्यर्थः । इति यदेतत्किञ्चिच्छुद्धमित्यर्थः । अतो न भाष्यकारेण कण्ठतो निराकृतमिति भावः । ननु चार्वाकनिराकरणं न प्रकृतसङ्गतमित्यतस्तत्सङ्गममयति ॥ **स्यादेतदिति** । नन्वधर्मभावादिनः समानन्यायतया धर्माधर्मादीन्द्रियाभ्युपगन्तृत्वात् प्रतीदं दूषणं न चार्वाकं प्रति तस्यातादृशत्वादित्यत आह ॥ **धर्मादीति** । यद्वा धर्माधिभाववादिनं प्रति न निर्विषयत्वाद्यापादनं युक्तं तस्यैव विषयत्वादुत्तरवाक्यानानुगुण्याच्चेत्यत आह ॥ **धर्मादीनि** । ननु तदीयार्थकिञ्चित्तद्वाक्येव्यर्थं नानिष्टमित्यत आह ॥ **वाक्यमिति** ॥ **उपलक्षणमिति** । इदं च प्रयोजनपदं रूढिमाश्रित्य यौगिकत्वे तु योगत एव विषयस्यापि लाभः । तथा चोक्तं तत्त्वनिर्णयार्थाकायाम् । चार्वाकेण धर्मादिकमङ्गीकरणार्थमित्यस्य शेषपूर्णेन मूलरूढतां दर्शयितुं तदुपयुक्ततया हिशब्दं व्याचष्टे ॥ **हिशब्द इति** । नन्वतीन्द्रियानङ्गीकारेऽप्यैन्द्रियकस्यैव विषयादेः सम्भवात्कथमेतद्रापादनमित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । ननु धर्माधर्माताथत्वेनापौरुषेयवाक्याङ्गीकरणप्रसङ्गो धर्माधर्माभावागमार्थतया तदङ्गीकरणं प्रकृतासङ्गतमित्यतो ननु माऽस्तु धर्मादिकमतीन्द्रियं विषयत्वादि तथाऽपि न शालस्य निर्विषयत्वाद्यापत्तिः । धर्माधर्माभावादेरेव विषयादितिसम्भवादिति पेरेणाशङ्किते किमस्माकं धर्मादिविषयकेण प्रकृतानुपयुक्तनाग्रेण विषयादिस्वादिना त्वदभिमतधर्माधर्माभावादिमाश्रयकतयेवापौरुषेयवाक्यमङ्गीकारायाम इत्याशयेनोत्तरप्रबृत्तेनासङ्गानिर्दिष्टाशये-

मिति । यद्वा ननु गूढकर्तृकै वाक्ये व्यभिचाराच्च परिशेषो युक्त इत्यतोऽन्यत्र भाववर्णदैरेव तत्परिहारस्य निष्पत्तरमभिधानाच्च विस्तरो युक्त इत्याह ॥ आस्तामिति ।

अनु०—अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि ॥ धर्माभावोऽपि नो तेन प्रत्यक्षावगतो भवेत् ॥ अतः संशयसम्पत्तौ वाक्यं प्रत्यक्षवत्प्रमा ॥

सु०—अत्राह कश्चिद्देदः संस्कृतोऽसंस्कृतो वा बोधकः । न तावद्द्वितीयः । सर्वदा बोधकत्वप्रसङ्गात् । आद्ये संस्कारकज्ज्वल्य-
श्वासकारणाभावात्सर्वमिदं गजस्नानमिति । तादिदमयुक्तम् । संस्कारकाः खलूच्चारयितारो व्याख्यातारश्च वेदस्य । तत्राद्येषु तावद्-
किर्णितसंवाददर्शनेनाश्वासो युज्यते । द्वितीयेषु तु लोकावगतां शब्दशक्तिं लौकिकानेव तात्पर्यावगमोपायाननुसरत्सु कथमनाश्वास इति
यत्किञ्चिदेतत् । स्यादेतदेवं धर्मादिकमभ्युपगच्छन्तं प्रत्यपौरुषेयवाक्यसमर्थनम् । यस्तु धर्मादिकमेव नाङ्गीकरोति चार्वाकस्तं प्रति
कथम् । निराश्रयत्वादिति चेन्न । यतस्तेनाप्यङ्गीकारयाम इत्याशयवानाह ॥ अधर्मवादिन इति । धर्माद्यतीन्द्रियार्थानभ्युपगन्तु-
रित्यर्थः । वाक्यं शास्त्रम् । अप्रयोजनमित्युपलक्षणम् । निर्विषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मात्तेनापि धर्मादिकमङ्गी-
कार्यमिति शेषः । एतच्चाभ्युपगमेऽप्यर्थभावादित्यत्रैव व्युत्पादयिष्यामः । किञ्च मा भूद्धर्मादिकम् । धर्माद्यभावस्तावच्चावकिर्णाङ्गी-
कृत एव । तमाश्रित्यापौरुषेयवाक्यं तेनाङ्गीकारयाम इत्याशयवानाह ॥ धर्माभावोऽपीति । तेन चार्वाकेण । धर्माभावोऽपि
प्रत्यक्षावगमो न भवेत् । अनुमानन्तु नाङ्गीकृतम् । अङ्गीकारेऽपि न तद्विषयम् । यतोऽतो धर्माद्यभाववागमाय वाक्यं प्रत्यक्षमिव
प्रमाणमङ्गीकरणीयम् । तच्चोक्तविधयाऽन्यासिन्ननाश्वासोपादेयमेवेति । ननु घटाद्यभावमिव धर्माद्यभावमपि प्रत्यक्षमेव कुतो न
गोचरयेत् । मैवम् । अयोग्यतया चक्षुषा रसस्येव प्रत्यक्षेण सतोऽप्यग्रहणोपपत्तेः । किं योग्यताविशेषेण । यत्प्रत्यक्षेण सर्वथा
नोपलभ्यते तन्नास्त्येवेति निश्चीयत इति चेत् । स्यादेतदेवम् । यद्यत्र वादिनो न विप्रतिपद्येरन् । यदि च चक्षुरादिना रसादिक-

साक्षाद्भक्षे स्वार्थेऽभिहितं यदेव पदान्तरं योज्यं प्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते तदेव तस्य सम्बन्धित्वेनावतिष्ठत इति । सत्य-
 मेवं वस्तुगतः । अवगतिस्तु तत्सम्बन्धस्य किंनिबन्धनेति चिन्त्यते । पदं हि स्वार्थं क्रियात्वेन कारकत्वेन वा युक्तं प्रतिपाद-
 यतु । तत्सम्बन्धितावोधस्तु निर्निबन्धन एव । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धबोधनिबन्धनादर्शनात् । एतेना-
 काङ्क्षासन्निधियोग्यतावत्पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्था (र्था) भवन्तीत्यपि निरस्तम् । वाक्यार्थावगते कारणानिरूपणात् ।
 अतोऽनियतनिमित्तकत्वादौत्प्राक्षिक एव वाक्यार्थबाध इत्यप्रामाण्यं वेदस्येत्यत आह । शक्तिश्चेति । चशब्दोऽतः शब्दव्याख्यानान्तर-
 समुच्चयार्थः । यत इत्यर्थे वा । एवशब्दस्यान्वित एवेति सम्बन्धः । अयमर्थः । दृढव्यवहारादिना हि शब्दशक्त्यवधारणम् । न च
 पदार्थस्वरूपमात्रे व्यवहारादिकं युज्यते । किन्तु पदार्थान्तरान्विते । अतो व्यवहारादिना शब्दशक्तिमवधारयताऽर्थान्तरान्वित एव
 स्वार्थोऽनुभूयत इत्यङ्गीकरणीयम् । यद्यप्येकस्मिन्प्रयोगे गौरानयनान्वितः प्रतीयतेऽपरस्मिन्बन्धान्वितोऽन्यस्मिंश्च दर्शनान्वित इति
 पदार्थान्तरतदन्वयव्यभिचारः । तथाऽप्यव्यभिचारिणि योग्येतरान्विते स्वार्थे शक्तिग्रहणमुपपद्यत एव । न हि विशेषणां व्यभि-
 चारेण त्यागे सामान्यस्याव्यभिचारिणो निर्निबन्धनस्त्यागो युज्यते । यत एवं व्युत्पत्तिसमयेऽन्वित एव स्वार्थे शब्दानां शक्ति-
 रनुभूयतेऽतोऽन्वितस्वार्थाभिधायित्वं शब्दानामभ्युपेयम् । शक्तिग्रहणानुरोधित्वादाभिधानस्य । यदा च पदैरेवान्वितस्वार्थप्रतिपादनं
 तदा वाक्यार्थ एवावबुद्ध इति कथं तद्बाधस्य निर्निबन्धनता । गुणप्रधानभावेनान्योन्यान्विताः पदार्था वा तदन्वयो वा वाक्यार्थ
 इति प्रामाणिकैरङ्गीकृतत्वादिति । अत्र पदानामित्यनभिधाय शब्दानामिति वदता प्रकृतिप्रत्ययोरप्यन्विताभिधानसामर्थ्यं सूचितम् ।
 केचिदाहुरेकमेव पदमन्विताभिधायीतराणि तु पदानि तत्प्रतियोगिसन्निधापनमात्र एव व्याप्रियन्ते । तच्च प्रथमं वा प्रधानं वेति । तज्जि-
 रासार्थं शब्दानामिति बहुवचनम् । तथा हि । यदेकत्र प्रयोगे प्रथमं तदेवान्यत्राप्रथममन्यत्र तु प्रथममिति न पदानां प्राथम्यानियमाऽ-
 स्ति । तथा च प्रथमं पदमिति वदता सर्वाण्यप्यन्विताभिधायीन्यङ्गीकृतानीति किमत्र वक्तव्यम् । प्रधानत्वमपि पदस्य किमुच्यते । यदर्थ-

नाह ॥ **किञ्चेति** । तेनेति धर्माद्यनभ्युपगन्तुपरामर्शस्य निप्रयोजनत्वाद्विशेषोपपत्तिपरामर्श इत्याह ॥ तेनेति । नन्वतो वाक्यमिति परिशेषोऽनुपपन्नः । अनुमानानिरासादित्यतः स्पष्टतया भाष्यकृतोऽपेक्षितं तत्तिरासप्रकारं दर्शयति ॥ **अनुमानं त्विति** । संशयसम्पत्तावित्यस्य प्रसक्तिं दर्शयितुं न प्रत्यक्षावात इत्यत्रानुपपत्तिं शङ्कते ॥ **नन्विति** । नन्वनुपलब्धिबिरुद्धा वादिविप्रातिपत्तिर्न संशयाय भवतीत्यतोऽनुपलब्धेः भाविकाश्रयमाह ॥ **यदि चेति** ॥ **वादिविप्रातिपत्ताविति** । वादिनां धर्मादिसत्त्वाभिमान इत्यर्थः । अनेन वादिविप्रातिपत्तिः क्वचिदयोग्यताप्रयुक्ता दर्शनयोर्मिलितयोरनुपलब्धेरस्तिवकोटिसाहचर्यप्रापकतया साधारणत्वसम्पादकत्वेन संशयोपयोग उक्तः । नास्तित्वकोटिसाहचर्यस्य च स्पष्टत्वादनुपपादनम् । ननु यत्प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते तन्नामस्येवेति नियमादेव संशयनिवृत्तिः स्यादित्यत उक्तरीत्या संशयप्रापकन्यायाप्राप्तसंशयस्य त्वत्समयाभ्युपेतानियममात्रेणापह्नेवतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **न हीति** । अन्यथा चक्षुरेकप्रत्यक्षवादिनाऽपि केनचित्तद्गुणलम्भाद्रसाक्षभावं वदता जयितेति भावः । प्रत्यक्षयोगेऽप्यर्थे संशयनिवृत्तये विशेषानुसरणं प्रत्यक्षवादिति मूलोक्तमस्तेऽर्थे सम्भावकत्वेनाह ॥ **ग्रेथिति** ।

अनु०—शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ॥ अतोऽन्विताभिधायित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा ॥ न चाशक्त्याभिधायित्वं प्रवृत्तिश्च द्विधाऽन्यथा ॥

सु०—ननु तथाऽपि न वेदः प्रमाणम् । स हि पदार्थेषु वाक्यार्थे वा प्रमाणं भवेत् । न तावत्पदार्थेषु तेषां प्रागवगतत्वात् । अनवगमे च व्युत्पत्त्यभावप्रसङ्गात् । व्युत्पत्तेर्वाच्यवाचकसम्बन्धज्ञानरूपत्वात् । सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । व्युत्पत्त्यनपेक्षार्यां चातिप्रसङ्गात् । यद्यपि याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं नागृहीतग्राहकत्वम् । तथाऽपि परार्थानुमानस्येव शब्दस्यापि परबोधनार्थं प्रवृत्तत्वेन न ज्ञातज्ञापकता न्याय्या । ननु पुरुषदोषोऽयम् । यज्ज्ञातज्ञापनाय शब्दोच्चारणम् । वेदे त्वर्पारुषेये ज्ञातज्ञापनेनापि किं दुष्यति । न किञ्चित् । अनुपादेयत्वं तु स्यात् । तथा च न तन्मीर्मासारम्भ इति । नापि वाक्यार्थे प्रमाणम् । तद्वोधजननोपायाभावात् । वर्णपदपदार्थतदनुभवस्मृतीनां प्रत्येकं समुदितानां चोपायत्वासम्भवात् । स्यान्मतं क्रियापदेन कारकपदेन वा

प्र (युञ्ज) युज्यते । किन्तु व्यवहाराय । स चान्वित एवेत्यन्वितानामेव पदार्थानां पदंभ्यः स्मरणं स्यात् । तथा च मां पश्येति प्रयोगे गोपदेन पूर्वानुभूतानयनान्वितस्यार्थस्य स्मारितत्वात्पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं स्यात् । एवं प्रासादं पश्यत्यत्र प्रासादान्वितस्यार्थाभिधायकत्वात्पश्येति पदस्य न गोपदं तेन सम्बध्यते । तथा च वाक्यार्थः कापि परिनिष्ठितो न सिध्यति । न च वक्तव्यमव्यभिचारिणां पदं स्वार्थमात्रं स्मारयति नार्थान्तराणि । तेषां व्यभिचारित्वादिति । पदव्यभ्यासादप्रत्ययैराहितस्य संस्कारस्य प्रबोधवतः स्मरणहेतुत्वात् । तत्प्रबोधस्य च व्यभिचारिण्यप्यर्थान्तरं प्राणिधानसाहचर्यादिजननोऽविशेषात् । न हि स्मरणानुमानमिव साहचर्यनियममपेक्ष्योत्पद्यते । धूमदर्शनादशिवद्रसवत्पाकादिप्रदेशस्य स्मरणदर्शनात् । एतेनैतदपि निरस्तम् । यथा पदानां स्वार्थेष्वभ्यासातिशयो न तथार्थान्तरं । तेषां व्यभिचारित्वात् । तथा च स्वरूपमात्रेणैव पदंभ्यः स्मारिताः पदार्था आकाङ्क्षादिमन्तः पदैरन्विता अभिधीयन्त इति न परस्परश्रयत्वम् । नापि पदान्तरानाकाङ्क्षति । स्मरणस्यानुभवद्वारा नियमानपेक्षत्वात् । अन्यथा धूमदर्शनान्महानसादिस्मरणानुपपत्तिप्रसङ्गः । न हि यावान्धूमस्य प्राग्भ्यासातिशयस्तावान्महानसे । तस्मादपरिहार्यमितरतराश्रयत्वमिति । वयं तु ब्रूमः । स्यादिदं विशेषान्वितत्वाभिधानवादिनां दूषणम् । सामान्यान्विताभिधाने तु नायं दोषः । प्रत्येकं हि पदान्याकाङ्क्षितसन्निहितयोग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसमर्थानि न पदान्तरमपेक्षन्त इति नतरतराश्रयत्वम् । विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थं च पदान्तरसमभिव्याहारोपयोगः । अत एव सामान्यान्विताभिधानवादे वाक्यार्थविशेषाप्रतिलम्भ इति निरस्तम् । पदान्तरसमभिव्याहाराद्विशेषप्रतिपत्त्युपपत्तेः । येषां विशेषान्विताभिधानमाचक्षते तैरपि प्रतियोगिनां तदन्वयानां चानन्त्यात्सङ्गतिग्रहण एव पुरुषायुषपर्यवसानभयात्सामान्योपाधौ शक्तिग्रहणमङ्गीकरीयम् । नन्वेवं तर्हि किमनया सामान्यान्विताभिधानशक्त्याऽपि । पदानि स्वार्थमात्रे शक्तिमन्ति पदान्तरसमभिव्याहारवादिशेषान्वितमेव बोधयन्तीत्यङ्गीकारोपपत्तेरिति चेन्न । सङ्गतिग्रहणसमये सामान्यान्विताभिधानशक्तेरुद्गीतत्वात् । पदान्तरसमभिव्याहारो हि सामान्यस्य विशेषपर्यवसान एव हेतुः

प्रतिपादनपराणीतरपदानि तत्प्रधानमिति चेत् । तर्हि वाक्यभेदेन प्राधान्यस्याव्यवस्थितत्वात्सर्वपदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमवाप्तम् ।
आख्यातपदं प्रधानमिति चेन्न । दक्षा जुहोतीत्यादिगुणविधानेष्वनुपपत्तेः । आख्यातपददर्शितेष्वन्यव्ययप्रत्ययदर्शनाच्च । न हि परिण-
तिसुरसं पनसफलमित्यादावन्वयो न प्रतीयत इति युक्तम् । अनुभवविरोधात् । न च तत्राध्याहारः । स हि लोकप्रतीत्यनुसंधाद्वाऽऽश्रय-
णीयः स्वसमयानुरोधाद्वा । नाद्यः । लोकप्रतीतिः पर्यवसितत्वात् । न द्वितीयः । तस्यैव निर्मूलत्वात् । समयान्तरानुरोधेन तत्परित्याग-
स्यापि सम्भवात् । ये तु विशेषान्वय एव शक्तिः पदानामित्यास्थिपत तन्मतनिरासायान्वित इति सामान्यनोक्तम् । उपपत्तिं तु वक्ष्याम
इति । ननु यदि गामानयेत्यादिवाक्ये गामिति पदेनैवानयनान्वितः स्वार्थोऽभिहितस्तदाऽऽनयेति पदं व्यर्थमुक्तार्थत्वात् । आनयेति
पदेनानयत्यर्थेऽभिहिते सत्यानयत्यर्थान्वितः स्वार्थो गोपदेनाभिधीयते । तेनानयेति पदस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् । तर्ह्यानयेति पदं
केवलं स्वार्थमात्रमात्रक्षणमनन्विताभिधायि प्राप्तम् । यथा चेदमनन्विताभिधायि तथा पदानन्तरमपि स्यादिति दत्तजलाञ्जलिरन्विताभिधा-
नवादः । अथानयेति पदेनापि गोपदेनाभिहितेनार्थेनान्वितः स्वार्थोऽभिधीयते तदा यावत्पूर्वं पदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावत्तदुत्तरपदस्य
पूर्वपदार्थान्वितस्वार्थाभिधानं नास्ति । यावच्चोत्तरपदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावत्पूर्वपदस्यात्तरपदार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादनं न सम्भवती-
त्यन्योन्याश्रयत्वम् । न च वाच्यं परस्परनिरपेक्षाणि पदानि प्रथमं पदार्थाननन्विताभिधाय पश्चादन्योन्यान्वितांस्तानेवाभिदधतीति
केतरेतराश्रयत्वमिति । द्विरभिधानकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । अचेतनेषु विरम्यव्यापारानुपपत्तेश्च । किञ्च पदानामन्वितेष्वर्थेषु
शक्तिर्गृहीता चेत्तथाविधानेव प्रथममभिदध्युः । न चेत्पश्चादपि कथमभिदध्युरिति । अत्र विशेषान्विताभिधानवादिनः परिहारमाहुः ।
प्रथमं पदानि साहचर्यवशादनन्वितस्वार्थान्सारयन्ति । पश्चादितरेतरस्मारितेनार्थेनान्वितस्वार्थानभिदधतीति न पदान्तरवैयर्थ्यम् ।
नापीतरेतराश्रयत्वमिति । एतदप्यसारम् । सर्वदेव हि पदान्यन्वितेनैव स्वार्थेन गृहीतसाहचर्याणि न केवलेन । तानि कथं केवलं
पदार्थमात्रं सारयितुमीक्षते । यथाऽऽनुभवं हि स्मरणेनोत्पत्तव्यम् । न तु परीक्षप्रयोजनमनुसृत्य । न हि पदं पदार्थमात्रप्रतिपत्तये

पुनरविद्यमानशक्त्याधान इति । ननु तथाऽप्यविताभिधाने समर्थव्याहृतपदानां पुनरुक्तिदोष इति चेन्न । अन्यभेदात् । अन-
यनान्वितो गौर्गवान्वितमानयनमित्यनयोर्हि स्फोटो भेदः । आर्थिकी तु पुनरुक्तिरदूषणम् । यथार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति
न्यायात् । विशेषप्रतिप्रत्यङ्गुतयोपयागाच्चेति ॥ छ ॥ एवं स्वमतेन परिहारमभिधाय ये तु प्रत्यस्तामितवर्णपदविभागं वाक्यमेव
स्फोटाल्ख्यं वाक्यार्थप्रतिपादकमित्याहुस्तन्मतं निराकरोति ॥ गौरवमिति । अन्यथा कल्पने निरवयवं वाक्यार्थस्य बोधक-
मिति कल्पने गौरवं स्यात् । वाक्यमेव खल्वेवंविधं विना प्रमाणेन कल्पनीयम् । तस्य च वाक्यार्थप्रत्यायनशक्तिरपि कल्पनी-
येति । ननु कथं स्फोटस्याप्रामाणिकत्वं पदार्थवाक्यार्थप्रतिपत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या पदवाक्यस्फोटयोः प्रतिपन्नत्वात् । तथा हि ।
यदि हि न पदातिरिक्तं वाक्यम् । पदं च न वर्णातिरिक्तं तदाऽर्थप्रत्यय एव न स्यात् । वर्णा हि न प्रत्यकमर्थप्रत्ययमुप-
जनयन्ति । तथाऽननुभवाच्छेषवर्णवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । समुदायश्च तेषां न सम्भवति । एकवर्णसमयेऽन्यस्याभावात् । नित्यत्वेऽपि
न तेषां प्रतीतिरनुवर्तते । अप्रतीयमानानां प्रत्यायकत्वे सर्वपदार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । न हि प्रतीत्या प्रतीयमानानां सर्वथाऽप्रतीय-
मानानां च कश्चिद्विशेषः । न च पूर्वानुभूता वर्णाः स्मृत्याल्लुहा अर्थप्रतीतिहेतव इति वाच्यम् । स्मृतीनामप्यनुभवा-
नुसारेण क्रमिकत्वाज्ज्ञानयौगपद्यप्रतिषेधाच्च । अथ पूर्वपूर्वसंस्कारसहितोत्तरोत्तरानुभवैराहितोऽतिपदीयान्संस्कारो निखिलवर्णवि-
षयमेकमेव स्मृतिमुपजनयतीति मतम् । तदा क्रमो न स्यात् । पौर्वापर्यलक्षणः क्रमो हि प्रतीत्यङ्गम् । स च देशतः कालतो
वा वर्णेषु सर्वगतेषु नित्येषु न सम्भवति । बुद्धिक्रमस्तु वाच्यः । स चैकस्मृतिसमाल्लुहानां वर्णानां नास्तीत्यर्थप्रत्ययानुपपत्तिः । क्रमस्या-
नङ्गत्वे च सरो रसो नवं वनं राजा जारा नदी दीनेत्यादावर्थभेदप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णभ्योऽनुपपद्यमानोऽर्थप्रत्ययस्तदतिरिक्तं
स्फोटमवस्थापयति । स च स्वरूपग्राहकेण प्रमाणेनार्थप्रत्यायनशक्तिमानखण्ड एवावगत इति कथं कल्पनागौरवमिति । तत्र ब्रूमः ।
किमयं स्फोटः स्वयं प्रतीतो वाक्यार्थपदार्थप्रत्यायकः । किंवा स्वरूपेण । आद्ये किमनयाऽर्थपत्त्यैव तत्प्रतीतिरुत प्रमाणान्तरेण ।

नाद्यः । इतरेतराश्रयसङ्गात् । प्रतीति हि स्फोटैऽर्थप्रतीतिस्तस्यां च सत्यां तदन्यथाऽनुपपत्त्या स्फोटप्रतीतिरिति । न द्वितीयः । तद-
 भावात् । नन्वेकं पदमेकं वाक्यं शब्दादर्थं प्रत्येमीत्येकार्थवल्बिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरस्तीति चेत् । इयमेव विचार्यताम् । किमेषा
 प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागमेकं शब्दतत्त्वमवगाहते किंवा वर्णादिभेदमपि । आद्यस्तु प्रतीतौ बहुमानवता नाङ्गीकर्तुमुचितः । द्वितीयेऽपि
 किं वर्णादयस्तस्यारम्भका उत व्यञ्जकाः । नाद्यः । नित्यत्वाभ्युपगमात् । द्वितीये किं ते प्रत्येकं तस्य व्यञ्जकाः किंवा समुदिता
 इति पूर्ववद्वाषाः । यस्त्वत्र प्रतीकारः सोऽर्थ एव कल्प्यतामिति पुनर्गौरवमेव । पूर्वपूर्ववर्णाभिष्यक्तं शब्दतत्त्वमुत्तरोत्तरैर्विशदं व्यज्यते
 नैवमर्थे कल्पना युक्तेति चेन्न । एवरसे वैशद्याद्वैशद्यार्थगतयोऽर्यागात् । ज्ञानगतयोश्चाननुभवात् । अथ वर्णादयस्तत्र काल्पिताः
 प्रतिभान्तीति मतम् । तदिदमायातमप्रतीतं ज्ञानविषाणं तत्त्वं गत्वादिविषाणानि तु तत्र कल्पितानि प्रतिभान्तीति । ऐक्यप्रतीति-
 बलादिरथमास्थीयत इति चेन्न । भेदप्रत्ययबलाद्वनादिप्रत्ययवर्द्धक्यप्रत्यय (स्यौ) स्यैवोपाधिकत्वोपपत्तेः । उपाधिश्चैकार्थप्रत्यायकत्वम् ।
 न चैकार्थप्रत्यायकत्वेनैकत्वप्रत्ययः । ततश्चैकार्थप्रत्ययं इति परस्परश्रयत्वम् । एकार्थप्रत्यायनस्य समयग्राहकप्रमाणादेव सिद्धत्वात् ।
 एकार्थप्रत्यायनं च नानुपपन्नम् । एकस्मृतिसमाल्लहानां तदुपपत्तेः । अनुभवक्रमापहितानामेव तेषां स्मृत्याऽवगाहनान्न क्रमव्युत्क्रम-
 योरविशेषापत्तिः । अत एवार्थापत्तिरपि परास्ना वेदितव्या । अन्यथापपत्तेरुक्तत्वात् । अप्रतीतस्य तु प्रत्यायकत्वेऽतिप्रसङ्गः ।
 तस्मात्सुष्टूक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति ॥ छ ॥ अन्यं त्वाहुः । स्मर्यमाणा वर्णमालैव वाक्यार्थबोधजननीति । तदप्यसत् । सा हि
 व्युत्पत्तिसहाया वा तथा स्यादन्यथा वा । अन्यथा चेदतिप्रसङ्गः । आद्ये पदतदर्थबोधस्याश्रितत्वात्किं तथेति गौरवमेव ।
 किञ्च क्रमोपेतानां द्वित्राणां पञ्चपाणां वा वर्णानां स्मरणमुपपद्यते । महावाक्यस्थानां शतसहस्रसङ्ख्यानां तु स्मरणं दुःशकमेव ।
 किमभ्यासस्य दुष्करमिति चेन्न । गत्यन्तराभावे त्वमेवेतत् । रति तु सुखोपायं न प्रयासगौरवकल्पना युक्तेति । एतदप्युक्तं गौरवं
 कल्पनेऽन्यथेति ॥ छ ॥ अपरे तु वाक्यान्यवर्णं वाक्यार्थस्य प्रतिपादकमाचक्षते । तदप्युक्तम् । स हि केवलो वा तथा स्यात् ।

पूर्ववर्णसम्बन्धस्मरणेनानुगृहीतो वा । आद्ये पूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यमिति प्रसङ्गश्च । द्वितीयेऽनुभूयमानः स्मर्यमाणो वा । नाद्यः । सम्बन्धस्मृतिव्यवहितस्यानुभवस्य तदाऽनवस्थानात् । द्वितीये तु किमनेन प्रयत्नगौरवेण । स्मृतिस्था वर्णाः पदत्वंनानुगृहिता वाक्यार्थमवगमयन्तीत्येव वक्तव्यम् । तदिदमुक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति । पूर्ववर्णसंस्कार एवोपयांगी न स्मृतिरिति चेन्न । तथा सति पदानुसन्धानासम्भवेन सम्बन्धस्य स्मरणाभावप्रसङ्गादिति ॥ छ ॥ केचिदाहुः । यो यानि पदानि प्रयुङ्क्ते स तत्पदार्थ-संसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवानिति सामान्येन स्वात्मानि नियमे प्रतीति पश्चात्पदसमूहप्रयोगाद्द्रुस्तत्पदार्थसंसर्गमिति पादनाभिप्रायावगति-द्वारेण पदेभ्यो वाक्यार्थानुमानमिति । इदमप्यनुपपन्नम् । तथा हि । पदसमुदायमात्रप्रयोगाद्वा संसर्गज्ञानानुमानमुताकाङ्क्षादिमन्वे सति । नाद्यः । व्यभिचारात् । द्वितीये तु तथाविधपदैरेव वाक्यार्थावगतेर्वक्तृज्ञानानुमाने वक्तृव्यतीतिप्रयास एवेति । तदिदम-प्याह । गौरवं कल्पनेऽन्यथेति ॥ छ ॥ अभिहितान्वयवादिनो वदन्ति । पदाभिहिताः पदार्था एवाकाङ्क्षादिवशादन्यान्यान्वय-बोधयन्तीति । तैरपि हि पदार्थानामन्वयबोधकत्वं काव्यनुपलब्धं तावत्कल्पनीयम् । ननु पश्यतः श्वेतमारूपं हेपाशब्दं च शृण्वतः । सुरनिषेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीरित्युक्तन्यायेनास्त्येव पदार्थानामन्वयबोधकत्वमिति चेन्न । अनुमानादर्थपत्तेर्वा तत्रा-न्वयप्रतीतिः । तथा हि । एतेषां पदार्थानामेकाधिकरणतयाऽवगतानां वा प्रत्यायकत्वं विशकलिततया वा । आद्येऽनुमानत्वम् । द्वितीये तत्रार्थान्तराभावो निश्चितो न वा । आद्येऽर्थपत्तिर्भवतामसाकमुमानमेव । द्वितीये त्वनध्यवसाय एव । प्रमाणान्तरावग-तानां पदार्थानामन्वयबोधकत्वादर्थेनऽपि पदैरभिहितानां तत्किं न स्यादिति चेत् । तर्हि न केवलं पदार्थानामन्वयबोधकत्व-शक्तिकल्पनम् । किन्तु पदानां पदार्थाभिधानशक्तिस्तत्त्वन्वयबोधकत्वाधानशक्तिश्च कल्पनीया । पदानां पदार्थेषु साहचर्यमात्रेण स्मारकत्वाङ्गीकारेऽपि शक्तिद्वयं कल्पनीयमेव । तदिदमुक्तं गौरवं कल्पनेऽन्यथेति । ननु चान्विताभिधानवादिनोऽपि पदार्थेऽ-न्वये च शक्तिकल्पनाद्गौरवं समानमिति चेन्न । एकैव शक्त्याऽन्वितार्थस्यैवाभिधानाङ्गीकारात्तथाऽपि सामान्यान्विताभिधान-

वादे पदानामौत्सर्गिकी सामान्यान्वये शक्तिः पदान्तरसन्निधानाद्यागन्तुकी विशेषविषया शक्तिः पदान्तरं न तदाधानशक्तिरिति शक्तित्रयं कल्पनीयमिति चेन्न । आकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्विताभिधानशक्तंरंकस्या एव पदान्तरसमिभिव्याहारावलंन विशेषपये-
वसानस्योक्तत्वात् । ननु च पदकदम्बकश्रवणसमनन्तरं कुतश्चिन्धानसापराधादनुपजनितपदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयादुदयाद्यो-
पजातपदार्थस्मृतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदस्मारितपदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायकत्वमवसीयत इति । भवम् । सङ्गतिस्मरणभावाभावा-
भ्यामन्यथोपपत्तेः । पदनिचयश्रवणवाक्यार्थबोधान्तरा पदार्थस्मृतीनामवानभ्युपगमात् । एकैकपदश्रवणे पदार्थस्मृतिरस्ति ताव-
दिति चेत् । किं तावता । किं सहकारिविरहिणो यत्कार्यं तदेव सहकारिरिच्छाभेदपि । तथात्वं संस्कारस्येन्द्रियसहकारिरिच्छाभेदपि
प्रत्यभिज्ञानुभवजनकत्वं न स्यात् । किञ्च पदार्थबोध्यत्वे वाक्यार्थस्यानुमेयस्यैवाज्ञाब्दत्वम् । पदार्थारूप्यसप्तप्रमाणाङ्गीकारे
गौरवं च स्यादिति । तदेतदाह । गौरवं कल्पनेऽन्यथेति । नायं दोषः । पदानामेव पदार्थप्रतिपादनावान्तरव्यापाराणा-
मन्वयप्रतिपादकत्वाङ्गीकारात् । न ह्यवान्तरव्यापारस्य व्यवधायकत्वमस्तीति चेत् । किमन्वयेऽप्यर्थवत्पदानां शक्तिरस्ति न वा ।
नास्तीति चेत्तत्राह ॥ न वाशक्येति । न च तत्राशक्तं तदभिधत्त इति सम्भवति । व्याघातादतिप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वस्थं
वाक्यार्थस्याज्ञाब्दत्वं सप्तप्रमाणापत्तिश्चेति भावः । अथ पदार्थेभ्वन्वये चास्ति पदानां शक्तिः । तदा पदार्थान्वयं च युगपत्प्राप्ति-
पादयन्ति । उत क्रमेण । नाद्यः । अन्विताभिधानप्रसङ्गात् । पदार्थप्रतिपादनस्यावान्तरव्यापारत्वानुपपत्तेश्च । द्वितीये दोषमाह ॥
प्रवृत्तिश्चेति । द्विधा प्रवृत्तिर्विरम्यव्यापारः प्रसज्यत इति शेषः । साहचर्यात्स्वार्थान्स्मारयन्त्यन्यपर्याणि पदानि । अतो न दोष
इति चेन्न । पदार्थाविषयाणां केवलतदन्वयपरत्वानुपपत्तेः । अन्यथा लक्ष्यत इति चेत् । तर्हि पदार्थेषु साहचर्यात्स्मारकत्वमात्र-
मन्वये तु लक्षणैवेति पदानां न कुत्राप्यभिधानवृत्तिरिति स्यात् । तदभावे च न लक्षणाऽपि सम्भवति । तद्व्याख्यातत्वात्तस्याः । एतद्-
प्युक्तं न चाशक्त्याभिधायित्वमिति । स्मारकत्वमेवाभिधायकत्वमिति चेन्न । अतिप्रसङ्गादिति । तस्मात्पदेरेव वाक्यार्थप्रत्यय-

नोक्त एवेत्याह ॥ सत्यमिति ॥ क्रियात्वेनेति । आख्यातप्रत्ययार्थत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयाद्यर्थकम(वा)ग्निनेत्यर्थः ।
 ननु यदि प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं प्रत्ययप्रकृत्योरभ्युपेतं तर्हि तदर्थयैनेव पदानामपि परस्परान्वितार्थप्रतिपादकत्वमभ्युपेयमेवार्थजनरत्वा-
 नुपपत्तेः । तथाच पदेष्वेव तत्पर्यनुयोगानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अङ्गीकृत्य चेति** । प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धबोधमङ्गीकृत्य क्रियात्वेन कारकत्वेन वा युक्तं
 प्रतिपादयित्वयुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धबोधोपायोऽप्येतत्तुल्यतया नास्त्येवेत्यर्थः ॥ **वाक्यार्थी भवन्तीति** । परस्परसम्बद्धा भवन्ती-
 त्यर्थः । पूर्वमुत्तरपदोपस्थापितस्य सम्बन्धित्वमुक्तमिदानीं सर्वपदोपस्थापितानां परस्परसम्बन्धित्वमुच्यत इति विशेषः । पदार्थानां वस्तुतः परस्परसम्बन्धि-
 त्वेऽपि पदैः पदार्थमात्राभिधानात्तत्सम्बन्धबोधोपायानुक्तिरेवेत्याह ॥ **वाक्यार्थेनेति** ॥ **यत्न इत्यर्थे** वेति । अस्मिन्पक्षे यद्विहितान्वयलाभ इति द्रष्टव्यम् ।
 नन्वन्विते शक्यनुभवस्य परंप्रत्यसिद्धतया तदुपन्यासोऽनुचितोऽनुपपन्नश्चान्विते शक्यव्यवसायः । व्यभिचारोपस्थापितलोचनायां तदसम्भवात् । अस्तु वाऽ-
 न्वितस्वत्वार्थाभिधायकत्वं पदानाम् । तथाऽपि वाक्यार्थबोधे उपायानुक्त्याऽसङ्गातिश्चेत्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** । व्यवहारोपस्थापितानां शब्दशक्तिमव-
 धारयताऽनुभवोऽकामेनापि स्वीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ **यद्यपीति** । तथा च सत्यपि तादृशव्यवहारे परीक्षकैर्व्यभिचारिपदार्थान्तरतदन्वयपरित्यागेना-
 व्यभिचारिणि स्वार्थमात्रे शक्तेः कल्पनीयतयाऽनुभवोऽसिद्ध इति भावः । ननु किमिति व्यभिचारिणोरपि पदार्थान्तरतत्संगपर्योरनुगतं रूपमापा-
 द्यानुगतशक्तिकल्पनानिर्बन्ध इत्यत उपस्थितसामान्यस्य परित्यागे विशेषस्यैव निमित्तस्य व्यभिचारोपस्थापित एव तत्र निमित्तमित्याशयेनाह ॥
न हीति । उपलक्षणं चैतत् । अन्ययसामान्ये शक्यभावे विशेषजिज्ञासानुपपत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यतोऽत इत्युक्तं हेतुहेतुमद्भावं व्रटयति ॥
शक्तीति । असङ्गतिं परिहरति ॥ **यदा चेति** । पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वे तेपामनेकत्वाद्वाक्यभेदापत्तिरित्यतः प्रधानपदार्थस्यैकत्वाद्वा-
 नुपपत्तिरित्याशयेनोक्तं गुणेति । वाक्यार्थबोधप्रकरणप्रसङ्गे ध्वन्यादिविद्वद्वर्णमहोत्सवप्रकरणस्यैव युक्तत्वादिति भावः । यद्यपि शक्तं पदमिति
 पक्षे प्रकृतिप्रत्ययोरपि पदत्वमस्ति । तथाऽपि सुसिद्धन्तमित्यनुरोधेन तत्र पदव्यवहारस्य प्रायिकत्वाभिप्रायेणैतदिति द्रष्टव्यम् ॥ **बहुवचनमिति** ।
 अन्यथा स्वत एवागमस्य हि वाक्यं प्रत्यक्षवत्प्रमेत्यादाविवात्रापि प्रथमप्राप्तिकवचनमेव प्रयुज्यतेति भावः । प्राशस्यप्राधान्यान्ययोरन्विताभिधायक-

सम्भवाद्युक्तं वेदप्रामाण्यमित्यतो युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धम् ।

टि०—ननु शक्तिश्चैवेत्यन्वितशक्तियुत्पादनमुक्तसङ्गतामित्यतोऽतः शब्दव्याख्यानान्तरं तदित्याशयेन तत्प्रयोजनं दर्शयन्प्रकारान्तराण प्रामाण्यानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्विमिति । पदार्थवाक्यार्थभेदेन शब्दविषयतया प्रसक्तेः पदार्थानां प्रमाणान्तरावगतत्वेन शब्द-विषयत्वानुपपत्तेर्वैक्यार्थस्यानवगतत्वेऽप्युपायाभावेन शब्दस्य तद्वैधक्यवानुपपत्तेर्वैक्यभावाच्च तस्य प्रामाण्यमिति भावः । पूर्वं प्रामाण्यस्वरूपव्युत्पादनामिदानीं तद्विषयबोधोपायविचार इति दृष्टव्यम् ॥ तथाऽपीति । याथार्थ्यमिति प्रमाणलक्षणे यथाार्थपदबलव्यभिर्दोषस्त्वस्य ज्ञेयविषयकारिविशेषणतयाऽभिमतत्वात्तत्त्ववस्थितदोषाभावस्य च तदर्थतया शब्दे च ज्ञातज्ञापकत्वस्य च दोषत्वात् न ज्ञातज्ञापके सामान्यलक्षणमिति भावः । ननु ज्ञातज्ञापकत्वस्य शब्दप्रवृत्तिप्रयोजनानुसन्धानादिरूपदोषवत्पुरुषप्रणीतत्वापादकतया दोषत्वापादनीयासम्भवेन वेदे कथं तस्य दोषत्वमित्याशङ्कते ॥ नन्विति । परार्थवाक्यस्य परं प्रत्युपादेयार्थबोधकत्वेनैव प्रमाणात्वात्फलवत् यत्वेन फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यव्यापकत्वात्फलानुसन्धानादेः पुरुषदोषवत्स्यापि तथिमित्तकत्वात् । ज्ञातज्ञापके च फलवत्त्वनिवृत्तौ तद्व्याप्यवाक्यप्रामाण्यस्यापि निवृत्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ अनुपादेयत्वं हीति । तदनुभवत्यत्र तदिति वर्णादानीं यथाणामपि परामर्शः । एतच्च वाद्यन्तरोक्तस्फोटादुपायनिरासामसरे स्फुटीभविष्यति । नन्वानयेत्यादिक्रियापदेन क्रियायानुपस्थापितायां क्रियायाः कारकसापेक्षत्वात्तदाकाङ्क्षापूर्वकेण घटमित्यादिकारकपदेन कारकत्वेनोपस्थाप्यमानं कारकमपि तत्क्रियाकारकमेवोपस्थाप्यते । एवं घटमित्यादिकारकपदेनापि कारकत्वेन कारके उपस्थापिते कारकस्य क्रियासाकाङ्क्षादातयेत्यादिपदान्तरेण क्रियात्वेन तत्क्रियैवोपस्थाप्यते । एवञ्च पदार्थान्तरसम्बन्धिपदार्थान्तरस्यैव वाक्यार्थत्वात्पदानामेव वाक्यार्थबोधोपायत्वात्कथं तदभाव इत्याशङ्कते ॥ स्यान्मन्तिमिति । वस्तुत आनयेत्युपस्थापितक्रियायास्तदीयदेऽपि घटमित्युपस्थापितकारकस्य च वस्तुतस्तत्क्रियासम्बन्धिवेऽपि क्रियाकारकपदाभ्यां शक्तिसद्भावेन क्रियावत्कारकत्वयुक्तश्रियाकारकमानवोपेन क्रियायां तत्कारकसम्बन्धिवदस्य कारके च क्रियासम्बन्धिवस्य च दस्तुतो विद्यमानस्याप्यशक्ततयाऽबोधनान्तस्यैव च वाक्यार्थत्वात्तद्वैधोपायो

तानियमकत्वे तयोः प्रयोगपर्यायेण बहुशब्देष्वपि सत्त्वाः सर्वेषामन्विताभिधायकत्वं प्राप्तिमिति बहुवचनेन सूचितां युक्त्युपपादयति ॥ तथा
हीति । प्राथम्यानियमस्यैव प्राधान्यानियमस्य परं प्रत्यसिद्धतया तमुपपादयितुं प्राधान्यस्वरूपं पृच्छति । प्रधानत्वमपीति । अरण्येऽपानां
सकलकर्मकरणावच्छिन्नश्रमस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादनादास्यादर्शनां तदन्वयितया प्रतिपादनादास्यातपदं प्रधानमिति शङ्कते ॥ आख्यातपद-
मिति । आख्यातोपेताक्रियापदमित्यर्थः ॥ दध्मेति । क्रियापदस्य गुणाश्रयसमर्पकतया गुणवाचकदध्यादिपदपेक्षयाऽप्राधान्यगिति भावः । एवं
शब्दानामिति प्रकृतिप्रत्ययसूचितभादभाभिधायान्वित इत्यस्य सम्बन्धिक्वशब्दतया सम्बन्धिर्विशेषोपादाने कर्तव्ये तदकरणेन सूचितं भावमाह ॥ ये
त्विति ॥ उपपत्तिं त्विति । पदान्तरवैयर्थ्यपरस्पराश्रयत्वादन्यप्रयुक्तशक्तिग्रहाशक्यतादिरूपानुपपत्तिमनुपदेमेव तद्व्यतिरिक्तमाधानानिरासपूर्व-
कवीयतत्समाधानकश्चनावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । अत एव विशेषान्विताभिधाने एतद्विषयप्रसरेऽपि सामान्यान्विताभिधाने न तथासर इति यत्तु सामान्य-
विशेषान्विताभिधानयोः साधारणशङ्कां दर्शयति ॥ नन्विति । ननु गामानयेत्यत्रानयेत्यनेनानयत्यर्थेऽनभिहितेऽपि गोपदमानयत्यर्थान्वितं स्वार्थम-
भिधत्तेऽभिहित एव वा । नाद्य इत्याह ॥ यदीति ॥ उक्तेति । आनयेतिपदबोधनयानयत्यर्थस्यान्यप्रतियोगितया गोपदेनैव बोधनादित्यर्थः ।
न च सामान्यान्विताभिधानपक्षे एकेन पदेन योग्येतरान्वितस्वार्थमात्राभिधानेऽपि विशिष्यानयेत्यर्थान्वितस्वार्थान्विताभिधानात्तदभिधानाय पदान्तर-
सार्थक्यात्कथं तत्पक्षेऽयं दोष इति वाच्यम् । पदान्तरसार्थक्यादावदयाङ्गवर्तव्यविशेषान्विताभिधानेऽपि पदान्तरेण विशेषेऽभिहित एवान्येन तद-
न्वितमभिधायितेऽनभिहिते वेत्यभिहितानभिहितविकल्पदोषयोः समत्वादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ आनयेति पदं केवलं स्वार्थं
बोधयत्युत गवान्वितम् । आद्य आह ॥ तर्हीति । द्वितीयं शङ्कते ॥ तथेति । गोपदाभिहितेनेति विशेषणमन्योन्याश्रयसुदीकरणयोनि-
ध्येयम् । ननु प्रथमं पदानां परस्परनिरपेक्षाणां केवलस्वार्थाभिधायकत्वाच्चेत्तरेतराश्रयत्वम् । पश्चादन्विताभिधायकत्वानापसिद्धान्तश्चेत्याशङ्कते ॥
न चेति ॥ द्विरभिधानेति । पदस्वप्रयोजकाभिधायकत्वस्यैकवाराभिधानेनैवोपपत्तेरिति भावः । न केवलं द्विरभिधानं प्राणान्यमुपपत्ति-
विरुद्धं चेत्याह ॥ विरम्येति । ननुऽयशस्तिशुक्तस्यापि पुरुषस्यैकानन्तरसन्यकार्येऽवोभयाभिधानशक्तानामपि पदानामेकानन्तरसन्यापिनानाऽऽ।

कारे न कोऽप्युपपत्तिविरोध इत्यतः पुरुषस्य चेतनत्वाद्विच्छाक्रमेण कार्यक्रमसम्भवेऽपि नाचेतनपदेषु तत्सम्भव इत्याशयेनोक्तं पदानामिति । अचेतन-
ष्वियेव वच्यताम् ॥ **साहचर्येति** । स्वार्थैः सहेति शेषः । स्मारयन्तीत्युक्त्या द्विरभिधानकल्पनाऽपि नेति सूचयति । प्रथमं स्वार्थमात्रेण
साहचर्यग्रहोऽनन्तरमन्वितेनेति साहचर्यग्रहक्रमात्स्मरणाभिधानयोः क्रम इति शङ्कानिरासाय सर्वदैव हीत्युक्तम् । नन्वस्तु प्रथममन्वितेनैव साहचर्य-
ग्रहस्तथाऽपि तथास्मारकत्वे पदान्तरवैयर्थ्यापातेन स्वार्थमात्रस्मारकत्वं तेषां विचारे सायवसीयत इत्यत आह ॥ **यथानुभवं हीति** । अन्वि-
तेनैव स्वार्थेन गृहीतसाहचर्याणीत्युक्तमुपादयति ॥ **न हि पदमिति** । नन्वस्त्वन्वितपदार्थस्मारकत्वं तथाऽपि को दोष इत्यतस्तर्हि त्वदुक्त-
केवलस्मारकत्वहानिरिति दूषणे स्थित एव दूषणान्तरमाह ॥ **तथा चेति** । यद्यप्यत्रैकैव पदेन यथास्मरणमन्वितस्वाध्याभिधानात्पदान्तरवैयर्थ्यं
स्यादित्यपि दूषणं वक्तुमुचितं तथाऽपि तस्याभिधानमुखेन प्राप्या स्मारकत्वपक्षासाधारणदूषणेन तानपक्षान्प्रदूष्याभिधायकत्वपक्षमेव परिशेष्य तत्र
पूर्वोक्तवैयर्थ्यान्याश्रयत्वादितादवस्थव्युत्पादने सात्पर्याच्च तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वानुभूतेत्यतः पूर्वं गामानयेति प्रयोग इति शेषः । एवमि-
त्यतः परं तस्मिन्नेव गां पश्येति प्रयोग इति शेषः । एवं च गामानयेति प्रयोगे गोपदस्यानयनान्वितगोत्वेन साहचर्योपलम्भाद्वा पश्येति प्रयोगेऽपि
कारकाभिधायिगोपदमानयनान्वितमेव स्वार्थं स्मारयेदिति पश्येति पदमनाकाङ्क्षिताभिधानमसङ्गतं स्यात् । एवं तस्मिन्नेव प्रयोगे गोपदमपि पश्ये-
त्यनेन क्रियावाचिनाऽनाकाङ्क्षितार्थस्मारकमसङ्गतं स्यात् । पश्येति पदस्य प्रासादं पश्येति प्रयोगान्तरे प्रासादान्वितस्वार्थसाहचर्यदर्शनादिति
भावः । उक्तमव्यवस्थां सर्ववाक्येष्वतिदिशति ॥ **तथा चेति** । ननु न साहचर्यमात्रं स्मारकत्वे तन्त्रमपि त्वय्यभिचरितं तत् । एवं च स्वार्थ-
मेव पदार्थान्तरेणाव्यभिचरितसाहचर्याभावात् तत्स्मारकत्वं किन्तु स्वार्थमात्रस्मारकत्वमिति नाव्यवस्थेति शङ्कते ॥ **न चेति** । भूयोदर्शनाद्या-
हितसंस्कारोद्बोधादिस्वसामग्रीप्रतिस्मरणे व्यभिचारादिकमाकिञ्चिदस्मरित्याह ॥ **पिद्विति** । सक्नुद्वृहीति तद्विदौ पटुप्रत्ययः कुण्डिकादावभ्यासप्र-
त्ययः । अद्भुतेष्वादप्रत्ययः । अभ्यासादरोऽभ्यासातिशय इति काश्चित् । तथाऽप्यबुद्धस्य स्मृतिजनकत्वमित्यतः प्रबोधवत इति । ननु व्यभिचारिणि
स्मरणसामर्थ्येव नास्तीत्यत आह ॥ **तत्प्रबोधस्य चेति** । प्राणिधानं मनोऽवधानम् । साहचर्यमेकदेशकालसम्बन्धः । आदिपदेन लिङ्गालक्षणा-

सामान्यशक्तिर्नाति यावदिति व्याख्येया । तर्कताण्डवे तु पदान्तरसन्निधानमेवाहितशक्त्यन्तरेच्छधरकार्यान्तरं येषामित्यर्थ इत्युक्तम् । केचित्तु
पङ्क्त्यनुसारस्पृहान्तरसमभिव्याहारस्य शक्त्यन्तराधायकत्वमेव । सुधा तु पदान्तरसमाभिद्याहास्यापूर्वन्वयसामान्ये शक्तिर्नेत्येतद्दिषधपरि न-
विरोध इत्याहुः । तत्र । शक्तिद्वयाङ्गीकारे गौरवाद्विशेषपर्यवसान एव हेतुरित्यस्वारस्याच्चेति द्रष्टव्यम् । नन्वान्विताभियानपक्षे गोपदेन गौरवा-
नयनस्यानयेति पदेनानथनस्यैव गोरूप्यभिधानाप्युलक्त्तिरिति शङ्कते ॥ नन्विति । पदद्वयेनोभयस्थापनेऽपि गोपदेनानयनप्रतियोगिकगोधर्मिक-
कर्म्मत्वस्यानयोति पदेन च गोप्रतियोगिकानयनधर्मिकक्रियास्वस्योपस्थापनात्तोश्च भिन्नभिन्नप्रतियोगिकानुयोगिककर्म्मस्वरूपास्तयोर्वैकेकेनाव्येनानु-
पस्थापनेनोपस्थानीयान्वयभेदेनापौनरुकृत्यमित्याह ॥ अन्वयेति । एतदेव विशदयति ॥ आनयेनेति । नन्वन्वयद्वयस्यैकेकोपस्थापनेऽपि
कारकपदोपस्थापितक्रियाप्रतियोगिककर्म्मत्वादेः क्रियायां कारकप्रतियोगिकाक्रियात्वेन विनाऽनुपपत्त्या तथा क्रियापदोपस्थापितकारकप्रतियोगिकक्रिया-
स्वस्य कारणे क्रियाप्रतियोगिककर्म्मत्वादिना विनाऽनुपपत्त्यैकेकपदेनैकेकोक्त्यैवान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्यापि सिद्ध्या पदान्तरेणापि पुनस्तदाभिधाने पाँन-
स्कृत्य स्यादेवेत्यतोऽन्यथाऽनुपपत्तिबलञ्छस्याशब्दतया न शाब्दपौनरुकृत्यमित्याह ॥ अर्थिकी ति विति । ननु तथाऽप्यन्यथाऽनुपपत्तिल्लघडेऽ-
प्यर्थ पूर्ववाभावेनानुपदैयता पदान्तरस्य स्थादेवेत्यतः समग्रजनत्वाच्चानुपदैयतेत्याह ॥ विशेषेति ॥ ध । ननु संज्ञान्यथाकरणे गौरवाभिधान-
मनुपपन्नम् । उपायान्तरेण वाक्यार्थबोधं कृदन्तं प्रति तत्सम्भवेऽप्यनियतनिमित्तकरवादौलोक्षिको वाक्यार्थबोध इत्यप्राप्त्यर्थ वेदयेति ब्रुवाणं मां
प्रत्यन्विताभिधानानङ्गीकारेऽपि गौरवाप्रसराल्लगतो नेदं गौरवाभिधानं पूर्वंपक्षिणं प्रति येनोक्तदोषः स्यादपि तूपायान्तरवादिनो वादिनः प्रतीत्या-
शयेनोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ एवंमिति । यद्यपि परमते वर्णेपदवाक्याखण्डपदवाक्यस्फोटभेदेन पञ्चअक्षरा फ़ोट्टाः । वर्णपदवाक्यस्फ़ोटभेदेन
त्रयो जातिस्फ़ोट्टा इत्यष्टौ स्फ़ोट्टाः । अत एवोत्तरत्र पदार्थस्यादिना पदस्फ़ोट्टमपि व्युत्पादयिष्यति । तथाऽपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतोरेव प्रस्तुततया
वाक्यस्फ़ोट्टस्यैव तादृशावाप्तिर्यैवीपादानमुत्तरत्र पदस्फ़ोट्टव्युत्पादनं च प्रसङ्गादित्यवधारयम् । यद्यपि तात्वाद्रिस्थानोल्लासकादीनां निवेशोपाधि-
व्यस्तावणीत्मकपदैः स्वसमवेतवाक्यस्फ़ोट्टोऽभिव्यज्यते । स च व्यस्तौ वाक्यार्थं प्रस्थापयतीति खण्डवाक्यस्फ़ोट्टोऽपि पराभिमतस्तथाऽन्यखण्डवाक्य-

भ्याससादृश्यादिग्रहणम् ॥ एतेनेति । संस्कारोद्धाघप्रयोजकोऽभ्यासेऽप्यतिशयितः स्वार्थ एवेति तन्मात्रस्मरणमिति भावः । ननु विशेषान्यन-
प्रतिपत्त्यर्थं पदान्तरोपयोग इतरेतराश्रयत्वाभावप्रयोजकपदान्तरनिरपेक्षतायै सामान्यान्विताभिधायकत्वं च स्वयाऽपि कल्पनीयम् । भया चान्यामे-
चारात्स्वार्थमात्रस्मारकत्वं परस्परसमभिव्याहाराद्विशेषान्विताभिधायकत्वं कल्प्यत इति कल्पनायां न कोऽपि विशेष इत्यतः सामान्यशक्तिग्रहण-
प्राप्तसामान्यान्विताभिधानस्य त्वां प्रत्यावश्यकत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमेवेत्याह ॥ येऽपीति । यद्यप्यव्यभिचारात्स्वार्थमात्रस्मारकत्वं परोक्तमनपद-
मेव निरस्तं सामान्यान्विताभिधानं चानुभवसिद्धमित्ययुक्तं तथा च न साम्यप्रसक्तिः । तथाऽप्यस्मदभिमतसामान्यान्विताभिधानप्रयोजकसामान्य-
शक्तिग्रहणं तवाप्युपलब्धमिति कल्पनायासपि न साम्यमित्याशयेनैतदुक्तमिति ध्येयम् । यद्वा ननु शक्तिग्राहकप्रमाणस्य वृद्धव्यवहारोदेविशेषविषय-
कतया सामान्यान्विते शक्तिग्रहणुपपत्तेः कथं तच्छब्दभ्युपगमेनोक्तदूषणपरिहार इत्यतः शक्तिग्राहकप्रमाणस्य विशेषविषयत्वेऽप्यावापोद्वापादिना
व्यभिचरितविशेषानपहयाव्यभिचरितसामान्यान्वित एव शक्तेः परीक्षैकैव्यवस्थापनात् । एवम्भावो विशेषान्विताभिधानवादिनाऽप्यङ्गकार्य एव ।
अन्यथा विशेषान्विते शक्तिग्रहणुपपत्तिरित्याह ॥ येऽपीति । ननु पदान्तरसमभिव्याहाराद्विशेषान्वयप्रतिपत्त्यङ्गकारे पदार्थशक्तिमात्रं किं
नाभ्युपेयतान्वितशक्तिकल्पनापेक्षया केवलपदार्थशक्तिपक्षस्य लघुत्वात् । पदान्तरसमभिव्याहारानुस्मरणस्य चोभयत्राविशेषादित्याशङ्कते ॥ नन्यति ।
प्रथमं गृहीताऽपि गौरवत्वात्कार्यान्वितशक्तिरिवान्यलभ्यत्वबाधकादन्वितशक्तिः परित्यज्यतामिस्यत आह ॥ पदान्तरेति । स्वार्थमात्रशक्त्यानां
पदानां पदान्तरसमभिव्याहारो विशेषत एवान्वयबोधकत्वोपयुक्तं शक्यन्तरमुत्पादयतीति मन्यसे आहोस्मिन्नेन शक्यन्तरानुत्पादे पदार्थमात्रशक्त्यानां
पदानां सर्वथाऽन्वये शक्तिशून्यानामपि पदान्तरसमभिव्याहारारूपसहकारिवशादन्यबोधकत्वमिति । नाद्य इत्याह ॥ पदान्तरेति । हीत्यस्य
न्यायस्य प्रसिद्धतां सूचयति । द्वितीयेऽप्येतेद्वौत्तरं पदान्तरेति । तदा सामान्यस्य सामान्यविषयकशक्तेर्विशेषविषयकत्वरूपे विशेषपथवसान एव
पदान्तरसमभिव्याहारो हेतुर्न पुनरविद्यमानशक्त्याधाने सर्वथाऽन्वये शक्यमावेऽपि विशेषान्वयबोधकत्व इत्यर्थः । अत एव पदान्तरसन्निधानाहि-
तशक्यन्तराणीति पद्वतिरपि पदान्तरसन्निधानेनाहितं पर्यवसितं शक्यन्तरं शक्तिविशेषो येषां तानि पदान्तरसन्निधानप्राप्तविशेषविषयताक-

प्रत्येकपक्षे वर्णान्तरैर्व्यर्थं समुदायस्तु न सम्भवतीति दोष इत्यर्थः । यथा रत्नपरीक्षकस्य पुनः पुनः रत्नतत्त्वं वीक्षमाणस्य पञ्चषाणि रत्नदर्शनानि प्रत्येकं रत्नस्वरूपमवाहमानान्यपि न सहसैव समानासमानजातीयव्यावृत्तान्तरमवभासयन्ति किन्तु पूर्वपूर्वदर्शनजनितभावनासाचिचेतो-लब्धजनमनि चरमे चेतासि चकारित रत्नतत्त्वं तथा व्यङ्ग्यन्तोऽपि प्रत्येकभिरे वर्णा न द्रागेव स्फोटतरं स्फोटमवभासयितुमर्शितेऽपि स्वल्पं पूर्वपूर्वाभिव्यक्तिजनितसंस्कारसचिवोत्तरोत्तराभिव्यक्तिक्रमेणान्योन्यो वर्णः स्फुटतरं स्फोटज्ञानमाधत्त इति न वैयर्थ्यं द्वितीयादीनाम् । नापि पूर्वोपाया तदभावे तदभिव्यक्तिजनितसंस्काराभावेनात्यवर्णरयासहायतया व्यक्तावाभासेहेतुत्वासम्भवात् । इयं च कल्पना स्फोट एव युक्ता नार्थे स्फोटस्य शब्दत्वेन श्रावणप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षगोचरस्य व्यक्तितारतम्यभाक्त्वेन दृष्टत्वात् । मानान्तरगम्यार्थस्य तु शब्दाद्व्यक्तमेव वा प्रतीतिरप्रतीतिरेवेति न साम्यमित्याशङ्कते ॥ पूर्वपूर्वेति । तन्मते ध्वनीनामेव स्फोटव्यङ्ग्यत्वेऽपि वर्णादयस्तरयारम्भका व्यङ्ग्यत्वा वेति विकल्पमुखेन प्रवृत्तेस्तदनुसारेण वर्णाभिव्यक्तमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । सामान्यविशेषतत्त्वानां सर्वाशानां वाऽनुभूयमानता हि वैशद्यम् । सामान्यमात्रस्य किञ्चिदशानां वाऽनुभवो ह्यवैशद्यम् । न च निस्त्रिलसामान्यविशेषाधिरहिणो निरंशस्य स्फोटस्य तादृशवैशद्यावैशद्ये सम्भवतः । नापि पूर्वपूर्ववर्णैरस्फुटमुत्तरोत्तरोर्विशदं तज्ज्ञानं कस्याप्यनुभवसिद्धम् । अतो नेदं वैलक्षण्यं युक्तमित्याशयेनाह ॥ एकरस इति । ननु वर्णादिविभागो न प्रतीयत इति नोच्यते येन प्रतीतिविरोधः स्यात् । नापि वर्णादीनां स्फोटोत्पादकव्यङ्ग्यत्वे येन तत्पक्षोक्तदोषः । अपि त्ववश्यं किलार्थप्रतिपत्त्यर्थं क्षणभङ्गुरवर्णव्यतिरिक्तस्फोटोऽभ्युपान्तव्यः । स च केनचिदभिव्यङ्ग्यः । तत्राभिव्यङ्ग्यत्वं तावद्ध्वनिविषयसम्प्रतिपन्नं तव तद्वर्णानां भ्रम तु स्फोटस्येत्येव विशेषः । न च ध्वनिभिरेव स्फोटाभिव्यक्तिसिद्धावतिरिक्तवर्णकल्पनया किञ्चिदरित प्रयोजनम् । प्रत्युत कल्पनागौरवेमोवाधिकम् । ततो यथा नित्यनिरतिशयचिदानन्दैकरसे ब्रह्मण्यसदप्यनाद्यनिवाच्याविद्यावशात्सदिवाभाति तथाऽनवयवे नित्ये स्फोटाख्ये शब्दब्रह्मण्यशेषमिदं जगदसदप्यनाद्याविद्याया सन्नपि वर्णपदविभागः प्रतीयते । तदभिव्यक्तिः पुनर्द्वया चैतन्याभिव्यक्तिरिव ध्वनिभिराश्रयत इति सिद्धान्तहरस्यमिति नानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ अथेति । अप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च मतद्वयमप्यनुपपन्नमित्याशयेनार्थान्तरन्यासेनाभाससमानयोगक्षेपतामाह ॥ तद्विदमिति । एकं

स्फोटपक्षस्य मुख्यतया तदभिमतत्वात्तदुपादानम् । प्रत्यस्तमित्यारोपितवर्णपदविभागं निरवयवमिति यावत् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते ॥ एकैति । शान्तः कोलहलः श्रुतपूर्वो गकारो नास्तीति प्रत्यक्षेण वर्णोऽनित्यो भावत्वे सति कृतकत्वादित्याद्यनुमानेन सर्वदाऽनुपलब्धोच्चारणे सत्येवोपलब्ध्या च वर्णानामनित्यत्वादिति भावः । शान्तः कोलहल इति प्रतीतिर्ध्वनिविषयत्वाच्छ्रुतपूर्वगकारो नार्तीति प्रतीति-स्वरूप एव विप्रतिपत्तेः । अनुमानस्य च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबाधितत्वाच्छ्रोत्रं नित्यद्वयग्राहकं निरवयवेन्द्रिय-त्वान्नोवदिति प्रतिपक्षितत्वात्सर्वदाऽनुपलब्धेश्च व्यङ्ग्यभावोपपत्तेर्वर्णानां नित्यत्वेमेवेत्यत आह ॥ **नित्यत्वेऽपीति** । वर्णव्यङ्ग्योच्चारणस्य प्रतिनित्यत्वेनाश्रुतरविनाशित्वेन क्रामिकत्वेन च तज्जन्यप्रतीतिरपि तादृशत्वेनैकप्रतीतिकालेऽप्रतस्थिभावादर्थप्रतीतिपर्यन्तमनुवृत्तेश्चेति भावः । ननु माऽस्त्वेकप्रतीतिकालेऽपरप्रतीतिर्मा च भूदर्थप्रतीतिपर्यन्तमनुवृत्तिः । तथाऽपि पूर्वं प्रतीतेर्जातत्वमात्रेणार्थप्रतीत्युपपत्तिरित्यत आह ॥ **अप्रती-यमानानामिति** । ननु सर्वदा पूर्वं वर्णप्रतीतिरभावात्कथमेतदुपादानं कथं च पूर्वं प्रतीतित्वेऽप्रतीत्यमानत्वाच्चिरित्यत आह ॥ **न हीति** । अर्थप्रतीत्यव्यवहितपूर्वकालासत्त्वे पूर्वं जाताया अप्यकिञ्चित्कारत्वेमेवेति भावः । एकैकवर्णानुभवजन्यसंस्काराणां निरपेक्षाणामेव तत्तस्मृति कारणतया यावन्तो वाक्यस्थितवर्णास्तावत्तस्मृतिजनकत्वम् । तत्रापि क्रामिकानुभवजन्यत्वात्क्रामिकतादस्मृतिजनकत्वमेवोचितमिति पुनर्व्यवधानमेवेत्याशयेनाह ॥ **स्मृतीनामपीति** । क्रमावधारेणोऽपि युगपत्तावत्तस्मृतिजनकत्वं वा प्रसज्येतेत्याशयेनाह ॥ **ज्ञानेति** । चक्षुरादिनिरपेक्षसंस्कारस्य स्मृतिकार-णत्वेऽपि संस्कारनिरपेक्षचक्षुरादेरालोचनकारणत्वेऽपि मिलितयोः प्रत्यभिज्ञाजनकत्ववन्मिलितानां संस्काराणामेकस्मृतिजनकत्वं न विरुद्धमित्या-शयेन शङ्कते ॥ **अथेति** । यद्यपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसचिवान्यवर्णसन्निष्ठश्रोत्रेणाखिलवर्णविषयैकानुभवजननसम्भवात्तदाशङ्काऽ-प्युचिता । तथाऽपि संस्काराणां स्मरणप्रत्यभिज्ञाने प्रत्येव कारणत्वेऽप्येतादृशानुभवं प्रति न कारणतेति पराशयाद्वा तदनुभवस्यापि शक्तिस्मरणा-दिना व्यवहितत्वाद्वाज्ञाशङ्कनमिति द्रष्टव्यम् । ननु समूहालम्बनप्रतीतिविषयाणामप्येकपङ्क्त्युपविष्टानां क्रमवर्त्ति न स्यादित्यत आह ॥ **पूर्वा-पर्येति** । एवं कल्पनागौरवपरिहाराय स्फोटस्य प्रामाणिकत्वमुपपाद्य तदीयार्थप्रत्यायनशक्तेरपि तदुपपादयति ॥ **स चेति** ॥ पूर्ववदिति ।

गृहीत इति । सहकृत इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गश्चेति ।** अन्यवर्णश्रवणमात्रेण वाक्यार्थबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदा वाक्यार्थबोधसमये । तत्त-
 द्दर्शानुभवजनितसंस्कारैस्तस्मरणं ततः पूर्ववर्णसम्बन्धस्मरणमेवं पूर्ववर्णदानुभवजनितसंस्कारैस्तत्पदस्मरणं ततः पूर्वपदसम्बन्ध-
 स्मरणं ततः पदार्थस्मृतिरित्याद्यनेककल्पनाया एकस्मृत्युपाखण्डानां सर्ववर्णानां पदत्वेनानुसंहितानां वाक्यार्थबोधकत्वकल्पनावेक्षयाऽतिगुस्तुवमित्याह ॥
किमनेनेति । ननु पूर्ववर्णसंस्कारोऽन्यवर्णमात्रस्मरणं वाक्यार्थबोधोपयोगितयाऽभ्युपागम्यतेऽतो न गौरवमिति शङ्कते ॥ **पूर्ववर्णेति ।** सर्व-
 वर्णविषयैकस्मृत्यनभ्युपगमे संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनकतया पूर्ववर्णसंस्कारमात्रेण तेषु पदत्वानुसन्धानासम्भवेन पूर्ववर्णसम्बन्धस्मरणरूपस्य त्वदुक्तस्या-
 न्यवर्णसहकारिणोऽप्यभावप्रसङ्ग इत्याह ॥ **तथा सतीति ।** उपलक्षणं चेत्तत् । उत्तरीत्या पूर्ववर्णसंस्कारस्य वैयर्थ्यात्तिदर्थस्य पूर्ववर्णोच्चा-
 रणस्य वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥ वैशेषिकपक्षं निराकर्तुमनुवदति ॥ **केचिदिति ॥ द्वितीये त्विति ।** एवेत्यस्य साक्षादित्यर्थः ॥
वकबन्धरीतिप्रयास इति । वकबन्धसमानन्यायमित्यर्थः । वकग्रहणे क उपाय इति केनचित्पृष्टे खरतरदिनकरसम्पर्कदुततन्मत्तकीनिहितन-
 वनीतिविन्दुभिनयनयोः पूर्णतायां तदग्रहणं सुकरमिति कश्चित्प्रवदति । न च तदुपपद्यते । वकग्रहणमन्तरेण तन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपानुपपत्तेस्तस्मि-
 न्स्वयं गृह्णति च तत्प्रक्षेपोऽपि मुधैवेति न्यायाभिप्रायः । वकबन्धरीतिव्युत्पादनाय वक्तृज्ञानानुमान इत्युक्तम् ॥ छ ॥ प्रमाणान्तरावागतेषु पदार्थेषु
 बल्लतमन्वयबोधकत्वं पदाभिहितेष्वप्यास्थीयते वा पदाभिहितेष्वेव वा तत्कल्प्यते । नाद्य इत्याह ॥ **नैरपीति ।** ननु मानान्तरावसेथानां पदार्था-
 नामन्वयबोधकत्वं कल्लसमेव । अनवधारिताश्रयविशेषस्य प्रत्यक्षदृष्टेस्तस्याप्रतिपक्षगुणविशेषस्य हेपाशब्दानुमितस्याश्रयत्वस्य खुरनिष्पेषशब्दानुमित-
 धावनस्येत्येतेषां प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणान्तरासिद्धानां गुणक्रियाजातिरूपाणामर्थान्तरसाक्षाद्दृक्षाणां योग्यानां पदार्थानामन्वयबोधकत्वदर्शनादिति
 शङ्कते ॥ **नन्विति ।** आरूपं श्वेतं कञ्चित्सदार्थमव्यक्तमगवाश्चादिरूपम् । पदार्थानामित्यतः पूर्वं दर्शनसिद्धरूपस्य श्रवणश्रुतहेपाखुरनिष्पेषशब्दा-
 नुमिताश्चत्वनानिगतिरूपाक्रिययोश्चेति शेषः । किं येनैव पुरुषेण श्रैत्यसमानाश्रयौ हेपाध्वनिखुरनिष्पेषशब्दावगताौ तस्यैवेयं श्वेतो धावतीति संस-
 र्गधीरुत यस्य तथाऽन्यवसायस्तस्यापीति । यदि तावदप्रत्ययाकलितहेपाध्वनिपादाविहारनिर्धोषापादानस्यैतदुच्यते । तदपि तस्यार्थान्तराभावस्या-

पदमेकं वाक्यमित्यबाधितप्रतीतिः स्फोटं विनाऽनुपपत्त्या स्फोटस्य प्रामाणिकत्वात्तद्वलायत्तकल्पनायां नाभाससाम्यमित्याशङ्कते ॥ **एकयेति ।**
सर्वत्रैक्यप्रत्ययैवेवमन्यथासिद्ध्या तद्वलात्त्ववाय्वैक्यं न सिध्येदिति शङ्कापरिहाराय भेदप्रत्ययबलादित्युक्तम् । यद्यपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसं-
स्कारसहकृतान्त्यवर्णविषयकश्चोत्रजन्यसदसदेनेकवर्णविषयैकैकानुभव एवार्थप्रत्ययनाय पद्वत्युत्तरित्या वक्तुं युक्तः । तथाऽपि मौनिलोकलिप्यादि-
दर्शनादिस्थले समूहालम्बनस्मृतेरेव वक्तव्यतया सर्ववर्णविषयैकैकानुभवस्यले च तस्य शक्तिस्मृतिव्यवहिततयाऽर्थप्रत्ययनायव्यवहितसमूहालम्बनस्मृते-
रेव वक्तव्यतया तदुपरुढताभ्युपगमेनैव परिहरमाह ॥ **एकस्मृतीति ।** वर्णानामेकबुद्धयोरहाङ्गाकारे क्रमकस्यानङ्गात्वमुक्तं स्यात् । तथा च
राजा जारेत्यादावर्थभेदो न प्रतीयेत्युक्तदोष इत्यत आह ॥ **अनुभवेति ।** न चानुभवक्रमरूपोपाधेः पूर्वानुभवान्न स्मृतिविषयत्वमिति वाच्यम् ।
क्रमिकतत्तद्वर्णानुभवानन्तरं क्रमविशिष्टानुभवानामेव साक्षिणाऽनुभवोपपत्तेः । केचित्तु स्मृतिरनेकवर्णमात्रविषयिणी वर्णेषु च न स्वतः क्रमः किन्तु
क्रामिकानुभवविषयत्वमेव क्रमः । तथा च वर्णस्मृतिवत्तेषु क्रामिकानुभवविषयत्वमपि स्वरूपेणार्थप्रत्ययने निमित्तम् । न च निमित्तकारणस्यापि
ज्ञानं कारणमिति न तदनुभवापेक्षा । वस्तुतः क्रामिकानुभवविषयवर्णानां स्मृतेरर्थप्रत्ययनाङ्गात्वाभ्युपगमात् । न च क्रमव्युत्क्रमयोरविशेषोऽपीत्याहुः ।
तेनोत्तरित्या वर्णानामिव तन्निष्ठक्रामिकानुभवविषयत्वापि साहयनभूतस्य स्मृतिविषयत्वोपपत्तेः । स्वरूपेण स्फोटोऽर्थप्रत्ययाथक इति द्वितीयं निरा-
करोति ॥ **अप्रतीतस्येति ।** छ ॥ एवं वैयकरणभिमतं पक्षं निराकृत्य मीमांसैकदेशीमतं निराकर्तुमनुवदति ॥ **अन्ये त्विति ॥ अन्यथा**
चेदिति । व्युत्पत्त्यपेक्षायां पदतदर्थानुसन्धानाभावेन सम्बन्धिरूपपदार्थज्ञानाभावेऽपि तत्संसारूपवाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्वा
व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि वर्णमालास्मरणविशेषाद्वाक्यार्थबोधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **आद्य इति ।** तत्तत्पुरुषप्रयुक्ततत्तदभिप्रायानुसारिवावयानामान-
न्याद्वाक्यार्थप्राप्तत्वाच्च तत्तद्वाक्यार्थवर्णमालाया वाक्यार्थेषु व्युत्पत्तेरसम्भवेन व्युत्पत्त्यपेक्षां वदता तन्मालान्तर्गततत्तद्वर्णेषु पदवानुसन्धानस्य तत-
स्तत्तत्पदार्थानुसन्धानस्यावश्याश्रयणायतया तत एव वाक्यार्थबोधोपपत्तौ वर्णमालायास्तद्वोधकत्वकल्पने गौरवमित्याशयः । वाक्यस्थवर्णमालास्मरण-
मभ्युपेय दूषणमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदेवाशक्यमित्याह ॥ **किञ्चेति ।** छ ॥ जरैर्वाथिकमतं निराकर्तुमनुवदति ॥ **अपरे त्विति ॥ अनु-**

भावात्तदन्वयव्यतिरेकौ दूरोत्सारिताविदेकवावदतया योजना द्रष्टव्या ॥ **एकैकेति** ॥ एवं चात्र षष्ठस्तथा पदनिचयश्रवणस्थलेऽपि सा कल्प्यत इति भावः ॥ **किं तावतेति** । कर्तृकाभावाच्च कल्पना युवतेत्यर्थः । गौरवशाब्दवादिदोषपरिजिह्विष्या पराभिहितो यः परिहारस्तन्निरासकतया न चाशक्त्येत्यादिभाष्यं योजयितुं तद्दोषमाह ॥ **किञ्चेति** । ननु चक्षुषो ज्ञानजननेऽर्थसद्विकर्षस्येव पदानामन्वयबोधजनने पदार्थप्रतिपादनमवान्तरव्यापार इत्येव कल्प्यते न त्वन्वयबोधकरणानां पदार्थानां पदबोधितत्वमात्रम् । येन प्रत्यक्षदृष्टधूमाद्यनुमितवन्द्वादेरप्रत्यक्षत्ववदन्वयस्याशाब्दत्वं पदार्थानां प्रमाणान्तरत्वं च स्यात् । पदानां च कारणत्वस्य कृत्स्नात्करणगौरवं च नेत्याशयेन शङ्कते ॥ **नायमिति** । गौरवाशाब्दत्वादिरूपः । शक्त्यनङ्गीकाराङ्गीकारविषययोर्वाक्ययोरेकविधकत्वासम्भवाद्विकल्पदुस्तेनोत्थापयति ॥ **किमन्वय इति** । उभयत्र शक्तिपक्षे दोषं दृष्ट्वाऽन्वयपरत्वं वदतस्तन्मात्रे शक्तिरित्याशयः । स चानुपपन्न इत्याह ॥ **पदार्थेति** । ननुभयत्रैकत्र वा शक्त्यङ्गीकारे उक्तदूषणप्राप्तावपि न मन्मते तदवकाशः । विशिष्टार्थप्रत्यायनार्थप्रयुक्तपदकदम्बसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या पदस्मारितानामर्थानामन्योन्यान्वितानां पदलक्ष्यतयाऽनङ्गीकारादित्याशङ्कते ॥ **अन्वय इति** । पदार्थान्वये शक्त्यङ्गीकारे पदार्थेषु शक्तिप्राप्तेरनिष्टत्वेऽप्यन्वये लक्षणायां पदार्थेष्वपि लक्षणापत्तिर्नानिष्ठेति भावः । नन्वभिधायकत्वं नाम न शक्त्यर्थप्रतिपादकत्वं किन्तु रमारकत्वमात्रम् । तथा चाभिधानवृत्तेरभावेऽपि नानुपपत्तिः । न च शक्त्यर्थप्रतिपादकत्वरूपाभिधानवृत्तेर्वाच्यार्थानुपपत्तिर्वाच्यार्थसम्बन्धद्वारा लक्षणोपयोगान्तदभावे लक्षणैव न स्यादिति वाच्यम् । सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च द्रुतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुमित्यादौ लोके वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ वेदे चान्वयानुपपत्त्यादेरभावेऽपि निष्प्रयोजने वाक्यप्राप्त्यानुपपत्त्या प्रतीयमानवाक्यार्थत्यागेन शूरादित्वं सम्पदो हेतुरित्याद्यर्थस्य लक्षणादर्शनेन वाच्यार्थानुपपत्त्यादेर्लक्षणायामतन्त्रत्वात्तस्माद्वाक्यप्राप्त्यापत्तिरेव लक्षणाबीजम् । तस्याश्च विशिष्टार्थप्रयुक्तसमभिव्याहृतानां पदानां सारितार्थमात्रपरत्वे प्राप्तेः स्मरणरूपाभिधानवृत्तेरेव लक्षणाबीजत्वाच्च शक्तिः प्रयोजिकेत्याशयेन शङ्कते ॥ **रमारकत्वमेवेति** । नेति पदवदर्थानामपि पदस्मारकत्वादभिधायकत्वापत्तिरित्यर्थः । न च शब्दज्ञानमभिधाव्यापारः । अर्थस्मृत्यर्थमेव पदप्रयोगात् । न ह्यर्थज्ञानं तथा । तत्तत्कार्यार्थमप्यर्थोपादानात् । तथा चाभिधाव्यापारोपेतानां

निश्चयो यदि तदा विशिष्टसंसारप्रतित्यभ्युपगमे प्रतीतिविरोधः । स खेवं प्रतिपद्यते । भगिनव्यमस्मिन्देशे नूनमश्वेन भाव्यं च भेनाचिद्ववेति । न पुनः श्वेतोऽश्वो धावतीति । अथाश्वसम्बन्धिनमेव खुरपुटटङ्कारवमभ्यासपाटवशदावैति । तदाऽसावश्वसम्बन्धिनमेव बोधवती गतिमनुमिनोति न पुनः केवलमेवावाभ्यान्यं पदार्थसामर्थ्येनावबुध्यते । योऽप्यस्मिन्देशेऽधादन्यो नास्तीति निश्चित्य पारिशेष्याच्छब्दपादानादध्यवसायेऽपि हेष्वादिध्वनेः श्वेत्यसामानाधिकरण्यामध्यवस्यति । तस्यापि गृहादर्शन इव बहिर्भावागतौ प्रमाणद्वयविरोधरूपार्थपत्तिरेव । योऽयं श्वेतः स एवाश्व इत्यत्र तव मानम् । मम तु विशिष्टहेतुरुपमनुमानमेव तत्र मानम् । यस्तु श्वेत्यसमानाधिकरणौ हेष्वाध्वनिखुरपुटटङ्कारवावध्यवस्यति तस्य श्वेतद्रव्यवर्तिनि बोधद्वयमसमानाधिकरणाश्वत्वे श्वेतोऽयं धावदश्वो भवितुमर्हति हेष्वाध्वनिखुरनिष्पेषशब्दवत्त्वादित्यनुमानमेवावयोरिति प्रमाणान्तरासम्बद्धागतपदार्थानां न कदाचिदन्योन्यसम्बन्धबोधकत्वमनुमानार्थपत्तिव्यतिरेकेण प्रतीतिमत्याशयेनाह ॥ तथा हीति ॥ एतेषामिति ॥ प्रत्यक्षाप्याव्यक्तश्वेतलूपजातिक्रियाज्ञापकेषां खुरनिष्पेषशब्दलक्षणानामित्यर्थः ॥ विशाकालितयेति । स्वरूपमात्रेणावसितानामित्यर्थः ॥ आद्य इति । ५ त्रे तालितयं तत्राश्वत्वमिति व्याप्तिमपेक्ष्य गमकत्वादित्यर्थः ॥ आद्य इति । अर्थान्तराभावैतदन्यतराहकप्रमाणद्वयविरोधेन तवाथार्पत्तिः । अर्थान्तराभावविशिष्टैतदन्यतरस्याश्वत्वाविनाभावेन ममानुमानमित्यर्थः ॥ अनध्यवसाय एवेति । विशिष्टपदार्थान्वयबोध एवेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ प्रमाणान्तरेति ॥ एकैवेति । न च केवलपदार्थशक्तिकल्पनापेक्षया विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवमेवेति वाच्यम् । त्वच्छक्तिद्वयकल्पनाभावादित्यत्र तात्पर्यात् ॥ आकाङ्क्षितेति । आपान्तकविशेषविषयकशक्तेरेवाभावे आधेयशक्तेरेवाभावेन पदान्तरतदाधायकत्वशक्तेरेव्यभाव इति भावः । नन्वन्यव्यतिरेकायां पदार्थस्मृतेरन्वयबोधकत्वे सिद्धे प्रमाणान्तरागतानां तेषां तदभावात्पदैरभिहितानामेव तत्कल्पनेति प्रमाणसिद्धेऽयं गौरवं न दोषायेति शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ सङ्गतीति । तथा चान्वयव्यतिरेकयोरेक्यथासिद्ध्या न तद्वत्तात्पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायकतानिश्चय इत्यर्थः तर्हि मध्ये पदार्थस्मृतेर्वैयर्थ्यमिष्यत आह ॥ पदेति । यद्वाऽङ्गीकृत्येदमुदितम् । वस्तुतस्तु मध्ये पदार्थस्मृतेरेवाभावादन्वयव्यतिरेको दूरेता-रित्ताविराह ॥ पदेति । अथवा सगङ्गतिभावाभावाभ्यां वाक्यार्थप्रत्यययान्यथोपपत्तेः । पदेनिचयश्रवणवाक्यार्थबोधवान्तरा पदार्थस्मृतानामभावा-

शब्दार्थस्तस्यानुपदमेव तत्तु समन्वयादिति निराकरिष्यमाणत्वादिति चेन्न । जगज्जन्यादिकारणतया शास्त्रयोर्नित्वस्य तत्रैतरनिरासेन
 ब्रह्मणि समर्थनात् । न हि कार्यवादिनः कार्यं तथाऽभ्युपयन्ति येन तत्र तन्निराकरणं सङ्गच्छेत । स्यादेतत् । तथाऽप्येतदुक्तम् ।
 अतःशब्दो हि प्रकृतस्य हेतुत्वमाह । न पुनर्वेदप्रामाण्यादिकमेव साक्षात् । न चात्र तत्प्रकृतम् । अस्त्यैव प्रथमवाक्यत्वात् । पूर्वमीमा-
 साप्रकृतोपजीवनं तु नेष्यत एव । न च कार्यनिराकरणं तत्प्रकृतम् । तत्कथमस्यार्थस्यातःशब्दार्थतया व्याख्यानम् । अन्यथोत्सृजि-
 ताभिधाने भाष्यत्वव्याधातः । किञ्चायमर्थो ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यतायामत्यन्तोपपुक्तो विस्तरादेव पूर्वमीमांसायाामिव वक्तव्यः सूत्रकृतेव ।
 अत इति सङ्क्षेपेण कस्मादुक्त इति शङ्काद्वयं परिहरति ॥ एतत्सर्वमिति । यस्मादित्यर्थे हिशब्दः । तुशब्दस्यात्र त्विति सम्बन्धः ।
 तस्मादित्यर्थे वा । यस्मादेतत्सर्वं प्रमेयं ब्रह्मतर्काभिधेयतर्कशास्त्रे विस्तरादुक्तम् । तस्मादत्र मीमांसोपक्रमेऽत इति सङ्क्षेपेण सूचित-
 मित्यनेन शङ्काद्वयमपि परास्तम् । ब्रह्मतर्कोक्तत्वेन प्रकृतत्वादिदं (दतः) शब्देन परामर्शो युज्यते । तत्रैव विस्तरेणोक्तत्वादत्र सङ्क्षेप-
 करणं चोपपद्यत इति । ग्रन्थान्तरोक्तस्य कथमत्र प्रकृतत्वम् । तथात्वे वा कुतो न पूर्वमीमांसोक्तपरामर्शोऽयमिष्यत इत्यत उक्तम् ॥
 तर्कशास्त्र इति । तर्कशास्त्रं हि मीमांसाङ्गमिति वक्ष्यति । ब्रह्मतर्कं विस्तरेणोक्तत्वमत्र सङ्क्षेपकरणस्य घटकमात्रं न नियामकम् ।
 तत्र विस्तरेणोक्तस्यात्रापि विस्तरेणोक्तौ बाधकाभावात्प्रस्थानभेदेनापुनरुक्तेरित्यत उक्तम् ॥ विद्येति । एतदुक्तं भवति । अस्ति ताव-
 त्कर्कमीमांसाविधयोः पृथक्त्वम् । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनमिति पृथक् श्रवणात् । वेदाश्चत्वारः सर्वाङ्गानिति पुराणस्मृतितर्क-
 शास्त्रसहितानि षडङ्गानि गृह्यन्ते । सत्यमिति मीमांसा । तथा च चतुर्दशविद्यास्थानान्युक्तानि भवन्ति । तदर्थं च व्युत्पाद्यभेदेना-
 वक्ष्यम्भवितव्यम् । ततश्च प्रमेयव्युत्पादनपरे मीमांसाशास्त्रे तर्कशास्त्रव्युत्पाद्यं वेदप्रामाण्यादिकं यदि विस्तराद् व्युत्पाद्येत तदाविद्या-
 भेदो न स्यात् । सङ्क्षेपेण सूचने तु नायं दोषः । प्रायिकत्वाद्विद्याभेदस्य । सर्वथाऽन्यासंस्पर्शोऽङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः ।
 अतोऽत्रास्य सर्वस्य सङ्क्षेपकरणमेवोचितमिति । अनेन जैमिनीयानां प्रमाणलक्षणादिनिरूपणं नातीव मीमांसायां सङ्गतमिति

पदानामेवाभिधायकत्वं नार्थानामिति वाच्यम् । मध्येऽर्थसूत्रेनभ्युपगमेन पदप्रयोगस्य तदर्थवासमतेः । अर्थसम्यग्मेव लौकिकानां पदप्रयोगेऽपि नियमकत्वेन शक्तेरङ्गीकर्तव्यत्वाच्च । एतेन पदेष्वेव लौकिकानामभिधायकत्वव्यवहारान्नार्थानामभिधायकत्वमिति निरस्तम् । तन्मूलतयैव शक्तेरङ्गीकार्यताया उच्यमानत्वादिति भावः ।

अनु०—एतत्सर्वं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्कं हि विस्तरात् ॥ उक्तं विद्या पृथक्त्वात्तु सङ्क्षेपेणात्र सूचितम् ॥ प्रमाणन्यायसन्निधौ क्रियते तर्कशास्त्रतः ॥ मानन्यायेस्तु तत्सिद्धैर्मामांसमेयशोधनम् ॥ ब्रह्मतर्कं च भगवान्स एव कृतवान्प्रभुः ॥

सु०—एवं तावद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वापयुक्तं युक्तिजातमतःशब्दार्थत्वेन व्याख्यातम् । तेनाथशब्दार्थमेवातःशब्दार्थतया हेतुत्वेन व्याख्यातवतां वृत्तिकाराणामिव नाम्नाकं पुनरुक्तिदोष इत्युक्तं भवति । तथा हि । अथशब्दस्तावदानन्तर्याभिधानमुखेन हेतुतयैव पूर्ववृत्तमवगमयति । आनन्तर्यमात्रस्य विफलत्वात् । अतोऽथशब्देनैव प्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धेर्नातःशब्दोऽपेक्षितः । अथशब्दस्य हेतुत्वमार्थिकं नाभिधेयमिति चेत् । सत्यम् । तथाऽप्यार्थिकं तात्पर्यात् । तस्यैव च वाक्यार्थेऽन्वयात् । पूर्वभिर्मांसाव्याख्यातृभिर्निरूप्यमेव व्याख्यातमिति चेत् । किमेतावता । न हि पराङ्गं दग्धमिति स्वाङ्गदहदुःखं निवर्तते । न चायमस्माकमस्ति दोषः । अथशब्दो हि जिज्ञासाजनकमधिकारिस्थं धर्ममधिकारित्वशङ्कानिरासायानुवदति । अतःशब्देन तु विषयप्रयोजनसिद्ध्यङ्गभूतं न्यायकलापं सूत्रकारः स्वयमाचष्ट इति कुतः पौनरुक्त्यम् । अत एव पुनरुक्तिभयादथात इत्येकमेव पदं येऽभ्युपगतवन्तस्तेऽपि निरस्ता भवन्ति । अर्थभेदसम्भवेऽप्रासिद्धकल्पनानुपपत्तेः । ननु वेदप्रामाण्यादिकं पूर्वभिर्मांसायासुपपादितम् । अतः किमर्थमत्र पुनः सूचितमिति चेन्न । तदुपजीवित्वस्याप्रतिज्ञातत्वात् । एतन्मीमांसापजीविनी खलु सेति पुराणे पठ्यते शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णय इति । तथाऽपि न विलक्षणत्वादित्यादिना वेदप्रामाण्यादेः समर्थनाच्च तदतःशब्दार्थ इति चेन्न । एतत्प्रपञ्चत्वात् । कचिदर्थनिर्णये तात्पर्याच्च । तथा च वक्ष्यति स्वरूपनिर्णययैवेति । यत्र तन्निरणयमिति च । तथाऽपि कार्यपरत्वनिराकरणं नातः

श्चातःशब्दस्योक्तार्थत्वे सिद्ध एव प्रसराद्वृत्तिकारान्तरोक्तार्थसम्भवेनाप्रसिद्धार्थकरणं युक्तम् । पौनरुक्त्येन तदनुपपत्तौ च वेदप्रामाण्यविषये
 तवापि तस्मान्म्यमिति नोक्तार्थत्वं युक्तमिति धर्मिस्वरूपविषयशङ्कया प्रतिबन्धेन प्रथमत एवानवसरस्ततयाऽनुपपत्तिपरिहारवसरे भाष्योक्तानुप-
 पत्तिपरिहारात्पूर्वं वृत्तिकारान्तरेतःशब्दार्थोक्तावपि भाष्यकारैरन्तरोक्त्या पौनरुक्त्येन परोक्तार्थानुपपत्तेः सूचनात्प्रकारान्तरेण स्वपक्षेऽपि
 पौनरुक्त्यापत्तौ पौनरुक्त्येन परोक्तार्थत्यागानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या प्रकारान्तरप्रसक्ततत्परिहारस्यापि सूचनात्सूचितमर्थं प्रतिपादयितुं भूमिमारच-
 यति ॥ **एवं तावदिति** । अत्र वृत्तिकाराणामिति न केवलं भास्कारादीनामेव ग्रहणं किन्तु तथा व्याख्यानं पुनरात्मिमुद्राव्यापादशङ्कानिरास-
 कत्वेन तत्परिहारमभिदधतां विवरणकारादीनामपीति ज्ञेयम् । अथशब्दार्थे विरागादौ हेतुसमर्पकतयाऽतःशब्दं व्याचक्षणस्य भास्यार्थेऽप्येतदुपलक्ष-
 णम् । अथशब्दार्थानधिकाभिधायिनाऽप्यतःशब्देनाभ्यधिकाशङ्कानिरासेऽथशब्देनैव तद्विराससम्भवास्यौनरुक्त्यतादवस्थ्यमित्यावदुपपत्तयःशब्देनैव
 विरागादिस्वरूपोपस्थापकाथशब्देनैव तद्विधेयप्रमाणोपस्थापनसम्भवेन साधनस्वरूपाभशङ्कापरिहारादतःशब्देनापि तत्परिहारे पौनरुक्त्यतादवस्थ्य-
 मिति द्वितीयदूषणमपि पौनरुक्त्योपपादनैव सूचितम् । धर्मजिज्ञासानन्तर्यविशिष्टे ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यस्वरूपे विशिष्टे साध्ये कर्मणामभ्यास्यिरूप-
 कत्वसहितो ब्रह्मज्ञानस्यानन्तस्थिरफलकतापातप्रतीतिरूपो विशिष्टो हेतुरतःशब्देन बोध्यत इति रामानुजीयव्याख्यानं त्वेतत्सर्वमिति मूलवाक्याव-
 तारिकारूपे स्यादिति ग्रन्थेऽतःशब्दो हि प्रकृतस्य हेतुतामाहोयत्रातःशब्दस्याप्रकृतपरामर्शकत्वासम्भवसूचनेन निरस्तप्राथम्यमिति न वृत्तिकारान्तर-
 पक्षानिरासप्रयुक्ता न्यूनतेति द्रष्टव्यम् । नन्वानन्तर्यमात्रवाचकाथशब्दस्य न हेतुत्वसमर्पकत्वमित्यत आह ॥ **तथा हीति ॥ आनन्तर्यमात्र-
 स्येति** । जिज्ञासापुष्कलकारणास्तित्वप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसम्भवादन्यथाऽसम्भवादिति भावः । आनन्तर्यमात्रोक्तेर्वैफल्यनाथशब्दार्थतो हेतुत्वलाभेऽप्यथश-
 ब्दस्यानन्तर्यमात्राभिधायित्वादतःशब्दस्य हेतुत्वमात्राभिधायित्वादाभिधेयार्थमेदान्न पौनरुक्त्यमित्याशङ्कते ॥ **अथशब्दस्येति** । आनन्तर्यमात्र-
 स्याथशब्दाभिधेयत्वेऽपि तत्र तस्यातारपर्यादाधिकार्यं च तारपर्यात्तदर्थेनैवाथशब्दस्यार्थवत्त्वमित्याह ॥ **तथाऽपीति** । तात्पर्यविपर्ययभूतार्थैर्नैवार्थ-
 वत्त्वे नियामकमाह ॥ **तस्यैवेति** । अन्यथा लक्षणास्थलेऽप्यभिधेयैर्नैवशब्दस्यार्थवत्त्वापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भावः । व्याख्यातुसम्प्रदाया-

सूचितं भवति । अत एव न तत्रोक्तस्यात्रोपजीवनमिति । तदेव प्रपञ्चयति ॥ प्रमाणेति । अथवा विद्यापृथक्त्वादित्युक्तम् । तत्रास्तु तर्कभीमांसाविधयोः पृथक्त्वम् । तथाऽप्यत्र विस्तरेण वेदप्रामाण्यव्युपादने को दोष इत्याशङ्क्य विद्यापृथक्त्वं च व्युत्पाद्यपृथक्त्वादेव । तच्चैतदित्याह ॥ प्रमाणेति । प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि त्रीणि । न्यायोऽनुमानाङ्गभूता व्याप्तिः । अथवा न्यायो व्याप्याङ्गीकारोऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनत्मकस्तर्कः । तस्यानुमानात्मकत्वेऽपि प्रमाणानुग्राहकत्वातिशयवच्चक्षपनाय पृथगुक्तिः । अथवा प्रमाणे प्रत्यक्षमगमश्च न्यायोऽनुमानं तस्य भीमांसायामभ्यहितत्वाद्भेदोपन्यासः । अथवा प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां न्यायः प्रकारः स्वरूपसङ्ख्याविषयव्यवस्था । तस्य सच्छिक्षोद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिर्निरूपणम् । तर्कशास्त्रत इति तृतीयार्थे तसिः । तुशब्दो भीमांसा त्विति सम्बध्यते । तत्सिद्धैस्तर्कशास्त्रव्युत्पादितैः । मेयशोधनं प्रमेयस्यारोपिताकारनिराकरणेन स्वरूपनिरूपणं क्रियते । भीमांसाशास्त्रत इति शेषः । अयं व्युत्पाद्यभेदो न स्याद्यदि भीमांसाशास्त्रेऽपि वेदप्रामाण्यादिकं विस्तरादव्युत्पाद्येत । तदभावे च विद्याभेदोऽपि न स्यात् । अतः सङ्क्षेपेणैवास्य सूचनमत्र युक्तमिति भावः । अत्र तत्सिद्धिरिति वदता तर्कशास्त्रस्य भीमांसाङ्गत्वमुक्तम् । तेन तत्र प्रकृतस्यात्र परामर्शो नानुपपन्न इति सूचितं भवति । ननु महर्षिर्घवेत्यादिना तर्कशास्त्रं निराकारिष्यते । तत्कथं तस्य ब्रह्मभीमांसाङ्गत्वम् । विरुद्धयोरङ्गाङ्गिभावस्य व्याहतत्वात् । तथा च कथं तत्रोक्तस्यात्रेदंशब्देन परामर्शः कथं च ततो भेदसिद्धये व्युत्पाद्यभेदोपपादनम् । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यामेव तद्भेदस्य सिद्धत्वादित्यत आह ॥ ब्रह्मतर्कं चेति । स प्रसूयो भीमांसासूत्रकृदित्यर्थः । एवमशब्देन न कणादाक्षपादादिप्रणीतं तर्कशास्त्रमत्राङ्गतयाऽङ्गीक्रियते । अतो नोक्तदोष इति सूचयति ।

टि०—एतत्सर्वमित्याद्युत्तरग्रन्थे भाष्यकारेणातः शब्दस्थोक्ताश्वेऽनुपपत्तेः परिहारोदेतेन चोपलक्षणाया न्यायानुपपत्तिपरिहारस्यापि सूचनाद्वृत्तिकारान्तरोक्तार्थपरित्यागेन किमित्यर्थान्तरकल्पनेत्यनुपपत्तिं तावत्परिहर्तुं पूर्वप्रकरणार्थानुवादुद्धेन भूमिमारचयति ॥ एवं तावदिति । यद्वैतसर्वमित्युत्तरग्रन्थेऽप्रकृतानामेषां हेतूनां न प्रकृतपरामर्शकातः शब्दार्थत्वं युक्तमित्याशङ्कायाः परिहाराप्रकृतत्वादिवर्गविषयकतच्छङ्काया-

दत्त इत्येतदोरुपमित्येतच्छब्देनेत्येव वक्तव्यम् । तथाऽप्येतदोनित्यत्रैदम् इदमित्यत इदम् इत्यनुवृत्तिरस्त्वित्याशयेन वाऽयं प्रकृतोऽत इतिशब्द इदं-
 शब्द इत्याशयेन वेदंशब्देनेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । तर्कशास्त्र इत्यस्य तस्मिन्नैरिति वक्ष्यमाणमीमांसाङ्गावयुक्तिसूचकत्वेनोक्तशब्दकापरिहारकत्वमि-
 त्याह ॥ **तर्केति** । ननु विद्यापृथक्त्वोक्तेश्चोक्तस्यात्र विस्तेरणोक्तौ बाधकाभावादिति पूर्वोक्तदोषपरिहाराराक्षमस्त्वमित्येव नापि त्वपौनरुक्त्यसम्पाद-
 कत्वेन प्रतिकूलत्वमेवेत्यतस्तदभिप्रायं विद्यापृथक्त्वे साधकं वदन्नेवाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । यद्यपि ऋग्यजुःसामाथर्वस्याः पञ्चरात्रं च
 भारतम् । मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् । वेदा इत्युच्यन्ते सद्भिः शिक्षार्थं स्मृतयस्तथा । अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विधायतनं त्रयमिति
 तलवकारोपनिषद्भाष्योदाहृत एतद्व्याख्यानरूपे प्रमाणे पुराणादीनां वेदशब्देन ग्रहणमङ्गाशब्देन तु शिक्षादीनां स्मृतिशब्दोक्तधर्मशास्त्रस्यैव ग्रहण-
 मित्युक्तं तर्कशास्त्रस्य तु न केनापि । तथाऽपि वेदान्तरङ्गतया वेदशब्देन गृहीतानामपि पुराणादीनामितिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युक्त-
 रीत्या वेदार्थप्रतिपत्तिहेतुतया सर्वाङ्गानित्यत्रत्यसर्वशब्दस्वारस्यानुरोधेन च शिक्षादिवदङ्गाशब्देनैव ग्रहणं युक्तम् । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रा-
 ङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्देशैर्युक्तरीत्या न्यायशब्दोक्ततर्कशास्त्रस्याप्युपलक्षणत्वेन प्रमाणे ग्रहणम् । वेदशब्दश्च मुख्य-
 वृत्त्या चतुष्टयमात्रपर इत्यभिप्रेत्योपनिषद्भाष्यं व्याख्याति ॥ **वेदा इत्यादिना** । अत्र पुराणशब्दः प्रमाणानुसारेण भारतपञ्चरात्रमूलरामाय-
 णामासुपलक्षणाभिहितोऽध्यम् । निर्णीयते यतः सम्यग्निदं सत्यमिति स्फुटम् । श्रुतिस्मृत्युद्धितं सर्वं व्यक्तं मीमांसैवेतया । सत्यमित्युच्यते तस्मान्मी-
 मांसा ब्रह्मनिश्चये इति प्रमाणं मनसि निधाय सत्यमिति मीमांसेति भाष्यमनुकरोति । नन्वेषामेव कुतोऽत्रोपपादनं कुतश्च प्रमाणानुक्तस्यापि तर्क-
 शास्त्रस्यात्र सङ्ग्रह इत्यत आह ॥ **तथा चेति** । अन्यथा यथास्थितप्रमाणानुसारेणाधिक्यस्य वा पुराणस्य भारतादित्रयस्य चैकविविधव्याख्या-
 त्रयोदशत्वस्य वा प्राप्स्या चतुर्दशविद्यास्थानानि नोक्तानि स्थिरिति भावः । नन्वेवं सङ्क्षेपेण सूचनमपि न स्यात् । एवं च प्राथिकत्वस्याप्यनाश्र-
 यणेन मुख्य एव विद्याभेदः सिध्येदित्यत आह ॥ **सर्वथेति** । एवं विद्यापृथक्त्वोक्त्या तदुपपादकस्य प्रतिपाद्यपृथक्त्वस्यार्थतो लाभमभिप्रेत्य
 तयोः रूपपाद्योपपादकताप्रकारं प्रदर्श्य प्रतिपाद्यपृथक्त्वस्वरूपप्रदर्शनेन तत्प्रपञ्चकतया प्रमाणेति वाक्यं योजितम् । अधुना पूर्ववाक्योक्तं विद्यापृथक्त्वे

न सिद्धतावदेकमेतादृशं निराकरणमिति शङ्कते ॥ पूर्वेति । अज्ञानमूलकत्वाच्च स सम्प्रदाय इत्याह ॥ किमिति ॥ अथशब्दो हीति ।
अत्र जिज्ञासाजनकमित्युत्तरत्र सिद्धयङ्गाभूतामित्युक्त्याऽथशब्देन जिज्ञासाकारकस्यातःशब्देन च तत्प्रमाणस्योक्तिरित्यधिकास्थिं धर्ममनुवर्तति
विषयप्रयोजनसिध्यङ्गाभूतं न्यायकलापं सूत्रकारः स्वयमाचष्ट इत्युक्त्या च शान्तो दान्त इत्यादिश्रुत्याद्युक्ताधिकास्थिधर्मानुवादकत्वमात्रमशब्द-
स्यातःशब्दस्य तु स्वयमेव विषयादिसिद्धयङ्गाभूतवैद्विप्राप्यादिरूपान्यायकलापसूचकत्वमिति वैलक्षण्यमित्युक्तं भवति ॥ अर्थभेदेति । अनेना-
स्मन्नतरीत्याऽर्थभेदसम्भवेऽथशब्दोक्तहेतुत्वोपपादकत्वेन वाऽथशब्दसमर्पितविरागादिस्वरूपलाभसम्पादकत्वेन वा विवरणाद्युक्तातःशब्दव्याख्यान-
मलम्बकमिति सूचितं भवति । नन्वेवं पुनरुक्तिपरिहाराय यत्तमानस्याथशब्देन पुनरुक्त्यभावेऽपि पूर्वमीमांसादिना तदपरिहारात्सर्वमिदं गजस्नानमि-
त्याशङ्कते ॥ नन्विदानीदना । अप्रतिज्ञातत्वादित्यनेन तथाप्रतिज्ञातवतामिव नास्माकं मते तादृकपर्यनुयोगाहेति सूचयति । ननु माऽस्तु
तथा प्रतिज्ञा । वस्तुतस्तदुपजीवित्वापुनरुक्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह ॥ एतादिति । यद्वा तदुक्तार्थस्यात्रोक्तिमात्रेणास्य तेन पौनरुक्त्येन तस्य पौन-
रुक्त्यपत्त्याऽस्य तदुपजीवित्वं वक्तव्यम् । तच्च रामानुजीयानामिवास्मत्प्रतिज्ञानुसारेणोत वास्तवाभिप्रायेणाहोस्वित्तदुपजीवनेनैवोपपत्तौ पुनःसत्राण-
मयुक्तमिति । नाद्य इत्याह ॥ एतदिति । तृतीयपक्षं च पूर्वमीमांसायां तत्किरूपस्यातीवसङ्गतिरन्यत्वात्तदुपजीवनं न युक्तमित्याशयेनात एव न
तत्रोक्तस्यात्रोपजीवनमित्युत्तरग्रन्थेन निराकारिष्यतीति द्रष्टव्यम् । इत्यादिनेत्यादिपदेनाभिमन्याधिकरणस्यैतदव्यायार्थयतृतीयचतुर्थपादयोश्च ग्रहणम् ।
साधारणं परिहारमभिधाय तृतीयादिपादांशे विशेषण तमाह ॥ क्वचिदिति । अर्थनिर्णये विद्यद्वयस्यादिरूपप्रमयेनिर्णये । अत्र तस्याद्वय-
भाष्यं ज्ञापकत्वेनाह ॥ यथेति । पूर्वपक्षां स्वकृताप्रव्याख्यानानुसारेण शङ्कते ॥ तथापीति । तस्यैवासङ्गतत्वाच्च तदनुरोधेन पौनरुक्त्यश-
ङ्कोचितेत्याह ॥ न जगदिति । उत्तरमूलस्य बुद्ध्या विवेकेन शङ्काद्वयपरिहारकत्वेन योजयितुं शक्यत्वाच्चतदनुसारेण शङ्काद्वयमुत्थापयति ॥
स्यादेतादिति । पूर्वमीमांसायामिवेत्युक्तिरुत्तरत्र तदमौचित्यं प्रदर्शयितुमुपक्षेपायेति द्रष्टव्यम् । हिशब्दस्य यस्मादित्यर्थकत्वस्यावश्यकत्वाद्धेतु-
हेतुमद्भावेन व्याख्येयं नात्रत्यतुशब्दस्य विशेषप्रयोजनमित्यत आह ॥ तस्मादित्यर्थे वेति ॥ इदंशब्देनेति । यद्यप्येतदोनित्युक्तत्वा-

हेतुत्वेन प्रतिपाद्य पृथक्त्वमभिप्रेत्य तत्स्वरूपं प्रमाणेति वाक्येनोच्यत इत्युत्तरवाक्यारवास्यानुरोधेन पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति । अङ्गीगिप्रायेऽङ्गी-
पादानं न स्वरसमित्यत आह ॥ अथवेति । पृथगुक्तेः प्रयोजनेऽद्वयवक्तव्ये किमनुमानविशेषोपादानेन तत्सामान्यस्यैव ग्रहणमस्तु । एवं च न्याय-
पदस्वारस्यमाधिकम् । पूर्वपक्षे न्यायपदस्य प्रमाणपदस्य चास्वारस्यमित्याशयेनाह ॥ अथवेति । प्रयोजनोत्प्रेक्षाशून्यमुभयपदस्वारस्योपेतं पक्षा-
न्तरमाह ॥ अथवेति । अत्र न्यायसच्छिदशब्दयोरपौनरुक्त्यायाथभेदमाह ॥ न्याय इत्यादिना । पञ्चमीतिलो हेत्वमात्रलाभेऽपि कार-
णत्वं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ तृतीयार्थ इति । मेयशोधनस्य मुख्यस्यासम्भवादुपचारेण प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ मेयेति । तर्कशास्त्राप्रतिपाद्य-
भेदकथनावसरे प्रमेयान्तरप्रतिपादकत्वे प्रतिपाद्ये मर्मांसाया वक्तव्ये स्वप्रतिपाद्याभेदकथनं नोपपद्यत इत्यतः शास्त्रत इत्यस्यानुपङ्गेण व्याख्याति ॥
शास्त्रत इतीति । तथा च मर्मांसाशास्त्रत इति समासैकदेशोक्तिर्मोष्य इति भावः । उक्तस्य प्रतिपाद्यभेदस्य तात्पर्यमाह ॥ अयं चेति
ननु ब्रह्मतर्कं चेत्युत्तरवाक्ये सूत्रकृत्प्रणितत्वेन तर्कशास्त्रस्याङ्गात्वेनोपादानमन्युत्पादनमयुक्तम् । अन्यस्याप्रसक्तेः । प्रसक्तौ वा तथापि ग्रहणे बाधका-
भावादित्यतस्तत्प्रसार्कं तदुपादाने वक्ष्यमाणनिराकरणानुपपत्तिं निराक्रियमाणस्याप्यङ्गात्वेऽनुपपत्तिं पूर्ववाक्योक्त्युत्पाद्यभेदे चानुपपत्तिं दर्शयन्नुत्तर-
वाक्यमवतारयति ॥ नन्वेति । उक्तदूषणपरिहारयैवकारव्यवच्छेदं दर्शयति ॥ एवेति । यदङ्गाङ्गात्वेन विवक्षितं ब्रह्मतर्कमभिप्रेतं तर्कशास्त्रं
तद्यो ब्रह्ममर्मांसासूत्रकृद्भगवान्स एव प्रभुः कृतवानित्यङ्गात्वेन विवक्षितं सूत्रकृदित्युक्त्या यत्सूत्रकृत्कृतं तदेवाङ्गात्वेनात्र विवक्षितमिति सिध्यति ।
तथा चेतरव्यावृत्तिलाभ इति भावः ।

अनु०—पञ्चाशत्कोटिविस्तारास्वारायणतनौ कृतात ॥ उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान्वादरायणः ॥ अतस्तदर्थं सङ्क्षेपादत
इत्यभ्युसूचयत ॥ यतोऽनुभवतः सर्वे सिद्धमेतदतोऽपि च ॥ देवैश्च दुर्गमार्थेषु व्यापृतो नातिविस्तृतम् ॥ चकारैता ह्यवज्ञेया
युक्तयः प्रतिपक्षगाः । प्रत्यक्षेक्षाश्रमः पक्षं कमेवात्राभिधीक्षते ॥ तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः ॥

सु०—ननु कथं सूत्रकृता कृतो ब्रह्मतर्क इत्युच्यते । ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितमिति तस्यान्यकृतत्ववचनात् ।

न च वाच्यं विष्णुकृतोऽप्येकोऽस्तु । अयमपरः किं व्यासकृतो ब्रह्मतर्को न स्यादिति । भगवत्कृतस्य तस्याप्रामाण्ये कारणाभावात् । अत्राप्यनाश्वासप्रसङ्गाच्च । प्रामाण्ये तु व्यर्थं व्यासस्यैकविषये ग्रन्थान्तरनिर्माणमित्यत आह ॥ पञ्चादशदिनि । ननु च कथं विस्तारदिति । प्रथमे वाचशब्द इति प्रतिषेधात् । मेवम् । पञ्चाशद्भिः कोटिभिः श्लोकैर्विस्तारः प्रपञ्चो यस्यार्थस्य तस्मात्किञ्चिदर्थमुद्धृत्य पृथक्कृत्य तत्प्रतिपादकं पञ्च सहस्राणि परिमाणमस्येति पञ्चसाहस्रं ग्रन्थं कृतवानिति व्याख्यानम् । यद्यपि व्यासो न विष्णोरन्य इति परिहारोऽत्र वक्तुं शक्यत एव तथाऽपि वस्तुस्थितिज्ञापनाय भगवतो व्यासस्य पृथग्रन्थरचनं प्रयोजनमभिहितमिति ज्ञातव्यम् । अत एव विष्णुनेत्यस्य विवरणाय नारायणतनावित्युक्तम् । तथा च नारायणावतारे विष्णुना कृतादिति योजना । अथवा नवा निर्दिष्टमानित्यमिति वचनात्पञ्चाशत्कोट्यो विस्तारो यस्य ग्रन्थस्येत्यपि युक्तम् । तथा च कृतादिति मुख्यमेव भवति । अन्यथा लाक्षणिकं व्याख्येयमिति । शङ्काद्वयपरिहारमुपसंहरति ॥ अत इति । यतोऽयमर्थो ब्रह्मतर्कोक्तो ब्रह्मतर्कश्च गीर्वासाज्जमतस्तदर्थं प्रकृतत्वादत इत्यभ्यसूचयदिति मुख्यत इत्याद्यशङ्कापरिहारस्योपसंहारः । यत्तरनर्कगीर्वासाशास्त्रयोर्भेदः स च व्युत्पाद्यभेदाधीनोऽतस्तदर्थं तर्कशास्त्रव्युत्पाद्यमेतमर्थमत इति सङ्क्षेपादेवाभ्यसूचयन्न विस्तरंति द्वितीयशङ्कापरिहारस्येति । प्रकारान्तरंण शङ्काद्वयं परिहरति ॥ यत इति । वक्तुश्रोतृबुद्धौ परिवर्तमानं हि साक्षात्प्रकृतमित्युच्यते । ग्रन्थोक्तत्वं तु तद्विदुर्गतेयव तथा । एतच्च सर्वं प्रपञ्चसत्यत्वादिकं यतोऽनुभवत एव सिद्धमतोऽपि प्रकृतत्वादत इति परामृश्य हेतुत्वेन कथनं युज्यत इति । यत प्रपञ्चसत्यत्वादिकमनुभवसिद्धं सर्वपामतोऽतिसकुटत्वादप्यत इति सङ्क्षेपादेवाभ्यसूचयन्न विस्तरंति । एवं शङ्काद्वयं प्रकाशद्वयं परिहृत्य द्वितीयशङ्कां प्रकारान्तरंणापि परिहरति ॥ देवैश्चेति । सुगमज्ञानानन्तरं दुर्गमज्ञानं प्राणिनां शुकैरिति सुगमप्रमाणादिस्वरूपं ब्रह्मतर्कादौ व्युत्पाद्यदानि देवनिर्मितैस्तत्पार्थनयेति यावत् । दुर्गमार्थेषु वदेषु तदर्थगीर्वासायां व्यापृतः प्रवृत्तो यतो भगवानन्यासोऽन्तिश्चानवसरतयाऽस्य प्रमेयस्य नातिविस्तृतिं चकार । सङ्क्षेपाद (त इत्य) भ्यसूचयदिति प्रकृतोऽपि पुनर्नातिविस्तृतिं

इति । स्तूत्र आच्छादने । स्तुणातिष्वादीनामिति ऋषवः शिति ।] ॥ तन्प्रतिपादकमिति । योग्यतया सम्बन्धितमिति द्रष्टव्यम् ॥ पञ्च-
साहस्रमिति । तदस्य परिमाणमित्यण् । अत्र सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्याय चेति सूत्रे सङ्ख्याया उत्तरस्य संवत्सरपदस्य सङ्ख्यायाश्च जिति
 णिति किति प्रत्यये परतोऽच्चाभादेरचः स्थाने वृद्धिविधानादुत्तरपदवृद्धिरिति द्रष्टव्यम् । [सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्याय च । सङ्ख्याया उत्तरपदस्य
 वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे पृथग् भूते द्विषाष्टिकः । परिमाणान्तरस्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे काले परिमाणस्या-
 ग्रहणार्थम् । तेन द्वैमासिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।] ॥ अत एवेति । वस्तुस्थितिकथनस्य भाष्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा नारायणतनावित्यस्य
 प्रयोजनान्तराभावाद्वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । शङ्काद्वयपरिहारोपसंहारत्वोपपत्तये त इति तत्तद्योग्यपरामर्शविषयोपदेशकस्यच्छब्दोपेतवाक्यभा-
 द्याहृत्य निष्कृष्टहेतुस्वरूपं दर्शयद्देव वाक्यं योजयति ॥ यतोऽयमर्थ इत्यादिना । सङ्क्षेपादित्युक्तिबलदेवावधारणलाभमभिप्रेत्य तद्वाक्यं दर्श-
 यति ॥ नेति । ननु प्रकृतत्वोपपादनाय ग्रन्थोक्तत्वे वक्तव्येऽनुभवसिद्धत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह ॥ चकिञ्चति । अत्रात इति परामर्शविषयस्य
 यतोऽनुभवतः सिद्धमिति मूल एव दर्शितत्वाच्छङ्काद्वयपरिहारोपयुक्तनिष्कृष्टहेतुस्वरूपमात्रप्रदर्शनं प्रकृतत्वादिति स्फुटत्वादिति । अत्र दुर्गमार्थेषु
 व्यापृत इत्युक्त्या प्रमाणादिस्वरूपं सुगमत्वादनवसराच्च सर्वथा न प्रतिपादितवानिति प्रतीयते । तथा च पूर्वोक्तविरोधो ब्रह्मतर्के विस्तरेण प्रमा-
 णादिप्रतिपादनप्रतिपादकप्रमाणान्तरविरोधश्च । अतः दुर्गमं दृढतर्कादौ प्रमाणादिस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादेदानीं दुर्गमार्थेषु व्यापृत इति व्याख्येय-
 मित्याभिप्रेत्य सुगमस्यादौ व्युत्पादने निमित्तं दर्शयन्वाक्यं योजयति ॥ सुगमेति । देवप्रेष्यत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं देवैरिति व्यापृत इति च
 व्याख्याति ॥ देवैरित्यादिना । दुर्गमार्थवेदेषु प्रवृत्तिर्न ब्रह्मर्माभासायां विस्तरेण प्रमाणादिस्वरूपानिरूपणे निमित्तमित्यतस्तच्छब्देनात्र गर्भासौ-
 वाभिप्रेतेत्याह ॥ तदर्थेति । ननु देवप्रार्थनया दुर्गमार्थर्माभासाव्यापृतत्वोक्त्या न कोऽपि विस्तराकरणे हेतुरुक्तः । न चानवसरत्वोक्तिरिति
 वाच्यम् । प्रमाणादिस्वरूपस्यापि र्माभासाप्रमेयोपपादनोपयुक्तत्वेन प्रतिबन्धकत्वाभावात् । प्रतिपाद्यभेदसिद्धयर्थवोक्त्याऽयथादगमरत्वस्यैव लाभः ।
 न च पूर्वोक्तहेतावेव तात्पर्यमिति वाच्यम् । पौनस्वत्यापत्तेरित्यत आह ॥ पूर्वं त्विति । तथा च विस्तरेणात्र प्रमाणादिप्रतिपादने पूर्वं शास्त्र-

स्वयं भगवता कृतम् ॥ मध्यं तदाज्ञया शेषपैलाभ्यां कृतमञ्जसा ॥ अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूच्यत ॥ दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायित्वं यतस्ततः ॥ गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वाङ्मारायणः स्मृतः ॥ ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदन्त्यम् ॥ अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥

सु०—एवमतः शब्दव्याख्यानमुपपाद्य स्वयं भगवतेत्यादिना क्रमप्राप्तं ब्रह्मशब्दार्थं समर्थयतं । जिज्ञास्योऽयं विधीयत इति ब्रह्मशब्दो विष्णुविषयो व्याख्यातः । तदनुपपन्नम् । ब्रह्मशब्दस्य जातिजीवकमलासनशब्दराशिषु वृद्धप्रयोगादिसिद्धत्वात् । ननु भगवत्यपि ब्रह्मशब्दो वृद्धप्रयोगादिसिद्ध एव । तथाऽप्यनेकार्थेषु शक्तिमुक्तस्य विवक्षाज्ञापकप्रमाणाभावेन भगवत्परत्वावधारणायोगादित्याशङ्क्य यथाऽनेकार्थोऽपि गोशब्दः प्रकरणवशादर्थविशेषपरोऽवधार्यते । तथाऽनेकार्थोऽपि ब्रह्मशब्दः सूत्रकृता विष्णुविषय एव प्रयुक्त इति प्रकरणवशाज्ज्ञायत इति परिहारं दिवक्षुर्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ प्रकृतत्वं तावदाह ॥ स्वयमिति । नन्वयतो ब्रह्मजिज्ञासेत्येतदेवादिसूत्रम् । अस्मादपि पूर्वसूत्रस्य विद्यमानत्वं तदादि (त्वेन) व्याख्यानप्रसङ्गात् । अन्यथा प्राथमिकक्रमकारणाभावादकुशलाः सर्व एव व्याख्यातारः प्रसज्जेरन् । तत्कथमस्मात्सूत्रात्पुरा विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्स्वयं भगवता सूत्रकृतोदितमित्युच्यत इति तत्राह ॥ स विष्णुरिति । तेनेति भगवतेत्यनेन सम्बध्यते । येनेदं शास्त्रं कृतं तेनैवेत्यर्थः । सत्यमेतदेव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यादिसूत्रम् । किन्तु देवमीमांसाशास्त्रस्यान्ते स विष्णुराह हि । तं ब्रह्मेत्याचक्षत इति सूत्रद्वयेन विष्णुर्ब्रह्मेत्युदितम् । तदनन्तरमेव चाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रितत्वात्पुरोदितमिति युज्यत इति । ये तु देवमीमांसाशास्त्ररूपे तदनन्तरमेतत्सूत्रप्रणयने विप्रतिपद्यन्ते तेषां पुराणादिप्रसिद्धिविरोधं हिशब्देन दर्शयति । ननु देवतामीमांसाशास्त्रं शेषपैलाभ्यां कृतमिति पुराणादौ प्रसिद्धं तत्कथमुच्यते भगवतोदितमिति तत्राह ॥ आद्यन्तमिति । अथातो देवीत्यादिरुदाहृतोऽन्तश्चाद्यन्तम् । यतस्तदाज्ञया कृतमतोऽञ्जसैव कृतमित्यनेनानेककर्तृकत्वाच्च कन्यायितत्वमस्य शङ्कनीयमित्याह । अयं च विशेषो विशेषपवाक्यादिभिरवगन्तव्य इति । अस्त्वेवं ब्रह्म-

भेदासिद्धिरुक्ता । इदानीं तु श्रोतृप्रयोजनोद्देशविरोध इति स्फुटोऽर्थभेदः । अत्राप्रसक्तत्वं देवैव्यापृत इत्यनेन सूचितमिति द्रष्टव्यम् । यदि कृतुतः प्रतिपक्षमातृत्वं तर्हि नावश्यमिस्त्यतः प्रतिवादिनोपन्यस्त्युक्तम् । अतोऽप्यादिना च शब्दस्य नातिविकृतिं नकारेण चानुवृत्तिं च सूचयति । तर्हि सङ्क्षेपेण निरासोऽपि न कर्तव्य इत्याशङ्कते ॥ **किन्त्विति** । तर्हि भाष्यकारोपनि न विस्तरतो निरुद्धा अहेयताज्ञापनापत्त्या सूत्रकारविरुद्धाचरणपत्तेरित्यतो भाष्यकाराभिप्रायमाह ॥ **अस्माभिस्त्विति** । मोक्षशास्त्र इत्यनेन वेदे प्रवृत्त्युक्त्या सूचितं शङ्कां निरासितुमुत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **नन्विति** । ननु प्रत्यक्षेक्षामवोक्तिर्युक्ताऽतः शब्दार्थयोक्त्युक्तिजातस्य सर्वस्यापि प्रत्यक्षप्रतीतिग्राह्यविषयत्वाभावादिन्यत आह ॥ **प्रत्यक्षशब्देनेति** । अत्र प्रत्यक्षशब्दः स्पष्टतापरः । ईक्षाशब्दश्च प्रतीतिपर इति भावः । तस्यामर्पण्यनेन सूचितं कैमुत्यं प्रकृतानुगुणतयोपपादयति ॥ **स्पष्टं हीति** । अत्रेत्यस्य सम्बन्धसत्यत्वादिविषयत्वेऽनन्वयप्रसङ्गादाह ॥ **अत्रेति** । अभिविहित इत्यस्य प्रत्यक्षप्रतीत्यर्थकत्वे कैमुत्यानुपपत्तेरतीन्द्रिये तदनुपपत्तेश्चाह ॥ **अभिविक्षते उत्प्रेक्षत इति** । मोक्षशास्त्र इत्यस्य मामांसाविषयकत्वे पूर्वपर्युक्तवैदिकत्वस्य गतिर्नोक्ता स्यात् । मोक्षशास्त्र इत्युक्तव्यर्थः चेत्ततः प्रकृतोपयोगितया प्रवृत्तोऽप्याश्रयादित्यध्याहारश्चैव वेदविषयकतया मोक्षशास्त्र इत्येतद्व्याख्याति ॥ **वेद इत्यादिना** । ननु स्पष्टप्रतीतबन्धसत्यत्वाच्छास्त्रेऽपि वैदिकोक्त्युक्तानां नावश्यमिदं किमायातम् । न च वैदिकत्वोपासिद्धमित्यभिप्रेतम् । वेदप्रवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । न च वेदानधिकारोऽत्राभिप्रेतः । वेदप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । यथा-कथाश्चिप्रवृत्तस्यावश्येकवानुपपत्तेश्चेत्यतो मूलाभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । ननु स्पष्टत्वाय वेद इत्येव वक्तव्ये मोक्षशास्त्र इत्युक्तेन प्रयोजनविशेषं पश्याम इत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयति ॥ **मोक्षशास्त्र इत्यनेनपिति** ॥ **तं चेति** । अनेन वेदान्तां मोक्षपरत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य स्वर्गमात्रपर्यवसितत्वं वदन्मार्गानां न स्वर्गादेः फलान्तरमिति सर्वस्यापि वेदास्य स्वर्गमात्रपर्यवसितत्वं वदन्मामांसकोऽपि वेदानधिकारोऽपि सूचितं भवति ॥ **तदनेनेति** । ज्ञानी प्रियतमोऽतो म इत्यारभ्येतत्पर्यन्तनेत्यर्थः ।

अनु०—स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितम् ॥ स विष्णुराह हीत्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥ आद्यन्तं देवशास्त्रस्य

शब्दस्य विष्णुविषयतया प्रकृतत्वं ततः किमित्यत आह ॥ अत इति । यतो देवतामीमांसाऽन्तिमसूत्रद्वयं भगवता कृतम् । अतस्तत्रैव सूत्रद्वये ब्रह्मशब्दार्थस्य विष्णुत्वसिद्धेर्विष्णुतायाः प्रकृतत्वात् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रापि ब्रह्मेति विष्णुमेवासूचयत्सूत्रकार इति ज्ञायते । अतो जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्युचितमेव व्याख्यानमिति । एवं मीमांसाशास्त्रस्य प्रदायज्ञानप्रति सौत्रब्रह्मशब्दस्य विष्णुपरत्वे युक्तिमभिधायानुना मन्दान्प्रति ब्रह्मशब्दस्य निरुक्त्यमाननारायणशब्दसमानार्थताप्रतीतिमप्यत्र युक्तिं विवक्षुनारायणशब्दं तावन्निर्वक्ति ॥ दोषेति । अत्र छिद्रशब्दोपादानं दृष्टान्तत्वेन । पर्यायत्वं पर्यायेण क्रमेण प्रयोज्यत्वं न पुनरेकस्मिन्नेव वाक्य इत्यर्थः । यथोक्तं पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्यर्थान्न संहताः । पर्यायत्वं ततस्सर्वपर्यायाणां प्रतिष्ठितमिति । तैर्नकार्थत्वमिति सिध्यति । एकार्थत्वे हि पर्यायत्वं स्यात् । एतच्चाभिधानप्रयोगाभ्यामभ्युपेयम् । यतो दोषार शब्दयोः पर्यायत्वम् । यतश्च नञ् तद्विरुद्धार्थवाची । ततो नारा इति पदेन दोषविरुद्धा गुणाः प्रोक्ता इत्यर्थः । तद्वाङ्मारायण इत्यनेन नाराणामयनमिति विश्रहं सूचयति । अत्र गुणविशेषानुक्तेः सर्वगुणपरिपूर्णत्वं नारायणशब्दार्थ इत्युक्तं भवति । ननु नञ्समासे नलोपां नञ इति भासति । न । नम्राडित्यादिष्वस्य वक्तव्यत्वात् । अथवाऽमानोनाः प्रतिषेध इति गणपठितनसमासोऽयमित्यदोषः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वम् । व्युटाष्टित्करणसामर्थ्यादनशब्दोऽत्राधिकरणे त्रिलिङ्ग इति पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिः । एवं नारायणशब्दं निरुक्त्य स एव ब्रह्मशब्दार्थ इत्याह ॥ ब्रह्मशब्दोऽपीति । हिशब्देनाथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । एवमशब्देन सर्वात्म्यत्वादिरापव्याख्यां सर्वप्रमाणविरुद्धां व्यावर्तयति । अयमिति सूत्रप्रयुक्तः । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अत इति । यतो ब्रह्मशब्दो नारायणशब्दसमानार्थोऽतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाक्येन नारायणस्यैव जिज्ञासा विधीयत इति ज्ञायत इत्यर्थः ।

टि०—ननु ब्रह्मशब्दस्य विष्णुविषयताया अनुक्तत्वेन धर्मिण एव बुद्धधनारोहान्तरा एव वक्तव्यत्वे प्रथमते एव समर्थनमयुक्तम् । अनुपपत्त्यभावाच्च । ब्रह्मशब्दस्य विष्णुविषयतायाः प्रकृतत्वेोपादानं चायुक्तम् । अतः शब्दस्यैव ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतपरामर्शकारणत्वादित्यतोऽतस्तः

त्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्विष्णुमेव ब्रह्मेत्यसञ्चयदित्यनेन सूचितमनुपपत्तिप्रकारं दर्शयन्नेवोक्तबाधकानि परिहरति ॥ ब्रह्मशब्द इति । भावदुदितत्वं न सूत्रकारीयब्रह्मशब्देन परामर्शप्रयोजकमित्यसौ यावतेति व्याख्यातं सूत्रकृतेति । अत एव तेनेत्यपि तथैव व्याख्याति ॥ येनेति । उदाहृतसूत्रमात्रस्य विवक्षितार्थासाधकत्वाद्यर्थतोऽनूदितद्वितीयं सूत्रमुदाहरति । हिंशब्दस्य हेतुपरत्वायोगाहोक्तप्रसिद्धेऽप्युक्तभावाद्वाह ॥ ये त्विति । आद्यन्तं भावता कृतं मध्यं शेषपैलाभ्यां कृतमित्येतावतैवोक्तशङ्कापरिहारान्तादाशयाऽहसैवेत्यस्य वैयर्थ्यं परिहर्तुं तत्प्रयोजनमाह ॥ यत इति । विशेषवाक्यादिभिरित्यत्रादिपदेन तदानर्नान्तनप्रत्यक्षैतिबोधोः सङ्ग्रहः । ब्रह्मशब्दस्य विष्णुवाचकतायाः परेणप्यङ्गीकृतत्वात्प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ विष्णुताया इति । उक्तशङ्कापरिहारत्वज्ञापनाय विष्णुमित्यध्याहृत्यैवकारस्य तेनाप्यन्वयं प्रदर्शयति ॥ विष्णुमेवेति ॥ विष्णुमेवेति । ननु तथाऽपि देवमीमांसाशास्त्रस्य कर्ममीमांसावच्छास्त्रान्तरत्वात्तत्प्रकृतत्वस्य नात्रोपयोगित्वमित्यतः सकलवेदस्यस्यमुख्यार्थप्रतिपादनोपयोगिसकलवेदविचारात्मकत्वेमेतन्मीमांसाया एव ॥ तस्यां च परमसुख्यार्थब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनेऽभिनिविष्टायां यथा विस्तरेण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं न तथा कर्मदेवताप्रतिपादनं किन्तु सङ्क्षेपेणैवेति वेदैकेदेशमुख्यार्थकमेदेवतास्वरूपयोरत्र सङ्क्षिप्य प्रतिपादितयोर्विस्तरेण प्रतिपादकत्वादेव देवकर्ममीमांसयोः शास्त्रान्तरत्वम् । देवमीमांसाया भगवत्कृतत्वं चाधिकमिति ब्रह्मतत्कदिवत्तस्या अङ्गत्वात्नपायात्तत्प्रकृतस्यात्र परामर्शो युक्त इति मीमांसाशास्त्रसम्प्रदायज्ञानप्रत्युक्तयुक्तोत्तरप्रत्युक्तमेव । मीमांसात्रयमपि प्रत्येकप्रमेयप्रतिपादकं न पुनरुत्तरात्त्याऽङ्गाङ्गिभावोपपन्नमित्याग्रहवतो मन्दान्प्रत्युक्तयुक्तोर्वैभुमशक्यत्वेऽपि युक्त्यन्तरमेव भविष्यतीत्याशयेन मन्दान्प्रति युक्त्यन्तरप्रतिपादनाय प्रवृत्तमुत्तरमूलं तदाशयसुद्धान्तरवतास्यति ॥ एवमिति । पूर्वं कर्ममीमांसोक्तानुपपन्नोक्तिस्तु तद्वाप्यादौ प्रामाण्यादिप्रतिपादनपरतयाऽऽद्याध्यायव्याख्यानसङ्गतमिति तद्वाप्याद्यस्वरथाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । नन्वस्तु पर्यायत्वं तावताऽपि न समानार्थकतासिद्धिरित्यत आह ॥ तेनेति । भिन्नार्थत्वे वायथ्यभेदेनैव नियतप्रयोगो न स्यादिति भावः । नञोऽप्यावार्थत्वस्यापि सम्भवाद्वाप्योक्तहेतुमात्रस्य गुणानारा इति ग्राह्यसाधकत्वासम्भवाद्वाप्ये न्यूनानां पूर्यति ॥ यतश्चेति । ननु तथाऽपि न ब्रह्मशब्दममानार्थत्वं तस्य गुणपूर्ण्यभिधायित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ नन्वेति ॥ तथा च तन्मासुद्धीति नृदि अनरायण इति स्यादिति भावः ।

अस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेनोपसङ्ख्ययवमित्याह ॥ नम्राडित्यादिष्विति । ननु हैणार्थ इत्यत्र स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जनौ भवनादिति विहितस्य नञो नलोपाभावार्थं नलोपो नञ इति सूत्रे रात्रेः कृतिविभाषेत्यतोऽनुवृत्तार्वभाषया व्यवस्थितविभाषात्वस्य न्यास एवोक्तत्वेन नारायण इत्यत्र तत् एव नलोपाभावसिद्धेरपसङ्ख्यानकल्पनं न युक्तमिति चेन्न । प्रत्ययजिवस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थवाचिपातजित्त्वस्याचरितार्थत्वाद्वाग्रहणेन सूत्रे प्रत्ययप्रसक्तोरेवाभावात्पूर्वपदत्वेन नञ्विशेषणद्वान्नञः पूर्वपदत्वाभावादेव हैणार्थ इत्यत्र नलोपाप्रसक्तिरिति पदमल्लयामुक्तत्वेन हैणार्थ इत्यस्यान्यथासिद्धतया विभाषाग्रहणानुवृत्तेरभावेन तथा समाधानस्याशङ्क्यत्वात् । चन्द्रिकायां तदङ्गीकारस्तु किं तदुणदोषवित्तया न्यासस्यापि वृत्तिव्याख्यानत्वात्तदुत्तरस्याऽप्यसमदभिलषितासिद्धिरित्यभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् । निर्वचनान्तरेणापि नारायणशब्दाभियुक्तप्रयोगोपपत्तेनोपसङ्ख्यानकल्पना युक्त्यतः पक्षान्तरमाह ॥ अथेवेति ॥ पूर्वपदादिति । पूर्वपदश्चान्निमित्तादाकारदुत्तरस्य गत्वमिति सूत्रार्थः । ननु यदनान्तमकर्तरीति कर्तव्यतिरिक्तकारके यदनप्रत्ययान्तं तत्तृतीये नपुंसकमिति लिङ्गानुशासनसूत्रेऽनप्रत्ययान्तस्य नपुंसकताया नियमितत्वात्साध्यतेऽनेनेति साधनमभिध्रियते यस्मिन्नित्यधिकरणमित्यादौ साधनादिशब्दानां नित्यनपुंसकताया एवोपलम्भादत्रायनशब्दस्याधिकरणसाधनत्वेऽपि नपुंसकतैव युक्ता । न च करणाधिकरणयोश्चेत्यत्र नपुंसके भावे क्त इत्यतो भावग्रहणाननुवृत्त्या सधियोगादिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति परिभाषया नपुंसक इत्यंशस्यापि निवृत्तेर्विशेष्यनिघ्नतया लिङ्गात्रयेऽपि करणाधिकरणादौ ल्युङनुशासनसम्भवान्न नपुंसकत्वनियम इति वाच्यम् । तथात्वे साधनादिशब्दानां नियतलिङ्गात्वाभावप्रसङ्गात् । यदनान्तमकर्तरीत्यस्य विशेषविषयकत्वाच्च परिभाषया अनित्यतामाश्रित्य करणाधिकरणयोश्चेत्यत्र नपुंसकानुवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नारायण इति पुलिङ्गानुपपत्तिरित्यत आह ॥ ल्युटिष्टकरणसामर्थ्यादिति । न च सामर्थ्याश्रयणं निर्बीजमिति वाच्यम् । आस्थानमार्थानां करणं करणप्रमाणं प्रमाणो राजधान्यं राजधानीत्यभियुक्तप्रयोगाणामेव तत्र बीजत्वात् । अत एव टिड्ढुण नञ् इति सूत्रे लटो ङ्गुनबन्धकत्वाद्विदग्रहणेन निरस्ते तर्हि तत् एव ल्युटोऽप्यग्रहणं प्रसज्येतेत्याशङ्किते लटिष्टित्वस्य टेरेत्वेन चरितार्थत्वात् । ल्युटिष्टित्वस्याचरितार्थत्वात्तदग्रहणे टित्ववैयर्थ्यापत्त्या ङीर्बधमेव टिष्टकरणभियुक्तत्वेन टिष्टकसामर्थ्यमाश्रितमिदं च बाहुल्यमनाश्रित्य त्रिलिङ्गातां व्युत्पादयन्ति ।

तेषां बाहुलकाश्रयेन ढीबिदिकं व्युत्पादनीयमिति हेतुः इति द्रष्टव्यम् । ननु गुणपूर्तिवदेशादिगुणैरेपि ब्रह्मशब्दार्थत्वे बाह्यतामावाप्तिच्छान्ते तत्रान्य-
भ्युपगमाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थैकवकारानुपपत्तिरित्यतोऽनभिमतव्यवच्छेदार्थकतया तं व्याख्याति ॥ पदशब्देनेति । श्रुतेनेतद्व्यवच्छेदार्थकं वाचिरदुश-
हत्त्वार्थत्वेन तेन सकलवस्त्वमेदं पदवस्तुपूर्तेरप्युक्तत्वादिति परव्याख्यानादिति भावः । आदिपदेन सर्वान्भक्त्याद्युक्त्याऽर्हतां प्रतीयमानाऽभिप्रेतः ।
सौत्रब्रह्मशब्दस्य विष्णुविषयत्वविप्रतिपत्तेरित्येव विष्णुविषयकसम्भरणय मूलरुद्धतां दर्शयितुमिति तद्विषयतया व्याख्यात ॥ अर्थभर्त्ता ॥

अनु०—सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया श्रुतौ ॥ अस्मस्यपार इत्युक्तौ नारायणपदोदितः ॥ आपो नारा र्जनि ध्याह
स एवास्वन्तरेरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददाड्या स्वयं श्रिया ॥ योनित्वेनात्मनो विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च ॥
यस्मिन्देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं स्थानमेव च ॥ नाम चाक्षरमित्येव ऋच इत्युदितं तु यत् ॥ यतः प्रमूतेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म
चाब्रवीत् ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्याये जिज्ञासार्थिकरणं
समाप्तम् ॥ १-१ ॥ छ ॥

सु०—यस्तूक्तमर्थसमाख्यां निर्वचनान्तरदर्शनाच्चानुमन्यते । तं प्रत्युपपत्त्यन्तरमाह ॥ सिद्धत्वादिनि । तदेव ब्रह्म परमं
कवीनामित्यस्यां श्रुतौ ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ स्पष्टतया मुख्यतया सिद्धत्वाच्च संपन्नो ब्रह्मशब्दो विष्णुपर इति ज्ञायत इत्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । मुख्यमुख्ययोर्हि मुख्यस्तावद्ग्राह्यः । शक्तिवशात्तस्यैवादौ बुद्धिसन्निधानम् । तदनुपपत्तौ त्वमुख्यः । इदं चैतदुभयं
गङ्गायां जलं गङ्गायां घोष इत्यादौ । ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव मुख्यः । तदेव ब्रह्मेति श्रुतः । अत्र विष्णोरन्यस्य ब्रह्मत्वं निषि-
ध्यते । तत्र ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव शक्तिर्नान्यत्रेति व्याख्यानाङ्गीकारेऽभिधानादिविशेषः स्यात् । अतो मुख्यवृत्तिविष्णावेव
नान्यत्रेति व्याख्यानमुचितम् । न चात्र सूत्रं ब्रह्मशब्देन मुख्यार्थस्य विष्णोः परिग्रहे वाचकमस्ति । अतः प्रकरणादिसद्भावेऽ-
सद्भावे वा विष्णुपर एवार्थं ब्रह्मशब्द इति ज्ञायत इति । स्यादतएव । यदि तदेव ब्रह्मेत्यस्यां श्रुतौ तच्छब्दपराश्रुतो विष्णुर्भवेत्तदेव

कुत इत्यत आह ॥ अम्भस्मीति । तदेव ब्रह्मत्वस्य हम्भस्यपारं शुद्धनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठमहतां गह्वीयानित्युपक्रमवाक्यम् । अत्र नारायणपदोदित एवोक्तः । एतदुक्तं भवति । अम्भस्यपार इत्युपक्रमवाक्यं तावन्नारायणपरम् । नारायणशब्दसमानार्थत्वात् । तथा च प्रकृतपरामर्शं परित्यज्याप्रकृतपरामर्शोद्गीकारायोगात्तदिति परामृष्टो विष्णुरेवेति । अम्भस्यपार इति वाक्यं कथं नारायणपदं समानार्थमित्यत आह ॥ आप इति । हि यस्मादापो नारा इति श्रोक्ता आपो वै नरमूतनः । अयं तस्य ताः पूर्वे तल नारायणः स्मृत इति स्मृतिरसु स्थितत्वं नारायणशब्दार्थमाह । तस्मादपारंऽऽभसि स्थित इति वाक्यं नारायणशब्दसमानार्थं भवतीति । किञ्च शास्त्रान्तरे मम योनिरस्त्व १ न्तरिति विष्णुरेवास्त्वनन्तरिरितस्तस्मात्स्यानाकाशश्च धार इत्युपक्रमवाक्यं विष्णुपरमित्याह ॥ स एवेति । स्यादेतत् । यदि मम योनिरिति शास्त्रान्तरस्यमपि वाक्यं विष्णुपरं स्यात्तदेव द्रुत इत्यत आह ॥ ह्ययमिति । श्रीशब्दोऽन्यत्राप्युपचारादूर्तते । यथोक्तम् । ताश्चन्द्रधर्मनसत्यसंश्रयाच्चिद्रूप इति । तद्व्युदासार्यं स्वयमित्युक्तम् । ममानलक्ष्म्या मम योनिरित्यात्मनः कारणत्वेनैरितत्वादप्यनन्तरित्युक्तो विष्णुरेव । भवेदेतत् । यदीदं श्रीवाक्यं स्यात्तदेव कुतो निश्चयम् । अम्भुणी वा वागात्मानं तुष्टावत्सम्भुणीवाक्यत्वं शोक्तत्वादित्यत आह ॥ कामत इति । अत्र हि यं कामये तं तदुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमपि तं सुमेधामित्यादिनाऽस्या अम्भुण्या वाचः स्वेच्छामात्रेण ब्रह्मरुद्रादिपददातृत्वं प्रतीयते । न चेत्तच्छ्रुयं विनाऽन्यस्या युक्तमन्यासां ब्रह्मसृष्टत्वात् । अतः परशक्तेः श्रिय एवेदं वाक्यमिति निश्चीयते । अथवा श्रियाऽऽसन्नो योनित्वेनोक्तत्वादप्यनन्तरिति विष्णुरेवोच्यत इत्युक्तम् । तन्न । श्रीयोनित्वस्य ब्रह्मरुद्राद्यन्यतमस्मिन्सम्भवादिसंशङ्काङ्कानोदाय कामत इत्यादिविशेषणकृत् । एवं नारायणशब्दसमाख्ययाऽम्भुणीमृक्तसमाख्यया चाम्भस्यपार इत्युपक्रमवाक्यस्य विष्णुविषयत्वं समर्थ्य तदेव ब्रह्माति परानर्शस्य तद्विषयत्वं समर्थितम् । हेत्वन्तरेणापि समर्थयते ॥ विष्णोरेति । सप्ताश्रयभांशुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधीर्गिणीत्येतरेयश्रुतावाज्ञाधृतमहदादिदेवतासमूहत्वेनोदितस्य विष्णोरत्रापि यस्माद्विदं सञ्च विधीषि सर्वं यस्मिन् देवा अधि विधे निपेदुरिति सर्वदेवा-

श्रयत्वमुक्त्वा तदेव ब्रह्मेत्यब्रवीदिति सखन्धः । अयमर्थः । तदेव ब्रह्मेति परामर्शविषया हि यस्मिन्देवा इति सपदेवाश्रयत्वेन प्रतीयते । तच्च शाखान्तरे समावर्गर्भा इति विष्णुधर्मवेनावगतम् । अतोऽपि तदिति परामृश्यगानो विष्णुरेवेति । लिङ्गान्तरमाह ॥ समुद्रमिति । यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्तीत्यस्य पुरुषस्य समुद्रस्थानं चोक्त्वा तदेव ब्रह्मेत्यब्रवीत्तस्मादपि समुद्रस्थानत्वं लिङ्गभाद्विष्णुरेव परामर्शविषय इति गम्यते । एवमशब्देन समुद्रस्थानत्वं मम योनिरस्व ? न्तः समुद्र इत्यादिश्रुतेस्त्यत्रानवकाशमित्याह । विष्णोरैव यत्समुद्रस्थानत्वमिति योजना । द्रुकत्यन्तरमाह ॥ नाम ज्येति । यदक्षरे परमे प्रजा इत्यस्याक्षरमिति नाम चोक्त्वा तदेव ब्रह्मेत्यब्रवीत् । अतश्च विष्णुरेव तदिति परामृश्यते । अक्षरनामान्यस्य किं न स्यादित्यत उक्तमेवेति । विष्णोरैवेत्यन्वयः । तत्कुत इत्यत आह ॥ ऋच इति । ऋचोऽक्षरे परमे व्योमिति यदक्षरनाम वामनसूक्तं विष्णौ प्रयुक्तमिति । तुशब्देनाक्षरनाम्नो विनाशभावार्यतालक्षणं किंपेयं द्योतयति । न हि विष्णोरन्यस्यादिनाशित्वं सम्भवतीति वियदधिकरणे वक्ष्यते । लिङ्गान्तरमाह ॥ दत्त इति । यतः प्रभृता जगतः प्रभृतीति प्रकृतिकारणत्वं चास्य पुरुषस्योक्त्वा तदेव ब्रह्मेत्यब्रवीत् । प्रकृतिकारणत्वं च मम योनिरस्व ? न्तस्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेत्यादिश्रुतिस्मृतिषु विष्णोरैव प्रसिद्धम् । अतः स एव तदिति परामर्शोचर इति । ब्रह्म चेति चशब्द इतिशब्दार्थे । तदेवं तदेव ब्रह्मेति वाक्यस्य विष्णुविषयत्वाद्वह्नशब्दो विष्णावेव मुख्य इति स्थिते सौत्रोऽपिशब्दस्तत्पर एवेति सिद्धम् । अत्र केनचित्प्रलपितं श्रौतस्य ब्रह्मशब्दस्य जाल्यादिकमर्थान्तरमाशङ्क्य यद्वाच्यकारीयं निराकरणं तदनुपपन्नम् । यतः सूत्रकार एव जन्माद्यस्य यत इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति वक्ष्यति । न हि जाल्यादेर्जगज्जन्मादिकारणताऽस्तीति । तदतीव मन्दम् । सौत्रब्रह्मशब्दश्रणे जाल्यादिप्रतिभास एव न भवतीति वा तन्निराकरणमकर्तव्यम् । उत जातोऽपि प्रतिभासो लक्षणमूत्रपर्यालोचनया निवर्तते इति । नाद्यः । गृहीतसङ्गतरर्थान्तरप्रतिभासस्यावर्जनयित्वात् । द्वितीये त्वयाऽप्यर्थान्तरप्रतिभासस्तन्निराकरणं चाङ्गीकृतमेव । तथाऽप्युत्तरवाक्यपर्यालोचनं विहाय किं द्रुकत्यन्तरान्वेषणेनिति चेन्न । प्रथमप्राप्तं स विष्णुराह

हीत्यादिवाक्यं विहाय किमुत्तरान्वेषणेत्यपि वक्तुं शक्यतवात् । न चोत्तरसूत्रपर्यालोचनयाऽयं निर्णयो न कार्य इत्युक्तं भाष्य-
कृता । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । एतन्नेतदपि निरस्तम् । यत्परेण तत्किं ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा प्रसिद्धं चेन्न जिज्ञास्यमप्रसिद्धत्वं न
जिज्ञासितुं शक्यमित्याशङ्क्य प्रसिद्धमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दात्सर्वस्या (सकत्वा) त्मत्वाच्च । तथाऽपि देहात्सत्त्वादिविप्रतिपत्तिप्रज्ञाया-
जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्मजिज्ञासापदेन हि सकलजगज्जन्मादिकारणस्य भगवतो नारायणस्य जिज्ञासा विधीयत इत्युपपादितम् ।
तत्र जीवात्मनि प्रसिद्धिविप्रतिपत्तिव्युत्पादनस्य कोऽवसरः । जीवात्मनो ब्रह्मत्वजिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासति चेन्नैवं हृदयार आहृत्यदर्श-
तदेवमधिकारिविषययोजनाभिसम्बन्धत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यारम्भणीयमिदं शास्त्रमिति सिद्धम् ॥ छ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमन्यायसुधारां जिज्ञासाधिकरणं समाप्तम् ॥ १—१ ॥ छ ॥

टि०—ननु श्रुतौ ब्रह्मशब्दस्य विष्णुविषयतायाः स्पष्टत्वमात्रेण न सौत्रस्य तस्य विष्णुविषयत्वं सिध्यतात्यतोऽस्य भव्याकुलनानाभामन-
कत्वेन तद्गुणान्तिसिद्धिरित्याशयेन स्पष्टताशब्दं मुख्यश्रुत्या व्याख्याति ॥ स्पष्टतयेति ॥ ननु मुख्यस्यैव सौत्रब्रह्मशब्देनोपादानेन न निवामनम् ।
तथात्वे ब्रह्मैव सन्नित्यत्रापि जीवोपादानं न स्यात् । कथं चानया श्रुत्या विष्णौ तस्य मुख्यत्वसिद्धिः । अतोऽततः प्रकरणोद्देशगतेषां वे मुख्य-
त्वोक्तेर्वैयर्थ्यामित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । ननु तदेवेत्यत्र विष्णोः परामर्शविषयतोपादानाथामयपार इत्युपक्रमवाक्ये नारायण-
पदोदितत्वोक्तिरसङ्गता साक्षाद्देतोरनुक्तत्वात् । नारायणपदोक्तिमात्रेण व्यवहितस्यापि हेतोरल्यभादित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ।
श्रियोक्तत्वादित्युक्ते स्वयमित्यस्यानुक्तिसिद्धत्वात्स्वयमिति व्यर्थमित्यतो मुख्यत्वं स्वयंशब्दश्च इत्यभिप्रेत्य तद्व्याचर्यमाह ॥ श्रीशब्द इति ।
पूर्वं श्रिया स्वकारणत्वेनोक्तत्वादिति हेतोरसिद्धिपरिहारकत्वेन कामत इत्यादिविशेषणं योजितम् । अधुना तस्यैव हेतोरप्रयोजकत्वपरिहारकत्वाऽपि
तदेव योजयति ॥ अथेवेति । विष्णोरित्युत्तरवाक्याप्युपक्रमस्य विष्णुविषयत्वसमर्थनार्थव्रथान्ति निवारयितुं पूर्वोत्तरप्रकरणद्विषयं विविच्य
दर्शयति ॥ एवमिति । एवमुत्तरत्रापि पूर्वोद्देशपरव्रथान्तिनिवारणायवतारिकेति दृष्टव्यम् । अनेनोक्तेहेतुस्वरूपस्य स्पष्टप्रतीतिरह ॥ अथ सत्यं

इति । विष्णोरित्यनुवर्तितेनैवकारसम्बन्धेन योजनां प्रदर्शयितुमेवकारव्यावर्त्यमाह ॥ एवशब्देनेति । समुच्चयार्थकशब्दस्य वैयर्थ्याप्रकारसमर्पणस्यावश्यकत्वादब्रवीदिति क्रियां प्रति वाक्यस्यैव कर्मत्वौचित्याच्चेतिशब्दार्थतया चशब्दं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेतीति । भाष्यकारस्य ब्रह्मशब्दार्थसमर्थने केनचिदुद्गावितामचातुरीमाशङ्क्य परिहरति ॥ अत्रेति ॥ सौत्रेति ॥ न चैतत्पक्षाप्राभियतः सूत्रकारपक्षेत्यादिना सद्यमेव द्वितीयपक्षमात्रविषयकत्वाभिप्रायप्रकटनमिति वाच्यम् । प्रकारस्य प्रकारान्तरादपकत्वस्य सर्वसिद्धत्वेऽप्येवमाशङ्कमानस्याशङ्क्येव बोधेति । अथाप्याशङ्का चेदुत्तरसूत्रप्रयोजनार्थेव तत्परिहार इत्यभ्युच्चयेनापि तदुक्तेः सम्भवेन सूत्रकारीयपरिहारोद्वेगश्चक्षुःशङ्का एवानुग्रह इति तत्पक्षाभिप्रायस्यापि सम्भवादित्याशयात् । उत्तरसूत्रालोचनया परिहारस्य सूत्रानारुढपरिहारोपेक्षयान्तरङ्गात्वादिति श्रुतिं सूचयति ॥ मुद्रतन्त्रन्तरेति । अत एव ततोऽप्यन्तरङ्गतां परिहर्ता दर्शयति ॥ प्रथमेति । ननु परिहारान्तरं पूर्वसूत्रान्वेषणेन कृतवता भाष्यकृतायाः प्रकारान्तरदूषितमेव भवतीत्यतः प्रकारस्य प्रकारान्तरादपकत्वन्यायविरोधस्तर्ह्येत्याशयेनाह ॥ न चेति ॥ एतेनेति । पूर्वोत्तरसूत्रानुसारेण सकलजगज्जन्मादिकारणस्य विष्णोर्ब्रह्मशब्दार्थत्वव्युत्पादनेत्यर्थः ॥ प्रसिद्धं चेदिति । प्रमाणान्तरप्रसिद्धाय शास्त्रविषयत्वासम्भवादिति भावः ॥ अप्रसिद्धत्वं इति । सामान्यतोऽप्यज्ञातस्य बुद्धयनारुढतया जिज्ञासितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ब्रह्मशब्दादिति । वैदिकब्रह्मशब्दस्य निरर्थकत्वायोगात्स्वर्गादिपदवक्तव्यचिदर्थस्य कल्प्यत्वे प्रसिद्धपदसमाभिव्याहारेण निगमनिरुक्तव्याकरणाद्यनुसारेण शब्दार्थविशेषस्य कल्प्यत्वाद्विद्वदर्थवत्प्राप्तुनिष्पन्नस्य तस्य प्रकरणोपपाद्यताभावेन निरुद्धुशमहत्त्वरूपार्थसिद्धेर्ब्रह्मशब्दादेव तस्माद्विरित्याशयः ॥ सर्वस्यैव तत्त्वत्मास्ति त्वं प्रत्येत्यहमस्मीत्यात्मा च ब्रह्मेति भावः । देहात्मवादात्यादिपदेनोद्दिश्यमनोबुद्धिशून्यविज्ञानसङ्घातात्मत्वादिप्रतिपत्तिपरिग्रहः । एतेनेति परामर्शविषयं प्रदर्शयति ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदेनेति ॥ नारायणस्येति । स विष्णुराह हि तं ब्रह्मेत्याचक्षत इति स्वोपपादिप्रकारेण लब्धस्य सकलजगज्जन्मादिकारणस्येति वक्ष्यमाणसूत्रानुसारेण लब्धस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य कश्चनं तत्रेति । तथा चान्यस्य जिज्ञास्यत्वेनान्यत्र प्रसिद्धादिविद्युत्पादने वैयर्थ्याधिकरणमित्यर्थः । न चात एवास्यैव ब्रह्मेत्युक्तमिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रादौ जीवादिद्व्यावृत्तजगज्जन्मादिकारणार्थोक्त्यादिना जिज्ञा-

इति श्रीस्तपद्वाक्यप्रमाणविदामेसरणां वेदव्यासतीर्थपूज्यचरणानां शिष्येण विद्याधीशयतिना विरचितायां श्रीमन्यायसुधाविषमपद्वा-
क्यार्थविवृतौ वाक्यार्थचन्द्रिकायां जिज्ञासासत्रं समाप्तम् ॥ १-१-१ ॥ ७ ॥

न्याये विवृता वाक्यार्थचन्द्रिकायां जिज्ञासासूत्रं समाप्तम् ॥ १-१-१ ॥ ३ ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमन्भयायसुधा वाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ प्रथमे जिज्ञासाधिकरणम् ॥

